

पूर्वपीठिका

विश्वेशलिंगसंभूतं विश्वविद्याविबोधकम्।
विश्ववद्वं सदा वन्दे विश्वाराध्यं जगद्गुरुम्॥

श्रीकाशीज्ञानसिंहासनाचे आद्यजगद्गुरु श्रीविश्वाराध्यांपासून श्रीविश्वेश्वर शिवाचार्यांपर्यंत जी गुरुपरंपरा चालत आली आहे तिला अनंत प्रणिपात समर्पित करून या पवित्र ज्ञानसत्रात उपस्थित असलेल्या जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

भारतीय दर्शनशास्त्रांत एक दर्शनशास्त्र वीरशैवांचे देखील आहे. त्याला आधार शिवागम होत. शिवाच्या निःश्वासापासून उत्पन्न झाले ते 'निगम' आणि त्याच्या वाणीतून प्रकट झाले ते 'आगम' होत. संपूर्ण तत्त्वांचा उपदेश करणारे शास्त्र म्हणजे आगम. आगमांना 'तंत्र'ही म्हणतात. ज्याच्या अध्ययनामुळे सर्व प्रकारचे ज्ञान प्राप्त होते त्याला 'तंत्र' असे नाव आहे. शैवागमांची संख्या अष्टावीस असून त्यांची नावे अशी आहेत:-

१. कामिक, २. योगज, ३. चिन्त्य, ४. कारण, ५. अजित, ६. दीप्त, ७. सूक्ष्म, ८. सहस्र, ९. अंशुमान, १०. सुप्रभेद, ११. विजय, १२. निःश्वास, १३. स्वायंभुव, १४. अनल, १५. वीर, १६. रौरव, १७. मकुट, १८. विमल, १९. चंद्रज्ञान, २०. बिम्ब, २१. प्रोद्गीत, २२. ललित, २३. सिद्ध, २४. संतान, २५. शर्वोक्त, २६. पारमेश्वर, २७. किरण, २८. वातुल.

यांपैकी पहिले दहा आगम शिवाकडून आणि त्यानंतरचे अठरा आगम रुद्राकडून उपदेशिलेले आहेत. आगमांचा काळ वेदांइतकाच प्राचीन मानला जातो. आगमांत क्रियापाद, चर्यापाद, योगपाद आणि ज्ञानपाद असे चार विभाग असतात. त्यांपैकी ज्ञानपादात तत्त्वज्ञान सांगितलेले असते. वीरशैव तत्त्वज्ञानाचे आधारग्रंथ शिवागमच होत. अष्टावीस शिवागमांतून विखुरलेली वीरशैवसिद्धान्ताची तत्त्वे 'श्रीसिद्धान्तशिखामणी' या ग्रंथात श्रीशिवयोगी शिवाचार्यांनी एकत्रित केली आहेत. म्हणून हा ग्रंथ 'वीरशैवांचा धर्मग्रंथ' म्हणून मान्यता पावला आहे. अष्टावीस शिवागमांचे सार या ग्रंथात एकवटलेले आहे. जगद्गुरु रेणुकाचार्य आणि अगस्त्य मुनी यांचा संवाद या ग्रंथात असल्यामुळे याला 'श्रीरेणुकगीता' असेही म्हटले जाते. वीरशैवांचा षट्स्थल सिद्धान्त या ग्रंथात १०१ स्थलांतून विवरिला आहे.

या ग्रंथाचे कर्ते श्रीशिवयोगी शिवाचार्य होत. शिवयोगी शिवाचार्य (पहिले) - मुद्देव शिवाचार्य - सिद्धनाथ शिवाचार्य - शिवयोगी शिवाचार्य (ग्रंथकर्ते), अशी वंशपरंपरा याच ग्रंथात (परिच्छेद १, श्लोक १३-२०) दिलेली आढळते. ही वंशपरंपरा क्रमशः गुरुपरंपरादेखील असली पाहिजे. तपस्वी, विद्वान, आचारसंपन्न, श्रेष्ठ कुलोत्पन्न असे शिवयोगी शिवाचार्य आपल्या ज्ञानाने आणि कर्तृत्वाने वंदनीय ठरले. त्यांनी वेद, शिवागम, शैवपुराणे आदी ग्रंथांचा चिकित्सक अभ्यास केला होता. त्यांतील वीरशैवसिद्धान्ताची सूत्रे एकत्रित करून त्यांच्या आधाराने 'श्रीसिद्धान्तशिखामणी' हा ग्रंथ सिद्ध केला. वेदमार्गाला विरोध न करता वीरशैवसिद्धान्ताचे आणि आचारधर्माचे संपूर्ण व निर्दोष दर्शन त्यांनी या ग्रंथात घडविले आहे.

या ग्रंथात एकूण २१ परिच्छेद असून श्लोकसंख्या १४०५ आहे. पहिल्या चार आणि शेवटच्या २१ व्या परिच्छेदात चरित्रविषयक वर्णन आलेले असून पाच ते वीस परिच्छेदांपर्यंत १०१ उपस्थलांतून वीरशैवांच्या षट्स्थल सिद्धान्ताचे विस्तृत विवेचन आले आहे. जगद्गुरू रेणुकाचार्यांनी अगस्त्य मुनींना हा सिद्धान्त उपदेशिला, अशी ग्रंथकर्त्याची धारणा आहे. या ग्रंथात पहिल्या चार परिच्छेदांत ग्रंथाची पूर्वपीठिका व्यक्त झाली आहे. तिचा आपण आता विचार करणार आहोत. प्रारंभी शिवस्तुती आणि शक्तिस्तुती केलेली आहे.

पहिला परिच्छेद

त्रैलोक्यसम्पदालेख्यसमुल्लेखनभित्तये।

सच्चिदानन्दरूपाय शिवाय ब्रह्मणे नमः॥१॥

स्वर्ग, मृत्यू आणि पाताळ हे तीन लोक म्हणजे त्रैलोक्य होय. या त्रैलोक्याचे आणि त्याच्या वैभवाचे म्हणजेच सर्व चराचर सृष्टीचे चित्र काढायचे झाल्यास त्यासाठी केवढा मोठा पट लागेल! या विश्वापेक्षा मोठे एकच तत्त्व होय. ते म्हणजे शिव. म्हणून या श्लोकात त्रैलोक्यवैभवाचे विशाल चित्र काढण्यासाठी आधारभूत असलेली भिंत म्हणजे शिव होय, असे म्हटले आहे. अशा शिवाला नमस्कार केला आहे.

ब्रह्मेति व्यपदेशस्य विषयं यं प्रचक्षते।

वेदान्तिनो जगन्मूलं तं नमामि परं शिवम्॥२॥

पृथ्वी, आप, तेज, वायू आणि आकाश ही पंचमहाभूते होत. पंचमहाभूतांपेक्षा व्यापक असणाऱ्या परमात्म्याला वेदान्ती 'ब्रह्म' असे म्हणतात. ब्रह्म म्हणजे सर्वांत मोठे, सर्वव्यापक असे तत्त्व. अशा जगाच्या मूलकारणाला, परशिवाला माझा नमस्कार असो.

यस्योर्मिबुद्बुदाभासः षट्त्रिंशत्तत्त्वसंचयः।

निर्मलं शिवनामानं तं वन्दे चिन्महोदधिम्॥३॥

या ठिकाणी परशिवब्रह्म आणि जगत् यांच्यातील संबंध स्पष्ट करून परशिवाला नमस्कार केला आहे. महासागरावर जशा लाटा आणि बुडबुडे असतात त्याप्रमाणे परशिवब्रह्म हा महासागर असून विश्वातील ३६ तत्त्वे म्हणजे त्यावरील लाटा आणि बुडबुडे आहेत, अशी भूमिका येथे घेतलेली आहे. ३६ तत्त्वांचा समूह पुढीलप्रमाणे:-

पाच शुद्ध तत्त्वे : १. शिव, २. शक्ती, ३. सदाशिव, ४. ईश्वर, ५. शुद्ध विद्या.

सात शुद्धाशुद्ध तत्त्वे : ६. माया, ७. कला, ८. विद्या, ९. राग, १०. काल, ११. नियती, १२. पुरुष.

चोवीस अशुद्ध तत्त्वे : १३. प्रकृती, १४. महत्, १५. अहंकार, १६. मन, १७. श्रोत्र, १८. त्वक्, १९. चक्षु, २०. जिह्वा, २१. घ्राण, २२. वाक्, २३. पाणि, २४. पाद, २५. पायू, २६. उपस्थ, २७. शब्द, २८. स्पर्श, २९. रूप, ३०. रस, ३१. गंध, ३२. आकाश, ३३. वायू, ३४. अग्नी, ३५. जल, ३६. पृथ्वी.

यद्भासा भासते विश्वं यत्सुखेनानुमोदते।

नमस्तस्मै गुणातीतविभवाय परात्मने॥४॥

परशिव हा असा प्रकाश आहे की ज्याच्या प्रकाशाने हे सर्व जग उजळून जाते. परशिव हा असा आनंद आहे की ज्याच्या आनंदाने सर्व जग सुखी आणि आनंदी होते. सत्त्व, रज, तम या त्रिगुणांच्या पलीकडे असलेल्या वैभवसंपन्न अशा परशिवाला माझा नमस्कार असो.

सदाशिवमुखाशेषतत्त्वोन्मेषविधायिने।

निष्कलंकस्वभावाय नमः शान्ताय शंभवे॥५॥

परशिव हा शक्तियुक्त आहे, म्हणजेच तो शक्तिविशिष्ट आहे. शिवापासून शक्ती आणि शक्तीपासून शिव विलग करता येत नाही. विमर्शशक्तीने परशिव हा सदाशिवतत्त्वापासून ते पृथ्वीतत्त्वापर्यंत सर्व तत्त्वांचा विकास करतो. अशा निर्मल आणि शांतस्वरूप शंभूला माझा नमस्कार असो.

स्वेच्छाविग्रहयुक्ताय स्वेच्छावर्तनवर्तिने।

स्वेच्छाकृतत्रिलोकाय नमः सांबाय शंभवे॥६॥

परशिवाला कोणताही आकार नाही, तो निराकार आहे. त्याला कोणताही अवयव नाही, तो निरवयव आहे. असे असले तरी आपल्या भक्तांवर अनुग्रह करण्यासाठी तो स्वेच्छेने दिव्य देह धारण करतो, आपल्या इच्छाशक्तीने त्रैलोक्याची निर्मिती करतो. अशा अंबेसह असणाऱ्या शिवाला नमस्कार असो.

यत्र विश्राम्यतीशत्वं स्वाभाविकमनुत्तमम्।

नमस्तस्मै महेशाय महादेवाय शूलिने॥७॥

परशिव हा स्वभावतः सर्व विश्वाचा स्वामी आहे. त्याच्या ठिकाणी सहजपणे सर्वश्रेष्ठ स्वामित्व वास करते, विराम पावते, अशा त्रिशूलधारी महादेवाला नमस्कार असो.

यामाहुः सर्वलोकानां प्रकृतिं शास्त्रपारगाः।

तां धर्मचारिणीं शंभोः प्रणमामि परां शिवाम्॥८॥

परशिवाच्या ठिकाणी अविनाभावसंबंधाने शक्ती वास करते. त्या शक्तीची स्तुती या ठिकाणी केली आहे. शास्त्रपारंगत विद्वान जिला सर्व जगताचे मूलकारण मानतात, जी शिवाची सहधर्मचारिणी आहे, अशा परशिवेला (पार्वतीला) मी नमस्कार करतो.

यया महेश्वरः शंभुर्नामरूपादिसंयुतः।

तस्यै मायास्वरूपायै नमः परमशक्तये॥९॥

परशिव हा सर्वश्रेष्ठ आहे. त्याला नामरूप नाही. परंतु शक्तीच्या योगाने त्याला नामरूप प्राप्त झाले आहे. अनामाला नाम आणि अरूपाला रूप देणाऱ्या अशा मायारूप परमशक्तीला माझा नमस्कार असो.

शिवाद्यादिसमुत्पन्नशान्त्यतीतपरोत्तराम्।

मातरं तां समस्तानां वन्दे शिवकरीं शिवाम्॥१०॥

परशिवापासून सर्वप्रथम प्रकट झाली ती शांत्यतीतोत्तर कला. या कलेपेक्षा शक्ती श्रेष्ठ आहे. निवृत्ती, प्रतिष्ठा, विद्या, शांती, शांत्यतीत, शांत्यतीतोत्तरा (पराकुंडलिनी) अशा सहा कलांना जन्म देणारी, कल्याणकारक

आणि सर्वमंगल अशी जी शक्ती तिला माझा नमस्कार असो.

इच्छाज्ञानादिरूपेण या शंभोर्विश्वभाविनी।
वन्दे तां परमानंदप्रबोधलहरीं शिवाम्॥११॥

शक्ती इच्छाशक्ती, ज्ञानशक्ती आणि क्रियाशक्ती अशी त्रिविध रूपांत प्रकट होऊन सर्व विश्वाला प्रकाशित करते. परमानंदज्ञानाचा प्रवाह असलेल्या त्या शक्तीला मी नमस्कार करतो.

अमृतार्थ प्रपन्नानां या सुविद्याप्रदायिनी।
अहर्निशमहं वन्दे तामीशानमनोरमाम्॥१२॥

प्रत्येक जीवात्म्याला अमरत्वाचा ध्यास असतो. त्यांना अमृतत्व हवे असते. यासाठी जे भक्त शरण येतात त्यांना शक्ती उत्तम ज्ञान प्रदान करते. शिवाचे मन रमविणाऱ्या त्या शक्तीला मी अहर्निश वंदन करतो.

कश्चिदाचारसिद्धानामग्रणीः शिवयोगिनाम्।
शिवयोगीति विख्यातः शिवज्ञानमहोदधिः॥१३॥

या श्लोकापासून 'श्रीसिद्धान्तशिखामणी'चे रचनाकार शिवयोगी शिवाचार्य यांच्या कुलपरंपरेचे आणि गुरुपरंपरेचे वर्णन सुरू होते. ग्रंथकार शिवयोगी शिवाचार्य यांच्या वंशात पूर्वी सदाचारसंपन्न, शिवज्ञानाचा महासागर असे 'शिवयोगी' नावाचे प्रसिद्ध योगिपुरुष होऊन गेले.

शिवभक्तिसुधासिंधुजृम्भणामलचन्द्रिका।
भारती यस्य विदधे प्रायः कुवलयोत्सवम्॥१४॥
तस्य वंशे समुत्पन्नो मुक्तामणिरिवामलः।
मुद्देवाभिधाचार्यो मूर्धन्यः शिवयोगिनाम्॥१५॥
मुद्धानात् सर्वजन्तूनां प्रणतानां प्रबोधतः।
मुद्देवेति विख्याता समाख्या यस्य विश्रुता॥१६॥

मूळपुरुष शिवयोगी यांची वाणी श्रवण केल्यावर भक्तांच्या मनात, पूर्णचंद्राच्या दर्शनाने सागराला भरती यावी तशी, भक्ती उचंबळून येत असे आणि सर्वांची मने चंद्रप्रकाशात उमलणाऱ्या कुमुदिनीप्रमाणे प्रफुल्लित होत असत. त्या शिवयोग्याच्या वंशात निर्मल मोत्यासारखा, शिवयोग्यांत श्रेष्ठ अशा 'मुद्देव' नामक आचार्यांनी जन्म घेतला. मुद्देव म्हणजे संतोष देणारा, जे प्राणी त्यांना शरण जात अशांना मुद्देव ज्ञानोपदेश करून संतुष्ट करीत असत. म्हणून त्यांचे 'मुद्देव' हे नाव अन्वर्थक होते.

तस्यासीन्नन्दनः शांतः सिद्धान्ताभिधः शुचिः।
शिवसिद्धान्तनिर्णेता शिवाचार्यः शिवात्मकः॥१७॥
वीरशैवशिखारत्नं विशिष्टाचारसम्पदम्।
शिवज्ञानमहासिन्धुं यं प्रशंसन्ति देशिकाः॥१८॥

यस्याचार्यकुलाज्जाता सतामाचारमातृका।

शिवभक्तिः स्थिरा यस्मिन् जज्ञे विगतविप्लवा॥१९॥

या मुद्देवाला 'सिद्धनाथ' नामक पुत्र होता. सिद्धनाथ हे अत्यंत शांत, पवित्र, शिवस्वरूप, शिवसिद्धान्ताचा निर्णय करणारे एक महान आचार्य होते. सिद्धनाथ हे वीरशैवांचे मुकुटमणी आहेत, ते सदाचारसंपन्न आहेत, शिवज्ञानाचा महासागर आहेत; अशी त्यांची प्रशंसा त्यावेळी केली जात असे. सिद्धनाथाचा ज्या कुलात जन्म झाला होत ते कुल अत्यंत आदर्श होते. सज्जनांनी आचरण करावे अशा आचारांचा उगम त्या कुळात झालेला होता. अशा आचारसंपन्न कुळात सिद्धनाथांचा जन्म झाल्यामुळे त्यांच्या अंगी निर्दोष अशी शिवभक्ती दृढ झाली होती.

तस्य वीरशिवाचार्यशिखारत्नस्य नन्दनः।

अभवच्छिवयोगीति सिन्धोरिव सुधाकरः॥२०॥

चिदानन्दपराकाशशिवानुभवयोगतः।

शिवयोगीति नामोक्तिर्यस्य याथार्थ्ययोगिनी॥२१॥

वीरशैवशिवाचार्यांचे मुकुटमणी अशा सिद्धनाथ शिवाचार्यांना 'शिवयोगी' नावाचा पुत्र झाला. सागरापासून जन्मलेला चंद्र ज्याप्रमाणे आपल्या जन्मदात्या सागराला आनंदित करतो त्याप्रमाणे शिवयोगी आपल्या पित्याला-सिद्धनाथाला आनंददायक ठरले. शिवयोगी शिवाचार्यांना सत्-चित्-आनंदस्वरूप, आकाशाप्रमाणे सर्वव्यापक अशा परशिवाचा साक्षात्कार झाला असल्यामुळे त्यांचे 'शिवयोगी' हे नाव यथार्थ होते.

शिवागमपरिज्ञानपरिपाकसुगन्धिना।

यदीयकीर्तिपुष्पेण वासितं हरितां मुखम्॥२२॥

येन रक्षावती जाता शिवभक्तिः सनातनी।

बौद्धादिप्रतिसिद्धान्तमहाध्वान्तांशुमालिना॥२३॥

स महावीरशैवानां धर्ममार्गप्रवर्तकः।

शिवतत्त्वपरिज्ञानचन्द्रिकावृतचन्द्रमाः॥२४॥

त्यांना शिवागमांचे परिपूर्ण ज्ञान असल्यामुळे त्यांच्या कीर्तिरूपी फुलांचा सुगंध दाही दिशांत दरवळत होता. शिवयोगी हे शिवागमांचे संपूर्ण ज्ञाते आहेत, अशी त्यांची कीर्ती सर्वत्र पसरली होती. सूर्य ज्याप्रमाणे अंधःकाराचा नाश करतो त्याप्रमाणे शिवयोगी शिवाचार्यांनी बौद्धादी नास्तिक मतांचे खंडन करून सनातन अशा शिवसिद्धान्ताचे रक्षण केले. चंद्र चांदण्यामुळे शोभायमान दिसतो त्याप्रमाणे शिवतत्त्वज्ञानाच्या चांदण्याने शोभणारे शिवयोगी शिवाचार्य श्रेष्ठ अशा वीरशैवांनाही धर्ममार्गाचे मार्गदर्शन करीत असत.

आलोक्य शैवतन्त्राणि कामिकाद्यानि सादरम्।

वातुलान्तानि शैवानि पुराणान्यखिलानि तु॥

वेदमार्गाविरोधेन विशिष्टाचारसिद्धये।

असन्मार्गनिरासाय प्रमोदाय विवेकिनाम्॥

सर्वस्वं वीरशैवानां सकलार्थप्रकाशनम्।
 अस्पृष्टमखिलैर्दोषैरादृतं शुद्धमानसैः॥
 तेष्वामेषु सर्वेषु पुराणेष्वखिलेषु च।
 पुरा देवेन कथितं देव्यै तन्नन्दनाय च ॥
 तत्सम्प्रदायसिद्धेन रेणुकेन महात्मना।
 गणेश्वरेण कथितमगस्त्याय पुनः क्षितौ॥२५-२९॥

शिवयोगी शिवाचार्यानी कामिकागमापासून वातुलागमापर्यंत अठ्ठावीस शिवागमांचे आणि सर्व शैवपुराणांचे साक्षेपाने अध्ययन केले. वेदमार्गाला विरोध न करता, शिवाचार सिद्ध करण्यासाठी, कुमार्गाचे निराकरण करण्यासाठी आणि विवेकी लोकांना संतुष्ट करण्यासाठी वीरशैवांचे सर्वस्व असलेला, सर्व अर्थ स्पष्ट करणारा, निर्दोष असा, निर्मलमनस्क सज्जनांना आदरणीय असलेला असा शिवाद्वैत सिद्धान्त विवरून सांगितला. हा शिवाद्वैत सिद्धान्त सर्व आगमांत आणि शैवपुराणांमध्ये सांगितलेला असून तो पूर्वी शिवाने पार्वतीला आणि षडाननाला सांगितला होता. शिवसंप्रदायात प्रसिद्ध असलेले महिमाशाली, शिवगणांचे अधिपती अशा महात्मा रेणुकाचार्यानी हाच सिद्धान्त पुन्हा पृथ्वीवर अगस्त्यऋषींना सांगितला.

वीरशैवमहातन्त्रमेकोत्तरशतस्थलम्।
 अनुग्रहाय लोकानामभ्यधात् सुधियांवरः॥
 सर्वेषां शैवतन्त्राणामुत्तरत्वात्रिरुत्तरम्।
 नाम्ना प्रतीयते लोके यत्सिद्धान्तशिखामणिः॥३०-३१॥

पिंडस्थलापासून ज्ञानशून्यस्थलापर्यंत अशा एकूण एकशे एक स्थलांत विखुरलेले हे वीरशैव महातंत्र आहे. हे पूर्वी रेणुकाचार्यानी अगस्त्यमुनींना सांगितले होते. तेच वीरशैवांवर अनुग्रह करण्यासाठी पंडिताग्रणी अशा शिवयोगी शिवाचार्यानी या ग्रंथात पुन्हा प्रकट केले आहे. शैवतंत्राच्या म्हणजेच शिवागमांच्या उत्तर भागात वीरशैवांचा शिवाद्वैत सिद्धान्त सांगितलेला आहे. तो श्रेष्ठतम आणि सर्वांच्या शिरोभागी असल्यामुळे त्याचे 'सिद्धान्तशिखामणी' असे नाव प्रसिद्ध आहे. म्हणून या सिद्धान्ताचे प्रतिपादन करणाऱ्या या ग्रंथाचेही नाव 'श्रीसिद्धान्तशिखामणी' असेच आहे.

अनुगतसकलार्थे शैवतन्त्रैः समस्तैः
 प्रकटितशिवबोधाद्वैतभावप्रसादे।
 विदधतु मतिमस्मिन् वीरशैवा विशिष्टाः
 पशुपतिमतसारे पण्डितश्लाघनीये॥३२॥

या श्लोकात ग्रंथकाराने या ग्रंथाचे वीरशैवांनी विशेष अध्ययन करावे असा आग्रह व्यक्त केला आहे. सर्व वीरशैव तंत्रांचे रहस्य व्यक्त करणारा, सर्व अर्थ प्रकट करणारा, प्रासादिक, पंडितांनी प्रशंसिलेला, पाशुपतमताचे सार असलेला असा हा 'श्रीसिद्धान्तशिखामणी' ग्रंथ असून याच्याकडे वीरशैवांनी विशेष लक्ष देऊन याचे अध्ययन करावे.

दुसरा परिच्छेद

सच्चिदानन्दरूपाय सदसद्व्यक्तिहेतवे।

नमः शिवाय साम्बाय सगणाय स्वयम्भुवे॥१॥

दुसऱ्या परिच्छेदात शिवपरब्रह्माचे निरूपण, शक्तिस्तुती, सृष्टिप्रकारकथन आदी विषय आलेले आहेत. या पहिल्या श्लोकात ग्रंथकाराने शिवाला वंदन केले आहे. सत्-असतरूपी प्रपंचाच्या निर्मितीला कारण असणाऱ्या प्रमथगण आणि पार्वती यांच्यासमवेत राहणाऱ्या सच्चिदानंदरूपी शिवाला माझा नमस्कार असो.

सदाशिवमुखाशेषतत्त्वमौक्तिकशुक्तिकाम्।

वन्दे माहेश्वरीं शक्तिं महामायादिरूपिणीम्॥२॥

सदाशिवतत्त्वापासून भूमितत्त्वापर्यंत असणारी चौतीस तत्त्वे जणू मोती आहेत. हे मोती ज्यामध्ये निर्माण झाले अशी शिंपली म्हणजे परशिवाची शक्ती शुद्धविद्या, महामाया, प्रकृती या नावांनी ओळखली जाते. शिवाशी अभिन्न असलेल्या या शक्तीला माझा नमस्कार असो.

अस्ति सच्चित्सुखाकारमलक्षणपदास्पदम्।

निर्विकल्पं निराकारं निरस्ताशेषविप्लवम्॥३॥

सत्-चित्-आनंदस्वरूप असे परशिवब्रह्म विश्वनिर्मितीच्या आधी लक्षणरहित, भेदरहित, आकाररहित आणि सर्व उपाधींपासून मुक्त होते.

परिच्छेदकथाशून्यं प्रपंचातीतवैभवम्।

प्रत्यक्षादिप्रमाणानामगोचरपदे स्थितम्॥४॥

परिच्छेद म्हणजे विभाग. देश, वस्तू, काल हे परिच्छेद होत. जगातील प्रत्येक वस्तू वा व्यक्ती या परिच्छेदांनी बाधित असते. परंतु परशिवब्रह्म परिच्छेदरहित असते. ते प्राकृतिक प्रपंचाच्या पलीकडले आणि प्रत्यक्ष, अनुमान इत्यादी सर्व प्रमाणांना अगोचर असते.

स्वप्रकाशं विराजन्तमनामयमनौपमम्।

सर्वज्ञं सर्वगं शान्तं सर्वशक्ति निरंकुशम्॥५॥

ते शिवपरब्रह्म स्वयंप्रकाशित असून जन्ममरणादी दोषांपासून मुक्त असते. ते उपमा देण्याच्या पलीकडले असते. ते सर्वज्ञ असून सर्वांच्या हृदयात वास करते. राग-द्वेषापासून मुक्त, शांत, सर्वसामर्थ्यवान आणि गतिशील असून त्यांच्यावर कोणाचाही अधिकार नसतो.

शिवरुद्रमहादेवभवादिपदसंज्ञितम्।

अद्वितीयमनिर्देश्यं परं ब्रह्म सनातनम्॥६॥

त्याला शिव, रुद्र, महादेव, भव आदी नावे आहेत. ते अद्वितीय आहे. म्हणजे त्याच्यासारखे दुसरे तत्त्व अस्तित्वात नाही. ते अमुक तऱ्हेचे आहे असे सांगता येत नाही. ते नित्य असून परब्रह्मरूप आहे.

तत्र लीनमभूत् पूर्वं चेतनाचेतनं जगत्।
 स्वात्मलीनं जगत्कार्यं स्वप्रकाश्यं तदद्भुतम्॥
 शिवाभिधं परं ब्रह्म जगन्निर्मातुमिच्छया।
 स्वरूपमादधे किञ्चित् सुखस्फूर्तिविजृम्भितम्॥७-८॥

त्या शिवपरब्रह्मात् चराचर विश्व निर्मितीपूर्वी लीन झालेले होते. त्यामुळे सर्व आंतर आणि बाह्य इंद्रियांना ते अगोचर होते. अर्थात् इंद्रियांच्या अनुभवाला ते येत नव्हते. स्वतःत विलीन झालेल्या जगताला परब्रह्म आपल्या तेजाने प्रकाशित करते, असे ते (परब्रह्म) अद्भुत आहे. या शिवपरब्रह्माने जगनिर्मितीच्या इच्छेमुळे किञ्चित् स्फूर्तिमय व उल्हसित रूप धारण केले.

निरस्तदोषसम्बन्धं निरुपाधिकमव्ययम्।
 दिव्यमप्राकृतं नित्यं नीलकण्ठं त्रिलोचनम्॥
 चन्द्रार्थशेखरं शुद्धं शुद्धस्फटिकसन्निभम्।
 शुद्धमुक्ताफलाभासमुपास्यं गुणमूर्तिभिः॥९-१०॥

त्या शिवपरब्रह्माचे स्वरूप कसे आहे हे या ठिकाणी सांगितले आहे. जन्ममरणादी सर्व दोषांपासून मुक्त, उपाधिरहित, नाशरहित, त्रिकालाबाधित, दिव्य, त्रिगुणात्मक प्रकृतीचा संबंध नसलेले आणि नित्य असे त्याचे स्वरूप आहे. त्यालाच नीलकण्ठ आणि त्रिलोचन असे म्हणतात. त्याच्या मस्तकावर अर्धचंद्र असून ते शुद्ध आहे. स्फटिकासारखे निर्मल आहे, मोत्यासारखे तेजस्वी आहे. अशा रूपाची ब्रह्मादी देव उपासना करतात.

विशुद्धज्ञानकरणं विषयं सर्वयोगिनाम्।
 कोटिसूर्यप्रतीकाशं चन्द्रकोटिसमप्रभम्॥
 अप्राकृतगुणाधारमनन्तमहिमास्पदम्।
 तदीना परमा शक्तिः सच्चिदानन्दलक्षणा॥
 समस्तलोकनिर्माणसमवायस्वरूपिणी।
 तदिच्छयाऽभवत्साक्षात् तत्स्वरूपानुकारिणी॥११-१३॥

ते शिवस्वरूप निर्मल ज्ञानाचे कारण असून सर्व योग्यांच्या ज्ञानाचा विषय झालेले आहे. ते कोटिसूर्यासारखे तेजस्वी असून कोटिचंद्रासारखे कांतिमान आहे. सर्वज्ञत्व इत्यादी अप्राकृतिक गुणांचा आश्रय असलेल्या, अनंत महिम्यांचा आधार असलेल्या अशा परशिवाला स्वतःत विलीन असलेल्या सृष्टीची निर्मिती करण्याची इच्छा झाली. परशिवाची जी विमर्शशक्ती आहे ती सच्चिदानंदस्वरूपिणी आहे. ही विमर्शशक्तीच विश्वनिर्मितीचे उपादानकारण असून तीच विश्वस्वरूप होते.

मोराच्या अंड्यात ज्याप्रमाणे त्या पक्ष्याचे सर्व अवयव दडलेले असतात त्याप्रमाणे विमर्शशक्तीमध्येच सर्व जग लपलेले असते. एकाच बीजातून झाड, त्याची पाने-फुले-फळे वेगवेगळ्या रूपांत निर्माण होतात त्याप्रमाणे विमर्शशक्तीमधूनच हे भिन्न दिसणारे जग निर्माण होते. परंतु मुळात ते शक्तिस्वरूप असते. कासव आपले हातपाय पसरतो आणि आवरून आत घेतो, त्याप्रमाणे शक्तीचा विस्तार होतो तेव्हा जग निर्माण होते आणि

जेव्हा तिचा संकोच होतो तेव्हा विश्व तिच्यात विलीन होते.

स शंभुर्भगवान् देवः सर्वज्ञः सर्वशक्तिमान्।
जगत्सिसृक्षुः प्रथमं ब्रह्माणं सर्वदेहिनाम्॥
कर्तारं सर्वलोकानां विदधे विश्वनायकः।
तस्मै प्रथमपुत्राय शंकरः शक्तिमान विभुः॥
सर्वज्ञः सकला विद्याः सानुग्रहमुपादिशत्।
प्राप्तविद्यो महादेवाद् ब्रह्मा विश्वनियामकात्॥
समस्तलोकान्निर्मातुं समुद्यमपरोऽभवत्।
कृतोद्योगोऽपि निर्माणे जगतां शंकराज्ञया॥१४-१७॥

संपत्ती, ज्ञान, यश, शोभा, वैराग्य आणि धर्म अशा सहा ऐश्वर्यांनी संपन्न असलेल्या, सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान आणि विश्वनायक अशा शिवाने चौदा भुवनांची आणि प्राण्यांची निर्मिती करण्यासाठी समर्थ अशा ब्रह्मदेवाला प्रथम निर्माण केले. सर्वज्ञ शिवाने आपल्या प्रथम पुत्राला म्हणजे ब्रह्मदेवाला अनुग्रहपूर्वक सर्व विद्यांचा उपदेश केला. महादेवाकडून प्राप्त झालेल्या विद्यांच्या आधारे आणि त्याच्या आज्ञेने ब्रह्मदेवाने जगनिर्मितीचा उद्योग सुरू केला.

अज्ञातोपायसम्पत्तिरभवन्माययाऽऽवृतः।
विधातुखिलान् लोकानुपायं प्राप्तुमिच्छया॥
पुनस्तं प्रार्थयामास देवदेवं त्रियम्बकम्।
नमस्ते देवदेवेश नमस्ते करुणाकर॥
अस्मदादिजगत्सर्वनिर्माणविधिक्षम।
उपायं वद मे शम्भो जगत्सृष्टौ जगत्पते॥१८-२०॥

शिवाज्ञेने ब्रह्मदेव ब्रह्मांडाचे निर्माण करण्यास उद्युक्त झाला तरी तो मायेने आवृत झाल्यामुळे त्याला सृष्टिनिर्मितीचा उपाय सुचेना. जगनिर्मितीची युक्ती प्राप्त करून घेण्याच्या इच्छेने ब्रह्मदेवाने देवाधिदेव शंकराची पुन्हा प्रार्थना केली. हे देवाधिदेवा, तुला नमस्कार असो. माझ्यासह त्रैलोक्याची उत्पत्ती करण्यास फक्त तूच समर्थ आहेस. जगाच्या निर्मितीचा उपाय मला सांग.

सर्वज्ञः सर्वशक्तिस्त्वं सर्वकर्ता सनातनः।
इति संप्रार्थितः शम्भुर्ब्रह्मणा विश्वनायकः॥
उपायमवदत् तस्मै लोकसृष्टिप्रवर्तनम्।
उपायमीश्वरेणोक्तं लब्ध्वाऽपि चतुराननः॥
न समर्थोऽभवत् कर्तुं नानारूपमिदं जगत्।
पुनस्तं प्रार्थयामास ब्रह्मा विव्हलमानसः॥

देवदेव महादेव जगत्प्रथमकारण।
 नमस्ते सच्चिदानन्द स्वेच्छाविग्रहराजित॥
 भव शर्व महेशान सर्वकारणकारण।
 भवदुक्तो ह्युपायो मे न किंचिज्ज्ञायतेऽधुना॥
 सृष्टिं विधेहि भगवन् प्रथमं परमेश्वर।
 ज्ञातोपायस्ततः कुर्यां जगत्सृष्टिमुमापते॥२१-२६॥

शंकरा, तू सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान, सर्वकर्ता आणि शाश्वत असा आहेस. म्हणून मला जगनिर्मितीचा उपाय सांग. अशा प्रकारे ब्रह्मदेवाने प्रार्थना केल्यावर शिवाने जगनिर्मितीचा उपाय त्याला सांगितला. त्यावेळी या बहुरूपी जगाचे निर्माण करण्यास ब्रह्मदेव समर्थ झाला नाही. म्हणून त्याने पुन्हा व्याकुळ अंतःकरणाने शंकराची प्रार्थना केली. हे देवाधिदेवा, महादेवा, जगाच्या आदिकारणा, सच्चिदानंदरूपा, स्वेच्छेने देह धारण करणाऱ्या महेश्वरा, सर्व कारणाचे कारण असणाऱ्या तुला नमस्कार असो. तू सांगितलेला उपाय मला थोडादेखील समजलेला नाही. हे उमापती भगवंता, परमेश्वरा, प्रथम तू सृष्टीची निर्मिती कर. नंतर तो उपाय समजल्यावर मी जगाची निर्मिती करीन.

इत्येवं प्रार्थितः शम्भुर्ब्रह्मणा विश्वयोनिना।
 ससर्जात्मसमप्रख्यान् सर्वगान् सर्वशक्तिकान्॥
 प्रबोधपरभानन्दपरिवाहितमानसान्।
 प्रमधान् विश्वनिर्माणप्रलयापादनक्षमान्॥२७-२८॥

अशा प्रकारे ब्रह्मदेवाने प्रार्थना केल्यावर भगवान शिवाने आपल्यासारखेच प्रसिद्ध, सर्वगामी, सर्वशक्तींनी युक्त, ज्ञानी आणि विश्वसृजन व विश्वसंहार करण्यास समर्थ असलेले वीर, नंदी, भृंगी, वृषभ, स्कंद, रेणुक, दारुक असे असंख्य शिवगण निर्माण केले.

तेषु प्रमथवर्गेषु सृष्टेषु परमात्मना।
 रेणुको दारुकश्चेति द्वावभूतां शिवप्रियौ॥
 सर्वविद्याविशेषज्ञो सर्वकार्यविचक्षणौ।
 मायामलविनिर्मुक्तो महिमातिशयोच्चलौ॥
 आत्मानन्दपरिस्फूर्तिरसास्वादनलम्पटौ।
 शिवतत्त्वपरिज्ञानतिरस्कृतभवामयौ॥
 नानापथमहाशैवतन्त्रनिर्वाहतत्परौ।
 वेदान्तसारसर्वस्वविवेचनविचक्षणौ॥२९-३२॥

शिवाने निर्मिलेल्या अनेक प्रमथगणांपैकी रेणुक आणि दारुक हे दोघे शिवाला अत्यंत प्रिय होते. हे दोघे सर्व विद्यांत प्रवीण आणि सर्व कार्यांत चतुर होते. आणव, मायीय व कार्मिक या त्रिमलांपासून ते मुक्त होते. अत्यंत प्रभावी आणि तेजःपुंज होते. ते आत्मानंदात तल्लीन असून शिवतत्त्वाच्या ज्ञानामुळे संसाररूपी रोगापासून दूर

होते. शिवाद्वैतसिद्धान्ताची प्रतिष्ठापना करण्यात तत्पर आणि उपनिषदांचे सारसर्वस्व उलगडून दाखवण्यात निपुण होते.

नित्य सिद्धौ निरातंकौ निरंकुशपराक्रमौ।
तादृशौ तौ महाभागौ संवीक्ष्य परमेश्वरः॥
समर्थौ सर्वकार्येषु विश्वासं परमाश्रितौ।
अन्तःपुरद्वारपालौ निर्ममे नियतौ विभुः॥३३-३४॥

नित्यसिद्ध, निर्भय आणि पराक्रमी अशा त्या दोघा महाभागांना पाहून शंकराने समर्थ आणि विश्वसनीय अशा त्या दोघांना आपल्या अंतःपुराचे द्वारपाल केले.

गणेश्वरौ रेणुकदारुकावुभौ
विश्वासभूतौ नवचन्द्रमौलेः।
अन्तःपुरद्वारगतौ सदा तो
वितेनतुर्विश्वपतेस्तु सेवाम्॥३५॥

बालचंद्राला मस्तकी धारण करणाऱ्या शंकराचे रेणुक आणि दारुक हे दोघे गण अत्यंत विश्वासातील होते. अंतःपुराच्या दारावर पहारा करून ते शंकराची सेवा करित होते.

तिसरा परिच्छेद

तिसऱ्या परिच्छेदात रेणुकाचार्यांचे लोकावतरण, श्रीशंकर-भवानी वर्णन, शिव-रेणुकसंवाद इत्यादी विषय आले आहेत. प्रारंभी कैलासपर्वताचे वर्णन ग्रंथकार करित आहेत.

कदाचिदथ कैलासे कलधौतशिलामये।
गन्धर्ववामनयनाक्रीडामौक्तिकदर्पणे॥
मन्दारबकुलाशोकमाकन्दप्रायभूरुहे।
मल्लीमरन्दनिष्यन्दपानपीनमधुव्रते॥
कुंकुमस्तबकामोदकूलंकषहरिन्मुखे।
कलकण्ठकुलालापकन्दलद्रागबन्धुरे॥१-३॥

एकदा चांदीच्या शिलांनी युक्त असा कैलास पर्वत गंधर्वस्त्रियांच्या क्रीडेसाठी केलेल्या मोत्यांचा आरसा असावा असा दिसत होता. मंदार, बकुल, आंबा असा अनेक वृक्षांनी सघन असलेला, बटमोगरा आदी फुलझाडांच्या फुलांतील मकरंद पिऊन पुष्ट झालेल्या भ्रमरांनी भरलेला होता. लाल रंगाच्या सुवासिक फुलांमुळे कैलासपर्वताचा आसमंत सुगंधित झाला होता. वृक्षांवर अनेक कोकीळ मधुर गायन करित होते, त्यांचा स्वर सर्वत्र भरून राहिला होता.

किन्नरीगीतमाधुर्यपरिवाहितगह्वरे।
 सानन्दवरयोगीन्द्रवृन्दालंकृतकन्दरे॥
 हेमारविन्दकलियासुगन्धिरसमानसे।
 शातकुम्भमयस्तम्भशतोत्तुंगविराजिते॥
 माणिक्यदीपकलिकामरीचिद्योतितान्तरे।
 द्वारतोरणसरूढशंखपद्मनिधिद्वये॥
 मुक्तातारकितोदारवितानाम्बरमण्डिते।
 स्पर्शलक्षितवेदूर्यमयभित्तिपरम्परे॥
 संचरत्प्रमथश्रेणीपदवाचालनूपुरे।
 प्रवालवलभीशृंगशृंगारमणिमंडपे॥४-८॥

कैलासपर्वतावर किन्नरस्त्रिया मधुर गायन करीत होत्या. त्यांच्या मंजूळ शब्दांनी दऱ्या दुमदुमत होत्या. काही गुहांत सानंदगणेश्वर इत्यादी शिवयोगी ध्यान लावून बसले होते. त्यामुळे कैलासपर्वत जणू अलंकृत झाला होता. सुवर्णाच्या कमलकलिकांच्या सुगंधित रसाने मानससरोवर भरलेले होते. तेथील शतावधी उंच शिखरे सोन्याच्या स्तंभांसारखी शोभत होती. माणिक-रत्नदीपांच्या प्रकाशात कैलासाचे अंतःपुर उजळले होते. महाद्वाराच्या तोरणस्तंभावर शंख आणि पद्म आरूढ झाले होते. मंडपाचा अंतर्भाग विशाल वस्त्राने सजवलेला होता. त्यावर नक्षत्रांप्रमाणे मोती जडवलेले होते. त्याच्या भिंती वैदूर्य रत्नांनी भरलेल्या होत्या. उतरत्या छताची शिखरे पोवळ्यांनी सजवलेली होती. पायातील नूपुरांचा ध्वनी करीत प्रमथगण रत्नमंडपात संचार करीत होते.

वन्दारुदेवमुकुटमन्दाररसवासितम्।
 रत्नसिंहासनं दिव्यमध्यस्तं परमेश्वरम्॥
 तमास्थानगतं देवं सर्वलोकमहेश्वरम्।
 त्रय्यन्तकमलारण्यविहारकलहंसकम्॥
 उदारगुणमौकारशुक्तिकापुटमौक्तिकम्।
 सर्वमंगलसौभाग्यसमुदायनिकेतनम्॥
 संसारविषमूर्च्छालुजीवनसंजीवनौषधम्।
 नित्यप्रकाशनैर्मल्यकैवल्यसुरपादपम्॥९-१२॥

भगवान शिवाला तेहतीस कोटी देव वंदन करीत होते, त्यांच्या मुकुटांतील मंदारपुष्पांच्या सुगंधाने सुगंधित झालेल्या नवरत्नखचित सिंहासनावर परमेश्वर विराजमान झाले होते. उपनिषदरूपी कमलवनात विहार करण्याच्या राजहंसाप्रमाणे देवांच्या दरबारात महेश्वर शोभत होते. सर्व प्रकारचे मंगल आणि सौभाग्याचे निवासस्थान असलेला, औदार्यगुणाने युक्त असा परमेश्वर उँकारूपी शिंपल्यातील जणू मोतीच होता. तो परमेश्वर कसा होता? तर संसारविषाने ग्लानी आलेल्या जीवांना संजीवन देणाऱ्या औषधासारखा, स्वयंप्रकाशित, निर्मल आणि शरण आलेल्या भक्तांना मोक्ष देणाऱ्या कल्पवृक्षासारखा होता.

अनन्तपरमानन्दमकरन्दमधुव्रतम्।
 आत्मशक्तिलतापुष्पत्रिलोकीपुष्पकोरकम्॥
 ब्रह्माण्डकुण्डिकाषण्डपिण्डीकरणपण्डितम्।
 समस्तदेवाताचक्रवर्तिपदे स्थितम्॥
 चन्द्रबिम्बायुतच्छायादायादद्युतिविग्रहम्।
 माणिक्यमुकुटज्योतिर्मजरीपिंजराम्बरम्॥
 चूडालं सोमकलया सुकुमारबिसाभया।
 कल्याणपुष्पकलिकाकर्णपूरमनोहरम्॥
 मुक्तावलयसम्बद्धमुण्डमालाविराजितम्।
 पर्याप्तचन्द्रसौन्दर्यपरिपन्थिमुखश्रियम्॥
 प्रातःसंफुल्लकमलपरियायत्रिलोचनम्॥
 मन्दस्मितमितालापमधुराधरपल्लवम्॥१३-१८॥

मकरंदाच्या आस्वादात जसा भ्रमर तल्लीन होतो तसे परमेश्वर आत्मानंदात तल्लीन झाला होते. आपल्या शक्तिरूपी वेलीवर पोसलेल्या सृष्टिरूपी फुलाच्या कळीसारखे शोभत होते. अनंत ब्रह्मांडे म्हणजे जणू पात्र (भांडी) होत. या पात्रांच्या समूहाला एकत्रित करण्यात कुशल असे परमेश्वर सर्व देवतांच्या समुदायात चक्रवर्ती सम्राटासारखा दिसत होते. दहा सहस्र चंद्रबिंबांच्या कांतीसारखी त्यांची देहकांती होती. वंदन करणाऱ्या देवतांच्या मुकुटांवर जडवलेल्या रत्नप्रभेने त्यांचे वस्त्र पिंगट दिसत होते. कोमल कमलतंतूसारखी चंद्रकला त्यांनी मस्तकावर धारण केली होती आणि कल्याणपुष्पाची कळी कर्णालंकारासारखी धारण केल्यामुळे ते मनोहर दिसत होते. मोत्यांच्या माळेत गुंफलेली मुंडमाला त्यांनी गळ्यात घातली होती. त्यांची मुखकांती पूर्णचंद्राला देखील लाजवत होती. प्रातःसमयी उमललेल्या कमलांप्रमाणे त्यांचे तीन नेत्र प्रफुल्लित दिसत होते आणि मंदस्मित व मितभाषणामुळे त्यांच्या ओठांच्या पाकळ्या मनोहर दिसत होत्या.

गण्डमण्डलपर्यन्तक्रीडन्मकरकुण्डलम्।
 कालिम्ना कालकूटस्य कण्ठनाले कलंकितम्॥
 मणिकंकणकेयूरमरीचिकरपल्लवैः।
 चतुर्भिः संविराजन्तं बाहुमन्दारशाखिभिः॥
 गौरीपयोधराश्लेषकुतार्थभुजमध्यमम्।
 सुवर्णब्रह्मसूत्रांकं सूक्ष्मकौशेयवाससम्॥
 नाभिस्थानावलम्बिन्या नवमौक्तिकमालया।
 गंगयेव कृताश्लेषं मौलिभागावतीर्णया॥
 पदेन मणिमंजीरप्रभापल्लवितश्रिया।
 चन्द्रवत्स्फाटिकं पीठं समावृत्य स्थितं पुरः॥१९-२३॥

शंकराच्या कानांतील मकरकुंडले गालापर्यंत रुळत होती. हलाहल विष प्यायल्यामुळे त्यांचा गळा निळसर दिसत होता. नवी पालवी फुटलेल्या कल्पवृक्षाच्या शाखांसारखे त्यांचे चार हात रत्नकंकण आणि बाजुबंदांतील रत्नप्रभेमुळे शोभत होते. पार्वतीच्या स्तनालिंगानाने शंकरांच्या वक्षस्थलाचे जणू सार्थक झाले होते. त्यांच्या गळ्यात सोन्याचे यज्ञोपवीत होते आणि त्यांनी तलम रेशमी वस्त्र नेसले होते. नाभीपर्यंत रुळणारी तेजस्वी मोत्यांची माळ त्यांनी धारण केली होती, त्यामुळे जटेतल्या गंगेने जणू त्यांना आलिंगन दिले असे भासत होते. चंद्रकांत मण्यापासून निर्मिलेल्या चौरंगावर रत्ननूपुरांच्या तेजामुळे शोभिवंत झालेला एक पाय पुढे ठेवून व दुसरा दुमडून शंकर ताठ बसले होते.

वामपार्श्वनिवासिन्या मंगलप्रियवेषया।
समस्तलोकनिर्माणसमवायस्वरूपया॥
इच्छाज्ञानक्रियारूपबहुशक्तिविलासया।
विद्यातत्त्वप्रकाशिन्या विनाभावविहीनया॥
संसारविषकान्तरदाहदावाग्रिलेखया।
धमिल्लमल्लिकामोदझंकुर्वद्भृंगमालया॥
सम्पूर्णचन्द्रसौभाग्यसंवादिमुखपद्मया।
नासामौक्तिकलावण्यनाशीरस्मितशोभया॥
मणिताटंकरंगान्तर्वलितापांगलीलया।
नेत्रद्वितयसौन्दर्यनिन्दितेन्दीवरत्विषा॥
कुसुमायुधकोदण्डकुटिलभ्रूविलासया।
बन्धूककुसुमच्छायाबन्धुभूताऽधरश्रिया॥
कण्ठनालजितानंगकम्बुबिम्बोकसम्पदा।
बाहुद्वितयसौभाग्यवंचितोत्पलमालया॥२४-३०॥

जगनिर्मितीचे उपादानकारण असलेली पार्वती परमेश्वराच्या डावीकडे बसलेली होती. मंगलकारक आणि प्रिय अशी तिची वेषभूषा होती, इच्छा, ज्ञान आणि क्रिया अशा शक्तींनी युक्त पार्वती आत्मविद्यातत्वाला प्रकाशित करित अविनाभावसंबंधाने शोभत होती. संसाररूपी विषवनाचा दावाग्रीप्रमाणे दाह करणाऱ्या पार्वतीच्या केशकलापात खोवलेल्या मल्लिकापुष्पाच्या सुवासाने भ्रमर मंडलाकार गुंजारव करित होते. तिचे मुखकमल पूर्णचंद्रासारखे कांतिमान होते. तेजस्वी मोत्यांची नथ धारण केल्यामुळे तिचे मंद हास्य अधिकच शोभायमान झाले होते. तिने कानांत नीलरत्नांची कर्णभूषणे धारण केली होती. त्यांची नीलप्रभा तिच्या नेत्रांवर पडल्यामुळे त्यांना नीलकमलांचे सौंदर्य प्राप्त झाले होते. कामदेवाच्या धनुष्यासारख्या तिच्या वक्र भुवया शोभत होत्या आणि तिचे दोन्ही ओठ जास्वंदीच्या फुलासारखे लालचुटुक दिसत होते. पार्वतीचा गळा आकृतीने आणि ध्वनिमाधुर्याने मदनाच्या विजयशंखाला जिंकणारा आणि तिचे दोन्ही हात नीलकमलाच्या माळेला लाजविणारे होते.

स्थिरयौवनलावण्यशृंगारितशरीरया।
 अत्यन्तकठिनोतुंगपीवरस्तनभारया॥
 मृणालवल्लरीतन्तुबन्धुभूतावलग्रया।
 शृंगारतटिनीतुंगपुलिनश्रोणिभारया॥
 कुसुम्भकुसुमच्छायाकोमलाम्बरशोभया।
 शृंगारोद्धानसंरम्भरम्भास्तम्भोरुकाण्डया॥
 चूतप्रवालसुषमासुकुमारपदाब्जया।
 स्थिरमंगलशृंगारभूषणालंकृतांगया॥
 हारनूपुरकेयूरचमत्कृतशरीरया।
 चक्षुरानन्दलतया सौभाग्यकुलविद्यया॥३१-३५॥

पार्वतीचे शरीर चिरयौवनाच्या लावण्याने आणि उन्नत व पुष्ट स्तनभाराने शोभत होते. तिची कंबर कमलवेलीच्या देठासारखी नाजूक होती. तिचे नितंब जणू शृंगाररूपी नदीतील वाळूच्या उंचवट्याप्रमाणे शोभत होते. कुसुंबी रंगाचे कोमल वस्त्र तिने परिधान केले होते. शृंगारवनातील केळीच्या स्तंभासारख्या तिच्या मांड्या होत्या. तिची पावले आंब्याच्या कोवळ्या पानांसारखी तांबूस आणि कोमल होती आणि नित्य मंगलकारक अशा अलंकारांनी तिचे शरीर अलंकृत होते. गळ्यात मोतीमाळ, पायात पैजण, दंडांत बाजुबंद असे अलंकार तिने धारण केल्यामुळे ती विलक्षण सुंदर दिसत होती. डोळ्यांना आनंद देणारी अशी तिची देहलता होती. सर्व सौभाग्यांची आणि विद्यांची ती कुलस्वामिनी होती.

उमया सममासीनं लोकजालकुटुम्बया।
 अपूर्वरूपमभजन् परिवाराः समन्ततः॥
 पुण्डरीकाकृति स्वच्छं पूर्णचन्द्रसहोदरम्।
 दधौ तस्य महालक्ष्मीः सितमातपवारणम्॥
 तन्त्रीझंकारशालिन्या संगीतामृतविद्यया।
 उपतस्थे महादेवमुपान्ते च सरस्वती॥
 झणत्कंकणजातेन हस्तेनोपनिषद्बद्धुः।
 ओंकारतालवृन्तेन वीजयामास शंकरम्॥
 चलच्चामरिकाहस्ता झंकुर्वन्मणिकंकणाः।
 आसेवन्त तमीशानमभितो दिव्यकन्यकाः॥
 चामराणां विलोलानां मथ्ये तन्मुखमण्डलम्।
 रराज राजहंसानां भ्रमतामिव पंकजम्॥३६-४१॥

सर्व लोक जिचे कुटुंब आहे अशा उमेसह आसनस्थ झालेल्या सौंदर्यस्वरूप परमेश्वरांची सर्व देवपरिवार सेवा करित होता. महालक्ष्मीने श्वेतकमलासारखे निर्मल आमि पूर्णचंद्रासारखे शुभ्र छत्र परमेश्वराच्या डोक्यावर धरले होते. उमामहेश्वरांच्या समोर सरस्वती नवरत्नांच्या कंकणांनी युक्त अशा हाताने वीणेच्या तारा छेडून

संगीताच्या अमृतविद्येने सेवा करीत होती. उपनिषद्‌रूपी स्त्रिया हातांतील कंकणांचा किणकिण ध्वनी करीत ॐकाररूपी पंख्याने शंकराला वारा घालत होत्या. कंकणांचा रुणझुण आवाज करीत देवकन्या शंकरपार्वतीवर चवच्या ढाळत होत्या. चवच्यांच्या मध्ये दिसणारे शंकराचे मुख सरोवरातील राजहंसांच्या भ्रमणामुळे मधूनच दिसणाऱ्या कमलाप्रमाणे दिसत होते.

मन्त्रेण तमसेवन्त वेदाः सांगविभूतयः।
 भक्त्या चूडामणिं कान्तं वहन्त इव मौलिभिः॥
 तदीयायुधधारिण्यस्तत्समानविभूषणाः।
 अंगभूताः स्त्रियः काश्चिदासेवन्त तमीश्वरम्॥
 आसाधिकारिणः केचिदनन्तप्रमुखा अपि।
 अष्टौ विद्येश्वरा देवमभजन्त समन्ततः॥४२-४४॥

शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छंद आणि ज्योतिष या सहा अंगांनी युक्त असे वेद परमात्म्याला आपल्या मस्तकावर शिरोरत्नाप्रमाणे धारण करून त्याची भक्तिपूर्वक स्तुती करीत होते. वेदांप्रमाणेच सर्व आयुधे, त्यांच्यासारखीच आभूषणे धारण करणाऱ्या वेदांगरूपी स्त्रिया परमेश्वराची सेवा करीत होत्या. शंकराचे अधिकारप्राप्त अनंत, सूक्ष्म, शिवोत्तम, एकनेत्र, एकरुद्र, त्रिमूर्ती, श्रीकंठ आणि शिखंडी असे आठ विद्येश्वर त्याच्या भोवती उभे राहून त्याची सेवा करीत होते.

ततो नन्दी महाकालश्चण्डो भृंगी रितिस्ततः।
 घण्टाकर्णः पुष्पदन्तः कपाली वीरभद्रकः॥
 एवमाद्या महाभागा महाबलपराक्रमाः।
 निरंकुशमहासत्त्वा भेजिरे तं महेश्वरम्॥
 अणिमादिकमैश्वर्यं येषां सिद्धेरपोहनम्।
 ब्रह्मादयः सुरा येषामाज्ञालंघनभीरवः॥
 मोक्षलक्ष्मीपरिष्वंगमुदिता येऽन्तरात्मना।
 येषामीषत्करं विश्वसर्गसंहारकल्पनम्॥
 ज्ञानशक्तिः परा येषां सर्ववस्तुप्रकाशिनी।
 आनन्दकणिका येषां हरिब्रह्मादिसम्पदः॥
 आकांक्षन्ते पदं येषां योगिनो योगतत्पराः।
 कांक्षणीयफलो येषां संकल्पः कल्पपादपः॥
 कर्मकालादिकार्पण्यचिन्ता येषां न विद्यते।
 येषां विक्रमसन्नाहा मृत्योरपि च मृत्यवः॥
 ते सारूप्यपदं प्राप्ताः प्रमथा भेजिरे शिवम्।
 ब्रह्मोपेन्द्रमहेन्द्राद्या विश्वतन्त्राधिकारिणम्॥

आयुधालंकृतप्रान्ताः परितस्तं सिषेविरै।
आदित्या वसवो रुद्रा यक्षगन्धर्वकिन्नराः॥
दानवा राक्षसा दैत्याः सिद्धा विद्याधरोरगाः।
अभजन्त महादेवमपरिच्छिन्सैनिकाः॥४५-५४॥

तसेच नंदी, महाकाल, चंड, भृंगी, रिटी, घंटाकर्ण, पुष्पदंत, कपाली, वीरभद्र आदी प्रमुख महाभाग, पराक्रमी असे प्रमथगण शंकराची सेवा करीत होते. अणिमादी आठ सिद्धी त्या प्रमथांच्या सिद्धीपुढे तुच्छ होत्या आणि ब्रह्मादी देवदेखील त्यांच्या आज्ञेचे उल्लंघन करण्यास भीत होते. त्या प्रमथांना मोक्षरूपी लक्ष्मीने आलिंगन दिल्यामुळे ते अंतरांत अत्यंत संतुष्ट होते. विश्वनिर्मिती आणि विश्वसंहार ही कार्ये त्यांना सहजसाध्य होती. सर्व वस्तूंना प्रकाशित करणारी ज्ञानशक्ती त्यांना लाभली होती. ज्ञानशक्तीपुढे विष्णुब्रह्मादिकांची संपत्तीही त्यांना एका आनंदकणासारखी लहान भासत होती. आपल्याला प्रमथांची योग्यता लाभावी अशी इच्छा योगसाधनेत निमग्न असलले शिवयोगी करीत असतात. त्या प्रमथांचे संकल्प म्हणजे सर्वसिद्धी देणारे कल्पवृक्षच होत. ज्यांना कर्म-काल यांच्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या कृपणतेची चिंता नव्हती आणि ज्यांच्या पराक्रमामुळे मृत्यूला देखील आपल्या मृत्यूची भीती वाटावी असे परमेश्वराशी एकरूप झालेले प्रमथगण शिवाची सेवा करीत होते. ब्रह्मा, विष्णू, इंद्र इत्यादी तेहतीस कोटी देव शस्त्रांनी अलंकृत होऊन विश्वाचा सूत्रधार असलेल्या शंकराभोवती उभे राहून त्याची सेवा करीत होते. बारा सूर्य, आठ वसू, अकरा रुद्र, कुबेरादी यक्ष, गंधर्व, किन्नर, राक्षस, दानव, दैत्य, सिद्ध, विद्याधर, नाग हे सर्व आपल्या संपूर्ण सेनेसह महादेवाला भजत होते.

वसिष्ठो वामदेवश्च पुलस्त्यागस्त्यशौनकाः।
दधीचिर्गौतमश्चैव सानन्दशुकनारदाः॥
उपमन्युभृगुव्यासपाराशरमरीचयः।
इत्याद्या मुनयः सर्वे नीलकण्ठं सिषेविरै॥
पार्श्वस्थपरिवाराणां विमलांगेषु बिम्बितः।
सर्वान्तर्गतमात्मानं स रेजे दर्शयन्निवा॥५५-५७॥

वसिष्ठ, वामदेव, पुलस्त्य, अगस्त्य, शौनक, दधीची, गौतम, सानंद, शुक, नारद, उपमन्यू, भृगू, व्यास, पराशर, मरीची इत्यादी महर्षी नीलकंठ अशा परमेश्वराची सेवा करीत होते. भोवताली उभ्या असलेल्या परिवाराच्या निर्मल शरीरांत शंकराची प्रतिबिंबे उमटलेली होती. म्हणून तो जणू आपण सर्वांच्या अंतर्गामी राहतो असे दाखवीत होता.

क्षणं स शम्भुदैवानां कार्यभागं निरूपयन्।
क्षणं गन्धर्वराजानां गानविद्यां विभावयन्॥
ब्रह्मविष्णवाभिर्देवैः क्षणमालापमाचरन्।
क्षणं देवमृगाक्षीणां लालयन्नृत्यविभ्रमम्॥
व्यासादीनां क्षणं कुर्वन् वेदोच्चारेषु गौरवम्।
विदधानः क्षणं देव्या मुखे बिम्बाधरे दृशः॥

हास्यनृत्यं क्षणं पश्यन् भृंगिणा परिकल्पितम्।
 नन्दिना वेत्रहस्तेन सर्वतंत्राधिकारिणा॥
 अमुंचता सदा पार्श्वमात्माभिप्रायवेदिना।
 चोदितानानयन् कांश्चिद्विसृजन भ्रूविलासतः॥५८-६२॥

एखादे वेळी शंकर सर्व देवांना कामे सांगत होते, तर कधी गंधर्वांच्या सुस्वरगायनाचा आस्वाद घेत होते. कधी ब्रह्मदेव, विष्णू आदी देवांबरोबर सुखसंवाद करीत, तर कधी देवांगनांचे नृत्य पाहात. व्यासादिकांच्या उत्तम वेदोच्चारांचा गौरव करीत तर कधी देव पार्वतीच्या बिंबफलासारखे ओठ असलेल्या मुखावर नजर ठेवत. कधी भृंगीच्या हास्यनृत्याकडे बघत तर कधी सर्व तंत्रांचा प्रमुख असलेल्या, हातात दंड धारण केलेल्या आणि सर्वदा जवळ असलेल्या नंदीकडून काही जणांना जवळ बोलावत. काही जणांना केवळ नेत्रसंकेत करून दूर पाठवत.

सम्भावयंस्तथा चान्यानन्यानपि नियामयन्।
 समस्तभुवनाधीशमौलिलालितशासनः॥
 अकुण्ठशक्तिरव्याजलावण्यललिताकृतिः।
 स्थिरयौवनसौरभ्यशृंगारितकलेवरः॥
 आत्मशक्त्यमृतास्वादरसोल्लासितमानसः।
 स्वाभाविकमहैश्वर्यविश्रामपरमावधिः।
 निष्कलंकमहासत्त्वनिर्मितानेकविग्रहः।
 अखण्डारातिदोर्दण्डकण्डूखण्डनपण्डितः॥
 चिन्तामणिः प्रपन्नानां श्रीकण्ठः परमेश्वरः।
 सभान्तरगतं तन्त्रं रेणुकं गणनायकम्॥६३-६७॥

ते काही लोकांना आपल्या प्रिय भाषणाने संतुष्ट करीत, तर काही लोकांना शिक्षा करीत. त्रैलोक्याधिपती शंकरांची आज्ञा सर्व भुवनांचे अधिपती शिरसावंद्य मानून पालन करीत होते. निरंकुश शासन आणि अप्रतिहत शक्ती असलेल्या, सुंदर अशा शंकरांचे शरीर चिरतारुण्याने अलंकृत होते. आत्मशक्तिरूप अमृतरसाच्या स्वादामुळे त्यांचे मन सदैव आनंदित होते. स्वाभाविक अशा महाऐश्वर्याचे ते विश्रामस्थान होते. कलंकरहित महाशक्तीने निर्माण केलेल्या अनेक शरीरांचे ते धारक होते. असंख्य दुर्जनांच्या बाहुबलाची रग जिरवण्यास समर्थ होते. शरण आलेल्या भक्तांचे दुःख दूर करणारे जणू चिन्तामणीच होते. त्या शिवसभेत सर्व शिवगणांत प्रमुख असलेला रेणुकगण बसलेला होता.

प्रसादं सुलभं दातुं ताम्बूलं स तमाह्वयत्।
 शम्भोराहवानसन्तोषसंभ्रमेणैव दारुकम्॥
 उल्लंघ्य पार्श्वमगमल्लोकनाथस्य रेणुकः।
 तमालोक्य विभुस्तत्र समुल्लंघितदारुकम्॥

माहात्म्यं निजभक्तानां द्योतयन्निदमब्रवीत्।
 रे रे रेणुक दुर्बुद्धे कथमेष त्वयाऽधुना॥
 उल्लंघितः सभामध्ये मम भक्तो हि दारुकः।
 लंघनं मम भक्तानां परमानर्थकारणम्॥
 आयुः श्रियं कुलं कीर्तिं निहन्ति हि शरीरिणाम्।
 मम भक्तमवज्ञाय मार्कण्डेयं पुरा यमः॥६८-७२॥

रेणुकगणाला तांबूलप्रसाद देण्यासाठी शंकराने जवळ बोलावले. त्या आनंदाच्या भरात मार्गात बसलेल्या दारुकगणाला ओलांडून रेणुक शंकराजवळ गेले. आपल्या भक्ताचा मोठेपणा दाखवणारे शंकर रेणुकाचे वागणे पाहून त्यांना म्हणाले, 'हे उतावीळ रेणुका, माझ्या परमभक्त अशा दारुकाला ओलांडून तू का आलास? माझ्या भक्ताचा कोणी असा अपमान केला तर त्याच्या तर त्याच्या आयुष्याचा, संपत्तीचा, कुलाचा आणि कीर्तीचा नाश होतो. मार्कण्डेय या माझ्या भक्ताचा यमाने एकदा अवमान केला होता.'

मत्पादताडनादासीतस्मप्रणीयकलेवरः।
 भृगोश्च शंकुकर्णस्य मम भक्तिमतोस्तयोः॥
 कृत्वानिष्टमभूद् विष्णुर्विकेशो दशयोनिभाक्।
 मद्भक्तेन दधीचेन कृत्वा युद्धं जनार्दनः॥
 भग्नचक्रायुधः पूर्वं पराभवमुपागमत्।
 कृताश्वमेधो दक्षोऽपि मद्भक्तांश्च गणेश्वरान्॥
 अवमत्य सभामध्ये मेषवक्त्रोऽभवत् पुरा।
 श्वेतस्य मम भक्तस्य दुरतिक्रमतेजसः॥
 औदासीन्येन कालोऽपि मया दग्धः पुराऽभवत्।
 एवमन्येऽपि बहवो मद्भक्तानामतिक्रमात्॥
 परिभूता हताश्चासन् भक्ता मे दुरतिक्रमाः।
 अविचारेण मद्भक्तो लंघितो दारुकस्त्वया॥
 एष त्वं रेणुकानेन जन्मवान् भव भूतले।
 इत्युक्तः परमेशेन भक्तमाहात्म्यशंसिना॥७३-७९॥

त्यावेळी मी त्याला लाथ मारल्याने यम नामशेष झाला होता. माझे परमभक्त भृगू आणि शंकुकर्ण यांना विष्णूने पूर्वी छळले होते, तेव्हा त्याचे केस नाहीसे होऊन त्याला दहा वेळा निरनिराळ्या योनींत जन्म घ्यावा लागला. दधीची या माझ्या भक्ताबरोबर विष्णूने युद्ध केल्यामुळे विष्णूचे चक्र मोडून त्याचा पराभव झाला. दक्षाने अश्वमेध यज्ञ करताना माझ्या भक्तांचा आणि गणांचा अपमान केला होता, त्यावेळी वीरभद्राने दक्षाचे मुंडके छाटून त्याला एडक्याचे शिर लावले होते. श्वेतनामक माझ्या पराक्रमी भक्ताकडे यमाने दुर्लक्ष केले, त्यावेळी मी यमाला जाळून टाकले होते. अशाच प्रकारे ज्यांनी ज्यांनी माझ्या भक्तांना ओलांडून त्यांचा

अपमान केला होता, त्यांपैकी काही लोक पराभूत झाले आणि काही मारले गेले. म्हणून माझ्या भक्तांचा कोणी अपमान करू नये. रेणुका, माझ्या भक्ताला अविचाराने ओलांडून जाण्याचा तू अपराध केला आहेस. म्हणून तू भूतलावर जन्म घेतला पाहिजेस. अशाप्रकारे परमेश्वराने भक्तांचे माहात्म्य सांगितले.

प्रार्थयामास देवेशं प्रणिपत्य स रेणुकः।
 मानुषीं योनिमासाद्य महादुःखविवर्धिनीम्॥
 जात्यायुर्भोगवैषम्यहेतुकर्मोपपादिनीम्।
 समस्तदेवकैर्कर्यकार्पण्यप्रसवस्थलीम्॥
 महातापत्रयोपेतां वर्णाश्रमनियन्त्रिताम्।
 विहाय त्वत्पदाम्भोजसेवां किं वा वसाम्यहम्॥
 यथा मे मानुषो भावो न भवेत् क्षितिमण्डले।
 तथा प्रसादं देवेश विदेहि करुणानिधे॥८०-८३॥

त्यावेळी रेणुकाने परमेश्वराला प्रणाम करून त्यांची प्रार्थना केली. तो म्हणाला, 'मनुष्ययोनीत खूप दुःखे भोगावी लागतात. जाती, आयुष्य, उपभोग यांच्याच विषमता उत्पन्न करणारी अनेक कर्मे तेथे घडतात. मनुष्ययोनीत अनेक देवांची सेवा करावी लागते. ती योनी म्हणजे दैन्याची जन्मभूमी होय. आध्यात्मिक, आधिभौतिक व आधिदैविक दुःखे तेथे भोगावी लागतात. वर्ण आणि आश्रम यांच्या नियंत्रणात राहावे लागते. हे देवा, तुमच्या चरणकमलांची सेवा सोडून अशा मनुष्ययोनीत मी कसा राहू? म्हणून हे करुणासागरा, भूलोकी मला जन्म घ्यावा लागणार नाही, अशी कृपा करा.'

इति संप्रार्थितो देवो रेणुकेन महेश्वरः।
 मा भैषीर्मम भक्तानां कुतो भीतिरिहेष्यति॥
 श्रीशैलस्योत्तरे भागे त्रिलिंगविषये शुभे।
 कोल्लिपाक्यभिधानोऽस्ति कोऽपि ग्रामो महत्तरः॥
 सोमेश्वराभिधानस्य तत्र वासवतो मम।
 अस्पृशन् मानुषं भावं लिंगात् प्रादुर्भविष्यसि॥
 मदीयलिंसम्भूतं मद्भक्तपरिपालकम्।
 विस्मिता मानुषाः सर्वे त्वां भजन्तु मदाज्ञया॥
 मदद्वैतपरं शास्त्रं वेदवेदान्तसम्मतम्।
 स्थापयिष्यसि भूलोके सर्वेषां हितकारकम्॥
 मम प्रतापमतुलं मद्भक्तानां विशेषतः।
 प्रकाशय महीभागे वेदमार्गानुसारतः॥८४-८९॥

रेणुकाने अशी प्रार्थना केल्यावर महादेव म्हणाले, हे रेणुका, तू भ्यायचे कारण नाही. माझ्या भक्तांना या

जगात भीती कशी असेल? श्रीशैल पर्वताच्या उत्तरदिशेला तेलंग देशात कोल्लिपाकी नावाचे एक मोठे गाव आहे. त्या क्षेत्रात मी सोमेश्वरलिंगाच्या रूपाने वास करतो, त्या लिंगापासून तू दिव्य जन्म घेशील. सोमेश्वरलिंगातून अवतरलेल्या भक्तपालक अशा तुला पाहून सर्व लोक आश्चर्यचकित होतील आणि तुझी सेवा करतील. जगातील सर्व लोकांचे कल्याण करण्याकरिता वीरशैवांना संमत असणारा वीरशैवसिद्धान्त तू स्थापन करशील. माझा आणि माझ्या भक्तांचा प्रताप अतुलनीय आहे. तो वेदमार्गाला अनुसरून भूलोकात तू प्रकाशित कर.

इत्युक्त्वा परमेश्वरः स भगवान् भद्रासनादुत्थितो।
 ब्रह्मोपेन्द्रमुखान् विसृज्य विबुधान् भूसंज्ञया केवलम्।
 पार्वत्या सहितो गणैरभिमतैः प्राप स्वमन्तःपुरं
 क्षोणीभागमवातरत् पशुपतेराज्ञावशाद् रेणुकः॥१०॥

इतके बोलून शंकर आपल्या सिंहासनावरून उठले. ब्रह्मादी देवांना नेत्रसंकेत करून त्यांनी जाण्यास सांगितले आणि आपल्या गणांसह आणि पार्वतीसह ते अंतःपुरात निघून गेले. शंकराज्ञेप्रमाणे रेणुकांनी कोल्लुपाक गावातील सोमेश्वरलिंगापासून अवतार धारण केला.

चौथा परिच्छेद

यापुढील चौथ्या परिच्छेदात रेणुकाचे अवतारधारण, अगस्त्याश्रमाचे वर्णन, अगस्त्य-रेणुकसंवाद इत्यादी विषय आले आहेत.

अथ त्रिलिंगविषये कोल्लिपाक्याभिधे पुरे।
 सोमेश्वरमहालिंगात् प्रादुरासीत् स रेणुकः॥
 प्रादुर्भूतं तमालोक्य शिवलिंगात् त्रिलिंगजाः।
 विस्मिताः प्राणिनः सर्वे बभूवुरतितेजसम्॥
 भस्मोद्भूलितसर्वांग साररुद्राक्षभूषणम्।
 जटामुकुटसंयुक्तं त्रिपुंड्रांकितमस्तकम्॥
 कटीतटीपटीभूतकन्थापटलबन्धुरम्।
 दधानं योगदण्डं च भस्माधारं कमण्डलुम्॥१-४॥

शिवाज्ञेने रेणुक गणेश्वर तेलंग देशातील कोल्लिपाक नगरातील सोमेश्वरलिंगातून अवतीर्ण झाले. ते अत्यंत तेजस्वी होते. त्यांना पाहून सर्व लोक आश्चर्यचकित झाले. त्यांचे सर्वांग भस्मविलेपित होते. त्यांच्या शरीरावर रुद्राक्षांची आभूषणे होती. डोक्यावर जटा होत्या आणि कपाळावर सुरेख त्रिपुंड्र होते. त्यांच्या कमरेला वस्त्राप्रमाणे कंथा बांधलेली होती. हातात योगदंड आणि कमंडलू होता.

शिवाद्वैतपरिज्ञानपरमानन्दमोदितम्।
 निर्धूतसर्वसंसारवासनादोषपंजरम्॥

शिवागमसुधासिन्धुसमुन्मेषसुधाकरम्।
 चित्तारविन्दसंगूढशिवपादाम्बुजद्वयम्॥
 यमादियोगतन्त्रज्ञं स्वतन्त्रं सर्वकर्मसु।
 समस्तसिद्धसन्तानसमुदायशिखामणिम्॥
 वीरसिद्धान्तनिर्वाहकृतपट्टनिबन्धनम्।
 आलोकमात्रनिर्भिन्नसमस्तप्राणिपातकम्॥
 तमपृच्छन् जनाः सर्वे नमन्तः को भवानिति।
 इति पृष्ठो महायोगी जनैर्विस्मितमानसैः॥
 प्रत्युवाच शिवाद्वैतमहानन्दपरायणः।
 पिनाकिनः पार्श्ववर्ती रेणुकाख्यो गणेश्वरः॥५-१०॥

शिवाद्वैतज्ञानाच्या परमानंदाने ते आनंदित झाले होते. संसारवासनांच्या पिंजऱ्यापासून ते मुक्त होते. शिवागमरूपी अमृतसमुद्राला भरती आणणारे ते जणू चंद्रच होते. त्यांनी आपल्या चित्तात शिवाचे पदकमल धारण केले होते. यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान आणि समाधी अशा अष्टांगयोगात ते प्रवीण होते. सर्व सिद्धकुलात ते श्रेष्ठ होते. वीरशैवसिद्धान्ताच्या प्रतिष्ठापनेसाठी ते कटिबद्ध होते. केवळ दृष्टिक्षेपाने प्राणिमात्रांची पापे ते नष्ट करीत होते. अशा रेणुकाला पाहून तेलंगदेशातील लोक आश्चर्यचकित झाले. लोकांनी त्यांना साष्टांग नमस्कार करून 'आपण कोण आहात' असा प्रश्न केला. शिवाद्वैतानंदात निमग्न असलेल्या रेणुकांनी त्या लोकांना असे उत्तर दिले.

केनचित् कारणेनाहं शिवलिंगादिहाभवम्।
 नाम्ना रेणुकसिद्धोऽहं सिद्धसन्ताननायकः॥
 स्वच्छन्दचारी लोकेऽस्मिन् शिवसिद्धान्तपालकः।
 खण्डयन् जैनचार्वाकबौद्धादीनां दुरागमान्॥
 इत्युक्त्वा पश्यतां तेषां विषयस्थिरचक्षुषाम्।
 उत्थाय व्योममार्गेण मलयद्रिमुपागमत्॥११-१३॥

हे लोकहो, काही विशिष्ट कार्यासाठी मी लिंगापासून प्रकट झालो. सर्व सिद्धसमूहात मी रेणुक नावाचा एक श्रेष्ठ सिद्ध आहे. मी स्वच्छंद, शिवसिद्धान्ताचा संरक्षक असून चार्वाक, जैन, बौद्ध आदी नास्तिक आगमांचे खंडन करणार आहे. एवढे बोलून ते एकाएकी उठून आकाशमार्गाने मलयपर्वताकडे निघून गेले.

नवचन्दनकान्तारकन्दलन्मन्दमारुतम्।
 अभंगुरभुजंगस्त्रीसंगीतरससंकुलम्॥
 करिपोतकराकृष्टस्फुरदेलतिवासितम्।
 वराहदंष्ट्रिकाध्वस्तमुस्तासुरभिकन्दरम्॥

पटीरदलपर्यंकप्रसुप्तव्याधदम्पतिम्।
 माधवीमल्लिकाजातीमंजरीरेणुरंजितम्॥
 तत्र कुत्रचिदाभोगसर्वर्तुकुसुमद्रुमे।
 अपश्यदाश्रमं दिव्यमगस्तस्य महामुनेः॥
 मन्दारचन्दनप्रायैर्मण्डितं तरुमण्डलैः।
 शाखाशिखरसंलीनतारकागणकोरकैः॥
 मुनिकन्याकरानीतकलशाम्बुविवर्धितैः।
 आलवालजलास्वादमोदमानमृगीगणैः॥१४.१९॥

नवचंदनाच्या सुगंधित वायूने मलयपर्वत दरवळून गेला होता. नागस्त्रियांच्या मंजूळ गानरसाने तो व्याप्त होता. हत्तीच्या पिल्लांनी आपल्या सोंडींनी वेलदोड्यांच्या वेली उपटून टाकल्या होत्या. त्याचा सुवास सर्वत्र भरून राहिला होता. रानडुकरांनी सुळ्यांनी उकरलेल्या वाळ्याचा घमघमाट पर्वतावरील गुहांमध्ये भरून गेला होता. मलयपर्वतावरील व्याधदंपती चंदनपानांच्या शय्येवर निद्रिस्त होते. माधवी, मोगरा, जाई यांच्या फुलांनी, मंजिऱ्यांनी आणि परागांनी सर्व परिसर रंगलेला होता. सर्व ऋतूंत बहरणाऱ्या पुष्पवृक्षांनी भरलेल्या मलयपर्वतावरील अगस्त्यऋषींचा दिव्य आश्रम रेणुक गणेश्वरांनी पाहिला. आश्रमातील पारिजात-चंदन आदी वृक्ष अतिशय उंच होते. इतके की आकाशातील नक्षत्रे त्यांच्या शेंड्यावरील पांढऱ्या कळ्यांप्रमाणे भासत होती. ऋषिकन्या आश्रमातील झाडांना कलशांनी पाणी घालत होत्या. आळ्यातील पाणी पिऊन हरिणींचा समूह तृप्त होत होता.

हेमारविन्दनिष्यन्दमकरन्दसुगन्धिभिः।
 मरालालापवाचालवीचिमालामनोहरैः॥
 इन्दीवरवरज्योतिरन्धीकृतहरिन्मुखैः।
 लोपामुद्रापदन्यासचरितार्थतटांकितैः॥
 हारनीहारकर्पूरहरहासामलोदकैः।
 नित्यनैमित्तिकस्नाननियमार्थैस्तपस्विनाम्॥
 प्रकृष्टमणिसोपानैः परिवीतं सरोवरैः।
 विमुक्तसत्त्ववैरस्यं ब्रह्मलोकमिवापरम्॥२०-२३॥

पर्वतावरील सरोवरांचे पाणी सुवर्णकमलांतून पाझरणाऱ्या मकरंदाने सुवासिक झाले होते. राजहंसांच्या मधुर ध्वनीने आणि पाण्यावरील तरंगांनी तो परिसर मनोहर दिसत होता. नीलकमलांच्या निळ्या प्रभेने दाही दिशा अंधारल्या होत्या. अगस्त्यऋषींची पत्नी लोपामुद्रेच्या चरणचिन्हांनी सरोवरांचे काठ कृतार्थ झाले होते. मोत्यांचा हार, हिम, कापूर आणि शिवाच्या मंदस्मिताप्रमाणे सरोवराचे पाणी निर्मल आणि शुभ्र दिसत होते. त्या पाण्यात तपस्वी लोक नित्य स्नान करीत असत. रत्नांच्या पायऱ्यांनी युक्त अशा सरोवरांनी अगस्त्यऋषींचा आश्रम वेढलेला होता. आश्रमातील प्राण्यांमध्ये वैरभाव नसल्यामुळे तो परिसर ब्रह्मलोकासारखा भासत होता.

ह्यमानाज्यसन्तानधूमगन्धिमाहास्थलम्।
 शुकसंसत्समारब्धश्रुतिशास्त्रोपबृंहणम्॥

तस्य मध्ये समासीनं मूले चन्दनभूरुहः।
 सुकुमारदलच्छायादूरितादित्यतेजसः॥
 तडित्पिंगजटाभारैस्त्रिपुण्ड्रांकितमस्तकैः।
 भस्मोद्भूलितसर्वाङ्गैः स्फुरद्दुदाक्षभूषणैः॥
 नववल्कलवासोभिर्नानानियमधारिभिः।
 परिवीतं मुनिगणैः प्रमथैरिव शंकरम्॥
 समुज्ज्वलज्जटाजालैस्तपः पादपपल्लवैः।
 स्फुरत्सौदामिनीकल्पैर्ज्वालाजालैरिवानलम्।
 विशुद्धभस्मकृतया त्रिपुण्ड्रांकितरेखया।
 त्रिस्रोतसेव सम्बद्धशिलाभागं हिमाचलम्॥
 भस्मालंकृतसर्वाङ्गं शशांकमिव भूगतम्।
 वसानं वल्कलं नव्यं बालातपसमप्रभम्॥२४-३०॥

होमहवनात जळणाच्या तुपाचा वास येणारा धूर सर्वत्र भरला होता. तेथील पोपट वेदशास्त्रांची चर्चा करीत होते. आश्रमातील चंदनवृक्षाखाली अगस्त्यऋषी बसले होते. वृक्षाच्या कोवळ्या आणि दाट पानांच्या छायेमुळे त्यांना ऊन लागत नव्हते. विजेसारखे तेजस्वी, पिंगट जटा असलेले, कपाळावर भस्माचे त्रिपुंड्र धारण केलेले, गळ्यात रुद्राक्षमाळा घातलेले, नूतन वल्कले परिधान केलेले, नाना नियमांचे पालन करणारे असे मोठमोठे ऋषी अगस्त्यऋषींना वेढून बसले होते. त्यामुळे अगस्त्यऋषी प्रमथगणांनी वेढलेल्या शंकरासारखे दिसत होते. तपश्चर्यारूपी वृक्षाची तांबूस पालवी त्यांनी धारण केली होती. त्यांच्या जटा विजेसारख्या लखलखीत होत्या. ते उफाळणाऱ्या अग्नीप्रमाणे भासत होते. कपाळावर शुद्ध भस्माचे त्रिपुंड्र धारण केल्यामुळे गंगेच्या तीन धारा कोसळणाऱ्या हिमालय पर्वतासारखे ते दिसत होते. कोवळ्या उन्हासारखे नवे वल्कल नेसलेल्या अगस्त्यऋषींचे सर्वांग भस्मविलेपित असल्यामुळे त्यांच्या रूपाने भूलोकावर जणू चंद्र अवतरला होता.

वडवाग्निशिखाजालसमालीढमिवार्णवम्।
 सर्वासामपि विद्यानां समुदायनिकेतनम्॥
 न्यकृतप्राकृताहन्तं निरूढशिवभावनम्।
 तृणीकृतजगज्जालं सिद्धीनामुदयस्थलम्॥
 मोहान्धकारतपनं मूलबोधमहीरुहम्।
 ददर्श स महयोगी मुनिं कलशसम्भवम्॥
 तमागतं महासिद्धं समीक्ष्य कलशोद्भवः।
 गणेन्द्रं रेणुकाभिख्यं विवेद ज्ञानचक्षुषा॥
 तस्यानुभावं विज्ञाय सहसैव समुत्थितः।
 लोपामुद्राकरानीतैरुदकैरतिपावनैः॥

पादौ प्रक्षालयामास स तस्य शिवयोगिनः॥
 सम्पूज्य तं यथाशास्त्रं तन्नियोगपुरस्सरम्॥
 मुनिर्विनयसम्पन्नो निषसादासनान्तरे।
 समासीनं मुनिवरं सर्वतेजस्विनां विभुम्॥
 उवाच शान्तया वाचा रेवणः सिद्धशेखरः।
 निर्विघ्नं वर्तसे किं नु नित्या ते नियमक्रिया॥३१-३८॥

सर्व विद्यांचे निधान असलेले अगस्त्यऋषी वडवाग्रीच्या ज्वालांनी व्यापलेल्या समुद्रासारखे दिसत होते, ते अष्टसिद्धींचे उगमस्थान होते. त्यांच्या ठिकाणी अहंकार उरलेला नव्हता. ते संसाराला कस्पटासमान लेखत होते आणि त्यांच्या ठिकाणी शिवाविषयी दृढ निष्ठा होती. मोहरूपी अंधाराला सूर्यासारखे असणाऱ्या आणि मूळज्ञानाचे कल्पवृक्ष अशा अगस्त्यऋषींना महायोगी रेणुकाचार्यांनी पाहिले. आपल्या आश्रमात आलेले महासिद्ध म्हणजे रेणुकाचार्य गणेश्वर आहेत हे अगस्त्यमुनींनी ज्ञानचक्षूंनी ओळखले. रेणुकाचार्यांना पाहताच ते आदराने उभे राहिले. त्यांना नमस्कार करून आसनावर बसवले आणि लोपामुद्रेने आणलेल्या पवित्र जलाने त्यांचे पादप्रक्षालन केले. त्यांची शास्त्रयुक्त पूजा केली आणि त्यांची आज्ञा घेऊन अत्यंत विनयाने अगस्त्यऋषी दुसऱ्या आसनावर बसले. रेणुकाचार्य म्हणाले, 'हे अगस्त्य महर्षी, तू कुशल आहेस ना? तुझी नित्य नियमक्रिया व्यवस्थित पार पडते ना?'

अथवाऽगस्त्य तेजस्विन् कुतः स्युस्तेऽन्तरायकाः।
 विन्ध्यो निरुद्धो भवता विश्वोद्धनविभ्रमः॥
 नहुषो रोषलेशात् ते सद्यः सर्पत्वमागतः।
 आचान्ता भवता पूर्वं पंकशेषाः पयोधयः॥
 जीर्णस्ते जाठरे वह्नौ दृप्तो वातापिदानवः।
 एवंविधानां चित्राणां सर्वलोकातिशायिनाम्॥
 कृत्यानां तु भवान् कर्ता कस्तेऽगस्त्य समप्रभः।
 शिवाद्वैतपरानन्दप्रकाशनपरायणम्॥
 भवन्तमेकं शंसन्ति प्रकृत्या संगवर्जितम्।
 पुरा हैमवतीसूनुरवदत् ते षडाननः॥३९-४३॥

हे अगस्त्य, तुझ्यावर विघ्ने कशी येतील बरे? मेरूपर्वतापेक्षाही उंच होऊ पाहणाऱ्या विन्ध्यपर्वताला तू अडवलेस, तुझ्या वाटेला गेलेला नहुषराजा तुझ्या अल्पशा रागाने लगेच सर्प झाला. एका आचमनातच सप्तसमुद्रांचे तू प्राशन केलेस. तुझ्या पोटात शिरलेला वातापी राक्षस जठराग्नीत भस्म होऊन गेला. अशी लोकविलक्षण, चमत्कारिक लीला करणारा तुझ्यासारखा दुसरा कोणी या जगात नाही. शिवाद्वैतज्ञान प्रकाशित करण्यात तत्पर आणि स्वभावतः सर्वसंगपरित्यागी असा एकमेव तूच आहेस, अशी तुझी प्रशंसा सर्व लोक करतात. हे अगस्त्य, पार्वतीचा पुत्र कार्तिकाने तुला एक शास्त्र उपदेशिले होते.

शिवधर्मोत्तरं नाम शास्त्रमीश्वरभाषितम्।
 भक्तिः शैवी महाघोरसंसारभयहारिणी॥
 त्वया राजन्वती लोके जाताऽगस्त्य महामुने।
 इति तस्य वचः श्रुत्वा सिद्धस्य मनिपुंगवः॥
 गम्भीरगुणया वाचा बभाषे भक्तिपूर्वकम्।
 अहमेव मुनीन्द्राणां लालनीयोऽस्मि सर्वदा॥४४-४६॥

शिवाने सांगितलेले शिवधर्मोत्तर नावाचे शास्त्र त्याने तुला उपदेशिले होते. महाघोर अशा संसाराचे भय दूर करणारी शिवशक्ती तुझ्यामुळेच या जगात प्रसिद्धीला आली. अशा प्रकारचे रेणुकसिद्धांचे बोलणे ऐकून ऋषिश्रेष्ठ अगस्त्य भक्तियुक्त गंभीर वाणीने त्यांना म्हणाले, 'हे आचार्यवरा, आज माझ्या सौभाग्यामुळे मीच एकटा सर्व ऋषींमध्ये धन्य झालो आहे.'

भवदागमसम्पत्तिर्मा विना कस्य संभवेत्।
 स्थिरमद्य शिवज्ञानं स्थिरा मे तापसक्रिया॥
 भवद्दर्शनपुण्येन स्थिरा मे मुनिराजता।
 संसारसर्पदष्टानां मूर्च्छितानां शरीरिणाम्॥
 कटाक्षस्तवकल्याणं समुज्जीवनभेषजम्।
 समस्तलोकसंदाहतापत्रयमहानलः॥
 त्वत्पदाम्बुकणास्वादादुपशाम्यति देहिनाम्।
 रेणुकं त्वां विजानामि गणनाथं शिवप्रियम्॥
 अवतीर्णमिमां भूमिं मदनुग्रहकाक्षया।
 भवादृशानां सिद्धानां प्रबोधध्वस्तजन्मनाम्॥
 प्रवृत्तिरीदृशी लोके परानुग्रहकारिणी।
 त्वन्मुखास्त्रोतुमिच्छामि सिद्धान्तं श्रुतिसंमतम्॥४७-५२॥

'आपले आगमन हीच मोठी संपत्ती आहे. ती माझ्याशिवाय कोणाला बरे प्राप्त होईल? माझे शिवज्ञान आणि माझी तपस्या आज स्थिर झाली. आपल्या दर्शनाने माझे मुनिश्रेष्ठत्व स्थिर झाले. आपला कृपाकटाक्ष म्हणजे संसाररूपी सर्पाच्या दंशाने मूर्च्छित झालेल्या जीवांना औषधच होय. आपल्या पादोदकाचा एक थेंब प्राशन केला तर संसाराच्या तापत्रयरूपी महाअग्नीचा दाह शांत होतो. आपण शिवप्रिय असे गणनाथ रेणुकाचार्य आहात आणि माझ्यावर अनुग्रह करण्यासाठी आपण पृथ्वीवर अवतरला आहात, याची मला जाणीव आहे. जन्ममरण चुकलेले आणि सर्व सिद्धींची प्राप्ती झालेले आपल्यासारखे योगीश्वर लोकांवर अनुग्रह करण्यासाठीच पृथ्वीवर संचार करतात. श्रुतिसंमत असा वीरशैवसिद्धान्त मी आपल्या मुखातून ऐकू इच्छितो.

सर्वज्ञ वद मे साक्षाच्छैवं सर्वार्थसाधकम्।
 सद्यः सिद्धिकरं पुसां सर्वयोगीन्द्रसेवितम्॥

दुराचारैरनाघ्रातं स्वीकृतं वेदवेदिभिः।
 शिवात्मैक्यमहाबोधसम्प्रदायप्रवर्तकम्॥
 उक्त्वा भवान् सकललोकमहोपकारं
 सिद्धान्तसंग्रहमनादृतबाह्यतन्त्रम्।
 सद्यः कृतार्थयितुमर्हति दिव्ययोगिन्
 नानागमश्रवणवर्तितसंशयं माम्॥५३-५५॥

'हे सर्वज्ञा, सर्व पुरुषार्थ साधणारा, तत्काल सिद्धी देणारा, सर्व योगिश्रेष्ठांना मनापासून आवडणारा, दुराचारी नास्तिक मतांच्या लोकांचा ज्याला स्पर्श झाला नाही आणि ज्याचा वैदिकांनी स्वीकार केला आहे अशा शिवजीवैक्य सांगणाऱ्या वीरशैवसिद्धान्ताचा आपण मला उपदेश करावा. अनेक आगमांचे अध्ययन करून माझ्या मनात अनेक शंका उत्पन्न झाल्या आहेत. म्हणून वेदसंगत, नास्तिक मतांचे खंडन करणारा, कल्याणकारक अशा शिवसिद्धान्तशास्त्राचा उपदेश करून मला कृतार्थ करावे.' अगस्त्यऋषींनी रेणुकाचार्यांची अशी प्रार्थना केली.

पाचवा परिच्छेद

पाचव्या परिच्छेदात रेणुकाचार्य अगस्त्यऋषींना तत्त्वोपदेश करतात. या परिच्छेदातील पंचविसाव्या श्लोकापासून 'श्रीसिद्धान्तशिखामणी'च्या मुख्य विषयाला म्हणजे षट्स्थलाला प्रारंभ होतो.

अथागस्त्यवचः श्रुत्वा रेणुको गणनायकः।
 ध्यात्वा क्षणं महादेवं साम्बमाह समाहितः॥
 अगस्त मुनिशार्दूल समस्तागमपारग।
 शिवज्ञानकरं वक्ष्ये सिद्धान्तं शृणु सादरम्॥१-२॥

शक्तीसहित शिवाचे ध्यान करून, स्थिरचित्त होऊन श्रीरेणुकाचार्यांच्या अगस्त्यऋषींच्या प्रश्नाला उत्तर दिले. ते म्हणाले, 'सर्व निगमागमांत पारंगत असलेल्या मुनिश्रेष्ठा अगस्त्या, शिवज्ञान प्रकाशित करणारे असे सिद्धान्तशास्त्र मी तुला सांगणार आहे. ते तू आदराने ऐक.३

अगस्त्य खलु सिद्धान्ता विख्याता रुचिभेदतः।
 भिन्नाचारसमायुक्ता भिन्नार्थप्रतिपादकाः॥
 सांख्यं योगः पांचरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा।
 एतानि मानभूतानि नोपहन्यानि युक्तिभिः॥
 वेदः प्रधानं सर्वेषां सांख्यादीनां महामुने।
 वेदानुसरणादेषां प्रामाण्यमिति निश्चितम्॥
 पांचरात्रस्य सांख्यस्य योगस्य च तथा मुने।
 वेदैकदेशवर्तित्वं शैवं वेदमयं मतम्॥

वेदैकदेशवर्तिभ्यः सांख्यादिभ्यो महामुने।
 सर्ववेदानुसारित्वाच्छैवतन्त्रं विशिष्यते॥
 शैवतंत्रमिति प्रोक्तंसिद्धान्ताख्यं शिवोदितम्।
 सर्वदेदार्थरूपत्वात् प्रामाण्यं वेदवत् सदा॥३-८॥

‘हे अगस्त्य, अनेक ऋषींनी रुचिभेदानुसार सांगितलेले, भिन्न भिन्न अर्थ प्रतिपादन करणारे आणि भिन्न आचारांनी युक्त अनेक सिद्धान्त प्रसिद्ध आहेत. सांख्यशास्त्र, योगशास्त्र, पांचरात्र, पाशुपतशास्त्र आणि पूर्वमीमांसाशास्त्र हे सर्व वेदांनी प्रमाणित केलेले असल्यामुळे त्यांचे युक्तिवादाने खंडन केले जाऊ नये. सांख्यादी सहाही शास्त्रांना वेद आधारभूत आहेत. वेद हे मुख्य प्रमाण आणि शास्त्रे ही उपप्रमाण होत. पांचरात्र, सांख्य, योग ही शास्त्रे वेदांच्या एखाद्याच भागाला मानतात. पण शैवसिद्धान्त मात्र संपूर्ण वेदाला मानणारे मत आहे. त्यामुळे वेदाला अंशतः मानणाऱ्या शास्त्रांपेक्षा सर्व वेदांना अनुसरणारा शैवसिद्धान्त हा सर्व शास्त्रांमध्ये अग्रगण्य मानला जातो. हे शास्त्र शिवाने उपदेशिलेले असून ते शैवतंत्र, सिद्धान्त या नावाने ओळखले जाते. हे शास्त्र सर्व वेदांचा अर्थ प्रतिपादन करते, म्हणून ते वेदांइतकेच प्रमाणभूत आहे.’

आगमा बहुधा प्रोक्ताः शिवेन परमात्मना।
 शैवं पाशुपतं सोमं लाकुलं चेति भेदतः॥
 तेषु शैवं चतुर्भेदं तन्त्रं सर्वविनिश्चितम्।
 वामं च दक्षिणं चैव मिश्रं सिद्धान्तसंज्ञकम्॥
 शक्तिप्रधानं वामाख्यं दक्षिणं भैरवात्मकम्।
 सप्तमातृपरं मिश्रं सिद्धान्तं वेदसंमतम्॥
 वेदधर्माभिधायित्वात् सिद्धान्ताख्यः शिवागमः।
 वेदबाह्यविरोधित्वाद् वेदसंमत उच्यते॥
 वेदसिद्धान्तयोरैक्यमेकार्थप्रतिपादनात्।
 प्रामाण्यं सदृशं ज्ञेयं पण्डितैरेतयोः सदा॥९-१३॥

‘सर्वज्ञ परशिवाने सांगितलेल्या अनेक आगमांचे शैव, पाशुपत, सोम आणि लाकुल असे चार भेद आहेत. शैवागमांचे वाम, दक्षिण, मिश्र आणि सिद्धान्त असे चार भेद मानले जातात. वाम शैवतंत्र शक्तीची उपासना करते, दक्षिण शैवतंत्र भैरवाची, मिश्र शैवतंत्र सप्तमातृकांची आणि सिद्धान्त शैवतंत्र शिवाची उपासना करते. सिद्धान्त शैवतंत्र हे वेदानुसारी असून अन्य तीन तंत्रे वेदानुसारी नाहीत. सिद्धान्तशास्त्र वेदोक्त धर्माचे प्रतिपादक असून वेदविरोधी सिद्धान्तांना विरोध करते. म्हणून हे शास्त्र वेदसंमत आहे. वेद आणि सिद्धान्त या शास्त्रांत एकाच विषयाचे प्रतिपादन असल्यामुळे त्यांच्यात एकत्व आहे. म्हणून विद्वाने वेदांइतकेच सिद्धान्त-आगमांना प्रमाण मानतात.’

सिद्धान्ताख्ये महातन्त्रे कामिकाद्ये शिवोदिते।
 निर्दिष्टमुत्तरे भागे वीरशेवमतं परम्॥

विद्यायां शिवरूपायां विशेषाद् रमणं यतः।
 तस्मादेते महाभागा वीरशैवा इति स्मृताः॥
 वीशब्देनोच्यते विद्या शिवजीवैक्यबोधिका।
 तस्यां रमन्ते ये शैवा वीरशैवास्तु ते मताः॥
 विद्यायां रमते यस्मान्मायां हेयां श्ववद् रहेत्।
 अनेनैव निरुक्तेन वीरमाहेश्वरः स्मृतः॥
 वेदान्तजन्यं यज्ज्ञानं विद्येति परिकीर्त्यते।
 विद्यायां रमते तस्यां वीर इत्यभिधीयते॥१४-१८॥

शिवाने उपदेशिलेल्या कामिकागमापासून ते वातुलागमापर्यंत अशा अठ्ठावीस शिवगमांना 'सिद्धान्त' नामक महातंत्र असे नाव आहे. या महातंत्राच्या उत्तरभागात श्रेष्ठ अशा वीरशैवमताचे प्रतिपादन केलेले आहे. शिवस्वरूपी विद्येत जे विशेषत्वाने रमतात, रस घेतात अशा महाभागांना 'वीरशैव' असे म्हणतात. शिव आणि जीव यांच्या ऐक्याचा बोध करून देणारी विद्या असा 'वी' या शब्दाचा अर्थ असून 'र' याचा अर्थ रमणारे असा आहे. या विद्येत जे रममाण होतात ते वीरशैव होत. शिवजीवैक्यबोधक विद्येत जे रममाण होतात आणि संसाररूपी मायेला श्वानासारखे तुच्छ समजतात, तिचा त्याग करतात त्यांना 'वीरमाहेश्वर' असे संबोधिले जाते. विद्या म्हणजे उपनिषदांच्या अध्ययनामुळे प्राप्त होणारे शिव-जीवाच्या ऐक्याचे ज्ञान. या विद्येत जे रमतात ते 'वीर' होत.

शैवमाहेश्वरैश्चैव कार्यमन्तर्बहिःक्रमात्।
 शिवो महेश्वरश्चेति नात्यन्तमिह भिद्यते॥
 यथा तथा न भिद्यन्ते शैवा माहेश्वरा अपि।
 शिवाश्रितेषु ते शैवा ज्ञानयज्ञरता नराः॥
 माहेश्वराः समाख्याताः कर्मयज्ञरता भुवि।
 तस्मादभ्यन्तरे कुर्युः शैवा माहेश्वरा बहिः॥
 वीरशैवास्तु षड्भेदाः स्थलधर्मविभेदतः।
 भक्तादिव्यवहारेण प्रोच्यन्ते शास्त्रपारगैः॥
 शास्त्रं तु वीरशैवानां षड्विधं स्थलभेदतः।
 धर्मभेदसमायोगादधिकारिविभेदतः॥१९-२३॥

वीरशैव आणि वीरमाहेश्वर या दोघांच्या क्रियेत थोडा भेद आहे. वीरशैव आंतरक्रियेवर भर देतात तर वीरमाहेश्वर बाह्यक्रियेवर भर देतात, परंतु त्यांचे लिंगार्चन एकच असते. उपासकांची नावे भिन्न असली तरी त्यांच्या उपासनेचे लक्ष्य एकच आहे. शिव आणि महेश्वर यांच्यात जसा भेद नाही तसा वीरशैव आणि वीरमाहेश्वर यांच्यात भेद नाही. वीरशैव हे ज्ञानयज्ञ करणारे तर वीरमाहेश्वर हे कर्मयज्ञ करणारे आहेत. म्हणून

वीरशैवांनी अंतरंगात आणि वीरमाहेश्वरांनी बहिःरंगात पूजा करावी, असे सांगितले आहे. स्थल, आचरण आणि लिंगार्चन यांच्या अनुरोधाने वीरशैवांचे सहा भेद होतात. वीरशैवशास्त्र अन्य शास्त्रांपेक्षा वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. धर्माचरण, अधिकार इत्यादी भेदांमुळे वीरशैवमतात प्रमुख सहा स्थले मानली जातात. त्यांना षट्स्थल म्हणतात.

आदौ भक्तस्थलं प्रोक्तं ततो माहेश्वरस्थलम्।

प्रसादिस्थलमन्यत्तु प्राणलिंगस्थलं ततः॥

शरणस्थलमाख्यातं षष्ठमैक्यस्थलं मतम्।

भक्तस्थलं प्रवक्ष्यामि प्रथमं कलशोद्भव॥२४-२५॥

ही षट्स्थले पुढीलप्रमाणे आहेत. पहिले स्थल म्हणजे भक्तस्थल, दुसरे माहेश्वरस्थल, तिसरे प्रसादिस्थल, चौथे प्राणलिंगस्थल, पाचवे शरणस्थल आणि सहावे ऐक्यस्थल. या सहा स्थलांपैकी मी तुला भक्तस्थलाची उपस्थले यांच्याविषयी उपदेश करणार आहे, असे जगद्गुरू रेणुकाचार्य अगस्त्यमहर्षींना म्हणाले.

या ठिकाणी 'श्रीसिद्धान्तशिखामणी' ग्रंथाची पूर्वपीठिका पूर्ण झाली आहे. यापुढे प्रत्यक्ष विषयाला, षट्स्थलांच्या विवेचनाला आरंभ होणार आहे. त्याविषयी पुढील भागांत विचार करणार आहोत.

॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

भाग १ : अंगषट्स्थलांतर्गत भक्तस्थल

आशीर्वचन पहिले

पिंडस्थल-१

विश्वेशलिंगसंभूतं विश्वविद्याविबोधकम् ।
विश्ववंद्यं सदा वन्दे विश्वाराध्यं जगद्गुरुम् ॥

श्रीकाशीज्ञानसिंहासनाचे आद्यजगद्गुरु विश्वाराध्यांपासून विश्वेश्वर शिवाचार्यापर्यंत चालत आलेल्या गुरुपरंपरेला अनंत प्रणिपात समर्पित करून आजच्या धर्मसभेत उपस्थित असलेले समस्त शिवाचार्य, अनुष्ठान समितीचे सर्व पदाधिकारी आणि जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

सोलापूरच्या या पवित्र भूमीत, श्रीसिद्धरामेश्वरांच्या वास्तव्याने पुनीत झालेल्या या सिद्धेश्वर मंदिरात काशीमहास्वामीजीचे पहिले श्रावणमास तपोऽनुष्ठान आजपासून सुरू झाले आहे. सायंकाळी शिवयोगी शिवाचार्यरचित 'श्रीसिद्धान्तशिखामणी' या वीरशैवांच्या धर्मग्रंथावरील आशीर्वचनालाही आता आरंभ होत आहे. जगद्गुरु रेणुकाचार्यांनी अगस्त्यमुनींना निमित्त करून, सर्व मानवांच्या कल्याणासाठी जो उपदेश केला आहे तोच 'श्रीसिद्धान्तशिखामणी' हा धर्मग्रंथ होय. हा ग्रंथ म्हणजे एक उत्तम रत्नच होय. वेदागमांत जो वीरशैवसिद्धान्त प्रतिपादन केलेला आहे त्याचे सार या ग्रंथात प्रकट झाले आहे.

वेद आणि आगम हे भारतीयांचे प्राचीन साहित्य आहे. परशिवाच्या उच्छ्वासातून वेद निर्माण झाले आणि शिवाच्या ईशानमुखातून अष्टावीस शैवागम निर्माण झाले. वेदकालापासून वीरशैवसिद्धान्त प्रचलित आहे. जगद्गुरु रेणुकाचार्यांनी अगस्त्यमहर्षींना या सिद्धान्ताचा उपदेश केला. तोच उपदेश साररूपाने शिवयोगी शिवाचार्यांनी 'श्रीसिद्धान्तशिखामणी' या ग्रंथात संग्रहित केला आहे. वीरशैवांच्या षट्स्थल सिद्धान्तातील एकशे एक उपस्थलांचे तपशिलवार वर्णन या ग्रंथात केलेले आहे. भक्त, माहेश्वर, प्रसादी, प्राणलिंगी, शरण आणि ऐक्य या षट्स्थलातील पहिले स्थल आहे भक्तस्थल. अगस्त्यऋषींनी 'षट्स्थलाचा उपदेश करा' अशी प्रार्थना केल्यावर जगद्गुरु रेणुकाचार्यांनी त्यांना भक्तस्थलाची उपस्थले सांगितली.

तदवान्तरभेदांश्च समाहितमनाः शृणु ।

शैवी भक्तिः समुत्पन्ना यस्यासौ भक्त उच्यते ॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, ५.२६)

हे अगस्त्य, भक्तस्थलातील पिंडस्थल व त्याची उपस्थले मी तुला स्पष्ट करून सांगणार आहे, ती लक्षपूर्वक ऐक. ज्याच्या मनात शिवाविषयी उत्कट भक्ती उत्पन्न झालेली आहे, त्याला शिवभक्त म्हणतात. भक्ताने आचारावेत अशा धर्माचरणाचे प्रतिपादन केलेले स्थल म्हणजे भक्तस्थल होय.

तस्यानुष्ठेयधर्माणामुक्तिर्भक्तस्थलं मतम् ।

अवान्तरस्थलान्यत्र प्राहुः पंचदशोत्तमाः ॥

पिण्डता पिण्डविज्ञानं संसारगुणहेयता।
दीक्षा लिंगधृतिश्चैव विभूतेरपि धारणम् ॥
रुद्राक्षधारणं पश्चात् पंचाक्षरजपस्तथा ।
भक्तमार्गक्रिया चैव गुरोर्लिंगस्य चार्चनम् ।
जंगमस्य तथा ह्येषां प्रसादस्वीकृतिस्तथा ।
अत्र दानत्रयं प्रोक्तं सोपाधिनिरुपाधिकम् ॥
सहजं चेति निर्दिष्टं समस्तागमपारगैः ।
एतानि शिवभक्तस्य कर्तव्यानि प्रयत्नतः ॥५.२७-३१॥

आचार्यानी भक्तस्थलाचे पंधरा पोटभेद सांगितले आहेत. ते पुढीलप्रमाणे-

१. पिंडस्थल, २. पिंडज्ञानस्थल, ३. संसारहेयस्थल, ४. गुरुकारुण्यस्थल, ५. लिंगधारणस्थल,
६. विभूतिधारणस्थल, ७. रुद्राक्षधारणस्थल, ८. पंचाक्षरजपस्थल, ९. भक्तमार्गक्रियास्थल,
१०. उभयस्थल, ११. त्रिविधसंपत्तिस्थल, १२. चतुर्विधसारायस्थल, १३. सोपाधिदानस्थल,
१४. निरुपाधिदानस्थल, १५. सहजदानस्थल.

सर्व आगमांत पारंगत असलेल्या विद्वानांनी सांगितल्याप्रमाणे या पंधरा उपस्थलांत वर्णिल्याप्रमाणे शिवभक्तांनी आचरण केले पाहिजे, असे ज. रेणुकाचार्य सांगतात.

भक्त कोणाला म्हणावे? तर 'शैवी भक्तिः समुत्पन्ना यस्यासौ भक्त उच्यते।' म्हणजे ज्याचे नितांत प्रेम शिवावर असते तो भक्त होय. प्रत्येक मनुष्याच्या मनात प्रेम असतेच. परंतु त्याच्या प्रेमाचा सर्व रोख सांसारिक वस्तूंकडे आणि व्यक्तींकडे असतो, ईश्वराकडे नसतो, म्हणून त्याला सांसारिक म्हटले जाते आणि जन्ममृत्यूच्या फेऱ्यात तो सदैव भ्रमत असतो. आपण जर संसारावरील प्रेम ईश्वराकडे वळवू शकलो तर आपण भक्त या संज्ञेला पात्र होऊ. उत्तम भक्त होण्यासाठी मनुष्याच्या अंगी पंधरा सदगुण असावे लागतात. हे पंधरा सदगुणच पंधरा उपस्थलांच्या रूपाने भक्तस्थलात सांगितले आहेत. पंधरा उपस्थलांत जे पहिले स्थल आहे, त्याचे नाव आहे पिंडस्थल. भक्त होण्याची ही पहिली पायरी, पहिली योग्यता. लहान मुलाला शाळेत दाखल करून घेताना त्याची जन्मतारीख, त्याचे वय तपासले जाते आणि मग त्याला प्रवेश देण्यात येतो. त्याप्रमाणे भक्तस्थलात प्रवेश करण्यासाठी अंतःकरणशुद्धी ही पहिली योग्यता होय. याविषयी सांगताना जगद्गुरू रेणुकाचार्य म्हणतात:-

बहुजन्मकृतैः पुण्यैः प्रक्षीणे पापपंजरे ।

शुद्धान्तःकरणो देही पिण्डशब्देन गीयते ॥५.३२॥

या श्लोकातील प्रत्येक शब्द अर्थपूर्ण आहे. बहुजन्म म्हणजे किती जन्म? सामान्य मनुष्याला आपण किती जन्म घेतले याची जाणीव नसते. खरेतर तो असंख्य जन्मांतून फिरत आलेला असतो. मनुष्यजन्म ही जन्मांतरातली शेवटची योनी आहे. मनुष्यजन्म घेण्यासाठी जीवाला चौऱ्यांशी लक्ष योनींतून भ्रमण करावे लागते, असे शास्त्रकार म्हणतात. अकर्महादेवीने आपल्या एका वचनात असे म्हटले आहे की, एक नव्हे, दोन नव्हे तर चौऱ्यांशी लक्ष योनींमधून फिरत फिरत मी मनुष्यजन्मात आले आहे.

उद्भिज, स्वेदज, अंडज आणि जरायुज असे जन्माचे प्रकार शास्त्रकार मानतात. भूमी भेटून वर उगवणारी वनस्पतिसृष्टी म्हणे उद्भिज होय. घामातून उत्पन्न होणारे जीवजंतू म्हणजे स्वेदज होत. अंडज म्हणजे अंड्यातून उत्पन्न होणारे सर्पादी जीवजंतू आणि पक्षी. मातेच्या गर्भातून जरेसहित जन्म घेणारे पशु-मनुष्यादी प्राणी हे जरायुज होत. अशी जीवसृष्टी विविध प्रकारची आहे. या सर्व जन्मांतून भ्रमण करित जीव मनुष्यजन्मात आलेला असतो. भलेही त्याचे त्याला स्मरण नसेल. पूर्वजन्मातले शरीर त्याने सोडलेले असते. परंतु संस्कार मात्र सोबत आणलेले असतात.

मनुष्याच्या ठिकाणी प्रत्येक प्राण्याची, जीवाची लक्षणे आढळतात. मनुष्य मांजराचा आवाज काढू शकतो, परंतु मांजर मात्र मनुष्याचा आवाज काढू शकत नाही. प्राणी आपला विशिष्ट आहारच भक्षण करतात. मनुष्य मात्र सर्व प्रकारचे आहार भक्षण करू शकतो, म्हणून तो सर्वाहारी आहे. शाकाहारी प्राणी मांस खात नाहीत आणि मांसाहारी प्राणी कधीही शाकाहारी होत नाहीत. मनुष्य मात्र दोन्ही प्रकारचे आहार भक्षण करू शकतो. त्याच्या समोर तुम्ही काहीही ठेवा, तो सोडणारच नाही. मनुष्य नेमका कोणता आहार भक्षण करतो, हा संशोधनाचा विषय आहे.

याचा अर्थ एवढाच की, जीवात्मा सर्व शाकाहारी शरीरांत आणि सर्व मांसाहारी शरीरांत राहून आता मनुष्यजन्मात आला आहे. त्याने ती शरीरे सोडली, परंतु संस्कार मात्र सोबत आहेत. सगळ्या जीवजंतूंना, चौऱ्यांशी लक्ष योनींना एकत्र पाहायचे असेल तर एक मनुष्य पाहिला की पुरे! सर्व जन्मांत मनुष्यजन्म हा श्रेष्ठ आणि अंतिम जन्म मानला जातो. मनुष्यजन्म म्हणजे मुक्तीचे महाद्वार होय. म्हणून ज. रेणुकाचार्य म्हणतात, अनेक जन्म पार करून तू शेवटी या मनुष्यजन्मात आला आहेस, तेव्हा निषिद्ध कर्मे न करता केवळ विहित कर्मे कर. जी कर्मे करा असे शास्त्र सांगते ते विहित कर्म होय आणि जे कर्म करू नका असे शास्त्र सांगते ते निषिद्ध कर्म होय. विहित कर्मांमुळे पुण्यसंचय होतो तर निषिद्ध कर्मांमुळे मनुष्य पापाचा धनी होतो. तुम्हाला पुण्य हवे की पाप? सर्वजण म्हणतात की महाराज, आम्हाला पुण्य करायचे आहे, त्यासाठीच आम्ही लिंगपूजा करतो, प्रवचन ऐकायला येतो. पुण्य हवे असे म्हणणारे खूप आहेत, परंतु पुण्यकर्म करणारे मात्र कोणी नाही.

पुण्यस्य फलमिच्छन्ति पुण्यं नेच्छन्ति मानवाः।

पापस्य फलं नेच्छन्ति पापं कुर्वन्ति यत्नतः॥

काही माणसे 'सुख हवे सुख हवे' असा घोष करतात, परंतु सुख देणारे धर्माचरण मात्र अजिबात करीत नाहीत. पुण्यकर्म न करता त्यांना सुख हवे असते. ते कसे मिळणार? काही लोक आम्हाला दुःख नको असा घोष करतात, परंतु दुःखाचे कारण असे पापकर्म मात्र बिनधास्त करीत असतात. मग दुःख कसे नाहीसे होईल? अंतःकरणशुद्धीसाठी निषिद्ध कर्मांचा त्याग केला पाहिजे आणि विहित कर्मांचे निष्ठापूर्वक आचरण केले पाहिजे. पुण्य आणि पाप ह्या काही दिसणाऱ्या गोष्टी नाहीत. परंतु मनुष्य सुख भोगतो की दुःख भोगतो यावरून त्याने पुण्य केले आहे की पाप केले आहे याचे अनुमान करता येते. पुण्य-पापाची व्याख्या व्यासांनी केली आहे:-

परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्।

दुसऱ्यांना निरपेक्षपणे मदत करणे ह्याला पुण्य म्हणतात आणि दुसऱ्याला दुःख देणे याला पाप म्हणतात. किती सोपी व्याख्या केली आहे व्यासांनी! पुण्य मिळवायचे असेल तर काय करावे आणि पाप नको असेल

तर काय टाळावे, हे अतिशय सोप्या शब्दांत त्यांनी स्पष्ट केले आहे. आपल्याकडून लोकांना मदत होत असेल तर समजावे की पुण्यकर्म घडत आहे. आपल्यामुळे इतरांना वेदना होत असतील तर समजावे की पापकर्म घडत आहे. अनेक जन्मांत पुण्यकर्म करून करून जीवात्म्याचे अंतःकरण शुद्ध होते. त्याचे मनोमळ नाहीसे होतात. अशा शुद्ध अंतःकरण असलेल्या जीवाला इथे 'पिंड' असे म्हटले आहे. अंतःकरण प्रत्येकालाच असते. मन, बुद्धी, चित्त आणि अहंकार यांना 'अंतःकरण' असे म्हणतात. अंतःकरण प्रत्येकाला असले तरी काहीचे अंतःकरण शुद्ध असते तर काहींचे अशुद्ध असते. अशुद्धाला शुद्ध करणे आपल्या हाती आहे. जेव्हा आपण सकाळी घराबाहेर पडतो तेव्हा अंगावरचे कपडे स्वच्छ असतात. रात्री आपण जेव्हा परत येतो तेव्हा अंगावरचे कपडे मळलेले असतात. आपल्याला त्याचे काही वाटत नाही. कारण घरी कोण आपले कपडे पाहतो? ते कोणाला दिसतात? असे आपल्याला वाटते. बाहेर जाताना मात्र कपडे स्वच्छ असले पाहिजेत. कारण बाहेर लोक पाहतात. याप्रमाणेच लोकांना दिसणारे आपले शरीर आपण स्वच्छ ठेवतो, परंतु जे लोकांना दिसत नाही त्या मनाची मात्र अजिबात स्वच्छता करत नाही.

माणसाचे मन मळत मळत इतके मळले आहे की त्या मनापासून चांगला संकल्पदेखील उत्पन्न होत नाही. संकल्प-विकल्प हा मनाचा धर्म आहे. कोणाचे वाईट व्हावे असा विचार (म्हणजे संकल्प) जर आपल्या मनात निर्माण होत असेल तर समजावे की आपले मन मलिन झाले आहे. सामान्यतः इतरांचा उत्कर्ष माणसाला पाहवत नाही. परंतु ही भावना तो समोरच्याला दिसू देत नाही. अशुद्ध संकल्पामुळे मनुष्य दुसऱ्याचे नुकसान तर करतोच परंतु आपलेही नुकसान करून घेतो. म्हणून आपल्या मनात सदैव शुद्ध संकल्प, शुभ संकल्प असला पाहिजे. त्यामुळे आपणही आनंदित होतो आणि इतरांनाही आनंदित करतो. परंतु सामान्य माणसाला याची जाणीव नसते. दुसऱ्यांच्या कुटाळक्या करण्यात, त्यांचे वाईट चिंतन करण्यात त्याला स्वारस्य वाटते. असा मलिन मनाचा मनुष्य भक्त कसा होऊ शकेल?

मन शुद्ध हवे तशी बुद्धीही शुद्ध असली पाहिजे. बुद्धी ही निर्णयशक्ती आहे. मनाचा कोणताही संकल्प पक्का होण्यासाठी बुद्धीचा निर्णय लागतो. जर एखाद्याच्या मनात चोरी करण्याचा संकल्प उत्पन्न झाला तर मन बुद्धीला विचारते की ते कर्म करू की नको? बुद्धी शुद्ध असेल तर ती मनाला त्या संकल्पापासून परावृत्त करते. सर्वच चोर आहेत, म्हणून चोरी करायला हरकत नाही, असा निर्णय जर बुद्धीने दिला तर ती शुद्ध नाही असे समजावे. अंतःकरणात चित्त हे चिंतन करणारे तत्त्वदेखील आहे. चिंतनशक्ती प्रत्येकाजवळ असते. तुम्ही कुठेही, कधीही गप्प बसू शकत नाही. वरवर पाहताना गप्प बसलेले दिसाल, परंतु तुमच्या मनात नाना प्रकारचे विचारमंथन चाललेले असते. घरात काय चालले असेल? दुकानात काय घडत असेल? तुम्ही जी वस्तू सोडून दूर जाल ती वस्तू तुमचा असा पाठलाग करीत असते. ज्या दिवशी उपवास असतो त्या दिवशी रोजच्या पेक्षा जास्त जेवणाची आठवण येत असते. 'आज माझा उपवास आहे' असे सारखे लोकांना सांगणे म्हणजे एक प्रकारे जेवणाची आठवण करणेच होय. फराळाच्या निमित्ताने रोजच्या जेवणापेक्षाही माणसे जास्त खातात. म्हणजे जी वस्तू तुम्ही सोडता तिचेच चिंतन तुमचे चित्त करीत असते. चित्त जर शुद्ध असेल तरच ते ईश्वराचे चिंतन करू शकेल. चित्त शुद्ध नसेल तर ते संसाराचे, वाईट गोष्टींचेच चिंतन करील. आपले चित्त शुद्ध आहे की नाही हे तपासून पाहता येते. जर तुमच्या चित्तात ईश्वराचे चिंतन होत असेल, शास्त्रविचाराचे चिंतन होत असेल, इथून

घरी गेल्यावरही महास्वामीजींच्या प्रवचनाचे चिंतन होत असेल तर समजा की तुमचे चित्त शुद्ध आहे.

अंतःकरणाचा एक भाग अहंकार आहे. अहंकार म्हणजे अभिमान, मीपणा. 'मी हे केले, मी ते केले' असे मनुष्य सांगत फिरतो, तोच अहंकार होय. अहंकारदेखील शुद्ध आणि अशुद्ध असा दोन प्रकारचा असतो. 'मी देह आहे, अमुक व्यक्ती आहे' अशा भावनेने तुमचे वर्तन होत असेल तर तो अशुद्ध अहंकार होय. परंतु गुरुपदेशानंतर 'मी शिव आहे, मी आत्मा आहे' अशा भावनेने तुमचे वर्तन होत असेल तर तो शुद्ध अहंकार होय. अहंकाराचा आश्रय अशुद्ध असेल तर तो अशुद्ध होतो. त्याचा आश्रय शुद्ध असेल तर तो शुद्ध होतो. प्रपंचाविषयी, शरीराविषयी अभिमान असेल तर तो अशुद्ध, अपवित्र अहंकार आहे. शिवाविषयी, परमार्थाविषयी अभिमान असेल तर तो शुद्ध, पवित्र अहंकार आहे. म्हणून सांगतात:-

बहुजन्मकृतैः पुण्यैः प्रक्षीणे पापपंजरे।

शुद्धान्तःकरणो देही पिण्डशब्देन गीयते॥

अशा रीतीने प्रत्येक जन्मात शास्त्रविहित कर्म केल्यामुळे ज्याचे मन शुद्ध झाले आहे, ज्याचे चित्त शुद्ध झाले आहे, ज्याची बुद्धी आणि अहंकार शुद्ध झाला आहे अशा जीवात्म्याला 'पिंड' असे नाव आहे. देवाकडे जायचे असेल तर शुद्धतेची नितांत आवश्यकता आहे. लिंगपूजा करताना शुचिर्भूत होऊन, सोवळे नेसून तुम्ही पूजा करता. त्यावेळी तुमचे बहिरंग शुद्ध असते, त्याप्रमाणेच तुमचे अंतरंगही शुद्ध असले पाहिजे. अंग मळले तर तुम्ही साबण लावून ते स्वच्छ करता, पण मन मळले तर ते स्वच्छ करायला कोणते साबण वापरता? टी.व्ही.वर साबणाच्या अनेक जाहिराती तुम्ही पाहता. ते सर्व साबण शरीर स्वच्छ करणारे आहेत. मन स्वच्छ करणारा साबण मात्र जाहिरातीत दाखवला जात नाही. मन स्वच्छ करणारा साबण इथे आहे. या सत्संगात! जो मनुष्य रोज सत्संग करतो, सद्ग्रंथांचे अध्ययन करतो, संतसज्जनांच्या संगतीत राहतो त्याचे अंतःकरण निश्चित शुद्ध होते. सत्संग करून, सत्कर्म करून ज्याचे अंतःकरण परिशुद्ध झालेले असते, ज्याचे सर्व पाप जळून गेलेले असते असा जीवात्माच पिंड आहे. भक्तस्थलाची ही पहिली पायरी आहे. पहिली पायरी चढल्यावरच दुसऱ्या पायरीवर पाय ठेवता येतो. भक्त होण्यासाठी ही पहिली अट आहे. गळ्यात इष्टलिंग धारण करणे, त्याची मनःपूर्वक पूजा करणे, गुरुमंत्राचा जप करणे अशा शारीरिक, मानसिक आणि वाचिक क्रियेने अंतःकरण शुद्ध होते. मग तो साधा मनुष्य राहत नाही तर 'पिंडस्थली' होतो. भक्तमार्गावरच्या पहिल्या पायरीवर त्याने पाऊल ठेवलेले असते.

असे हे षट्स्थलातील एकशे एक स्थलांमधील पहिले स्थल होय. प्रयत्न केला तर कोणताही मनुष्य या स्थलात प्रवेश करू शकतो. या स्थलाची अधिक चर्चा आपण उद्याच्या आशीर्वचनात करू, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

श्रीसिद्धेश्वर मंदिर, सोलापूर

१६ जुलै १९९०

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

कालपासून आपण भक्तस्थलातील पहिल्या उपस्थलाची- पिंडस्थलाची चर्चा करित आहोत. मन, बुद्धी, चित्त आणि अहंकार या चारही अंतःकरणवृत्ती जेव्हा शुद्ध होतात तेव्हा त्या जीवाला 'पिंड' असे म्हणतात, हे आपण काल पाहिले. परमेश्वराने प्रत्येकाला तीन करणे (साधने) दिली आहेत. शरीर, वाणी आणि अंतःकरण ही तीन करणे होत. या तिन्ही करणांकडून शुद्ध व्यवहार घडायला हवा. जर आपल्या शरीराकडून सत्कर्म घडले नाही तर दुर्लभ असा मनुष्यजन्म पुन्हा आपल्याला मिळणार नाही. मानवजन्म मिळाल्यानंतर प्रत्येकाने किमान माणसासारखे तरी वागले पाहिजे. दिसायला सगळे माणसासारखे दिसतात, परंतु सगळीच माणसे असतात असे नव्हे. बहुतेक सगळे मानवदेहधारी पशूच असतात. 'मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति' असे एका सुभाषितकाराने म्हटले आहे. मनुष्याच्या आचारविचारावरून तो मनुष्य आहे की पशू, याचा निर्णय करता येतो. एखादे नारळ दुकानातून खरेदी करताना आपण ते दहा वेळा वाजवून, हलवून घेतो. त्यात पाणी आहे की नाही, खोबरे आहे की नाही हे तपासून घेतो. मडके खरेदी करताना तेही वाजवून खात्री करून घेतो. त्याप्रमाणे अनुग्रह करण्याआधी ईश्वरदेखील आपल्याला तपासून घेत असतो. हा खरेच मनुष्य आहे की पशू? याचे अंतःकरण शुद्ध आहे की अशुद्ध? ईश्वरी अनुग्रह हवा असेल तर शरीर, वाणी आणि अंतःकरण हे तिन्ही शुद्ध असावे लागतात.

शरीरशुद्धी कशी करावी हे तुम्हाला चांगले माहित आहे. वाणी शुद्ध करण्यासाठी ईश्वराचा नामजप करावा लागतो. ईश्वर अमृतरूप आहे. त्याला जन्म-मरण नाही. अशा ईश्वराचे नाव सतत घेतल्यामुळे आपली वाणी पवित्र आणि अमृतमय होते. जी वाणी देवाचे नाव कधीही घेत नाही ती वाणी प्रभावशून्य असते. देवाचे नाव घेण्यासाठी काही पैसाअडका लागत नाही. तुमची नित्याची कामे करता करता तुम्ही सहज देवाचे नाव घेऊ शकता. एका आसनावर बसून तुम्ही नामजप, मंत्रजप करू शकाल तर फारच चांगले. परंतु तुमच्याकडे तेवढा वेळ नसतो. संसारासाठी भरपूर वेळ असतो, परमार्थासाठी मुळीच नसतो.

दीक्षा घेणारा भक्त गुरूला विचारतो की, 'महाराज, तुम्ही मंत्र देणार तो किती वेळा जपावा लागेल?' मंत्रजप हा दीक्षा घेणाऱ्यांच्या पुढील फार मोठा प्रश्न असतो. जर गुरूने सांगितले की 'दहा हजार जप करावा लागेल' तर तो शिष्य म्हणतो, 'यावर्षी नको, पुढच्या वर्षी बघू.' जप किती करावा? शास्त्र सांगते की जेवढे श्वास तुम्ही घेता आणि सोडता तेवढा जप रोज केला पाहिजे. आपण रोज किती श्वास घेतो हे तुम्हाला माहित आहे? नाही. मिळतील तेवढे श्वास घ्यायचे अन् सोडायचे एवढेच तुम्हाला माहित असणार. झोपेत देखील तुमचा श्वासोच्छ्वास सुरू असतो. श्वास सरला की आपण संपलो! मग आपल्याला कोणी घरात ठेवून घेत नाही. स्मशानात नेऊन आपली विल्हेवाट लावतात. प्राण हा मुख्य आहे. श्वास चालू आहे तोवर आपला प्राण असतो.

एका राजाची आणि त्याच्या हत्तीची ही कथा आहे. तो हत्ती राजाला अत्यंत प्रिय होता. त्याच्यावर बसून राजाची स्वारी निघाली. एका गावात हत्ती आजारी पडला, तेव्हा राजाला चिंता वाटली. हत्तीला परत नेणे शक्य नव्हते, म्हणून सर्व गावकऱ्यांना बोलावून राजाने सांगितले, "हा माझा अत्यंत प्रिय हत्ती आहे, तुम्ही सर्वांनी आळीपाळीने याच्यावर नजर ठेवा. याला वेळच्या वेळी चारापाणी द्या आणि रोज ज्याची पाळी असेल त्याने

मला राजधानीत येऊन या हत्तीची वार्ता कळवली पाहिजे. हत्ती मेला अशी बातमी जो आणील त्याचा मी शिरच्छेद करीन.”

राजा निघून गेला आणि गावकरी चिंतेत पडले. प्रत्येक कुटुंबाने एकेक दिवस हत्तीची निगा राखावी असे ठरले. त्याप्रमाणे रोज एक कुटुंब हत्तीची देखभाल करून संध्याकाळी राजधानीत जाऊन राजाला हत्तीच्या प्रकृतीची बातमी सांगत असे. बरेच दिवस हा प्रकार चालू होता. एके दिवशी हत्ती मेला. त्या दिवशी ज्या कुटुंबाची पाळी होती ते कुटुंब घाबरले, रडत बसले. सगळे गावकरी गोळा झाले. चिंतेत पडले. आता राजाला हत्तीच्या मृत्यूची बातमी कोणी कळवायची? कारण जो ही वार्ता सांगेल त्याचा शिरच्छेद होणार हे नक्की. त्या कुटुंबाची वाताहत होणार म्हणून सर्व गावकरी रडत बसले.

त्या वाटेने एक संत चालले होते. त्यांनी हा हलकल्लोळ पाहिला. सर्व गाव रडत आहे हे पाहून त्यांना आश्चर्य वाटले. कारण एखाद्या घरात जर मृत्यू झाला तर त्या कुटुंबातली माणसेच फक्त रडतात. बाकीची माणसे कोण कसे रडते हे पाहण्यासाठी आलेली असतात. पण इथे प्रकार वेगळा होता. म्हणून संताने या प्रकाराविषयी विचारले. तेव्हा राजा.. हत्ती.. त्याचा मृत्यू.. त्याची बातमी.. शिरच्छेद.. ही सर्व कथा संताला समजली. त्याने सर्वांना धीर दिला आणि म्हणाला,

“घाबरू नका, रडू नका. मी सांगतो राजाला ही बातमी कशी सांगायची ते. हत्ती मेला हे त्याला सांगायचे नाही. त्याला सांगायचे की हत्ती चांगला आहे. पण तो श्वास घेत नाही, सोंड हलवत नाही, काही खात नाही, काही पीत नाही. बस्स, एवढेच राजाला सांगा. तो तुम्हाला फासावर लटकवणार नाही.”

त्याप्रमाणे ज्याची पाळी होती तो कुटुंबप्रमुख राजधानीत राजाकडे गेला. राजाने विचारले, “काय, हत्ती चांगला आहे ना?”

“होय महाराज, पण...”

“पण काय?” राजाने विचारले.

“महाराज, हत्ती चांगला आहे. पण तो श्वास घेत नाही, काही खात नाही, हालचाल करित नाही.”

“म्हणजे तो मेला की काय?” राजाने विचारले.

“ते माहीत नाही. तो श्वास घेत नाही एवढे खरे.”

राजाने काय ओळखायचे ते ओळखले. पण कुटुंबप्रमुखाच्या चातुर्यावर तो खूष झाला. त्याने त्याचा शिरच्छेद केला नाही. अशा प्रकारे राजक्रोधापासून ते कुटुंब बचावले.

या कथेचे तात्पर्य एवढेच की, जोपर्यंत श्वास चालू असतो तोपर्यंत मनुष्य जिवंत असतो. एकदा त्याचा श्वास थांबला की त्याचे जीवनही थांबते. तुम्ही श्वास घेता म्हणजेच हवा आणि तिच्यातला प्राणवायू शोषून घेता. हवा कोणाची आहे? ती कोणी निर्माण केली आहे? तुम्ही तर नक्कीच नाही. ती परमेश्वराची आहे आणि त्यानेच निर्माण केली आहे. तुम्ही फार तर हीटर, कूलर लावून ती गरम किंवा थंड करू शकता. पंखा लावून आपल्याभोवती फिरवू शकता. एका श्वासाची किंमत किती आहे?

आयुष क्षण एकोऽपि न लभ्यः स्वर्णकोटिभिः।

स एव व्यर्थतां नेताः कालोहानिस्ततोधिकः॥

देवाने आपल्याला शंभर वर्षांचे आयुष्य दिले आहे. या आयुष्यातला एक क्षण एवढा मोलाचा आहे की कोटी सुवर्णांशी देखील त्याची तुलना होणार नाही. आयुष्यातला गेलेला क्षण कोट्यवधी सुवर्णमुद्रा दिल्या तरी परत मिळत नाही. आयुष्य संपल्यावर एखादा अधिक क्षण हवा असेल तर तोदेखील काय वाटेल ते दिले तरी मिळत नाही. एवढे मूल्यवान आयुष्य परमेश्वराने आपल्याला दिले ते त्याचे नामस्मरण करण्यासाठी. परंतु आपल्या मूल्यवान आयुष्यातला थोडासा वेळदेखील आपण परमेश्वराला देऊ इच्छित नाही. '१००८जप करायचा? हे कसे शक्य आहे? महाराज, आम्हाला इतका वेळ नाही हो. पाच वेळा, अकरा वेळा म्हणाल तर शक्य आहे.' आम्ही म्हणतो की तुम्हाला एवढा जप करणे शक्य नाही तर दिवासातून तुम्ही श्वास कमी घ्या. बघा जमते का? श्वासांची संख्या थोडी तरी कमी करा.

प्रत्येक मनुष्य दिवसरात्रीतून २१६०० वेळा श्वासोच्छ्वास करतो. श्वासाला एक याप्रमाणे २१६०० वेळा जप केला पाहिजे. श्वास हवा आहे, पण जप नको आहे. ईश्वराने निर्मिलेली सृष्टी, हवा-पाणी हे सारे हवे आहे, पण ईश्वर नको आहे. मनुष्याचा सर्व व्यवहार हा असाच आहे. आईवडिलांच्या संपत्तीत सर्व मुले वाटा मागतात, तो दिला नाही तर कोर्टात जातात. स्वतःच्या स्वार्थासाठी कोर्टात जातात, परंतु म्हाताऱ्या आईबापाच्या पालनपोषणासाठी कोणी मुलगा कोर्टात गेला आहे का? आईबापाचे पालन करणारी मुले फारच कमी दिसतात. त्यातही म्हातारपणी आई आणि बापाची फारकत केली जाते. एका मुलाकडे आई तर दुसऱ्या मुलाकडे बाप. आईबाप दोनचार मुलामुलींचे पालनपोषण करतात, त्यांना वाढवतात, शिक्षण देतात, मार्गाला लावतात: परंतु ते सर्वजण मिळून आई आणि बाप या दोघांचे पालनपोषण करू शकत नाहीत. ही केवढी दुर्दैवाची गोष्ट आहे!

आईवडिलांची संपत्ती हवी, परंतु आईवडील मात्र नकोत. अशीच आपल्या सर्वांची अवस्था असते. देवाने निर्मिलेली प्रत्येक वस्तू आपल्याला हवी असते, परंतु देव आणि त्याचे नाव मात्र नको असते. अंतःकरण शुद्ध नसल्याचे हे लक्षण आहे. म्हणून ज. रेणुकाचार्य म्हणतात की, शरीर, वाणी आणि अंतःकरण यांची शुद्धी केली पाहिजे. शरीरशुद्धीसाठी त्यावर इष्टलिंग धारण केले पाहिजे. इष्टलिंगाला 'पवित्र' असे नाव आहे. ते धारण केले म्हणजे शरीर पवित्र होते. दुधात पाणी मिसळले तर पाणी दुग्धरूप होते. त्या पाण्यालाही दुधाचा भाव मिळतो. त्याप्रमाणे इष्टलिंगाच्या संगतीने शरीर पवित्र होते. गुरू जेव्हा मंत्रपूर्वक दीक्षा देतात तेव्हा मांसपिंड असलेल्या आपल्या शरीराचे मंत्रपिंडात रूपांतर होते. लिंगदीक्षेमुळे आणि लिंगपूजेमुळे शरीर शुद्ध होते. तसेच मंत्रजपामुळे, परमेश्वराच्या नामस्मरणामुळे वाणी शुद्ध होते.

२१६०० वेळा जप करणे अवघड आहे असे तुम्हाला वाटते. परंतु प्रयत्न केला तर ते काही कठीण नाही. उठताना, बसताना, काम करताना तुम्ही सहजपणे नामस्मरण करू शकता. तुमचे कामही होत राहिल आणि नामस्मरणही चालू राहिल. त्याच्यासाठी वेगळा वेळ देण्याची आवश्यकता नाही. त्यामुळे तुमची वाणी शुद्ध होईल. वेदपठण केल्याने वाणी शुद्ध होते, असे शास्त्र सांगते. परंतु प्रचंड असे वेदवाङ्मय कोण वाचू शकणार? ते शक्य नाही, परंतु वेदपठणाचे पुण्य तर हवे असते. श्रीरुद्राचे पठण केले तर वेदपठणाचे पुण्य लाभते. तेही शक्य नसेल तर श्रीरुद्रातला आठवा अनुवाकू वाचल्याने ते पुण्य लाभते. ज्याला तेही शक्य नाही त्याने आठव्या अनुवाकातील पंचाक्षरी मंत्र पठण केला तर त्यामुळेही वेदपठणाचे पुण्य लाभते. पंचाक्षरी मंत्र जपणेही ज्याला अशक्य असेल त्याने त्या मंत्रातील 'शिव' या नामाचा जप केला तर त्याला वेदपठणाचे पुण्य लाभते. शास्त्राने

आपल्यासाठी एवढी सवलत दिली आहे. शिवदास महाराजांनी म्हटले आहे:-

शिवपाठ करा शिवपाठ करा।

चौऱ्यांशीचा फेरा चुके येणे।।

वेद वाचू नका, रुद्र म्हणू नका, पंचाक्षरी जपू नका; पण निदान 'शिव शिव' तरी म्हणा. पण तेवढे म्हणण्यासाठीही आपल्याजवळ वेळ नाही. काही पक्षी सहजपणे 'शिव शिव' म्हणतात. तुमच्या घरात येणारी चिमणी 'चिव चिव' म्हणते, एखाद्या बोंबड्या मुलाने 'शिव शिव' म्हणावे तशी. तुम्ही मात्र सकाळी उठल्याउठल्या 'चहा चहा' म्हणता. 'शिव' म्हणणारी चिमणी आणि 'चहा' म्हणणारे तुम्ही यात श्रेष्ठ कोणाला मानावे? उठल्याबरोबर काय म्हणावे हेदेखील माणसाला कळत नाही आणि आपण सर्व प्राण्यांत श्रेष्ठ आहोत अशी शेखी मात्र तो मिरवतो.

इष्टलिंग धारण केल्याने शरीर शुद्ध होते, नामजप केल्याने वाणी शुद्ध होते आणि ईश्वरचिंतन केल्याने अंतःकरण शुद्ध होते. संसारचिंतनामुळे अपवित्र झालेले मन ईश्वरचिंतनामुळे पवित्र होते. शिवध्यान हे आपल्या जीवनातील अत्यंत श्रेष्ठ कार्य आहे. एका सुभाषितकाराने कोणत्या वेळी काय करावे, सर्वप्रथम काय करावे हे एका सुभाषितात सांगितले आहे. तो म्हणतो, शतं विहाय भोक्तव्यं।

पहिल्यांदा तो सांगतो की, शंभर कामे सोडून जेवण करा. किती आनंद वाटला तुम्हाला! आंगोळ नाही, पूजा नाही, ध्यान नाही, काही नाही. फार छान आहे महाराज, आम्ही उद्यापासून तसेच करू. काम करताना, उद्योगधंदा करताना मनुष्य जेवणाकडे दुर्लक्ष करतो. काहीबाही खाऊन वेळ भागवतो. उद्योगात चार पैसे अधिक मिळणार असतात हे खरे, परंतु वेळेवर जेवण नीट न केल्याने प्रकृतीसाठी आठ आणे खर्च करावे लागतात. शरीराला वेळेवर अन्नपाणी देणे महत्त्वाचे आहे. म्हणून सुभाषितकार म्हणतो, 'शतं विहाय भोक्तव्यम्' हातातली शंभर कामे टाकून पहिल्यांदा भोजन करा. पुढे म्हणतो, सहस्रं त्यक्त्वा स्नानमाचरेत्।

हजार कामे सोडून स्नान केले पाहिजे. आता सांगा, जेवण मुख्य आहे की स्नान? शंभर कामे सोडून जेवण करा असे सांगणारा सुभाषितकार पुढे सांगतो की, हजार कामे सोडून स्नान करा. म्हणजेच जेवणापेक्षा स्नानाला अधिक महत्त्व आहे. पुढे तो म्हणतो, लक्षं विहाय दातव्यं।

एक लाख कामे सोडून प्रथम दान करा. जर कोणी चांगल्या कार्यासाठी देणगी मागण्यासाठी आला तर त्याला म्हणू नका की माझी आंगोळ व्हायची आहे, नंतर ये. स्नान करू नका, दान मात्र आधी करा. जेवण सोडून, स्नान सोडून, लाख कामे बाजूला सारून प्रथम सत्पात्राला दान केले पाहिजे आणि शेवटी तो सर्वात महत्त्वाचे सांगतो, कोटिं त्यक्त्वा शिवं स्मरेत्।

कोट्यवधी कामे बाजूला सारून शिवाचे स्मरण करा. तुम्ही आंगोळ करा न करा, शिवध्यानासाठी त्याची गरज नाही. ध्यान करावेसे वाटले की तत्काळ ध्यानाला बसले पाहिजे. तुम्हाला झोपावेसे वाटते, ध्यान करावेसे कसे वाटेल? ध्यान हे मानसिक स्वास्थ्याचे साधनच होय. तुम्ही रोज तास-अर्धा तास जर ध्यान केले तर तुम्हाला बी.पी. होणार नाही. तुम्हाला ध्यान करायला वेळ नाही म्हणून तुम्ही एक गोळी घेता. अनावश्यक चिंतनामुळे बी.पी. वाढते. डॉक्टर तुम्हाला काय म्हणतात? हेच की 'आता तुमचे बी.पी. वाढलेले आहे. जास्त चिंता करू नका.' 'संसाराची चिंता करू नका' असे डॉक्टर सांगतात. 'देवाचे चिंतन करू नका' असे

सांगत नाहीत. 'देवपूजा करू नका, देवाचे ध्यान करू नका, त्यामुळे तुमचे बी.पी. वाढेल' असे कोण्या डॉक्टराने कधी सांगितले आहे काय? याउलट 'योगासने करा. प्राणायाम करा, ध्यान करा' असा सल्लाच अलीकडे डॉक्टर देऊ लागले आहेत.

योगसाधना हा साधुसंन्याशांचा प्रांत आहे, आपला नव्हे, असे सामान्य माणसाला वाटत असते. देव मिळो न मिळो, मुक्ती मिळो न मिळो, परंतु शरीरस्वास्थ्यासाठी योगाची आवश्यकता आहे. दिवसभरच्या व्यवहारात अनेक अनुकूल-प्रतिकूल घटना घडत असतात. त्यामुळे मनुष्य चिंताग्रस्त होतो. चिंता सोडून जेव्हा तो चिंतन करू लागतो तेव्हा त्याचे मनःस्वास्थ्य ठीक होते. थंड पाणी चुलीवर ठेवून तापवले तर ते हळूहळू गरम होते. इतके की आपण त्यात बोटही बुडवू शकत नाही. ते पाणी तसेच ठेवून चूळ विझवली तर कालांतराने हळूहळू ते पाणी पुन्हा थंड होते. म्हणजे पूर्वपदावर येते. पाणी स्वभावतः थंड असते, परंतु अग्नीच्या संपर्काने ते गरम होते. अग्नीचा संपर्क तुटला की पुन्हा थंड होते. त्याप्रमाणेच चिंतेच्या संपर्काने मनुष्याच्या देहाचे संतुलन बिघडते आणि त्याच्या देहात अनेक रोग उत्पन्न होतात. ध्यानधारणेमुळे चिंतेचा संपर्क तुटतो आणि मनुष्यदेह पूर्वस्थितीवर येतो. यासाठीच डॉक्टर योगासने, प्राणायाम, ध्यान करा असे सांगत असतात. म्हणून सुभाषितकार म्हणतो की, कोट्यवधी कामे बाजूला ठेवा आणि प्रथम ध्यान करा.

अशी रीतीने लिंगधारण, लिंगपूजा करून आपले शरीर शुद्ध करून घ्यावे. शिवनामस्मरण करून वाणी शुद्ध करून घ्यावी आणि निरंतर शिवध्यान करून अंतःकरण शुद्ध करून घेतले पाहिजे. अशी आपली त्रिकरणे जो शुद्ध करून घेतो त्यालाच 'पिंड' असे म्हणतात. धर्म कोणताही असो, जात कोणतीही असो. प्रत्येक व्यक्तीने अशी शुद्धी करून घेतली पाहिजे. त्यानंतरच पुढची साधना तो करू शकतो.

शिवशक्तिसमुत्पन्ने प्रपंचेऽस्मिन् विशिष्यते।

पुण्याधिकः क्षीणपापः शुद्धात्मा पिण्डनामकः॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, ५.३३)

शिव आणि शक्ती यांच्यापासून उत्पन्न झालेल्या या सृष्टीत जो जो जन्माला येतो तो आपल्या पुण्याच्या बळावर पापाचा क्षय करून शुद्धात्मा होतो, तेव्हा त्याला 'पिंड' असे नाव प्राप्त होते. हा पिंडस्थली इतर सामान्य लोकांपेक्षा विलक्षण असतो, श्रेष्ठ असतो. त्याच्या आचारात, विचारात अत्यंत शुद्धता असते.

हा प्रपंच शिव-शक्तीपासून उत्पन्न झालेला आहे. ही सृष्टी म्हणजे शिव-शक्तीचा विलास होय. इथल्या प्रत्येक व्यक्तीत, वस्तूत शिव आहे आणि शक्तीही आहे. शिवशक्तिविलासात्मक अशा या प्रपंचात शुद्ध अंतःकरणाचा जीवात्मा सामान्यांपेक्षा आपले वेगळे व्यक्तित्व घडवतो, जपतो. त्यालाच 'पिंड' असे म्हटले जाते. याविषयी आणखी अधिक चर्चा उद्या आशीर्वचनात करू, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

श्रीसिद्धेश्वर मंदिर, सोलापूर

१७ जुलै १९९०

आशीर्वचन तिसरे

पिंडस्थल-३

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

‘श्रीसिद्धान्तशिखामणी’ ग्रंथात सर्व सिद्धान्तांचा समन्वय साधलेला आहे, म्हणून सर्व दार्शनिक ग्रंथांत याचे वेगळेपण जाणवते. अगस्त्यऋषींना उपदेश करण्याच्या निमित्ताने जगद्गुरू रेणुकाचार्यांनी सर्व मानवजातीला उपकृत केले आहे. या ग्रंथातील एकशे एक स्थलांपैकी पहिल्या पिंडस्थलाचा विचार आपण गेल्या दोन दिवसांपासून करीत आहोत.

पिंडस्थलात ईश्वराचे स्वरूप आणि जीवाचे स्वरूप यांचा विचार केला गेला आहे. वीरशैवसिद्धान्ताप्रमाणे जीव हा शिवाचा अंश आहे. जीव हा ईश्वराचा अंश असल्यामुळे जीवाचा विचार करण्याआधी शिवाचा विचार करावा लागेल. त्याचे स्वरूप नीट समजून घ्यावे लागेल. जगद्गुरू रेणुकाचार्य शिवाचे स्वरूप स्पष्ट करतात:-

एक एव शिवः साक्षाच्चिदानन्दमयो विभुः।

निर्विकल्पो निराकारो निर्गुणो निष्प्रपंचकः।

अनाद्यविद्यासम्बन्धात् तदंशो जीवनामकः॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, ५.३४)

शिव किती आहेत? देव किती आहेत, असा प्रश्न तुम्हाला विचारला तर तुम्हाला तुमच्या देव्हान्यातील देव मोजावे लागतील. कारण तुम्ही भरपूर देव जमा केलेले असतात. देव एकच आहे असे तुम्ही म्हणू शकणार नाही. गावात अनेक देवळे असतात. नागपंचमीसाठी एक देऊळ, शिवरात्रीसाठी दुसरे देऊळ, नवरात्रीसाठी तिसरे देऊळ, एकादशीसाठी चौथे देऊळ... अशी कितीतरी. हिंदू संस्कृतीत तेहतीस कोटी देवता मानल्या जातात. ही शिरगणती जुनी आहे. माणसांची संख्या वाढत जाते तशी आता देवांचीही संख्या वाढली असणार. जगात जेवढी माणसे आहेत तेवढेच देवही असतील. प्रत्येकाचा देव वेगळा. आमचा देव तुम्हाला पटणार नाही, तुमचा देव आम्हाला पटणार नाही. सर्वसामान्य माणसाच्या दृष्टीने देव असंख्य असतील, परंतु तत्त्वज्ञान मात्र देव एकच आहे असे सांगते,

एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति।

ईश्वर एकच आहे. त्याची आराधना करणारे भक्त मात्र असंख्य आहेत. प्रत्येकाने त्याला वेगळे नाव आणि वेगळे रूप दिले आहे. एकाच परमात्मतत्त्वाला भक्तांनी वेगवेगळ्या रूपांत पाहिले आहे, वेगवेगळ्या नामांनी बाहिले आहे. म्हणून ज. रेणुकाचार्य म्हणतात, ‘एक एव ।’ परमात्मा एकच आहे. स्वगत, सजातीय, विजातीय अशा सर्व भेदांपलीकडे परमात्मा आहे.

स्वगत, सजातीय, विजातीय असे भेदाचे तीन प्रकार आहेत. आपले शरीर एक असले तरी त्याचे अवयव भिन्न असतात. हात वेगळे, पाय वेगळे इत्यादी. उजवा हात हा उजवा हातच असतो, तो कधी डावा हात होत नाही. एकाच वस्तूमधील अशा भेदाला ‘स्वगत-भेद’ असे म्हणतात. दुसरा भेद आहे सजातीय-भेद, प्रत्येक व्यक्तीमध्ये एक जाती, जात असते. ‘नित्यत्वे सति अनेकसमवेतत्वं जातिः’ नित्य असणारे, एक असणारे

आणि अनेकांमध्ये राहणारे जे तत्त्व ते जाती होय.

मनुष्यत्व ही सर्व माणसांमधली एक जाती आहे. पशुत्व ही सर्व पशूंमधील एक जाती आहे. गाय, बैल, सिंह या सर्वांमध्ये पशुत्व समान असले तरी बैल हा बैल असतो आणि सिंह हा सिंह असतो. यालाच 'सजातीय-भेद' असे म्हणतात. सर्व माणसांत मनुष्यत्व असले तरी प्रत्येक मनुष्य इतरांपासून वेगळा असतो. एक जाती असून त्यात जो अशा प्रकारचा भेद केला जातो तोच सजातीय-भेद होय. पशू हा मनुष्य नव्हे आणि मनुष्य हा पशू नव्हे, हा 'विजातीय-भेद' सर्वांनाच समजण्यासारखा आहे.

हे तिन्ही भेद ईश्वराजवळ नसतात. ईश्वराला अवयव नसल्यामुळे आणि तो निर्गुण निराकार असल्यामुळे त्याला स्वगत-भेद नाही. आकाशाकडे पाहा. आकाश म्हणजे प्रचंड विश्वपोकळी. त्याला अवयव नाही, डोके नाही, पाय नाही. त्याला कुठला आकार नाही. घरात ते घरासारखे दिसते, घटात ते घटासारखे भासते. आकाश ईश्वरापासून निर्माण झाले. म्हणजेच ईश्वर हा आकाशाचा पिता होय. आकाशाकडे पाहून त्याच्या पित्याच्या स्वरूपाची कल्पना करता येते. अवयव नसल्यामुळे जसा आकाशाला स्वगत-भेद नाही तसाच परमेश्वरालाही स्वगत-भेद नाही. ईश्वरासारखा दुसरा ईश्वर नसल्यामुळे त्याला सजातीय-भेद नाही. ईश्वरापेक्षा वेगळे असे दुसरे तत्त्व नसल्यामुळे त्याला विजातीय-भेद देखील नाही. स्वगत-सजातीय-विजातीय भेदरहित असा परमात्मा एकच आहे असा अर्थ 'एक एव' या दोन शब्दांत ध्वनित झाला आहे.

ईश्वर एक आहे, पण तो दिसत नाही. देव असून तो का बरे दिसत नाही? कबिरांनी म्हटले आहे की चार हजार ग्रंथ वाचा, परंतु फक्त चार गोष्टी लक्षात ठेवा. तुम्ही कितीही वाचन करा, तुम्हाला त्याचा विसरच पडेल. अगदी बालपणी तुम्हाला काहीदेखील येत नव्हते. एक अक्षर लिहिता येत नव्हते. हीच अवस्था तुमच्या नशिबी म्हातारपणी येणार आहे. तुम्ही सारे काही विसरून जाल. हे जाणून कबीर म्हणतात, चार हजार ग्रंथ वाचा, पण चार गोष्टी लक्षात ठेवा. या चार गोष्टींतही दोन लक्षात ठेवा आणि दोन विसरा, असे ते सांगतात. उपकार विसरा, तुम्ही केलेले दानधर्म विसरा. विसरले नाही तर प्रतिफलाची अपेक्षा आपण करू लागतो. लग्नात तुम्ही आहेर करता तो कसा करता? ज्याला आहेर करायचा आहे त्याने यापूर्वी आपल्याला किती आहेर केला याचा हिशेब करून तेवढाच आहेर तुम्ही करता. त्याने जेवढे दिले तेवढी परतफेड करून, भरपेट जेवण करून तुम्ही परत येता. ज्या गोष्टी विसरा असे संत सांगतात त्या गोष्टी तुम्ही विसरत तर नाहीच, उलट विसरून जातील म्हणून कागदावर लिहून काढता.

दुसरी कोणती गोष्ट विसरायची? तर दुसऱ्याने केलेला अपकार, अपमान विसरायचा. ही गोष्ट जर तुम्ही विसरला नाही तर त्याचा सूड कसा घ्यायचा याचाच तुम्ही सतत विचार कराल. आपण केलेला उपकार आणि दुसऱ्यांनी केलेला अपकार या दोन गोष्टी जर आपण विसरलो नाही तर आपले मन अशांत होते. म्हणून त्या विसरल्या पाहिजेत.

यापुढे दोन लक्षात ठेवण्याच्या गोष्टी कबिरांनी सांगितल्या आहेत. त्यांपैकी पहिली म्हणजे मृत्यू. मृत्यूचा विसर कधी पडू नये. एक ना एक दिवस आपण त्याच्या तावडीत सापडणार आहोत. आपल्या डोक्यावर मृत्यू दबा धरून बसलेला आहे ही जाणीव ठेवून आपण वागले पाहिजे. तुम्ही तर हे लक्षातच ठेवत नाही. मरणाची आठवणदेखील तुम्ही काढत नाही. लक्षात ठेवावी अशी चौथी गोष्ट म्हणजे ईश्वर, ईश्वराला कधी विसरू नये.

देव आहे असे आपण मानतो, परंतु तो आपल्याला दिसत नाही. देव दिसत नाही याचे एकच कारण आहे की तो मायाशक्तिविशिष्ट आहे. देव आणि आपण यांच्यामध्ये माया उभी असते. दिसणारा हा सर्व प्रपंच हीच देवाची माया आहे. आपण मायेच्याच इतके प्रेमात पडलो आहोत की तिच्या मागे उभा असलेला देव आपल्याला दिसत नाही. सर्व जीवांना आपल्या अधीन ठेवणारी माया त्यांना देवापर्यंत पोहोचू देत नाही. मायेला ओलांडून जाणे अतिशय अवघड आहे. एखादाच धैर्यशील जीव तिला ओलांडून जातो आणि त्याला ईश्वराचा साक्षात्कार होतो. सामान्य जीव मायापाशातच गुरफटून राहतात. देवदर्शनाला जाणारी माणसे सरळ देवापर्यंत पोहोचत नाहीत. देवळात जाऊन देवासमोर शांत बसण्यापेक्षा देवळाबाहेरच्या बाजारातच त्यांचा अधिक वेळ जातो. असा मायेचा प्रभाव आहे.

मायेच्या प्रभावाबद्दल एक कथा सांगितली जाते. एका राजाने आपल्या राज्यात दवंडी पिटवली- उद्या सूर्योदयापासून सूर्यास्तापर्यंत राजा आपल्या बागेत बसणार आहे. या काळात प्रजेतील कोणत्याही मनुष्याने जर राजापर्यंत पोहोचून त्याला स्पर्श केला तर राजा त्याला आपले राज्यपद देईल.

झाले, सर्व प्रजेत आनंदाची लहर पसरली. प्रत्येक जण राजा होण्याची स्वप्ने पाहू लागला. राजाला स्पर्श केला की बस्स, आपण झालोच राजे! प्रत्येकाला ही गोष्ट अत्यंत सोपी वाटत होती. त्या रात्री कोणी झोपलेच नाही. न जाणो आपल्या आधीच कोणी राजाला स्पर्श केला तर? आपल्या हातून संधी निघून जाईल. सगळी प्रजा रात्रभर जागी होती. उजाडते कधी याचीच सारे वाट पाहात होते.

दुसरा दिवस उगवला. राजबागेबाहेर लोकांच्या रांगा लागल्या. प्रचंड गर्दी उसळली. सूर्यादय होताच त्या विशाल बागेचे फाटक उघडले आणि लोकांचे लोंढे आत शिरले. आत पाहतात तो सर्व प्रकारची दुकाने लावलेली होती. खाद्यपेयांची दुकाने, कापडांची दुकाने, खेळण्यांची दुकाने, दागिन्यांची दुकाने. असा सर्वत्र मायाबाजार भरलेला होता. सकाळची वेळ होती. लोकांना वाटले आधी थोडा नाश्ता करावा, हाताशी पूर्ण दिवस आहे, राजाला काय केव्हाही स्पर्श करता येईल. सगळे हॉटेलात शिरले, नाशत्यावर आडवा हात मारला. काउंटरवर बिल विचारले तर दुकानचालक म्हणाला, आज सर्व फुकट, पैसे द्यायचे नाहीत. मग काय, फुकटच म्हटल्यावर लोकांनी पुन्हा नाश्ता केला.

सर्व पुढे निघाले तेव्हा कळले की, आज या बाजारात सर्व काही फुकट मिळणार आहे. मग मात्र सर्वांना राजाचा विसर पडला. फुकट म्हटल्यावर कोण सोडतो? सगळी प्रजा बाजारातच गुंतली. फुकट वस्तू घ्यायच्या, घरी नेऊन ठेवायच्या. पुन्हा धावत यायचे, पुन्हा जमेल ते घ्यायचे अन् घराकडे धावत सुटायचे. दिवसभर हाच प्रकार चालू होता. शेवटी सूर्यास्त झाला. राजापर्यंत एकही मनुष्य आला नाही. सूर्यास्तानंतर बाजार बंद झाला, लोक घरोघरी निघून गेले.

राजाला फार राग आला. एकही मनुष्य आपल्याकडे आला नाही म्हणजे काय? आपल्या राजपदापेक्षाही लोकांना बाजारातल्या वस्तू अधिक मूल्यवान वाटल्या, याचे त्याला वैषम्य वाटले. त्याने प्रधानाला बोलावून सांगितले, 'ज्या लोकांनी बाजारातून फुकट वस्तू नेल्या त्यांच्याकडून उद्या सर्व वस्तू परत घ्या. त्यांच्या घरात असेल नसेल ते सर्व जप्त करा आणि त्यांच्या पाठीवर कोरडे ओढा.'

दुसऱ्या दिवशी राजाज्ञेप्रमाणे प्रधानाने वर्तन केले. तेव्हा लोकांना अतिशय वाईट वाटले. अरेरे! आपण काल

राजाला स्पर्श केला असता तर सहज राजपद मिळाले असते. ते सोडून क्षुद्र वस्तूंच्या मागे आपण लागलो आणि आज ही अशी दशा झाली!

तुम्हाला ही एक काल्पनिक कथा वाटेल. परंतु विचार केला तर असे दिसेल की प्रत्येक मनुष्याची अवस्था अशीच आहे. खरोखर कोणाला देव हवा आहे? कोणालाच नको आहे. सगळे आपल्या सुखोपभोगात मग्न झाले आहेत. देवाची कोणालाच आठवण नाही. तुमच्या अशा वागण्याबद्दल देव तुम्हाला शिक्षा नक्कीच करणार. तुम्ही जेवढी संपत्ती मिळवली असेल ती सारी इथेच ठेवायला लावून फक्त तुम्हाला घेऊन जाणार. तुमच्या मृत्यूनंतर तुमच्या अंगावरचे अलंकार तसेच ठेवले जाणार नाहीत. रुद्रभूमीत गेल्यावर काढून घेतील. त्यावेळी कान फाटला की नाक फाटले याचा कोणी विचारदेखील करणार नाही. अशी सगळ्यांचीच अवस्था होणार आहे. हा प्रपंच असाच मायाबाजार आहे. या प्रपंचापलीकडे असलेल्या ईश्वरापर्यंत कोणी पोहोचत नाही. सगळे अलीकडेच मायेच्या बाजारात गंतून पडतात आणि जन्ममरणाच्या चक्रात भरडत राहतात.

पुनरपि जननं पुनरपि मरणं पुनरपि जननिजठरे शयनम्।

या संसारचक्रात प्रत्येकाला पुनःपुन्हा जन्म घ्यावा लागतो, पुनःपुन्हा मरावे लागते. म्हणून मृत्यूची आठवण प्रत्येकाने सदैव ठेवली पाहिजे. त्याबरोबरच ईश्वराचे स्वरूप कसे आहे आणि त्याचे खरे वास्तव्य कोठे आहे हेदेखील समजून घेतले पाहिजे. यासाठीच ज. रेणुकाचार्य सांगतात, 'एक एव शिवः साक्षात् चिदानंदमयो विभुः।'

परमात्मा कसा आहे? तर सत्-चित्-आनंदरूप आहे. तो सद्रूप आहे म्हणजे केवळ तोच अस्तित्वात आहे. त्याच्याशिवाय अन्य काही अस्तित्वात नाही. तो चिद्रूप आहे म्हणजे प्रकाशरूप आहे. त्याला प्रकाशित करण्यासाठी अन्य प्रकाशाची गरज नाही. तो आनंदरूप आहे म्हणजेच त्याला इतरांकडून आनंद घेण्याची गरज नाही. तो सर्वव्यापक आहे. देव इथे आहे आणि तिथे नाही, असे म्हणता येत नाही. तो अणुरेणूत सर्वत्र व्याप्त आहे. आकाश जसे सर्वत्र आहे तसाच देवदेखील सर्वत्र आहे. फक्त त्याला पाहण्याची दृष्टी आपल्याजवळ नाही इतकेच. गुरुकृपेने ज्ञानदृष्टी लाभली तर आपल्याला सगळीकडे देव दिसू लागतो.

देव निर्विकल्प आहे. विकल्प ही मनाची एक वृत्ती आहे. समोर नसलेल्या वस्तूबद्दल विचार करणे म्हणजे विकल्प. 'वस्तुशून्य विकल्पः।' हे विकल्पवृत्तीचे लक्षण आहे. बसल्या ठिकाणी मनोरथांचे इमले उभे करणे हा विकल्पच होय. मुलगा झालाच नाही, परंतु मुलाला डॉक्टर करायचे की वकील? या मुद्यावर नवरा-बायकोने भांडत बसणे, हे विकल्पवृत्तीचेच उदाहरण आहे. ईश्वराच्या ठिकाणी विकल्प नाही. तो निर्गुण आहे म्हणजे सत्त्व, रज, तम या तीन गुणांच्या पलीकडला आहे. प्रपंच हा त्रिगुणात्मक आहे, परंतु ईश्वर मात्र त्रिगुणातीत आहे. त्याला कोणताही आकार नाही. तो निष्प्रपंच आहे. हा सर्व प्रपंच त्याच्यापासून निर्माण झाला, याचे पालन तोच करतो आणि याचा संहारही तोच करतो. परंतु तो या प्रपंचापलीकडचा आहे. तुम्ही मात्र 'आम्ही प्रापंचिक आहोत, आमच्या मागे प्रपंच लागलेला आहे, आमचा प्रपंच आहे'... असे म्हणत असता. हा प्रपंच तुमचा नसून तो तुम्ही आपला मानता.

पाऊस सुरू असताना एक मनुष्य डोक्यावर छत्री धरून चालला होता. पुढे गेल्यावर एक मनुष्य भिजत चाललेला त्याने पाहिला. छत्रीमालकाने त्या माणसाला आपल्या छत्रीत घेतले. छत्रीला दांडा दोघांनी धरला आणि ते पुढे निघाले. पुढे गेल्यावर त्यांना तिसरा मनुष्य दिसला. तो पावसात अर्धाअधिक भिजला होता.

छत्रीमालक दयाळू होता. त्याने तिसऱ्या मनुष्यालाही आपल्या छत्रीत घेतले. तिघांनी छत्रीचा दांडा धरला होता. पुढे चौरस्ता लागला आणि तिघांच्याही वाटा भिन्न झाल्या. छत्रीमालकाला सरळ जायचे होते, दुसऱ्या मनुष्याला डावीकडे जायचे होते तर तिसऱ्या मनुष्याला उजव्या दिशेने जायचे होते. छत्रीमालक सरळ जाऊ पाहत होता तर दुसरे दोघे त्याची छत्री डावीकडे-उजवीकडे ओढू लागले. शेवटी त्या दोघांत प्रचंड भांडण लागले. एक म्हणत होता डावीकडे जायचे तर दुसरा म्हणत होता उजवीकडे जायचे. छत्रीमालक बिचारा गप्प होता. छत्री त्याची होती, पण तिच्यासाठी भलतेच भांडत होते. शेवटी मालक छत्री सोडून पावसात भिजत आपल्या रस्त्याने निघून गेला. बाकीच्या दोघांनी छत्री मोडून तोडून तिच्या चिंध्या केल्या आणि तेही पावसात भिजत आपापल्या रस्त्यांनी निघून गेले!

त्याप्रमाणे प्रपंच ईश्वराचा आहे. आपण सगळे तो आपलाच आहे असे म्हणत धरून बसलो आहोत. 'हे माझे, ते माझे' असे म्हणत आहोत. प्रपंच सोडायलाच तयार नाही. ईश्वराने प्रपंच निर्माण केला, पण तो निष्प्रपंच आहे. तुम्ही मात्र काही केलेले नाही तरी 'हे माझे, ते माझे' असे म्हणत भांडत बसला आहात. हे पाहून ईश्वरदेखील हसत असेल. तुम्ही प्रापंचिक आहात, म्हणून दुःखी आहात. ईश्वर प्रपंचरहित आहे, म्हणून तो शांत आहे. निर्गुण, निराकार, निष्प्रपंचक अशा परमात्म्याचाच प्रत्येक जीवात्मा अंश आहे, असे ज. रेणुकाचार्य प्रतिपादन करतात. या विषयाचा आणखी ऊहापोह उद्या आशीर्वचनात करू, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

श्रीसिद्धेश्वर मंदिर, सोलापूर

१८ जुलै १९९०

आशीर्वचन चौथे

पिंडस्थल-४

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

पिंडस्थलात जीव, जगत् आणि ईश्वर या तिन्हीचे स्वरूप ज. रेणुकाचार्य स्पष्ट करणार आहेत. काल ईश्वराच्या निर्गुण, निराकार आणि निष्प्रपंचक अशा स्वरूपासंबंधी आपण ऐकले आहे.

एक एव शिवः साक्षाच्चिदानन्दमयो विभुः।

निर्विकल्पो निराकारो निर्गुणो निष्प्रपंचकः।

अनाद्यविद्यासम्बन्धात् तदंशो जीवनामकः॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, ५.३४)

या श्लोकात परमात्मस्वरूपाचे विस्तृत वर्णन केले आहे. परमात्मा एक असून त्याची नावे अनेक आहेत. तो विश्वाचा स्रष्टा असला तरी प्रपंचरहित आहे. निर्गुण-निराकार आहे. अविद्येच्या संबंधाने याच परमात्म्यापासून जीवात्म्याचा जन्म होतो. जीव दुसरा-तिसरा कोणी नसून शिवाचाच एक अंश आहे. अग्नीपासून ठिणग्या उत्पन्न

होतात. ठिणगी हा अग्नीचा अंश असते, त्याप्रमाणे जीव हा शिवाचा अंश असतो. शिव सर्वज्ञ आहे तर जीव अल्पज्ञ आहे. शिव सर्वकर्ता आहे तर जीव अल्पकर्ता आहे. शिव व्यापक आहे तर जीव मर्यादित आहे. अंश आणि अंशी यांच्यामध्ये असा संबंध असतो.

जोपर्यंत जीव आपल्या मूळरूपापर्यंत म्हणजेच शिवरूपापर्यंत पोहोचत नाही तोपर्यंत त्याला शांती लाभत नाही. तुम्ही समाधानी आहात काय? असा प्रश्न कोणालाही विचारला तर तो असेच उत्तर देईल की 'नाही हो, कुठले समाधान आणि कुठली शांती? ती कुठे मिळते ते जरा सांगता का?' आपल्याला शांती लाभत नाही याचे हेच कारण आहे की आपण आपली मूळ जागा सोडून दुसऱ्या जागेवर बसलो आहोत. आपले मूळस्वरूप विसरून स्वतःला दुसरेच कोणी समजत आहोत.

मनुष्य जेव्हा भाड्याच्या घरात राहत असतो तेव्हा तो समाधानी नसतो. त्याला वाटते की, आपले स्वतःचे घर बांधून त्यात राहायला गेलो तर आपण समाधानी होऊ. भाड्याच्या हवेलीपेक्षा स्वतःची झोपडी मनुष्याला प्रिय वाटते. हक्काच्या घरी मनुष्य राहायला जातो, त्यानंतर कालांतराने इथेही आपण समाधानी झालो नाही हे त्याला उमजते. आधी दुर्मीळ असलेली वस्तू प्राप्त झाली, तिचा उपभोग घेतला की मग तिच्यातली गंमत निघून जाते. कालांतराने ती आनंद देईनाशी होते. या प्रपंचातली कोणतीही वस्तू आपल्याला मिळाली तरी ती आपल्याला खरे, शाश्वत सुख देऊ शकत नाही. सामान्य मनुष्याला हे उगमत नाही. आनंदरूप असलेले आत्मरूप जोपर्यंत जीवाला प्राप्त होत नाही, तो आत्मरूप होत नाही तोपर्यंत त्याला खरे समाधान मिळत नाही.

पावसाचे पाणी जमिनीवर पडले तर लगेच उताराकडे वाहू लागते. आधी ओढ्यात, नंतर नदीत आणि त्यानंतर समुद्रात जाते. हे निसर्गचक्र तुम्ही प्रत्येक वर्षी पाहता. परंतु आकाशातून पडलेल्या पाण्याला समुद्राची ओढ का असते, याचा विचार तुम्ही कधी केला आहे काय? समुद्राच्या पाण्याची वाफ होऊन आकाशातले ढग बनतात, तेच पृथ्वीवर पाणी होऊन बरसतात. म्हणजे पाण्याचे मूलस्थान, मूलरूप समुद्र हे आहे. आपल्या मूलरूपापर्यंत पोहोचण्याची ओढ स्वभावतः पाण्याला असते. जमिनीवर ते सतत वाहत असते, परंतु समुद्रात पोहोचल्यावर मात्र त्याचे वाहणे थांबते आणि त्याचे नामरूपही बदलते. या ओढ्यातले पाणी, त्या नदीतले पाणी अशी नावे घेऊन वाहणारे पाणी समुद्रात शिरल्यावर केवळ समुद्ररूप होऊन राहते. त्याचे आधीचे वेगळेपण तेथे शिल्लक राहत नाही. ओढ्यातून वाहताना, नदीतून वाहताना पाणी कधीच समाधानी नसते. ते सारखे वाहत असते. समुद्रात एकरूप झाल्यावर मात्र त्याचे वाहणे थांबून ते स्थिर होते.

जीवात्म्याची अवस्था अशीच आहे. शिवस्वरूपापासून वेगळा झाल्यामुळे तो सदैव अस्वस्थ असतो. प्रपंचातील वस्तूंत समाधान शोधत राहतो. परंतु पाण्यातून वेगळ्या झालेल्या मासोळीसारखी आपली तडफड नेमकी कशासाठी आहे हे मात्र त्याला कळत नाही. तो आपल्या मूलरूपापासून म्हणजेच शिवस्वरूपापासून जेव्हा वेगळा झाला तेव्हाच तो आपले समाधान हरवून बसलेला असतो यात्रेच्या निमित्ताने तुम्ही घर सोडून जेव्हा दूर जाता तेव्हा काही काळानंतर घराच्या ओढीने अस्वस्थ होता. तुमच्या गावापेक्षा एखादे शहर मोठे असेल, समृद्ध असेल, तुमच्या घरापेक्षा तेथले घर प्रशस्त आणि देखणे असेल तरी तेथे तुमचे मन रमत नाही. ते सारखे घराकडे ओढ घेऊ लागते. आपली आई आणि आपली जन्मभूमी यांची ओढ प्रत्येक माणसात स्वभावतःच असते. 'जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसि' असे एका सुभाषितकाराने म्हटलेलेच आहे. यात्रा

मध्येच सोडून गावी जावे की काय असेही तुम्हाला वाटते. आणि खरोखरच गावी पोहोचल्यावर, घरात शिरल्यावर तुम्हाला समाधान मिळते.

आपल्या लौकिक यात्रेसारखीच जीवात्म्याचीही यात्रा चालू आहे. तोही आपले मूळ घर सोडून असंख्य जन्मांतून प्रवास करित भटकत आहे. अनेक युगे आली अन् गेली, त्याची यात्रा संपलेली नाही. आपली लौकिक यात्रा सरळ रेषेत असते. दक्षिणेकडून तुम्ही उत्तरेकडे जाता आणि उत्तरेकडून पुन्हा दक्षिणेत परत येता. परंतु जीवात्म्याची यात्रा अशी सरळ नसते, ती चक्राकार असते. चक्राकार यात्रा कधीच संपत नसते. कारण तिला कुठलेच टोक नसते. शेवटचा बिंदू नसतो. म्हणून युगे उलटली तरी जीवात्माचा प्रवास सुरूच आहे. परमात्मा हे त्याचे मूलस्थान. ते जेव्हा त्याला सापडेल तेव्हाच त्याचा प्रवास थांबेल. त्याला खरे समाधान लाभेल. प्रत्येकाचे मूलस्थान परमात्मा हेच होय. त्याच्यापर्यंत आपल्याला जायचे आहे. तो आहे तरी कोठे? कोठे जाऊन त्याला भेटले पाहिजे? तो मंदिरात आहे की मशिदीत? की चर्चमध्ये? खरेच कोठे जाऊन त्याला भेटायचे?

नाहं वसामि कैलासे न मेरौ न च मंदिरैः।

मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि पार्वती॥

एकदा पार्वतीने शिवाला विचारले की, देवा, तुमचा नित्य निवास कोठे असतो? कैलासात, मेरूपर्वतावर की मंदिरात? त्यावेळी शिवाने सांगितले, पार्वती, माझे नित्य वास्तव्य कैलासात नसते, मेरूपर्वतावर नसते आणि मंदिरातही नसते. जे भक्त माझे भजन करित असतात त्यांच्या हृदयांत अष्टौप्रहर माझा निवास असतो. भक्ताचे हृदय हेच माझे मंदिर होय.

देवतिर्यङ्मनुष्यादिजातिभेदे व्यवस्थितः।

माथी महेश्वरस्तेषां प्रेरको हृदि संस्थितः॥

चन्द्रकान्ते यथा तोयं सूर्यकान्ते यथाऽनलः।

बीजे यथांकुरः सिद्धस्तथात्मनि शिवः स्थितः॥५.३५-३६॥

शिव भक्तांच्या हृदयांत नित्य निवास करतो हे खरे असले तरी प्रत्येक प्राणिमात्राच्या हृदयात तो कसा राहतो हे इथे स्पष्ट केले आहे. देव, मनुष्य, पशू इत्यादी चौऱ्यांशी लक्ष योनींतील सर्व रूपांत तो विद्यमान असतो आणि त्यांना आपल्या संस्काराप्रमाणे वागण्यास प्रेरक ठरतो. चंद्रकांत आणि सूर्यकांत हे दोन विलक्षण मणी असतात. चंद्रकांत मण्यावर चंद्रप्रकाश पडला तर तो मणी पाझरतो. अर्थात् चंद्रकांत मण्यात जसे निश्चित पाणी असते त्याप्रमाणे प्रत्येकाच्या हृदयात शिवाचे वास्तव्य असते. चंद्रकांत मण्यात पाणी असते तसा सूर्यकांत मण्यात अग्नी असतो. सूर्यकांतावर सूर्यप्रकाश पडला तर त्या मण्याखाली जी वस्तू असते ती जळून जाते. सूर्यकांत मणी आज आपल्याला पाहायला मिळत नाही. परंतु एखादे जाड काचेचे भिंग तुम्ही सूर्यप्रकाशात धरले तर त्याच्याखाली असणारा कागद किंवा कापूस जळून जातो, याचा अनुभव तुम्ही घेऊ शकता. सूर्याच्या उन्हाने काही जळत नाही, परंतु त्याचे ऊन जर भिंगातून गेले तर खालची वस्तू पेटते. सूर्याची आग भिंगातून प्रकट होते तशीच सूर्यकांत मण्यातून प्रकट होते. म्हणजेच सूर्यकांत मण्यात अग्नी विद्यमान असतो. त्याप्रमाणे प्रत्येक जीवाच्या हृदयात शिव अवस्थित असतो. वनस्पतीच्या बीजात जसा अंकुर असतोच असतो, त्याप्रमाणे प्रत्येकाच्या हृदयात शिवाचे वास्तव्य असते. 'यत्र जीवः तत्र शिवः।' जेथे जीवात्मा असतो तेथेच परमात्माही

असतो. परमात्मा आणि जीवात्मा यांच्यात दोन ध्रुवांइतके अंतर असते, असे नव्हे. मुंडकोपनिषदात म्हटले आहे:-

द्वा सुवर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन् अन्यो अभिचाकशीति।।

या ठिकाणी एक सुरेख रूपक केलेले आहे. एका वृक्षावर दोन पक्षी बसलेले आहेत. त्यांपैकी एक झाडाचे पक्व फळ खात आहे तर दुसरा शांत बसून त्याला प्रकाशित करित आहे. यातील पहिला पक्षी म्हणजे जीवात्मा आणि दुसरा पक्षी म्हणजे परमात्मा होय. आपल्या शरीररूपी वृक्षावर देखील जीव आणि शिव हे दोन पक्षी बसलेले आहेत. अर्थात् प्रत्येकाच्या शरीरात जीव आणि शिव आहेत. जीव आपल्या कर्मफलांचा भोग घेत असतो आणि शिव त्याकडे तटस्थतेने पाहत असतो. जीवाने जी सुखदुःखादी कर्मे केलेली असतात ती भोगण्यासाठी त्याला शरीर मिळालेले असते. शरीरामुळे जीवाला सुख मिळते तसेच दुःखदेखील मिळते. जीवात्म्याला एखादे सुख अथवा दुःख भोगायचे असेल तर त्यासाठी शरीर धारण करावेच लागते. त्याशिवाय भोग संभवत नाही. एखादा अतृप्त आत्मा भोगासाठीच भूत होऊन एखाद्या मनुष्याच्या शरीरात संचार करित असतो. कारण उपभोगासाठी शरीरासारखे साधन लागते. शरीराशिवाय सुखदुःख भोगता येत नाही, म्हणून शरीराला 'भोगायतन' असे नाव आहे. शरीरात राहून कर्मफळे भोगणाऱ्या जीवात्म्याकडे परमात्मा अलिप्तपणे पाहत असतो. तो काही सुखदुःख भोगत नसतो. कारण ते भोगण्यासाठी देहाभिमान आवश्यक असतो. अभिमान नसेल तर सुखदुःखाची बाधा होत नाही.

एक कंजुष व्यापाऱ्याची ही कथा आहे. तो एवढा कंजुष होता की दुकानावर काम करणाऱ्या नोकरालाही पगार देण्याची त्याची इच्छा नव्हती. यासाठी त्याने एक युक्ती शोधली होती. नोकरी देण्यापूर्वी तो नोकराला सांगत असे, "हे बघ, एक महिनाभर मी तुझे काम पाहीन. ते पसंत पडले तरच तुला पगार मिळेल."

अडलेल्या माणसाला होकार देण्याशिवाय गत्यंतर नसते. व्यापारी नोकराचे नाव, त्याच्या आईवडिलांची नावे आणि त्याची जात विचारून घेई. नोकर कामावर आला की दोनचार दिवस व्यापारी गप्प बसे. चांगला वागत असे. पण त्यानंतर मात्र तो काही ना काही निमित्त काढून त्या नोकराला शिव्या देई. त्याच्या आईचे नाव घेऊन, बापाचे नाव घेऊन, जातीचे नाव घेऊन. शिव्या ऐकून नोकराला राग येई. परंतु पोटापाण्याचा प्रश्न आहे म्हणून तो गप्प बसे. उगवणाऱ्या प्रत्येक दिवशी व्यापाऱ्याच्या शिव्यांची संख्या वाढत जाऊन त्या अधिक घाणेरड्या होत असत. शेवटी नोकरीही नको आणि तुझ्या शिव्याही नकोत, असे म्हणण्याची पाळी नोकरावर येई. पंधरा दिवसांतच तो नोकरी सोडून जात असे. महिना भरल्याशिवाय आणि काम पसंत पडल्याशिवाय पगार देण्याचा प्रश्नच नव्हता. म्हणजे पंधरा दिवस व्यापारी त्या नोकराकडून फुकट काम करून घेत असे. आणि तो गेल्यावर पुन्हा दुसऱ्या नोकराला कामाला लावत असे. त्याच्याही बाबतीत हाच प्रकार. पंधरा दिवसांत दुसरा नोकरही नोकरी सोडून जात असे. एका हुशार नोकराने मालकाच्या ह्या सवयीचा अभ्यास केला आणि त्याला धडा शिकवण्याचे ठरवले. तो नोकरीसाठी व्यापाऱ्याकडे गेला. त्याच्या सर्व अटी मान्य केल्या. आईवडिलांची नावे आणि जात त्याला सांगितली. व्यापाऱ्याने नेहमीचा यशस्वी प्रयोग त्याच्यावर करायला सुरुवात केली. त्याच्या आईबापांची नावे घेऊन खच्चून शिव्या घायला प्रारंभ केला, त्याच्या जातीचा उद्धार केला. गंमत अशी की व्यापाऱ्याने शिव्या घायला सुरुवात केली की नोकर गालातल्या गालात हसत असे. त्याला शिव्या ऐकून राग वगैरे काही येत नसे. पंधरा दिवस उलटून गेले तरी हा नोकर जायला तयारच नाही. व्यापाऱ्याने शिव्यांची

मात्रा आणि घनता वाढवली, तरी हा नुसता हसत बसे. शेवटी महिना उलटला. कराराप्रमाणे नोकराला पगार द्यायची वेळ आली. आतापर्यंत अनेक नोकरांना पगार न देता व्यापाऱ्याने पळवून लावले होते. परंतु ह्या नोकराच्या बाबतीत वेगळेच काहीतरी घडले. शेवटी व्यापाऱ्याने नोकराला विचारले, “बाबा रे, मी महिनाभर तुला एवढ्या शिब्या दिल्या तरी तुला थोडादेखील राग आला नाही. हे कसे काय?”

“मालक” नोकर हसून म्हणाला, “तुम्ही एवढ्या शिब्या दिल्या तरी मला अजिबात राग आला नाही. कारण मी माझ्या आईवडिलांची खरी नावे आणि खरी जात तुम्हाला सांगितलीच नाही. ती सर्व खोटी सांगितली. म्हणून तुम्ही ती नावे घेऊन जेव्हा जेव्हा शिब्या देत होता तेव्हा तेव्हा मला हसू येत असे.”

हे ऐकून व्यापाऱ्याने कपाळावर हात मारून घेतला.

आईवडील आणि जात यांच्याविषयी आपल्या मनात अभिमान असतो. म्हणून त्यांचा उल्लेख कोणी अनादराने केला तर आपल्याला दुःख होते आणि रागही येतो. जीवाला शरीराविषयी अभिमान असतो. म्हणून शरीराला सुख झाले की जीवाला आनंद होतो आणि शरीराला दुःख झाले तर जीवही दुःखी होतो. शरीरात जीव आणि शिव दोघेही राहतात. परंतु जीव अभिमानी आहे तर शिव निरभिमानी आहे. जीव सुखदुःखादी फळे भोगत असतो तर शिव तेथे साक्षिरूपाने उपस्थित असतो. एवढ्या जवळ असलेल्या शिवाला जीव ओळखत नाही हे एक आश्चर्यच आहे.

हृदयस्थ शिवाला मनुष्य विसरतो आणि दूरवर जाऊन त्याचे दर्शन घेण्याचा अट्टहास करतो. त्यावेळीही त्याच्या हृदयातील देव त्याला सोबत करीत असतो. देव नेमका कोठे आहे हे त्याला अज्ञानामुळे समजत नाही. कस्तुरीमृगाच्या नाभीत कस्तुरी असते, परंतु तो कस्तुरीच्या सुगंधाने वेडा होऊन तिचा शोध बाहेर सर्वत्र घेत धावत असतो. अशीच अवस्था हृदयस्थ शिवाला विसरून त्याचा बाहेर शोध घेणाऱ्या मनुष्याची असते. शिव दूर नाही हे समजावून सांगण्यासाठी जगद्गुरू रेणुकाचार्यांची सांगितले आहे की, जसा प्रत्येक बीजात अंकुर विद्यमान असतो तसे सर्वांच्या हृदयांत शिवाचे वास्तव्य असते.

तुम्ही म्हणाल, आमच्या हृदयात जर परमेश्वर राहत असेल तर तो आम्हाला उपदेश का करीत नाही? आमच्याकडून वॉईट आचरण घडले तर आम्हाला सावध का करीत नाही? तर असे नसून देव तुम्हाला क्षणीक्षणी उपदेश करीत असतो, परंतु तुम्ही त्याकडे दुर्लक्ष करीत असता. तुम्ही खरेदीकरता एखाद्या दुकानावर जाता. पाच रुपयांची वस्तू खरेदी केल्यावर दुकानदाराच्या हाती दहा रुपयांची नोट ठेवता. कामाच्या गडबडीत दुकानदाराने जर पाच रुपये परत करण्याऐवजी पंधरा रुपये तुम्हाला परत केले तर त्यावेळी तुमच्या हृदयातून परमेश्वराची वाणी तुम्हाला उपदेश करीत असते- त्याने चुकून दहा रुपये अधिक दिले, ते परत कर. परंतु तुम्ही त्याकडे दुर्लक्ष करता. कारण आत एक लोभी जीव बसलेला असतो. तो तुम्हाला सांगतो- अनायासे काही परिश्रम न करता लक्ष्मी आपल्या हाती आली आहे. ती परत करणे म्हणजे आपला करटेपणा ठरेल. चल निमूटपणे घरी. देव सांगतो- परत कर. जीव सांगतो- परत करू नकोस. अशावेळी तुम्ही काय कराल? शिवाचे ऐकाल की जीवाचे? जो माणूस शिवाचे ऐकतो तो पैसे तत्काळ परत करतो. जो जीवाचे ऐकतो तो पैसे घेऊन घरी जातो. शिवाच्या वाणीची तुम्ही उपेक्षा केली तरी अशा प्रसंगी तो पुनःपुन्हा तुम्हाला सावध करीत असतोच. परंतु त्याच्याकडे दुर्लक्ष करण्याची एकदा सवय जडली तर तुम्ही नेहमी दुर्लक्षच करीत राहणार.

गुन्हा करणाऱ्या, वॉईट कामे करणाऱ्या प्रत्येक मनुष्याला आपण गुन्हा करीत आहोत, वॉईट काम करीत

आहोत हे माहीत असते. परंतु हृदयातील आवाजाकडे, अंतर्वाणीकडे दुर्लक्ष करून तो पुनःपुन्हा वाईट काम करीत राहतो. म्हणून प्रत्येक मनुष्याने अंतर्वाणीकडे लक्ष दिले पाहिजे. जो अंतर्वाणीकडे लक्ष देत नाही अशा मनुष्यासमोर लाऊडस्पीकर लावून कितीही उपदेश केला तरी त्याचा काहीही उपयोग होणार नाही. प्रत्येकाच्या हृदयातला शिव क्षणोक्षणी उपदेश करीत असतो. मानवाचे हृदय हेच ईश्वराचे मंदिर होय. म. बसवेश्वरांनी आपल्या एका वचनात म्हटले आहे, माझा देह हेच एक मंदिर आहे. माझे पाय हेच मंदिराचे खांब, माझे शरीर हेच मंदिर आणि माझे मस्तक हेच सुवर्णकळस होय.

वीरशैवसिद्धान्तानुसार मनुष्याचा देह हे मंदिर आहे. तुमच्या हृदयावर इष्टलिंग कशासाठी दिले आहे? देवळात जाऊन तुम्ही देवदर्शन घेऊ शकत नाही काय? शिव तुमच्या हृदयात राहतो. परंतु तुम्हाला त्याचे ज्ञान नसते. ते ज्ञान व्हावे यासाठीच तुमच्या हृदयावर इष्टलिंग बांधले आहे. लिंगधारणेमुळे तुमचे शरीर एक मंदिरच झालेले असते. तुम्ही कुठेही गेलात तरी देव तुमच्या बरोबर असतो. देवाबरोबर राहणे, देवाबरोबर जेवण करणे, देवाबरोबर सर्व कर्मे करणे हे भाग्य केवळ तुम्हालाच प्राप्त झाले आहे. हृदयावरील इष्टलिंग सोडून तुम्ही कोणत्याही मंदिरात गेलात तरी तुमच्यावर देव कृपा करणार नाही.

हृदयस्थ शिवाची वाणी ऐकण्यासाठी अंतर्मुख व्हावे लागते. बाहेरचा देव पाहणे फार सोपे आहे. येथून तुम्ही काशीला पटकन् जाऊ शकता. परंतु अंतरंगातील देव पाहण्यासाठी तासभर ध्यान करा असे तुम्हाला सांगितले तर तुम्ही ते करू शकणार नाही. तुम्हाला ते अवघड वाटेल. तात्पर्य असे की, प्रत्येकाच्या हृदयात शिवाचे वास्तव्य असते. शिव एकच आहे. मग तो जगात अनेक रूपांनी कसा दिसतो, हे स्पष्ट करण्यासाठी ज. रेणुकाचार्य सांगतात:-

आत्मत्वमीश्वरत्वं च ब्रह्मण्येकत्र कल्पितम्।

बिम्बत्वं प्रतिबिम्बत्वं यथा पूषणि कल्पितम्॥

गुणत्रयविभेदेन परतत्त्वे चिदात्मनि।

भोक्तृत्वं चैव भोज्यत्वं प्रेरकत्वं च कल्पितम्॥

गुणत्रयात्मिका शक्तिर्ब्रह्मनिष्ठा सनातनी।

तद्वैषम्यात् समुत्पन्ना तस्मिन् वस्तुत्रयाभिधा॥५.३७-३९॥

एक असलेल्या परशिवब्रह्मापासून तीन वस्तू निर्माण झाल्या. जीव, जगत् आणि जीवावर अनुग्रह करणारा ईश्वर. परशिवाजवळ जी शक्ती आहे तिच्यामुळे हे घडले. परशिवात अविनाभावसंबंधाने शक्ती वास करते. शिव आणि शक्ती एकरूपच आहेत. चंद्र आणि चांदणे, फूल आणि गंध जसे एकरूप असतात तसे शिव-शक्ती एकरूप असतात. तत्त्व एकच असून ते शिव-शक्तिरूप आहे. शक्तीमुळेच शिवतत्त्व जीव, जगत् आणि ईश्वर असे त्रिविध झाले आहे. यापुढील विचार उद्याच्या आशीर्वचनात करू, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करीत आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

श्रीसिद्धेश्वर मंदिर, सोलापूर

१९ जुलै १९९०

आशीर्वचन पाचवे

पिंडस्थल-५

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

काल शिव आणि शक्ती यांच्या तादात्म्यसंबंधाबद्दल आपण विचार केला आहे. या शक्तीचे स्वरूप कसे आहे, हे ज. रेणुकाचार्य सांगतात:-

गुणत्रयात्मिका शक्तिर्ब्रह्मनिष्ठा सनातनी।

तद्वैषम्यात् समुत्पन्ना तस्मिन् वस्तुत्रयाभिधा।।

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, ५.३९)

शिवासोबत तादात्म्य होऊन राहणारी जी शक्ती आहे तिच्या ठिकाणी सत्त्व, रज आणि तम हे तीन गुण आहेत. हे तीनही गुण प्रत्येक मनुष्याच्या ठिकाणी असतात. एखाद्या मनुष्यात सत्त्वगुण अधिक असतो, रज आणि तम कमी प्रमाणात असतात. एखाद्याच्या ठिकाणी रजोगुणाचे प्राबल्य असते, अन्य दोन गुण कमी प्रमाणात असतात. एखाद्या मनुष्यात तमोगुण अधिक असून सत्त्व व रजोगुणाचे प्रमाण कमी असते. प्रत्येकाच्या ठिकाणी हे तिन्ही गुण विषम प्रमाणात असतात, सम प्रमाणात नसतात. गुणाधिक्यामुळे प्रत्येकाची प्रवृत्ती भिन्न होते. मनुष्य सात्त्विक आहे, राजस आहे की तामस आहे हे त्याच्या आचरणावरून आणि स्वभावावरून समजते. 'सत्त्वात् संजायते ज्ञानम्।' सात्त्विक मनुष्य ज्ञानप्राप्तीसाठी सत्संग करतो, संतांच्या सहवासात राहतो, सद्ग्रंथांचे अध्ययन करतो. तो सदाचरणी असतो. राजस मनुष्याला सत्संग, प्रवचन वगैरे काही आवडत नाही. त्याला वाटते की हा सारा वेडेपणा आहे. प्रवचन ऐकल्याने काय घरची कामे होतात? सांसारिक व्यवहारात त्याला अधिक रुची असते. काही लोकांना संसारात रुची नसते आणि परमार्थातही नसते. ते झोपेतून उठले की कोणासोबत तरी भांडत बसतात आणि भांडण संपले की झोपतात. 'निद्रया कलहेन वा।' काहीही न करणारा आळशी मनुष्य म्हणजे तामस होय. अशा प्रकारे माणसाचा व्यवहार आणि स्वभाव पाहून तो सात्त्विक, राजस, तामस यांपैकी कोण आहे हे ओळखता येते. तमोगुणी मनुष्य अत्यंत आळशी असतो. त्याला 'कुठे तरी जा' असे सांगितले तर 'हो हो' म्हणत तो एक तास घालवतो. आळशी मनुष्याला धड संसार करता येत नाही आणि परमार्थ तर नाहीच नाही. एका सुभाषितकाराने म्हटले आहे:-

अलसस्य कुतो विद्या अविद्यस्य कुतो धनम्।

अधनस्य कुतो मित्रं अमित्रस्य कुतः सुखम्।।

आळशी माणसाला विद्या कशी प्राप्त होणार? आळशी मुलगा तुम्ही पाहा. तो शाळेतच जाणार नाही, गेला तर लक्ष देऊन ऐकणार नाही, ऐकले तरी अभ्यास करणार नाही. मग तो पास कसा होणार? ज्याच्याजवळ विद्या नाही तो द्रव्यार्जन करू शकत नाही. ज्याच्याकडे द्रव्य नसते त्याला मित्र मिळत नाही आणि कोणीही मित्र नसल्यामुळे त्याला सुखदेखील मिळत नाही.

तात्पर्य हे की, आळसामुळे केवळ दुःखप्राप्ती होते, सुख मिळत नाही. म्हणून माणसाने उद्योगी असले पाहिजे. उद्योगामुळेच कार्यसिद्धी होते, केवळ मनोरथामुळे नव्हे. सिंह वनाचा राजा असला तरी त्याच्या तोंडात आयती शिकार पडत नसते. नुसते तोंड उघडून तो एका जागी बसला तर त्याच्यावर उपासमारीची पाळी येईल.

याचा अर्थ एवढाच की आळशी मनुष्याला धड संसारही करता येत नाही आणि धड परमार्थही करता येत नाही.

तमोगुणी मनुष्य बर्फाच्या खड्यासारखा असतो. बर्फाचा खडा तुम्ही ठेवाल त्याच ठिकाणी स्थिर राहतो, स्वतःहून हालचाल करित नाही. रजोगुणी मनुष्य पाण्यासारखा अधोमुख असतो. पाणी नेहमी उताराकडे वाहत असते, त्याप्रमाणे रजोगुण मनुष्याची प्रवृत्ती संसाराकडेच असते. तो उदात्त विचार, पारमार्थिक विचार करू शकत नाही. पाणी तापवले तर त्याची वाफ होते आणि ती ऊर्ध्वगामी असते. सात्त्विक मनुष्य वाफेसारखा असतो. तो नेहमी उदात्त, पारमार्थिक विचार करणारा असतो. बर्फ, पाणी आणि वाफ ही एकाच पदार्थाची तीन रूपे आहेत. तामस मनुष्य बर्फासारखा, राजस मनुष्य पाण्यासारखा तर सात्त्विक मनुष्य वाफेसारखा असतो. बर्फाला उष्णता दिली की त्याचे पाणी होते. पाणी तापवले की त्याची वाफ होते. याप्रमाणेच संस्कारामुळेच तामस मनुष्य राजस होऊ शकतो आणि राजस मनुष्य सात्त्विक होऊ शकतो. अशा प्रकारे प्रकृतीमधील तीन गुण प्रत्येक व्यक्तीमध्ये आढळतात.

किञ्चित्सत्त्वरजोरूपं भोक्तृसंज्ञकमुच्यते॥

अत्यन्ततामसोपाधिर्भोज्यमित्यभिधीयते।

परतत्त्वमयोपाधिर्ब्रह्मचैतन्यमीश्वरः॥

भोक्ता भोज्यं प्रेरयिता वस्तुत्रयमिदं स्मृतम्।

अखण्डे ब्रह्मचैतन्ये कल्पितं गुणभेदतः॥५.४०-४२॥

शिवाच्या शक्तीमधील तीन गुणांमुळे ईश्वर, जीव आणि जगत् अशी तीन तत्त्वे उत्पन्न झाली. शुद्ध सत्त्वामुळे ईश्वरतत्त्व, मलिन सत्त्वगुणामुळे जीवतत्त्व आणि तमोगुणामुळे जगतत्त्व. यालाच जय रेणुकाचार्यांनी प्रेरयिता, भोक्ता आणि भोज्य अशी नावे दिली आहेत. ईश्वर हा प्रेरयिता आहे, जीव हा भोक्ता आहे आणि जगत् हे भोज्य आहे. परमेश्वराने जीवाच्या उपभोगासाठी सृष्टी निर्माण केली. आपल्या प्रारब्धकर्मानुसार जन्म घेतलेल्या प्रत्येक जीवाला सुख आणि दुःख देण्यासाठी ही सृष्टी उत्पन्न झाली आहे. प्रेरयिता, भोक्ता आणि भोज्य ही तीन तत्त्वे वेगवेगळी भासत असली तरी ते मूलतः एकच तत्त्व आहे. एक शिवतत्त्वच या त्रिविध रूपांत प्रकट झाले आहे.

अत्र प्रेरयिता शम्भुः शुद्धोपाधिर्महेश्वरः।

संमिश्रोपाधयः सर्वे भोक्तारः पशवः स्मृताः॥५.४३॥

ईश्वर सर्व प्राणिमात्रांना प्रेरणा देणारा आहे. त्याच्या प्रेरणाशक्तीमुळेच जगाचे सर्व व्यवहार चालतात. त्याच्या प्रेरणेशिवाय गवताचे पातेदेखील हलू शकत नाही. काही लोकांच्या मनांत शंका उपस्थित होईल की जर सर्व कर्मांचा प्रेरक ईश्वर असेल तर जे लोक दुष्कर्म करतात त्या दुष्कर्मांचाही प्रेरक ईश्वरच आहे काय? दुष्कर्मे करणारे लोक म्हणतील की ईश्वर आम्हाला जशी प्रेरणा देतो तशी आम्ही कर्मे करतो.

हा विषय नीट समजून घेतला पाहिजे. शेतकरी शेतात अनेक प्रकारची बियाणे पेरतो. पाऊस पडल्यावर ती बीजे आपापल्या स्वभावधर्मानुसार अंकुरित होतात, जमिनीतून वर उगवतात. त्यांना फळे आल्यावर तुम्ही पाहता की लिंबू आंबट असते, मिरची तिखट असते, आंबा गोड असतो. जमीन, पाणी, हवा सर्वांसाठी समान असते, त्यांच्यामुळेच सर्व झाडे फोफावतात, फळतात. तरीही प्रत्येक झाडाचे गुणधर्म वेगळे असतात. त्यांच्या

फळांची रुची वेगळी असते. जसे बीज असेल तसे फळ असते. त्याप्रमाणे प्रत्येक जीवात्मा जी बरी-वाईट कर्मे करतो तसा त्याचा स्वभावधर्म बनतो. वार्ड कर्म करणाऱ्या जीवात्म्याची प्रवृत्ती दुष्कर्म करण्याकडे असते आणि चांगले कर्मे करणाऱ्या जीवात्माची प्रवृत्ती सत्कर्म करण्याकडे असते. जीवात्म्याची कर्मबीजे उगवण्याला ईश्वर कारणीभूत ठरतो. जमीन, पाणी, हवा बीजांना अंकुरित करण्यास साहाय्यभूत ठरतात, परंतु बीजांची गुणधर्मे ते ठरवत नाहीत; त्याप्रमाणे ईश्वर सर्व कर्मांचा प्रेरक असला तरी जीवात्मा आपल्या प्रवृत्तीनुसार सत्कर्मे किंवा दुष्कर्मे करतो. पंखा, ट्युबलाईट ह्यांना एकच विद्युत्शक्ती प्रेरक असते, परंतु पंखा फिरतो आणि ट्युबलाईट प्रकाशमान होते. याउलट, पंखा प्रकाशित होतो आणि ट्युबलाईट फिरते, असे घडत नाही. त्यांची प्रेरणाशक्ती एकच असली तरी ते आपापल्या स्वभावधर्मानुसार वर्तन करतात. त्याप्रमाणे ईश्वर मनुष्यांच्या कर्मबीजांना प्रेरक ठरतो आणि जीवात्मा आपल्या प्रवृत्तीनुसार वागतो. एखादा मनुष्य चोरी करतो तर एखादा मनुष्य ध्यान करतो. म्हणून ज. रेणुकाचार्य सांगतात, 'अत्र प्रेरयिता शंभुः।'

ईश्वर एक आहे, परंतु त्याचे अंश असलेले जीवात्मे असंख्य आहेत. सृष्टी अनादी आहे, जीव अनादी आहेत आणि त्यांची कर्मेदेखील अनादी आहेत. आपापल्या कर्मानुसार जीवात्मे वेगवेगळे देह धारण करतात. कधी पशू, कधी पक्षी तर कधी मनुष्य. असे चौऱ्यांशी लक्ष योनींमधून ते भ्रमण करतात.

एखाद्या जीवात्म्याला विशिष्ट योनी अथवा विशिष्ट देहच का मिळतो? असा प्रश्न कोणाला पडेल. याचे उत्तर असे देता येईल. तुम्ही कापडाच्या दुकानात जाता. तेथे अनेक किंमती, स्वस्त आणि विविध मापांची वस्त्रे असतात. त्यांपैकी तुम्ही कोणता पोषाख खरेदी करता? तुमच्या खिशाला परवडणारा आणि तुमच्या मापाचाच पोषाख तुम्ही विकत घेता. तुमच्या अंगाला न येणारा आणि तुम्हाला न परवडणारा पोषाख तुम्ही विकत घेत नाही. त्याप्रमाणे चौऱ्यांशी लक्ष प्रकारचे पोषाख परमेश्वराने तयार केले आहेत. गीतेत शरीराला वस्त्र असेच संबोधिले आहे. 'वासांसि जीर्णानि यथा विहाय।' जीवात्म्याच्या कर्मानुसार त्याच्या मापाचे शरीर त्याला मिळते. तो कधी जीवजंतू होईल, कधी पशू होईल तर कधी पक्षी होईल. त्याचे कर्म हेच त्याचे पैसे असतात, त्याचे माप असते. त्या पैशात आणि मापात बसणारा देह, योनी त्याला निमूटपणे स्वीकारावी लागते.

चक्रनेमिक्रमेनैव भ्रमन्ति शरीरिणः।

जात्यायुर्भोगवैषम्यकारणं कर्म केवलम्॥५.४९॥

चक्रगतीप्रमाणे जीवात्म्याची शरीरे बदलत राहतात. त्याची जात, त्याचे आयुष्य, त्याचे सुखदुःखभोग याला त्याचे कर्मच कारणीभूत असते. कोणाची जात वेगळी, कोणाचे आयुष्य कमीअधिक, कोणाचे रंगरूप वेगळे. मला दरिद्री का केलेस, मला असा चेहरा का दिलास, असे म्हणून देवाला शिव्या देण्यात काही अर्थ नाही. तुम्हाला जे काही मिळाले ते तुमच्या कर्माप्रमाणे मिळालेले आहे. संचित, प्रारब्ध आणि क्रियमाण असे कर्मांचे तीन प्रकार आहेत. अनेक जन्मांतील साठलेले कर्म म्हणजे संचितकर्म होय. या जन्मात सुखदुःखभोगांना कारणीभूत झालेले कर्म म्हणजे प्रारब्धकर्म होय आणि प्रारब्धकर्म भोगता भोगता पुढील जन्माला कारणीभूत ठरणारे जे नवे कर्म घडते ते क्रियमाणकर्म होय. आपण जी सुखदुःखे भोगतो ती आपल्या प्रारब्धकर्माची फळे होत. प्रारब्धकर्म आपण टाळू शकत नाही. संचितकर्म ज्ञानाने नष्ट करता येते. क्रियमाणकर्म टाळता येते. परंतु ज्ञानी असो वा अज्ञानी, प्रारब्धकर्म सर्वांनाच भोगावे लागते. प्रारब्धकर्म म्हणजे लटाटलरेषा. जिवंत असताना

माणूस प्रारब्धाप्रमाणे सुखदुःखे भोगतोच, परंतु मेल्यानंतरही त्याच्या शरीराचे, अस्थींचे काय व्हावे हेदेखील प्रारब्धकर्मानुसारच ठरते. एक दैवज्ञ ज्योतिषी फिरत फिरत समुद्रकाठी गेला. तेथे त्याला एक मानवी कवटी सापडली. या अशी निर्जन ठिकाणी शरीराचा कोणताही अवयव नसलेली फक्त कवटी पाहून त्याला आश्चर्य वाटले. तो दैवज्ञ असल्यामुळे त्याला ललाटलेख वाचता येत होता. त्याने उत्सुकतेने कवटीच्या ललाटावरील मजकूर वाचला. त्यात लिहिले होते:-

जन्मप्रभृति दारिद्र्यं अटनं पृथिवीतले।
समुद्रतीरे मरणं किंचिदग्रे भविष्यति॥

अर्थ असा : जन्मापासून हा दरिद्री असेल, त्यामुळे पोट भरण्यासाठी हा पृथ्वीवर सर्वत्र फिरत राहील. समुद्राच्या तीरावर याचा मृत्यू होईल आणि त्यानंतरही किंचित काहीतरी घडेल.

असा मजकूर वाचून ज्योतिषी आश्चर्यचकित झाला. हा दरिद्री होता, आयुष्यभर वणवण भटकला आणि शेवटी समुद्राच्या काठावर मरण पावला, हे सर्व ठीक. परंतु 'किंचिदग्रे भविष्यति' म्हणजे काय? याच्यापुढेही याचे, याच्या कवटीचे काहीतरी घडणार आहे काय? असा प्रश्न ज्योतिषाला पडला. काय होते ते बघूया असे म्हणून त्याने तो कवटी आपल्या झोळीत घातली आणि गावात परतला.

एका जिवलग मित्राकडे त्याने ती कवटी ठेवली. कोणालाही कळता कामा नये असे ज्योतिषाने सांगितल्यामुळे तिजोरीची किल्ली त्याने आपल्या करदोड्याला बांधली. एरव्ही तिजोरीची किल्ली घरातच खुंटीवर ठेवलेली असे. परंतु तेव्हापासून तो ती आपल्या कमरेला बांधू लागला. त्यामुळे त्याच्या बायकोला संशय आला. हा आपल्यापासून काहीतरी लपवतोय. तिने एकदोनदा त्याला किल्ली मागितली, परंतु त्याने नकार दिला. त्यामुळे तिचा संशय दृढ झाला.

एके दिवशी तिजोरीत काय आहे हे पाहण्यासाठी तिने तिजोरी फोडली. आत मानवी कवटी पाहून ती आश्चर्यचकित झाली. तिला वाटले, आपल्या नवऱ्याचे डोके नक्की फिरले आहे. ही कवटी कोणाची असावी, नवऱ्याने आपल्यापासून लपवून ती तिजोरीत सुरक्षित का ठेवली असावी, ह्या प्रश्नाने तिला भंडावून सोडले. शेजारी राहणाऱ्या आजीबाईला याविषयी विचारावे असे तिला वाटले. ती कवटी घेऊन आजीबाईकडे गेली. आजीबाई भांडण लावण्यात वस्ताद होती आणि ही सहजच तिच्या तावडीत सापडली. कवटीचे बारकाईने निरीक्षण करून आजीबाई म्हणाली, "बाई ग, ही कवटी बहुतेक तिचीच दिसते!"

"कोणाची हो आजीबाई?" बाईने विचारले.

"अग, तिची... तुझ्या सवतीची! तुला माहीत नाही, तुझे लग्न होण्याच्या आधी तुझ्या नवऱ्याचे एक लग्न झाले होते. त्याची पहिली बायको मेली. तिचीच ही कवटी आहे. ती मेली तरी तिच्यावरचे प्रेम अजून कायम आहे. म्हणून तर तिची कवटी तुझ्या नवऱ्याने तिजोरीत ठेवली होती."

झाले, मग त्या बाईचा पारा चांगलाच चढला. ती कवटी घेऊन घरी आली आणि उखळात घालून मुसळाने इतकी ठेचली की तिचा पार भुगा होऊन गेला. मेलेली सवत हाती लागणे शक्य नव्हते, म्हणून सगळा राग तिच्या कवटीवर काढला. कवटीचा भुगा एका फडक्यात बांधून तिने कोपऱ्यात फेकून दिला आणि अंथरूणावर पडू मुसमुसत राहिली.

संध्याकाळी नवरा घरी आला तेव्हा त्याला जाणवले की घरातील वातावरण तंग आहे. एरव्ही संध्याकाळी हसतमुखाने समोर येणारी, चहा करून देणारी पत्नी आज रुसून, रडत बसलेली त्याला दिसली. त्याने जवळ जाऊन तिला विचारले, “काय झाले? का रडतेस?”

“जा, तिलाच विचारा. मला विचारू नका. काय करायचे, काय बोलायचे ते तिच्याबरोबर करा.” ती फणकान्याने म्हणाली.

“तिच्याबरोबर म्हणजे कोणाबरोबर?” त्याने आश्चर्याने विचारले.

“जा, बघा त्या कोपन्यात. तिथे फडक्यात तिची भुकटी भरून ठेवली आहे.” ती म्हणाली.

त्याने पाहिले तर वस्त्रात कवटीचा भुगा दिसला. मग त्याने तिची समजूत काढण्याचा प्रयत्न केला. माझे आधी लग्न झाले नव्हते, माझी दुसरी कोणी बायको नव्हती, असे परोपरीने सांगितले. परंतु काही उपयोग झाला नाही.

एक आठवडा उलटून गेला. त्या कवटीचे काय झाले हे पाहण्यासाठी ज्योतिषी आपल्या मित्राकडे आला. तेव्हा त्याने झालेला सर्व प्रकार ज्योतिषाला सांगितला आणि कवटीचा भुगा असलेली पुरचुंडी त्याच्या हाती सोपवली. तेव्हा ज्योतिषाला कळला ‘किंचिदग्रे भविष्यति’ या ललाटलेखाचा अर्थ. हिच्या हातून या कवटीचा असा भुगा व्हायचा होता तर!

जिवंतपणी भोग भोगतोच, परंतु मरणोत्तरही त्याच्या देहाला असे काही भोगावे लागते. प्रारब्धकर्म हे भोगूनच संपवावे लागते. ‘ना भुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटि शतैरपि।’ कोटी कल्प जातात, परंतु कर्म भोगल्याशिवाय ते क्षीण होत नाही. ते संपत नाही. जगात जी विषमता दिसते त्याला ईश्वर कारणीभूत नाही. जीवात्म्यांनीच आपापल्या कर्मांनी ती निर्माण केली आहे. म्हणून सर्व जीवात्मे हे भोक्ते आहेत. ते आपापल्या कर्मांची फळे भोगतात.

प्रारब्धकर्मांची फळे भोगणाऱ्या जीवात्म्यांनाच येथे ‘पशू’ म्हटले आहे. पशू म्हणजे ज्याला पाशांनी बांधले आहे असा. आणव, मायीय आणि कार्मिक अशा तीन पाशांनी जीवात्मा बांधलेला असतो. प्रेरयिता शिव सर्वज्ञ असतो तर भोक्ता जीव अल्पज्ञ असतो. ज्याला आपण जड सृष्टी म्हणतो त्या जडात देखील अत्यंत गूढरूपाने चैतन्य वसत असते. शिवाच्या शक्तीचे शुद्ध उपाधी (माया) आणि अशुद्ध उपाधी (माया) असे दोन भेद आहेत. त्यांपैकी शुद्ध उपाधी शिवाच्या आश्रयाने राहते. ती आपल्या आश्रयाला म्हणजे शिवाला मोहित करीत नाही. अशुद्ध उपाधी जीवाच्या आश्रयाने राहते आणि जीवाला मोहात पाडते.

आपल्या कर्मांमुळेच जीवात्मा निरनिराळ्या योर्नीमधून भ्रमण करीत असतो. सुखदुःखे भोगत असतो. एखादा जीवात्मा अनेक जन्मांत सत्कर्मे करीत असतो. त्याचे सत्कर्म परिपक्व झाले की त्याच्या वासनांचा क्षय होऊन त्याचे अंतःकरण परिशुद्ध होते आणि त्याच्यावर शिवाची कृपा होते. असा शुद्ध अंतःकरणाचा जीव म्हणजेच ‘पिंड’ होय.

शिवप्रसादाज्जीवोऽयं जायते शुद्धमानसः।

शुद्धान्तःकरणे जीवे शुद्धकर्मविपाकतः॥

जायते शिवकारुण्यात् प्रस्पृष्टा भक्तिरैश्वरी।

जन्तुरन्त्यशरीरोऽसौ पिण्डशब्दाभिधेयकः॥५.५४-५५॥

शिवाच्या अनुग्रहाने त्याच्या शुद्ध अंतःकरणात शिवभक्ती उत्पन्न होते. मग तो मोक्षमार्गाचा अधिकारी

होतो. ज्याच्या मनात शिवभक्ती प्रकट होते अशा जीवाचा हा जन्म अखेरचा असतो. या जन्मात त्याला मुक्ती प्राप्त होते आणि जन्ममरणाच्या चक्रातून त्याची कायमची सुटका होते. ज्याचे अंतःकरण शुद्ध असते आणि ज्याच्या मनात शिवभक्ती उत्पन्न होते अशा मनुष्याला या ठिकाणी 'पिंड' असे म्हटले आहे. अशा प्रकारे प्रेरयिता, भोक्ता आणि भोज्य अशा त्रिविध तत्त्वाचे वर्णन या पिंडस्थलात केलेले आहे. या ठिकाणी पिंडस्थलाचे विवेचन पूर्ण झाले आहे. यापुढील पिंडज्ञानस्थलाचा विचार आपण उद्यापासून करू, एवढे बोलून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

श्रीसिद्धेश्वर मंदिर, सोलापूर

२० जुलै १९९०

आशीर्वचन सहावे

पिंडज्ञानस्थल-१

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

गेले पाच दिवस आपण भक्तस्थलातील पहिल्या पिंडस्थलाविषयी विचार केला आहे. अनेक जन्मांत वेदविहित कर्मे केल्याने ज्याचे अंतःकरण परिशुद्ध होते आणि ज्याच्या हृदयात शिवभक्तीचा उदय होतो अशा जीवात्म्याला 'श्रीसिद्धान्तशिखमणी'त 'पिंड' असे म्हटले आहे. जो साधक पिंडस्थली होतो त्याचा जन्म अंतिम असतो, अखेरचा असतो. म्हणजे या जन्मात त्याला मुक्ती मिळते आणि त्याला पुन्हा जन्म घ्यावा लागत नाही. पिंडस्थलानंतरचे दुसरे स्थल आहे पिंडज्ञानस्थल. या स्थलाविषयी ज. रेणुकाचार्य सांगतात:-

शरीरात्मविवेकेन पिण्डज्ञानी स कथ्यते।

शरीरमेव चार्वाकैरात्मेति परिकीर्त्यते॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, ५.५६)

शरीर आणि आत्मा यो दोन वस्तूंचे ज्याला यथार्थ ज्ञान होते त्याला 'पिंडज्ञानी' म्हणतात. सामान्य माणसाला शरीर आणि आत्मा ही दोन वेगळी तत्त्वे आहेत, हे माहित नसते. शरीरापासून आत्मा वेगळा आहे याचे त्यांना ज्ञान नसते. जन्मापासून मृत्यूपर्यंत मनुष्य शरीरालाच कवटाळून बसलेला असतो. शरीर म्हणजेच आपण, असे तो समजत असतो. जो शरीर हेच सर्वस्व मानतो त्याला अटळपणे दुःख भोगावे लागते. कारण शरीर हे सर्व दुःखांचे मूळ आहे. अनेक जन्मांत दुःखे भोगून आर्त झालेला जीवात्मा केवळ आत्मज्ञानामुळेच दुःखांपासून मुक्त होऊ शकतो, अन्य कशामुळेही नाही. म्हणून प्रत्येक मनुष्याला शरीर आणि आत्मा यांचे यथार्थ ज्ञान प्राप्त करावे लागते. पिंडज्ञानस्थलात ज. रेणुकाचार्यांनी हे ज्ञान प्रकट केले आहे.

आत्म्याबद्दल विचार करताना तत्त्वज्ञानी कशाकशाला आत्मा मानले, याचा विचार करावा लागतो. भारतामध्ये अनेक दर्शने निर्माण झाली. त्यामधले पहिले दर्शन आहे चार्वाकदर्शन. चार्वाक म्हणजे 'चारुः वाक्'. चारू म्हणजे गोड आणि वाक् म्हणजे बोलणे. ज्याचे बोलणे अर्थात् ज्याचा विचार अत्यंत गोड आहे

तो चार्वाक होय. चार्वाकदर्शन, चार्वाकाचा विचार सर्वसामान्य माणसांना अत्यंत प्रिय असा आहे. फार सोपा आहे हा विचार. चार्वाक सांगतो:-

यावज्जीवेद् सुखं जीवेद् ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत्।
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः॥

फार सुरेख आहे हा उपदेश! चार्वाक सांगतो की जोपर्यंत आयुष्य आहे तोपर्यंत भरपूर सुख भोगा. सुख भोगण्यासाठी पैसा लागतो. तो नसेल तर माणसाने काय करावे? चार्वाक सांगतो, त्यासाठी तुम्ही कर्ज काढा आणि मनसोक्त तूप प्या, मौज करा. ऋण काढून सण साजरा करा. कर्ज काढायचे, मौज करायची. उद्योगधंदा काही करायचा नाही तर मग कर्ज कसे फेडायचे? चार्वाक म्हणतो, कर्ज फेडण्याची गरजच काय आहे? जो कर्ज देतो तोदेखील एक ना एक दिवस मरणारच आहे. जो कर्ज घेतो तोदेखील त्याच वाटेने जाणार आहे. एकदा देहाची राख जाली की पुन्हा कुणी जन्माला येत नसतो. मग कशाला कर्ज फेडायची काळजी करायची?

हे ऐकून तुम्हाला किती बरे वाटले, हे तुमच्या चेहऱ्यांवरून आम्हाला दिसत आहे. हा विचार ऐकून तुम्हाला एवढा आनंद झाला तर तसे वागल्यावर किती आनंद होईल! चार्वाकाच्या मते आत्मा कोणी वेगळा नसून शरीर हाच आत्मा होय. प्रत्यक्षप्रमाण हेच खरे प्रमाण आहे. जे दिसते तेच खरे मानले पाहिजे. जे दिसत नाही ते सर्व खोटे होय. शरीरापेक्षा वेगळा असा आत्मा अस्तित्वात नाही. असे हे चार्वाकदर्शन आहे.

शरीर म्हणजेच आत्मा असे म्हणणाऱ्या चार्वाकाला जर तुम्ही विचारले- जिवंत शरीर आणि मृत शरीर यांच्यात फरक का दिसतो? जिवंत शरीर खाते, पिते, बोलते, हालचाल करते. मृत शरीर निश्चेष्ट पडलेले असते. त्याला स्वतःहून काहीही हालचाल करता येत नाही. चार माणसे त्याला उचलून घेऊन जातात, हे कसे? यावर चार्वाकाचे म्हणणे असे- पृथ्वी, आप, तेज, वायू या चार महाभूतांचा संयोग शरीरात झालेला असतो. चार तत्त्वे एकत्र आल्यामुळे शरीरात चैतन्य निर्माण झालेले दिसते. पान, चुना आणि काथ हे एकत्र करून जर चघळले तर आपले तोंड लाल होते. म्हणजे तीन वस्तूंच्या एकत्रिकरणामुळे लाल रंग उत्पन्न होतो. त्या तीन वस्तूंपैकी एकही वस्तू लाल रंगाची नसते. त्याप्रमाणे चेतन नसलेल्या चार महाभूतांच्या संयोगामुळे शरीरात चेतना येते. परंतु चेतना म्हणजे आत्मा नव्हे. शरीरात चेतना आल्यावर ते हालचाल करते. म्हणून आपण त्याला जिवंत मानतो. जेव्हा चार महाभूतांत विघटन होते, त्यांच्यातील संयोग नष्ट होतो तेव्हा चेतना संपल्यामुळे ते शरीर मृत होते. तेव्हा आपण त्याला मेला असे म्हणतो. शरीर मृत होते याचा अर्थ, त्याच्यात संयुक्त झालेली महाभूते वियुक्त होतात, एवढाच आहे. शरीरातून आत्मा निघून गेला असे मानणे योग्य नाही, असे चार्वाक म्हणतो.

चार्वाकाचा एक युक्तिवाद असा आहे. तो म्हणतो, तुम्ही सर्व संस्कार शरीरावर करता, आत्म्यावर करीत नाही. म्हणून शरीर हाच आत्मा आहे असे मानले पाहिजे. मुलाच्या जन्मापासून ते त्याच्या मृत्यूपर्यंत वैदिक शास्त्राप्रमाणे सोळा संस्कार केले जातात. गर्भाधान संस्कारापासून ते अंत्य संस्कारापर्यंत. हे सर्व संस्कार शरीराशी संबंधित आहेत. आपण लिंगधारण करतो ते शरीरावर. आपण मुलाचे नाव ठेवतो म्हणजे त्याच्या शरीराला एक नाव देत असतो. अंत्यसंस्कारदेखील शरीरावरच केला जातो. म्हणून शरीर हाच आत्मा होय, असा चार्वाकाचा दावा आहे.

काही तत्त्वज्ञांच्या मते इंद्रियांचा संघात म्हणजे शरीर असून इंद्रिये हाच आत्मा होय. काही लोक ज्ञानेंद्रिये आणि कर्मेन्द्रिये अशा दहा इंद्रियांना आत्मा मानतात तर काही जण फक्त ज्ञानेंद्रियांनाच आत्मा मानतात. प्राणामुळे सर्व इंद्रियांचे व्यवहार होतात हे खरे असले तरी प्राण हा जड आहे. त्याच्या ठिकाणी ज्ञान नाही. त्यामुळे प्राणाला आत्मा मानण्यात काही अर्थ नाही. काही जण मनाला तर काही जण बुद्धीला आत्मा मानतात. मन आणि बुद्धी सूक्ष्म असली तरी ते दोन्ही पदार्थ जडच आहेत. शरीर, इंद्रिये, प्राण, मन, बुद्धी या सर्वांना प्रकाशित करणारे आत्मतत्त्व वेगळेच आहे, असे काही तत्त्वज्ञांच्या लक्षात आले. आत्मा सद्रूप, चिद्रूप आणि आनंदरूप आहे. आत्म्याच्या अस्तित्वामुळे शरीरादी असत, अचित् आणि दुःखरूप असलेले जड पदार्थदेखील आपल्याला सद्रूप, चिद्रूप आणि आनंदरूप भासतात. म्हणून ज. रेणुकाचार्य शरीर, इंद्रिये आणि बुद्धी यांच्यापासून आत्मा वेगळा आहे हे सांगतात:-

नेन्द्रियाणां न देहस्य न बुद्धेरात्मता भवेत्।

अहंप्रत्ययवेद्यत्वादनभूतस्मृतेरपि॥५.५८॥

ना शरीर आत्मा आहे, ना इंद्रिये आत्मा आहे, ना बुद्धी आत्मा आहे. ज्या ठिकाणी मीपणाचा, अहंपणाचा प्रत्यय आहे तोच आत्मा होय. 'मी' असा बोध ज्या ठिकाणी आहे तो आत्मा आहे. ज्याला आपण 'माझे' म्हणतो ते सारे अनात्म आहे. तुम्ही शरीराला 'मी' म्हणता की 'शरीर माझे आहे' असे म्हणता? माझे हात, माझे डोळे, माझे मन, माझी बुद्धी, माझे शरीर... अशीच तुमची भाषा असते. ज्याला तुम्ही 'माझे' म्हणता ते तुमच्यापासून वेगळे आहे आणि ज्याला तुम्ही 'मी' म्हणता ते तुमचे खरे स्वरूप आहे.

शरीरेन्द्रियबुद्धिभ्यो व्यतिरिक्तः सनातनः।

आत्मस्थितिविवेकी यः पिण्डज्ञानी स कथ्यते॥५.५९॥

शरीर, इंद्रिये आणि बुद्धी यांच्यापेक्षा वेगळा, मीपणाचा बोध असलेला आत्मा हा सनातन आहे. अशा आत्मस्थितीचा विवेक जो करतो त्यालाच पिंडज्ञानी म्हणतात. चार्वाक सांगतो ते काही खरे नाही. खा-प्या, मौज करा, त्यासाठी कर्ज काढा हे चार्वाकाचे सांगणे तुम्ही ऐकले तर तुमचे काहीही हित होणार नाही. ऋण काढणे, कर्ज काढणे ही काही सामान्य गोष्ट नाही. काढलेले कर्ज कधी ना कधी, या जन्मात नाही तर पुढल्या जन्मात फेडावेच लागते.

एक चोर मध्यरात्री एका शेतकऱ्याचा घरात शिरला. शेतकरी सधन होता. चोराने दागदागिने, रोकड जमा केली, एका गाठोड्यात बांधली आणि लपतछपत घराबाहेर पडला. बाहेर गोठा होता. अंधारात त्याचा पाय एका म्हशीवर पडला आणि एकीकडे गाठोडे, दुसरीकडे तो असा खाली पडला. ती म्हैस घाबरली आणि तिच्या तोंडातून विलक्षण शब्द बाहेर पडले. ती म्हणाली, "तेवढ्याला एवढं तर एवढ्याला केवढं?"

म्हैस बोलली हे पाहून चोर घाबरला, आश्चर्यचकित झाला. त्याने म्हशीला विचारले, "तू काय बोललीस त्याचा अर्थ मला कळला नाही. जरा समजावून सांग."

म्हैस म्हणाली, "बाबा रे, मीदेखील तुझ्यासारखीच गेल्या जन्मात चोर होते. मी एका घरात चोरी केली. तो घरमालक काही श्रीमंत नव्हता. त्याच्या घरात मला फक्त ताक सापडले आणि मी ते पोटभर प्याले. तेवढ्या ताकाच्या चोरीसाठी, त्याची परतफेड करण्यासाठी या जन्मात मी त्याच्या गोठ्यात म्हैस होऊन दूध

देत बसले आहे. ताकाची परतफेड जर एवढी आहे तर तू जे गाठोडे घेऊन चाललास त्याची परतफेड केवढी असेल असा प्रश्न माझ्या मनात आला. म्हणून 'तेवढ्याला एवढं तर एवढ्याला केवढं' असे शब्द माझ्या तोंडातून बाहेर पडले."

म्हशीचा उपदेश ऐकून चोर शहाणा झाला आणि गाठोडे तेथेच सोडून निघून गेला.

चार्वाकाचे सांगणे ऐकून उद्यापासून तुम्ही तसे वागू नका. घेतलेल्या कर्जाची परतफेड करावी लागते हे लक्षात ठेवा. घेतलेले कर्ज बुडवल्यावर तेवढ्यापुरते बरे वाटेल, परंतु ते पुढे सव्याज फेडावे लागेल हे लक्षात घेतले पाहिजे. म्हणून शरीर आत्मा नसून शरीराच्या आत वसणारे चैतन्य हाच आत्मा होय असे जो जाणतो तोच पिंडज्ञानी आहे, असे ज. रेणुकाचार्य सांगतात. या स्थलाचा अधिक विचार आपण उद्या करू, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करीत आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

श्रीसिद्धेश्वर मंदिर, सोलापूर
२१ जुलै १९९०

आशीर्वचन सातवे

पिंडज्ञानस्थल-२

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

ज. रेणुकाचार्यांनी पिंडज्ञानी पुरुषाचे जे लक्षण सांगितले ते आपण काल ऐकले आहे. शरीर आणि आत्मा यांचे यथार्थ ज्ञान ज्याला असते अशा पुरुषाला पिंडज्ञानी म्हणतात. जगात सांसारिक माणसे असंख्य आहेत, परंतु पिंडज्ञानी मनुष्य मात्र अभावानेच आढळतो. आपल्या अंतर्यामी असलेला आत्मा प्राप्त करून घेणारा, म्हणजेच आत्मज्ञान मिळवणारा धीर पुरुष एखादाच असतो, असे उपनिषदांत म्हटले आहे. बहिरंगात सर्व माणस रंगतात, अंतरंगात रंगणारा एखादाच असतो. तुम्ही सिनेमाला गेलात तर एकटक तीन तासांपर्यंत पडद्याकडे पाहत असता. पुढे काय घडते, पुढे काय घडते, अशी उत्सुकता मनात वागवत. काय घडणार आहे तिथे? तुमच्या घरात जे रोज घडते तेच सिनेमाच्या पडद्यावर घडत असते. तुमच्या जीवनाचाच तो एक आरसा असतो. त्यात नवीन काय असणार? तुमच्या रोजच्या जीवनात घडणारे जे छोटे प्रसंग असतात तेच सिनेमात मोठे करून प्रभावीपणे दाखवलेले असतात. आपण तेच ते पाहत असतो. जोपर्यंत डोळे संपूर्णपणे मिटत नाहीत म्हणजेच जोपर्यंत माणूस शिवैक्य होत नाही तोपर्यंत तो सतत बाहेर पाहत असतो. आपल्या अंतरंगात कधीच डोकावून पाहत नाही. आपली सर्व इंद्रिये बहिर्मुख आहेत. बाह्यरूप आपण पाहू शकतो, बाहेरचा स्पर्श आपण अनुभवू शकतो, बाहेरचा रस आपण चाखू शकतो, बाहेरचा शब्द आपण ऐकू शकतो आणि बाहेरचा गंध आपण हुंगू शकतो. परंतु अशब्द, अस्पर्श, अव्यय अशा परमात्म्याला मात्र आपण अनुभवू शकत नाही. कारण तो आपल्या अंतर्यामी राहतो, बाहेर राहत नाही.

विषय समोर असून जर इंद्रिये त्यांच्याकडे धावत नसतील तर अशा पुरुषाला धीरपुरुष म्हणावे लागेल.

आत्मज्ञान प्राप्त करून घेण्यासाठी इंद्रियांना अंतर्मुख करावे लागते. आत्मज्ञान हे अतिशय दुर्लभ आहे. 'आत्मलाभात् परं लाभो न विद्यते' असे शास्त्रात म्हटले आहे. मनुष्यजीवनात आत्मलाभाएवढा श्रेष्ठ लाभ अन्य कोणताच नाही. आत्मलाभ फक्त मनुष्यजन्मातच होतो. मनुष्यजन्मात येऊन जर आत्मज्ञान मिळवले नाही तर ती जीवनातली फार मोठी हानी होय. सामान्य मनुष्य अधिक पैसा मिळाला तर लाभ झाला असे म्हणतो. कमी पैसा मिळाला तर हानी झाली असे म्हणतो. तुम्ही व्यापारी लोक दिवाळीच्या दिवशी लक्ष्मीपूजन करता. खतावणीवर मध्यभागी स्वस्तिक काढून एकीकडे 'शुभ' तर दुसरीकडे 'लाभ' असे लिहिता. आधी शुभ, नंतर लाभ. हे फक्त तुमच्या लिहिण्यापुरतेच आहे. तुमच्या व्यवहारात पहिले माप घालताना प्रथम 'लाभ' म्हणता, 'शुभ' म्हणत नाही. खरेतर आधी 'शुभ' म्हटले पाहिजे, परंतु तुम्ही आधी 'लाभ' म्हणता आणि मग तुमच्या मनात लोभ निर्माण होतो. कितीही मोजत बसलात तरी तुमचा लोभ तृप्त होत नाही. एखाद्या माणसासमोर एकेक रुपयांच्या एक कोटी नोटांचा ढीग घालून त्याला त्या मोजायला सांगितले तर सर्वकाही विसरून तो त्या मोजत बसेल. तहान विसरेल, भूक विसरेल, नोटा मात्र मोजत बसेल. त्यात त्याला कंटाळा वाटणार नाही. परंतु त्याला जर एक लक्ष नामजप करायला सांगितला तर तो मात्र त्याला झेपणार नाही. जप करता करता हातातली माळ कधी गळून पडली हेदेखील त्याला कळणार नाही. त्याला त्यावेळी प्रचंड झोप येईल.

यावरून तुमचा लोभ कोणावर आहे हे लक्षात येते. तुमचा लोभ देवावर नाही तर त्याच्या संपत्तीवर आहे. संपत्तीचा कितीही लोभ धरला आणि ती कितीही मिळवली तरी हे जग सोडताना तिला येथेच सोडून जावे लागणार आहे. एक पैदेखील तुम्ही सोबत नेऊ शकणार नाही. म्हणून कबीर म्हणतात:-

मुट्टी बांध के आया था। हाथ पसार के जायेगा।।

मूल जन्माला येते तेव्हा त्याच्या मुठी बांधलेल्या असतात. त्या कितीही सोडल्या तरी पुन्हा पुन्हा वळतात. जन्माला येताना ते मूल पूर्वजन्मातले संचित जणू हातात घेऊन आलेले असते. मेलेल्या मनुष्याचे हात मोकळे असतात. त्याच्या हाताच्या मुठी बांधून पाहा. बांधल्या जाणारच नाहीत. येताना मनुष्य मुठी बांधून येतो तर जाताना हात मोकळे ठेवून जातो. मग जीवनात असा लाभ करून घ्यावा की तो सोबत नेता आला पाहिजे. सांसारिक लाभ कितीही झाले तरी तुमचे मन तृप्त होणार नाही.

एक व्यापारी व्यापार करण्यासाठी मुंबईला गेला आणि एक वर्षात पाच लाख रुपयांचा फायदा मिळवून घरी आला. तो बायकोला म्हणाला, "मी व्यापार करून आलो हे खरे, परंतु माझे पाच लाख रुपयांचे नुकसान झाले आहे."

असे म्हणून तो कामानिमित्त घराबाहेर पडला. त्याच्यासोबत मुंबईला गेलेला त्याचा मित्र घरी येऊन त्याच्या बायकोला म्हणाला, "वहिनी, तुमच्या नवऱ्याने वर्षभरात पाच लाख रुपयांची कमाई केली. त्याचा फार मोठा फायदा झाला."

बायकोला आश्चर्य वाटले. नवरा म्हणतो, नुकसान झाले आणि त्याचा मित्र सांगतो, फायदा झाला. नेमके काय झाले? नवरा घरी आल्यावर तिने नवऱ्याला विचारले, "तुमचे मित्र मघाशी घरी येऊन गेले. त्यांनी सांगितले की तुम्हाला पाच लाख रुपयांचा फायदा झाला. तुम्ही तर म्हणालात की पाच लाख रुपयांचे नुकसान झाले. तुमचे खरे की मित्राचे?"

व्यापारी म्हणाला, "माझेच खरे आहे. व्यापारासाठी मुंबईला जाताना दहा लाख रुपयांचा फायदा होईल असा माझा

अंदाज होता. परंतु मला फक्त पाच लाख रुपये मिळाले. म्हणजे पाच लाखांचे माझे नुकसान झाले की नाही?

बायकोला होकार देण्याशिवाय गत्यंतरच नव्हते. फायद्याला नुकसान म्हणण्याची, लाभाला हानी म्हणण्याची प्रवृत्ती कशी असते, ते यावरून लक्षात येते. लोभी माणसाला कितीही पैसा मिळाला तरी त्याचे समाधान होणे शक्य नाही. काही काळ समाधान झाले असे वाटते, परंतु त्यामुळे अंतिम समाधान मिळत नाही. शाश्वत समाधान तेव्हाच मिळते जेव्हा आत्मलाभ होतो. म्हणून पिंडज्ञानस्थलात ज. रेणुकाचार्यांनी आत्मज्ञानाचा उपदेश केला आहे.

आत्म्याचे स्वरूप शास्त्रात स्पष्ट केले आहे. आत्मा चिद्रूप आहे, सद्रूप आहे, आनंदरूप आहे. लोकांना या शब्दांचे अर्थच कळत नाहीत. सत् म्हणजे काय, चित् म्हणजे काय? सत् म्हणजे तिन्ही कालांमध्ये अस्तित्वात असणारा. चित् म्हणजे जो स्वयंप्रकाशित आहे तो. आत्मा आनंदरूप आहे. प्रत्येक मनुष्याला अमरत्वाची ओढ असते. मरण यावे असे कोणालाच वाटत नाही. मरणारा मनुष्यदेखील 'डॉक्टरला बोलवा आणि मला वाचवा' असेच म्हणतो. शरीर आहे म्हणून आपण जिवंत आहोत असे सर्वसामान्य माणसाला वाटत असते. परंतु आत्मा शरीराशिवाय देखील राहू शकतो. त्याचे अस्तित्व सदैव असते. म्हणून तो सत् आहे. आत्मा प्रकाशरूप आहे. स्वप्नात तुम्ही दृश्य पाहता तेथे कोणाचा प्रकाश असतो बरे? तेथे सूर्य नसतो, चंद्र नसतो, दिवा नसतो. मग कोठला प्रकाश असतो? तर तेथे आत्मप्रकाश असतो. आत्मप्रकाशामुळे तुम्ही स्वप्न पाहू शकता. गाढ झोपेत सर्वांना अतिशय आनंद मिळतो. हा आनंद कोठून येतो? काही खाल्ल्यामुळे की काही प्याल्यामुळे? असे काही नसते. तेथे शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध हे पंचविषयदेखील नसतात तरीही आनंद मिळतो. तो आनंद आत्म्यापासून मिळतो. म्हणून आत्मा आनंदरूप आहे. अशा आत्म्याला जाणून घेणे हेच पिंडज्ञानस्थल होय.

नश्वराणि शरीराणि नानारूपाणि कर्मणा।

आश्रितो नित्य एवासाविति जन्तोर्विवेकिता।।

शरीरात् पृगात्मानमात्मभ्यः पृथगीश्वरम्।

प्रेरकं यो विजानाति पिण्डज्ञानीति कथ्यते।।

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, ५.६०-६१)

या दोन श्लोकांत ज. रेणुकाचार्यांनी शरीराचे क्षणभंगुरत्व आणि आत्म्याचे अमरत्व फार सुरेख रीतीने पटवून दिले आहे. शरीर हे नष्ट होणारे आहे, ते क्षणभंगुर आहे. कमलदलावरचा दवबिंदू जेवढा अस्थिर असतो तेवढेच शरीर अस्थिर असते. ते आता दिसते, नंतर नसते. शरीर अनेक असतात. उद्धिज, स्वेदज, अंडज आणि जरायुज असे चौऱ्यांशी लक्ष योनींचे चार प्रकार शास्त्रकारांनी मानलेले आहेत. प्रत्येक प्रकारात एकवीस लक्ष विविध प्रकारचे जीव असतात. ईश्वरनिर्मित सृष्टी वैचित्र्यपूर्ण आणि वैविध्यपूर्ण आहे. तिचे रूप न्याहाळणे हे मनोरंजक आणि आनंददायक आहे. माणसाने आपल्या बुद्धिसामर्थ्याने मोठमोठे कारखाने उभे केले. त्या कारखान्यातील प्रॉडक्शन पाहिले तर काय आढळते? प्रत्येक वस्तू ही सारखी असते. परंतु परमेश्वराने जी सृष्टी निर्माण केली तिच्यात एवढे वैविध्य आहे की एकासारखे दुसरे कोणी नाही. एकाच आईच्या उदरातून जन्मलेली मुले रंगरूपांनी आणि स्वभावांनी वेगवेगळी असतात. एकाच्या हातावर ज्या रेषा असतात तशा रेषा दुसऱ्या

कोणत्याच मनुष्याच्या हातावर नसतात. ही गोष्ट केवढी विलक्षण आहे! एखाद्याची हुबेहूब सही दुसरा करू शकतो, म्हणून सहीपेक्षाही अंगठ्याची निशाणी महत्त्वाची मानली जाते. कारण प्रत्येकाच्या अंगठ्यावरच्या रेषा वेगवेगळ्या असतात. मुंग्यांच्या रांगेमधल्या मुंग्या आपल्याला सारख्याच वाटतात. परंतु प्रत्येक मुंगी दुसरीपेक्षा वेगळी आणि स्वयंभू असते. अशी वैविध्यपूर्ण आणि वैशिष्ट्यपूर्ण सृष्टी ईश्वराने निर्मिलेली आहे.

माणसांच्या रंगरूपात, स्वभावात, वर्तनात एवढा फरक का आढळतो? याचे काय कारण असावे बरे? जीवात्म्यांची कर्मेच या भिन्नत्वाला कारणीभूत आहेत. जीवात्मा जेव्हा नश्वर शरीर धारण करतो तेव्हा त्याच्या मनात शरीराभिमान, इंद्रियाभिमान, जात्यभिमान इत्यादी अनेक प्रकारचे अभिमान उत्पन्न होतात. त्यावेळी तो आपल्या आत्मरूपाला विसरून जातो. शरीर म्हणजेच मी आहे असे मानू लागतो. शरीर आणि जीवात्मा हे भिन्न आहेत याची जाणीव मनुष्य जिवंत असताना होत नाही. मृत्यूनंतर मात्र याच्या शरीरातील जीव निघून गेला हे जाणवते. माणूस मेला तर तुम्ही त्याचा उल्लेख 'तो गेला' अशा शब्दांत करता. मेला म्हणजे शरीर सोडून गेला हेच तुम्ही सांगत असता.

जोपर्यंत शरीरात जीवात्मा आहे तोपर्यंत शरीर ताठ असते, जीव निघून गेला की शरीर लुळेपांगळे होते. तुम्ही त्याला भिंतीशी नीट बसवू शकत नाही. मग खुंट्या मारून, मानेला दोऱ्या बांधून तुम्ही त्याला भिंतीशी बसवण्याचा किंवा कैलासरथावर बसवण्याचा प्रयत्न करता. पोत्यात जोपर्यंत ज्वारी भरलेली असते तोपर्यंत पोते तुम्ही ठेवलेल्या अवस्थेत भिंतीला लागून नीट उभे असते. पोत्याला छिद्र पाडून ज्वारी बाहेर काढून बघा. मग पाहा पोत्याची कशी अवस्था होते ती. ज्वारी न भरलेले पोते तुम्ही भिंतीला लावून ठेवू शकत नाही. जीव निघून गेलेल्या शरीराची अशीच अवस्था असते. ही अवस्था पाहिल्यावर तुमच्या लक्षात येते की शरीरापेक्षा जीवात्मा वेगळा होता, तो निघून गेल्यामुळे शरीराची अशी विकल आणि दयनीय अवस्था झाली आहे. म्हणून पिंडज्ञानस्थलातील साधक शरीर आणि आत्मा यांच्यातील वेगळेपण समजून घेतो. ईश्वराने शाश्वत आणि अशाश्वत अशा दोन वस्तूंना एकत्र गुंफून ठेवले आहे. देह असत तर आत्मा सत्. एखादा लबाड व्यापारी तांदळासारखे दिसणारे पांढरे खडे घालून ग्राहकांना फसवतो. ते तांदूळ घरी आणल्यावर तुम्ही तसेच शिजवून खाता काय? नाही. तुम्ही ते निवडता, त्यातले खडे बाजूला करता आणि नंतर शुद्ध तांदूळ शिजवून खाता. तांदूळ न निवडता शिजवून खाल्ले तर काय होईल? तुमचे बत्तीस दात जागेवर राहणार नाहीत. म्हणजे व्यवहारात नको असलेले बाजूला काढणे आणि हवे असलेले स्वीकारणे हे काम तुम्ही चोख करता. परमार्थव्यवहारदेखील असाच आहे.

ईश्वराने देखील शरीर आणि आत्मा यांना एकत्र मिसळून ठेवले आहे. तुमच्या बुद्धीची परीक्षा घेण्यासाठी. सुवर्णपात्रात त्याने सत्य झाकून ठेवले आहे. परंतु मनुष्य सुवर्णपात्र पाहून मोहात पडतो, त्याच्या आत ठेवलेल्या सत्यापर्यंत पोहोचत नाही. शरीराच्या सौंदर्यानेच लोभावून जातो. त्याच्या अंतर्दुःखी वसणारे आत्मसौंदर्य न्याहाळत नाही. शरीराची निगा राखण्यात तो सारे आयुष्य खर्ची घालतो. एका हिंदी कवीने म्हटले आहे:-

ब्राह्मण कुल में जनम लिया किया धोबी का काम मैंने।

बना चमार तभी पहचाना छुपा हुआ मुझको मैं॥

ब्रह्मज्ञान संपादन करण्याची योग्यता ज्याच्याजवळ असते तो ब्राह्मण होय. केवळ मनुष्यजन्मातच ब्रह्मज्ञान

प्राप्त करता येते. म्हणून मनुष्यजन्म हाच ब्राह्मणजन्म आहे असे कवीला सूचित करायचे आहे. तो म्हणतो, मी ब्राह्मणकुळात जन्म घेतला खरा, परंतु काम मात्र धोब्याचे केले. धोबी काय करतो? गावातून मळलेले कपडे गोळा करतो. नदीवर नेऊन धुतो, वाळवतो, परत ज्याचे त्याला नेऊन देतो. जन्मभर तो हेच करित असतो. दुसऱ्याचे कपडे स्वच्छ करणे हेच त्याचे काम असते. कवी म्हणतो, मी धोब्याचेच काम केले आहे. केवळ शरीर स्वच्छ करण्यात सारे आयुष्य घालवले. केवळ स्वतःचे शरीरच नव्हे तर मुलामुलींची, नातवांची शरीरेही स्वच्छ केली. एवढे करून देखील शरीरातील आत्मतत्त्व ओळखता आले नाही.

आत्मज्ञान प्राप्त करून घेण्यासाठी म्हातारे व्हावे लागते असा काही लोकांचा समज असतो. आत्मज्ञान मिळवण्याचे आमचे वय झाले आहे काय, असा प्रश्न ते विचारतात. लहान मुले जर प्रवचनाला आली तर त्यांना हे लोक म्हणतात, 'अरे, हे वय काय प्रवचन ऐकण्याचे आहे?' मग कधी ऐकायचे प्रवचन? म्हातारा झाल्यावर ज्यावेळी काही ऐकू येत नाही त्यावेळी ऐकले पाहिजे काय? त्यावेळी ऐकूनही न ऐकल्यासारखेच होईल.

कवी म्हणतो, ज्यावेळी मी चांभार झालो त्यावेळी माझ्यातला खरा मी मला सापडला. चांभार काय करतो? मेलेल्या जनावराची कातडी सोलतो. आतले सर्व अवयव वेगळे करतो. त्यावेळी त्याला बोध होतो की या शरीरात आता जीव नाही. तो निघून गेला आहे. हा देह कितीही सोलला तरी यात जीव सापडणे शक्य नाही. जीव हा देहापेक्षा वेगळाच असतो. विवेकबुद्धीने जर हा विचार आपण आपल्या शरीराबाबत केला तर आपल्या खऱ्या रूपाचा म्हणजे आत्मरूपाचा बोध होऊ शकतो. नाशिवंत शरीरात अविनाशी आत्म्याला ईश्वराने ठेवले आहे. एका वचनकाराने म्हटले आहे, मी लोणी भांड्यात घालून तापवले तर भांडे वितळून गेले आणि लोणी तसेच राहिले. सामान्यतः आपण पाहतो की लोणी तापवले तर ते वितळते आणि त्याचे तूप होते, भांडे वितळत नसते. परंतु वचनकार म्हणतो की भांडे वितळले, लोणी तसेच राहिले. याचा लक्ष्यार्थ असा की, आत्मा हा लोण्यासारखा आहे आणि शरीर हे भांड्यासारखे आहे. शरीररूपी भांड्यात आत्मरूपी लोणी ईश्वराने ठेवले आहे. आधिभौतिक, आध्यात्मिक, आधिदैविक असे तीन प्रकारचे अग्नी शरीररूप भांड्याला जाळत असतात. त्यामुळे शरीर जळून जाते, नष्ट होते. परंतु त्याच्या आतील आत्मा मात्र आहे तसाच राहतो. आत्मा शस्त्राने छेदला जात नाही, अग्नीने जाळला जात नाही आणि त्याला वायूदेखील शोषू शकत नाही. सामान्य माणसे शरीराचा नाश झाला की रडत बसतात. आत्मा अविनाशी आहे हे त्यांना कधीच उमगत नाही. ज्यांना आत्मज्ञान नसते ते जन्मभर दुःख भोगत राहतात. जे आत्मज्ञानी असतात ते सदैव सुखी असतात.

शरीरापासून आत्मा वेगळा आहे आणि आत्म्याहून ईश्वर वेगळा असून तो आत्म्यांना प्रेरक आहे असे जाणणारा मनुष्यच पिंडज्ञानी होय, असे ज. रेणुकाचार्य सांगतात. म्हणून प्रत्येकाने पिंडज्ञान प्राप्त करून घेण्याची आवश्यकता आहे.

उपनिषदात नचिकेताची कथा आलेली आहे. त्याच्या पित्याने, वाजश्रवा ऋषीने एकदा ब्राह्मणांना शंभर गाई दान दिल्या. कारण त्याला पुण्य हवे होते. त्या गाई कशा होत्या? अशक्त, रोगट, दूध न देणाऱ्या. दान देताना तुम्हीही असेच दान देता. देवपूजेसाठी स्वस्त, किडलेल्या सुपाऱ्या आणता. खाण्यासाठी मात्र चांगल्या आणता. मंदिरात जाऊन नारळ फोडला आणि तो कुजका निघाला तर देवाला पावला म्हणून टाकून देता. नारळ जर चांगला निघाला तर त्याची दोन्ही शकले पुजाऱ्याशी भांडून घरी आणता. त्याला म्हणता, आम्हाला

खोबऱ्याची चटणी करायची आहे. प्रसादापेक्षा चटणी महत्त्वाची. याप्रमाणेच अशक्त, रोगट गाई वाजश्रवा ऋषीने दान केल्या. नचिकेताला हे पटले नाही. त्याने त्याविषयी पित्याला विचारले. असे करणे बरोबर नाही, हे सांगितले. परंतु पिता आपल्या मतावर ठाम होता. शेवटी नचिकेताने पित्याला विचारले, “माझेही दान करून टाका. कुणाला करणार?”

पिता रागाने म्हणाला, “मी तुला यमाला देऊन टाकले आहे.”

मुलावर तुम्ही रागावला तर तुम्ही चिडून म्हणता- जा मर. असाच नचिकेतावर पिता रागावला होता. पण नचिकेताने ते खरे मानले आणि तो स्वतःच यमाच्या दारात जाऊन उभा राहिला. यम त्यावेळी घरी नव्हता. तो भूलोकात कोणाचे तरी प्राण हरण करण्याकरिता गेलेला होता. तीन दिवसपर्यंत यमाची वाट पाहात नचिकेता त्याच्या दारात उभा होता. यम परतला. नचिकेताची निष्ठा पाहून प्रसन्न झाला. यमाने नचिकेताला सांगितले की, “मी प्रसन्न झालो आहे. तू मला तीन वर माग.”

नचिकेताने पहिला वर मागितला, “माझा पिता भूलोकात एक यज्ञ करित आहे. त्यानिमित्त त्याने शंभर गाई दान केल्या आहेत. परंतु त्या अशक्त आणि रोगट आहेत. या दानामुळे माझ्या पित्याला कोणतेही पाप न लागता त्याला यज्ञाचे फळ मिळावे.”

“तथास्तु. दुसरा वर माग.” यम म्हणाला. नचिकेताने दुसरा वर मागितला, “यमलोकातून मी भूलोकात गेल्यावर माझ्या पित्याने माझा स्वीकार करावा.”

“तथास्तु. तिसरा वर माग.”

“यमदेवा, आत्मा म्हणजे काय ते मला सांगा. मला आत्मज्ञानाचा उपदेश करा.” नचिकेताने तिसरा वर मागितला. यमाला आश्चर्य वाटले. तो म्हणाला, “बाळ, तू अजून लहान आहेस. तुला कशाला हवे आहे आत्मज्ञान? तुला शंभर वर्षांचे निरामय आयुष्य देईन, तुला हवी तेवढी संपत्ती देईन, तुला हवे तेवढे पुत्र होतील असा आशीर्वाद देईन. हे सारे घे, पण आत्मज्ञानाचा नाद सोडून दे.”

पण नचिकेताने आपला हट्ट सोडला नाही. तो म्हणाला, “तू मला शंभर वर्षांचे आयुष्य दिले तरी ते संपल्यावर तू पाश घेऊन माझ्याकडे येणारच आहेस. म्हणजे केव्हा ना केव्हातरी मला मृत्यू येणारच आहे. त्यामुळे तू दिलेले आयुष्य मला नको आहे. माणसाला संपत्ती कितीही मिळाली तरी तिच्यामुळे अंतिम सुख मिळू शकत नाही. त्यामुळे संपत्ती घेऊन मी काय करू? मला अमरत्व प्रदान करणारे आत्मज्ञानच हवे आहे. ते मला दे.”

शेवटी यमाने नचिकेताला आत्मज्ञानाचा उपदेश केला. आत्मज्ञानाच्या प्राप्तीसाठी शरीराचा मोह सोडावा लागतो आणि अंतर्मुख व्हावे लागते. ईश्वराने मनुष्याला जागृत, स्वप्न आणि सुषुप्ती अशा तीन अवस्था दिल्या आहेत. जागृतास्थेत आपण जग पाहतो तेव्हा ईश्वराच्या सद्रूपाचा म्हणजेच त्याच्या अस्तित्वाचा आपल्याला प्रत्यय येतो. स्वप्नावस्थेत त्याच्या चिद्रूपाचा म्हणजे त्याच्या प्रकाशरूपाचा आणि सुषुप्ति-अवस्थेत ईश्वराच्या आनंदरूपाचा अनुभव आपल्याला येतो. आत्मा हा सर्वांना आधारभूत आहे.

आम्ही ज्या आसनावर बसलो आहोत त्याला आधार खालचा चबुतरा आहे. चबुतऱ्याला आधार जमीन आहे. तसा सर्व विश्वाला आधार परमेश्वर आहे. परमेश्वर म्हणजेच आत्मा. आत्म्यात जीवभाव आला तर

त्यालाच जीवात्मा म्हणतात. परंतु शुद्धात्मा म्हणजेच परमात्मा, परमेश्वर होय. आत्मा अस्तित्वात नसेल तर मग काहीच अस्तित्वात नसणार आहे. त्याच्या अस्तित्वाची प्रमाणे आपल्याला क्षणोक्षणी जाणवतात. अशा आत्म्याचे ज्ञान पिंडज्ञानी मनुष्याला होते. हे ज्ञान तुम्ही सर्वांना होवो, असा आशीर्वाद देऊन आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

श्रीसिद्धेश्वर मंदिर, सोलापूर
२२ जुलै १९९०

आशीर्वचन आठवे

संसारहेयस्थल-१

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

याआधी आपण भक्तस्थलातील पिंडस्थल आणि पिंडज्ञानस्थल या उपस्थलांची चर्चा केली आहे. आज 'संसारहेयस्थल' या तिसऱ्या उपस्थलाविषयी आपण विचार करणार आहोत. 'संसार' म्हणजे काय आणि 'हेय' म्हणजे काय, हे नीट समजून घेतले पाहिजे. हेय म्हणजे जे सोडून देण्याच्या योग्यतेचे आहे ते. याविरुद्ध उपादेय म्हणजे जे ग्रहण करण्याच्या योग्यतेचे आहे ते.

निस्तस्तहत्कलंकस्य नित्यानित्यविवेकिनः।

संसारहेयताबुद्धिर्जायते वासनाबलात्॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, ५.६२)

संसारविषयी हेयबुद्धी कोणाच्या मनात निर्माण होते? ज्याच्या हृदयातील दोष पूर्णतः नष्ट झालेले असतात, ज्याचे हृदय अत्यंत परिशुद्ध असते अशा जीवात्म्याच्या मनात. त्याचे हृदय केवळ निष्कलंक असून चालत नाही, त्याबरोबरच त्याच्या ठिकाणी विवेकही असला पाहिजे. विवेक दोन प्रकारचा असतो. नित्यानित्यवस्तुविवेक आणि आत्मानात्मविवेक. या प्रपंचात नित्य वस्तू कोणत्या आहेत आणि अनित्य वस्तू कोणत्या आहेत, हे समजून घेतले पाहिजे. त्याबरोबरच आत्मपदार्थ कोणता आहे आणि अनात्मपदार्थ कोणता आहे याचाही विचार केला पाहिजे. आपल्या डोळ्यांना ज्या ज्या वस्तू दिसतात त्या परिवर्तनशील असतात. जे परिवर्तनशील असते ते अनित्य असते. ते चिरंजीव होऊ शकत नाही. कोणत्याही कालात, कोणत्याही कारणाने ज्यात किंचितही परिवर्तन होत नाही तिला 'नित्यवस्तू' म्हणतात. आपल्याला दिसणारी सृष्टी परिवर्तनशील असल्यामुळे ती अनित्य आहे आणि आपल्या डोळ्यांना न दिसणारा परमेश्वर मात्र नित्य आहे.

दृश्य प्रपंचाला अदृश्य परमात्मा आधारभूत आहे. तुम्ही तुमच्या बागेत किंवा शेतात एखादे झाड लावता. ते वाढले की त्याच्या छायेत विश्रांती घेता, त्याच्या फुलाफळांचा आस्वाद घेता. जे झाड तुम्हाला दिसते, तुमच्यावर सावली धरते ते कशाच्या आधारावर उभे असते? तर तुम्हाला न दिसणाऱ्या मुळाच्या आधारावर. त्याप्रमाणेच दिसणारा प्रपंच हा न दिसणाऱ्या परमात्म्याच्या आधारावर उभा आहे. झाडाचे संवर्धन करायचे

असेल तर त्याच्या मुळाला पाणी घालावे लागते. मुळाला पाणी न घालता जर खोडावर, फांद्यांवर आणि पानांवर पाणी शिंपडले तर झाड वाढेल काय? अर्थातच वाढणार नाही. कारण मूळ झाडाचा आधार आहे. तसा परमात्मा प्रपंचाला आधारभूत आहे. विवेकी मनुष्य हे सर्व जाणतो. प्रपंच हा अनित्य आहे आणि परमात्मा हा नित्य आहे, याची त्याला जाणीव असते. शरीरादी जड पदार्थ अनात्म असून सर्वातर्यामी असणारे चैतन्य हा आत्मा आहे हे तो जाणतो. असा नित्यानित्यवस्तुविवेक आणि आत्मानात्मविवेक ज्याच्या ठिकाणी असतो त्याचे अंतःकरण अत्यंत परिशुद्ध असते. अशा मनुष्याच्या मनात संसाराबद्दल हेयबुद्धी उत्पन्न होते.

हेयबुद्धी म्हणजेच प्रपंचविषयक वैराग्यभावना. परमात्मतत्त्व जाणण्यासाठी जर एखादा मनुष्य गुरूकडे गेला तर गुरू त्याची परीक्षा घेतात. त्याचे अंतःकरण शुद्ध आहे की नाही? त्याच्या ठिकाणी विवेक उत्पन्न झाला की नाही? त्याच्या मनात संसाराविषयी विरक्ती बाणली की नाही? आणि मोक्षप्राप्तीची उत्कट इच्छा त्याच्याकडे आहे की नाही? या चार बाबींची परीक्षा गुरू घेतात आणि जर तो परीक्षेत उतरला तर त्याला उपदेश करतात. विवेक, वैराग्य, शमदमादी षट्संपत्ती आणि मुमुक्षुत्व असे साधनचतुष्टय वेदान्तशास्त्रात सांगितले आहेत. साधन नसेल तर साध्य प्राप्त होणार नाही. तुम्ही आगगाडीत बसता म्हणून सोलापूरला पोहोचू शकता. म्हणजे आगगाडी हे तुमचे साधन झाले. जर तुमच्याकडे आगगाडी नसेल, बस किंवा कोणतेही वाहन नसेल, तुमच्या पायात चालण्याचे बळ नसेल आणि तुम्हाला आधार देऊन, पाठीवर उचलून नेणारा कुणी नसेल तर अशा असहाय्य अवस्थेत तुम्हाला कुठेही पोहोचता येणार नाही. जिथे आहात तिथेच राहावे लागेल. म्हणून साधनाशिवाय साध्य प्राप्त होत नाही. काही गोष्टी साध्य करण्यासाठी साधनाची आवश्यकता असते. एका सुभाषितकाराने कशासाठी कोण अधिकारी आहे हे सांगितले आहे:-

ज्योतिष्टोमि स्वर्गकामो विवाहे पुत्रकामवान्।

वाणिज्ये लोभवान् मोक्षे मुमुक्षुरधिकारवान्॥

ज्याला स्वर्गप्राप्तीची इच्छा असेल त्याने ज्योतिष्टोमी याग केला पाहिजे, असे मीमांसाशास्त्र सांगते. हा यज्ञ केल्याशिवाय स्वर्गप्राप्ती संभवत नाही. ज्याला पुत्र व्हावा असे वाटत असेल त्याने लग्न केले पाहिजे. लग्नाशिवाय अपत्यप्राप्ती शक्य नाही.

एका संताकडे अनेक लोक काही ना काही इच्छेने जात असत. एका तरुणाला त्याबद्दल कुतहूल वाटले, त्याने एकाला विचारले, “तुम्ही त्या संताकडे कशासाठी गेला होता?”

“संततीसाठी.” त्याने उत्तर दिले.

“मग झाली तुम्हाला संतती?”

“होय झाली. गुरुमहाराजांच्या आशीर्वादाने.”

त्या तरुणाला वाटले की आपल्यालाही संतती झाली पाहिजे. तो संताकडे गेला. म्हणाला, “महाराज, मला अपत्यप्राप्तीची इच्छा आहे. आपण आशीर्वाद द्यावा.” संताकडे अशी माणसे नेहमीच येत असत. त्यावेळी तो एखादे श्रीफळ देऊन त्यांची बोळवण करीत असे. तरुणालाही त्याने असेच श्रीफळ देऊन एक व्रत करायला सांगितले. तरुणाने निष्ठेने ते व्रत केले. बरेच महिने आणि वर्ष उलटले. तरुण संताकडे गेला आणि म्हणाला, “महाराज, इतके दिवस मी निष्ठापूर्वक व्रत केले, पण अजूनही मला संतती झाली नाही. तुम्ही ज्यांना ज्यांना प्रसाद दिला

त्या सर्वांना संतती झाली. मग मला का बरे होत नाही?”

संताने विचारले, “तुमचे लग्न होऊन किती दिवस झाले?”

तरुण उत्तरला, “महाराज, माझं अजून लग्नच झालं नाही.”

संताने कपाळावर हात मारून घेतला. लग्न न करताच संतती हवी असे कोणी म्हटले तर कशी होणार? म्हणून ‘विवाहे पुत्रकामवान्.’ पुत्रकामना असेल तर विवाह केला पाहिजे. विवाहित स्त्रीपुरुषच संततीचे अधिकारी होत. त्याप्रमाणेच ज्याच्या मनात धनप्राप्तीची इच्छा असेल तोच व्यापार करू शकतो. इतरांनी त्या वाटेला जाऊ नये.

मुमुक्षू म्हणजे मोक्षप्राप्तीची उत्कट इच्छा असलेला मनुष्य. तोच मोक्षाचा अधिकारी होय. जिवंत राहायला श्वासाची जेवढी गरज असते तेवढीच गरज मुमुक्षू मनुष्याला मोक्षाची असते. मोक्ष हा त्याचा श्वास असतो, ध्यास तर असतोच असतो. म्हणून मुमुक्षू मनुष्यच मोक्षाचा खरा अधिकारी असतो. मोक्ष हवा असेल तर मुमुक्षुत्व अंगी बाणले पाहिजे. मुक्ती कोणाला नको असते? प्रत्येकालाच ती हवी असते. उद्या जर आम्ही म्हटले की कोणाकोणाला मुक्ती हवी आहे, त्यांची यादी करा. तर दीक्षा घेण्याऐवजी सर्वजण त्या यादीतच आपले नाव घालतील. दीक्षा घ्या, भस्म लावा, लिंगपूजा करा... ह्या भानगडी हव्यातच कशाला? डायरेक्ट मुक्ती मिळणार असेल तर किती छान होईल! प्रत्येकालाच मुक्ती हवी असते. पण त्यांच्या इच्छेत उत्कटता नसते. जाता जाता सहज मिळाली मुक्ती तर बरेच, नाहीतर पुढल्या जन्मी बघू, अशीच सर्वसामान्यांची भूमिका असते. म्हणूनच ज. रेणुकाचार्यांनी गुरुकृपेसाठी तीन सद्गुण हवेत असे म्हटले आहे. अंतःकरणाची शुद्धता, नित्यानित्यवस्तुविवेक, आत्मानात्मविवेक आणि संसारविषयक हेयबुद्धी. हेयबुद्धी म्हणजेच वैराग्य. संसारहेयबुद्धी म्हणजे काय हे समजून घेण्यासाठी संसार म्हणजे काय हे आधी समजून घेतले पाहिजे. संसार सोडला पाहिजे, कारण तो हेय आहे: असे सर्वजण सांगत असतात. पण संसार म्हणजे नेमके काय? काही जण पति-पत्नी आणि मुलेबाळे यांना संसार समजतात, तर काही जण उद्योगधंदा, जमीनजुमला यांना संसार समजतात. परंतु हा काही संसार या शब्दाचा खरा अर्थ नव्हे. खरा अर्थ यापेक्षा वेगळाच आहे.

एका मनुष्याने गुरूकडे जाऊन दीक्षा घेतली. तो रोज जमेल तेवढ्या वेळा गुरूचे दर्शन घेत असे. आपण गुरूच्या गावी गेलो किंवा गुरू आपल्या गावी आले तर त्यांचे दर्शन आपण दिवसातून दोन-तीन वेळा तरी घेतले पाहिजे, असे शास्त्र सांगते. त्याप्रमाणे तो शिष्य गुरूदर्शन अनेकवार घेत असे. दिवस उलटत गेले आणि त्याच्या गुरूदर्शनात खंड पडत गेला. दिवसातून तीन वेळा दर्शनासाठी येणारा शिष्य हळूहळू दोन वेळा आणि नंतर मोठ्या कष्टाने एकचवेळा येऊ लागला. गुरूने त्याला विचारले, “बाबा रे, मी पाहतो आहे की गेल्या काही दिवसांपासून तू दर्शनासाठी क्वचित्च येतोस. तुझी प्रकृती वगैरे बरी नाही का?”

“नाही महाराज, तसे काही नाही. माझे आता लग्न झाले आहे. संसार गळ्यात पडला आहे. म्हणून तुमच्या दर्शनासाठी आता वेळ मिळत नाही.” शिष्य उत्तरला. त्याने आपल्या बायकोलाच संसार समजले होते. काही दिवसांनी मुले-बाळे झाल्यावर तो त्यांना संसार समजू लागला. मनुष्य जे निमित्त सांगतो, त्याला संसार समजले जाते. पत्नी, मुले, दुकान, मकान, पैसा अशा अनेक गोष्टींना माणसे संसार म्हणत असतात, पण वस्तुतः हे सारे म्हणजे संसार नव्हे. मग संसार म्हणजे आहे तरी काय?

जी वस्तू आपली नाही ती आपल्या मालकीची समजणे ही भावना म्हणजे संसार होय. मनुष्याच्या ठिकाणी अहंकार असतो तसेच ममत्वदेखील असते. असा मनुष्य सांसारिक मनुष्य होय. घरदार आणि अन्य पदार्थ हे दुःख देणारे नाहीत. घरावर, व्यक्तीवर आणि पदार्थावर तुम्ही 'हे माझे आहे' अशी भावना ठेवता म्हणून तुम्ही दुःखी होत असता. घर, व्यक्ती किंवा पदार्थ हे काही तुम्हाला दुःख देत नसतात. एखादा मनुष्य आपले घर दुसऱ्याला विकून त्याचे पैसे मिळवतो. मग त्याची त्या घरावरची मालकी जशी संपुष्टात येते तसेच त्याचे ममत्वही संपून जाते. त्यानंतर जर त्या घराला आग लागली तरी त्याला दुःख होत नाही, कारण ते घर आता त्याचे नसते. विकण्याआधी जर ते घर जळाले असते तर त्याने मोठ्याने भोकाड पसरले असते, छाती बडवून आकांत केला असता. घर तर तेच आहे, मग त्याच्या वागण्यात असा बदल का बरे व्हावा? कारण विकण्याआधी 'हे घर माझे आहे' अशी त्याची भावना होती आणि विकल्यानंतर 'हे घर माझे नाही' अशी त्याची भावना झाली. म्हणजे ज्या वस्तूवर आपले ममत्व नसते ती वस्तू नष्ट झाली तरी आपल्याला चालते. त्याचे आपल्याला दुःख होत नाही. परंतु याउलट ज्या वस्तूवर आपले ममत्व असते त्या वस्तूला इजा पोहोचली तरी आपल्या मनाला वेदना होतात. याचा अर्थ तुमच्या मनातील ममत्व तुम्हाला दुःख देत असते, संसारातील वस्तू नव्हे. निजगुण शिवयोगींनी म्हटले आहे : 'ममकारदिंदे मिक्किनबंदमुटे।' ममत्व हे सांसारिक बंधन आहे, 'ममेति बध्यते जंतुः न ममेति विमुच्यते।' मोक्ष आणि बंधन यामधला फरक येथे सुरेख रीतीने स्पष्ट केला आहे. 'हे माझे आहे, हे माझे आहे' असे म्हणणारा जीव बंधनात पडतो तर 'हे माझे नाही, ईश्वराचे आहे' असे म्हणणारा जीव मुक्त होतो.

तुम्ही प्रवचन ऐकण्यासाठी घराला कुलूप लावून इथे येता, तेव्हा एक किल्ली सोबत आणता. कुलूप बंद करण्यासाठी जी किल्ली तुम्ही वापरता त्याच किल्लीने तुम्ही कुलूपही उघडता. म्हणजे एकाच किल्लीने दोन क्रिया घडतात. कुलूप बंद करणे आणि कुलूप उघडणे. फक्त किल्ली फिरवण्याची दिशा वेगळी असते. किल्ली डावीकडे फिरवली की कुलूप बंद होते आणि ती उजवीकडे फिरवली की कुलूप उघडते. त्याप्रमाणे मनुष्याचे मन ही एक प्रकारची किल्लीच आहे. मनामुळेच जीवात्मा संसारबंधनात पडतो आणि मनामुळेच तो त्यामधून मुक्त होतो. तुमच्या मनात ममत्व असेल तर समजा की तुमचे कुलूप बंद आहे, तुम्ही बंधनात आहात. ममत्व मनातून नाहीसे झाले की समजा तुम्ही मुक्त झालात. प्रवचन संपल्यावर तुम्ही धावत पळत कुठे जाता? तुमच्याच घरी जाता की दुसऱ्याच्या घरी जाता? चला, आज या घरात जाऊ, उद्या त्या घरात जाऊ, असे काही करता का? तुमचे घर झोपडी असले तर तेच तुम्हाला प्रिय असते, त्यातच तुम्हाला आनंद वाटत असतो. म्हणजे तुम्ही जेथून येथे येता तेथेच पुन्हा परत जाता. घर ही जड वस्तू असली तरी त्याच्यावरील ममत्वामुळे ते एक बंधन झालेले असते. जेव्हा घरातून तुम्ही निघता तेव्हा घराने तुमच्या पायाला बांधलेली अदृश्य दोरी हळूहळू ढिली होत जाते आणि तुम्ही इथे प्रवचनासाठी पोहोचता. प्रवचन संपले की तीच अदृश्य दोरी तुम्हाला हळूहळू तुमच्या घराकडे खेचून नेते. लहान मुले पतंग खेळतात तेव्हा पतंगाची दोरी त्यांच्या हातात असते. दोरी सैल सोडली की पतंग आकाशात उंच उंच जातो. मुले खेळाला कंटाळली किंवा पतंग पडतो आहे असे त्यांना वाटले की ते दोरी खेचतात. पतंग त्यांच्या हाती येतो.

पतंगाची दोरी जशी मुलाच्या हाती असते तशी तुमची दोरी घराच्या हाती असते. घराने ओढले की तुम्ही सरळ घराकडे जाता. घराला संस्कृतमध्ये गृह असे म्हणतात. 'गुह्वातीति गृहः।' जे ग्रहण करते, ओढून घेते ते

गृह होय. यात्रेला गेलेला यात्रेकरूदेखील घराची चिंता वाहात असतो. एस्.टी.डी. करून कोण आले, कोण गेले, अशी विचारणा करीत असतो. ज्या वस्तूंना आणि व्यक्तींना आपण आपले मानतो त्या वस्तू-व्यक्तींनी आपल्या हातापायाला जणू एकेक दोरी बांधून ठेवलेली असते. दिसत मुळीच नाहीत, पण प्रत्येक मनुष्याच्या गळ्याला अशा हजारो अदृश्य दोऱ्या बांधलेल्या असतात. जेवढ्या वस्तूंचा संग्रह तुम्ही केलेला असतो त्या सगळ्यांनी तुमच्या गळ्यात पाश अडकवलेले असतात. म्हणून वस्तुविषयक ममत्व हेच बंधन आहे आणि निर्ममत्व हीच मुक्ती आहे.

संसार हेय आहे म्हणजे संसार त्याज्य आहे, असे जेव्हा ज. रेणुकाचार्य सांगतात तेव्हा घरदार सोडून अरण्यात जाऊन बसा, असा त्याचा अर्थ होत नाही. तुम्ही घर सोडू नका, उद्योगधंदा सोडू नका. फक्त 'हे सर्व माझे नसून परमेश्वराचे आहे' अशी दृढ भावना बाळगा. एवढे केले तर मुक्तीची वाट तुमच्यासाठी खुली होईल. संसार सोडा असे म्हटले तरी खरोखरच तुम्ही संसार सोडू शकता काय? हा विश्वसंसार तुमचा आहे काय? हा सोडताना तुम्ही इथले काय घेऊन जाणार? एक कवडीदेखील घेऊन जाता येणार नाही. कारण हे विश्व, हा प्रपंच ईश्वराचा आहे, ईश्वरनिर्मित आहे. तो तुमचा नाही.

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किंचित् जगत्यां जगत्।

तेन त्यक्तेन भुंजीथाः माघृधः कस्यस्विद्धनम्॥

हा सर्व प्रपंच ईश्वराचा आहे की जीवात्म्याचा? तो जीवात्म्याचा नसून ईश्वराचा आहे आणि ईश्वराने तो जीवात्म्याच्या उपभोगासाठी निर्माण केला आहे. दुसऱ्याने एखादी वस्तू जर आपल्याला वापरायला दिली तर ती काय आपल्या मालकीची होते? एखादी स्त्री मैत्रिणीला नवी साडी वापरायला देते. दोन दिवस वापरून तिने ती परत केली पाहिजे. तसे घडले नाही तर? कोण आपली वस्तू दुसऱ्याला वापरायला देईल? तशी ईश्वराने पंचमहाभूतात्मक सृष्टी उत्पन्न करून ती जीवात्म्याला उपभोगासाठी दिली आहे. परंतु जीवात्मा मात्र सर्व सृष्टी आपल्या मालकीची समजतो. एखादा भाडकरी हे माझे घर आहे म्हणून घरमालकाला कोर्टात खेचतो, तसाच हा प्रकार आहे. मालक बिचारा काय करणार? सर्व प्रपंच ईश्वराच्या मालकीचा आहे, जीवात्मे तेथील भाडेकरू आहेत. आपले हे शरीरदेखील एक भाड्याचे घरच आहे. केव्हा ना केव्हातरी ते तुम्हाला सोडावेच लागणार आहे. तुम्ही आपणहून सोडले नाही तरी तुम्हाला बाहेर काढले जातेच. म्हणून आधीपासूनच आपण 'हे माझे नाही' असे जाणून सावध असले पाहिजे. आपण जग आणि शरीर आपले समजलो तरी काही ना काही लीला करून ईश्वर आपल्याला पश्चात्ताप करायला भाग पाडतो. दुःखाची चपराक बसली की मनुष्य शहाणा होतो. त्यावेळी त्याला देवाची आठवण येते. म्हणून ममत्व म्हणजेच संसार आहे. घर म्हणजे संसार नव्हे, तर घरावरील ममत्व म्हणजे संसार. तुम्ही कुठेही असलात तरी प्रपंच ईश्वराचा आहे ही भावना ठेवली तर तो दुःखदायक ठरणार नाही. संसारहेयस्थलामध्ये जगद्गुरू रेणुकाचार्यांनी संसार म्हणजेच ममत्व असून त्याचा त्याग करा, असे प्रतिपादन केले आहे. एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करीत आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

श्रीसिद्धेश्वर मंदिर, सोलापूर

२३ जुलै १९९०

संसारहेयस्थल-२

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

अनेक जन्मांत पुण्यकर्म केल्यामुळे एखाद्या जीवात्म्याचे अंतःकरण परिशुद्ध होऊन त्याच्याठावी विवेक उत्पन्न होतो. अशा विवेकसंपन्न पुरुषाच्या मनात संसाराबद्दल हेयबुद्धी निर्माण होते. संसार या शब्दाचा अर्थ काय, याचा थोडा विचार काल आपण केला आहे. सामान्य मनुष्य घरदार, मुलेबाळे, शेतीवाडी इत्यादी वस्तूंना संसार मानतो. ईश्वराने जी सृष्टी निर्माण केली आहे त्या सृष्टीतल्या काही वस्तूंचा संग्रह जीवात्मा करतो. त्या वस्तूंचा आपल्या ममत्वाचा शिक्षा मारतो. या ममत्वालाच संसार असे म्हणतात. 'संसरति इति संसारः।' जो पुढेपुढेच जातो, कधी हाती लागत नाही, त्याला 'संसार' असे नाव आहे. लहानपणी आपला असा समज असतो की डोक्यावर दिसणारे निळे आकाश एखाद्या सर्कशीच्या तंबूसारखे आहे. आपण धावत धावत जर क्षितिजापर्यंत गेलो तर आपण त्याला हाती पकडू शकू. निळे आकाश क्षितिजावर टेकलेले दिसते. तेथपर्यंत जर धावत गेलो तर क्षितिज पुन्हा दूर गेलेले असते, ते कधीही हाती लागत नाही.

संसाराची आणि सांसारिक वस्तूंची अवस्था अशीच आहे. जीवात्मा सुखाच्या मागे सतत धावत असतो. शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध या पाच विषयांत सुखाचा शोध घेत असतो. युगे उलटून गेली, परंतु त्याला कोठे सुख सापडले नाही. एका कवीने म्हटले आहे:-

तारीख तुम्हे बतलायेगी दुनिया मे सुख का नाम नहीं।

जिस दिल मे हौसका शिक्षा है उस दिल को आराम नहीं।।

जीवात्मा संसारात सुख शोधण्याचा आटोकाट प्रयत्न करतो. त्यासाठी आयुष्यभर वणवण करतो. आज सुख मिळाले नाही तर उद्या मिळेल. या वर्षी नाही मिळाले तर पुढल्या वर्षी मिळेल. परंतु त्याला ते कधीही मिळत नाही. म्हणून कवी म्हणतो, 'तारीखच तुम्हाला सांगेल की संसारात सुख नाही.' तारीख म्हणजे दिवस. आपल्या आयुष्याची एक शेवटची तारीख असते- लास्ट डेट! आयुष्यात दोनच तारखा महत्त्वाच्या असतात. एक बर्थ-डेट आणि दुसरी लास्ट-डेट. कवी म्हणतो की, शेवटची तारीख म्हणजे तुमचे जीवन ज्या दिवशी संपुष्टात येईल त्या दिवशी तुम्हाला कळेल की उभे आयुष्य आपण गमावले तरी सुख सापडले नाही. अंतिम क्षणी तो पश्चात्ताप करतो. एकाची अशी अवस्था पाहून देखील दुसरा शहाणा होत नाही. संसारात आणि सांसारिक वस्तूंत कोणालाही सुख गवसलेले नाही. सुख बाहेर शोधून ते सापडणार नाहीच. कारण ते बाहेर नाही तर आत आहे. त्याच्या शोधाची दिशाच चुकलेली आहे.

एक म्हातारी आपल्या घरात वाकळ शिवत बसली होती. आपल्या नातलगंना अशा वाकळी शिवून ती भेट देत असे. दुकानात खरेदी केलेल्या ब्लॅकटपेक्षा वाकळीत मायेची ऊब अधिक असते. म्हणून ती सर्वांना वाकळ शिवून 'ही घे बघ, नवी वाकळ' असे म्हणत त्यांना वाकळ देई. वाकळ असते जुन्या कपड्यांचीच, पण ती शिवली की तिला 'नवी वाकळ' म्हणतात. म्हातारी वाकळ शिवत बसली होती. संध्याकाळची वेळ होती. घरात अंधार दाटू लागला होता. दोरा ओवताना तिच्या हातातून सुई खाली पडली. दृष्टी अंधू असल्यामुळे तिला सुई सापडना. रस्त्यावरून एक शहाणा चालला होता. त्याने सहज वळून पाहिले तर दारातून म्हातारी जमिनीवर

काहीतरी शोधत असलेली त्याला दिसली. त्याने उत्सुकतेने विचारले, “आजी, काय शोधत आहेस तू?”

“अरे बाबा, शिवताना सुई खाली पडली ती शोधत आहे.” म्हातारी उत्तरली.

“आजीबाई, मग अंधारात सुई कशी दिसेल? उजेडात पाहा.” असे सांगून तो निघून गेला. म्हातारी होती जरा शहाणीच. ती घरातून बाहेर आली आणि रस्त्यावर मर्क्युरी लाईटच्या प्रकाशात सुई शोधू लागली. सुई पडली घरात अन् शोधू लागली रस्त्यावर! जाणाऱ्या-येणाऱ्यांनी म्हातारीची कृती पाहिली. त्यांना वाटले, हिची काहीतरी मूल्यवान वस्तू हरवली आहे, आपण हिला मदत केली पाहिजे. त्यांनीही शोधायला सुरुवात केली. एकाला पाहून दुसरा, दुसऱ्याला पाहून तिसरा, तिसऱ्याला पाहून चौथा. असे हळूहळू लोक जमा होत गेले. सगळे रस्त्यावर शोधाशोध करू लागले. नेमके काय शोधायचे हे कोणालाच माहित नव्हते. प्रचंड गर्दी जमली, वाहतूक ठप्प झाली. त्या मार्गाने एक संत चालले होते. त्यांनी गर्दी पाहिली. त्यामधल्या एकाला विचारले, “तू काय शोधत आहेस? तुझे काही हरवले का?”

“नाही, माझे काही हरवले नाही. पण या रस्त्याने जाताना माझ्या आधी जाणारा मनुष्य काहीतरी शोधत होता, म्हणून मीही शोधत बसलो.” त्याने उत्तर दिले. मग त्याच्या पुढच्या मनुष्याला संताने हाच प्रश्न विचारला. त्याने वरीलप्रमाणेच उत्तर दिले. असे प्रत्येकाला विचारत विचारत शेवटी संत म्हातारीपर्यंत पोहोचले. त्यांनी म्हातारीला विचारले, “बाई, तुझे काही हरवले आहे का?”

“होय महाराज, माझी सुई हरवली आहे. ती मी शोधत आहे.”

“कुठे हरवली?” संताने विचारले.

“घरात.” तिने उत्तर दिले.

“मग रस्त्यावर कशाला शोधत आहेस? सुई हरवली घरात अन् शोधत आहेस रस्त्यावर?”

“महाराज,” म्हातारी म्हणाली, “मी घरातच शोधत होते. पण एका शहाण्याने मला उजेडात शोधायला सांगितले. म्हणून मी रस्त्यावरच्या प्रकाशात सुई शोधत आहे.”

संत म्हणाले, “त्याने बरोबरच सांगितले. प्रकाशातच शोध घेतला पाहिजे. परंतु वस्तू जिथे हरवली तिथे प्रकाश आणून शोधले पाहिजे.”

आपली गत त्या म्हातारीसारखीच आहे. वस्तू जिथे आहे तिथेच तिचा शोध घेतला पाहिजे. दुसरीकडे ती शोधत बसलो तर युगे निघून जातील. पण वस्तू सापडणार नाही. संसारात सुखाचा कितीही शोध घ्या, ते सापडणार नाही. कारण ते तेथे नाहीच, ते आहे आपल्या अंतरंगात. ते आहे आपल्या आत्म्याच्या ठिकाणी. आपल्या अंतरंगात सुख असताना आपण ते बाहेर का बरे हुडकतो? ते असेच. एकाला बघून दुसरा, दुसऱ्याला बघून तिसरा याप्रकारे. हा सर्व वेडेपणा चाललेला आहे. संसारात सुख हुडकले तर निराशेशिवाय पदरात काय पडणार?

संसार हा असा आहे. त्याच्यात सुख शोधण्याचा कितीही प्रयत्न करा, त्याला पकडण्याचा कितीही प्रयत्न करा, तो पुढेपुढेच सरकत जाईल. तुमच्या हाती लागणार नाही. संसार हा असा जीवात्म्याला आपल्या मागे धावायला भाग पाडतो. म्हणून कवी म्हणतो, ‘जिस दिल मे हौस का शिक्का है उस दिल को आराम नही।’ ज्याच्या मनात हौस, आशा असते त्याला कधीही समाधान लाभत नाही. ‘नैराश्यं परमं सुखम्।’ आशारहित मनुष्यच सुखी होऊ शकतो. म्हणून ज. रेणुकाचार्य सांगतात:-

ऐहिके क्षणिके सौख्ये पुत्रदारादिसंभवे।

क्षयित्वादियुते स्वर्गे कस्य वांछा विवेकिनः॥५.६३॥

संसारात जर अजिबातच सुख नसेल तर जीवात्मा संसाराच्या मागे का लागलेला असतो? त्याचा पाठलाग का करीत असतो? ज. रेणुकाचार्य सांगतात की, संसारात सुख नाही असे नाही. पण त्यात जे सुख आहे ते क्षणिक असते. सुखाचे दोन प्रकार आहेत. इहलोकातील सुख आणि परलोकातील सुख. इहलोकात सुख भोगून जीवात्मा जेव्हा शरीर सोडतो तेव्हा परलोकात सुख भोगण्याची इच्छा त्याच्या मनात असते. त्याच्या पुण्यकर्मांमुळे त्याला परलोकातही सुखप्राप्ती होते. इहलोकातील असो वा परलोकातील असो, हे सुख शाश्वत नाही. एका क्षणापेक्षा अधिक सुख देणारा कोणताही विषय या संसारात नाही. एखादा गुलाबजामून तुम्ही जिभेवर ठेवता त्यावेळी जिभेवर असेपर्यंतच तुम्हाला माधुर्याचा अनुभव येतो. जिभेवर ठेवण्यापूर्वी आणि पोटात गेल्यानंतर त्याचे माधुर्य तुम्हाला जाणवत नाही. एक तासभर तुम्ही तो जिभेवर ठेवत नसता, ठेवू शकतही नाही. म्हणून क्षणापुरतेच सुख तो तुम्हाला देत असतो, त्यापेक्षा अधिक देऊ शकत नाही. आकंठ भोजन झाल्यावर एक गुलाबजामून तुम्हाला खायला सांगितले तर तो दुःखदायक ठरतो. म्हणजे जो पदार्थ आधी सुखदायक असतो तोच नंतर दुःखदायक ठरतो.

एखादा प्रिय असलेला पाहुणा घरी येणार असेल तर मनुष्याला खूप उत्सुकता लागून राहते. पाहुण्याच्या स्वागतासाठी तो स्टेशनवर जातो. गाडी लेट असेल तर आपल्या मनाशी चरफडतो. स्टेशनवर पाहुणा उतरला की त्याला आनंदाने मिठी मारतो. घरी आणून आगतस्वागत करतो. आंघोळीसाठी नवे साबण, गरम पाणी, जेवणात गोडगोड पदार्थ... सारे काही यथास्थित करतो. परंतु हे किती दिवस चालते? दोन दिवस, तीन दिवस. पाहुण्याचा मुक्काम लांबत चालला की त्याचे आदरातिथ्य करणारा यजमान आणि यजमानीण अस्वस्थ होऊ लागतात. हा कधी जाणार? याला घरादाराची आठवण आहे की नाही? मग हळूच त्याला विचारले जाते- 'आपण कधी जाणार? तिकीट काढून देऊ का? रिझर्वेशन करून देऊ का?' म्हणजेच पाहुण्याबद्दल यजमानाच्या मनात पहिल्या दिवशी जी प्रेमभावना असते ती नंतर राहत नाही. हे सर्व व्यवहार क्षणिक असतात. माणसे एकमेकावर प्रेम करतात, परंतु ते परिपूर्ण असू शकत नाही. म्हणून बृहदारण्यक उपनिषदात याज्ञवल्क्य महर्षी मैत्रेयीला सांगतात:-

न वारे पत्युकामाय पति प्रियो भवति। आत्मनस्तु कामाय पति प्रियो भवति॥

न वारे जायाये कामाय जाया प्रिया भवति। आत्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति॥

न वारे पुत्रस्य कामाय पुत्र प्रियो भवति। आत्मनस्तु कामाय पुत्र प्रियो भवति॥

पती पत्नीवर आणि पत्नी पतीवर प्रेम करताना दिसतात. पिता-पुत्र यांच्यामध्येही प्रेमसंबंध असतात. परंतु कुणीही कोणावर प्रेम करीत नसतो. प्रत्येक जण स्वतःवरच प्रेम करीत असतो. आपल्यासाठी दुसऱ्यावर प्रेम करीत असतो. त्याच्यासाठी त्याच्यावर प्रेम करीत नाही. संसारातील प्रेमात काही ना काही स्वार्थ दडलेला आपल्याला आढळतो. दुसरे काही नाही तरी समोरच्या व्यक्तीकडून निदान प्रेमाची तरी अपेक्षा असतेच. संसारात निरपेक्ष प्रेम संभवत नाही. म्हणून पत्नी, पुत्र, मित्र यांच्याकडून मिळणारे सुख क्षणिक असते, असे ज. रेणुकाचार्य म्हणतात.

विद्याभ्यास, प्रजोत्पादन, समाजसेवा आणि परमार्थसाधना या चारही गोष्टी एकाच आयुष्यात साध्य व्हाव्यात यासाठी भारतीय जीवनपद्धतीत ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ आणि संन्यास असे चार आश्रम सांगितले आहेत. शंभर वर्षांच्या आयुष्यात पहिली पंचवीस वर्षे विद्याभ्यास करावा, त्यानंतर पुढील पंचवीस वर्षे गृहस्थ होऊन संसार करावा, त्यानंतरची पंचवीस वर्षे वानप्रस्थ होऊन समाजसेवा करावी आणि शेवटची पंचवीस वर्षे संन्यास घेऊन परमार्थात व्यतीत करावी; अशी एक रेखीव जीवनपद्धती आपल्या पूर्वसूरींनी आखून दिली आहे. ब्रह्मचर्याश्रमात विद्यार्जन केले पाहिजे. विद्या ही अशी गोष्ट आहे की जी कितीही वाटली, तिचे कितीही दान केले तरी ती संपत नाही. संपत्ती उधळली तर ती संपून जाते, परंतु हजारो लोकांना विद्यादान केले तरी आपल्या जवळची विद्या संपत नाही. तुम्ही संपत्तीत, जमिनीत, घरात वाटा मागू शकता. परंतु विद्येमध्ये वाटा मागता येत नसतो. व्यवहारात तुम्ही पाहता की घरादाराची कशी वाटणी केली जाते. त्याविषयी एक मनोरंजक कथा सांगतात.

दोन भाऊ होते. त्यांच्यात वाटणी झाली. घराचे दोन भाग झाले, शेताचे दोन भाग झाले. घरातली भांडीकुंडी, चीजवस्तू सारे काही दोन भागांत वाटले गेले. राहता राहिली एक म्हैस. तिची वाटणी कशी करायची, असा प्रश्न पडला. दोघा भावांत एक भाऊ भोळा होता तर दुसरा चतुर होता. भाऊ पंचायतीकडे गेला आणि त्याने पंचांना सांगितले, “माझा भाऊ भोळा आहे. तेव्हा तुम्ही एक काम करा. म्हशीचे दोन भाग करा. तिची लांबी मोजून मध्यभागापासून तोंडाकडे एक भाग आणि मध्यभागापासून शेपटीपर्यंत दुसरा भाग. पहिला भाग माझ्या भावाला द्या आणि दुसरा भाग मला द्या. पहिल्या भागाची सर्व काळजी त्याने घ्यावी आणि दुसऱ्या भागाची सर्व काळजी मी घेईन.”

बघा, किती हुशार होता तो भाऊ! म्हशीला चारापाणी भोळ्या भावाने घालायचे आणि म्हशीचे दूध वगैरे याने फस्त करायचे! जगात असे हुशार लोक बरेच असतात. पंचांनी त्याने सांगितल्याप्रमाणे म्हशीची लांबी मोजून तिचे दोन भाग केले. पहिला भाग भोळ्या भावाला तर दुसरा भाग हुशार भावाला वाटून दिला. बिचारा भोळा भाऊ म्हशीची पूर्ण काळजी घ्यायचा. तिला चारा खाऊ घालणे, पाणी पाजणे हे सारे करायचा. दुसरा भाऊ तिचे दूध आणि शेण यांचा वापर करायचा. भोळ्याने खाऊ घालायचे, शहाण्याने दूध प्यायचे. असे बराच काळ चालले. भोळ्याची बायको हुशार होती. ती नवऱ्याला म्हणाली, “आपण चारा घालायचा आणि त्यांनी दूध प्यायचे हे काही बरोबर नाही. मला हे पटत नाही.”

“पण आपण काय करू शकतो? पंचांनीच अशी वाटणी करून दिली आहे.” तो म्हणाला.

“मी सांगते तशी युक्ती करा, म्हणजे हा प्रश्न मिटेल.” बायको म्हणाली. तिने त्याच्या कानात एक युक्ती सांगितली. दुसऱ्या दिवशी हुशार भावाची बायको दूध काढायला बसली. त्यावेळी भोळ्या भावाने एक लहानशी काडी म्हशीच्या नाकात घातली आणि तो हळूहळू फिरवत बसला. म्हैस अस्वस्थ होऊन हालचाल करू लागली. तेव्हा भावजय म्हणाली, “भावजी, असे काय करता? मी दूध काढते आहे ते दिसत नाही का?”

तो म्हणाला, “वहिनी, हा भाग माझ्या मालकीचा आहे. मी काहीही करीन. तू तुझे काम कर, मी माझे काम करतो.”

शेवटी म्हैस उधळली. तिच्या लाथेने सर्व दूध सांडले. रोज हा प्रकार घडू लागला. शहाण्या भावाला काही बोलता येईना. म्हशीचा पुढचा भाग भोळ्या भावाच्या मालकीचा होता. नियमाप्रमाणे तो त्या भागात काहीही

करू शकत होता. 'तोंड दाबून बुक्क्यांचा मार' अशी शहाण्या भावाची अवस्था झाली. शेवटी त्याने भोळ्या भावाला बोलावून त्याच्याशी समझोता केला. दोघांनी मिळून म्हशीचे चारापाणी करायचे आणि दूध निम्मे निम्मे वाटून घ्यायचे असे ठरले. भावाभावांच्या वाटणीची अशी ही गंमतीची कथा आहे. तुम्ही प्रत्येक वस्तूत वाटा मागू शकता, परंतु विद्येत वाटा नाही मागता येत. तुमचा एखादा भाऊ जर शिकला, एम्.ए., पीएच.डी. झाला तर त्याच्या त्या कमाईत तुम्ही वाटा मागता काय? त्याची डिग्री अर्धी फाडून घेता काय? तुम्ही फारतर त्याच्याकडून त्याची विद्या शिकून घेऊ शकता. त्याने ती शिकवली तरी ती कमी होत नाही.

म्हणून ब्रह्मचर्याश्रमात विद्या मिळवली पाहिजे. विद्या ही अशी संपत्ती आहे की जी कोणताही चोर चोरू शकत नाही, राजा जप्त करू शकत नाही. या संपत्तीवर इन्कमटॅक्स खात्याची धाड पडत नाही. विद्येमुळे मनुष्य निर्भय होतो. म्हणून विद्याधन हे सर्व धनांत श्रेष्ठ धन होय. ब्रह्मचर्याश्रमात तुम्ही जी कमाई करता तिच्यावरच तुमच्या आयुष्याची पुढची पंचाहत्तर वर्षे अवलंबून असतात. म्हणून विद्याध्ययनाला प्राधान्य दिले पाहिजे. 'विद्याध्ययनं तपः।' असे म्हटले जाते. विद्याध्ययन ही एक तपश्चर्या आहे. विद्यार्थ्यांनी व्यसनापासून मुक्त असले पाहिजे. नसता त्याचे जीवन अंधकारमय होईल. ज्या देशाची युवापिढी व्यसनाधीन असते त्या देशाचे भवितव्य अंधारात बुडालेले असते. बुद्धी ही बलिष्ठ आणि निरामय असली पाहिजे. ती तशी नसेल तर 'बुद्धिनाशात् विनश्यति।' अशी अवस्था होते. मस्तकाला उत्तमांग असे म्हटले जाते. तेच सर्व शरीरावर अधिकार गाजवते. व्यसनाचा परिणाम बुद्धीवर होतो. व्यसनाधीन मनुष्य स्वतःचे रक्षण करू शकत नाही, मग इतरांचे कसे करू शकेल?

आहार शुद्ध असेल तर बुद्धी शुद्ध होते. 'आहारशुद्धी सत्त्वशुद्धिः।' आहाराचा आपल्या शरीरस्वास्थ्यावर जसा परिणाम होतो तसाच आपल्या मनावर आणि बुद्धीवरही होतो. आहार शुद्ध असेल तर शरीरातील रक्त, मांस, मज्जा, शुक्र इत्यादी सप्तधातू शुद्ध होतात. म्हणून वीरशैवसिद्धान्तात, स्वयंपाक झाला की लगेच खायला बसू नये, असे सांगितले आहे. स्वयंपाक झाल्यावर त्याची पूजा करावी, देवाला नैवेद्य दाखवावा आणि ते अन्न प्रसाद म्हणून सेवन करावे, असे हा सिद्धान्त सांगतो. इष्टलिंगाला नैवेद्य दाखविल्याशिवाय पदार्थ खाण्यास येथे मनाई आहे. म्हणून ब्रह्मचर्यावस्थेत आहार शुद्ध असला पाहिजे. म्हणजेच अपेययपान आणि अभक्ष्यभक्षण यांच्यापासून विद्यार्थ्यांनी दूर राहिले पाहिजे. ब्रह्मचर्यावस्थेत एकाग्र मनाने केवळ विद्यार्जनच केले पाहिजे. आपल्या देशात बालवयातील मुले शाळेत न जाता पोटापाण्यासाठी कामे करतात हे चुकीचे आहे. असे घडू नये. विद्यासंपादन करण्याचा त्यांचा हक्कच त्यामुळे नाकारला जातो. या वयात जी विद्या मिळते तिच्यावरच पुढील जीवन अवलंबून असते. ब्रह्मचर्याश्रम हा असा आश्रम आहे की जो कोणालाही टाळता येत नाही. पुढील आश्रम टाळणे शक्य आहे. ब्रह्मचारी मनुष्य गृहस्थाश्रम आणि वानप्रस्थाश्रम टाळून संन्यास घेऊ शकतो. परंतु कोणत्याही मनुष्याला ब्रह्मचर्याश्रम टाळता येत नाही, एवढा हा आश्रम महत्त्वाचा आहे. यापुढील आश्रम आहे गृहस्थाश्रम. त्याविषयी आपण उद्या विचार करू, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करीत आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

श्रीसिद्धेश्वर मंदिर, सोलापूर

२४ जुलै १९९०

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

संसारत जन्म घेतल्यावर जीवात्म्याला सुखाची गरज भासते. सुखोपभोगाची अभिलाषा त्याच्या मनात उत्पन्न होते. कसेही असो, कुठूनही मिळो पण मला सुख मिळाले पाहिजे, असा प्रत्येकाचा आग्रह असतो. सांसारिक सुखासाठी दुसऱ्या व्यक्तीची अथवा पदार्थाची आवश्यकता असते. आत्मसुख यापेक्षा वेगळे आहे. एखादा मनुष्य अंतर्मुख होऊन अंतरंगात एकटेपणाने आत्मसुख भोगू शकतो. तेथे दुसऱ्या व्यक्तीची गरज नसते. परंतु संसारसुख मात्र दुसऱ्या व्यक्तीवर अवलंबून असते. संसारसुख आत्मसुखासारखे सरळ मिळत नाही. सुख आणि सुखभोक्ता यांच्यामध्ये एक व्यक्ती अथवा वस्तू असावी लागते, तेव्हाच ते मिळते. संसारसुख कसे मिळते आणि कोणाकडून मिळते, याची तुम्हाला कल्पना आहे. पतीला पत्नीकडून, पत्नीला पतीकडून, मातापित्याला मुलाबाळांकडून, मुलाबाळांना मातापित्याकडून जे सुख मिळते त्याला संसारसुख म्हणतात. हे सुख किती काळ मिळते? तर केवळ एका क्षणापुरते. संसारत शाश्वत सुख मिळत नाही. खरेतर सुख मनुष्याच्या अंतर्दुःखाची असते, परंतु तो सुखासाठी दुसऱ्यासमोर भिकाऱ्यासारखा हात पसरतो. पहिला दुसऱ्यासमोर हात पसरतो तर दुसरा पहिल्यासमोर हात पसरतो. दोघेही परस्परांकडे भिकाऱ्यासारखी सुखाची याचना करताना दिसतात. त्यांना मिळणारे सुख क्षणिकच असते. शब्दस्पर्शादी विषयांपासून मनुष्याला सुख थोडे मिळते, परंतु दुःख मात्र भरपूर मिळते. विषय रमणीय दिसतात, परंतु दुःखदायक ठरतात.

आत्मसुख आणि संसारसुख यांच्यातील फरक शास्त्रकारांनी उसाचा दृष्टान्त देऊन स्पष्ट केला आहे. तुम्ही ऊस कधी खाल्ला आहे काय? खाल्ला असणार. ऊस खाण्याच्या दोन पद्धती आहेत. पहिली पद्धत म्हणजे शेंड्याकडून बुडापर्यंत ऊस खाणे. दुसरी पद्धत म्हणजे बुडाकडून शेंड्यापर्यंत ऊस खाणे. शेंड्याकडे गोडी कमी असते आणि बुडाकडे गोडी जास्त असते. शेंड्याकडून बुडाकडे खात असताना हळूहळू गोडी वाढत जाते, शेवटी परमावधीला पोहोचते. बुडाकडून जर ऊस खायला सुरुवात केली तर सुरुवातीला त्याचा रस अत्यंत गोड लागतो, परंतु हळूहळू त्याची गोडी कमी होत जाऊन तो फिका होतो. ऊस खाण्याचा पहिला प्रकार म्हणजे आत्मसुख आणि दुसरा प्रकार म्हणजे संसारसुख. आत्मसुखाची गोडी प्रारंभी कमी असते, नंतर ती गहिरी होत जाते. संसारसुखात प्रारंभी गोडी अधिक असते, परंतु नंतर ते सुख फिके होत जाते. काही माणसे संसाराला इतकी कंटाळतात की घरदार, मुलेबाळे यांना सोडून जातात. नको हा संसार, असे त्यांना वाटते.

अध्यात्मात सुरुवातीला गोडी वाटत नाही. प्रवचनात झोप येते. पूजा म्हणजे ओझे वाटते. जप करणे कंटाळवाणे वाटते. ध्यान तर आवडतच नाही. कशाला आपण इथे आलो, असे वाटते. परंतु हळूहळू त्यात तुम्ही रमत गेलात तर त्याची रंगत अधिक वाढत जाते. मग अध्यात्म सोडवत नाही. शेंड्याकडून बुडापर्यंत ऊस खात जाण्याचाच हा प्रकार. संसार शेवटी सोडावासा वाटतो. अध्यात्म शेवटी आपला श्वास होऊन राहते. संसारसुख असे क्षणिक असते. संसारत जे सुख आपल्याला दिसते ते आपल्या आत्म्यातील सुखाचाच अंश असतो. संसारसुख भोगण्यासाठी ब्रह्मचर्याश्रमातून गृहस्थाश्रमात प्रवेश करावा लागतो. 'गृहे तिष्ठतीति गृहस्थः।'

जो घरात राहतो आणि घराविषयी विचार करतो तो गृहस्थ होय. वंशसातत्य राखण्यासाठी, प्रजोत्पादनासाठी गृहस्थाश्रमाची निर्मिती झाली आहे.

विवाह जुळवताना वधू-वरांचे छत्तीस गुण जुळले पाहिजेत. जन्मकुंडली पाहून गुणांची पारख करता येते. मुलगी बघताना तिचे गुण बघितले पाहिजेत. तिचे आईवडील किती धन देतात त्याकडे पाहू नये. गुण-धर्म सोडून जर धन-धर्म पाहिला तर वैवाहिक जीवनात अनर्थ होण्याचीच शक्यता जास्त आहे. हुंड्यासाठी कितीतरी स्त्रियांचे बळी जातात. तुमच्या सुनेचा तुम्ही बळी घेतला तर तुमच्या मुलीचा तिकडे बळी जातो, हे लक्षात घेतले पाहिजे. आपल्या समाजात स्त्रियांची अवहेलना आणि मानखंडना खूप झाली आहे. 'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता।' असे स्त्रीविषयी गौरवोद्गार पूर्वसूरींनी काढले आहेत. ज्या घरात नारीची पूजा केली जाते त्या घरात देवतांचा निवास असतो. ज्या घरात स्त्रियांना यातना होतात, स्त्रिया सदैव रडत असतात त्या घरात देव नव्हे तर राक्षस राहतात, असे समजावे.

म्हणून लग्न जुळवताना धन नव्हे तर गुणाला प्राधान्य दिले पाहिजे. त्याशिवाय घरात सुखसमाधान नांदणार नाही. आपल्या मुलाच्या शिक्षणासाठी दहा लाख रुपये तुम्ही खर्च केले असतील, म्हणून सुनेकडून ते वसूल करावेत, हा कुठला न्याय आहे? हा कुठला धर्म आहे? तुम्ही सुनेचा छळ केला तर तिकडे तिचे आईवडील आणि कुटुंब दुःखात बुडून जाते. म्हणजे तुम्ही एका व्यक्तीचा छळ करित नाही तर एका कुटुंबाचा छळ करित असता. स्त्री हे परमेश्वराचे मातृरूप आहे. तिच्यावरच सर्व कुटुंब अवलंबून असते. म्हणून घरात स्त्रीचा गौरव झाला पाहिजे. स्त्रीचा छळ स्त्रीच करते ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे. सासू-सुनेचे नाते मांजर-उंदरासारखे आहे. सुनेला पाहिले की सासू मांजरीसारखी फिसफिस करते, तिला खाऊ की गिळू अशा नजरेने पाहते. सासूच दोषी असते असे नव्हे तर सूनही आपल्या अंगातले 'गुण' दाखवत असते.

लग्न होऊन जेव्हा सून घरात येते तेव्हा घरात सासूबाई असतातच. अलीकडे लग्न जुळवताना सासू नाही असे पाहूनच मुलींना देतात. सासू-सासरे मेले असतील तर त्या घरात आपली मुलगी सुखात राहिल असे आईवडिलांना वाटते. सासू-सुनेचे भांडण कसे सुरू होते हे आमच्यापेक्षा तुम्हालाच जास्त माहीत आहे. तरीही गंमत म्हणून आम्ही तुम्हाला सांगतो. सासू सुनेला चहा करायला सांगते. सून छानपैकी दोन कप चहा करते. एक कप सासूसाठी, एक कप स्वतःसाठी. स्वतःच्या कपात साय घालते. पहिल्या दिवशी साय खायला सुरुवात तर पुढे ही अखबे घर गिळणार की काय? यामुळे जर सासू सुनेला बोलली तर सुनेला वाटते की एवढीशी साय खाल्ली म्हणजे फार मोठा अपराध केला की काय? आईची माया सायीसारखी असते असे म्हणतात. म्हणजे साय हे मायेचे प्रतीक आहे. परंतु येथे मात्र सायीमुळे माया नव्हे, तर कलह निर्माण होतो. खरे तर सुनेने सासूच्या कपात साय घातली पाहिजे. तिला हे शिक्षण तिच्या घरातून, आईकडून मिळायला हवे होते. समजा, सुनेचे चुकले तर सासूने विचार केला पाहिजे. एवढी साय खाणे म्हणजे काही मोठा गुन्हा नव्हे. हिने साय खाल्ली तर पुढे हिच्या पोटी जन्माला येणारा आपला नातूच धष्टपुष्ट होईल, असा विचार सासूने केला तर कलह होण्याची शक्यता नाही. सुनेने सासूला आईसारखे मानले आणि सासूने सुनेला मुलीसारखे मानले तर असंख्य कुटुंबे समाधानी होतील.

संसारात सुख फार कष्टाने मिळते. तेही क्षणिकच असते. 'सुख पाहता जवापाडे। दुःख पर्वताएवढे।' असे

एका संताने म्हटले आहे. जवाच्या दाण्याएवढे संसारात अल्प सुख आहे आणि दुःख मात्र पर्वतासारखे प्रचंड आहे. 'संसारसागरं दुःखं तस्मात् जाग्रत जाग्रत।' संसारसागर दुःखमय आहे. येथील दुःख एकटा मनुष्य सहन करू शकत नाही. म्हणून त्याला आपले दुःख दुसऱ्याला सांगून हलके करून घ्यावे लागते आणि दुसऱ्याचे दुःख ऐकून घ्यावे लागते. असे सुख-दुःख वाटून घेण्यासाठी गृहस्थाश्रमाची निर्मिती झाली आहे. शास्त्रात सांगितले आहे- 'एकाकी नैव रमते।' म्हणून शिवदेखील एकटा नसतो, त्याच्या सोबत शक्ती असते. शिव-शक्तीचा विलास म्हणजे हे विश्व होय.

सानंदं सदनं सुताश्च सुधीयः कांता न दुर्भाषिणी।

सन्मित्रं सुधनं स्वयोषितरतिश्चाज्ञा परासेवकाः।

साधोसंगमुपासते हि सततं धन्यो गृहस्थाश्रमः॥

गृहस्थाश्रम हा एक श्रेष्ठ आश्रम आहे, असे आपल्या आचार्यांनी सांगितले आहे. गृहस्थाश्रम धन्य कधी होतो? घरात येताक्षणीच मनुष्याचे मन प्रसन्न झाले पाहिजे. घराचे अंगण स्वच्छ, रांगोळी घातलेले असावे. घरही आतून स्वच्छ आणि नीटनेटके असावे. घरातली संतती बुद्धिमान असावी. घराची मालकीण गोड बोलणारी असावी. ती कर्कशा असू नये. मित्र हे सन्मित्र असावेत. आपली कमाई स्वकष्टार्जित आणि उत्तम मार्गाने मिळवलेली असावी. गृहस्थाची आवड आपल्या पत्नीमध्येच असावी आणि पत्नीची पतीमध्ये असावी. तुम्ही वटसावित्रीची पूजा करता तेव्हा काय मागता? 'हाच पती सात जन्म मिळो' हेच मागता ना?

आपल्या देशातील एक साधू परदेशात गेले होते. ते सहज एका स्मशानात गेले. तेव्हा तेथे एक स्त्री एका थडग्याजवळ बसलेली त्यांना दिसली. ती पंख्याने थडग्याला हवा घालत होती. थडग्याला गिलावा केलेला होता. तो ओला होता. साधूला आश्चर्य वाटले. त्याला वाटले ही स्त्री पतिव्रता असावी. आपल्या हातून नवऱ्याची जिवंतपणी सेवा घडली नाही म्हणून ही पतीच्या थडग्याला वारा घालत असावी. त्याने सहज त्या बाईला विचारले, "बाई, तुम्ही थडग्याला वारा का घालत आहात?"

बाई म्हणाली, "हा गिलावा वाळल्याशिवाय मला दुसरे लग्न करता येत नाही. गिलावा लवकर वाळावा यासाठी मी वारा घालते आहे."

अशी पाश्चात्य संस्कृती आहे. आपल्याकडे मात्र स्त्रिया नवऱ्याला सात जन्मापर्यंत बांधून ठेवतात. पत्नीने सात जन्मापर्यंत 'बुक' करून ठेवावे असेच पतीचे वर्तन असले पाहिजे. घरातले सेवक आज्ञाधारक असावेत. घरात संतसज्जनांचा आदरसत्कार व्हावा. असे जेव्हा घडते तेव्हा तो गृहस्थाश्रम धन्य होतो. याच्या विरुद्ध जो गृहस्थाश्रम असतो त्याला धन्य म्हणता येत नाही. ज्या घरात सुखसमाधान नांदते, बुद्धिमान पुत्र असतात, सुभाषिणी पत्नी असते, आज्ञाधारक सेवक असतात, साधुसंतांचा सत्कार होतो त्या घराला धन्य म्हटले पाहिजे. आपले घर असे व्हावे अशी इच्छा तुम्हा सर्वांच्या मनात उत्पन्न झाली पाहिजे. गृहस्थाश्रमाविषयी अधिक चर्चा आपण उद्या करू, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करीत आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

श्रीसिद्धेश्वर मंदिर, सोलापूर

२५ जुलै १९९०

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

संसारातील सुख क्षणिक आहे, असे शास्त्रकार सांगतात. घरदार, पत्नी, मुले यांच्याकडून सुख मिळते असे आपल्याला वाटते. परंतु हा एक भ्रम आहे. आत्म्यातील सुख आपण भोगू शकत नाही. मग निदान सांसारिक सुख तरी भोगू असे मनुष्याला वाटते. सांसारिक मनुष्याला जर तुम्ही विचारले की तुला मुक्ती हवी आहे का? तर तो म्हणतो : कसली मुक्ती आणि काय? आमच्यासारख्यांना कोठे मुक्ती मिळणार आहे? संसारात आम्हाला जे सुख मिळते तेच आम्हाला पुरेसे आहे. मुक्ती म्हणजे एकटेपणा. सर्वांना सोडून एकटेपणा कोण भोगत बसेल? म्हणून प्रत्येक मनुष्य संसारसुखातच गुरफटलेला असतो. माणसे संसार सोडायला तयार नसतात.

एकदा भगवान विष्णू वैकुंठात एकटेच निवांत बसले होते. तिथे नारदमुनी आले. विष्णूला एकटे पाहून ते म्हणाले, “भगवन्, तुम्ही एकटेच बसलात. तुम्हाला कुणी भक्त वगैरे नाही का? मी पृथ्वीवरून पाचपन्नास भक्तांना घेऊन येतो.”

विष्णू हसले. म्हणाले, “नारदा, तू प्रयत्न कर, पण एकही भक्त वैकुंठात यायला तयार होणार नाही. जा आणि घेऊन ये भक्तांना.”

नारद विमानात बसून पृथ्वीवर आले. एकेठिकाणी सत्संग चालू होता तेथे बाहेर थांबले. आत भक्त महाराजांचे प्रवचन ऐकत होते. आरती, प्रसाद संपल्यावर बाहेर निघालेल्या भक्ताला नारदांनी विचारले, “भक्तराज, मी वैकुंठाहून आलो आहे. भगवंतांनी तुम्हाला आणण्यासाठी विमान पाठवले आहे. चला विमानात बसा. विमानाला तिकीट नाही. फ्री ऑफ चार्ज.”

“मी घरी सांगून येतो.” असे म्हणून तो भक्त निघून गेला. एक एक करून असे सगळेच भक्त सटकले. शेवटी एक जख्ख म्हातारा उरला. नारदाला वाटले, तरुण आणि प्रौढ लोक वैकुंठात काही येणार नाहीत. पण हा म्हातारा मात्र मरणाला टेकला आहे. हा नक्कीच वैकुंठात येईल. असे वाटून त्यांनी म्हाताऱ्याला विनंती केली. तेव्हा म्हातारा लुटलुटू मान हलवत म्हणाला, “येईन रे बाबा. आता काय माझं वय झालंच आहे. पण आज नाही येणार. एक वर्षाने येईन.”

नारदाला वाटले, चला एक वर्षाने का होईना, पण एकतरी भक्त वैकुंठात यायला तयार आहे. एक वर्षानंतर नारद म्हाताऱ्याकडे गेले. तेव्हा म्हातारा म्हणाला, “मी तुला वर्षाने येईन असे म्हटले होते. वर्षापूर्वीच माझ्या मुलाचे लग्न झाले आहे. पण अजून त्याला मूलबाळ झाले नाही. नातवाचे तोंड पाहिल्याशिवाय मी येणार नाही. तू पुढच्या वर्षी ये, मग मी तुझ्यासोबत येईन.”

नारदाने ते मान्य केले आणि एक वर्षाने ते पुन्हा म्हाताऱ्याकडे गेले. त्यावेळी म्हातारा मेला होता. नारदाला वाटले, म्हातारा मेला तरी त्याचे घरावर, मुलावर आत्यंतिक ममत्व होते. तेव्हा त्याने जरी पुनर्जन्म घेतलेला असला तरी तो इथेच जवळपास कुठे तरी असणार. नारदाने अंतर्दृष्टीने पाहिले तेव्हा त्यांना दिसले की घरात एक कुत्री नुकतीच व्याली आहे आणि तिचे पिलू म्हणून म्हाताऱ्याने जन्म घेतला आहे. त्या पिलापाशी जाऊन नारद म्हणाले, “मी तुम्हाला ओळखले आहे. नवा जन्म कुत्र्याचा मिळाला. कुत्र्याला वैकुंठात न्यायची परवानगी

नाही. तरीदेखील मी तुम्हाला शब्द दिला होता. म्हणून विमानातून न्यायला तयार आहे, तुम्ही येणार का?”

“सध्या मला वेळ नाही” ते पिलू म्हणाले, “माझ्या मुलाने खूप संपत्ती मिळवली आहे. तिचे रक्षण करणे भाग आहे. दुसरी कुत्री प्रामाणिकपणे काम करणार नाहीत. म्हणून मलाच या घराची आणि संपत्तीची रखवाली करावी लागणार आहे. तू नंतर ये. मग मी तुझ्याबरोबर येईन.”

नारद हात हलवत परत गेले. काही वर्षांनंतर ते पुन्हा त्या घरी आले. तेव्हा तो कुत्रा मेला होता. नारदांनी त्याचा शोध घेतला. इथेच कुठे तरी दुसऱ्या रूपात म्हातारा नक्कीच सापडेल. नारदांनी शोध घेतला तेव्हा त्यांना तो म्हातारा बेडूक होऊन न्हाणीच्या मोरीबाहेर बसलेला आढळला. नारदांनी त्याला ओळखले आणि त्याच्याजवळ जाऊन ते म्हणाले, “म्हातारबुवा, तुमची ही काय दशा झाली आहे! तुम्ही आधी चांगले मनुष्य होता, नंतर कुत्र्याच्या जन्माला गेलात आणि आता चक्र न्हाणीच्या मोरीत बेडकाचा जन्म घेऊन बसलात. आता तरी घराचा मोह सोडा. तुम्ही घरात गेलात तर कुणी तुम्हाला ओळखणार नाही. बाहेर फेकून देतील. आता तरी चला माझ्याबरोबर वैकुंठात. तुम्हाला इथे काय सुख आहे?”

बेडूक म्हणाला, “इथे मी फार आनंदात आहे. माझी मुले, नातू न्हाणीघरात आंघोळ करतात. त्यांच्या अंगावरील पाणी माझ्या अंगावरून जाते तेव्हा जे सुख वाटते ते सांगता येत नाही. गंगास्नानदेखील या स्नानापुढे तुच्छ आहे.”

नारद हसून म्हणाले. “बाबा, आता या क्षुद्र सुखाचा मोह सोडून द्या आणि चला माझ्याबरोबर.”

तेव्हा तो बेडूक चिडून म्हणाला. “ए बाबा, तुला माझ्याशिवाय जगात कुणी सापडले नाही का? मी मनुष्य होतो तेव्हा माझ्यामागे लागलास, कुत्रा झालो तरी माझा पिच्छा सोडला नाहीस आणि आता बेडूक झालो तरीही मला सुखाने बसू देत नाहीस. काय आहे रे तुझ्या वैकुंठात? जा पळ इथून.”

नारद बिचारे तोंड लहान करून हात हलवत वैकुंठात परत गेले.

“ये नारदा, ये” विष्णू म्हणाले, “आणलेस का भक्ताला?”

“नाही भगवन्” नारद म्हणाले, “वैकुंठात येण्याची सर्वांची इच्छा असली तरी येण्याची तयारी मात्र नाही. मी हरलो.”

सांसारिक संबंध असे चिवट असतात. त्यांच्यापासून मनुष्य सुटका करून घेऊ इच्छित नाही. संसारात दुःखच दुःख भरलेले आहे. एक सुभाषितकार म्हणतो:-

जन्मदुःखं जरादुःखं जायादुःखं पुनःपुनः।

संसारसागरं दुःखं तस्माद् जाग्रत जाग्रत॥

संसारात कोणताच पदार्थ सुख देणारा नाही. सर्वत्र आहे ते दुःखच. तेच सुखाचा पोषाख घालून आपल्यासमोर येते. जन्म असो, वार्धक्य असो की पत्नी असो, हे सारेच दुःखदायक असते. त्यातही जो मनुष्य धर्माचरण करतो त्याला थोडेबहुत सुख मिळते. परंतु धर्माचरण करणारे कमी असल्यामुळे त्यांना गृहस्थाश्रमात सुख लाभत नाही. वीरशैवधर्मात पंचाचार्यांचे प्रतीक असलेल्या पंचकलशांच्या साक्षीने विवाह होतो. त्यावेळी विवाहित दंपतीला प्रतिज्ञा करावी लागते- ‘धर्मं च अर्थं च कामे च नातिचरितव्यम्।’ दोघेही प्रतिज्ञा करतात की, धर्म, अर्थ आणि काम या तीन पुरुषार्थांचे संपादन मी तुला सोडून करणार नाही. प्रतिज्ञा दिली जाते खरी,

परंतु ती कोणी ऐकत नाही. तिचे गांभीर्य कोणाला कळत नाही. कधी जेवण करू, कधी घरी जाऊ, अशी सर्वांची घाई चाललेली असते. माईकमधून पुरोहित प्रतिज्ञा देतो, उच्चारतो. वधू-वरांनी ती म्हटली की नाही याकडे त्याचे लक्ष नसते. तासाभरात सर्व लग्नविधी आटपायचा म्हणजे असेच घडणार. म्हणून पूर्वी लग्नसमारंभ तीन तीन दिवस चालत असे. सर्व विधी यथास्थित केले जात.

गृहस्थाश्रमी व्यक्तीने कोणताही विधी एकट्याने करू नये असा धर्मशास्त्राचा दंडक आहे. म्हणून पूजा करताना, धर्मविधी करताना दांपत्याला बसवले जाते. एकट्या पुरुषाला अथवा स्त्रीला बसवले जात नाही. पति-पत्नी दोघांनीही यात्रेला गेले पाहिजे. एकट्याने जाता कामा नये. वीरशैवधर्मानुसार तर आपल्या गुरूंनाही यात्रेला घेऊन गेले पाहिजे. तीर्थस्नान करताना गुरूचे पाय डोक्यावर घेऊन त्यावर पाणी घालून स्नान केले पाहिजे. परंतु बऱ्याच वेळा पतीला सवड नसते म्हणून एकटी पत्नीच यात्रेला जाते. कधी पत्नीला घरी ठेवून एकटा पतीच यात्रा करतो.

आम्ही काशीला असताना काही भाविक महाराष्ट्रामधून तीर्थयात्रेसाठी आले. त्यांच्यासोबत आम्ही गंगेवर गेलो. सगळेजण जोडीजोडीने बसले. एक बाई एकटीच बसलेली दिसली. तिने आपल्या डोक्यावर धोतर घेतले होते. आम्ही जवळ गेल्यावर ती म्हणाली, “महाराज, माझ्या डोक्यावर पाय ठेवा.”

आम्ही तिला विचारले, “हे डोक्यावर काय घेतले आहेस? कोणाचे धोतर आहे हे?”

“माझ्या पतीचे आहे. ते यात्रेला येऊ शकत नाहीत. म्हणून मी त्यांचे धोतर सोबत आणले आहे.” तिने उत्तर दिले. पती सोबत आला नाही म्हणून त्याचे धोतर तिने प्रतीकरूपाने सोबत आणले होते. ते डोक्यावर घेऊन आपण जोडीने स्नान करीत आहोत अशी तिची भावना होती. याचा अर्थ एवढाच की गृहस्थाश्रमात कोणतेही कार्य जोडीने करायचे असते. सीतात्यागानंतर जेव्हा रामाला यज्ञ करावा लागला तेव्हा त्याने सीतेची सुवर्णप्रतिमा डावीकडे ठेवून ते कार्य पूर्ण केले होते. गृहस्थाला पत्नीशिवाय धर्मकार्य करता येत नाही. परंतु जेव्हा शक्य नसते तेव्हा पत्नीची अनुमती घेऊन पती एकटा यात्रेला जाऊ शकतो. पण सोबत दुसऱ्याची एखादी वस्तू आणली पाहिजे. यासाठीच त्या बाईने नवऱ्याचे धोतर सोबत आणले होते. बाई नवऱ्याचे धोतर घेऊन जाते तर नवऱ्याने तिचे काय घेऊन जावे? पंचाईतच आहे. पतीने पत्नीची साडी वगैरे न्यायची नसते तर एक सुपारी घेऊन जायची असते. धर्म, अर्थ आणि काम हे तिन्ही प्राप्त करताना पत्नी सोबत असली पाहिजे. म्हणून विवाहप्रसंगी दोघेही प्रतिज्ञा करतात. ‘धर्मे च अर्थे च कामे च नातिचरामि।’ दोघांनी याचे निष्ठेचे पालन केले तर गृहस्थाश्रमात त्यांना बरेच सुख मिळते. जे याचे पालन करीत नाहीत ते नावाला गृहस्थाश्रमी असतात, प्रत्यक्षात संन्याशासारखे वागतात. विषयभोग कितीही घेतला तरी माणसाचे समाधान होत नाही. ययातीने आपल्या पुत्राकडून त्याचे आयुष्य मागून घेतले आणि एक हजार वर्षेपर्यंत विषयभोग भोगले. तरी त्याचे समाधान झाले नाही. शेवटी त्याने एक श्लोक लिहून ठेवला:-

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति।

हविषा कृष्णवर्त्मव भूय एवाभिवर्धते॥

उपभोग घेऊन वासना कधी शांत होणार नाही. अग्नी विझवण्यासाठी जर त्यात तूप टाकले तर अग्नी विझत नाहीच, उलट अधिक भडकतो. त्याप्रमाणे उपभोग घेऊन काम कधी शांत होत नाही.

ययातीला हजार वर्षे आयुष्य मिळाले होते. तुम्हाला किती जन्म मिळाले याची कल्पना आहे काय? आपण किती वेळा जन्म घेतला, किती वेळा संसार केला, किती वेळा शरीर सोडले, याचे ज्ञान जीवात्म्याला नसते. निजगुणशिवयोगी म्हणतात की, पृथ्वीचा चुरा केल्यावर तिचे जेवढे कण होतील त्यापेक्षाही अधिक जन्म एका जीवात्म्याने घेतलेले असतात. चौऱ्यांशी लक्ष योनींमध्ये आपण असंख्य जन्म घेतलेले आहोत. परंतु आपल्याला वाटते की हा आपला पहिलाच जन्म आहे. एवढे जन्म घेऊन देखील जीवात्म्याचे समाधान झालेले नाही. भोगाने तृप्ती मिळत नाही म्हणून योगाभ्यास करावा लागतो.

मनोवृत्तीचा निग्रह करणे हाच योग होय. मन एखाद्या भुतासारखे असते. कितीही मिळाले तरीही ते तृप्त होत नाही. पोट भरले तर मनुष्य एक जादा लाडू पोटात घालू शकत नाही. पोट भरलेले असते, पण मन भरलेले नसते म्हणून तो इकडे तिकडे पाहून लाडू खिशात घालतो. कितीही खाल्ले, कितीही पाहिले तरी मनुष्याचे समाधान होत नाही. सांसारिक विषयांत गुंतून पडल्यामुळे जीवात्म्याला मुक्ती हवी असे वाटत नाही. तोपर्यंत त्याच्यावर गुरुकृपा होत नाही. त्याच्या मनात विरक्ती उत्पन्न व्हावी यासाठीच ज. रेणुकाचार्य संसारहेयस्थलाचा उपदेश करित आहेत, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

श्रीसिद्धेश्वर मंदिर, सोलापूर
२६ जुलै १९९०

आशीर्वचन बारावे

संसारहेयस्थल-५

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

संसारहेयस्थलात संसाराचे स्वरूप समजावून देऊन तो कसा हेय आहे, हे जगद्गुरू रेणुकाचार्य प्रतिपादन करित आहेत. संसार हा केवळ भूलोकापुरता मर्यादित नाही तर समस्त लोकलोकांतरात तो व्यापलेला आहे. इहलोकातील सुखप्राप्तीसाठी प्रयत्नशील असणारा जीव हाच केवळ संसारी आहे असे नव्हे, तर पारलौकिक सुखप्राप्तीसाठी जो प्रयत्न करतो त्याला देखील संसारीच म्हणावे लागते. परलोकात सुख मिळावे म्हणून काही जीवात्मे इहलोकात पुण्यकर्म करतात. त्यामुळे त्यांना स्वर्गप्राप्ती होते. आपली पुण्यकर्म घेऊन ते स्वर्गात जातात. ते कोठपर्यंत स्वर्गात राहतात? तर त्यांच्या पुण्यकर्मांचे फळ संपेपर्यंत.

एखादा मनुष्य ऐश करण्यासाठी भरपूर पैसे घेऊन एखाद्या निसर्गरम्य ठिकाणी जातो. महागड्या हॉटेलात उतरतो. खातो, पितो, मौज करतो. हे सारे कुठपर्यंत चालते? त्याचा खिसा गरम आहे तोपर्यंत. पैसे संपत आले की तिकिटापुरते पैसे बाजूला काढून तो निमूटपणे घरी येतो. स्वर्गस्थ जीवांची अवस्था अशीच असते. ते स्वर्गात पुण्यकर्मांची फळे भोगतात, पुण्य संपले की पुन्हा इहलोकात जन्म घेतात. स्वर्ग ही भोगभूमी आहे आणि इहलोक ही कर्मभूमी आहे. इथे पुण्य मिळवता येते तसेच पापही मिळवता येते. म्हणून जगद्गुरू रेणुकाचार्य सांगतात:-

ऐहिके क्षणिके सौख्ये पुत्रदारदिसंभवे।
क्षयित्वादियुते स्वर्गे कस्य वांछा विवेकिनः॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, ५.६३)

स्वर्गाच्या ठिकाणी क्षयदोष आणि पतनदोष असे दोन दोष आहेत. स्वर्गात जसजसे भोग भोगले जातात तसतसा पुण्याचा क्षय होतो. सुख भोगल्याने पुण्य सरत जाते तर दुःख भोगल्याने पाप सरत जाते. पुण्य संपले की जीवात्म्याचे स्वर्गातून पतन होते. तो कितीही वेळा स्वर्गात गेला तरी पुण्य संपल्यावर त्याला पुन्हा इहलोकात यावेच लागते. पैसे संपल्यावर माणसाला हॉटेल सोडावे लागते त्याप्रमाणे. म्हणून आचार्य सांगतात की, इहलोकातील सुख असो वा पारलौकिक सुख असो, ते क्षणिकच असते. क्षणिक सुखासाठी आपले संबंध जीवन पणाला लावणे हे मनुष्याचे कर्तव्य नव्हे. इहलोकाला 'मृत्युलोक' असे नाव आहे. जो जीव मृत्युलोकात जन्म घेतो तो आपल्या शरीरात अनंतकाळ राहू शकत नाही. आयुष्य सरले की त्याला शरीर सोडावे लागते.

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च।

जन्तुर्मरणजन्मभ्यां परिभ्रमति चक्रवत्॥५.६४॥

जन्म आणि मृत्यू हे द्वंद्व आहे. ते एकमेकांच्या सोबतच असणार. एकाला सोडून दुसरे राहूच शकत नाही. भूक आणि तहान हे जसे एकमेकांसोबत असतात तसेच जन्म-मृत्यू सोबत असतात. सुख-दुःख हेदेखील द्वंद्व आहे. मी पूर्णसुखी आहे असे जगातला कोणताही मनुष्य म्हणू शकत नाही. समर्थ रामदासांनी आपल्या मनाला विचारले आहे:-

जगी सर्व सुखी असा कोण आहे।

विचारे मना तूचि शोधूनि पाहे॥

सर्वसुखी असा प्राणी शोधून देखील सापडणार नाही. सुखाच्या मागे दुःख आणि दुःखाच्या मागे सुख असे चक्र निरंतर फिरत असते. एक टाळून दुसरे स्वीकारता येत नाही. एक स्वीकारून दुसरे टाळता येत नाही.

सुखस्यानंतरं दुःखं दुःखस्यानंतरं सुखम्।

न नित्यं लभते दुःखं न नित्यं लभते सुखम्॥

सुभाषितकार सांगतो की, जेव्हा तुम्ही संसारात येता तेव्हा सुखापाठोपाठ दुःख आणि दुःखापाठोपाठ सुख तुमचा पाठलाग करीत असते. तुम्ही कायमचे सुखी नसता आणि कायमचे दुःखीही नसता. केवळ सुख मिळाले तर त्या सुखात काही गोडी वाटणार नाही. दुःखानंतर जेव्हा सुख वाट्याला येते तेव्हा त्या सुखाची लज्जत औरच असते.

भूक-तहान, सुख-दुःख हे जसे द्वंद्व आहे, तसेच जन्म-मृत्यू हेदेखील द्वंद्व आहे. ज्याचा जन्म होतो त्याचा मृत्यू अटळ असतो. जन्माला आलेला कोणताही जीव आजपर्यंत अमर झालेला नाही. म्हणून ज. रेणुकाचार्य सांगतात, 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः ध्रुवं जन्म मृतस्य च।' जो जन्म घेतो त्याला मृत्यू अवश्य येतो आणि जो मरतो त्याला पुन्हा जन्म घ्यावा लागतो. पूर्वजन्म, पुनर्जन्म हा जन्मविचार भारतीय दर्शनशास्त्रांनी मान्य केला आहे. वीरशैवांच्या आगमशास्त्रात एक महत्त्वाचे विधान आहे:-

एकेन जन्मना मुक्तिः वीराणां तु महेश्वरी।

शिव पार्वतीला सांगतात की, वीरशैवांना जन्म आहे, परंतु मरण नाही. तुम्ही म्हणाल, 'महाराज, असे कसे सांगता? आमचे आजोबा, आमची आजी यांपैकी कोणीही जिवंत नाही. ते फोटोमध्ये जाऊन बसले आहेत. त्यांचा वीरशैवधर्मात जन्म झाला तरी ते मरणच पावले आहेत ना? हे कसे काय? आगमांत म्हटले आहे की, वीरशैवांना एकाच जन्मात मुक्ती मिळते. त्यांना मरण नाही आणि ज. रेणुकाचार्य तर सांगतात की जो जन्माला आला त्याला अवश्य मृत्यू येतो. मग ही दोन विधाने परस्परविरोधी नाहीत काय?'

तुम्हाला पडलेला प्रश्न अगदी योग्य आहे. ज. रेणुकाचार्य सामान्य जीवाबद्दल विधान करित आहेत. जन्मणाऱ्या प्रत्येकाला मृत्यू येतो, हे खरेच आहे. परंतु ज्याचे अंतःकरण शुद्ध होते असा पिंडस्थलातील साधक पुढे पिंडज्ञानी होतो, त्याला संसार 'हेय' (त्याज्य) वाटू लागतो, मग त्याच्यावर गुरुकृपा होते, पुढे तो षट्स्थलातील एकेक पायरी चढत जातो आणि शेवटी शरणस्थलात जाऊन लिंगात ऐक्य होतो. म्हणजेच मुक्त होतो. जो मुक्त होतो त्याला कसे बरे मरण येईल? तुमच्या घरातील एखादा मनुष्य कालवश झाला तर 'तो मेल' असे तुम्ही म्हणता काय? तुम्ही असे म्हणत नाही. 'शिवैक्य झाला... लिंगैक्य झाला' असे तुम्ही म्हणता. जो लिंगदीक्षा घेतो, गुरुपदेशाप्रमाणे शिवयोगसाधना करतो त्याला पुनर्जन्म मिळत नाही. जो दीक्षा घेत नाही, दीक्षा घेतली तर आचरण करित नाही त्याला मात्र पुन्हा पुन्हा जन्म घ्यावा लागतो. म्हणून 'वीरशैव' या शब्दाची व्याख्या करताना ज. रेणुकाचार्य महास्वामीजींनी सांगितले आहे:-

वीशब्देनोच्यते विद्या शिवजीवैक्यबोधिका।

तस्यां रमन्ते ये शैवा वीरशैवास्तु ते मताः॥५.१६॥

तुम्हाला कोणी विचारतो- 'तुम्ही कोण आहात?' तेव्हा तुम्ही उत्तर देता- 'मी वाणी आहे, मी पंचम आहे, मी तेली आहे'.. इत्यादी. उद्योगाप्रमाणे तुम्हाला पडलेली ही आडनावे आहेत. ती काही तुमची जात किंवा धर्म नाही. तुमचा धर्म आहे वीरशैव! मग वीरशैव कोणाला म्हणावे? शैव म्हणजे शिवावर नितांत निष्ठा ठेवणारा, शिवाची उत्कट भक्ती करणारा. शैव अनेक आहेत, शैवपंथही अनेक आहेत. पण तुम्ही 'वीर'शैव आहात. 'वी' म्हणजे विद्या. कोणती विद्या? तर शिव आणि जीव यांच्यातील ऐक्य प्रतिपादन करणारी विद्या. जीव हा मुळात शिवच आहे, शिवाचा अंश आहे. तो शिवस्वरूप होऊ शकतो. पण केव्हा? तर षट्स्थलसाधना केल्यानंतर. अशा शिवजीवैक्य प्रतिपादन करणाऱ्या विद्येत 'र' म्हणजे रममाण होतो तो 'वीरशैव' होय. तुम्ही गुरुकडून उपदेश घेऊन या विद्येत जर रममाण झालात तर तुम्हाला मृत्यू कसा येईल? या विद्येने तुम्हाला मुक्ती मिळेल, पुनर्जन्म मिळणार नाही. महर्षी व्यासांनी वीरशैव या शब्दाची स्कंदपुराणात एक व्याख्या केली आहे:-

यो हस्तपीठे निजमिष्टलिंगं विन्यस्य तल्लीनमनः प्रचारः।

बाह्यक्रियासंकुलनिःस्पृहात्मा संपूजयत्यंग स वीरशैवः॥

जो मनुष्य आपल्या डाव्या तळहातावर इष्टलिंग ठेवून त्याची पूजा करतो, त्याच्या चिंतनात तल्लीन होतो तो वीरशैव होय, असे महर्षी व्यास सांगतात. जो विरोधरहित आहे तो वीरशैव होय, अशीही एक व्याख्या वीरशैव शब्दाची केली जाते. लिंगपूजा करणारा, देहावर नित्य इष्टलिंग धारण करणारा, शिवजीवैक्य विद्येत रममाण होणारा जो वीरशैव आहे त्याने जगाबरोबर कसे वर्तन करावे हेदेखील आपल्या आचार्यांनी सांगितले आहे. अन्य धर्मीयांसोबत बोलताना 'आमचा धर्मच श्रेष्ठ आहे, आमचे आराध्य श्रेष्ठ आहे' असा अहंभाव व्यक्त केला तर समोरचा मनुष्य तुमच्याशी भांडण करेल. म्हणून त्याच्याशी विरोध करू नये, असे आचार्य सांगतात.

स्वधर्माचे पालन करताना सौहार्दभावनेचे आणि सहिष्णुतेचे विस्मरण होऊ नये. विरोधरहित भावनेने जेव्हा तुमचे वर्तन होते तेव्हा तुम्ही खरे वीरशैव असता. तुम्ही लिंगपूजा करीत असाल, धर्माचे पालन करीत असाल, परंतु जर एखाद्या व्यक्तीविषयी तुमच्या मनात वैरभाव असेल तर तुम्हाला मुक्ती मिळणार नाही. सर्व ब्रह्मांड हे लिंगरूप आहे अशी भावना ज्या वीरशैवाच्या मनात दृढ असते त्याच्या दृष्टीत एखादा मनुष्य वैरी कसा ठरू शकेल? 'वीरशैव' शब्दाचा अर्थ नीट ध्यानात घेऊन जर तुम्ही निष्ठापूर्वक धर्माचरण करीत असाल तर ह्या एकाच जन्मात तुम्हाला मुक्ती प्राप्त होईल. तुमचे असे आचरण नसेल तर जन्ममृत्यूपासून तुमची सुटका होणार नाही.

जन्म आणि मृत्यू या शब्दांचे अर्थही नीट समजून घेतले पाहिजेत. जीवात्मा शरीरात प्रवेश करतो त्याला जन्म असे म्हणतात, तर जीवात्मा शरीराचा त्याग करतो त्याला मृत्यू असे म्हणतात. आईच्या गर्भात पाचव्या महिन्यापासून गर्भाची हालचाल सुरू होते. तेव्हा मग सगळे सोपस्कार सुरू होतात. चोरचोळी, डोहाळजेवण असे काही काही. घोघरी तुम्हाला स्वामीसारखे जेवायला बोलावतात. ते तुमच्यासाठी नव्हे तर तुमच्या गर्भात जो बाळजीव असतो त्याचे स्वागत करण्यासाठी. पाचव्या महिन्यात जीवात्मा गर्भात प्रवेश करतो असे शास्त्रात सांगितले आहे. जीवात्म्याचा प्रवेश ज्याला तुम्ही टाळू म्हणता त्या ठिकाणाहून होतो. तान्ह्या बाळाच्या टाळूवर जर तुम्ही बोट ठेवून पाहिले तर तिथे हृदयासारखी धडधड तुमच्या बोटाला जाणवेल. इथूनच जीवात्म्याने शरीरात प्रवेश केलेला असतो. त्यानंतर त्या रंध्रावर, जीवात्म्याने बाहेर जाऊ नये म्हणून, एक पातळ आवरण निर्माण होते. मुलाच्या जन्मानंतर तुम्ही त्याची टाळू तेलाने भरता ती तिथले आवरण घट्ट व्हावे यासाठी. आईच्या गर्भातून मूल बाहेर आल्यावर आपण त्याचा जन्म झाला असे म्हणतो. वस्तुतः ज्या क्षणी जीवात्म्याने शरीरात प्रवेश केलेला असतो तोच त्याचा खरा जन्म असतो. शरीराबाहेर जाण्यासाठी जीवात्म्याला नऊ द्वारे असतात. दोन डोळे, दोन कान, दोन नाकपुड्या, एक तोंड, एक गुदद्वार आणि एक मूत्रद्वार. अशी नवद्वारे असून मस्तकावरील ब्रह्मरंध्र हे दहावे द्वार होय. नऊ द्वारांपैकी कोणत्याही एका द्वारातून जीवात्मा बाहेर जातो. योगिपुरुषांचा प्राण मात्र ब्रह्मरंध्रातून बहिर्गमन करतो. तात्पर्य हे की, जीवात्म्याचा शरीरात प्रवेश होणे म्हणजे जन्म आणि जीवात्म्याने शरीर सोडणे म्हणजे मृत्यू होय. ज्याचा जन्म होतो त्याचा मृत्यू अटळ आहे. परंतु ज्याला मुक्ती मिळते त्याला पुढे जन्मही नाही आणि मरणही नाही. जन्म-मृत्यू हे शरीराचे धर्म आहेत, त्याचा स्व-भाव आहे. ज्या महापुरुषांनी आपल्या तपोबलाने लोकांना जीवदान दिले त्या महापुरुषांना देखील स्वतःचे मरण टाळता आले नाही. एका कन्नड संताने म्हटले आहे की, 'मी वाघाचा पाठलाग केला तरी त्याने मला खाल्ले नाही, असे जर एखाद्या हरिणाने म्हटले तर ते आश्चर्य होय. नरभक्षक राक्षसीच्या घरात मी रात्रभर राहिलो आणि सकाळी जिवंत घरी परत आलो, असे जर एखाद्या मनुष्याने म्हटले तर तेही आश्चर्यच होय. त्याप्रमाणे मृत्युलोकात जन्म घेऊन मी मरणारच नाही असे जर कोणी म्हणत असेल तर त्यासारखे दुसरे नवल नाही.'

मृत्यू कधी येईल आणि कोणत्या रूपात येईल हे सांगता येत नाही. मृत्यूची वेळ माहीत नसते म्हणून तर आपण सुखाने जगू शकतो. जर एखाद्या मनुष्याला तू सात दिवसांत नक्की मरशील असे सांगितले तर तो कसा सुखाने राहील? म्हणून म. बसवेश्वर म्हणतात:-

शूलव नेरिद कळळनु हालुतुप्पवनुंडु मेलेसुकालबदुकुवनु.

-ज्याला सुळावर चढवले जाणार आहे अशा माणसासमोर तुम्ही दूध, तूप, पक्वान्ने ठेवली तर तो खाऊ शकेल काय? मृत्यू समोर उभा असताना कोणाचे लक्ष पक्वान्नाकडे राहील? म्हणून मृत्यूची आठवण ठेवून

आपण कर्म केले पाहिजे. धर्मकार्य, सत्संग म्हातारपणीच करावा असे नाही. तुम्हाला म्हातारपणी मृत्यू येईल, असे कोणी लिहून दिले आहे काय? तो केव्हाही तुमचे दार ठोठावेल.

मृत्यू कधी येईल हे सांगता येत नसले तरी तो जवळ आल्याची चिन्हे तुमच्या शरीरावर दिसू लागतात. डोळे अधू होतात, इंद्रिये थकू लागतात, केस रुपेरी होऊ लागतात, त्वचेवर सुरकुत्या पडू लागतात. तुम्ही ही चिन्हे झाकण्याचा कितीही प्रयत्न केला तरी वार्धक्याला तुम्ही थोपवू शकत नाही. मरण हा शरीराचा स्वभाव आहे, म्हणून ते कोणाला टाळता येत नाही. कबीर म्हणतात, 'पानीबीच बतासा हो। छन में गली जान।'

बत्तासा पाण्यात टाकला तर क्षणात तो विरघळून जातो. त्याप्रमाणे देह कधी गळून जाईल हे सांगता येत नाही. मृत्यू हा शरीराचा स्वभाव असल्यामुळे त्यात परिवर्तन होत नाही. स्वभाव कसा बदलत नाही याविषयीची एक मजेशीर कथा आहे.

एकदा एक ऋषी सायंकालीन अर्घ्य देत होते. त्यांच्या ओंजळीत अचानक एक उंदराचे पिलू पडले. ऋषींनी आश्चर्याने वर पाहिले. आकाशातून एक घर जात होती. तिच्या तोंडातूनच ते पिलू आपल्या हातात पडले हे ऋषींनी जाणले. या पिलाचे प्राण वाचवावे म्हणून ते आपल्या हातात पडले आहे असे ऋषीला वाटले. त्यांनी त्या पिलाचे संगोपन केले. नंतर आपल्या तपोबलाने उंदरीला मानवी देह प्रदान केला. ती आता ऋषींची कन्या म्हणून वावरू लागली. कन्येला तारुण्यावस्था प्राप्त झाली. ऋषीला वाटले, आता हिचे लग्न करावे. म्हणून त्यांनी तिला बोलावून विचारले, "बाळे, तुझा विवाह करण्याचा माझा निश्चय झाला आहे. तुला कसा वर हवा आहे ते मला सांग."

कन्या लाजून म्हणाली, "बाबा, मला अत्यंत तेजस्वी असा वर हवा आहे."

अत्यंत तेजस्वी कोण आहे? तर सूर्य. ऋषींनी सूर्याला आवाहन केले, तेव्हा सूर्यदेव त्यांच्या आश्रमात प्रकट झाले. सर्वत्र प्रकाश पसरला खरा, परंतु वातावरण तप्त झाले. ऋषीने मुलीला सूर्य दाखवला. तेव्हा ती म्हणाली, "बाबा, हा तेजस्वी आहे, परंतु अतिशय तापदायक आहे. हा वर मला पसंत नाही. तापदायक नसलेला, परंतु याच्यापेक्षा शक्तिमान असलेला वर मला हवा."

ऋषीने सूर्यालाच विचारले, "तुझ्यापेक्षा अधिक शक्तिमान कोण आहे?"

"माझ्यापेक्षा अधिक बलवान मेघ आहे, कारण तो मलाही झाकून टाकतो." सूर्य म्हणाला.

मग ऋषीने मेघाला आवाहन केले. एक काळाकभिन्न मेघ आश्रमात आला. त्याच्या अंगात ओलसरपणा होता. ऋषीने आपल्या कन्येला हा वर दाखवल्यावर ती म्हणाली, "बाबा, हा फारच काळाकुट्ट आहे. याच्या अंगातून सारखे पाणी झरत आहे. हा वर मला पसंत नाही. ज्याचे अंग कोरडे आहे आणि जो याच्यापेक्षाही शक्तिमान आहे असा वर मला पाहिजे."

ऋषीने मेघालाच विचारले, "तुझ्यापेक्षा अधिक बलवान कोण आहे?"

"माझ्यापेक्षा अधिक बलवान वायू आहे. कारण तो मला आपल्या सामर्थ्याने दूर सारतो, पळवून लावतो."

मग ऋषीने वायूला आवाहन केले. वायू आश्रमात आला. ऋषीने कन्येला तो दाखवला. ती म्हणाली, "बाबा, हा तर इतका सूक्ष्म आहे की मला दिसत देखील नाही. याच्याशी मी कसे लग्न करू? मला हा पसंत नाही. असा सूक्ष्म नव्हे तर स्थूल पती मला हवा."

ऋषीने वायूलाच विचारले, "तुझ्यापेक्षा सामर्थ्यवान आणि स्थूल असा कोण आहे?"

वायू म्हणाला, “माझ्यापेक्षा सामर्थ्यवान पर्वत आहे. कारण तो मला अडवतो, माझे वाहणे थांबवतो.”

ऋषीने आपल्या कन्येला पर्वत दाखवला. पर्वत दुरून छान दिसत होता. परंतु जवळ गेल्यावर त्याचे ओबडधोबडपण पाहून कन्या नाराज झाली. ती म्हणाली, “इतका अवाढव्य आणि ओबडधोबड पती मला नको आहे. याच्यापेक्षा लहान आणि सामर्थ्यवान पती मला हवा आहे.”

ऋषीने पर्वताला विचारले, “तुझ्यापेक्षा सामर्थ्यवान आणि लहान कोण आहे?”

“उंदीर! कारण माझ्या देहाला तोच पोखरू शकतो.” पर्वताने उत्तर दिले.

मग ऋषीने कन्येला उंदीर दाखवला, तेव्हा ती छानपैकी लाजून म्हणाली, “बाबा, मला हा वर एकदम पसंत आहे. मी याच्याशीच लग्न करणार.”

ऋषी चमकले. त्यांना वाटले ही मुळात उंदरी, हिला आपण मानवी स्त्री बनवले. परंतु हिचा मूळ स्वभाव काही गेला नाही. शेवटी हिला उंदीरच पसंत पडला. मग त्यांनी तिला पुन्हा उंदरीचे रूप देऊन तिचे उंदराशी लग्न लावून दिले.

‘स्वभावो दुरतिक्रमः।’ स्वभाव काहीकेल्या बदलता येत नाही, हेच खरे. त्याप्रमाणे जन्म आणि मृत्यू हा शरीराचा स्वभाव आहे. तो काहीही केले तरी बदलणार नाही. शरीराला अमरत्व देणे शक्य नाही. म्हणून शरीराचे क्षणभंगुरत्व जाणून शाश्वत असे आत्मसुख मिळवण्याचा आपण प्रयत्न केला पाहिजे, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

श्रीसिद्धेश्वर मंदिर, सोलापूर

२७ जुलै १९९०

आशीर्वचन तेरावे

संसारहेयस्थल-६

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

जीवात्म्याच्या ठिकाणी अहंकार असतो आणि ममत्वही असते. अहंकार म्हणजे मीपणा. आपल्या घराचे दार रात्री ठोठावल्यावर आतून कोणीतरी विचारले, ‘कोण आहे?’ तेव्हा आपण उत्तर देतो, ‘मी आहे.’ हेच आपले मीपण, अहंकार. आपला अहंकार जणू आत्म्याला लपेटून बसलेला असतो. तो आतून बाहेर येतो. माणूस ज्याला ‘माझे’ म्हणतो ते ममत्व होय. आपल्या मालकीच्या आपल्या आवडीच्या ज्या वस्तू आणि व्यक्ती असतात ते आपले ममत्व असते. आपली प्रिय व्यक्ती जर परदेशात असेल तर आपले ममत्व तेथपर्यंत पसरलेले असते. जोपर्यंत मीपण असते तोपर्यंत ममत्व असते. मीपण नसेल तर ममत्वाला काय अर्थ आहे?

पावसाळ्याचे दिवस होते. नदीला पूर आला. नदीचे पाणी शेतात शिरले. एक कोल्हा आपला जीव वाचवण्यासाठी धडपडू लागला. शेतात गवताची गंजी होती. कोल्हा गंजीवर जाऊन बसला. त्याला वाटले, आता आपला जीव नक्की वाचणार. परंतु नदीचे पाणी हळूहळू वाढत गेले. प्रवाहाच्या वेगाने गवताची गंजी

पाण्यात वाहू लागली. तिच्यासोबत तिच्यावर बसलेला कोल्हादेखील वाहत निघाला. आता आपण वाचणार नाही असे त्याला वाटले. म्हणून तो मोठमोठ्याने ओरडू लागला, “प्रलय होणार आहे. प्रलय होणार आहे.”

तो सारखा ओरडत होता. नदीकाठावरील शेतकऱ्यांनी त्याचे ओरडणे ऐकले. त्यांना कुतूहल वाटले. खरेच कधी प्रलय होणार? कोल्हा तर पाण्याहून वाहत चालला होता. तो जर पाण्यात बुडून मेला तर प्रलयाचे भाकीतही त्याच्यासोबत बुडून जाणार होते. म्हणून काही धाडशी शेतकऱ्यांनी कंबरा कसल्या. पाण्यात उड्या ठोकल्या आणि कोल्हाला सुखरूप पाण्याबाहेर काढले. त्यांनी कोल्हाला विचारले, “सांग, प्रलय कधी होणार आहे?”

कोल्हा म्हणाला, “आता नाही होणार.”

शेतकऱ्याने विचारले, “असे कसे? तू तर मघाशी ओरडत होतास प्रलय होणार म्हणून.”

कोल्हा म्हणाला, “त्यावेळी मी बुडून मरणार होतो. म्हणून माझ्यापुरता प्रलयच होणार होता. परंतु आता मी सुखरूप बाहेर निघालो आहे. आता प्रलय होणार नाही.”

जोपर्यंत ‘मी’ आहे तोपर्यंत जग आहे, ममत्व आहे. एकदा ‘मी’ संपल्यावर मग कसले आले जग आणि ममत्व? अवघे जग आणि त्यावरील ममत्व येथेच ठेवून जीवात्मा एकटा निघून जातो. प्रपंचावरील जीवाचा जो अभिमान आहे त्याला संसार म्हणतात. संसारातून मुक्ती मिळण्यासाठी संसारविषयक वैराग्य अंगी बाणले पाहिजे. सामान्य जीव असो की अवतारी पुरुष असो, ज्याने या संसारात जन्म घेतला त्याला कधी ना कधी तरी देहत्याग करावाच लागतो. म्हणून ज. रेणुकाचार्य पुढे सांगतात:-

मत्स्यकूर्मवराहांगैर्नृसिंहमनुजादिभिः।

जातेन निधनं प्राप्तं विष्णुनापि महात्मना॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, ५.६५)

सामान्य माणसाची गोष्ट सोडून द्या, परंतु ज्यांच्या ठिकाणी अवतार घेण्याचे सामर्थ्य आहे अशा भगवान विष्णूला देखील अवतार धारण करून त्या त्या अवतारात देहत्याग करावा लागला. जेव्हा जेव्हा धर्माला ग्लानी आली, अधर्म फोफावला तेव्हा तेव्हा भगवान विष्णूने मत्स्य, कूर्म, वराह, नृसिंह, वामन, परशुराम, राम, कृष्ण, बौद्ध आणि कल्की असे दहा अवतार घेतले. ह्या सर्व अवतारांत त्याला मृत्यूला सामोरे जावे लागले.

विष्णूला दशावतार का घ्यावे लागले याविषयी एक पौराणिक कथा सांगितली जाते. देव आणि असुर यांच्यात युद्ध सुरू होते. भगवान विष्णूशी लढताना असुर पराभूत झाले आणि पळत सुटले. विष्णू त्यांचा पाठलाग करू लागले. जीव वाचवण्यासाठी असुरांनी भृगू ऋषींच्या आश्रमात आसरा घेतला. भृगू ऋषी आश्रमात नव्हते, तरी त्यांच्या पत्नीने शरण आलेल्यांना अभय दिले आणि त्यांना आश्रमात ठेवून घेतले.

असुरांचा पाठलाग करीत विष्णू भृगू ऋषींच्या आश्रमाच्या दारापर्यंत आले. तेव्हा भृगूपत्नीने त्यांना दारात अडवले. विष्णूंनी तिची परोपरीने समजूत काढली, परंतु शरण आलेल्या असुरांना तुमच्या स्वाधीन करणार नाही असे तिने निक्षून सांगितले. शेवटी विष्णूला तिचा वध करावा लागला. नंतर त्यांनी आश्रमात लपलेल्या असुरांचा वध केला.

भृगू आश्रमात आल्यावर त्यांना सर्व प्रकार समजला. ते अत्यंत संतप्त झाले. त्यांनी विष्णूला शाप दिला.

“माझ्या निरपराध पत्नीचा वध करून मला पत्नीवियोगाचे दुःख दिले. म्हणून तू मृत्युलोकात एक कोटी जन्म घेऊन त्या जन्मांत पत्नीवियोगाचे दुःख भोगशील.”

भृगू ऋषींची शापवाणी ऐकून विष्णू घाबरले, भृगू शिवभक्त होते. तेव्हा शिवाला प्रसन्न करू भृगू ऋषींकडून उःशाप मिळवावा या उद्देशाने विष्णूने कांचीक्षेत्रात तपश्चर्या केली. भगवान शिव प्रसन्न झाल्यावर विष्णूंनी भृगूच्या शापातून मला मुक्त करा अशी प्रार्थना केली. शिव म्हणाले, “माझे भक्त माझ्यापेक्षा सामर्थ्यशाली आहेत. त्यांचे शब्द मी बदलू शकणार नाही. परंतु तुझ्यासाठी मी भृगूची प्रार्थना करीन.”

त्याप्रमाणे भगवान शंकरांनी भृगू ऋषींना विनंती केली, “विष्णू सर्व जगाचा रक्षक आहे. तेव्हा त्याला एवढा मोठा शाप देणे बरे नव्हे. म्हणून विष्णूने एक कोटी जन्म नव्हे तर फक्त दहा जन्म भूलोकावर घ्यावेत आणि त्यांपैकी फक्त एका जन्मात त्याला पत्नीवियोग घडावा असा उःशाप द्यावा.”

शंकरांची विनंती भृगूने मान्य केली आणि त्याप्रमाणे त्यांनी विष्णूला उःशाप दिला. विष्णूला दशावतार का घ्यावे लागले या संबंधीची ही पुराणकथा आहे. त्याला फक्त रामावतारातच पत्नीवियोग भोगावा लागला, हे तुम्हाला माहीत आहे. या सर्व अवतारांत विष्णूला जे देह धारण करावे लागले त्या देहांना अटळपणे मरण पत्करावे लागले. म्हणून मृत्यू कोणालाही टाळता येत नाही.

जीवन म्हणजे तरी काय आहे? जीवन म्हणजे पुनरावृत्ती. तेच तेच ते पुन्हा पुन्हा करित राहणे म्हणजे जीवन. प्रत्येक जन्मात आपण तेच ते करित असतो. जन्माला येणे, वाढणे, शिक्षण घेणे, लग्न करणे, मुलामुलींना जन्म देणे, त्यांची लग्ने करणे, म्हातारपणी नातवांना सांभाळणे आणि शेवटी मरून जाणे. मागच्या जन्मांची आपल्याला आठवण नसते म्हणून प्रत्येक जन्म नवा वाटतो इतकेच. बाकी जीवन म्हणजे पुनरावृत्तीशिवाय दुसरे काही नाही. पुन्हा पुन्हा संसार करणे हे धाडस फारसे उपयोगाचे नाही. धाडस असावे, पण ते परमार्थव्यवहार करण्यात. संसाराची पुनरावृत्ती केली तर अनेक प्रकारची दुःखे भोगावी लागणार यात संशय नाही. शब्दांच्या पुनरावृत्तीने कसे नुकसान होते याविषयी एक कथा आहे.

एका गावात एक पाटील होता. गावचा राजाच तो. पण कानाने थोडा बहिरा होता. एकदा सांगितल्यावर त्याला काही कळत नसे. एकच गोष्ट पुन्हा पुन्हा सांगितल्यावर त्याच्या ध्यानात येत असे. त्याच्या बहिरेपणाला लोक हसत, नावे ठेवत. आपला बहिरेपणा लपवण्यासाठी आणि लोकांवर राग काढण्यासाठी त्याने एके दिवशी फर्मान काढले, “उद्यापासून गावातील सर्वांनी कोणतेही वाक्य नऊ वेळा उच्चारले पाहिजे. जर कोणी नऊपेक्षा कमी अथवा नऊपेक्षा जास्त वेळा उच्चारले तर त्याला फटके मारण्यात येतील.”

झाले, दुसऱ्या दिवसापासून पाटलाच्या हुकुमाची अंमलबजावणी सुरू झाली. गावातली सर्व माणसे प्रत्येक शब्द आणि वाक्य नऊ वेळा उच्चारू लागली. एखाद्याला बोलावताना दुसरा ‘ये रे, ये रे, ये रे’ अशी नऊ वेळा हाक मारत असे. त्याला उत्तर देणारा, ‘काय रे, काय रे, काय रे?’ असे नऊ वेळा विचारत असे. लोकांचा कामापेक्षा बोलण्यातच अधिक वेळ जाऊ लागला.

एके दिवशी पाटलाच्या शेतातल्या गवताच्या गंजीला आग लागली. शेतावरचा गडी धावत धावत घरी आला. पाटील घरात नव्हता. पाटलीणबाई घरी होत्या. गडी धापा टकत हाक मारू लागला, “बाईसाहेब, बाईसाहेब, बाईसाहेब..” असे नऊ वेळा.

“काय रे, काय रे, काय रे?...” पाटलिणीने नऊ वेळा विचारले.

“शेतात, शेतात, शेतात...” तो म्हणाला.

“काय, काय, काय...?”

“गवताच्या, गवताच्या, गवताच्या...” तो सांगू लागला. “गंजीला, गंजीला, गंजीला...”

गवताच्या गंजीला आग लागली हे सांगण्यात इतका वेळ गेला की तोपर्यंत सर्व गंजी जळून खाक झाल्या. पाटलाच्या अजब फर्मानामुळे त्याला नुकसान सोसावे लागले. शब्दांची पुनरुक्ती करण्यामुळे हे सगळे घडले. दुसऱ्या दिवशी पाटलाने आपले फर्मान रद्द करून लोकांना नेहमीसारखे बोलायला परवानगी दिली.

संसाराची पुनरावृत्ती अशीच अनर्थकारक आहे. परंतु परमार्थाची पुनरावृत्ती मात्र जीवनाचा उद्धार करणारी आहे. जो कधीही सरत नाही, संपत नाही त्याला संसार म्हणतात. तुम्ही जात्यावर धान्य दळत बसलात तर तुमचे दळणे कधीतरी संपते. परंतु जर एखाद्या बाईने पीठ दळायला घेतले तर? जात्यात पीठ घातले तर खाली पीठच पडणार. ते पुन्हा जात्यात घातले तर? तिचे दळण कधी संपणारच नाही. अशी संसाराची स्थिती आहे. तुम्ही थांबायलाच तयार नसता. जर कोणाशी तुमचे भांडण होऊन कोर्टकचेरी चालू असेल तर तुम्ही आपल्या मुलाला सांगता की काय वाटेल ते होवो याला सोडायचे नाही, कोर्टाची पायरी चढतच जायची. तुम्ही आपल्या भांडणाचा वारसा मुलाला देऊन जाता. अशाने तुमचा संसार कसा संपेल? तुम्ही एखादे दुकान नव्याने सुरू करता तेव्हा ‘दुकानाचा प्रारंभ अमुक दिवशी होणार आहे. या दिवशी तीर्थप्रसादास यावे’ अशी निमंत्रणपत्रिका छापता. ‘दुकान अमुक दिवशी सुरू होणार आणि अमुक दिवशी ते कायमचे बंद करण्यात येईल’ अशी पत्रिका तुम्ही छापत नाही. म्हणजे एकदा दुकान उघडले तर ते पिढ्यानुपिढ्या चालत राहावे, ते कधीही बंद होऊ नये, अशी तुमची इच्छा असते. आणि सत्संग? तो सुरू करायचा आणि लगेच बंद करायचा. अशाने तुमचा संसार कधी संपणारच नाही. तो कितीही केला, कितीही जन्म केला तरी सरणार नाही. संसाराचा केव्हातरी कंटाळा आला पाहिजे.

घरात बसून, दुकानावर बसून तुम्हाला कंटाळा आला तर तो घालवण्यासाठी तुम्ही येथे प्रवचनात येऊन बसता. इथे थोडे फ्रेश होऊन पुन्हा नव्या संसाराला लागता. इथे प्रवचन ऐकून तुमचे काम संपत नाही. तुम्ही स्वतः ग्रंथाचे अध्ययन केले पाहिजे. महास्वामीजी महिनाभर ‘श्रीसिद्धान्तशिखामणी’वर आशीर्वचन करून जातील. पुन्हा ते तुमच्या वाट्याला कधी येतील हे सांगता येत नाही. म्हणून ‘श्रीसिद्धान्तशिखामणी’चा अभ्यास थोडा थोडा का होईना, तुम्ही रोज केला पाहिजे. आपण म्हतारपणी अध्यात्माकडे वळतो. जे आधी करायचे ते नंतर करतो आणि जे नंतर करायचे ते आधी करतो.

एका गरीब घराण्यातील मुलाने मोठ्या कष्टाने आपले शिक्षण पूर्ण केले. तो एम्.कॉम. झाला. नोकरीसाठी अनेक ठिकाणी अर्ज केला. मुंबईच्या एका कंपनीकडून त्याला मुलाखतीचे पत्र आले. मुंबईला जाण्याइतका पैसा नव्हता. त्याच्या आईने उधारउसनवार करून पैसे जमा केले. त्याच्या हाती ठेवले. सोबत भरपूर शिंदोरी बांधून दिली आणि रात्रीच्या आगगाडीत बसून दुसऱ्या दिवशी सकाळी तो मुंबईला पोहोचला.

मुलाखत सायंकाळी चार वाजता होती. एवढा वेळ कोठे काढायचा, असा त्याला प्रश्न पडला. मग एका सिनेमा-थिएटरात तो जाऊन बसला. सकाळी नऊ ते बारा या काळात. त्याला सिनेमा फारच आवडला. पुन्हा एकदा तोच सिनेमा पाहावेसे त्याला वाटले. त्याने बारा ते तीन या दुसऱ्या खेळाचे तिकीट काढले. पुन्हा सिनेमा

पाहत बसला. तीन वाजता सिनेमा संपला. थिएटरबाहेर येऊन मुलाखतीच्या ठिकाणी जाईपर्यंत साडेपाच वाजले. मुलाखती संपून गेल्या होत्या, उमेदवारांची निवडदेखील झाली होती. याने जाऊन मुलाखतीचे पत्र दाखवले. तेथील कारकून त्याला म्हणाला, “या पत्रावर मुलाखतीची वेळ किती लिहिली आहे?”

“चार.” त्याने उत्तर दिले.

“आता साडेपाच वाजले आहेत. मुलाखती संपून उमेदवारांची निवडदेखील झाली आहे. तुम्ही परत जा.” शेवटी त्याला निराश होऊन परत यावे लागले. त्या मुलाचे काय चुकले? त्याने जे आधी करायला हवे होते ते केले नाही. हीच त्याची मोठी चूक. या चुकीमुळे त्याच्यावर आयुष्यभर पश्चात्ताप करायची वेळ आली.

परमेश्वराने तुम्हाला या जगात अशीच मुलाखत देण्यासाठी पाठवले आहे. गुरुमहाराजांकडून दीक्षा घ्या, लिंगधारण करा, गुरुमंत्राचा जप करा, महास्वामीजींचे आशीर्वचन ऐका. पण तुम्ही आधी हे करत नाही. पाहू नंतरच्या अनुष्ठानाच्या वेळी, असे म्हणता. तुम्हाला संसारात अधिक स्वारस्य वाटते. अध्यात्मात मुळीच वाटत नाही. आधी आत्मज्ञान प्राप्त करा. मग वाटेल तेवढा संसार करा. तुम्हाला संसाराची बाधा होणार नाही. आत्मज्ञानी संसारात राहून संसारापासून अलिप्त राहू शकतो. मग त्याला जन्ममृत्यूची बाधा होत नाही. परंतु जो आत्मज्ञानापासून वंचित राहतो, सामान्य संसार करतो त्याची मात्र जन्ममृत्यूच्या चक्रातून सुटका होत नाही. जन्ममृत्यू हा देहाचा सहजधर्म आहे. म्हणून सामान्य मनुष्य असो की अवतारी पुरुष असो, त्याला मरण येतेच, असे ज. रेणुकाचार्य या संसारहेयस्थलात सांगतात. यापुढील विषयाचा आपण उद्या विचार करू, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करीत आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

श्रीसिद्धेश्वर मंदिर, सोलापूर
२८ जुलै १९९०

आशीर्वचन चौदावे

संसारहेयस्थल-७

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

जीवात्मा कर्माधीन आहे. तो जशी कर्मे करतो तशी त्याला फळे भोगावी लागतात. त्याचे कर्म त्याला फरफटत नेते. एखाद्या पशूच्या गळ्यात दोर बांधून त्याला न्यावे त्याप्रमाणे. भारतीय दर्शनशास्त्रांत कर्मसिद्धान्त सांगितलेला आहे. तोच बीजरूपाने ज. रेणुकाचार्यांनी पुढील श्लोकात स्पष्ट केला आहे:-

भूत्वा कर्मवशाज्जन्तुर्ब्राह्मणादिषु जातिषु।

तापत्रयमहावह्निसन्तापाद् दह्यते भृशम्॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, ५. ६६)

जीवात्मा कर्माधीन आहे. तो आपल्या कर्माप्रमाणे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र इत्यादी कोणत्या तरी जातीमध्ये जन्म घेत असतो आणि तापत्रयाच्या अग्नीमध्ये सतत जळत असतो. मनुष्याला सुख मिळाले तर तो

‘हे माझ्या कष्टाचे फळ आहे’ असे अभिमानाने सांगतो. त्याला दुःख मिळाले तर मात्र देवाकडे बोट दाखवून मोकळा होतो. ‘देवाने मलाच एकट्याला एवढे दुःख दिले आहे’ अशी तक्रार करतो. देव तुम्हाला दुःख देतो आणि सुख मात्र तुम्ही स्वतःच्या कर्तृत्वाने मिळवता ? चांगला सोयीस्कर युक्तिवाद आहे हा. ईश्वर आपल्याला दुःख देतो असे म्हणणे म्हणजे ईश्वरावर आरोप करण्यासारखे आहे. आपले सुख-दुःख हे केवळ आपल्या कर्मांचेच फळ असते. शरीर सोडून जाताना जीवात्मा सोबत काहीही नेत नाही असे आपण म्हणत असतो. पण हे म्हणणे बरोबर नाही. तो सोबत धर्म तरी घेऊन जातो किंवा अधर्म तरी घेऊन जातो. बाकी त्याच्या सोबत काहीही येत नाही. त्याने मिळवलेली संपत्ती घरातच राहते. त्याचे पशुधन गोठ्यात राहते. त्याचे नातलग, सगेसोयरे त्याला पोहोचवायला स्मशानापर्यंत येतात, त्यापुढे सोबत करीत नाहीत. त्याची पत्नी मोठमोठ्याने आकांत करून ‘मलाही घेऊन जा’ असे दुःखातिरेकाने फक्त म्हणत असते. तीही त्याला शेवटपर्यंत सोबत करीत नाही. एवढेच नव्हे तर त्याचा देहदेखील येथेच ठेवून त्याला जावे लागते. त्याला सोबत करते ते त्याने केलेले पुण्यकर्म आणि पापकर्म. जाताना तो हेच घेऊन जातो आणि येताना हेच घेऊन येतो. जीवात्मा असा कर्मांच्या अधीन आहे.

कर्म म्हणजे नेमके काय ? हे समजून घेतले पाहिजे. महर्षी पतंजलींनी ‘योगसूत्रा’त ‘क्लेशमूलः कर्माशयः दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः।’ असे कर्मांचे स्वरूप सांगितले आहे. कर्म हे क्लेशाचे मूळ आहे. या जन्मातील काही कर्मांची फळे याच जन्मात जीवात्म्याला भोगावी लागतात. त्या कर्मांना ‘दृष्टजन्मवेदनीय’ कर्म असे नाव आहे. ज्या कर्मांचे फळ पुढील जन्मात भोगावे लागते ते ‘अदृष्टजन्मवेदनीय’ कर्म होय. उत्कृष्ट पुण्यकर्म किंवा घोर पापकर्म हे तीन वर्षांत, तीन महिन्यांत, तीन पक्षांत, तीन आठवड्यांत किंवा तीन दिवसांत भोगावे लागते, असे शास्त्रात म्हटले आहे. कर्मांची तीव्रता जेवढी असेल तेवढे त्याचे फळ लवकर भोगावे लागते. विहित कर्म आणि निषिद्ध कर्म असे कर्मांचे दोन प्रकार आहेत. जे कर्म करा असे शास्त्र सांगते ते विहित कर्म होय. जे कर्म करू नका असे शास्त्र सांगते ते निषिद्ध कर्म होय. सामान्यतः माणसाची प्रवृत्ती निषिद्ध कर्मांकडे असते.

एक मुलगा गुरुमहाराजांकडे येऊन म्हणाला, “महाराज, माझी इच्छा नाही, परंतु सगळे जण मला ‘लिंगदीक्षा घे’ असा आग्रह करीत आहेत. मला जास्त जप करणे शक्य होणार नाही. मी रोज फक्त अकरा वेळा जप करीन. त्यामुळे मला सिद्धी मात्र पूर्ण मिळाली पाहिजे.”

महाराज हसले. म्हणाले, “ठीक आहे, तू दीक्षा तरी घे.”

त्या मुलाने गुरुमहाराजांकडून दीक्षा घेतली. महाराजांनी त्याला मंत्र दिला. ‘रोज अकरा वेळ जप कर’ असे सांगितले. आणखी म्हणाले, “जप करताना एक गोष्ट ध्यानात ठेव. त्यावेळी माकडाचा विचार मनात आणू नकोस, नाहीतर तुला सिद्धी मिळणार नाही.”

मुलगा लिंगपूजा करून जपाला बसला. महाराजांनी सांगितले होते की जप करताना माकडाचा विचार करू नकोस. त्याने जपमाळ हातात घेतली की त्याच्या डोळ्यांसमोर सारखे माकडच उभे राहू लागले. जप होईचना. त्याने माकडाचा विचार डोक्यातून काढून टाकण्याचा खूप प्रयत्न केला. पण काही जमले नाही. दिवसभर प्रयत्न करून तो थकला.

शेवटी गुरुमहाराजांकडे गेला. म्हणाला, “काय महाराज! तुम्ही माझ्याबरोबर माकडाला कशाला पाठवले ? माकडाचे स्मरण करायचे नव्हते तर ते करू नकोस असे तुम्ही मला सांगितले कशाला ? तुम्ही सांगावचे काही

कारणच नव्हते. आता आयुष्यभर माझ्या डोक्यातून माकड जाते की नाही कुणास ठाऊक?’

जे कर्म करू नकोस असे सांगितले तेच कर्म मनुष्य आधी करतो. म्हणजे निषिद्ध कर्माकडे मनुष्याची प्रवृत्ती अधिक असते. हिंसा करू नये असे वेदांत म्हटले आहे. परंतु मनुष्य अधिकाधिक हिंसक होत चालला आहे. हरिणाची, वाघाची तो कातड्यासाठी शिकार करतो तर हत्तीची त्याच्या दातासाठी शिकार करतो. हे प्राणी अरण्यात राहतात, माणसाच्या वाटेत आडवे येत नाहीत. हरीण तर गरीब प्राणी आहे. पण माणूस त्याची शिकार करतो. जीवाची हत्या केल्यावर ज्याला आनंद मिळतो त्याला माणूस म्हणावे की राक्षस? लोभामुळे मनुष्य हिंसा करतो तशीच क्रोधामुळेही त्याच्या हातून हिंसा घडते. यज्ञ करून स्वर्गात जाण्याच्या इच्छेने माणसांनी अगणित प्राण्यांची हिंसा केली आहे. ज्या पशूंना यज्ञात बळी दिले जाते ते पशूदेखील स्वर्गात जातात, असे पशुहत्येचे समर्थन याज्ञिक करीत असतात. अशा याज्ञिकांना म. बसवेश्वरांनी एक प्रश्न विचारला आहे. ते म्हणतात- जर यज्ञात बळी दिलेले पशू स्वर्गात जात असतील तर तुमच्या घरातल्या वृद्ध मातापित्यांना यज्ञात बळी देऊन त्यांना स्वर्गात का पाठवत नाही?

अशा प्रकारे लोभामुळे, क्रोधामुळे आणि धर्मविषयक अज्ञानामुळे हिंसा घडते. स्वतः हिंसा करणे, दुसऱ्याकडून हिंसा करविणे आणि हिंसेला कारणीभूत ठरणे असे हिंसेचे आणखी तीन प्रकार आहेत. म्हणून स्वतः पापकर्म करू नये, दुसऱ्याकडून पापकर्म करवून घेऊ नये आणि पापकर्माला अनुमोदन देऊ नये. ‘अहिंसा परमो धर्मः।’ हे सदैव ध्यानात ठेवले पाहिजे. शारीरिक, वाचिक, मानसिक अशी तीन प्रकारची हिंसा असते. एखाद्याच्या शरीराला इजा करणे ही शारीरिक हिंसा होय. अपशब्द बोलून, शिव्या देऊन एखाद्याची अवहेलना करणे ही वाचिक हिंसा होय. शब्द हे शस्त्र असते, ते जपून वापरले पाहिजे. शब्दामुळेच मित्रामित्रांत, भावाभावांत, पतिपत्नीत वितुष्ट निर्माण होते. अशा वेळी ‘कडवे बोल न बोल रे भाई’ असा त्यांना उपदेश केला पाहिजे. देवाने आपल्याला मृदू जीभ दिली आहे. म्हणून आपले शब्द जिभेसारखे मृदू असावेत. मनुष्य वाणीचा खूपच दुरुपयोग करतो. जेव्हा आपण एखाद्याला मारू शकत नाही, अपशब्द बोलून त्याचा अपमान करू शकत नाही त्यावेळी त्या माणसाचे आपल्या मनात वाईट चिंतन करतो. त्याचा सत्यानाश व्हावा अशी इच्छा थरतो. हीच मानसिक हिंसा होय. अशा प्रकारे हिंसेचे ऐंशी भेद योगशास्त्रात सांगितले आहेत. ज्या कर्माचा वेदशास्त्रांनी निषेध केला आहे ती निषिद्ध कर्मे होत.

विहित कर्मांचे अनेक प्रकार आहेत. नित्यकर्म, नैमित्तिक कर्म, काम्य कर्म, प्रायश्चित्त कर्म इत्यादी. आयुष्यभर जे कर्म निष्ठेने करावे लागते त्याला नित्यकर्म म्हणतात. इष्टलिंगपूजन हे वीरशैवांचे नित्यकर्म होय. गुरू तुमच्या हातावर इष्टलिंग देतात, ते सदोदित शरीरावर धारण करावे असा आदेश देतात. इष्टलिंगपूजन हे नित्यकर्म आहे. ते रोज केले पाहिजे. संतशिरोमणी मन्मथस्वामींनी दिवसातून सहा वेळा लिंगपूजा करावी असे म्हटले आहे. ज्यांना हे शक्य नाही त्यांना सवलत देऊन तीन वेळा करावी असे सांगितले आहे. ज्यांना तेही शक्य नाही त्यांनी एक वेळा तरी इष्टलिंगपूजा केली पाहिजे. काही लोक असे विचारतात की ‘महाराज, एक वेळा म्हणजे रोज एक वेळा करायची की काय? रोज एक वेळा करायची की आठवड्यातून एक वेळा करायची?’ काही जण दर सोमवारी लिंगपूजा करतात. सोमवार ते सोमवार. काही लोक फक्त श्रावणातच लिंगपूजा करतात. काही बहादर तर वर्षातून एकदाच, फक्त महाशिवरात्रीला लिंगपूजा करतात. वर्षभर लिंग कुठेतरी पडलेले असते. ते हुडकून महाशिवरात्रीला हमखास पूजा करतात.

पण असे करू नये. लिंगपूजा हे व्रत आहे. तुमच्यासाठी रोजच शिवरात्र आहे असे समजा. एकदा गळ्यात लिंग घातले तर ते कधी काढू नये. रोज लिंगपूजा केलीच पाहिजे, कारण ते तुमचे नित्यकर्म होय.

कर्माचे जसे भेद आहेत तसेच तापाचेही तीन भेद आहेत. आध्यात्मिक ताप, आधिभौतिक ताप आणि आधिदैविक ताप. या तापांना दुःख असेही म्हटले जाते. शरीर आणि मन यांना जे दुःख होते ते आध्यात्मिक दुःख होय. शरीराला होणारे दुःख हे बाह्य आध्यात्मिक दुःख होय, तर मनाला होणारे दुःख हे आंतर आध्यात्मिक दुःख होय.

आध्यात्मिकं द्विधा प्रोक्तं बाह्याभ्यन्तरभेदतः।

वातपित्तादिजं दुःखं बाह्यमाध्यात्मिकं मतम्॥५.६९॥

वात, पित्त, कफ यांच्यापासून होणारे दुःख बाह्य आध्यात्मिक दुःख आहे. मनुष्याचे शरीर हे एक रोगालय आहे. देवाल्यात जसा देवाचा नित्य निवास असतो त्याप्रमाणे या रोगालयात रोगांचे नित्य वास्तव्य असते. मला एकही रोग नाही असे म्हणणारा मनुष्य तुम्हाला सापडणार नाही. प्राचीन काळचे वैद्य नाडीपरीक्षा करून रोगनिदान करित असत. आज वैद्यकीय क्षेत्रात स्पेशालिस्ट निर्माण झाले आहेत. प्रत्येक अवयवाचा आणि रोगाचा वेगळा डॉक्टर असतो. कान-नाक-घसातज्ज्ञ डॉक्टर वेगळा, नेत्रशल्यविशारद वेगळा, हृदयरोगतज्ज्ञ वेगळा तर अस्थिरोगतज्ज्ञ, चर्मरोगतज्ज्ञ डॉक्टर वेगळे. प्रत्येक मानवी अवयवाचा स्वतंत्र डॉक्टर आहे. दोन्ही डोळे तपासणारा डॉक्टर सध्या तरी एकच आहे. कालांतराने उजव्या डोळ्याचा डॉक्टर वेगळा आणि डाव्या डोळ्याचा डॉक्टर वेगळा, असे होण्याची शक्यता आहे. शरीर हे रोगालय आहे. यात अनेक रोग असे आहेत की ज्यांचा डॉक्टरला पत्ता लागत नाही. सर्व प्रकारच्या तपासण्या करून देखील तुमचा आजार सापडत नाही. डॉक्टर म्हणतात, तुम्हाला काहीच झाले नाही. तुम्हाला मात्र आराम वाटत नाही. पोलिसापेक्षा जसे चोर हुशार असतात तसे डॉक्टरापेक्षा रोग अधिक हुशार झाले आहेत.

वात, पित्त आणि कफ यांना आयुर्वेदात त्रिदोष म्हणतात. यांच्यामुळेच शरीरात आजार उत्पन्न होतात. रोग जर धातुजन्य असतील तर ते औषधाने बरे होतात. परंतु औषध घेऊन देखील जेव्हा रोग बरा होत नाही तेव्हा समजावे की हा रोग धातुजन्य नसून कर्मजन्य आहे. अशा रोगनिवृत्तीसाठी जप-तप-ध्यान असे उत्कृष्ट कर्मच करावे लागते. ईश्वराने प्रपंचात सुख कमी आणि दुःख अधिक भरून ठेवले आहे. त्याने असे का बरे केले असावे? प्रपंचात केवळ सुखच सुख असते तर जीवात्म्याने ईश्वराचे स्मरण कधीच केले नसते. सुखाच्या काळात मनुष्य ईश्वराला विसरतो आणि दुःखाच्या काळात त्याची आठवण करतो. यासाठीच महाभारतात कुंतीने श्रीकृष्णाकडे 'मला सुख नको, केवळ दुःखच दे' असे मागणे मागितले होते. रस्त्याने जाणाऱ्या एखाद्या माणसाला जर रत्न फेकून मारले तर तो रत्न मिळाल्याच्या आनंदात ते कोणी मारले याचा विचार न करता आपल्या मार्गाने निघून जाईल. परंतु जर त्याला एखादा दगड फेकून मारला तर तो ज्याने मारला त्याचा शोध घेईल. सुख-दुःखाची कहाणी अशीच आहे. ईश्वराने दुःख दिले तरच आपली नजर त्याच्याकडे वळते, सुख दिले तर वळत नाही. जीवात्म्याला आपल्याकडे आकृष्ट करण्यासाठी ईश्वराने प्रपंचात अधिक दुःख भरून ठेवले आहे. आपल्या देशात जे संतमहात्मे होऊन गेले त्यांनी ईश्वराजवळ कधीच सुख मागितले नाही. मागितले असेल तर ते दुःख!

कर्नाटकात अक्कमहादेवी ही शिवशरणी होऊन गेली. तिचे राजा कौशिकाशी लग्न झाले होते. परंतु संसारात

तिला स्वारस्य वाटत नव्हते. विवाहानंतर तिने आपल्या पतीला सांगितले, “माझे एक व्रत चालू आहे. ते संपेपर्यंत माझ्या अंगाला तुम्ही स्पर्श करायचा नाही.” राजाने विचारले, “तुझे व्रत किती दिवसांचे आहे?”

“चाळीस दिवसांचे.” तिने उत्तर दिले. राजा म्हणाला, “ठीक आहे. चाळीस दिवस मी वाट पाहतो.”

शिवपूजेत, शिवध्यानात अक्कमहादेवी मग्न होती. एकेक दिवस सरत गेला. एकोणचाळीसावा दिवस उजाडला. आता काय, एकच दिवस बाकी आहे, हिला स्पर्श केला तरी चालू शकते असे वाटून राजाने तिचा हात धरला. तिला तेवढे निमित्त पुरे होते. ती म्हणाली, “तुम्ही माझ्या व्रताचा भंग केला. आता मी तुमच्यासोबत राहणार नाही.” सर्व सुखे हात जोडून उभी होती, राजाचे सर्व ऐश्वर्य दिमतीला हजर होते. परंतु त्यांपैकी कुठलाही मोह अक्कमहादेवीला पडला नाही. ती राजवैभव सोडून बाहेर पडली. तिला पुढे खूप कष्ट सहन करावे लागले. परंतु तिने देवाजवळ सुख मागितले नाही तर दुःखच मागितले. कारण दुःखात परमेश्वराची आठवण होते, सुखात ती होत नाही. म्हणून दुःखाला घाबरण्याचे कारण नाही. उलट दुःख हे देवाचे वरदान आहे असे समजले पाहिजे. दुःखामुळे तुम्ही देवाच्या अधिक जवळ जाता.

आम्ही एका शहरात एका घरी पादपूजेसाठी गेलो होतो. ते घर सधन होते. ऐश्वर्य ओसंडत होते. आम्ही कुटुंबप्रमुखाला विचारले, “तुमचा बंगला फार छान आहे. पण येथे देवघर कोठे आहे?”

ते म्हणाले, “महाराज, आमच्या घरात देवघरच नाही. कारण आम्ही पूजाच करत नाही.”

आम्हाला आश्चर्य वाटले. आम्ही विचारले, “तुम्ही देवापासून एवढे विरक्त का झालात?”

त्यांनी चांगले उत्तर दिले. ते म्हणाले, “देवाने आम्हाला काय कमी केले आहे म्हणून आम्ही देवाचे स्मरण करायचे? ऐश्वर्य, अधिकार सारे काही आमच्याकडे आहे. म्हणून आम्ही देवाला त्रास देत नाही. त्याच्यावर पाणी घालायचे, त्याला भस्म लावायचे, म्हणजे देवाला त्रास देणेच आहे. आम्ही ते करीत नाही.”

देवाला काहीतरी मागायचे म्हणून पूजा केली पाहिजे असे नव्हे. देवाने एवढे सारे दिले त्याविषयी कृतज्ञता म्हणून तरी त्याचे स्मरण केले पाहिजे. देवाने एवढा मूल्यवान देह आपल्याला दिला आहे याची आठवण ठेवायला हवी. पूर्वी देहाचे मूल्य कळत नव्हते. अलीकडे ते चांगले कळू लागले आहे. बहिरेपण आल्यावर जेव्हा कानावर यंत्र बसते तेव्हा देवाने दिलेल्या कानांची किंमत कळते. दात असेपर्यंत त्यांची किंमत कळत नाही. सर्व दात पडल्यावर कवळी बसवताना दातांचे मूल्य समजते. अरे, दातांची एवढी किंमत आहे? देवाने तर फुकटच दिले होते. कितीही चांगली कवळी बसवली तरी ती मूळच्या दातासारखी उत्तम नसते. किडनीसारखा एखादा अवयव निकामी झाला तर लक्षावधी रुपये देऊन तो विकत घ्यावा लागतो. जुन्या काळी घरातल्या दागदागिन्यांची चोरी होत असे, आता मानवी अवयवांची चोरी चालू आहे. यावरून शरीराची किंमत तुम्हाला कळली पाहिजे. मग ज्या देवाने एवढे मूल्यवान शरीर तुम्हाला दिले त्या देवाबद्दल तुम्ही कृतज्ञ राहायला नको? म्हणून देवाने दुःख दिले तरी ते त्याचे वरदान मानले पाहिजे. अशा प्रकारे वात-पित्त-कफापासून शरीराला जे दुःख होते त्याला बाह्य आध्यात्मिक दुःख म्हणतात, असे जगद्गुरू रेणुकाचार्य सांगतात. यापुढील विषय उद्याच्या आशीर्वचनात विचारार्थ घेऊ, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करीत आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

श्रीसिद्धेश्वर मंदिर, सोलापूर

२९ जुलै १९९०

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

‘श्रीसिद्धान्तशिखामणी’ या ग्रंथाला शिवयोगी शिवाचार्यांनी ‘श्रीगोप्यचिंतामणी’ असे विशेषण दिले आहे. चिंतामणी हे असे रत्न आहे की जे मनुष्याच्या चिंता दूर करते. या ग्रंथाचे पठण-पारायण केल्यावर आपल्याही सांसारिक चिंता दूर होतात. म्हणून या ग्रंथाचा नित्याभ्यास केला पाहिजे. कालच्या आशीर्वचनात आपण बाह्य आध्यात्मिक ताप म्हणजे काय, याविषयी चर्चा केली. वात-पित्त-कफ या त्रिदोषांमुळे शरीराला जे दुःख होते त्याला बाह्य आध्यात्मिक दुःख असे नाव आहे. तीनशे पासष्ट आजार आपल्या शरीरात उपस्थित असतात. एखाद्याने ‘मला कोणताही आजार नाही, मी पूर्ण निरोगी आहे’ असे कितीही सांगितले तरी त्याला क्षुधा आणि तृषा हे दोन आजार असतातच. शंकराचार्यांनी म्हटले आहे की, क्षुधा आणि तृषा हे आजार असून भिक्षान्नरूपी औषधीमुळे ते बरे होतात.

तुम्ही म्हणाल, ‘महाराज, आम्ही कशाला भिक्षा मागू? आम्ही तर अनेकांना भिक्षा घालत असतो.’ परंतु लक्षात ठेवा, ज्याला तुम्ही सर्व देवांचा देव मानता अशा भगवान शंकराने देखील हाती कपाल घेऊन माता अन्नपूर्णेजवळ भिक्षा मागितली आहे. मग भिक्षा मागण्यात तुम्हाला का लाज वाटावी? भिक्षा मागायला तुम्ही कोणाच्या दारी जाऊ नका. तुमच्या घरीच पाटावर बसून तुमच्या धर्मपत्नीजवळ ‘भिक्षां देहि’ असे म्हणून भिक्षा मागा. भिक्षा म्हणून जे वाढले जाते त्या अन्नाला दोष द्यायचा नसतो. झोळीत किंवा ताटात जे पडेल ते अन्न ‘परब्रह्म’ म्हणून स्वीकारावे लागते. नाहीतर ताटात पडलेल्या अन्नाला तुम्ही नाव ठेवत असता- यात मीठच कमी आहे... तिखटच जास्त आहे... तुला स्वयंपाकच करता येत नाही... तुझ्या आईबापाने तुला काही शिकवलेच नाही... माहेरी निघून जा, इत्यादी. म्हणून एकदा अन्न शिजवल्यानंतर ‘अन्नपूर्णे सदा पूर्णे शंकरः प्राणवल्लभे’ असे म्हणावे लागते. मग त्या अन्नाला दोष देता येत नाही. एखाद्या भिक्षुकाला तुम्ही भिक्षा वाढल्यानंतर तो भिक्षेला नाव ठेवतो काय? ठेवत नाही. झोळीत जे पडेल ते प्रसाद म्हणून सेवन करतो. गृहस्थाश्रमात सहनशीलतेची आवश्यकता असते. म्हणून शंकराचार्य म्हणतात, तुम्हीसुद्धा भिक्षा मागा.

मनुष्याचे शरीर हे रोगालय आहे. त्याच्यामागे अनेक व्याधी लागलेल्या आहेत. या स्थूल शरीराच्या आत आणखी एक शरीर आहे- सूक्ष्म शरीर. पाच ज्ञानेंद्रिये, पाच कर्मेंद्रिये, पाच प्राण, मन आणि बुद्धी अशा सतरा तत्वांचे हे सूक्ष्म शरीर आहे. या सतरा तत्वांमध्ये सुख-दुःख भोगणारे तत्त्व मन हे आहे. तुम्ही म्हणत असता, ‘माझ्या मनाला फार दुःख झाले... त्याचे बोलणे माझ्या मनाला फार लागले... माझ्या मनाला फार आनंद झाला’ इत्यादी. दुसऱ्याच्या बोलण्यामुळे मनाला दुःख होते. परंतु मनातील विकारांमुळे मनाला जे दुःख होते त्याला ‘आंतर आध्यात्मिक दुःख’ असे नाव आहे. जगद्गुरू रेणुकाचार्य सांगतात:-

रागद्वेषादिसम्पन्नमान्तरं परिकीर्त्यते।

आधिभौतिकमेतद्धि दुःखं राजादिभूतजम्॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, ५.७०)

मनात राग (प्रेम), द्वेष, अभिनिवेश असे अनेक विकार दडलेले असतात. राग आणि द्वेष यांच्यामुळे मनाला

सुख-दुःख भोगावे लागते. राग म्हणजे प्रेम, प्रीती, आसक्ती. रागामुळेच जीवात्म्याला संसारात पुन्हा पुन्हा जन्म घ्यावा लागतो. मराठीत 'राग' या शब्दाचा अर्थ क्रोध असा होतो. संस्कृतमध्ये 'राग' म्हणजे अनुराग, प्रेम. राग-द्वेष याचा अर्थ क्रोध आणि द्वेष असा नसून प्रेम आणि द्वेष असा आहे. 'सुखानुशयी रागः' अशी रागाची व्याख्या योगसूत्रात केली आहे. एखादे सुख भोगल्यानंतर त्याचा संस्कार उमटतो आणि ते सुख पुन्हा भोगावेसे वाटते. हा संस्कार म्हणजेच राग होय. 'रंजनात्मक चित्तवृत्तिविशेषः रागः।'

मिष्टान्न खाताना मनुष्याला फार आनंद होतो. ते दुसऱ्याच्या घरचे असेल तर अधिकच आनंद होतो. दुसऱ्याच्या घरचे अन्न पुन्हा मिळेल न मिळेल अशा भावनेने पोटाचा विचार न करता माणूस यथेच्छ खातो. जो पदार्थ त्याला अतिशय आवडतो तोच पदार्थ त्याच्या मृत्यूचे कारण ठरतो. एका सुभाषितकाराने भ्रमराचा दृष्टान्त देऊन हे सत्य पटवून दिले आहे. कोरडे लाकूड आरपार कोरण्याची शक्ती भ्रमराजवळ असते. तो मकरंद चाखण्यासाठी कमळात जाऊन बसतो. सूर्यास्त झाल्यावर कमळाची दले मिटतात. तो आतच राहतो. लाकूड भेदण्याची शक्ती असली तरी कमळाच्या बाहेर येत नाही. कारण त्याचे कमळावर प्रेम असते. तो विचार करतो की उद्या सूर्योदय होईल, कमलदले उघडतील आणि आपण मुक्त होऊ. परंतु असे घडत नाही. सरोवरात क्रीडेसाठी हत्ती येतात आणि ते कमळ उखडून फेकतात. उखडून फेकलेले कमळ सूर्योदय झाला तरी विकसित होत नाही आणि भ्रमर मिटलेल्या कमळात तडफडून मरतो. भ्रमराच्या मृत्यूचे कारण कोणते? तर त्याला कमळाविषयी वाटणारी आसक्ती, अनुराग हे. त्याप्रमाणे एखाद्या सांसारिक वस्तूविषयी वा व्यक्तीविषयी जर जीवात्म्याच्या मनात अत्यधिक राग (प्रेम) असेल तर ती वस्तू किंवा व्यक्ती त्याच्या मृत्यूचे कारण ठरू शकते.

संसारात असणे वाईट नाही, पण संसार आत (म्हणजे मनात) ठेवणे वाईट आहे. नावेला जर छिद्र असेल तर नावेत पाणी शिरून बुडण्याचा धोका नक्की असतो. ज्या नावेत पाणी शिरत नाही ती नाव प्रवाशांना पैलतीरावर सुखरूप पोहोचवते. तुमचे मन म्हणजे एक नाव आहे, नौका आहे. मनरूपी नौकेला राग आणि द्वेष ही दोन छिद्रे आहेत. या छिद्रांतूनच बाहेरचा संसार तुमच्या मनात शिरतो. राग-द्वेषामुळेच बाहेरच्या व्यक्ती आणि वस्तू तुमच्या मनात ठाण मांडून बसतात. तुम्ही कोणाची आठवण करीत असता? देवाची? देवाची तर तुम्हाला आठवण येतच नाही. 'देवाची आठवण करा' म्हटले तरी तुम्ही करणार नाही. देवाची आठवण करायला बसल्यावर देखील तुम्ही दुसऱ्या कोणाची तरी आठवण करीत असता. ज्या व्यक्तीवर आणि ज्या वस्तूवर तुमचे खूप प्रेम आहे त्या व्यक्तीची आणि वस्तूची तुम्ही नेहमी आठवण करीत असता. त्याचप्रमाणे ज्या व्यक्तीचा तुम्ही द्वेष करता त्या व्यक्तीचीही आठवण तुम्ही करीत असता. ज्या व्यक्तीबद्दल प्रेम नाही आणि द्वेषही नाही त्या व्यक्तीची तुम्हाला आठवण येत नाही. प्रपंचाबद्दल तुमच्या मनात 'राग' (प्रेम) असेल तर प्रपंच तुमच्या मनात शिरतो आणि त्याच्याबद्दल 'द्वेष' असेल तरीदेखील तो तुमच्या मनात शिरतो. म्हणून प्रपंचाबद्दल मनात राग-द्वेष असू नये.

राग-द्वेष सोडणे मनुष्याला शक्य होत नाही. मग त्याने काय करावे? त्याने राग-द्वेषाची दिशा बदलावी. देवावर अनुराग करावा आणि द्वेष करायचा झाला तर तो देवाचाच करावा. कारण त्यामुळे तुम्हाला मुक्ती मिळेल. 'अनुरागभक्ती' आणि 'वैरभक्ती' असे भक्तीचे दोन प्रकार आहेत. देवाचा अनुराग करा किंवा द्वेष करा, दोन्हीमुळे तुम्हाला मुक्तीच मिळते. तुलसीदासांनी 'रामचरितमानसा'त याविषयी एक कथा सांगितली आहे.

राम-रावणयुद्धात ज्यांचा अपराध नव्हता असे अनेक वानर आणि राक्षस मारले गेले. त्यांचे रावणाशी किंवा

रामाशी वैर नव्हते. म्हणून रामाला वाटले की या निरपराध वानरांना आणि राक्षसांना जिवंत करावे. रामाने देवेंद्राची प्रार्थना केली. तेव्हा देवेंद्र त्याच्यासमोर प्रकट झाला. त्याने विचारले, “आपण माझी आठवण कशासाठी केली?”

राम म्हणाले, “माझे रावणाशी आणि रावणाचे माझ्याशी वैर होते. परंतु आम्हा दोघांशी ज्यांचे वैर नव्हते असे अनेक वानर आणि राक्षस या युद्धात मारले गेले. त्यांचा काही अपराध नव्हता. म्हणून तू स्वर्गातून अमृत आणून मृत वानरसेनेवर आणि राक्षससेनेवर त्याचे सिंचन कर, म्हणजे ते जिवंत होतील.”

रामाची आज्ञा प्रमाण मानून इंद्राने स्वर्गातून अमृत आणले आणि मृत वानरांवर आणि राक्षसांवर शिंपडले. आश्चर्य असे की फक्त वानरसैन्यच जिवंत झाले, राक्षससैन्य जिवंत झाले नाही. तुलसीदास म्हणतात:-

सुधा बरषि कपि भालु जिआए। हरषि उठे सब प्रभु पहिं आए।।

सुधाबृष्टि भै दुहु दल ऊपर। जिए भालु कपि नहिं रजनीचर।।

रामाने विचारले, “देवेंद्रा, तू पक्षपात केलास काय? फक्त वानर जिवंत झाले आणि राक्षस झाले नाहीत, असे का?”

तेव्हा इंद्राने उत्तर दिले, “प्रभू रामचंद्रा, मी पक्षपात केलेला नाही. परंतु हे जे घडले त्याला एक कारण आहे.”

“कोणते कारण?” रामाने विचारले.

“तुमचे आणि रावणाचे युद्ध चालू असताना वानरसैन्य रावणाकडे पाहत होते तर राक्षससैन्य तुमच्याकडे पाहत होते. सतत तुमच्याकडे पाहिल्यामुळे राक्षसांची मने रामाकार झाली आणि तुमच्याकडे पाहत देह सोडल्यामुळे त्यांना मुक्ती मिळाली. वानरांनी रावणाकडे पाहत देह सोडला. म्हणून त्यांना मुक्ती मिळाली नाही. राक्षसांना मुक्ती मिळाल्यामुळे अमृत शिंपडून देखील ते जिवंत झाले नाहीत. वानर मात्र जिवंत झाले. हे या घटनेचे रहस्य आहे.”

राक्षसांना रामाविषयी प्रेम नव्हते तर द्वेष होता. परंतु त्यांचा द्वेषदेखील मुक्तीचे कारण ठरला. म्हणून राग-द्वेष करायचा झाला तर तो ईश्वराचा करावा, संसाराचा करू नये. काम, संकल्प, अभिलाषा अशी रागाची विविध रूपे आहेत. राग-द्वेष या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. ज्या व्यक्तीविषयी आधी अनुराग असतो त्याच व्यक्तीविषयी पुढे द्वेष उत्पन्न होऊ शकतो. अनुरागच द्वेषात रूपांतरित होतो. एकमेकांवर प्रेम करणारी माणसे पुढे एकमेकांचे तोंडदेखील पाहत नाहीत. खरेतर आपण आपल्यावरच खरे प्रेम करीत असतो, इतरावर नव्हे. माणूस आपल्या शरीराला खूप जपतो. त्याला इजा होऊ नये, ते सुरक्षित राहावे याची काळजी घेतो. शरीरापेक्षाही तो आपल्या प्राणावर अधिक प्रेम करतो. काही कारणाने हात-पाय कापावा लागला तरी त्याला ते चालते. कारण आपला प्राण सुरक्षित राहावा असे त्याला वाटते. काही माणसे आपल्या प्राणावर देखील उदार होतात. कोणी बलिदान करतात तर कोणी आत्महत्या करतात. त्यावेळी जाणवते की त्यांच्या प्राणापेक्षाही त्यांच्या पलीकडे असलेल्या आत्म्यावर त्यांचे अधिक प्रेम आहे. आत्म्यावरील प्रेमांमुळेच मनुष्य दुसऱ्यावर प्रेम करीत असतो. ‘रागा’तूनच पुढे ‘द्वेष’ उत्पन्न होतो. म्हणून ज. रेणुकाचार्य म्हणतात, ‘रागद्वेषादिसंपन्नं आंतरं परिकीर्त्यते।’ रागामुळे आणि द्वेषामुळे जे दुःख होते त्याला आंतर आध्यात्मिक दुःख म्हणतात.

काम, क्रोध, मोह, लोभ, मद, मत्सर हे मनाचे सहा विकार आहेत. जेव्हा अक्कमहादेवी घर सोडून निघाली

तेव्हा तिच्या मार्गात हे सहा विकार अडथळे आणत होते. परंतु त्यांना बाजूला सारून ती पुढे निघून गेली. त्यावेळी या घटनेचे आपल्या वचनात तिने सुरेख वर्णन करून ठेवले आहे. ती म्हणते, 'हे कामा, माझी वाट अडवू नकोस, बाजूला सरक. हे क्रोधा, माझ्या मार्गात आडवा येऊ नकोस, बाजूला हो. हे लोभा, तूही माझ्या वाटेत येऊ नको. हे मोहा, तू बाजूला हो. हे मदा, तूही मध्ये येऊ नकोस. हे मत्सरा, माझी वाट अडवू नकोस. तुमच्यासाठी मी अनेक जन्म घालवले आहेत. आता हा जन्म तुमच्यासाठी नाही, तर मल्लिकार्जुनासाठी आहे.'

असे म्हणून तिने सर्व विकारांना बाजूला सारले आणि मल्लिकार्जुनाशी एकरूप होऊन ती मुक्त झाली. तुम्ही या विकारांना दूर ढकलत नाही, उलट जवळ बोलावता. जो विकारांना जवळ करतो त्याला मुक्ती कशी मिळेल? काम, क्रोध आणि लोभ ही तीन नरकाची द्वारे आहेत, असे गीतेत म्हटले आहे. सांसारिक मनुष्याच्या मनात हे तीन विकार नसावेतच, असे म्हणता येत नाही. परंतु त्याचे प्रमाण अधिक होता कामा नये. अती काम, अती क्रोध आणि अती लोभ जीवात्म्याला नरकाकडे घेऊन जातो. हिवाळ्यात जेव्हा थंडी पडते तेव्हा उबेसाठी तुम्ही शेकोटी पेटवता. ऊब यावी म्हणून तुम्ही ज्वालकडे हात नेता, परत मागे घेता. जेवढी गरज आहे तेवढीच ऊब तुम्ही घेता. ज्वालमध्ये हात कायमचा ठेवत नाही. त्याप्रमाणे संसारात काम, क्रोध, लोभ या विकारांचा आवश्यक तेवढाच उपयोग करून घ्यावा. संसारात राहून देखील न राहण्याचा सराव केला तर त्याला जीवन जगण्याची कला साध्य होते. मग 'रागी' असून तो 'विरागी' होऊ शकतो, 'द्वेषी' असून तो 'अद्वेषी' होऊ शकतो, 'लोभी' असून तो 'निर्लोभी' होऊ शकतो.

एका गावात एक अत्यंत लोभी मनुष्य होता. तो श्रीमंत होता. गावात प्लेगची साथ आली. लोक म्हणाले, "तुम्ही श्रीमंत आहात, तेव्हा डॉक्टरला घेऊन या आणि प्लेगचा बंदोबस्त करा."

तो म्हणाला, "मला काही झाले नाही. गावातले लोक मरताहेत. त्यांच्यासाठी मी कशाला पैसा खर्च करू?"

त्याने काहीही केले नाही. गावातला प्लेग त्याच्या गल्लीमध्ये शिरला. त्याच्या घरात शिरला. गल्लीतली माणसे मेली. त्याच्या घरातली माणसे मरू लागली. परंतु त्याच्या कनवटीचा पैसा काही सुटला नाही. अखेर घरातली सगळी माणसे मेली. त्याला स्वतःला प्लेग झाला. तरी औषधोपचारासाठी त्याने पैसे खर्च केले नाहीत. शेवटी मरायला टेकला. त्याला वाटले, आपण मरताना सर्व संपत्ती घेऊन जावी. घरातला सर्व पैसा अडका, सोनेनाणे त्याने कमरेला बांधले. त्याच्या ओझ्याने त्याला नीट उभे राहता येईना, चालता येईना. मोठ्या कष्टाने तसाच चालत तो गावाबाहेर आला. गावाबाहेर नदी होती. नदीवर दोन नावाडी होते. त्यांच्यापैकी एकाला त्याने विचारले, "मला नदीच्या मध्यावर जायचे आहे. किती पैसे घेशील?"

तो म्हणाला, "पैलतीरावर जाण्यासाठी मी एक रुपया घेतो. तुम्हाला नदीच्या मध्यापर्यंत जायचे आहे तर मी आठ आणे घेईन."

त्याला ते भाडे अधिक वाटले. त्याने दुसऱ्या नावाड्याला विचारले, तेव्हा तो म्हणाला, "मी चार आणे घेईन."

त्याच्या नावेत श्रीमंत मनुष्य बसला. नाव नदीच्या मध्यावर आली. श्रीमंत नावाड्याला म्हणाला, "मला एक वचन देशील?"

"देईन की." तो म्हणाला. श्रीमंत म्हणाला, "तू जर चार आणे माफ केले तर मी सुखाने मरेन."

जवळ लक्षावधी रुपये असताना चार आणे देण्याची त्याची तयारी नव्हती. असा लोभ जर जीवात्म्याजवळ असला तर त्याला पुढचा जन्म सापाचा घ्यावा लागणार. संपत्तीवर तो सर्प होऊन बसणार हे नक्की.

मानसिक विकारांमुळे होणाऱ्या दुःखाला आंतर आध्यात्मिक दुःख असे नाव आहे. शरीरस्वास्थ्य जेवढे महत्त्वाचे तेवढेच मानसिक स्वास्थ्यही महत्त्वाचे आहे. म्हणून ज. रेणुकाचार्य येथे शारीरिक आणि मानसिक स्वास्थ्य सांभाळण्याचा उपदेश करित आहेत, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

श्रीसिद्धेश्वर मंदिर, सोलापूर

३० जुलै १९९०

आशीर्वचन सोळावे

संसारहेयस्थल-९

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

संसारात दुःखच दुःख भरलेले आहे. दुःख किती आहे हे सांगताना वचनकार म्हणतात, आपण दुःख अंतरतो आणि दुःखच पांघरतो. सांख्यशास्त्रकारांनी सर्व दुःखांची विभागणी आध्यात्मिक, आधिदैविक आणि आधिभौतिक अशा तीन प्रकारांत केली आहे. वात-पित्त-कफ यांच्यामुळे होणारे शारीरिक दुःख हे बाह्य आध्यात्मिक दुःख असते, तर राग-द्वेषादी विकारांमुळे होणारे मानसिक दुःख हे आंतर आध्यात्मिक दुःख असते, हे आपण काल पाहिले. आज आधिभौतिक आणि आधिदैविक या दोन दुःखांचा विचार करायचा आहे. राजा आणि प्राणी यांच्याकडून जे दुःख होते त्याला 'आधिभौतिक दुःख' असे म्हणतात. राजा म्हणजे शासक किंवा अधिकारी यांच्याकडून मनुष्याला त्रास होतो. साप आणि विंचू यांच्या दंशानेही दुःख होते, त्या दुःखाला 'आधिभौतिक' असे नाव आहे. ग्रहांमुळे आणि यक्ष-पिशाच यांच्यामुळे जे दुःख होते ते 'आधिदैविक दुःख' होय. भूकंप, अनावृष्टी, अतिवृष्टी यांपासून होणारे दुःख हे आधिदैविक दुःखच आहे.

आधिदैविकमाख्यातं ग्रहयक्षादिसंभवम्।

दुःखैरैतैरुपेतस्य कर्मबद्धस्य देहिनः।

स्वर्गे या यदि वा भूमौ सुखलेशो न विद्यते॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, ५.७१)

आध्यात्मिक, आधिभौतिक, आधिदैविक यांच्यापैकी कोणते ना कोणते दुःख माणसाला निश्चित असते. संसारात सुख भोगण्याची कितीही इच्छा असली तरी संसार दुःखमय असल्याने तेथे सुख कसे मिळेल? सुख मिळाले तरी ते क्षणिकच असते. 'सुख पाहता जवापाडे, दुःख पर्वताएवढे' अशी या संसाराची अवस्था आहे. जीवात्मा कर्मबंधनात अडकलेला आहे. घरात दुःख आहे म्हणून तुम्ही बाहेरगावी गेलात तर काय फरक पडतो? तुमचे कर्म तर तुमच्यासोबतच असते. ते घरी ठेवून जाता येत नाही. मुलेबाळे, घर, पत्नी, दुकान हे सर्व तुम्ही सोडून जाऊ शकता. परंतु तुमचे कर्म सावलीसारखे तुमच्याबरोबर असते. ते कसे सोडाल? कर्माने बांधलेला आणि दुःखाने वेढलेला जीवात्मा कुठेही गेला तरी त्याला कर्म सोडत नाही आणि दुःखही सोडत नाही. तो मृत्युलोकात असो वा स्वर्गात, दुःख त्याची पाठ सोडत नाही. तुम्ही म्हणाल, 'स्वर्गात कसे असेल

दुःख? तिथे तर सुखच सुख आहे.' स्वर्गात सुख आहे हे खरे आहे, परंतु स्वर्गात गेलेला जीवात्मा एकेक दिवस उलटत जाईल तसा, आता हे सुख संपणार म्हणून दुःखी होतो. तुरुंगात गेलेल्या माणसाची शिक्षा जशी संपत जाते तसतसा तो आनंदी होतो आणि सुख भोगणाऱ्या माणसाचे सुखाचे दिवस जसजसे संपत जातात तसतसा तो दुःखी होतो. स्वर्गात सुख भोगणाऱ्या जीवात्म्याची अशीच अवस्था असते. म्हणून शास्त्रकार सांगतात की, संसार दुःखमय आहे. संसार सोडून पळून गेलो तरी दुःखापासून मुक्ती मिळणार नाही. वाघाच्या भीतीने वारूळत जाऊन जर कोणी लपला तर काय उपयोग? तिथे त्याचे प्राण घेणारा भुजंग बसलेलाच असतो. मोहनिद्रेतून जागृत झाल्याशिवाय संसारदुःखापासून मुक्ती मिळणार नाही.

महाभारतात यक्षाने युधिष्ठिराला एक प्रश्न विचारला आहे. यक्ष विचारतो, 'का वार्ता:?' - या प्रपंचाची वार्ता कोणती? बातमी काय? युधिष्ठिराने उत्तर दिले, 'भूतानि कालः पचतीति वार्ता:?' - काळ सर्व भूतांना शिजवत आहे. मोहाच्या कढईत सर्व प्राणिमात्रांना घालून शिजवतो आहे, सर्वांना मारीत आहे, हीच प्रपंचाची वार्ता आहे.

जो मोहपाशात गुरफटलेला असतो तो काळाच्या हाती सापडतो. म्हणून मोहनिद्रेतून जागे झाले पाहिजे. मन्मथस्वामींनी तुम्हाला सांगितले आहे- 'निजु नका जागा जागा । आपुल्या स्वधर्माचे वागा ॥'

उपनिषदात देखील म्हटले आहे, 'उत्तिष्ठित जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत् ।'- उठा, जागे व्हा आणि आपल्याला कोणते वर मिळाले आहेत हे समजून घ्या. तुम्ही रोज सकाळी उठता ते झोपेतून. मोहनिद्रेतून उठत नाही. मोहनिद्रेतून जागे झाल्यावरच दुःख तुमची पाठ सोडील. एका व्यापाऱ्याला काही कामानिमित्त परगावी जायचे होते. म्हणून त्याने आपल्या बायकोला सांगितले, "पहाटे चार वाजता मला उठव."

सूर्य उगवल्यावर उठणारा तो सूर्यवंशी माणूस होता, म्हणून पहाटे उठण्याची त्याला काळजी पडली होती. तो रात्री झोपी गेला. त्याची बायको जागृत बसली. व्यापाऱ्याला एक स्वप्न पडले. स्वप्नात काही चोरांबरोबर तो बँकेवर दरोडा घालायला गेला. दरोड्याचा प्रयत्न फसला आणि ते सगळेजण पोलिसांच्या हाती सापडले. त्यांना बेड्या घालून तुरुंगात नेण्यात आले. तुरुंगाच्या दारात पाऊल ठेवणार... तेवढ्यात पत्नीने त्याला झोपेतून उठवले. तो घाबरून उठला आणि 'कुठे आहेत पोलीस?' असे बायकोला विचारू लागला. ती म्हणाली, "इथे कसले पोलीस? हे आपले घर आहे, आणि तुम्हाला मी आत्ताच झोपेतून उठवले."

हळूहळू तो पूर्ण भानावर आला, जागा झाला. बँक, दरोडा, पोलीस, तुरुंग... हे सर्व स्वप्न होते, हे त्याच्या लक्षात आले. स्वप्न पाहताना ते सर्व सत्य होते असेच त्याला वाटले. जागा झाल्यावर ते सत्य नसून स्वप्न होते हे ध्यानात आले.

आपणही असेच स्वप्नात आहोत. मोहनिद्रेत आहोत. जोपर्यंत तुम्ही मोहनिद्रेत असता तोपर्यंत, तुम्ही स्वर्गात जाता, नरकात जाता, संसार करता, सुख-दुःख भोगता, जन्माला येता, मरता...! जोवर मोहनिद्रा आहे तोवर हे सारे चालत राहणार. तिच्यातून जागृत झाल्यावर मात्र हे सारे संपेल. ही जागृत अवस्था म्हणजे 'वरजागृतावस्था' होय. ही अवस्था म्हणजे जागे असलेल्याला जागे करणे. संसारदुःखापासून मुक्ती मिळवायची असेल तर संसार सोडून पळून जायचे नाही तर मोहनिद्रेतून असे जागे झाले पाहिजे.

तटित्सु वीचिमालासु प्रदीपस्य प्रभासु च ।

सम्पत्सु कर्ममूलासु कस्य वा स्थिरतामतिः॥५.७२॥

जन्मापासून मृत्यूपर्यंत जीवात्मा अनेक प्रकारची दुःखे भोगतो. जन्म हेच एक दुःख आहे. जन्म झाल्याबरोबर मूल रडू लागते. पूर्वजन्मात त्याने रडतच देहत्याग केला होता, म्हणून या जन्मात तो रडत येतो. जीवनाचा अंतिम क्षण जसा असतो, तसाच नव्या जीवनाचा पहिला क्षण असतो. हसत हसत मृत्यूला कोण कवटाळतो? सामान्य मनुष्य नक्कीच नव्हे. संतमहात्मे मात्र मृत्यूला 'महानवमी' मानतात. तो आनंदाचा क्षण समजतात. सामान्य माणसाला मृत्यू म्हणजे 'होळीपौर्णिमा' वाटते. मृत्यू पाहून तो शंखध्वनी करतो. रडत रडत मरतो, म्हणून रडतच जन्माला येतो. कबिरांनी म्हटले आहे:-

जब तुम आये जगत में जग हँसे तुम रोय।

ऐसा करनी कर चलो तुम हँसे जग रोय।।

तुम्ही जगात आला, तेव्हा तुम्ही रडत होता आणि जग हसत होते. म्हणून या जीवनात अशी कर्तबगारी दाखवा की जाताना तुम्ही हसत जावे आणि जगाने रडावे...! जाताना हसत जायचे असेल तर या जीवनात काहीतरी मिळवले पाहिजे. जी संपत्ती इथेच सोडून जायची असते ती मिळवण्यात आम्ही आयुष्य खर्च करतो, परंतु जो धर्म सोबत येणार असतो त्याचा संग्रह मात्र करीत नाही. जो धर्मसंग्रह करतो तो जाताना रडत नाही. कारण धर्माच्या बळावर आपण निश्चित सुखी होणार याची त्याला खात्री असते. म्हणून अखळे आयुष्य संसारासाठी खर्च करू नये. थोडा वेळ सत्संगासाठी, धर्मासाठी दिला पाहिजे. या पुण्याईने तुम्ही आनंदाने मृत्यू पत्करू शकाल. ज्याने कधीही सत्संग केलेला नसतो, संतसहवास अनुभवलेला नसतो, सद्ग्रंथाचे पान उघडून पाहिलेले नसते असा मनुष्य जाताना रडतच जाणार. माणसाचे भौतिक संपत्तीकडे अधिक लक्ष असते, आध्यात्मिक संपत्तीकडे तो दुर्लक्ष करतो. भौतिक संपत्तीचा अस्थिरपणा जगद्गुरू रेणुकाचार्य येथे स्पष्ट करीत आहेत.

मनुष्य संपत्तीविषयी खूप अभिमान वाहत असतो. माझ्याजवळ एवढी संपत्ती आहे, तिच्या बळावर मी सर्व सुखे भोगू शकतो. परंतु हा विचार अयोग्य आहे असे ज्ञानी लोक सांगतात.

अर्थानां अर्जने दुःखं अर्जितानां च रक्षणे ।

आये दुःखं व्यये दुःखं धिगर्ताः कष्टसंश्रयाः ॥

संपत्ती मिळवताना खूप कष्ट करावे लागतात. तिचे रक्षण करतानाही कष्ट करावे लागतात. चोरापासून, इन्कमटॅक्सपासून माणूस संपत्ती लपवत असतो. सत्संगासाठी कोणी देणगी मागायला आला तर त्याच्यापासूनही लपवतो. संपत्ती खर्च झाली तरीही मनुष्य दुःखी होतो. संपत्ती कोठेही स्थिर नसते. आकाशातली वीज एकाएकी चमकून लुप्त होते, समुद्रावरील लाटा सारख्या येतात आणि जातात, दिव्याची ज्योत सतत हलत असते; त्याप्रमाणे मनुष्याने मिळवलेली संपत्ती अस्थिर, चंचल असते. या घरातून त्या घरात, या हातातून त्या हातात, अशी ती सारखी फिरत असते. लक्ष्मीचे चित्र तुम्ही पाहिले असेल. ती बसलेली नसते तर उभी असते. तीही पाण्यात. पाणी जसे वाहते तशी लक्ष्मी वाहात असते. तुम्ही तिला तिजोरीत बंद करून ठेवा, गाड्यात घालून पुरून ठेवा किंवा पाकिटात बंदिस्त करा, ती बाहेर येणारच. कायमची कधीच राहणार नाही. आजचा लक्षाधीश उद्या भिक्षाधीश होऊ शकतो. म्हणून संपत्तीविषयी माणसाने अभिमान बाळगू नये आणि केवळ ती मिळवण्यात सारे आयुष्य खर्च करू नये. भौतिक संपत्तीपेक्षा आध्यात्मिक संपत्तीकडे अधिक लक्ष दिले पाहिजे.

नित्यानंदचिदाकारमात्मतत्त्वं विहाय कः।

विवेकी रमते देहे नश्वरे दुःखभाजने ॥

विवेकी शुद्धहृदयो निश्चितात्मसुखोदयः।

दुःखहेतौ शरीरेऽस्मिन् कलत्रे च सुतेषु च ॥५.७४-७५॥

संपत्ती जशी अस्थिर असते तसेच शरीरदेखील नश्वर असते. अस्थी, मांस, चर्म, मल, मूत्र अशा पदार्थांचे कोठार म्हणजे शरीर होय. शरीराला 'मलकोश' असे नाव आहे. शरीरामुळे जीवात्म्याला खूप दुःख भोगावे लागते. सामान्य जीवाला शरीराविषयी प्रेम वाटत असले तरी ज्ञानी पुरुषांना त्याच्याविषयी आसक्ती असत नाही. आत्मानंदात निमग्न असलेला माणूस शरीराविषयीचा अभिमान वाहत नसतो आणि शरीराविषयीची आसक्ती त्याच्या ठिकाणी नसते. विवेकी मनुष्याचे हृदय अत्यंत शुद्ध असते. त्याच्या हृदयात आत्मानंद प्रकटल्यामुळे दुःखाचे मूळ असलेल्या शरीराविषयी तो उदासीन असतो. शरीरामुळे पत्नी, मुलेबाळे इत्यादी नात्याची माणसे भोवती गोळा झालेली असतात. ज्याला आपल्या शरीराविषयी आसक्ती वाटत नसते त्याला बाकीच्या नात्यागोत्याबद्दल कशी आसक्ती वाटेल? अर्थात्च वाटणार नाही.

सुहृत्सु बंधुवर्गेषु धनेषु कुलपद्धतौ।

अनित्यबुद्ध्या सर्वत्र वैराग्यं परमश्नुते ॥

विवेकिनो विरक्तस्य विषयेष्वात्मरागिणः।

संसारदुःखविच्छेदहेतौ बुद्धिः प्रवर्तते ॥५.७६-७७॥

मित्र, नातलग, संपत्ती, रीतिरिवाज यांच्याविषयी सामान्य माणसाला प्रेम वाटत असते. परंतु त्यांच्यामुळे जीवात्म्याला दुःख भोगावे लागते. संसारहेयस्थलातील साधक या सर्वांविषयी उदासीन असतो. त्याच्या मनात वैराग्यभाव बाणलेला असतो. त्याला आत्मसुखाची गोडी लागलेली असते. संसारदुःखाचा नाश व्हावा अशी ओढ त्याला लागलेली असते. शेवटी संसारहेयस्थलाचा समारोप करतात.

नित्यानित्यविवेकिनः सुकृतिनः शुद्धाशयस्यात्मनो

ब्रह्मोपेन्द्रमहेन्द्रमुख्यविभवेष्वस्थायितां पश्यतः।

नित्यानंदपदे निराकृतजगत्संसारदुःखोदये

सांबे चंद्रशिरोमणौ समुदयेद् भक्तिर्भवध्वंसिनी ॥५.७८॥

या स्थलातील साधक नित्य वस्तू कोणती, अनित्य वस्तू कोणती, सार काय, असार काय, यांचा विचार करतो. त्याच्या हातून नेहमी सत्कर्मच घडतात. त्याचे मन लहान मुलासारखे निष्पाप असते. देवतांचे ऐश्वर्यदेखील क्षणभंगुर असल्यामुळे त्याला तुच्छ वाटते. त्याच्या मनात संसाराविषयी हेयबुद्धी, उदासीनता उत्पन्न होते. मग त्याला आनंदमय, संसारदुःखांचा नाश करणाऱ्या, मस्तकावर चंद्र धारण केलेल्या शंकराविषयी प्रेम उत्पन्न होते आणि तो या स्थलातून पुढील स्थलात प्रवेश करतो. या ठिकाणी भक्तस्थलातील 'संसारहेयस्थल' या उपस्थलाचे विवेचन पूर्ण झाले आहे. यापुढील स्थलाचा विचार उद्यापासून करू, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करीत आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

श्रीसिद्धेश्वर मंदिर, सोलापूर

३१ जुलै १९९०

आशीर्वचन सतरावे

गुरुकारुण्यस्थल

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

कालपर्यंत आपण संसारहेयस्थलाची चर्चा केली. आज 'गुरुकारुण्यस्थल' या भक्तस्थलाच्या उपस्थलाचा विचार करायचा आहे. गुरुकृपा प्राप्त करण्यासाठी साधकाच्या अंगी कोणती योग्यता असली पाहिजे, याविषयी जगद्गुरू रेणुकाचार्य सांगतात:-

ततो विवेकसंपन्नो विरागी शुद्धमानसः।

जिज्ञासुः सर्वसंसारदोषध्वंसकरं शिवम्॥

उपैति लोकविख्यातं लोभमोहविवर्जितम्।

आत्मतत्त्वविचारज्ञ विमुक्तविषयभ्रमम्॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, ६.१-२)

गुरूजवळ जाण्यासाठी आपल्या अंगी काही योग्यता असली पाहिजे. योग्यतेविना कोणतेही कार्य सिद्ध होत नाही. बाजारात गेल्यावर आपल्या खिशात पैसे असले तरच आपण वस्तू खरेदी करू शकतो. खिशात पैसे नसताना बाजारात जाऊन काय करणार? फक्त हिंडून यावे लागेल, पदरात काही पडणार नाही. त्याप्रमाणे गुरुकृपा संपादन करायची असेल तर मनुष्याच्या ठिकाणी विशिष्ट योग्यता असावी लागते. वरील श्लोकांत याच योग्यतेचे विवेचन केले आहे. विवेकसंपन्नता, वैराग्य, शुद्ध अंतःकरण आणि जिज्ञासा हे चार गुण साधकाच्या अंगी असावे लागतात. नित्यानित्यवस्तुविवेक, आत्मानात्मविवेक ही पहिली योग्यता होय. नित्य वस्तू कोणती, अनित्य वस्तू कोणती, आत्म पदार्थ कोणता आणि अनात्म पदार्थ कोणता, याचे ज्ञान साधकाला असले पाहिजे. संसाराविषयी वैराग्य उत्पन्न होणे ही दुसरी योग्यता होय. मालिन्य नष्ट झालेले शुद्ध अंतःकरण ही तिसरी योग्यता होय. शुद्ध अंतःकरणातच आत्म्याचे प्रतिबिंब पडू शकते. जिज्ञासा म्हणजे ज्ञानप्राप्तीची उत्कट इच्छा. ज्याच्या ठिकाणी जिज्ञासा असते तोच सद्गुरूजवळ जात असतो. ज्याला काही श्रवण करायचे नसते, काही विचारायचे नसते तो फक्त मंदिरात जाऊन देवदर्शन घेऊन येतो. कारण तेथे देव आपल्याशी बोलत नसतो आणि आपण देवाशी बोलत नसतो. आपल्या मनातील शंका दूर करून घेण्यासाठी गुरूजवळ जाण्याशिवाय गत्यंतर नसते. उपनिषदात म्हटले आहे, 'स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्।'

संसार आणि आत्मा यांचे यथार्थ ज्ञान करून घ्यायचे असेल तर गुरूला शरण गेले पाहिजे. पण कोणत्या गुरूला? तर जो श्रोत्रिय आणि ब्रह्मनिष्ठ आहे, अशा श्रीगुरूला. शिष्य होण्यासाठी जशी योग्यता लागते तशीच गुरूत्वासाठी देखील योग्यता असते. गुरू कसा असावा, हे येथे सांगितले आहे. तो आपल्या ज्ञानामुळे, तपस्येमुळे, त्यागामुळे जगात प्रसिद्ध असावा. लोभ-मोह हे मनोविकार त्याच्याठायी नसावेत. हे विकार जर असतील तर तो आध्यात्मिक विचार करू शकणार नाही. तो आत्मतत्त्व जाणणारा असावा. जर गुरूलाच आत्मतत्त्वाचे ज्ञान नसेल, तर तो शिष्याला काय सांगणार? अंग म्हणजे काय, लिंग म्हणजे काय, अंग आणि लिंग यांचे सामरस्य म्हणजे काय, याचे यथार्थ ज्ञान त्याला असले पाहिजे. वीरशैवसिद्धान्तात ज्ञानाइतकेच क्रियेला महत्त्व आहे. म्हणून गुरू इष्टलिंग धारण करणारा, लिंगपूजा करणारा, रुद्राक्षमाळा घालणारा, भस्म

लावणारा, सत्य बोलणारा, षट्स्थलांना जाणणारा असा असला पाहिजे. यालाच वेदान्तशास्त्रात श्रोत्रिय आणि ब्रह्मनिष्ठ असे म्हटले आहे. श्रोत्रिय म्हणजे सर्व शास्त्रांचे ज्ञान असलेला आणि ब्रह्मनिष्ठ म्हणजे आत्मज्ञान प्राप्त करून घेतलेला. त्याच्याजवळ केवळ शुष्क शास्त्रज्ञान नसावे, तर त्याच्या अंतःकरणात आत्मानुभवाचा ओलावाही असावा. अशा श्रीगुरूला शरण जाऊन नमस्कार केला पाहिजे. श्रीगुरूला अभिवादन केल्याने आयुष्य, विद्या, यश आणि सामर्थ्य वाढते, असे शास्त्रात म्हटले आहे.

भारतीय संस्कृतीत नमस्काराला अत्यंत महत्त्व आहे. आपल्या घरी कोणी अतिथी आला तर आपण त्याला हात जोडून नमस्कार करतो. पहिले स्वागत नमस्काराने केले जाते. श्रीगुरूला नमस्कार केल्यानंतर पुढे काय करावे, हे सांगतात, ‘सेवेत् परमाचार्य शिष्यो भक्तिभयान्वितः॥६.७॥’

शिष्याने अत्यंत भक्तिभावाने श्रीगुरूंची सेवा केली पाहिजे. सेवेमुळे गुरू प्रसन्न होऊन शिष्याला ज्ञान प्रदान करतात. सेवा किती काळ करावी? गुरुसेवा सहा महिन्यांपर्यंत करावी. या काळात गुरू प्रसन्न झाले नाहीत तर वर्षभर करावी. तेवढ्यानेही गुरुकृपा लाभली नाही तर गुरू प्रसन्न होईपर्यंत सेवा केली पाहिजे. निष्ठेने सेवा करून आदर्शवत् ठरलेल्या काही व्यक्तींची चरित्रे आपल्या प्राचीन साहित्यात आढळतात. राजा दिलीप याच्या सेवेची कथा अशीच एक प्रचलित कथा आहे.

सूर्यवंशात राजा दिलीप नावाचा एक चक्रवर्ती सम्राट होऊन गेला. त्याचा विवाह होऊन बरीच वर्षे झाली तरी त्याला पुत्रसंतान झाले नाही. म्हणून तो राणीसह आपल्या कुलगुरूकडे- वसिष्ठ मुनींकडे त्यांच्या आश्रमात गेला. मुनींना साष्टांग नमस्कार करून त्याने आपले दुःख त्यांना सांगितले, “गुरुमहाराज, विवाह होऊन अनेक वर्षे झाली, परंतु राज्याला अजून वारस मिळाला नाही. माझ्याहातून कोणता अपराध घडला हे ठाऊक नाही. आपण मला मार्गदर्शन करावे.”

वसिष्ठ मुनींनी अंतर्दृष्टीने पाहिले, तेव्हा गेल्या जन्मात राजा दिलीपाच्या हातून घडलेला अपराध त्यांना दिसला. ते राजाला म्हणाले, “राजन्, पूर्वजन्मात तुझ्याकडून एक घोर अपराध घडला आहे. त्यामुळे या जन्मात तुला संतान झाले नाही.” “कोणता अपराध महाराज?” राजाने विचारले.

वसिष्ठ म्हणाले, “गेल्या जन्मात देवासुर युद्धात देवांना मदत करण्यासाठी तू स्वर्गात गेला होतास. असुरांचा पराभव झाल्यावर तू भूलोकाकडे परत येत होतास, त्यावेळी नंदनवनात कामधेनू बसलेली होती. तिला वंदन न करता, तिच्याकडे दुर्लक्ष करून तू सरळ निघून गेलास. आदरणीय व्यक्ती, गुरुजन, वडीलधारी माणसे जर समोर आली तर त्यांना अभिवादन केले पाहिजे. ते केले नाही तर त्यांचा अवमान केल्यासारखे होते. कामधेनू समोर असताना अनवधानाने तुझ्याकडून तिचा अवमान झाला. म्हणून तुला तेव्हा कामधेनूने शाप दिला. त्या शापामुळे तुला या जन्मात संतती झाली नाही.”

“कामधेनूने शाप दिला तो मला ऐकू कसा आला नाही?” राजाने विचारले.

“त्या ठिकाणी गंगेचा प्रपात कोसळत होता. त्या आवाजामुळे तुला तिची शापवाणी ऐकू आली नाही.” राजा विचारमग्न झाला. त्याने वसिष्ठ मुनींचे पाय धरले. म्हणाला, “महाराज, आता यावर उपाय कोणता?”

“कामधेनूची सेवा केली, तरच तू शापातून मुक्त होशील. परंतु कामधेनू सध्या पाताळलोकात आहे. तुला त्या ठिकाणी जाता येणार नाही. माझ्या आश्रमातील गोधनात नंदिनी नामक कामधेनूची कन्या आहे. तिची मनःपूर्वक सेवा तुम्ही उभयतांनी केली तर कामधेनू प्रसन्न होऊन तुम्ही शापमुक्त व्हाल.” वसिष्ठ म्हणाले.

राजाने त्यांची आज्ञा शिरोधार्य मानली आणि त्या दिवसापासून तो राणीसह नंदिनीची सेवा करू लागला. ती सेवा कोणत्या प्रकारची होती? हातात काठी घेऊन गाईच्या मागे मागे जायचे आणि सूर्यास्त झाल्यावर तिला हाकत आश्रमात परत आणायचे, याला सेवा म्हणत नसतात. गाय जिकडे जाईल तिकडे तिच्या मागोमाग सावलीसारखे जावे. ती थांबेल, ती चारा खाईल तेव्हा आपण भोजन करावे. ती पाणी पिईल त्यावेळी आपण पाणी प्यावे आणि ती जेव्हा आश्रमात येईल तेव्हा तिच्या मागे परत यावे. अशी सेवा राजा-राणीने केली. ज्याच्या हाताखाली शेकडो नोकर राबत होते, त्या चक्रवर्ती सम्राटाने नंदिनीची अशी स्वतः सेवा केली. भूक लागल्यावर स्वतःलाच अन्न खावे लागते, दुसऱ्याला जेवायला लावून आपले पोट भरत नाही. त्याप्रमाणे देवपूजा, गुरुसेवा स्वतः करायची असते. अशा प्रकारे राजाने वीस दिवसपर्यंत नंदिनीची सेवा केली.

नंदिनीने राजाची परीक्षा पाहण्याचे ठरवले. दुसऱ्या दिवशी ती आश्रमापासून दूर चरत गेली. राजा दिलीप तिच्या मागे मागे निघाला. राणी आश्रमाच्या सीमेपर्यंत आली. तेथून परत गेली. एकटा राजा नंदिनीच्या मागे मागे निघाला. हिमालयातील एका गुहेत ती शिरली. राजा त्या गुहेत शिरणार, तोच त्याला नंदिनीचा हंबरडा ऐकू आला. हातातील धनुष्यबाण सरसावून राजा आत धावत गेला. पाहतो तो एका सिंहाने नंदिनीवर झेप घेतली होती. तो तिचा गळा पकडण्याचा प्रयत्न करित होता.

राजाने सिंहाला ठार करण्यासाठी धनुष्यावर बाण लावला आणि प्रत्यंचा ओढली. तेव्हा सिंह मनुष्यवाणीने बोलला, “राजा, मी कोणी सामान्य सिंह नव्हे. माता भगवतीचे मी वाहन आहे. हिमालयातील झाडे पार्वती मातेने मोठ्या प्रेमाने लावली आहेत. त्यांचे संरक्षण करण्याचे काम तिने माझ्यावर सोपवले आहे. हे पशू येथे येऊन झाडांना अंग घासून त्यांना त्रास देतात. या गाईने असे केल्यामुळे मी हिला खाऊन टाकणार आहे.”

राजा म्हणाला, “तू सामान्य सिंह नाहीस हे खरे आहे. त्याबरोबरच ही गायदेखील सामान्य गाय नसून ही कामधेनूची कन्या नंदिनी आहे. म्हणून तू हिला सोडून दे, हिच्याऐवजी तू मला खाऊन टाक.”

सिंह म्हणाला, “राजा, तू सम्राट आहेस. या एका गाईच्या प्राणाची काळजी कशाला करतोस? हिच्याऐवजी हजार गाई तू आपल्या गुरूला अर्पण कर. हिच्या प्राणासाठी स्वतःचा प्राणावर का उदार झालास?”

“मी या नंदिनीचा सेवक आहे. तिचे प्राण वाचवण्याची जबाबदारी माझ्यावर आहे. तेव्हा तू माझे प्राण घेऊन हिला प्राणदान दे.” असे म्हणून राजा सिंहासमोर गुडघे टेकून, डोळे मिटून बसला.

थोडा काळ गेला. त्याच्या अंगावर फुलांचा वर्षाव होऊ लागला. राजाने डोळे उघडून पाहिले. समोर सिंह नव्हता, फक्त नंदिनी होती. नंदिनी त्याला म्हणाली, “राजा, मी तुझी परीक्षा पाहिली. तू परीक्षेत पूर्ण उतरला आहेस. आता माझे दूध प्राशन कर, म्हणजे शापमुक्त होशील आणि तुला संतती होईल.”

राजा नंदिनीसह आश्रमात आला. वसिष्ठ मुनींना अंतर्ज्ञानाने सर्व प्रकार कळलेला होताच. त्यांनी दोघांचे स्वागत केले. पुढे यज्ञ करून नंदिनीचे दूध प्रसाद म्हणून राजा-राणीने प्राशन केले. त्यानंतर राजाला संतती झाली, तोच प्रसिद्ध राजा रघू होय. ह्याच्या नावानेच पुढे सर्व घराणे रघुवंश, रघुकुल अशा नावांनी ओळखले जाऊ लागले. याच वंशात पुढे रामासारखा महाप्रतापी राजा झाला.

एकनिष्ठेने सेवा केली तर त्याचे फळ कसे मिळते, याचे हे एक उदाहरण आहे. म्हणून शिष्याने गुरूची भक्तिपूर्वक सेवा केली पाहिजे. सहा महिनेपर्यंत, वर्षभर अथवा गुरू प्रसन्न होईपर्यंत. गुरुसेवेशिवाय विद्या कदाचित् प्राप्त होईल, परंतु ती फलप्रद मात्र होणार नाही. गुरू प्रसन्न झाल्यावर पुढे काय करावे, हे सांगतात:-

प्रार्थयेदग्रतः शिष्यः प्रांजलिर्विनयान्वितः।

भो कल्याण महाभाग शिवज्ञानमहोदधे॥

आचार्यवर्य संप्राप्तं रक्ष मां भवरोगिणम्।

इति शुद्धेन शिष्येण प्रार्थितः परमो गुरुः॥६.९-१०॥

शिष्याने गुरूची प्रार्थना करावी. मी एक भवरोगी असून आपण वैद्य आहात, आपण माझी या रोगातून सुटका करावी, अशी शिष्याने विनंती केली पाहिजे. भवरोग म्हणजे जन्ममरणाचे दुःख. हे दुःख दूर करण्यासाठी श्रीगुरू शिष्याला दीक्षा देतात. वेधदीक्षा, मंत्रदीक्षा आणि क्रियादीक्षा अशी दीक्षा त्रिविध असते. जीवात्म्याला स्थूलशरीर, सूक्ष्मशरीर आणि कारणशरीर अशी तीन शरीरे असतात. स्थूलशरीरात कार्मिक मल, सूक्ष्मशरीरात मायीय मल आणि कारणशरीरात आणव मल असतो. श्रीगुरू शिष्याच्या स्थूलशरीरावर इष्टलिंग धारण करतात. त्यामुळे त्याच्या शरीरातील कार्मिक मल नष्ट होतो. या दीक्षेला 'क्रियादीक्षा' म्हणतात. श्रीगुरू शिष्याला पंचाक्षरी महामंत्राचा उपदेश करतात आणि त्याचा नित्य जप करण्याची आज्ञा शिष्याला देतात. यामुळे त्याच्या सूक्ष्मशरीरातील मायीय मल नष्ट होतो. या दीक्षेला 'मंत्रदीक्षा' म्हणतात. श्रीगुरू उपदेश करून शिष्याला तू देह नसून आत्मा आहेस, हे पटवून देतात. यामुळे शिष्याच्या कारणशरीरातील आणवमल नष्ट होतो. या संस्काराला 'वेधदीक्षा' म्हणतात. अशाप्रकारे स्थूलशरीरावर इष्टलिंग, सूक्ष्मशरीरात प्राणलिंग आणि कारणशरीरात भावलिंग अशी तीन लिंगांची स्थापना केली जाते. गुरूकडून अशी दीक्षा प्राप्त होणे म्हणजेच आपल्याला गुरूच्या करुणेचा, गुरूकारुण्याचा लाभ होणे होय. दीक्षेमुळे शिवज्ञान होते आणि मल-माया-कर्म या पाशांचा नाश होतो. या ज्ञान-क्रियात्मक पद्धतीला दीक्षा असे नाव आहे. शुभदिवस आणि शुभतिथी पाहून श्रीगुरू शिष्याला लिंगदीक्षा देतात. शास्त्रोक्त पद्धतीने त्याला विभूती धारण करायला सांगतात.

गुरू या शब्दाचा अर्थ 'अज्ञानरूपी अंधःकाराचे निवारण करणारा' असा आहे. जीवाला शिवत्वाची प्राप्ती करून देण्यासाठी भगवान शिवानेच गुरुरूप धारण केले आहे. शिवज्ञानासाठी प्रत्येकाला गुरुशरण व्हावे लागते. गुरू हा चालता बोलता शिवच असतो. शिव मायाशक्तीमुळे आपल्या दृष्टीसमोर येत नाही. गुरू मात्र आपल्याशी बोलतो, आपले शंकासमाधान करतो. ज्ञानोपदेश करण्याचा अधिकार केवळ गुरूलाच असतो. भगवान शिवाच्या क्रोधापासून गुरू शिष्याचे रक्षण करू शकतो, परंतु गुरू ज्याच्यावर रष्ट झाला त्याचे शिवदेखील रक्षण करू शकत नाही.

गुरूकृपेसाठी गुरूची सेवा केली पाहिजे. गुरूसाठी आयुष्य वेचणाऱ्या आणि गुरूकृपेच्या लाभाने कृतार्थ झालेल्या अनेक गुरुभक्तांच्या कथा भारतीय वाङ्मयात विखुरलेल्या आहेत. आरुणी, सत्यकाम जाबाल, उपमन्यू, पद्मपादाचार्य, ज्ञानेश्वर, नामदेव, शरीफ, उरुलिंगपेढी अशा अनेक गुरुभक्तांची नावे सश्रद्धांनी आपल्या हृदयांत जपून ठेवली आहेत. आप्तसेवा, अंगसेवा, स्थानसेवा आणि सद्भावसेवा असे गुरुसेवेचे चार प्रकार आहेत. आपल्या आप्ताप्रमाणे गुरूची सेवा करणे ही आप्तसेवा, स्वतः गुरूचे चरणसंवाहन इत्यादी करणे ही अंगसेवा, गुरूच्या घराची, तपोभूमीची, शेताची निगा राखणे ही स्थानसेवा आणि गुरूविषयी सदैव सद्भाव बाळगणे ही सद्भावसेवा होय. गुरूला प्रथम प्रणिपात करावा, नंतर सेवा करावी. जो नतमस्तक होतो, त्यालाच विद्या आणि अनुग्रह प्राप्त होतो. जो मुसळासारखा ताठ असतो त्याला कशी विद्या मिळेल?

एकदा सम्राट अशोकाच्या दरबारात एक बौद्ध भिक्षू आला. त्याला पाहताच सम्राटाने सिंहासन सोडले,

किरीट काढून ठेवला आणि भिक्षूच्या पायावर डोके ठेवले. ही घटना पाहून सम्राटाचा प्रधानमंत्री नाराज झाला. एवढ्या मोठ्या सम्राटाने एका अकिंचन भिक्षूच्या पायावर डोके ठेवावे म्हणजे काय? मंत्र्याने आपली नाराजी अशोकाजवळ व्यक्त केली. अशोक काही बोलला नाही. काही दिवसांनी त्याने एक बंद पेटी मंत्र्याच्या स्वाधीन करून सांगितले, “यातल्या सर्व वस्तू बाजारात नेऊन विकून टाक.”

मंत्री बाजारात गेला. पेटी उघडून पाहिल्यावर चकित झाला. पेटीत सर्व प्राण्यांची मुंडकी भरलेली होती. त्यात माणसाचे एक मुंडकेदेखील होते. लिलाव पुकारून त्याने एकेक करीत सर्व प्राण्यांची मुंडकी विकली. माणसाचे मुंडके मात्र कोणी घेईना. मंत्री परत आला आणि जे घडले ते सर्व सम्राटाला सांगितले.

“माणसाचे मुंडके कोणी विकत घेत नाही?” सम्राटाने विचारले, “मग बाजारात जा आणि फुकट देऊन टाक कोणाला.”

त्याप्रमाणे मंत्री बाजारात गेला. परंतु मानवी मुंडके फुकट घ्यायला देखील कोणी तयार झाला नाही. अखेर कंटाळून मंत्री परत फिरला आणि त्याने सर्व हकिकत सम्राटाच्या कानावर घातली. सम्राटाने विचारले, “इतर प्राण्यांच्या मस्तकाइतकीही किंमत माणसाच्या मस्तकाला नाही काय?”

“नाही महाराज, माणसाचे मस्तक फुकट घ्यायला देखील कोणी तयार झाले नाही.”

अशोक म्हणाला, “ज्या मस्तकाला बाजारात थोडीदेखील किंमत नाही ते मस्तक गुरुचरणावर ठेवण्यात कोणता कमीपणा आहे? जे कोणी फुकट घ्यायला तयार होत नाही, त्याचा गुरु प्रेमभराने स्वीकार करतात आणि वर आशीर्वादही देतात!”

मंत्री मनोमन काय उमजायचे ते उमजला. गुरु हा भूलोकीचा चालता बोलता शिव होय. ‘न गुरोरधिकम्’- गुरुपेक्षा अधिक कोणी नाही- अशी गुरुविषयीची प्रत्यक्ष शंकरांची त्रिवार साक्ष आहे. गुरु ही शिष्याची माऊली असते. आई लेकराचे सर्व लळे पुरवते, त्याची सर्वतोपरी काळजी घेते. चिखलात बरबटून जर मूल घरात आले तर वडील त्याला जवळ करीत नाहीत, त्याला आईकडे पाठवतात. आई मात्र त्या मुलाला स्वतः स्वच्छ करते. आणव, मायीय आणि कार्मिक या मलांनी जीवात्माही असाच बरबटलेला असतो. तरीही गुरुमाऊली त्याला जवळ करते. त्याच्यावर वेध, मंत्र आणि क्रिया हे दीक्षासंस्कार करून त्याला मलांपासून मुक्त करते आणि शिवसाक्षात्काराला पात्र बनवते.

गुरु हा ब्रह्मदेव आहे, कारण तो शिष्याच्या मनात उत्तम विचारांची सृष्टी निर्माण करतो. गुरु हा विष्णू आहे, कारण तो शिष्याच्या सद्बुद्धीचे सदैव रक्षण करतो. गुरु हा महेश्वर आहे, कारण तो शिष्याच्या मनातील दुष्प्रवृत्तीचा संहार करतो. गुरु हा साक्षात् परब्रह्म आहे, कारण शिष्याला तो आपले स्व-रूप प्रदान करतो. अशा गुरुची कृपा लाभली तर जीवात्म्याचे पशुत्व दूर होते, त्याच्या ज्ञानदृष्टीला फाटा फुटतो आणि त्याला लिंगांगसामरस्याची प्राप्ती होते. अशा गुरुच्या करुणेत तुम्हीसुद्धा चिंब झाले पाहिजे. तुम्हा सर्वांना गुरुकृपा लाभून तुमचे जीवन उजळून जावो, असा शुभाशीर्वाद देऊन आजचे आशीर्वचन पूर्ण करीत आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

श्रीसिद्धेश्वर मंदिर, सोलापूर

१ ऑगस्ट १९९०

लिंगधारणस्थल-१

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

जीवनात परिवर्तन घडवायचे असेल तर गुरुकृपेची नितांत आवश्यकता असते, गुरू शिष्याला सांसारिक जीवनाकडून पारमार्थिक जीवनाकडे घेऊन जातात. आणव, मायीय आणि कार्मिक अशा तीन मलांनी आवृत असल्यामुळे जीवात्मा स्वतःला संकुचित समजू लागतो. जीवात्म्याच्या कारणशरीरात आणव मल, सूक्ष्मशरीरात मायीय मल आणि स्थूलशरीरात कार्मिक मल असे तीन मल असतात. त्यांची शुद्धी झाल्याशिवाय अध्यात्मात प्रगती होत नाही. म्हणून गुरू मलनिवृत्तीसाठी शिष्यावर दीक्षासंस्कार करतात. दीक्षासंस्कारामुळे जीवात्म्याच्या ठिकाणी असलेले त्रिमल नष्ट होऊन त्याला शिवज्ञान प्राप्त होते. कालच्या आशीर्वचनात गुरू शिष्यावर कशी करुणा करतात, याचा आपण विचार केला. दीक्षेमुळे शिष्याला काय काय प्राप्त होते, याचा विचार आज आपण लिंगधारणस्थलात करणार आहोत.

गुरू शिष्याला काय देतात? संपत्ती देत नाहीत, शेती देत नाहीत. अशा गोष्टी देण्याची वल्गना करणारे, छा-छू करणारे गुरू वेगळे आहेत. त्यांच्याकडे लोकांची रीघ लागलेली असते. परंतु शिव हीदेखील एक संपत्ती आहे. पुढे त्रिविधसंपत्तिस्थल नामक एक स्थल येणार आहे. त्यामध्ये गुरू, लिंग आणि जंगम यांना 'त्रिविध संपत्ती' असे संबोधिले आहे. तुमच्या हृदयावरील इष्टलिंग, तुमच्या मनातील प्राणलिंग आणि तुमच्या कारणशरीरातील भावलिंग ही संपत्तीच होय. उपनिषदांत लिंगाला 'धन' असे म्हटले आहे. लिंगरूपी संपत्ती, गुरुरूपी संपत्ती आणि जंगमरूपी संपत्ती जर आपल्याला प्राप्त झाली तर जगात आपल्याएवढा श्रीमंत दुसरा कोणी नसेल. अल्लमप्रभूंनी एका वचनात म्हटले आहे की, सोने-चांदी ही संपत्ती तुझी नव्हे. कारण ती अनंतकाळ तुझ्याजवळ राहणार नाही. शेत-जमीन हीदेखील तुझी नव्हे. कारण जिच्यावर माणूस हक्क सांगतो त्या भूमीतच त्याला चिरविश्रांती घ्यावी लागते. कबिरांचे एक प्रसिद्ध वचन आहे:-

माटी कहे कुम्हारसु तू क्या रौंदे मोहे।

इक दिन ऐसा आवेगा मैं रौंदुगी तोहे।।

माती तुडवणाऱ्या कुंभाराला पाहून कबिरांना वाटते की, जणू माती कुंभाराला उद्देशून म्हणत आहे- 'अरे, तू काय मला तुडवतोस? एके दिवशी मीच तुला तुडवून नष्ट करीन.' तुम्हाला वाटेल, भूमी कधी बोलत असते काय? पण भूमीच काय, सर्व चराचरच आपल्याशी बोलत असते. ते ऐकण्याची, त्याचे शब्द समजून घेण्याची कुवत आपल्या ठिकाणी नसते. म्हणून अल्लमप्रभू म्हणतात- 'धन, भूमी, स्त्री ह्या गोष्टी तुझ्या नाहीत, तुझ्या आध्यात्मिक प्रवासातील हे गतिरोधक आहेत.' तुझ्याजवळ राहणारी, तुझ्या मालकीची एकच संपत्ती आहे, असे 'श्रीसिद्धान्तशिखामणी'त म्हटले आहे. देवाचे नामस्मरण करणे हीदेखील एक संपत्तीच आहे. तुम्ही मात्र कागदी नोटांना आणि धातूच्या नाण्यांना संपत्ती मानता. ती मिळवण्यासाठी जिवाचा आटापिटा करता. शेवटी ती तुम्हाला सोबत नेता येत नाहीच.

एकदा प्रभू रामचंद्राने हनुमंताला विचारले, "हनुमंता, तू बुद्धिमान आहेस. जितेंद्रिय आहेस. मला सांग, की संपत्ती कशाला म्हणतात आणि विपत्ती कशाला म्हणतात?"

हनुमंताने उत्तर दिले, “प्रभू, तुमचे स्मरण हीच संपत्ती आहे आणि तुमचे विस्मरण ही विपत्ती आहे.”

हनुमंताने किती सुरेख उत्तर दिले आहे! देवाचे स्मरण ही संपत्ती आणि देवाचे विस्मरण ही विपत्ती. तुम्ही देवाचे स्मरण किती काळ करता आणि संसाराचे स्मरण किती काळ करता, हे आठवून पाहा. गुरूला शरण गेल्यावर गुरू आपल्या हाती लिंग ठेवतात. लिंग ही एक संपत्ती आहे. लिंगधारणस्थलात लिंगाचे माहात्म्य खूप सांगितले आहे. ‘लिंग’ या शब्दाचा अर्थ फार व्यापक आहे.

लयं गच्छति यत्रैव जगदेतच्चराचरम् ।

पुनः पुनः समुत्पत्तिं तल्लिंगं ब्रह्म शाश्वतम् ॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, ६.३७)

वेदान्तशास्त्रात ज्याला ‘ब्रह्म’ म्हणतात त्या तत्त्वाला सिद्धान्तशास्त्रात, आगमांत ‘लिंग’ असे म्हणतात. ज्या ठिकाणी सर्व जग विलीन होते आणि जेथून ते उत्पन्न होते त्या ब्रह्माला ‘लिंग’ असे नाव आहे. सर्व प्रपंचाला लिंगतत्त्वच आधारभूत आहे. लिंगाची व्यापकता स्पष्ट करणारी एक कथा ‘लिंगपुराणा’त आलेली आहे. लिंगाचे पूर्ण माहात्म्य जाणणे आणि लिंगाचा आदिअंत शोधणे हे अत्यंत अवघड आहे.

ब्रह्मा आणि विष्णू यांच्यात अहंभाव निर्माण होऊन त्यांची भांडणे सुरू झाली, त्यावेळी एक ज्योतिर्लिंग त्यांच्यासमोर प्रकट झाले. त्यावेळी आकाशवाणी झाली- ‘तुमच्यात श्रेष्ठ कोण आहे हे आता समजून येईल. जो कोणी या लिंगाचे मस्तक अथवा पाय पाहून परत येईल तो श्रेष्ठ समजला जाईल.’

ब्रह्मदेवाने हंसपक्ष्याचे रूप घेतले आणि तो लिंगाचे मस्तक शोधण्यासाठी निघाला. विष्णूने वराहरूप घेतले आणि तो लिंगाचे पाय पाहायला निघाला. हजारो वर्षे झाली, परंतु त्यांना आपले गंतव्य मिळना. विष्णू निष्कपट होता, परंतु ब्रह्मदेव थोडा लबाड होता. त्याने कामधेनू आणि केतकीचे फूल यांना खोटे साक्षीदार बनवले आणि परत फिरून सांगितले- ‘मी लिंगाचे मस्तक पाहून आलो आहे.’ कामधेनू आणि केतकीचे फूल यांनी ब्रह्मदेवाची साक्ष दिली. कोर्टात आपण खोटी साक्ष काढतो तशी. हा खोटेपणा पाहून ईश्वराला राग आला. त्याने कामधेनूला शाप दिला, ‘तू ज्या मुखाने खोटे बोललीस ते मुख लोकादरास पात्र होणार नाही. लोक तुझ्या मस्तकाची नव्हे तर शेषटीची पूजा करतील.’ ईश्वराने केतकी-फुलाला शाप दिला की, ‘ईश्वराच्या पूजेत तुझे काहीही स्थान राहणार नाही आणि जेव्हा वाहण्याची वेळ येईल तेव्हा तुझी जीभ चिरून वाहिले जाईल.’ नंतर ब्रह्मदेवाकडे वळून ईश्वराने शापवाणी उच्चारली, ‘लोक तुझी पूजा करणार नाहीत. कारण तू असत्य बोलला आहेस.’

विष्णू बिचारा परत आला. तो जेथपर्यंत गेला तेथे त्याने एक खूण करून ठेवली. परत येऊन खरे ते सांगितले. विष्णूचा खरेपणा पटून ईश्वराने त्याला आशीर्वाद दिला, ‘लोक मला जेवढे पूज्य मानतील तेवढे तुलादेखील मानतील.’

सत्य हाच ईश्वर आहे. ब्रह्मदेव, केतकीचे फूल असत्य बोलले. त्यांनी असत्याचा आश्रय घेतला, म्हणजेच सत्याचा, ईश्वराचा अवमान केला. आपण आज पाहतो की, ब्रह्मदेवाची मंदिरे या देशात क्वचित् कुठे दिसतात. त्या मानाने विष्णुमंदिरे आणि विष्णुभक्त असंख्य आहेत. गाईच्या मुखाची लोक पूजा करीत नाहीत तर शेषटीची करतात. तिचे दर्शनदेखील शेषटीला हात लावून घेतात. तसेच केतकीचे फूल देवपूजेला पवित्र मानले जात नाही. या कथेचे तात्पर्य असे की, ब्रह्मा आणि विष्णू या देवांना लिंगाचा आदिअंत जाणता आला

नाही, तर सामान्यांना तो कसा जाणता येईल? अशी लिंगाची अपरंपार महिमा आहे.

असत्य बोलल्यामुळे ब्रह्मदेवाची स्थिती कशी झाली, हे ध्यानात ठेवले पाहिजे. तुम्ही म्हणाल, 'महाराज, या जगात खोटे बोलल्याशिवाय भागत नाही. सगळेच खोटे बोलतात. मग मी एकटाच खरे कशाला बोलू?'

'सत्यमेव जयते' हे आपल्या राष्ट्राचे ब्रीदवाक्य आहे. सत्याचा विजय होतो असा त्याचा अर्थ आहे. विष्णू सत्य बोलला म्हणून तो वंद्य ठरला. ज्या लिंगाचा आदिअंत लागत नाही, असे लिंग आपल्या तळहातावर श्रीगुरूने ठेवले. याविषयीचा आनंद म. बसवेश्वरांनी एका वचनात प्रकट केला आहे. ते म्हणतात:-

जगदगल मुगिलगल मिगेयगल निम्मगल

पाताळदिंदत्त निम्म श्रीचरण

ब्रह्मांडदिंदत्त निम्म श्रीमुकुट

अगम्य अगोचर अप्रमाण लिंगवे

यन्न करस्थळके बंदु चुळुकादिरय्या

संपूर्ण विश्वात व्याप्त असलेले लिंगतत्त्व गुरुकृपेमुळे आपल्या तळहातावर इष्टलिंग होऊन बसले आहे, याविषयी म. बसवेश्वरांनी धन्यता व्यक्त केली आहे. विश्वव्यापक सत्य लहान कसे होते, अशी शंका तुम्हाला येईल. तुम्ही सगळे येथे बसलेले आहात. तुम्हाला बसायला कितीतरी मोठी जागा लागली आहे. परंतु जर एखाद्या फोटोग्राफरने तुम्हा सगळ्यांचा एक फोटो काढला तर पोस्टकार्ड आकाराच्या फोटोत तुम्ही सगळे दिसू शकता. माणसाचा पूर्ण फोटो काढला तरी तो त्याच्या देहाच्या आकाराचा नसतो. तळहाताएवढ्या फोटोत पूर्ण उभा मनुष्य जसा मावतो त्याप्रमाणे तळहातावरील इष्टलिंगात विश्वव्यापक लिंगतत्त्व लहान होते. हत्ती आकाराने प्रचंड असतो, परंतु तुम्ही हाती आरसा घेऊन त्यात हत्तीची पूर्ण प्रतिमा पाहू शकता. तसे इष्टलिंगात विश्वव्यापक लिंगतत्त्व सामावलेले असते.

गुरूने दीक्षापूर्वक आपल्या हाती इष्टलिंग दिलेले असते. इष्टलिंग अंगुष्ठप्रमाण म्हणजे अंगठ्याएवढे असले पाहिजे, असे शास्त्रात म्हटले आहे. परंतु अलीकडे तुमचे इष्टलिंग लहान लहान होत चालले आहे. तुमचे शरीर जाड होत आहे आणि तुमचे इष्टलिंग लहान होत आहे. तुम्ही म्हणता, 'महाराज, लिंग फार मोठे नको. लहान द्या. मोठे लिंग शरीराला जड होईल.' तुम्हाला घर मोठे हवे, दुकान मोठे हवे, उद्योगधंदा मोठा हवा. पण देव मात्र छोटा पाहिजे. कांती केल्यावर तुमचे इष्टलिंग अंगठ्याएवढे झाले पाहिजे. त्यामध्ये तुमच्या चेहऱ्याचे प्रतिबिंब तरी पडले पाहिजे. चेहरा पाहण्यासाठी तुम्हाला आरसा किती मोठा लागतो! डोक्यापासून पायापर्यंत पूर्ण शरीर दिसेल एवढा मोठा आरसा तुम्ही घरात वापरता. विश्वव्यापक असे लिंग अंगठ्यापेक्षा आणखी किती लहान करणार?

शिव लहान नाही, परंतु भक्ताला पूजा आणि चिंतन करणे सोयीचे व्हावे म्हणून गुरूने तुमच्या हातावर इष्टलिंग ठेवले आहे. लहान मुलाचा हट्ट पुरवण्यासाठी त्याचा बाप कितीही मोठा अधिकारी असला तरी हात खाली टेकवून, गुडघ्यावर रांगत घोडा होतो, त्याप्रमाणे भक्तावर अनुग्रह करण्यासाठी विश्वव्यापक शिवपरब्रह्म इष्टलिंगाच्या रूपात लहान होते. तुमच्या हातावरील इष्टलिंग लहान दिसत असले तरी ते सर्व विश्वाला व्यापून आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे. 'लिंगमध्ये जगत्सर्वम्।' लिंगामध्ये सर्व जग सामावलेले आहे. असे लिंग शिष्याच्या हातावर देऊन गुरू आदेश देतात:-

प्राणवद्धारणीय तत्प्राणलिंगमिदं तव।

कदाचित्कुत्रचिद्वापि न वियोजय देहत ॥६.२६॥

गुरू सांगतात, हे इष्टलिंग म्हणजे तुझे प्राणलिंग होय. तू हे प्राणाप्रमाणे धारण केले पाहिजेस. कधीही आणि कोठेही तुझ्या शरीरापासून हे वेगळे होऊ देऊ नकोस. जेव्हा शरीरावर इष्टलिंग धारण केले जाते तेव्हा ते शरीर सामान्य शरीर राहत नाही तर एक मंदिर होते. गुरूकृपेमुळे आपल्या देहाचे देवालय करण्याची एक संधी आपल्या आयुष्यात आलेली आहे. म्हणून तुम्ही सर्वांनी निष्ठेने इष्टलिंग धारण केले पाहिजे. या स्थलाविषयी आणखी काही विचार उद्या आपण पाहणार आहोत, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

श्रीसिद्धेश्वर मंदिर, सोलापूर
२ ऑगस्ट १९९०

आशीर्वचन एकोणिसावे

लिंगधारणस्थल-२

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

इष्टलिंगधारण अत्यंत प्राचीन आहे. हडप्पा आणि मोहंजोदारो येथील उत्खननात शरीरावर लिंगधारण केलेल्या प्रतिमा सापडल्या आहेत. त्यावरून पाच हजार वर्षापूर्वी लिंगधारणाची पद्धत होती असे सिद्ध होते. आजही लिंगधारण करणारे वीरशैव आहेत आणि उद्याही ते राहणार आहेत. म्हणून वीरशैवधर्म हा सनातन आहे. सनातन म्हणजे ज्याचा कधीही लोप होत नाही असा. लिंगधारण केल्यावर ते प्राणाप्रमाणे धारण करावे आणि कोठेही गेलो तरी ते शरीरापासून वियुक्त करून नये, अशी गुरू शिष्याला आज्ञा देतात.

गुरू ही आज्ञा देतात त्याचे एक रहस्य आहे. तुम्ही म्हणाल, 'महाराज, आम्ही लिंगाची रोज तळहातावर पूजा करू. पण ते गळ्यात घालून हिंडणे फार जड जाते. मग लिंग देव्हान्यावर ठेवले तर चालणार नाही का?' अजिबात चालणार नाही. लिंग हा तुमचा प्राण होऊन राहतो. लिंग सोडले तर तुम्ही प्राणच सोडला पाहिजे. म्हणून हे व्रत मोठे कठीण आहे. हे व्रत पाळण्यासाठी वीरवृत्ती लागते. तुम्हाला 'वीर'शैव म्हणतात ते याचसाठी. तुम्ही वीरत्व सोडता उपयोगाचे नाही. ज्या लिंगामुळे तुम्हाला वीरशैव म्हटले जाते ते लिंग तुम्ही त्यागले तर तुमच्या वीरशैव असण्याला काय अर्थ आहे? आमचा धर्म श्रेष्ठ आहे, आम्ही श्रेष्ठ आहोत, असे केवळ बडबडणे उपयोगाचे नाही. धर्माच्या श्रेष्ठत्वाला साजेसे वागणे हे महत्त्वाचे आहे.

एका गावात लोकांनी मंदिर बांधले. काशीवरून शिवलिंग आणले. प्रतिष्ठापनेच्या दिवशी लिंगाची मिरवणूक काढली. शिवाचे प्रिय वाहन म्हणजे नंदी. त्याच्याच पाठीवर शिवलिंगाची मिरवणूक काढणे उचित होते. एक धष्टपुष्ट बैल चांगला सजवला, त्याच्या अंगावर झूल घातली. त्याच्या पाठीवर चौरंग बांधून त्यावर शिवलिंग ठेवण्यात आले. वाजत गाजत गावातून मिरवणूक निघाली. घराघरांसमोर लोकांनी बैलाची आणि शिवलिंगाची पूजा केली. त्यांना हार घातले. त्यांच्यावर फुले उधळली. त्यांना साष्टांग नमस्कार केला.

गावाच्या मध्यभागी मिरवणूक आली. बैलाला वाटले, 'आज लोक आपली पूजा करित आहेत. आपण

फार मोठे आहेत. मग पाठीवर हे ओझे कशाला वाहायचे?’ त्याने आपले अंग गदगदा हलवले. त्याच्या पाठीवरील शिवलिंग खाली पडले. लोकांनी हे पाहिल्यावर हातात काठ्या घेऊन बैलाला बेदम चोपले. मग बैलाला समजले की जोपर्यंत आपल्या पाठीवर शिवलिंग होते तोपर्यंत लोक आपली पूजा करीत होते. शिवलिंग पाठीवरून खाली पडल्याबरोबर लोकांनी आपल्याला मारायला सुरुवात केली. लिंग अंगावर होते तोपर्यंत आपण पूजनीय होतो. लिंग खाली पडताच आपण पशू झालो.

त्याप्रमाणे तुमच्या ठिकाणचे पशुत्व जावे म्हणून गुरुमहाराजांनी तुमच्या गळ्यात लिंग घातले आहे. तुमच्या कपाळाला भस्म लावले, तुम्हाला अभिषेक केला, तुमच्या डोक्यावर बेलफूल वाहिले. कशामुळे? तर तुमच्या गळ्यात लिंग असल्यामुळे तुमची आज पूजा झाली. गळ्यातले लिंग बाजूला ठेवले की यमधर्म हातात चाबूक घेऊन तुमची पाठ सडकायला तयार आहेच. म्हणून आचार्यांनी सांगितले आहे की, प्राणाप्रमाणे तुम्ही लिंग प्रिय माना. लिंगविरहित शरीर प्रेतासारखे असते. प्राण नसलेले शरीर हालचाल करताना तुम्ही कधी पाहिले आहे काय? संतशिरोमणी श्रीमन्मथस्वामींनी म्हटले आहे:-

जयाचा प्राण लिंगी भरला। तो कैसा असे देही उरला।

लिंग गेलिया देही संचरला। पिशाचवत् जाणिजे।।

वीरशैवाचा प्राण लिंगमय होतो. लिंगाशिवाय त्याचा देह वेगळा राहू शकत नाही. शरीरावर लिंग नसताना जर तो जिवंत असेल तर तो पिशाच्च होय. प्रेताला स्पर्श केल्यावर मनुष्य सुतकी होतो, हे तुम्हाला माहीत आहे. अंत्यसंस्कार करून घरी आलेला माणूस सचैल स्नान करतो. त्याप्रमाणे लिंगविरहित शरीर हे प्रेतासमान आहे, असे मन्मथस्वामी सांगतात. गळ्यात लिंग नसलेली किती प्रेते तुमच्या घरात वावरतात, याचा आपल्या मनाशी विचार करा. भक्तिविहीन घर म्हणजे स्मशानच होय. लिंगधारण शरीराच्या कोणत्या भागावर करावे हे वीरशैवाचार्यांनी सांगितले आहे. लिंग मस्तकावर धारण करावे किंवा कंठात धारण करावे. मंगळसूत्र जसे गळ्यात घातले जाते तसे लिंगदेखील गळ्यात धारण केले जाते. लिंग हे तुमचे आध्यात्मिक मंगळसूत्रच होय. लौकिक पती मृत्यू पावल्यावर त्याची पत्नी विधवा होते. परंतु लिंग अर्थात् शिव हा मृत्यू न होणारा पती आहे. त्याची सती तुम्ही झालात तर तुम्हाला कधीच वैधव्य येणार नाही. म्हणून वीरशैवसिद्धान्तात लिंग हा पती आणि अंग ही सती असा सती-पतिभाव सांगितला आहे. डोक्यावर, गळ्यात, हृदयावर, पोटावर, काखेत अथवा बाहूवर तुम्ही लिंगधारण करू शकता. कमरेच्या खाली मात्र लिंगधारण करू नये. लिंगधारण हे लक्षपूर्वक केले पाहिजे. काही लोकांना लिंगाकारातून लिंगच बाहेर काढता येत नाही. कारण त्यांचा तसा अभ्यास नसतो. आपल्या अंगावर लिंग आहे याचा बऱ्याच जणांना विसर पडतो. काही लोकांचा विसरभोळेपणा पाहून आपण थक्क होतो. एकदा डोळ्यांवर चष्मा घातलेला मनुष्य आपला चष्मा हुडकत होता, हे आम्ही स्वतः पाहिले आहे. गळ्यात लिंग असून त्याला विसरणारे, त्याची कधीही पूजा न करणारे लोक आहेत. लिंगाला कधी पूजा नाही, त्याला कधी आंगोळ नाही, मग त्याचे तीर्थ घेणे दूरच. आंगोळ झाली की लिंगपूजा न करता जेवायला बसतात. काही बहादुर तर आंगोळ न करताही जेवतात. हृदयावरील लिंगाचे भान असले तर तुमच्या हातून कोणता अपराध घडणार नाही.

गुरू, लिंग, जंगम, विभूती, रुद्राक्ष, प्रसाद, पादोदक आणि मंत्र या अष्टावरणातील लिंग हे एक आवरण आहे. आवरण म्हणजे रक्षाकवच. वीरशैवाचार्यांनी शिवभक्तांचे रक्षण व्हावे यासाठी एक-दोन नव्हे, तर आठ

आवरणे सांगितली आहेत. एखादी मूल्यवान वस्तू सुरक्षित ठेवण्यासाठी ती तुम्ही तिजोरीत ठेवता. त्याप्रमाणे अमूल्य अशा मानवी जीवनाच्या रक्षणासाठी आचार्यांनी अष्टावरणे आपल्याला दिली आहेत. ज्याच्या शरीरावर अष्टावरणे आहेत त्याचे जीवन सुरक्षित राहते.

यदि प्रमादात् पतिते लिंगे देहान्महीतले।

प्राणन् विमुंच सहसा प्राप्तये मोक्षसम्पदः॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, ६.२७)

अंगावरील लिंग जर चुकून जमिनीवर पडले तर वीरशैवाने प्राणत्याग केला पाहिजे, असा या श्लोकाचा अर्थ आहे. लिंग खाली पडले तर जीव द्यावा लागतो, म्हणून उद्यापासून तुम्ही गळ्यात लिंगच घालणार नाही. लिंग नको, ते खाली पडणे नको आणि जीव जाणे नको, असेच तुम्हाला वाटेल. याचा अर्थ एवढाच की, तुमचे लिंगावर प्राणाइतके प्रेम असले पाहिजे. लिंगधारण करण्याचे प्रयोजन कोणते? लिंगधारण का करावे? तर ‘लिंगस्य धारणं पुण्यम्।’ असे म्हटले आहे. अनेक जन्मांत जीवात्म्याकडून दुष्कर्म घडलेली असतात. लिंगधारणेमुळे सर्व पापे नष्ट होऊन जीव पुण्यवान होतो. लिंगधारण, लिंगपूजा, लिंगध्यान यांमुळे जीवात्मा पापमुक्त होऊन एक पुण्यकुंज बनतो.

एका पापी माणसाची ही कथा आहे. त्याने सर्व प्रकारची पापे केली. एके दिवशी तो मरण पावला. त्याला नेण्यासाठी यमदूत आले. तो खाटेवर निजलेला होता. त्या अवस्थेतच त्याला मृत्यू आला. तो एवढा पापी होता की त्याच्या अंगाला स्पर्श करण्याचे यमदूतांना भय वाटले. त्यांनी खाटेसह त्याच्या सूक्ष्मदेहाला उचलून यमलोकात नेले, यमराजासमोर उभे केले. चित्रगुप्ताने त्याचे खाते उघडले तर त्याच्या नावावर फक्त पापांचीच नोंद होती.

“यमधर्मा, ह्या जीवाने केवळ पापेच केली आहेत. एकाही पुण्यकर्माची नोंद याच्या नावावर नाही.” चित्रगुप्त म्हणाला.

“याला घोर अशा रौरव नरकात नेऊन टाका.” यमाने यमदूतांना आज्ञा केली. तेव्हा तो पापात्मा यमराजाला म्हणाला, “यमराज यमराज म्हणतात ते आपणच का?”

“होय.” यमराज म्हणाला, “काही विचारायचे आहे काय?”

“होय.” तो म्हणाला, “यममहाराज, मी फारशी प्रवचने ऐकली नाहीत. जे थोडेफार ऐकले त्यावरून मला समजले की पांडवाचा ज्येष्ठ भाऊ धर्मराज हा आपला पुत्र होता. हे खरे आहे का?”

“होय.” यमराज म्हणाला. “मग सध्या तो कुठे आहे? मला एकदा त्याचे दर्शन घ्यायचे आहे.”

“तो स्वर्गात आहे. तुला स्वर्गात जाता येणार नाही. त्यामुळे त्याला भेटता येणार नाही.” यमराज म्हणाला.

“त्याला काय म्हणून तुम्ही स्वर्गात पाठवले? तो तुमचा मुलगा आहे म्हणून?” त्याने विचारले.

“तो पुण्यात्मा होता, त्यामुळे तो स्वर्गात गेला.” यमराज म्हणाला.

“धर्मराज पुण्यात्मा होता?” तो हसून म्हणाला, “त्याने तर खूप पापे केली. तो जुगार खेळत होता. आपली धर्मपत्नी तो जुगारात हरला. असे पापकृत्य कोणीही केले नाही. महाभारत युद्धात ‘नरो वा कुंजरो वा’ असे खोटे बोलून आपल्या गुरूच्या, द्रोणाचार्यांच्या मृत्यूला कारणीभूत ठरला. पत्नीला जुगारावर लावणे आणि गुरूचा मृत्यू घडवणे असे भयानक पाप ज्याने केले त्याला तुम्ही स्वर्गात पाठवले. का? तर तुमचा पुत्र आहे म्हणून!

वा, यमराज, मृत्युलोकात भ्रष्टाचार आहे हे मला माहीत आहे, परंतु येथेही तो आहे हे पाहून नवल वाटले.”

त्याच्या युक्तिवादासमोर यमराज हतबल झाला. त्याला वाटले की, हा आपले काही ऐकणार नाही. आपल्यापेक्षा मोठ्या अधिकाऱ्याकडे याला पाठवले पाहिजे. म्हणून यमराजाने त्याला यमदूतांबरोबर ब्रह्मदेवाकडे पाठवले. ब्रह्मदेवाची स्तुती करून यमदूतांनी सर्व प्रकार त्यांना सांगितला. तेव्हा ब्रह्मदेव त्या पापात्म्याला म्हणाले, “तुला नरकात जाण्याची जी शिक्षा यमाने फर्मावली ती बरोबर आहे. तू निमूटपणे नरकात जा.”

तेव्हा त्याने विचारले, “आपण कोण आहात?”

“मी सृष्टिकर्ता ब्रह्मदेव आहे.”

“बरे झाले,” तो म्हणाला, “खूप दिवसांपासून माझ्या मनात एक शंका आहे. ब्रह्मदेवा, आपण सृष्टी निर्माण केली. म्हणजे सृष्टीमधले सर्व जीव आपली लेकरे आहेत. आपली कन्या सरस्वती, आपण तिच्याशीच लग्न केले? पिता आपल्या कन्येबरोबर कधी व्यभिचार करतो काय? असे कृत्य पृथ्वीवरदेखील कोणी केल्याचे ऐकिवात नाही. आपण ब्रह्मदेव असून असे पापकर्म करता. मी असे काही केले नाही तरी मला नरकात पाठवता? वा, ब्रह्मदेवा, तुमचा न्याय अजब आहे.”

त्याच्या युक्तिवादामुळे ब्रह्मदेव गप्प झाले. हा प्राणी आपले ऐकणार नाही हे त्यांना समजले. त्यांनी त्याला सर्वोच्च अधिकाऱ्याकडे, भगवान शिवाकडे घेऊन जाण्यास यमदूतांना सांगितले. त्याप्रमाणे त्याला घेऊन यमदूत कैलासात गेले. शंकर ध्यानमग्न होते. यमदूतांनी स्तुती करून त्यांना जागे केले. भगवान शंकरांना सर्व प्रकार कथन केला. तेव्हा शंकरांनी त्या पापात्म्याला विचारले, “यमदूत सांगतात त्याप्रमाणे तू पापे केली आहेस का?”

“होय महादेवा,” तो म्हणाला, “मी सर्व पापे केली आहेत हे मी कबूल करतो.”

मग शंकर म्हणाले, “याने आपल्या पापांची कबुली दिली आहे. याला सरळ नरकाकडे घेऊन जा.”

तेव्हा तो पापी म्हणाला, “मला नरकात पाठवणारे आपण कोण आहात?”

“मी भगवान शंकर आहे, महादेव आहे.”

“तुम्ही खरे महादेव आहात की डुप्लीकेट आहात?” त्याने विचारले.

“नाही, मी खरा महादेव आहे.”

“देवा,” तो म्हणाला, “आम्ही पुराणात असे ऐकले आहे की महादेवाचे एकदा नाव घेतले तर मनुष्याची सर्व पातके नष्ट होतात. आता मी तर आपल्याला प्रत्यक्ष डोळे भरून पाहत आहे. आपले दर्शन घेऊन जर माझी पापे नष्ट होत नसतील तर आपण खरे शंकर कशावरून?”

शंकर हसून म्हणाले, “तुझे म्हणणे बरोबर आहे. माझे केवळ नाव घेतले तरी जीवांची पापे नष्ट होतात. पण पश्चात्तापपूर्वक पापकर्मांची कबुली दिली पाहिजे. आपल्या हातून पापे घडल्याबद्दल डोळ्यांत पाणी आले पाहिजे. तू यमराजासमोर, ब्रह्मदेवासमोर आणि माझ्यासमोर पापांची कबुली दिली आहेस. शिवाय तुला माझे साक्षात् दर्शन घडले आहे. त्यामुळे तुझी पापे नष्ट होऊन तुला सायुज्यमुक्ती प्राप्त झाली आहे. आता तू इथेच शिवलोकात माझ्यासोबत राहशील.”

पापात्म्याचा क्षणार्धात पुण्यात्मा कसा झाला, हे या कथेत सांगितलेले आहे. म्हणून जगद्गुरू रेणुकाचार्य सांगतात:-

लिंगस्य धारणं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम्।
आदृतं मुनिभिः सर्वैरागमार्थविशारदैः॥६.२९॥

लिंगधारण करा असे तुम्हाला पुन्हा पुन्हा कशासाठी सांगतात? तर लिंगधारणेमुळे तुमची सर्व पापे नष्ट होऊन पुढे पापाचरणाची बुद्धी होत नाही. तुमचे जीवन पवित्र होऊन तुम्ही जीवन्मुक्त होता, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

श्रीसिद्धेश्वर मंदिर, सोलापूर

३ ऑगस्ट १९९०

आशीर्वचन विसावे

लिंगधारणस्थल-३

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

लिंगस्य धारणं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम्।
आदृतं मुनिभिः सर्वैरागमार्थविशारदैः॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, ६.२९)

लिंगधारणेमुळे सर्व पापांचा नाश होतो. म्हणून शिवागमांचे ज्ञाते असलेल्या ऋषिमुनींनी लिंगधारण केले आहे. शिवत्व प्राप्त करून घेण्यासाठी शिवकृपेची आवश्यकता आहे. शिवकृपेविना 'मी शिव झालो' असे कोणी म्हणत असेल तर 'आकाश गुंडाळून ते मी काखेत घेतले आहे' असे म्हणण्यासारखे होईल. शिवकृपेशिवाय शिवत्व प्राप्त होत नाही. लिंगपूजा कशासाठी करायची असते? सांसारिक वस्तू प्राप्त करून घेण्यासाठी नव्हे, तर शिवप्राप्तीसाठी. 'शिवो भूत्वा शिवं यजेत्।' - शिव होऊन शिवाची पूजा करा, असे शास्त्रात म्हटले आहे. वीरशैवात कोणी मरण पावला तर 'शिवैक्य झाला, लिंगैक्य झाला' असे शब्दप्रयोग आपण करतो. म्हणजे जीवनाचे अंतिम लक्ष्य शिवरूप होणे हे आहे. जीवनाच्या शेवटी लिंगपूजा करू, लिंगभक्ती करू, असे म्हणून चालत नाही. आयुष्यभर भक्ती केली तर तिचे फळ आयुष्याच्या शेवटी मिळते. गीतेत म्हटले आहे, 'अंतकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम्।' जीवनाच्या अंतिम क्षणी भगवंताचे स्मरण करून जो देहत्याग करतो त्याला मुक्ती प्राप्त होते. मग तुम्हाला वाटते की आयुष्यभर देवाचे नाव घ्यायचे काही कारण नाही. मरताना नाव घेतले की झाले, मिळाली मुक्ती! परंतु असे घडत नसते. आयुष्यभर नामस्मरण केले तर ते कदाचित् अंतिम क्षणी फलप्रद होते. लहानपणी कशाला लिंगपूजा करायची? असे म्हणून चालत नाही. लहान मुलाने लिंग मागितले तर ते तुम्ही देत नाही. तुम्ही लिंगपूजा करताना त्याला देवघराबाहेर काढता. तुम्ही कशी लिंगपूजा करता हेदेखील त्याला पाहू देत नाही. वास्तविक जेवण करताना जसे मुलांना आपण जवळ बसवून घेतो त्याप्रमाणे लिंगपूजा करताना देखील त्यांना जवळ बसवून घेतले पाहिजे. लहान मुले अनुकरणप्रिय असतात. तुमची पूजा बघून मुलेही पूजा करू लागतील. परंतु तुम्ही त्यांना बाहेर पिटाळता. सारे बालपण खेळण्याबागडण्यात निघून

जाते. तारुण्य भोग भोगण्यात सरते. म्हातारपण रोग आणि चिंता यांत निघून जाते. मग पूजेसाठी, भक्तीसाठी वेळ कुठे शिल्लक राहतो? तुलसीदासांनी म्हटले आहे:-

जनम जनम मुनि यतन कराहि। अंत राम कहि आवत नाहि।।

ऋषिमुनी जन्मजन्मांतरात प्रयत्न करतात तरी अंतिम क्षणी त्यांच्या मुखांत देवाचे नाव येत नाही. जड भरताने अंतिम क्षणी हरिणीच्या पिलाची आठवण केली होती. त्यामुळे त्याला पुढच्या जन्मात हरीण व्हावे लागले. मृत्यूच्या क्षणी आपली जी मनःस्थिती असते त्यानुसार पुढील जन्म मिळतो. आयुष्याच्या अंतिम क्षणी शिवनामस्मरण करू, असे कोणी म्हणत असेल तर ते घडणे शक्य नाही. म्हातारा होईपर्यंत माणूस जगेल याची शाश्वती काय? दुकानातून वस्तू खरेदी करताना तुम्ही गॅरंटी मागता. माणसाच्या देहाची गॅरंटी कोणाकडे मागणार? म्हणून प्रत्येकाने शक्य तेवढ्या लवकर लिंगदीक्षा घेऊन लिंगपूजा केली पाहिजे. लिंगधारण, लिंगपूजा, लिंगध्यान यांच्यामुळे जीवात्मा लिंगरूप होतो. मन्मथस्वामींनी मागणे मागितले आहे:-

गुरू आणि लिंग जंगमाची सेवा। देई मज देवा जन्मोजन्मी।।

मन्मथस्वामींनी मुक्तीदेखील मागितली नाही. असंख्य जन्म मिळाले तरी चालतील, परंतु गुरुसेवा-लिंगसेवा-जंगमसेवा घडली पाहिजे, असे मागणे ते मागतात. त्यांनी मुक्ती मागितली नाही तर मुक्तीचे साधन मागितले. जीवात्मा मुळात मुक्तच आहे. फक्त अज्ञानामुळे त्याला आपल्या मुक्तस्वभावाचा विसर पडला आहे इतकेच. लिंगधारणपद्धती फक्त 'श्रीसिद्धान्तशिखामणी'त सांगितली आहे काय? असे नसून वेदशास्त्रपुराणांत आणि आगमांत तिचे प्रतिपादन केलेले आहे, असे जगद्गुरू रेणुकाचार्य सांगतात:-

वेदशास्त्रपुराणेषु कामिकाद्यागमेषु च।

लिंगधारणमाख्यातं वीरशैवस्य निश्चयात्॥६.५८॥

ऋग्वेदात इष्टलिंगाला 'पवित्र' असे संबोधिले आहे. शरीर हे मळमूत्राचे कोठार आहे, तो मलकोश आहे. शरीरावरची त्वचा सोलून पाहिली तर आत ते किती असुंदर असते, हे लक्षात येईल. अशा अपवित्र शरीरावर पवित्र इष्टलिंग धारण केले तर शरीर पवित्र होते. लिंगधारी मनुष्याला कोणतेही सूतक असत नाही. घरात मुलाचा जन्म झालेला असो अथवा कोणी मृत्यू पावले असो, लिंगपूजा सोडता येत नसते. वीरशैवसिद्धान्तात पुरुषाइतकेच स्त्रीला स्थान दिलेले आहे. लिंगपूजा करताना स्त्रीने रजःसूतक पाळू नये, असे सिद्धान्तात सांगितले आहे. लिंगधारणेमुळे शरीर सदैव पवित्र असते. 'लिंगधारी सदा शुद्धः।' असे म्हटले आहे. लिंगधारण हे अत्यंत प्राचीन व श्रेष्ठ व्रत आहे. देवीदेवतांनी देखील लिंगधारण केले आहे. पंढरपूरचा पांडुरंग, बार्शीचा भगवंत, कोल्हापूरची महालक्ष्मी या देवतांच्या मस्तकांवर लिंग आहे. भगवान विष्णूंनी देखील हिमालयात हरीश्वरलिंग स्थापन करून त्याची रोज एक हजार आठ कमळे वाहून पूजा केली होती. शेवटच्या दिवशी एक कमळ कमी पडले, तेव्हा विष्णूंनी आपले आपले नेत्रकमल काढून लिंगावर वाहिले, अशी कथा आहे. प्रभू रामचंद्रांनी लंकेवर स्वारी करण्याआधी समुद्रतीरावर रामेश्वरलिंग स्थापन करून त्याची पूजा केली होती. अशी लिंगपूजनाची परंपरा प्राचीन आहे.

इष्टलिंग, प्राणलिंग आणि भावलिंग असे लिंग तीन प्रकारचे आहे. इष्टलिंगाची पूजा करून साधकाने प्राणलिंगापर्यंत पोहोचले पाहिजे. इष्टलिंग ते भावलिंग हा एक प्रवास आहे. बहिरंगाकडून अंतरंगाकडे जावे लागते. एका कन्नड वचनाचा आशय असा आहे : 'पंचपक्वान्ने केळीच्या पानात गुंडाळून पान पोटावर बांधले

तर पोट भरते काय?’ अन्न जेव्हा पोटात जाते तेव्हाच पोट तृप्त होते. त्याप्रमाणे साधक जेव्हा भावलिंगापर्यंत पोहोचतो तेव्हाच तो मुक्त होतो. इष्टलिंग हा एक आरसा आहे. त्यामध्ये तुमच्या आत्म्याचे प्रतिबिंब तुम्ही पाहत असता. मनोवृत्ती नेहमी बहिर्मुख असते. तिला प्रयत्नपूर्वक अंतर्मुख करावे लागते. ती अंतर्मुख झाल्याशिवाय आत्मदर्शन शक्य नाही. अंतर्मुख होण्यासाठी इष्टलिंगपूजा करावी लागते.

अन्तर्लिंगानुसन्धानमात्मविद्यापरिश्रमः।

गुरूपासनशक्तिश्च कारणं मोक्षसम्पदाम् ॥६.४३॥

इष्टलिंगाची पूजा करता करता अंतर्लिंगाचे चिंतन केले पाहिजे. अंतर्लिंगाचे ध्यान, स्वाध्याय आणि गुरुसेवा ही तीन साधने मोक्षप्राप्तीला कारणीभूत ठरतात. लागोपाठ तीन वेळा लिंगपूजा करण्याची पद्धती आहे. तुम्ही पूजेला बसता, भस्मधारण करता, हातावर इष्टलिंग ठेवून त्याला स्नान घालता, पूजाद्रव्यांनी त्याची पूजा करता. पुन्हा लिंगाकारात ठेवता. ही झाली पहिली पूजा. त्यानंतर लगेच पुन्हा लिंग बाहेर काढून त्याची वरीलप्रमाणे पूजा करून पुन्हा लिंगाकारात ठेवता. ही झाली दुसरी पूजा. तिसरी पूजा संक्षिप्त असते. लिंगाकारातून लिंग काढून त्याला भस्म लावून त्याचे तीर्थ घेतले की तिसरी पूजा संपली. ही इष्टलिंगाची पूजा झाली. त्यानंतर प्राणलिंगाची पूजा केली पाहिजे. प्राणलिंग कोठे असते, हे ज. रेणुकाचार्यांनी सांगितले आहे. ते म्हणतात:-

आधारे कनकप्रख्यं हृदये विद्रुमप्रभम्।

भ्रूमध्ये स्फटिकच्छायं लिंगं योगी विभावयेत् ॥६.४०॥

मूलाधार, हृदय आणि भ्रूमध्य या ठिकाणी क्रमशः सुवर्णासारखे, पोवळ्यासारखे आणि स्फटिकासारखे प्रकाशमान असे प्राणलिंग असते. सत्, चित् आणि आनंद हे आत्म्याचे स्वरूप आहे. इष्टलिंग, प्राणलिंग आणि भावलिंग ही आत्म्याच्या सत्-चित्-आनंद ह्या तीन लक्षणांची प्रतीके आहेत. इष्टलिंग हे सद्रूप, प्राणलिंग हे चिद्रूप आणि भावलिंग हे आनंदरूप आहे. प्राणलिंगाची पूजा अंतरंग-सामग्रीने करावी लागते. तेथे बाह्यपूजा-सामग्री चालत नाही. प्राणलिंगपूजा ही मानसिक पूजा होय. आपल्या शरीरातील प्राणशक्तिविशिष्ट ज्योत हेच प्राणलिंग आहे. क्षमा (जल), नित्यानित्यवस्तुविवेक (वस्त्र), सत्यवचन (आभूषण), वैराग्य (पुष्पमाला), समाधी (गंधसमर्पण), निरहंकारभाव (अक्षता), दृढश्रद्धा (धूप), आत्मज्ञान (दीप), भ्रांतिनिवृत्ती (नैवेद्य), मौन (घंटानाद), विषयसमर्पण (तांबूल), भेदबुद्धिनिवृत्ती (प्रदक्षिणा), अभेदचिंतनवृत्तीचा विलय (नमस्कार)... अशी भावना करून प्राणलिंगाची पूजा करावी लागते. प्राणलिंगपूजा करणारा साधक अधिक अंतर्मुख होतो आणि भावलिंगाची पूजा करू लागतो. ‘शिवोऽहम्’- मी शिवच आहे, अशा शुद्ध भावनेने आत्मस्वरूपाचे अखंड चिंतन करणे हीच भावलिंगाची पूजा आहे.

अशाप्रकारे इष्टलिंगाची पूजा करित साधक अंतर्लिंगाचे ध्यान करू लागतो. परमात्म्याचा शोध आपण बाहेर घेत असतो. परंतु अंतरंगात वळून पाहता आले तर तो आपल्या आत आहे हे समजेल. सोलापूरच्या वेशीबाहेर, सोलापूरकडे पाठ करून जर एखाद्या मनुष्याने विचारले- ‘सोलापूरचा रस्ता कोणीकडे आहे?’ तर सांगणारा सांगेल- ‘असाच नाकासमोर सरळ चालत गेलास तर पृथ्वी ओलांडून तू बरोबर सोलापूरला पोहोचशील.’ तो जर म्हणाला- ‘मला लवकर पोहोचायचे आहे.’ तर सांगणारा सांगेल- ‘तू पाठीमागे वळ, तू सोलापूरजवळच आहेस.’ अशी स्थिती सामान्य मनुष्याची झाली आहे. तो पाठीमागे वळला, अंतर्मुख झाला तर ईश्वर जवळच आहे हे त्याला पटेल. तुमची दृष्टी बाहेर असेल तर तुम्हाला संसार दिसेल, ती अंतर्मुख झाली तर तिला संसार

दिसणार नाही. अशा रीतीने लिंगधारणस्थलात लिंगाची प्राचीनता, लिंगधारणेचे महत्त्व, इष्ट-प्राण-भाव या त्रिलिंगाचे स्वरूप आदी विषयांची चर्चा केलेली आहे.

तुम्हा सर्वांना इष्टलिंग प्राप्त झाले आहे. त्याची दिवसातून तीन वेळा पूजा करा. ते शक्य नसेल तर निदान एकवेळ तरी पूजा करा. प्राणलिंगाचे आणि भावलिंगाचे ध्यान करण्याचा प्रयत्न करा. असे केल्यावर हळूहळू तुमची आध्यात्मिक प्रगती होत जाईल, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करीत आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

श्रीसिद्धेश्वर मंदिर, सोलापूर

४ ऑगस्ट १९९०

आशीर्वचन एकविसावे

भस्म-रुद्राक्षधारणस्थल

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

कालपर्यंत आपण लिंगधारणस्थलाचा विचार केला, आज त्यापुढील भस्मधारणस्थलाचा विचार करणार आहोत. जीवात्म्याला शिवस्वरूप प्राप्त करून घेण्यासाठी षट्स्थलांतून प्रवास करावा लागतो. हा प्रवास करताना त्याला काही साधनांची आवश्यकता लागते. वीरशैवसिद्धान्तातील अष्टावरणे ही वीरशैव साधकाची साधने होत. पतंजलीमुनींच्या 'योगसूत्रा'त अष्टांगयोग सांगितलेला आहे. यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान आणि समाधी ही योगाची आठ अंगे मोक्षप्राप्तीची साधने आहेत. त्याप्रमाणे वीरशैवसिद्धान्तात गुरू, लिंग, जंगम, भस्म, रुद्राक्ष, मंत्र, पादोदक आणि प्रसाद ही आठ आवरणे वीरशैवांच्या साधनेत साहाय्यभूत ठरतात. साधकाची हे आठ रक्षाकवच होत. त्यांपैकी गुरू-लिंग-जंगम ही पूजनीय आहेत, भस्म-रुद्राक्ष-मंत्र ही पूजेची साधने आहेत आणि पादोदक-प्रसाद ही पूजेची फळे आहेत.

भस्मधारण हे वीरशैवांसाठी एक पुण्यकर्म मानले जाते. 'भस्म' हे परमात्म्याचे एक नावदेखील आहे. ज. रेणुकाचार्यांनी 'सोपाधिक भस्मधारण' आणि 'निरुपाधिक भस्मधारण' असे भस्मधारणाचे दोन प्रकार सांगितले आहेत. शरीरावर भस्म लावणे हे 'सोपाधिक भस्मधारण' होय. निर्गुण, निराकार अशा परंज्योतीचे मनात निरंतर चिंतन करणे हे 'निरुपाधिक भस्मधारण' आहे. भस्म शिवाला अत्यंत प्रिय आहे. तो सर्वांगावर भस्मलेपन करतो, म्हणून त्याला 'कर्पूरगौर' म्हणतात. भस्म न लावलेले कपाळ आणि शिवालय नसलेले गाव यांचा आचार्यांनी धिक्कार केला आहे:-

धिग् भस्मरहितं फालं धिग् ग्रामं अशिवालयम् ।

ज्या कपाळावर भस्म नाही आणि ज्या गावात शिवालय नाही त्यांचा धिक्कार असो, असे ते म्हणतात. गोमयनिर्मित विभूतीला 'भस्म' असे नाव आहे. या भस्माला 'सोपाधिक भस्म' असे म्हणतात. भारतीय संस्कृतीत गाईला अत्यंत पूज्य मानतात. स्त्री स्वतःच्या बाळाला काही काळपर्यंत दुग्धपान करविते, म्हणून ती माता होय. परंतु गाय सर्व आबालवृद्धांना सर्वकाळ दूध देते, म्हणून ती गोमाता होय. प्राचीन काळात गाईंना

‘गोधन’ असे संबोधिले जात असे. भगवान शिवाच्या सद्योजात, वामदेव, अघोर, तत्पुरुष आणि ईशान या पंचमुखांतून नंदा, भद्रा, सुरभी, सुशीला आणि सुमना अशा पाच गाई उत्पन्न झाल्या. त्या गाईच्या गोमयांपासून जे भस्म केले जाते त्याला अनुक्रमे विभूती, भसित, भस्म, क्षार आणि रक्षा अशी नावे आहेत.

विभूतिर्भसितं भस्म क्षारं रक्षेति भस्मनः ।

एतानि पंचनामानि हेतुभिः पंचभिर्भूशम् ॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, ७.४)

विभूती ही भूती म्हणजे ऐश्वर्य देणारी असल्यामुळे तिला ‘विभूती’ म्हणतात. भसित धारण करणाऱ्या साधकाला सर्वत्र परशिवाचा भास होऊ लागतो, म्हणून तिला ‘भसित’ म्हणतात. भस्मधारण केल्याने सर्व पापे जळून जातात, म्हणून त्याला ‘भस्म’ म्हणतात. क्षार धारण करणाऱ्या साधकाच्या सर्व आपत्तींचा क्षय होतो, म्हणून त्याला ‘क्षार’ म्हणतात आणि रक्षा धारण करणाऱ्या साधकाचे भूतप्रेतांपासून रक्षण होते, म्हणून ती ‘रक्षा’ होय. या पाच प्रकारच्या भस्मांपैकी जे भस्म गुरू अथवा जंगम यांच्या पादोदकाने शुद्ध होते तेव्हा त्याला ‘क्रियाभस्म’ म्हणतात. हे क्रियाभस्म शास्त्रोक्त विधीने धारण केले पाहिजे.

भस्म तयार करण्याच्या चार पद्धती आहेत. तुम्ही विचाराल तर आम्ही तुम्हाला सांगू. तुम्हाला कपाळावर भस्म लावायलाच वेळ नाही, मग तुम्ही भस्म कधी तयार कराल? कल्प, अनुकल्प, उपकल्प आणि अकल्प अशा भस्म तयार करण्याच्या चार पद्धती आहेत. गाईचे शेण भूमीवर पडण्याआधी ते मंत्रपूर्वक गोळा करून, वाळवून, जाळून त्याचा बिल्वपात्रात संग्रह केला जातो. या प्रक्रियेला ‘कल्पप्रक्रिया’ म्हणतात. या पद्धतीने तयार केलेले भस्म सर्वश्रेष्ठ समजले जाते. अरण्यात पडलेल्या शुष्क गोमयापासून भस्म तयार करण्याच्या विधीला ‘अनुकल्पप्रक्रिया’ असे नाव आहे. दुकानात मिळणारे भस्म घरी आणल्यावर ते वस्त्रगाळ करून त्यात गोमूत्र मिसळले जाते. ते वाळल्यानंतर पुन्हा जाळून तयार करण्याच्या पद्धतीला ‘उपकल्पप्रक्रिया’ म्हणतात. या तिन्ही पद्धतींशिवाय भस्म निर्माण करण्याच्या इतर ज्या पद्धती आहेत त्यांना ‘अकल्पप्रक्रिया’ असे नाव आहे.

भस्मधारणाचे तीन प्रकार आहेत. भस्मस्नान, भस्मोद्धूलन आणि त्रिपुंड्रधारण. जलस्नानानंतर अंग स्वच्छ पुसून घेतले पाहिजे. डाव्या तळहातावर भस्म ठेवून ते उजव्या हाताने झाकावे. दोन्ही हात तसेच उजव्या मांडीवर ठेवावे. मौन धारण करून आठ वेळा पंचाक्षरमंत्र जपत ते अभिमंत्रित करावे. नंतर सर्वांगावर त्याचे सिंचन करून घ्यावे. याला ‘भस्मोद्धूलन’ म्हणतात. भस्माचा एकही कण भूमीवर पडू देऊ नये. भस्मोद्धूलनाच्या वेळी शरीरावर पडलेल्या भस्मकणांचे सर्वांगावर लेपन करणे याला ‘भस्मस्नान’ म्हणतात. तीन बोटानी अंगावर भस्म लावणे म्हणजे ‘त्रिपुंड्रधारण’ होय.

पाण्याने स्नान करणे हा स्नानाचा एकच प्रकार तुम्हाला माहीत आहे. परंतु शास्त्रात सात प्रकारची स्नाने सांगितलेली आहेत. मंत्रस्नान, भौमस्नान, आग्नेयस्नान, वायव्यस्नान, दिव्यस्नान, वारुणस्नान आणि मानसस्नान. वैदिक मंत्र म्हणत मस्तकावर पाणी शिंपडून घेणे याला ‘मंत्रस्नान’ म्हणतात. गंगा-यमुनादी पवित्र नद्यांतील मातीचा तिलक कपाळावर लावणे हे ‘भौमस्नान’ होय. मागे सांगितलेले भस्मस्नान म्हणजे ‘आग्नेयस्नान’ आहे. अग्नीमध्ये सर्व वस्तूंचे दहन करण्याची शक्ती असते. त्याप्रमाणे भस्मात सर्व शारीरिक आणि मानसिक दोष जाळून टाकण्याचे सामर्थ्य असते, म्हणून त्याला ‘आग्नेयस्नान’ म्हणतात. गाईच्या पावलांमुळे उडालेली धूळ ज्या वायूत असते त्या वायूचा अंगाला स्पर्श झाला तर ते ‘वायव्यस्नान’ होय. सकाळी अथवा सायंकाळी

उन्हात पडणाऱ्या पावसातील स्नान हे 'दिव्यस्नान' आहे. वाहत्या नदीत अथवा तलावात अवगाहन करून केलेले स्नान हे 'वारुणस्नान' आहे. निरंतर परमात्म्याचे चिंतन करणे याला 'मानसस्नान' म्हणतात. अशा सात प्रकारच्या स्नानांत भस्मस्नान श्रेष्ठ मानले जाते. कारण मंत्र, भौम, वायव्य, दिव्य, वारुण या स्नानांमुळे केवळ बाह्य मलांचा नाश होतो, तर मानसस्नानामुळे केवळ आंतरिक मल नाहीसे होतात. परंतु भस्मस्नानाने बाह्य आणि आंतरिक अशा दोन्ही मलांचा नाश होत असल्यामुळे ते सर्वश्रेष्ठ मानले जाते.

भस्म हे परिपक्वतेचे आणि परिपूर्णतेचे लक्षण आहे. सर्वांगावर भस्मधारण केलेला आणि मस्तकावर ठसठशीत त्रिपुंड्र लावलेला शिवभक्त पाहिल्यावर मन्मथस्वामींचे मन आनंदाने उचंबळून आले. त्यांनी आपल्या एका अभंगात ही भावना प्रकट केली आहे:-

भाळी भस्म लिंग गळा । शोभे रुद्राक्षांच्या माळा ।

त्याचे झालिया दर्शन । पापी उद्धरती जन ॥

मन्मथ म्हणे हे खरे । भू-ईश्वर अवतरे ॥

कपाळावर भस्म, गळ्यात लिंग आणि अंगावर रुद्राक्षांच्या माळा अशा शिवभक्ताला पाहून हा भूलोकीचा ईश्वरच होय, अशा शब्दांत मन्मथस्वामींनी त्याला गौरविले आहे. भस्म हे एक आभूषण म्हणजे दागिना आहे. अन्नाचा सूक्ष्म परिणाम म्हणजे मन. मनुष्य ज्या प्रकारचे अन्न खातो त्या प्रकारचे त्याचे मन बनते. राजस आहारामुळे रजोगुणी, तामस आहारामुळे तमोगुणी तर सात्त्विक आहारामुळे सत्त्वगुणी प्रवृत्ती मनात निर्माण होते. सात्त्विक प्रवृत्ती उत्पन्न होण्यासाठी केवळ सात्त्विक आहारच नव्हे, तर सात्त्विक वेषभूषाही आवश्यक असते. वेषाप्रमाणे अलंकारही महत्त्वाचे असतात. भस्म, गंध, रुद्राक्ष हे सात्त्विक अलंकारच होत. याशिवाय दुसरे दागिने राजस आहेत. राजस वेषभूषा आणि राजस अलंकार तुम्हाला लोकांना दाखवावेसे वाटतात. तुमच्या अंगावर जुनी साडी असेल तर तुम्ही घराबाहेर पडणार नाही. तुम्ही नवी, किंमती साडी नेसली तर ती तुम्हाला घरात बसू देणार नाही. शेजारी-पाजारी, या घरी-त्या घरी तुम्ही साडी दाखवत हिंडाल. भस्म-रुद्राक्ष हे अलंकार दाखवत तुम्ही गल्लोगल्ली फिरणार नाही. कदाचित् पूजेच्या वेळी कपाळावर भस्म लावलेले असेल, तर बाहेर पडताना आरशात पाहून, ते पुसून, पावडर फासून तुम्ही बाहेर पडाल. परंतु कपाळावरचे ठसठशीत भस्मवैभव तुम्ही लोकांना दाखवणार नाही. राजस अलंकार तुम्हाला अस्थिर करतात, तर सात्त्विक अलंकार तुम्हाला स्थिरचित्त करतात.

महर्षी व्यासांनी शिवपुराणात अनेक कथांमधून भस्ममाहात्म्य गाइले आहे. आयुष्यात कधीही भस्मधारण न केलेल्या माणसाच्या प्रेतावर कुत्र्याने चिताभस्म उधळले. तेवढ्या कारणासाठी शिवदूतांनी त्या जीवात्म्याला यमदूतांच्या हातून सोडवून शिवलोकात नेले. अशा अनेक कथा व्यासांनी सांगितल्या आहेत. ज्याच्या कपाळावर अधिक काळ भस्म राहते त्याच्या घरात दीर्घकाळ संपत्ती टिकते, असे शास्त्रात सांगितले आहे. तुम्ही पूजेपुरते भस्म लावता आणि नंतर पुसून टाकता. म्हणजे आपल्या हातानेच तुम्ही संपत्तीला परत पाठवता. दुर्भाग्याचे सौभाग्यात रूपांतर करण्याचे सामर्थ्य भस्मात आहे. म्हणून वीरशैवांनी सदैव त्रिपुंड्र धारण करावे. त्रिपुंड्र धारण करण्याचे दोन प्रकार आहेत. अनुलोम आणि विलोम. तर्जनी, मध्यमा आणि अनामिका या मधल्या तीन बोटांनी डावीकडून उजवीकडे कपाळभर त्रिपुंड्र लावणे, ही एक पद्धत आहे. मध्यमा आणि

अनामिका अशा दोन बोटानी प्रथम डावीकडून उजवीकडे, नंतर अंगठ्याने दोन रेषांच्या मध्ये उजवीकडून डावीकडे त्रिपुंड्र लावणे, ही दुसरी पद्धत आहे. पहिली अनुलोम पद्धत तर दुसरी विलोम पद्धत. कपाळावरची भस्मरेखा एवढी सामर्थ्यशाली असते की ती ललाटेरेखादेखील बदलू शकते.

सुदामा हा कृष्णाचा मित्र होता. त्याचे सर्व जीवन दारिद्र्यात खितपत पडलेले होते. पत्नीच्या आग्रहामुळे मूठभर पोहे पुरचुंडीत बांधून तो द्वारकेत कृष्णाच्या भेटीला गेला. कृष्णाने त्याचे चांगले स्वागत केले. प्रेमभराने आलिंगन दिले. आपला हा मित्र एवढा दरिद्री कसा, असा प्रश्न कृष्णाला पडला. त्याने आपल्या अंतर्दृष्टीने सुदाम्याची ललाटेरेखा वाचली. तेथे लिहिले होते-‘क्षयश्री.’

या शब्दाचा अर्थ असा की याच्या हातात क्षय आहे. धन हातात आले की ते लगेच निघून जाणार. सुदाम्याच्या दुर्भाग्याबद्दल कृष्णाला हळहळ वाटली. आपल्या मित्राचे नशीब बदलण्याचे त्याने ठरवले. कृष्णाने आपल्या तीन बोटाना भस्म लावून ते सुदाम्याच्या कपाळावर लावले. त्यामुळे ललाटेरेषेवरील अक्षरे उलटी झाली. ‘क्षयश्री’ ही मूळची अक्षरे उलटी होऊन ती ‘श्रीयक्ष’ अशी झाली. ‘श्री’ म्हणजे संपत्ती आणि ‘यक्ष’ म्हणजे कुबेर. क्षणात सुदाम्याचे दुर्भाग्य सौभाग्यात परिवर्तित झाले. कृष्णाचा निरोप घेऊन सुदामा आपल्या गावी गेला तेव्हा त्याची झोपडी महाल झाली होती. अशा प्रकारे भस्मधारण केले तर मनुष्याचे भाग्यदेखील बदलते, असे शास्त्रात सांगितले आहे.

शिवभक्ताचा भालप्रदेश भस्मामुळे कसा शोभिवंत दिसतो, हे एका कन्नड वचनात स्पष्ट केले आहे. वचनकार म्हणतो : ‘सरोवराला जशी कमळांमुळे शोभा येते, समुद्राला जशी लाटांमुळे शोभा येते, चंद्रामुळे आकाश शोभायमान दिसते, त्याप्रमाणे भस्मामुळे शिवभक्ताचे भाल शोभून दिसते.’

अंगठा आणि करंगळी सोडून मधल्या तीन बोटानी कपाळभरून भस्म लावले पाहिजे. भस्म लावण्यात कंजुषपणा नको. त्रिपुंड्राच्या रेषा कोरू नयेत. भस्मात लक्ष्मीचा निवास असतो. जो उदारपणाने भस्म धारण करतो त्याच्या घरात लक्ष्मी वास करते. एकदा गुरुमहाराजांनी शिष्याला सांगितले, “तू कपाळावर भस्म लावल्याशिवाय जेवण करू नकोस.”

“महाराज, हे मला जमणार नाही.” शिष्य म्हणाला.

मग गुरुमहाराज म्हणाले, “ठीक आहे. तू कपाळावर भस्म लावू नकोस, परंतु भस्मधारण केलेल्या मनुष्याचे मुखदर्शन केल्याशिवाय जेवू नकोस.”

“हे मात्र जमेल.” शिष्य म्हणाला. त्या दिवसापासून तो रोज गावभर भटकून भस्मधारकाचा चेहरा पाहून त्याला नमस्कार करित असे आणि नंतरच घरी येऊन जेवत असे. हा नेम मात्र त्याने निष्ठापूर्वक पाळला. भस्मांकित मुख पाहण्यासाठी त्याला गावभर भटकावे लागे. खरे म्हणजे यापेक्षा स्वतः भस्मधारण करणे अधिक सोपे होते. असे बरेच दिवस गेले. एके दिवशी त्याला गावात एकही भस्मधारक भेटला नाही. दुपार झाली. संध्याकाळ झाली. पोटात अन्नाचा कण नाही. अशा अवस्थेत तो गावाबाहेर पडला. शेतात कोणीतरी शिवभक्त भेटेल असे त्याला वाटले.

एक शिवभक्त कुंभार माती आणण्यासाठी शेतात गेला होता. खोदता खोदता त्याला धनाचा हंडा सापडला. हंडा बाहेर काढण्याच्या प्रयत्नात तो होता. तेवढ्यात शिष्य त्याच्या थोडा जवळ गेला. कुंभाराचे भस्मांकित

कपाळ पाहून 'पाहिलं, पाहिलं' असे म्हणून घरी निघून गेला. धनाच्या हंड्याकडे त्याने पाहिले देखील नाही. कुंभाराला वाटले की आपल्याला हंडा सापडलेला याने पाहिला. आता हा गावभर बोभाटा करील. याला गप्प केले पाहिजे. म्हणून तो धावत धावत त्याच्या मागोमाग त्याच्या घरी गेला. म्हणाला, "तुम्ही खरंच पाहिलंय का?"

"होय, मी खरंच पाहिलं." तो म्हणाला.

कुंभार हात जोडून म्हणाला, "तुम्ही अर्थे घ्या, मी अर्थे घेतो, पण कोणाला सांगू नका." असे म्हणून त्याने अर्थे धन शिष्याच्या स्वाधीन केले. शिष्य नेम पाळतो की नाही हे पाहण्यासाठी गुरुमहाराज त्याच्या घरी गेले. तेव्हा त्याने भस्मांकित मुखदर्शनामुळे मला हंड्यातील अर्थे धन मिळाले, असे सांगितले. गुरुमहाराज म्हणाले, "भस्म लावलेल्या मुखाचे दर्शन घेऊन तुला अर्थे धन मिळाले, पण स्वतःच्या कपाळावर भस्म लावले असते तर पूर्ण धन मिळाले असते!"

भस्मधारण एक व्रत आहे. ते निष्ठापूर्वक पाळले पाहिजे. फक्त पूजेच्या वेळीच भस्म लावावे असे नाही, तर ते तिन्ही त्रिकाळ लावले पाहिजे. त्यामुळे तुमचा भाग्योदय निश्चित आहे. भस्म हा सात्त्विक अलंकार आहे. सोन्याचांदीचे दागिने हे राजस अलंकार होत. या अलंकारांच्या हव्यासापोटी आपल्या देशात भ्रष्टाचार वाढलेला आहे. पत्नी पतीकडे अनेक प्रकारच्या अलंकारांची मागणी करते. ती पुरवण्यासाठी पती गैरमार्गाने पैसा मिळवतो. शिवभक्त पतिपत्नीने कसा संसार करावा याचे एक उदाहरण कर्नाटकातील शिवशरणाच्या चरित्रात आढळते.

आयदक्की मारय्या आणि त्याची पत्नी लक्कम्मा हे शिवभक्त दांपत्य कल्याण नगरीत राहत होते. उदरनिर्वाहाचे कोणतेच साधन नसल्यामुळे मारय्या शिवभक्तांच्या घरी जात असे. तेथे धान्य निवडताना जे कण खाली पडलेले असत ते गोळा करून घरी आणत असे. लक्कम्मा ते शिजवत असे. जंगमांना भोजन देऊन उरलेले अन्न पतिपत्नी ग्रहण करित. एके दिवशी त्यांची स्थिती बसवेश्वरांच्या लक्षात आली. त्यांनी मुद्दामच अधिक तांदूळ खाली पाडले. मारय्याने ते मोठ्या आनंदाने गोळा केले आणि घरी जाऊन लक्कम्माजवळ दिले. नेहमीपेक्षा अधिक धान्य पाहून तिला संशय आला. कोणीतरी मुद्दाम हे कृत्य केले असावे, हे तिने ओळखले. ती पतीला म्हणाली, "एवढे तांदूळ कोठून आणले? अधिक मिळावे अशी हाव राजेमहाराजांना असते. आपण शिवभक्त आहोत, आपल्याला एवढे धान्य कशाला हवे? हे जेथून आणले तेथे परत नेऊन ठेवा."

त्याप्रमाणे मारय्याने तांदूळ जेथून मिळाले तेथे परत नेऊन ठेवले. असा आदर्श संसार तुम्ही केला तर आपल्या देशातला भ्रष्टाचार कमी होईल. म्हणून राजस संपत्तीचा मोह टाळून सात्त्विक संपत्तीचा स्वीकार केला पाहिजे. भस्म ही सात्त्विक संपत्ती असून प्रत्येक शिवभक्ताने अवश्यमेव भस्मधारण केले पाहिजे.

रुद्राक्षधारणस्थल

भस्माप्रमाणेच रुद्राक्षधारण वीरशैवांना करावे लागते. रुद्राक्ष हे आभूषण आहे. ते शिवाला अत्यंत प्रिय आहे. जो रुद्राक्षधारण करतो तो प्रत्यक्ष शिवच असतो.

भस्मोद्धूलितसर्वांगा धृतरुद्राक्षमालिकाः।

ये भवन्ति महात्मानस्ते रुद्रा नात्र संशयः॥७.६५॥

ज्याने सर्वांगावर भस्मोद्धूलन केले आहे आणि गळ्यात रुद्राक्षमाळा धारण केल्या आहेत, असा महात्मा प्रत्यक्ष रुद्रच आहे यात संशय नाही. रुद्राक्ष हे आभूषण असले तरी ते सुवर्णालंकाराप्रमाणे शरीराच्या सजावटीसाठी

धारण केले जात नाही. त्यात प्रदर्शन नसते. रुद्राक्षधारणाने 'मी मोठा श्रीमंत' असा अहंकार मनात निर्माण होत नाही. म्हणून सर्व आभूषणांपेक्षा रुद्राक्ष हे आभूषण श्रेष्ठ आहे.

रुद्राक्षाची निर्मिती शंकराच्या नेत्रांतून झाली, अशी कथा आहे. त्रिपुरासुरवधाच्या वेळी शंकर अनिमिष दृष्टी लावून बसले होते. तेव्हा त्यांच्या सूर्यनेत्रातून बारा प्रकारचे रुद्राक्ष, चंद्रनेत्रातून सोळा प्रकारचे रुद्राक्ष आणि अग्निनेत्रातून दहा प्रकारचे रुद्राक्ष उत्पन्न झाले. रुद्राक्ष हे असे अडतीस प्रकारचे असतात. अश्रूत मोठी शक्ती असते. अश्रूचे आनंदाश्रू, दुःखाश्रू आणि योगाश्रू असे तीन प्रकार आहेत. शंकरांचे अश्रू हे योगाश्रू होते. ज्याने आनंद दिला त्याचे भले करण्याची शक्ती आनंदाश्रूत असते. ज्याने दुःख दिले त्याचे वाईट करण्याची शक्ती दुःखाश्रूत असते. त्याप्रमाणे दुष्टांचे पारिपत्य करण्याची आणि सुष्टांचे रक्षण करण्याची शक्ती योगाश्रूत असते. जो रुद्राक्षधारण करतो त्याच्या ठिकाणी ही शक्ती उत्पन्न होते. त्याच्या मनातील दुष्टवृत्तींचा नाश होऊन सुष्टवृत्तींचा प्रकर्ष होतो. 'सर्वे सुखिनः भवन्तु' अशी शिवदृष्टी त्याला लाभते.

विशिष्ट वृक्षबीजाला रुद्राक्ष म्हटले जाते. रुद्राक्ष एकमुखापासून चौदा मुखांपर्यंत असतात. वीरशैवाने शिखास्थानी एकमुखी एक रुद्राक्ष; मस्तकावर द्विमुखी, त्रिमुखी आणि द्वादशमुखी प्रत्येकी एकेक असे तीन रुद्राक्ष; कपाळाभोवती अकरा मुखांचे छतीस रुद्राक्ष; दोन्ही कानांवर पाच, सात आणि दहा मुखांचे प्रत्येकी दोन असे सहा रुद्राक्ष; कंठात सहा मुखांचे सोळा आणि आठ मुखांचे सोळा असे बत्तीस रुद्राक्ष; वक्षस्थळावर चार मुखांचे पन्नास रुद्राक्ष; दोन्ही दंडांवर तेरा मुखांचे सोळा-सोळा रुद्राक्ष; दोन्ही मनगटांवर नऊ मुखांचे बारा-बारा रुद्राक्ष धारण करावे. चौदा मुखांच्या एकशे आठ रुद्राक्षांची माळ यज्ञोपविताप्रमाणे शिवभक्ताने सदैव गळ्यात धारण करावी. छिद्र न पडलेले, शुद्ध वर्णाचे, काटेरी आणि पूर्वी कोणी न वापरलेले रुद्राक्षच धारण करण्यास योग्य होत. जो सर्वकाळ रुद्राक्षधारण करतो त्याला पापाचा स्पर्श होत नाही आणि रुद्राक्षधारणाने एक कोटी गोदान केल्याचे पुण्य लाभते, असे 'श्रीसिद्धान्तशिखामणी'त म्हटले आहे. अधिकाधिक रुद्राक्ष धारण करणे हे अधिक फलदायी असते. परंतु शिवभक्ताने किमान एक तरी रुद्राक्ष अवश्य धारण केला पाहिजे.

'चंद्रज्ञानागमा'त रुद्राक्षधारणाचे फळ सांगितले आहे. एकमुखी रुद्राक्षधारणाने साधक जितेंद्रिय होतो. द्विमुखी रुद्राक्षधारण केल्याने अर्धनारीश्वराच्या कृपेला पात्र होतो. त्रिमुखी रुद्राक्षधारण केल्याने त्याच्यावर अग्निदेवता प्रसन्न होते. चारमुखी रुद्राक्षधारण केल्याने ब्रह्मदेवाची, पाचमुखी रुद्राक्षधारण केल्याने सदाशिवाची, सहामुखी रुद्राक्षधारणाने कार्तिकेयाची, सातमुखी रुद्राक्षधारणाने सप्तमातृकांची, आठमुखी रुद्राक्षधारणाने अष्टवसूंची, नऊमुखी रुद्राक्षधारणाने दुर्गेची आणि दशमुखी रुद्राक्षधारणाने यमराजाची कृपा होते. अकरामुखी रुद्राक्षधारणाने इंद्रादी देवता संतुष्ट होऊन सौभाग्यवृद्धी होते. बारामुखी रुद्राक्षधारणाने सूर्याची कृपा लाभते, चौदा मुखांचा रुद्राक्ष धारण केल्याने सर्व रोग नाहीसे होऊन आरोग्यप्राप्ती होते. रुद्राक्षमाला धारण करणे आरोग्यदायक असल्यामुळे केवळ वीरशैवांनीच नव्हे तर सर्वांनीच ती धारण केली पाहिजे.

रुद्राक्षधारणाने रक्तदाब, हृदयविकार इत्यादी रोगांना प्रतिबंध होतो, असे विज्ञानाने सिद्ध केले आहे. म्हणून जगात सर्वत्र अधिकाधिक लोक रुद्राक्षधारण करीत आहेत. रुद्रांची संख्या शंभर आहे. म्हणून रुद्राक्षमाळेत एकशे आठ रुद्राक्ष असतात. हाती माळ घेऊन जप केल्याने शरीराचे चलनवलन चालू राहते आणि 'जागृती येण्यासाठी आपण जप करीत आहोत' अशी साधकाची भावना होते. माळेतील रुद्राक्ष जसे सतत फिरत राहतात

तशी साधकाला लाभलेली शिवसमदृष्टी एकाच ठिकाणी स्थिर न होता सतत सर्वत्र फिरती पाहिजे. सर्व प्राण्यांमधील, सर्व वस्तूंमधील समत्व साधकाला जाणवले पाहिजे. रुद्राक्षधारणाने मनुष्याची सर्व पापे नाश पावतात.

रुद्राक्षधारणादेव मुच्यन्ते सर्वपातकैः ।

दुष्टचित्ता दुराचारा दुष्प्रज्ञा अपि मानवाः ॥७.४६॥

जे मनाने दुष्ट आहेत, दुराचारी आणि दुष्ट बुद्धीचे आहेत अशा मनुष्यांनी रुद्राक्षधारण केल्याने त्यांची सर्व पापे नाहीशी होतात. 'पापयति इति पातकम्।' म्हणजे जीवाला दुर्गतीत पाडणारे जे कर्म तेच पातक होय. पातकाचे अतिपातक, महापातक, अनुपातक, उपपातक, संकरीकरण, अपात्रिकरण, जातिभ्रंशकरण, मलावह आणि प्रकीर्णक असे नऊ प्रकार आहेत. ब्रह्महत्या, मद्यपान, चौर्य, गुरुपत्नीगमन ही चार महापातके आणि या महापातकांचा संसर्ग हे पाचवे महापातक अशी पंचमहापातके होत. ही सर्व पातके रुद्राक्षधारणाने नष्ट होतात. एवढेच नव्हे, तर मृतदेहावर असलेले रुद्राक्षसुद्धा जीवात्म्यांना फलदायी ठरते. म्हणून वीरशैवात मृत्यूनंतर मृतदेहावर भस्म, रुद्राक्ष, लिंग ठेवूनच त्याचा अंत्यसंस्कार करतात. भारतीय धर्मपरंपरेत मृत्यूनंतर मनुष्याच्या अस्थी आणि रक्षा यांचे गंगेत विसर्जन करण्याची प्रथा आहे. त्यामुळे जीवात्म्याला सद्गती मिळते, असे शास्त्रवचन आहे. त्याचप्रमाणे मृत्यूनंतर प्रेतावर रुद्राक्ष ठेवून अंत्यसंस्कार केला तर तो जीवात्म्याला फलदायी ठरतो. अंत्यसंस्काराचे प्रयोजन जीवात्म्याला सद्गती मिळावे हेच आहे.

रुद्राक्षधारणामुळे जीवात्म्याला शिवलोक मिळाला, अशा आशयाच्या अनेक कथा 'शिवपुराणा'त आढळतात. जाणता अथवा अजाणता रुद्राक्षधारण केले तरी त्याचे फळ मिळते. रुद्राक्षधारण असे पापनाशक आणि पुण्यदायक आहे. मस्तकावर रुद्राक्ष ठेवून स्नान केले तर गंगास्नानाचे पुण्य मिळते आणि रुद्राक्षप्रक्षालित पाणी प्याल्याने अकाली मृत्यू दूर होतो, असे शास्त्रात म्हटले आहे. म्हणून वीरशैवांनी रुद्राक्षधारण अवश्य केले पाहिजे. ज्यांच्या कंठात रुद्राक्षमाला शोभून दिसतात असे चालते बोलते शिवच या जगात मांगल्याची पेरणी करू शकतात.

रुद्राक्ष हे समत्वबुद्धीचे प्रतीक असून त्याचे धारण करण्यात वर्णभेद किंवा जातिभेद नाही. 'रुद्र' याचा अर्थ शिव आणि 'अक्ष' याचा अर्थ दृष्टी असा आहे. रुद्राक्ष म्हणजे 'शिवदृष्टी.' सर्व विश्वात समानता पाहणाऱ्या दृष्टीला शिवदृष्टी म्हणतात. रुद्राक्षधारणाने साधकाला शिवसमदृष्टी प्राप्त होते. रुद्राक्षाच्या दर्शनाने, स्पर्शाने, स्मरणाने किंवा धारणाने प्रपंचातील सर्व लोक पापापासून मुक्त होतात:-

दर्शनात् स्पर्शनाच्चैव स्मरणादपि पूजनात् ।

रुद्राक्षधारणाल्लोके मुच्यन्ते पातकैर्जनाः ॥७.६१॥

भस्म आणि रुद्राक्ष धारण न करता केलेली नित्य, नैमित्तिक, काम्य इत्यादी सर्व कर्मे निष्फळ होतात. म्हणून वीरशैवांनी रुद्राक्ष हे आभूषणाप्रमाणे धारण करावे. त्याबरोबरच प्राणिमात्रात, ब्रह्मांडात समत्व पाहणारी शिवदृष्टी प्राप्त करून घ्यावी, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

श्रीसिद्धेश्वर मंदिर, सोलापूर

५ ऑगस्ट १९९०

पंचाक्षरजपस्थल

जिज्ञासू सद्भक्तानो,

आज अष्टावरणातील मंत्र या आवरणाचा विचार आपण करणार आहोत.

धृतश्रीभूतिरुद्राक्षः प्रयतो लिंगधारकः।

जपेत् पंचाक्षरीविद्यां शिवतत्त्वप्रबोधिनीम्॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, ८.१)

मंत्रजप कशा प्रकारे करावा, हे या श्लोकात सांगितले आहे. कपाळावर विभूती लावून, गळ्यात रुद्राक्षमाळा घालून, तळहातावर इष्टलिंग घेऊन शिवभक्ताने पंचाक्षर महामंत्राचा जप केला पाहिजे. गुरुमुखातून प्राप्त झालेली दिव्य अक्षरे म्हणजे मंत्र. गुरू जाहीरपणे मंत्रोपदेश करित नसतात. एकेकट्याला बोलावून त्याच्या उजव्या कानात मंत्र सांगितला जातो. मंत्रोपदेशानंतर मंत्रजप करण्याची गुरू आज्ञा देतात. वीरशैवसिद्धान्तात पंचाक्षरमहामंत्राला विशेष महत्त्व आहे. या मंत्राच्या पाच अक्षरांमधून पृथ्वी, आप, तेज, वायू आणि आकाश ही पंचमहाभूते उत्पन्न झाली आहेत. ब्रह्मांड पंचमहाभूतात्मक आहे आणि पिंड म्हणजे आपले शरीर हेदेखील पंचमहाभूतात्मक आहे. पंचाक्षरमंत्र पाच अक्षरांचा असला तरी तो विश्वव्यापक आहे. वरवर लहान दिसणाऱ्या वस्तूत मोठे सामर्थ्य दडलेले असते. लहानसा अंकुश महाकाय हत्तीवर नियंत्रण ठेवू शकतो. एक लहानशी ठिणगी कापसाचा प्रचंड ढीग भस्मसात करू शकते, त्याप्रमाणे अनंत जन्मांतल्या पापराशी लहान दिसणारा पंचाक्षरमंत्र नष्ट करू शकतो. म्हणून जगद्गुरू रेणुकाचार्यांनी म्हटले आहे:-

सप्तकोटिषु मंत्रेषु मंत्रः पंचाक्षरो महान्।

ब्रह्मविष्णवादिदेवेषु यथा शंभुर्महत्तरः॥८.४॥

मंत्रशास्त्रात सात कोटी मंत्र सांगितलेले आहेत. त्या सर्व मंत्रांत पंचाक्षरमंत्र सर्वश्रेष्ठ आहे. हा मंत्र तुम्हाला गुरूकडून मिळालेला आहे. मंत्राची पुनःपुन्हा आवृत्ती करणे याला जप म्हणतात. पंचाक्षरमहामंत्राची पाच नावे आहेत:-

मूलं विद्या शिवः शैवं सूत्रं पंचाक्षरस्तथा।

एतानि नामधेयानि कीर्तितानि महामनोः॥८.२३॥

मूलमंत्र, विद्यामंत्र, शिवमंत्र, शैवसूत्रमंत्र आणि पंचाक्षरमंत्र, अशी या मंत्राची पाच नावे आहेत. तुम्हाला देखील अनेक नावे असतात. आई एका नावाने हाक मारते, वडील दुसऱ्या नावाने हाक मारतात, तर मित्र तिसऱ्याच नावाने हाक मारतात. वेगवेगळ्या नावांनी हाक मारली तरी 'ओ' देणारी व्यक्ती एकच असते. त्याप्रमाणे नावे पाच असली तरी मंत्र एकच आहे. हा मंत्र सर्व मंत्रांचे मूल असल्यामुळे याला 'मूलमंत्र' असे म्हणतात. या मंत्राचा जप केल्यावर विद्या प्राप्त होते, म्हणून याला 'विद्यामंत्र' असे नाव आहे. या मंत्राचा जप केल्यावर तुम्ही परीक्षेत नक्की पास व्हाल. मग उद्यापासून तुम्ही अभ्यासच करणार नाही. मंत्र जपला की झाला पास! तर असे होणार नाही. विद्याभ्यासामध्ये अनेक विघ्ने उभी राहतात. ती कधी आर्थिक असतात, कधी शारीरिक असतात तर कधी मानसिक असतात. आर्थिक विवंचनेमुळे, शारीरिक अस्वास्थ्यामुळे आणि

मानसिक चिंतेमुळे अभ्यासात लक्ष लागत नाही. या मंत्राचा जप केला तर या अडथळ्यांपासून तुम्ही मुक्त व्हाल, तुमचे लक्ष अभ्यासात लागेल आणि तुम्ही पास व्हाल. अभ्यास न करता केवळ मंत्रजप करून पास होता येत नसते. या मंत्रजपामुळे अभ्यास करण्याला स्फूर्ती येईल, विघ्नबाधा टळतील. आध्यात्मिक अभ्यासात हा मंत्र साहाय्यक ठरतो. प्रवचन ऐकूनदेखील काही लोकांना काहीच कळत नाही. ‘काऽऽय सांगतात महाराज काय की? काऽऽही कळत नाही’ असे म्हणणारे पुष्कळ लोक असतात. कारण त्यांच्या बुद्धीवर काही संस्कारच नसतात. बुद्धी शुद्ध नसते. ज्याची बुद्धी शुद्ध नसते त्याला तत्त्वज्ञान कळत नाही. बुद्धीच्या शुद्धीसाठी मंत्रजप नितांत आवश्यक आहे.

पंचाक्षरमंत्राला ‘शिवमंत्र’ असे नाव आहे. शिव म्हणजे कल्याणकारक, मंगल करणारा. या मंत्रजपामुळे आपले कल्याण होते. याचे चौथे नाव आहे ‘शिवसूत्र.’ देवळाच्या गाभाऱ्यात जाऊन भक्त जेव्हा देवाला हात लावून नमस्कार करू शकत नाही, तेव्हा पुजारी देवाला बांधलेला दोरा भक्ताच्या हाती देतो. त्याला सूत्र म्हणतात. या सूत्राच्या द्वारे भक्त देवाला स्पर्श करित असतो. त्याप्रमाणे पंचाक्षरमंत्र हा शिव आणि शिवभक्त यांच्यामधले सूत्र असतो. सूत्र तुमच्या हाती आले तर तुम्ही देवाला बांधू शकता. मंत्रजप म्हणजे देवाला मारलेली हाक. गर्दीतल्या एखाद्या माणसाला तुम्ही हाक मारली तर तो वळून तुमच्या दिशेने पाहतो. त्याप्रमाणे मंत्रजप केला तर शिवाची दृष्टी तुमच्याकडे वळते.

एक म्हातारी विश्वनाथाच्या मंदिरात दर्शनासाठी गेली. तिथे तिला दिसले की सर्वच लोक ‘दीनबंधु दीनानाथ। मेरी डोरी तेरे हाथ’ असा घोष करित आहेत. आपणही घोष करावा असे तिला वाटले. म्हणून तीदेखील सर्वासोबत घोष करू लागली. शब्द मागे-पुढे झाले. ती मोठमोठ्याने म्हणू लागली, “दीनबंधु दीनानाथ। तेरी डोरी मेरे हाथ ॥”

शेजारी बसलेल्या पंडिताने तिचा घोष ऐकून म्हटले, “आजीबाई, तुम्ही उलटे म्हणत आहात. ‘तेरी डोरी मेरे हाथ’ असे म्हणू नका, ‘मेरी डोरी तेरे हाथ’ असे म्हणा.”

त्यावर म्हातारी उत्तरली, “‘तेरी डोरी मेरे हाथ काय अन् मेरी डोरी मेरे हाथ’ काय, दोरी हाती असली म्हणजे झालं. मग ती कोणाच्या का हाती असेना.”

पंडित गप्प बसला. देव कैलासात असो की वैकुंठात, मंत्ररूपी सूत्र तुमच्या हाती असले तरी तुम्ही त्याला आपल्याकडे खेचू शकता. देव कोठे आहे याची चिंता तुम्ही करू नका. तुम्ही जेथे आहात तेथे देव येईल. पण केव्हा? मंत्ररूपी सूत्र तुमच्या हाती असेल तर.

तस्याभिधानमंत्रोऽयमभिधेयश्च स स्मृतः।

अभिधानाभिधेयत्वान्मंत्रात् सिद्ध परः शिवः॥८.६॥

पंचाक्षरमंत्र हा शिवाचे अभिधान असून, शिव हा अभिधेय आहे. मुलाचा जन्म झाल्यावर बारशाच्या दिवशी त्याचे नाव ठेवतात. नाव ठेवायला कोणाला बोलावतात? आल्याला. नाव ठेवल्यावर तिच्या पाठीवर बुक्क्या मारतात. अजब न्याय आहे! तुमच्या मुलाचे नाव ठेवायला घरी यायचे आणि तुमच्या बुक्क्या खायच्या. या रूढीचा अर्थ काय असेल? याचा अर्थ असा की, नाव ठेवणे हेच मुळात अयोग्य आहे. आत्म्याला कोणते नाव ठेवणार? आत्मा अजन्मा आहे. त्याला जन्म नाही अन् मृत्यूही नाही. अशा आत्म्याला पाळण्यात घालून ‘बाळा जो जो रे’ असे म्हणत तुम्ही नाव ठेवता, म्हणून तुमच्या पाठीवर बुक्क्या बसतात. मदालसेने आपल्या

पुत्राला पाळण्यात घालून त्याचे नाव ठेवले. कोणते? तर 'नित्य, बुद्ध, निरंजन' हे. 'संसार हे स्वप्न आहे, मोहनिद्रा त्यागून बाळा जागा हो' अशा अर्थाचे गीतही तिने गायिले. नित्य, बुद्ध, निरंजन ही आत्म्याची लक्षणे आहेत. अशी नावे तुम्ही ठेवत नाही. पूर्वी देवाचे नाव मुलाला ठेवत असत. आता तुमचे देवही वेगळे आणि तुमची नावेही वेगळी!

निर्गुण-निराकार आणि सगुण-साकार अशी ईश्वराची दोन रूपे आहेत. ॐकार हा ईश्वराच्या निर्गुण-निराकार स्वरूपाचे प्रतिपादन करणारा मंत्र आहे, आणि पंचाक्षर हा ईश्वराच्या सगुण-साकार स्वरूपाचे प्रतिपादन करणारा मंत्र आहे. पंचाक्षरमंत्राला प्रणव म्हणजे ॐकार जोडला तर त्याला षडक्षरमंत्र म्हणतात. व्यवहारात ओळख पटवण्यासाठी आणि ओळख पटवण्यासाठी नावे ठेवली जातात. कोणाला नावच ठेवले नाही तर त्याला हाक कशी मारायची? म्हणून आपले नाव हे काही आपले खरे नाव नसते. ते व्यवहाराच्या सोयीसाठी दिलेले असते. त्याप्रमाणे 'ॐ' हे शिवाचे खरे नाव असून 'नमः शिवाय' हे व्यावहारिक नाव आहे.

मंत्रजप हा मनापासून आणि श्रद्धापूर्वक केला पाहिजे. तुम्ही मनापासून जप करता की नाही, हे ईश्वर तपासून पाहतो. कारण आपल्या आयुष्यात नाटकीपणा फार असतो. जेवताना कोणी आला तर त्याला 'या जेवायला' असे म्हणतो. हे बोलावणे खरे नसते. तो खरोखरच बोलावल्यावर जेवायला बसला तर पुन्हा त्याच्यापुढे तुम्ही जेवायलाही बसणार नाही. जप करताना कधी संपतो, कधी संपतो असे तुम्हाला वाटत असेल तर तुमच्या जपात जिव्हाळा नाही असे समजा. अशा मंत्रजपाने तुम्ही ईश्वराला आपलेसे करू शकणार नाही. त्याला हाक मारताना तुमच्या शब्दांत सामर्थ्य असले पाहिजे. शब्दांना भावस्पर्श झाल्यावर शब्दांत सामर्थ्य येते. तुमच्या जपात भावनेचा ओलावा असेल तर जपाचे सार्थक होईल. तो नसेल तर जप निरर्थक ठरेल. नामजपात प्रत्येकाला गोडी वाटली पाहिजे. पण माणूस गलिच्छ बोलण्यात स्वतःला धन्य समजतो. शाश्वत सुख देणारे शिवनाम त्याच्या जिभेवर येत नाही. त्याला शिवनामातली गोडी सांगावी लागते, स्वतःला कळत नाही. मुंगीला मात्र साखरेची गोडी सांगावी लागत नाही.

एका गृहिणीने सर्व स्वयंपाकघरातल्या डब्यांवर लेबले लावून ठेवली होती. डाळ, तांदूळ, साखर, इत्यादी. वस्तू पटकन् सापडावी हा तिचा उद्देश होता. पण तिच्या लक्षात आले की साखरेच्या डब्यात मुंग्या शिरत आहेत. म्हणून तिने साखर दुसऱ्या डब्यात ठेवली. साखरेच्या डब्यात मिरच्यांची पूड ठेवली. लेबल तसेच राहिले.

एकदा पतिराजांना चहा करण्याची लहर आली. एखादे वेळी कपभर चहा करून बायकोच्या हाती ठेवला तर ती खूष होते हे अनुभवाने त्याला माहीत होते. त्यात रात्रीची वेळ, बायकोला खूष करण्याची वेळ. मोठ्या उत्साहाने तो स्वयंपाकघरात गेला. पातेल्यात पाणी ठेवले. 'साखर' असे लेबल पाहून डबा हाती घेतला. तेवढ्यात वीज गेली आणि अंधार झाला. अंधारातच त्याने साखर, चहापूड घातली. वीज आली. दोन कप घेऊन मोठ्या खुषीत तो बायकोजवळ आला. ती कोचावर आरामात बसलेली. कप तिच्या हाती दिला आणि स्वतः कप ओठाला लावून एक घोट घेतला मात्र... त्याला भयंकर ठसका लागला.

बायकोला काय घडले ते क्षणभर कळलेच नाही. ती स्वयंपाकघरात जाऊन पाहते तो 'साखर' लेबल लावलेला डबा शेगडीजवळ पडलेला आणि ज्या डब्यात साखर ठेवलेली त्या डब्याला मुंग्यांची रांग लागलेली. ती बाहेर येऊन त्याला म्हणाली, "अहो, साखर कुठे आहे हे लहानशा मुंगीलादेखील कळते. पण तुम्हाला मात्र कळलं नाही!"

मुंगीला साखर कोठे आहे ते कळते. ती लेबल पाहून डब्यात शिरत नाही. कारण ती गुणग्राही आहे. मनुष्य मात्र अक्षरग्राही आहे. शिवनामात सुख आहे, ते त्याला पुनःपुन्हा सांगावे लागते.

परशिवाशी संबंध जोडण्याचे सर्वांत सुलभ साधन म्हणजे पंचाक्षरमंत्र होय. कलियुगात धर्माचरण करणे अवघड आहे, परंतु नामस्मरण करणे शक्य आहे. 'नाम लेत भवसिंधु सुखाई।' असे तुलसीदासांनी म्हटले आहे. नामस्मरण केल्यावर संसारसागर आटून कोरडा होतो. असे सामर्थ्य शिवनामात आहे. पंचाक्षरमंत्राचा एकवेळ जप केला तरी सर्व पातकांचा नाश होतो, असे आचार्य सांगतात:-

सकृदुच्चारमात्रेण पंचाक्षरमहामनोः।

सर्वेषामपि जन्तूनां सर्वपापक्षयो भवेत्॥८.३९॥

पंचाक्षरमंत्र एकवेळ उच्चारल्याने पातकांचा नाश होतो, त्याबरोबरच त्याच्या जपामुळे शिवरूपाची प्राप्ती होते. याविषयी पुराणात एक कथा आली आहे. एका वीरशैव कुटुंबात एकजण सोडून घरातल्या सर्वांनी कुलगुरूंकडून लिंगदीक्षा घेतली होती. आपला एक मुलगा दीक्षा न घेता घरात राहतो याचा कुटुंबप्रमुखाला खेद वाटला. जेव्हा जेव्हा गुरू घरी येत असत तेव्हा तेव्हा तो मुलगा घरातून बेपत्ता होत असे. शेवटी त्याच्या वडिलाने गुरूंना विनंती केली, "महाराज, आपण एकदा आम्हाला न कळवता अचानक आमच्या घरी या. म्हणजे माझा मुलगा तुमच्या हाती सापडेल. काय वाटेल ते करून त्याला मंत्रोपदेश करा आणि त्याच्या मुखातून मंत्र वदवून घ्या."

गुरूंनी त्यांची विनंती मान्य केली आणि एके दिवशी अचानक ते त्यांच्या घरी आले. गुरू दारात उभे राहिल्यावर मुलगा घाबरला. परंतु त्यांनी दार अडवल्यामुळे त्याला पळून जाता येईना. शेवटी तो देवघरात जाऊन लपला. गुरू त्याच्या मागोमाग देवघरात शिरले. त्यांनी त्याला पकडून खाली पाडले. त्याच्या छातीवर बसले. त्याच्या कानात मंत्रोपदेश करण्याचा प्रयत्न करू लागले. तो आपला चेहरा सारखा इकडे तिकडे हलवू लागला. अखेर गुरूंनी त्याचे मस्तक गच्च पकडले आणि त्याच्या उजव्या कानात पंचाक्षरमंत्र सांगितला. जबरदस्तीमुळे त्याने तो ऐकला. परंतु त्याच्याकडून मंत्र वदवून घेतल्याशिवाय विधी पूर्ण होणार नव्हता. म्हणून गुरू त्याला म्हणाले, "मी काय सांगितले ते म्हणून दाखव."

"मी नाही म्हणून दाखवणार." मुलगा म्हणाला.

गुरू पुनःपुन्हा विचारत होते, तो सांगण्यास तयार नव्हता. शेवटी पुनःपुन्हा विचारताना गुरूंनी विचारले, "तू काय म्हणणार नाहीस?" त्यावेळी अनवधानाने 'काय म्हणणार नाहीस' या प्रश्नाचे त्याने 'नमः शिवाय म्हणणार नाही' असे उत्तर दिले. गुरूंचे काम पूर्ण झाले आणि ते त्याच्या छातीवरून उठले.

अनेक वर्षे उलटली. त्या मुलाचे लग्न झाले. मुलेबाळे झाली, तो म्हातारा झाला. पण त्याने आयुष्यात परत कधीही मंत्रोच्चार केला नाही. एके दिवशी तो मरण पावला. मृताच्या आत्म्याला यमदूतांनी यमासमोर उभे केले. चित्रगुप्ताने त्याचे खाते उघडले. चित्रगुप्त यमराजाला म्हणाला, "याने आयुष्यात एकदाच जबरदस्तीने पंचाक्षरमंत्राचा उच्चार केला होता. याचे फळ कोणते ते मला माहीत नाही. याला कोणती गती द्यायची ते आपणच ठरवा."

यमराजाला निर्णय घेता येईना. म्हणून त्याला घेऊन ते सगळे ब्रह्मदेवाकडे गेले. एकदा केलेल्या मंत्रोच्चाराचे फळ कोणते, हे ब्रह्मदेवालाही सांगता येईना. त्यानंतर सगळे भगवान विष्णूकडे गेले. त्यांना सर्व हकीकत

सांगितली. विष्णू म्हणाले, 'कर्म करा पण फलाची अपेक्षा बाळगू नका, असा मी आतापर्यंत उपदेश करित आलो. म्हणून मंत्रोच्चाराचे फळ काय, हे मला सांगता येणार नाही. आपण सगळे भगवान शंकराकडे जाऊन त्यांना विचारू.'

हा प्रकार पाहून जीवात्मा म्हणाला, "मला येथे सगळेच बुद्धिहीन दिसत आहेत. मंत्रोच्चाराचे फळ काय, हेच कोणाला सांगता येईना. आश्चर्य आहे. मला आता तुमच्या सोबत कोठेही यायचे नाही."

सर्वांनी त्याची समजूत घातली. तो ऐकेचना. शेवटी त्याला पालखीत बसवले आणि पालखी खांद्यावर घेऊन सगळे शिवलोकात गेले. शंकराने दुरून त्यांना पाहिले. कोणती महत्त्वाची व्यक्ती पालखीमध्ये घालून ब्रह्मा, विष्णू, यम आणताहेत हे त्यांना कळेना. ते स्वतःच धावत पालखीजवळ आले आणि आतल्या जीवाला त्यांनी हृदयाशी धरले. सर्वांना आश्चर्य वाटले. सर्व देव शंकराला म्हणाले, "महादेवा, आम्ही एक प्रश्न विचारण्यासाठी आपल्याकडे आलो होतो. परंतु आपण काही विचार न करता, आम्हाला काही न विचारता या जीवात्माला हृदयाशी धरले. तुम्ही खरोखरच भोळे शंकर आहात. एकवेळ पंचाक्षरमंत्र उच्चारण्याचे फळ काय आहे हे आम्ही विचारणार होतो."

शंकर हसून म्हणाले, "मी भोळा आहे, पण तुम्ही खुळे आहात. एकवेळ पंचाक्षरमंत्राचा जप केल्याचे फळच तुमच्या खांद्यावरून माझ्यापर्यंत आले आहे. एकवेळ मंत्रजप केल्यामुळे तुम्हा सर्व देवांच्या खांद्यावर बसून हा जीवात्मा शिवलोकात आला आहे, हेच एकवेळ पंचाक्षरमंत्रजपाचे फळ आहे. आता हा शिवलोकातच राहिल."

जबरदस्तीने एकवेळ पंचाक्षरमंत्र उच्चारला तर त्याचे एवढे फळ मिळते. म्हणून हा मंत्रजप निरंतर केला पाहिजे, असे आचार्य सांगतात.

वाचिक, उपांशू आणि मानसिक असे जपाचे तीन प्रकार आहेत. मंत्रजप दुसऱ्या व्यक्तीला ऐकू येण्याइतका मोठ्याने होत असेल तर तो वाचिक जप होय. स्वतःला ऐकू येण्यासारखा, ओठातल्या ओठात होत असेल तर तो उपांशू जप. मंत्रजप मनातल्या मनात होत असेल तर तो मानसिक जप होय. तुमच्याकडून मानसिक जप झाला पाहिजे. वाचिक जपाचे फळ एकपट, उपांशू जपाचे फळ शतपट तर मानसिक जपाचे फळ सहस्रपट आहे. म्हणून वीरशैव साधकाने वाचिक जप करता करता मानसिक जपाचा अभ्यास केला पाहिजे. साधकाकडून सदोदित मानसिक जप सहजपणे होत राहिला पाहिजे.

एकदा गुरुमहाराजांनी आपल्या शिष्याच्या कानात पंचाक्षर महामंत्राचा उपदेश करून सांगितले, "हा मंत्र अत्यंत गोपनीय आहे. मी हा कोणाला सांगितला नाही, तूही कोणाला सांगू नकोस. मनातल्या मनात याचा जप कर. याचा मोठ्याने उच्चार करू नकोस."

शिष्य आपल्या गावाकडे जाण्यास निघाला. गावाबाहेर आल्यावर एका नदीवर काही धोबी धुणे धूत बसले होते. ते मोठमोठ्याने पंचाक्षरमंत्राचा जप करीत होते. शिष्याला आश्चर्य वाटले. गुरुमहाराजांनी तर सांगितले होते की, हा मंत्र मी कोणालाही सांगितला नाही. हा मंत्र मोठ्याने उच्चारू नकोस. इथे तर बरीच माणसे मोठमोठ्याने तोच मंत्र म्हणत होती. तो पुढे निघाला तेव्हा एका शेतात एक शेतकऱ्याचे कुटुंब तोच मंत्र मोठ्याने म्हणत होते. तो परत फिरला. गुरूकडे जाऊन म्हणाला, "महाराज, नदीवर आणि शेतात काही माणसे तुम्ही मला दिलेला मंत्रच मोठमोठ्याने उच्चारत होती. मग तुम्ही मलाच काय म्हणून मनातल्या मनात जप करायला सांगितले?"

गुरू म्हणाले, “तुला आता शब्दाने सांगून काही कळणार नाही. एक काम कर. मी तुला एक रत्न देतो. ते घेऊन बाजारात जा. भाजीबाजारात जाऊन एका भाजीवालीला हे रत्न दाखवून त्याची किंमत विचार. त्यानंतर किराणा दुकानदाराला, कापड दुकानदाराला, सराफाला आणि शेवटी रत्नपारख्याला हे रत्न दाखवून याची किंमत विचार. रत्न कोणालाही विकायचे नाही. फक्त त्यांच्याकडून किंमती ऐकून त्या मला येऊन सांग.”

गुरूच्या आज्ञेप्रमाणे शिष्य भाजीबाजारात गेला. एका भाजीवालीला ते रत्न दाखवून तो म्हणाला, “बाई, ही वस्तू मला विकायची आहे. तुम्ही किती किंमतीला ही घेणार?” भाजीवाली म्हणाली, “ही वस्तू फारच चमकदार आहे. मी घेईन. पण माझ्याकडे पैसे वगैरे नाहीत. हिच्या बदल्यात मी तुला एक किलो वांगी देईन.”

“ठीक आहे, मी उद्या येईन.” असे म्हणून तो कापड दुकानदाराकडे गेला. त्याला वरीलप्रमाणे विचारले, तेव्हा त्याने अडीच मीटर कापड देऊन रत्न घेण्याची तयारी दर्शवली. त्यानंतर शिष्य किराणा दुकानात गेला. त्याला रत्नाची किंमत विचारली. तो म्हणाला, “याच्या बदल्यात मी तुला एक किलो चहापूड आणि एक किलो साखर देईन.”

शिष्य सराफाकडे गेला. सराफाला रत्नाची थोडीफार पारख होती. शिष्य साधाभोळा आहे असे ओळखून त्याने ‘एक हजार रुपये देईन’ असे सांगितले. शेवटी शिष्य रत्नपारख्याकडे गेला. त्याला किंमत विचारल्यावर त्याने रत्नाचे पूर्ण परीक्षण केले आणि शिष्याला म्हणाला, “हे रत्न मी विकत घेईन आणि त्याची किंमत म्हणून तुला एक लक्ष रुपये देईन.”

एकाच वस्तूच्या एवढ्या वेगवेगळ्या किंमती ऐकून शिष्य आश्चर्यचकित झाला. गुरूकडे परत आला आणि भाजीवाली, कापड दुकानदार, किराणा दुकानदार, सराफ आणि रत्नपारखी यांनी सांगितलेल्या किंमती त्यांना सांगितल्या. तेव्हा गुरू म्हणाले, “पाहिलेस? वस्तू एकच आहे, परंतु तिचे मोल सर्वांनाच समजते असे नाही. एक लक्ष रुपये किंमतीचे रत्न भाजीवालीला एक किलो वांग्याएवढे, कापडवाल्याला अडीच मीटर कापडाएवढे, दुकानदाराला एक किलो साखरेच्या किंमतीचे आणि सराफाला हजार रुपयांचे वाटले. खरे मोल कळले ते रत्नपारख्याला. त्याप्रमाणे मी तुला उपदेशिलेला मंत्र हे अमोल रत्न आहे. लोक कोठेही, कधीही आणि कसाही त्याचा वापर करतात. तू मात्र त्याचे खरे मोल ओळखून त्याचा मनातल्या मनात जप कर.”

म्हणून गुरूने दिलेल्या मंत्राचा जप केवळ मनातल्या मनात केला पाहिजे. मोठ्याने जप करून, परिसरातील शांतता बिघडवून मंत्रजप केला तर तो फलदायी होत नाही. कबिरांनी म्हटले आहे:-

काँकर पाथर जोरिकै मसजिद लै चुनाय।

ता चढि मुल्ला बाँग दे क्या बहरा हुवा खुदाय।।

दगडावर दगड रचून, उंच मशीद बांधून, तिच्यावर चढून मुल्ला मोठ्याने बांग देतो. ईश्वराला हाक मारतो. ईश्वर बहिरा आहे काय? असा प्रश्न कबिरांनी विचारला आहे. ईश्वर बहिरा नाही आणि ओरडून त्याला हाक मारावी एवढा दूरदेखील नाही. तो तर आपल्या अतिशय जवळ, हृदयातच बसलेला आहे. जवळ बसलेल्या माणसाला जर मोठ्याने हाक मारली तर तो दचकतो. तसे तुम्ही ईश्वराच्या नावाने ओरडायला लागलात तर तोदेखील दचकतो. याविषयी एक मार्मिक कथा सांगितली जाते.

आयुष्यभर ज्याने मोठमोठ्याने देवाच्या नावाचा जप केला असा एक मनुष्य मरण पावला. मृत्यूनंतर त्याच्या जीवात्म्याला ईश्वरासमोर नेण्यात आले. ज्याने कधीही ईश्वराचे नाव घेतले नव्हते असा दुसरा एक माणूसदेखील

मरून तेथे आला होता. तो पहिल्याचा शेजारी होता. दोघांच्या पापपुण्यांचा पाढा वाचला गेला. ईश्वराने निर्णय दिला, “पहिल्याला नरकात घाला आणि दुसऱ्याला स्वर्गात पाठवा.” पहिला जीवात्मा कळवळला. म्हणाला, “देवा, मी आयुष्यभर तुझ्या नावाचा जप केला. मोठ्याने केला. लाऊडस्पीकरवरून तुझे नाव घेऊन लोकांना सतत ऐकवले आणि हा समोरचा माझा शेजारी कधी देवळात गेला नाही, त्याने कधी तुझे नाव घेतले नाही. तरी त्याला स्वर्ग अन् मला नरक? तुझ्या राज्यात अंधारच दिसतो मला. माझ्यावर फार अन्याय होतोय.”

ईश्वर हसून म्हणाला, “भल्या माणसा, म्हणूनच तर तुला नरकात पाठवत आहे. अरे, तू कधी मला सुखाने झोपू दिले नाहीस. सारखे नाव घेऊन गोंधळ घातलास. या बिचाऱ्याने तेवढे तरी केले नाही, म्हणून तर त्याला स्वर्गात पाठवत आहे.”

मंत्रजप हे प्रदर्शन नाही. ते हृदयातल्या ईश्वराला केलेले आवाहन आहे. म्हणून मंत्रजप मानसिक असला पाहिजे. मानसिक जप करणाऱ्या साधकाला पातकांचा स्पर्श होत नाही, म्हणून हा जप श्रेष्ठ मानला जातो.

अगर्भ, सगर्भ आणि सध्यान असे जपाचे आणखी तीन प्रकार मानले जातात. प्राणायाम न करता केला जाणारा जप ‘अगर्भ जप’ असून, प्राणायामासह केला जाणारा जप हा ‘सगर्भ जप’ होय. मंत्रजप करताना शिवध्यान केले जाते तेव्हा त्याला ‘सध्यान जप’ असे म्हणतात. वाचिक, उपांशू आणि मानसिक या प्रकारांत मानसिक जप श्रेष्ठ आहे, तर अगर्भ, सगर्भ आणि सध्यान या जपांत सध्यान जप श्रेष्ठ आहे. सध्यान मानसिक जप तुम्ही केला पाहिजे. हा जप शीघ्र, अधिकाधिक फलदायक आहे.

सगर्भ जप करताना चाळीस वेळा किंवा पाच वेळा किंवा कमीत कमी तीन वेळा प्राणायाम केला पाहिजे. मंत्रजप करताना गुरूकडून मंत्राचे ऋषी, छंद, देवता, बीज, शक्ती आणि कीलक यांचे ज्ञान करून घेणे आवश्यक आहे. पंचाक्षरमंत्राचे ऋषी वामदेव, छंद पंक्ती, देवता सदाशिव, बीज ॐकार, शक्ती उमा आणि कीलक शिव आहे. या सर्वाना आपल्या विभिन्न अवयवांत आवाहन करून प्रतिष्ठित करावे लागते. यालाच ‘न्यास’ म्हणतात. न्यास आणि जपविधान गुरूकडून समजून घेतले पाहिजे.

जप कोठे करावा? तर घर, देवघर, गोशाला, पवित्र वन, रम्य पर्वतशिखर, नदीकाठ किंवा देवालय यांपैकी एखाद्या ठिकाणी करावा. जप करताना आपले मुख पूर्वेकडे किंवा उत्तरेकडे असले पाहिजे. सूर्य, अग्नी, गुरू, चंद्र, दीप, विप्र किंवा गाय यांच्या साक्षीने जप केला पाहिजे. कुशासन, कंबलासन यांपैकी एखाद्या आसनावर बसून जप केला पाहिजे.

जपगणना करताना अंगुलीरेखा, कमलबीज, शंखमणी, पोवळे, स्फटिक, मोती, सुवर्णमणी, दर्भमाला अथवा रुद्राक्षमाला यांपैकी एका मालेचा उपयोग करावा. उजव्या हातात रुद्राक्षमाळ घेऊन, डाव्या तळहातावर इष्टलिंग ठेवून त्याच्या साक्षीने केला जाणारा जप अत्यंत फलदायक आहे.

वाचिक जपाकडून मानसिक जपाकडे आणि तेथून सध्यान मानसिक जपाकडे आपली वाटचाल झाली पाहिजे. अशाप्रकारे पंचाक्षरमंत्राचा जप करून तुम्ही आपले जीवन कृतार्थ करून घ्यावे, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करीत आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

श्रीसिद्धेश्वर मंदिर, सोलापूर

६ ऑगस्ट १९९०

आशीर्वचन तेविसावे

भक्तमार्गक्रियास्थल-१

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

पंचाक्षरजपस्थलाचा विचार आपण काल केला आहे. आज त्यापुढील 'भक्तमार्गक्रियास्थल' या उपस्थलाचा विचार करायचा आहे. या स्थलात भक्ताचे लक्षण कोणते आहे आणि त्याच्याकडून कशी भक्ती केली जाते, याचे सुरेख चित्रण केलेले आहे. शिवभक्त कसा असतो, तो कसा दिसतो, याविषयी आचार्य सांगतात:-

भूतिरुद्राक्षसंयुक्तो लिंगधारी सदाशिवः।

पंचाक्षरजपोद्योगी शिवभक्त इति स्मृतः॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, ९.१)

शिवभक्त कसा असतो? तर त्याच्या भालप्रदेशावर ठसठशीत त्रिपुंड्र असतो. गळ्यात रुद्राक्षांची माळ असते. हृदयावर इष्टलिंग रुळत असते. पंचाक्षर मंत्रजपात तो लीन असतो. अंतर्बाह्य निर्मल असलेला असा हा शिवभक्त असतो. त्याची भक्ती ही नवविध भक्ती असते. या भक्तीविषयी आचार्य सांगतात:-

श्रवणं कीर्तनं शंभोः स्मरणं पादसेवनम्।

अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्॥

एवं नवविधा भक्तिः प्रोक्ता देवेन शंभुना।

दुईभा पापिनां लोके सुलभा पुण्यकर्मणाम्॥९.२-३॥

भक्तीचे नऊ प्रकार आहेत. श्रवण, कीर्तन, स्मरण, पादसेवन, अर्चन, वंदन, दास्य, सख्य आणि आत्मनिवेदन. शिवभक्त या नवविध भक्तीचे आचरण करीत असतो. जे पुण्यात्मे असतात त्यांना ही भक्ती सहजपणे आचरता येते. पापात्म्यांना मात्र तिचे आचरण कठीण वाटते. यामध्ये पहिली भक्ती श्रवणभक्ती आहे. श्रवण म्हणजे ऐकणे. उपनिषदात म्हटले आहे:-

आत्मा वा अरे दृष्टव्यः श्रोतव्यः मंतव्यः निदिध्यासितव्यः।

आत्मलाभ करून घ्यायचा असेल तर आत्म्याविषयी प्रथम श्रवण केले पाहिजे. शिवाचे नाम, त्याचे रूप, त्याचे गुण, त्याचा प्रभाव, त्याची लीला, त्याचे रहस्य हे प्रवचन-कीर्तनांतून समजून घ्यावे लागते. श्रद्धेने श्रवण करणे हीच श्रवणभक्ती होय. संत आणि सद्गुरूंच्या मुखातून शिवकथा श्रवण केली तर मनुष्याचे अंतःकरण शुद्ध होते. सांसारिक कथा ऐकल्याने मनुष्य विषयासक्त होतो, तर शिवकथा ऐकल्याने तो विषयमुक्त होतो. विषयांच्या आसक्तीत जीवात्म्याने असंख्य जन्म वाया घालवलेले असतात. ज्याला नाव नसते अशा बालकाला बारशाच्या दिवशी एक नाव ठेवले जाते. त्यानंतर त्या नावाचा अभिमान तो जीव आयुष्यभर वाहतो. तो डोळ्यांनी संसार पाहतो, कानांनी संसारकथा ऐकतो. अशा प्रकारे पंचेंद्रियांनी संसाराचा आणि संसारसुखाचा अनुभव घेता घेता आपल्या मूळ रूपाला म्हणजे आत्मस्वरूपाला पूर्णतः विसरून जातो. मनावरचा सांसारिक संस्कार घालवण्यासाठी खूप प्रयत्न करावे लागतात. संतांचा सहवास आणि आत्म्याच्या गोष्टी पुनःपुन्हा ऐकून त्या समजून घेतल्यावर हळूहळू जुने संस्कार पुसट होऊ लागतात. मग संसारसुखाचा प्रेयमार्ग सोडून तो आत्मसुखाच्या श्रेयमार्गाकडे वाटचाल करू लागतो. श्रवणभक्ती अनेक ऋषिमुनींनी आणि प्रसिद्ध अवतारपुरुषांनी

केलेली आहे. जगद्गुरू रेणुकाचार्यांकडून महर्षी अगस्त्यांनी, जगद्गुरू विश्वकर्णांकडून महर्षी दुर्वासांनी, श्रीकृष्णांकडून अर्जुनाने, शुकदेवाकडून परीक्षिताने, सनत्कुमाराकडून महर्षी नारदांनी आत्मतत्त्वाविषयी श्रवण करून आपल्या मनातले संदेह दूर करून घेतले आहेत. म्हणून श्रवण ही पहिली भक्ती आहे.

कीर्तनभक्ती ही नवविध भक्तीतील दुसरी भक्ती आहे. कीर्तन म्हणजे ईश्वराचे गुणगान करणे. वाद्य वाजवून, नृत्य करून, गाणे गाऊन शिवचरित्र आळवणे म्हणजे कीर्तनभक्ती होय. कीर्तनभक्तीमुळे दुराचारी मनुष्य सदाचारी होतो. गीतेत श्रीकृष्णांनी सांगितले आहे:-

अपि चेत् सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक्।

साधुरेव स मंतव्यः सम्यग् व्यवसितो हि सः॥९.३०॥

भगवंताचे भजन-कीर्तन करून दुरात्मादेखील साधुपदवी प्राप्त करून घेतो. प्रेमपूर्वक शिवकीर्तन करणे यासारखे श्रेष्ठ कार्य दुसरे नाही. कीर्तन करता करता कीर्तन करणारा मुक्त होतो आणि कीर्तन ऐकणाऱ्यांनाही मुक्तिलाभ होतो. कीर्तनामुळे घोर पातकांतून जीवात्म्याची सुटका होते. कलियुगात नामसंकीर्तनाला अत्यधिक महत्त्व दिलेले आहे. स्मरणभक्ती ही तिसरी भक्ती आहे. स्मरण म्हणजे ध्यान. शिवाचे नाम, रूप आणि गुण यांचे श्रवण-कीर्तनातून ज्ञान झाल्यावर, शिवाच्या रूपाचे चिंतन करणे म्हणजे स्मरणभक्ती होय. शिवाच्या सगुण-साकार रूपाचे ध्यान करता करता हळूहळू शिवाच्या निर्गुण-निराकार रूपाचे ध्यान होऊ लागते. लोभी माणूस धनाचे, कामी माणूस कामिनीचे जसे उत्कट चिंतन करीत असतो, तसेच शिवाचे चिंतन भक्त करीत असतो. यालाच स्मरणभक्ती म्हणतात.

पादसेवन हा भक्तीचा चौथा प्रकार आहे. सद्गुरूचे चरणसंवाहन करणे, त्यांच्या चरणांची पूजा करणे आणि त्यांचे पादोदक प्राशन करणे हीच पादसेवन भक्ती आहे. या भक्तीमुळे मनुष्याच्या ठिकाणी असलेला अहंकार हळूहळू क्षीण होतो. पादपूजा, पादोदकाचे सेवन, पादधुलीचे मस्तकावर धारण, हे या भक्तीचे प्रकार आहेत. जे पाय सन्मार्गावरून चालत असतात ते पाय पूजनीय असतात. अशा पायांची सेवा करणे म्हणजे पादसेवनभक्ती.

अर्चनभक्ती ही पाचवी भक्ती आहे. आपल्या इष्टदेवाची अनेक उपचारांनी पूजा करणे म्हणजे अर्चनभक्ती होय. वीरशैवसिद्धान्तात बाह्य मूर्तिपूजेला महत्त्व नसून इष्टलिंगपूजेला अधिक महत्त्व आहे. पंचोपचार, अष्टोपचार, षोडशोपचार, राजोपचार असे पूजेच्या उपचारांचे प्रकार होत. परंतु पत्र, पुष्प, फल अथवा तोय या सहजलभ्य उपचारांनी अर्चन केले तरी चालते. मात्र ते मनःपूर्वक असावे. पूजेत उपचारापेक्षा भावनेला प्राधान्य आहे. प्रपंचातील कोणतीच वस्तू जीवाच्या मालकीची नाही, तर ती शिवाच्या मालकीची आहे. भक्त शिवाचीच वस्तू शिवाला अर्पण करीत असतो. म्हणजे तो स्वतःजवळचे काही देत नसतो. म्हणून त्या वस्तूंसोबत आपली भक्तिभावना अर्पण केली पाहिजे. असे केले तरच ती खरी अर्चनभक्ती होते. विदुराच्या पत्नीने भक्तिभावनेने कृष्णाला केळीची साल खायला दिली, शबरीने उष्टी बोरे रामाला अर्पण केली, या कथा सर्वश्रुत आहेत. देवाला आपण काय अर्पण करतो यापेक्षा ते कोणत्या भावनेने अर्पण करतो, याला महत्त्व आहे.

सहावी भक्ती म्हणजे वंदनभक्ती. वंदन म्हणजे नमस्कार. इष्टदेवतेला आणि श्रीगुरूला साष्टांग नमस्कार करणे याला वंदनभक्ती म्हणतात. वंदनभक्ती करणाऱ्याला दशाश्वमेध यज्ञाचे फळ मिळते. एकांग, त्र्यंग, पंचांग, साष्टांग आणि प्रदक्षिणा असे वंदनाचे प्रकार आहेत. यामध्ये साष्टांग नमस्कार श्रेष्ठ असून त्याच्यामुळे अहंभाव नष्ट होतो.

दास्य ही सातवी भक्ती आहे. गुरू आणि ईश्वर यांचे आपण दास आहोत या भावनेने वर्तन करणे हीच दास्यभक्ती होय. दास्यभक्तीत चार प्रकारे सेवा घडते. आप्तसेवा, अंगसेवा, स्थानसेवा आणि सद्भावसेवा. वीरशैवांच्या पंचाचारातील भृत्याचार हा दास्यभक्तीचाच प्रकार आहे. दास्यभावनेमुळे सांसारिक मोहापासून जीवात्म्याची सुटका होते. लक्ष्मण, हनुमान, अंगद ही रामायणातील दास्यभक्तीची उदाहरणे होत. माता-पिता गुरू आणि ईश्वर यांची दास्यभक्ती केल्याने जीवात्मा परिशुद्ध होतो.

सख्यभक्ती ही आठवी भक्ती आहे. इष्टदेवाला आणि गुरूला आपला सखा मानून भक्ती करणे, ही सख्यभक्ती होय. मनातल्या गोष्टी सांगण्यासाठी प्रत्येकाला एखादा जिवलग मित्र हवा असतो. मित्र हा अत्यंत निःस्वार्थी असावा लागतो. संसारात सगळे स्वार्थी असल्यामुळे सख्यत्वासाठी निःस्वार्थी व्यक्ती मिळणे कठीण आहे. म्हणून भक्ताने गुरूला आणि शिवाला आपला परमसखा मानले पाहिजे. 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' या मुंडकोपनिषदातील वचनात जीवाचा परमसखा शिव आहे, हे स्पष्ट केले आहे. बिभीषण, सुग्रीव, उद्धव, अर्जुन, सुदामा ही सख्यभक्तीची उदाहरणे प्रसिद्ध आहेत.

आत्मनिवेदन ही नववी भक्ती आहे. आपले तन-मन-धन श्रद्धापूर्वक गुरूला आणि ईश्वराला अर्पण करणे म्हणजे आत्मनिवेदन होय. लाभ-हानी, जय-पराजय, यश-अपयश, मान-अपमान, सुख-दुःख यांच्याविषयी आग्रह न करता जे पदरी पडेल ते शिवप्रसाद आहे असे मानून शिवभक्त प्रसन्न राहतो. आपण केवळ निमित्तमात्र असून कर्ता-करविता शिव आहे, या समर्पणभावनेने शिवाला शरण जाणे, याला आत्मनिवेदन म्हणतात. गोकुळातील गोपी आणि राजा बली ही या भक्तीची उदाहरणे होत. आपले सर्वस्व शिवाला अर्पून स्वतःचे वेगळेपण जो राखत नाही तो आत्मनिवेदक भक्त होय.

वीरशैवसिद्धान्तात भक्तीचे सहा प्रकार सांगितले आहेत. श्रद्धाभक्ती, निष्ठाभक्ती, अवधानभक्ती, अनुभवभक्ती, आनंदभक्ती आणि समरसभक्ती. नवविध भक्तींचा अंतर्भाव या षड्विध भक्तीत होतो. जगद्गुरू रेणुकाचार्यांनी सांगितलेल्या भक्तिमार्गावर श्रद्धेने वाटचाल करणे हेच भक्तमार्गाक्रियास्थल होय.

ज्याच्या अंगी उत्कट शिवभक्ती असते तो खरा शिवभक्त. मग तो ब्राह्मण असो वा शूद्र. भक्ती ही बाह्यभक्ती आणि अंतरंगभक्ती अशी दोन प्रकारची असते. शिवलिंगाची बाह्य उपचाराने पूजा करणे ही बाह्यभक्ती आहे, तर आपल्या हृदयात प्राणलिंगाची मानसपूजा आणि भावलिंगाचे ध्यान करणे, ही अंतरंगभक्ती आहे. बीजापासून अंकुर आणि अंकुरापासून बीज उत्पन्न होते, त्याप्रमाणे शिवप्रसादामुळे मनुष्याच्या अंतःकरणात भक्ती उत्पन्न होते आणि भक्ती केल्यामुळे शिवप्रसादाची प्राप्ती होते.

प्रसादादेव सा भक्तिः प्रसादो भक्तिसंभवः।

यथैवांकुरतो बीजं बीजतो वा यथांकुरः॥९.११॥

सांगा (पूर्ण) भक्ती आणि न्यूना (अपूर्ण) भक्ती, असे भक्तीचे दोन भेद आहेत. नवविधा भक्ती ज्यावेळी मनात आणि देहात पूर्णपणे सक्रिय राहते तेव्हा तिला 'सांगा' म्हणजे पूर्ण भक्ती म्हणतात. तिच्यात न्यूनता असेल तर ती 'न्यूना' म्हणजे अपूर्ण भक्ती होय. सांगा भक्ती मानसिक, वाचिक आणि कायिक अशी तीन प्रकारची असते. शिवस्वरूपाचे चिंतन करणे ही मानसिक भक्ती, वाणीने शिवमंत्राचा जप करणे ही वाचिक भक्ती आणि शरीर झिजवून लिंगपूजा करणे ही कायिक भक्ती आहे. शिवचिंतनात रममाण झालेले मन हेच खरे मन. शिवनामात तल्लीन होणारी वाणी हीच खरी वाणी. भस्म-रुद्राक्षांनी अंकित झालेला, शिवपूजेत तत्पर

असलेला देह हाच खरा देह. मन, वाणी आणि शरीर या साधनांद्वारे जी भक्ती केली जाते तिचे आणखी तीन प्रकार मानले आहेत. बाह्य भक्ती, आभ्यंतर भक्ती आणि बाह्याभ्यंतर भक्ती. आपण केलेली लिंगपूजा ही दुसऱ्याने पाहिली तर ती बाह्य भक्ती होय. आपली पूजा इतर कोणालाही न कळता झाली तर ती आभ्यंतर भक्ती आहे. जर आपले मन इष्टलिंगात आणि हृदयकमलातील अंतर्लिंगात आळीपाळीने रत होत असेल तर ती बाह्याभ्यंतर भक्ती होय. अशा प्रकारे भक्तीचे नवविध भक्ती, षड्विध भक्ती, त्रिविध भक्ती आणि द्विविध भक्ती असे जे प्रकार आहेत त्यांचा आपण विचार केला. यापुढील विषयांची चर्चा आपण उद्या करणार आहोत, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

श्रीसिद्धेश्वर मंदिर, सोलापूर

७ ऑगस्ट १९९०

आशीर्वचन चोविसावे

भक्तमार्गक्रियास्थल-२

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

आचार्यांनी शिवपूजा करण्याचे पाच प्रकार सांगितलेले आहेत. त्यांना 'शिवपंचयज्ञ' असे म्हणतात.

पंचधा कथ्यते सद्भिस्तदेव भजनं पुनः।

तपः कर्म जपो ध्यानं ज्ञानं चेत्यनुपूर्वकम्॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, ३.२२)

तप, कर्म, जप, ध्यान आणि ज्ञान हे शिवपंचयज्ञ होत. तप हा पहिला यज्ञ आहे. महास्वामीजी तपोनुष्ठान करतात हे तुम्ही पाहता. तप करणे हे महास्वामीजींचे कर्तव्य आहे, आपले नव्हे, असे तुम्ही समजता. गुरूने तप करावे आणि तुम्ही त्यांच्या पाया पडून त्यांच्या तपाचे फळ मागावे, अशीच तुमची आंतरिक इच्छा असते. असे नसून प्रत्येकाने तप केले पाहिजे. तप म्हणजे महिनाभर एके ठिकाणी बसून राहणे नव्हे. तुम्ही आता सत्संगात बसला आहात. तासभर मांडी घालून बसणे अवघड वाटते. पाय लांबवावा, हातांची हालचाल करावी, दोन्ही पाय लांबवून, दोन्ही हात पाठीमागे टेकवून शरीराला आराम द्यावा असे तुम्हाला वाटते. परंतु लोक काय म्हणतील, महास्वामीजींना काय वाटेल या विचाराने तुम्ही सते कारत नाही. होणारे कष्ट निमूटपणे सहन करता. यालाच 'तप' म्हणतात. शिवपूजेसाठी बेलाची पाने आणणे, पूजा करताना मांडी घालून बसणे इत्यादी शारीरिक कष्ट आनंदाने सहन करणे म्हणजेच तप होय. तप म्हणजे सहनशीलता होय. धर्मशास्त्राने सांगितलेल्या कर्मांचे निष्ठेने आचरण करणे म्हणजे कर्मयज्ञ होय. इष्टलिंगपूजा हे वीरशैवांचे नित्यकर्म असून ते आयुष्यभर आचरावे लागते. उपवास इत्यादी नैमित्तिक व्रते करणे हे नैमित्तिक कर्म होय. आपल्या इच्छापूर्तीसाठी मनुष्य जी शास्त्रोक्त कर्मे करतो ती काम्य कर्मे होत. या कर्मांचे निष्ठेने आचरण करणे म्हणजे कर्मयज्ञ होय. जप हा तिसरा यज्ञ आहे. मंत्राची पुनःपुन्हा आवृत्ती करणे म्हणजे जप होय. जप हा एक अभ्यास आहे. शिशुवर्गातील

मुलाला पाटीवर एक अक्षर पुन्हा पुन्हा गिरवायला सांगतात. अक्षर गिरवल्यामुळे त्याचे अक्षरज्ञान पक्के होते. अक्षरे एकमेकांपासून वेगळी ओळखता आली नाहीत तर 'काला अक्षर भैस बराबर' अशी आपली स्थिती होते. म्हशीच्या कळपातल्या सगळ्या म्हशी एकसारख्याच दिसतात, त्यांच्यातील वेगळेपण ओळखू येत नाही. त्याप्रमाणे निरक्षर माणसाला अक्षरांतील भिन्नत्व ओळखता येत नाही. अक्षर पुनःपुन्हा गिरवले तर मात्र ते पक्के लक्षात राहते. तसा मंत्र पुनःपुन्हा जपला तर त्याचा विसर कधीच पडत नाही. निद्रेमध्ये पडत नाही, स्वप्नामध्ये पडत नाही. अंतकाळी मेंदू बधिर झाल्यावरही पडत नाही. यासाठीच तर मंत्रजप करावा लागतो. म्हणून जप हा एक यज्ञ आहे. गीतेत 'यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि' - यज्ञांत मी जपयज्ञ आहे- असे श्रीकृष्णांनी म्हटले आहे. इतर यज्ञांत अनेक गोष्टी, अनेक उपचार लागतात. जपयज्ञ हा असा यज्ञ आहे की तो करताना आपल्याला दुसऱ्या कोण्या व्यक्तीची वा वस्तूची गरज नसते.

ध्यान हा चौथा यज्ञ आहे. पूजा करताना, जप करताना आपले मन पूजेत किंवा जपात असेलच असे नाही. ते दूर कोठेतरी भटकत असते. मन पुढे पुढे धावत असते आणि शरीर त्याच्या मागे मागे जात असते. मन लहान मुलासारखे असते. लहान मूल आजोबा-आजीला त्यांचा हात धरून सत्संगात आणून बसवते आणि ते गोळ्या-चॉकलेट खायला बाहेर जाते. सत्संग संपल्यावर मूल पुन्हा येते आणि आजोबा-आजीला घरी घेऊन जाते. मन तुम्हाला इथे आणून बसवते खरे, पण ते बाहेर भटकायला जाते. तुमचे शरीर फक्त इथे बसलेले असते. मन बाहेर हुंदडत फिरते. पूजा-जप करताना जर मन असे बाहेर भटकू लागले तर त्या पूजेला आणि जपाला काय अर्थ आहे? पूजेत आणि जपात मन एकाग्र राहावे म्हणून आचार्यांनी ध्यानयज्ञ सांगितला आहे. ज्याची आपण पूजा करतो आणि ज्याच्या मंत्राचा आपण जप करतो त्या भगवत्तत्त्वाचे हृदयात सतत चिंतन करणे याला ध्यानयज्ञ म्हणतात. किमान एक तास मनात कोणताही सांसारिक विचार न आणता आपण ध्यान करू शकलो तर ते खरे ध्यान होय. पाच मिनिटे, दहा मिनिटे ध्यान करणे हा ध्यान करण्याचा अभ्यास आहे, सराव आहे. एका आसनावर बसून, मनातले विचार बाजूला सारून तासभर हृदयातील अंतर्लिंगाचे चिंतन करणे साधले तर त्याला ध्यानयज्ञ म्हटले पाहिजे.

ज्ञानयज्ञ हा पाचवा यज्ञ आहे. ज्या शिवाचे आपण ध्यान करतो त्या शिवाच्या स्वरूपाचे ज्ञान करून घेतले पाहिजे. अन्यथा ध्यान कसे करणार? तो सगुण आहे की निर्गुण? की दोन्ही आहे? किंवा त्या दोन्हीच्या पलीकडचा आहे? त्याचे स्वरूप नेमके कसे आहे, याचे ज्ञान करून घेणे आवश्यक आहे. त्यासाठी वेद आणि आगमांचे अध्ययन करावे लागते. हे ग्रंथ संस्कृत भाषेत आहेत. परंतु अनेक संतकवींनी आपापल्या लोकभाषांत त्यांचे सारसर्वस्व शब्दबद्ध केले आहे. तेही आपल्या अनुभूतीच्या मुशीत तावूनसुलाखून. कोणी मराठीत, कोणी कन्नडमध्ये, कोणी तेलुगूत, कोणी हिंदीत तर कोणी गुजराथीत. त्यांच्या ग्रंथांचे अध्ययन केले तरी आपल्याला भगवंताच्या स्वरूपाचे ज्ञान प्राप्त होते. ज्ञान हे अत्यंत पवित्र मानले जाते. 'न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रं इह विद्यते।' - ज्ञानाएवढे पवित्र जगात दुसरे काही नाही, असे गीतेत म्हटले आहे. शिवपूजा करता करता, शिवध्यान करता करता जीवात्मा शिवरूप होतो. त्यावेळी तो 'शिवोऽहम् शिवोऽहम्' असे म्हणतो. अशा स्थितीलाच ज्ञान म्हटले जाते.

अशा प्रकारे आचार्यांनी तपयज्ञ, कर्मयज्ञ, जपयज्ञ, ध्यानयज्ञ आणि ज्ञानयज्ञ असे शिवपंचयज्ञ सांगितले

आहेत. जो हे यज्ञ करतो तोच शिवभक्त होय. केवळ श्रावणमासात, शिवरात्रीला किंवा सोमवारीच तप केले पाहिजे असे नाही. तुमच्यासाठी सगळे वार सोमवार आहेत, सगळ्या रात्री शिवरात्री आहेत आणि सगळे मास श्रावणमास आहेत. म्हणून तुमचा शिवपंचयज्ञ निरंतर चालत राहिला पाहिजे.

यदा दीक्षाप्रवेशः स्याल्लिंगधारणपूर्वकः।

तदाप्रभृति भक्तोऽसौ पूजयेत् स्वागमस्थितान्॥

स्वमार्गाचारनिरताः सजातीया द्विजास्तु ये।

तेषां गृहेषु भुंजीत नेतरेषां कदाचन॥१.२९-३०॥

शिवभक्ताने व्यवहारात कसे वर्तन करावे, हे आचार्यांनी स्पष्ट केले आहे. गुरूकडून दीक्षापूर्वक लिंगधारण करून घेतलेल्या भक्ताने शिवभक्तांचा आदरसत्कार केला पाहिजे. त्यांच्या सहवासात राहिले पाहिजे. ज्यांच्या मांसपिडाचा मंत्रपिंड झाला आहे अशा वीरशैवाचारनिष्ठ भक्ताच्या अथवा माहेश्वराच्या घरीच भोजन घेतले पाहिजे. जे शिवाचारनिष्ठ नाहीत त्यांच्या घरी भोजन करू नये अथवा त्यांच्या सहवासात राहू नये.

स्वमार्गाचारविमुखैर्भविभिः प्राकृतात्मभिः।

प्रेषितं सकलं द्रव्यमात्मलीनमपि त्यजेत्॥

नार्चयेदन्यदेवांस्तु न स्मरेन्न च कीर्तयेत्।

न तन्निवेद्यमशनीयाच्छिवभक्तो दृढव्रतः॥

यद्गृहेष्वन्यदेवोऽस्ति तद्गृहाणि परित्यजेत्।

नान्यदेवार्चकान् मर्त्यान् पूजाकाले निरीक्षयेत्॥३.३१-३३॥

या आधी कोणाच्या सहवासात राहावे आणि कोणाच्या घरी भोजन करावे, हे स्पष्ट केले आहे. या ठिकाणी कोणाचा सहवास करू नये हे आचार्य सांगत आहेत. आपल्या गावी असो वा परगावी असो, दुसऱ्याच्या घरी जेवण करण्याचा प्रसंग आला तर ते घर शिवाचारसंपन्न आहे की नाही, याची खात्री करून घेतली पाहिजे. खात्री झाली तरच त्यांच्या घरी अन्नसेवन करावे. शिवभक्त नसलेल्याच्या धनाचा स्वीकार करू नये. शिवभक्ताने आपले आराध्य सोडून अन्य कोणत्याही देवतेची पूजा अथवा स्तुती करू नये. अन्य देवतेचे ध्यान करू नये. दुसऱ्या देवांना अर्पण केलेला प्रसाद घेऊ नये. एवढेच नव्हे, तर ज्यांच्या घरी अन्य देवतेचे पूजन होत असते त्यांच्या घरी जाऊ नये आणि त्यांचे तोंडही पाहू नये, असा आचार्यांनी आदेश दिला आहे. याचे एकच कारण आहे की आपली एकनिष्ठा दृढ झाली पाहिजे. परमात्मतत्त्व एकच आहे, हे खरे असले तरी ज्या रूपात आपण त्याचे अर्चन करतो तेच रूप सदैव हृदयाशी धरले पाहिजे. एकाच ठिकाणी शंभर फूट विहीर खोदली तर तिला पाणी लागेल. शंभर ठिकाणी एकेक फूट विहीर खोदली तर ती काय उपयोगाची? श्रम तेवढेच होतात, पण फळ मात्र मिळत नाही. म्हणून इष्टदेवतेच्या रूपातच परमात्मतत्त्वाचे पूजन केले पाहिजे, ध्यान केले पाहिजे. याच कारणासाठी मन्मथस्वामींनी आपल्या अभंगात म्हटले आहे:-

शिवभक्ताचे कुळी जन्मूचि करंटा। न भजे चोरटा शंकरासी॥

छपवूनि लिंगा घाली तुळशीमाळ। जन्मता चांडाळ मातेगर्भी॥

ज्याने शिवभक्तांच्या कुळात जन्म घेतला त्याने शंकराचीच भक्ती केली पाहिजे. आपले इष्टलिंग लपवून

तुळशीची माळ गळ्यात घालता कामा नये. परमात्मतत्त्वाची अन्य रूपे कनिष्ठ आहेत असे नव्हे. परंतु इष्टदेवता सोडून अन्य देवतेचे पूजन केल्यास एकनिष्ठेला बाधा येऊन साधकाला सिद्धी प्राप्त होत नाही.

वीरशैवाने इष्टलिंगाशिवाय इतर कोणत्याही स्थावरलिंगाचे निर्माल्य अथवा नैवेद्य स्वीकारू नये. शिवमंदिरावर कोणी आक्रमण केले तर आपल्या प्राणाची पर्वा न करता मंदिराचे संरक्षण केले पाहिजे. आपल्या आराध्यदेवतेची निंदा कानाने ऐकू नये, असे शास्त्र सांगते. कारण त्यामुळे भक्ताची बुद्धी विचलित होऊ शकते. अशा वेळी काय करावे याविषयी हे आचार्य सांगतात:-

शिवनिंदाकरं दृष्टत्वा घातयेत् अथवा शपेत्।

स्थानं वा तत्परित्यज्य गच्छेद् यद्यक्षमो भवेत्॥१.३७॥

आपल्या इष्टदेवतेची, गुरूची, धर्माची कधीही निंदा करू नये. कोणी निंदा करित असेल तर त्याला हाकलून द्यावे. ती शक्ती नसेल तर त्याचा शब्दांनी निषेध करावा. तेही शक्य नसेल तर ते स्थान सोडून दूर निघून जावे. परंतु कोठल्याही परिस्थितीत आराध्यदेवतेची निंदा कानांनी ऐकू नये. ज्या घरात शिवनिंदा होत असेल त्या घरात जाऊ नये.

निंदा हे अत्यंत निषिद्ध असे कर्म आहे. सामान्य माणसांची निंदा केली तरी मोठा दोष लागतो आणि त्याचा परिणाम म्हणून कोणते तरी दुःख भोगावे लागते. मग विश्वनिर्माता आणि विश्वसंहारक अशा शिवाची निंदा केली तर त्याचा परिणाम काय होईल याची कल्पनाच केलेली बरी. ज्याची निंदा केली जाते त्याची कोणतीही हानी होत नाही, उलट तो दोषमुक्त होतो. परंतु जो निंदा करतो तो मात्र पापाचा भागीदार होतो. कबिरांनी म्हटले आहे,

निंदक निअरे राखीये आंगणकुटी छबाय।

निंदकाला आपल्या अंगणात घर बांधून दिले पाहिजे, असे कबीर म्हणतात. साबणाशिवाय आणि पाण्याशिवाय निंदक आपल्या जिभेने आपले दोष धुवून काढतो. परंतु शिवभक्ताने शिवनिंदकाजवळ जाऊ नये, राहू नये. कारण त्यामुळे त्याची एकनिष्ठा भंगण्याची शक्यता असते.

शिवदीक्षा घेतलेल्या भक्ताने आपले पूर्वकर्म सोडले पाहिजे. त्याने पूर्वकर्म सोडले नाही तर त्याला आरूढपतित असे म्हणतात. इष्टलिंगधारकाने अन्य सामान्य पूजाकर्म करू नये. त्याने नेहमी शिवाची स्तुती करावी. नरस्तुती कधीही करू नये. शिवभक्ताने चर्मपात्रात तेल किंवा पाणी कधीही घेऊ नये. कारण चर्मपात्र हे प्राणिहिंसा करून तयार केले जाते.

अशा प्रकारे शिवभक्ताचे व्यवहारात वर्तन कसे असावे हे आचार्यांनी स्पष्ट करून सांगितले आहे. भक्तमार्गक्रियास्थलातील यापुढील विषयाचा विचार आपण उद्या करू, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करितआहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

श्रीसिद्धेश्वर मंदिर, सोलापूर

८ ऑगस्ट १९९०

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

गेल्या दोन दिवसांपासून अंगषट्स्थलांतर्गत भक्तस्थलातील भक्तमार्गक्रियास्थल या उपस्थलाचा आपण विचार करीत आहोत. शिवभक्ताने शिवाचारनिष्ठ लोकांचाच सहवास करावा, त्यांच्या घरीच भोजन करावे. जो शिवाचारसंपन्न नाही त्याच्यासोबत राहू नये, त्याच्या घरचे अन्नपाणी घेऊ नये, त्याचे तोंडदेखील पाहू नये, शिवाची निंदा कधी ऐकू नये, असा आदेश जगद्गुरू रेणुकाचार्यांनी वीरशैवांना दिला आहे. यापुढे पंचसूतकांचा विचार करायचा आहे. सूतकांविषयी वीरशैवांची भूमिका काय आहे हे आचार्य सांगतात:-

न तस्य सूतकं किंचित्प्राणलिंगांगसंगिनः।

जन्मनोत्थं मृतोत्थं च विद्यते परमार्थतः॥

लिंगार्चनरतायाश्च ऋतौ नार्या न सूतकम्।

तथा प्रसूतिकायाश्च सूचकं नैव विद्यते॥

गृहे यस्मिन् प्रसूता स्त्री सूतकं नात्र विद्यते।

शिवपादांबुसंस्पर्शात् सर्वपायं प्रणश्यति॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, ९.४४-४६)

प्राणलिंगोपासना करणाऱ्या शिवभक्ताला लिंगपूजा करताना सूतकांची बाधा होत नाही. जननसूतक, मरणसूतक, रजःसूतक, उच्छिष्टसूतक आणि जातिसूतक अशी पंचसूतके शास्त्रकारांनी मानली आहेत. सामान्य लोक ही पाच सूतके पाळतात. वीरशैवसिद्धान्तात स्त्री आणि पुरुष यांना समान अधिकार दिलेला आहे. लिंगपूजा हे नित्यकर्म असल्याने त्याचा त्याग करता येत नाही. मग घरात जन्म झालेला असो किंवा मृत्यू झालेला असो. सूतककाळात गुरू किंवा जंगम यांचे पादोदक प्रोक्षण करून शुद्ध व्हावे लागते. त्यानंतर लिंगपूजादी कर्मे करावी लागतात. पादोदकाने सर्वदोष नाहीसे होतात. ऋतुकाळात स्त्री रजःसूतक पाळते. जननसूतक दहा दिवस, मरणसूतक बारा दिवस आणि रजःसूतक चार दिवस सामान्यतः पाळले जाते. या काळात घरातली माणसे अस्पर्श असतात. ऋतुकालात ती स्त्री अस्पर्श असते. या काळात त्यांना कोणत्याही प्रकारचा पूजापाठ करता येत नाही. वीरशैवांना लिंगपूजेचा त्याग करता येत नाही, कारण ते त्यांचे नित्यकर्म आहे. म्हणून अशौच प्राप्त झाले तरी गुरू-जंगमाचे पादोदक घेऊन, शुद्ध होऊन लिंगपूजा करावी लागते. सूतक पाळणारे वैदिक ब्राह्मणसुद्धा काही विशिष्ट पूजाविधीमध्ये सूतकांचा निषेध करतात, हे भाष्यकार श्रीपती पंडिताराध्यांनी दाखवून दिले आहे:-

स्वेष्टलिंगैकपूजायां नैवाशौचं विधीयते।

पौंडरीके रजः स्त्रीणां स्वाग्निहोत्रे यथा तथा॥

अकरस्पर्शयोग्यापि यथा जिह्वा महेश्वरी।

मंत्रोच्चारणमात्रस्य पूता भवति भूतले॥

तथा सूतकिनः शैवाः पूजामात्रसुनिर्मलाः।
नान्यस्पर्शानुकूलाः स्मुरिती वेदानुशासनम्॥

(ब्रह्मसूत्र : श्रीकरभाष्य, १.१.१)

आहिताग्नी ब्राह्मण नित्य अग्निहोत्र करीत असतात. पौंडरीक इत्यादी दीर्घकाल चालणाऱ्या यज्ञविधीत गृहस्थाला सपत्नीक सहभागी व्हावे लागते. अशा वेळी पत्नीला रजःसूतक प्राप्त झाल्यावर सचैल स्नान करून ओलेत्याने होमहवनात सहभागी होण्याचा अधिकार आहे. अग्निहोत्र हे नित्यकर्म असल्यामुळे त्यासाठी सूतक पाळू नये, असे शास्त्र सांगते. वीरशैव स्त्रियांना केवळ लिंगपूजेसाठी सूतकातून मुक्त केले आहे. अन्य व्यवहारात त्यांनी सूतक पाळले पाहिजे, असे एक मत आहे. पूजेसाठी सूतक नाही परंतु अन्य व्यवहारासाठी सूतक पाळावे, यामध्ये विरोधाभास आहे असे कोणाला वाटेल. याचे उत्तर श्रीपती पंडितांनी वरील श्लोकात दिले आहे. आपली जीभ हाताने स्पर्श करण्यास अयोग्य असली तरी मंत्रोच्चार करण्यासाठी सदैव योग्य असते, त्याप्रमाणे वीरशैव स्त्री अन्य व्यवहारात सुतकी असली तरी लिंगपूजेसाठी ती सुतकी नसते. जननसूतकात देखील तिने लिंगपूजा केली पाहिजे.

पाणिहिंसा करू नये, मांसभक्षण करू नये, कोणाचे उष्टे खाऊ नये; असे सामान्य आदेश वेदांनी दिले आहेत. तरी काही यज्ञांमध्ये पशुबली द्यावा, सोमयागामध्ये उच्छिष्ट सोमरस प्यावा, असे विशेष आदेश वेदांनी दिले आहेत. विशेष आदेशापुढे सामान्य आदेश अमान्य केला पाहिजे. याचप्रमाणे वीरशैवसिद्धान्ताने सूतकात इष्टलिंगपूजा करावी असा विशेष आदेश दिला आहे. पावसाळ्यात नदीत स्नान करणे निषिद्ध मानले आहे. कारण पुराच्या पाण्यात मलिनपणा असतो. परंतु गंगानदी सर्वकाळ शुद्ध मानली आहे. कारण ती शिवाच्या जटेतून उत्पन्न झाल्यामुळे पवित्र ठरली आहे. त्याप्रमाणे वीरशैव स्त्री इष्टलिंगधारी असल्यामुळे ती सदैव पवित्र असते. 'लिंगधारणचंद्रिका' या ग्रंथात नंदिकेश्वर शिवाचार्यांनी वीरशैव स्त्री सदैव परिशुद्ध असल्यामुळे तिला कोणतेही अशौच नाही, म्हणून स्वयंपाकादी व्यवहारात देखील तिने सूतक पाळू नये, असे मत व्यक्त केले आहे. सूर्य, अग्नी, वायू हे जसे नेहमी शुद्ध असतात त्याप्रमाणे वीरशैव स्त्री सदैव परिशुद्ध असते, असे नंदिकेश्वर शिवाचार्यांचे मत आहे.

लिंगपूजेसाठी वीरशैवांनी मरणसूतक पाळू नये. घरात कोणी लिंगैक्य झाला तर त्याच्या पार्थिव शरीराला स्नान घालून, त्याच्या इष्टलिंगाची पूजा करून, ते लिंग त्याच्या गळ्यात बांधून समाधिक्रिया केली जाते. त्यानंतर घर स्वच्छ धुवून, घरात कुलगुरूंची इष्टलिंगपूजा आणि त्यांची पादपूजा करून गुरुपादोदकाचे सेवन केले जाते. वीरशैवसिद्धान्तात उच्छिष्टसूतकाचा निषेध केला आहे. दुसऱ्याचे उष्टे खाऊ नये अशी धर्मशास्त्राची आज्ञा आहे. तरीसुद्धा वीरशैवांनी गुरू आणि जंगमाचे पादोदक व प्रसाद सेवन करताना उच्छिष्टसूतक पाळू नये, अशी आचार्यांची आज्ञा आहे. वीरशैवांची पूजापद्धती गुरू-शिष्य यांच्या सामरस्याचे प्रतीक असल्यामुळे तेथे उच्छिष्टदोष मानला जात नाही. लौकिक जीवनात विवाहानंतर पतिपत्नीला एका ताटात जेवू घालतात. त्यावेळी उच्छिष्टदोष मानला जात नाही. वैदिक संप्रदायात विशिष्ट यज्ञविधीत हवनानंतर उरलेला सोमरस एकाच पात्रातून सर्वजण प्राशन करतात. तो यज्ञप्रसाद असल्यामुळे तेथे उच्छिष्टसूतक पाळले जात नाही.

त्याप्रमाणे पादोदक व प्रसाद व प्रसाद यांच्या सेवनात वीरशैवांनी उच्छिष्टसूतक पाळू नये, असा शास्त्रादेश आहे.

जातिसूतक हे पाचवे सूतक आहे. उच्च जातीचे लोक कनिष्ठ जातीच्या लोकांसोबत रोटीबेटीव्यवहार करित नाहीत. हिंदुसमाजात जातिभेदव्यवस्था दृढमूल आहे. वीरशैवाचार्यांनी मात्र शिवदीक्षासंपन्न भक्तांमध्ये जातिभेद मानू नये, असा आदेश दिला आहे. कोणत्याही जातीचा मनुष्य लिंगदीक्षा घेऊ शकतो. त्याने एकदा लिंगदीक्षा घेतली की त्याची मूळची जात शिल्लक राहत नाही. सर्व प्रकारची लाकडे अग्रीत जाळल्यानंतर ती केवळ अग्निरूप होतात, त्यांचे मूळचे वेगळेपण उरत नाही. लाकूड चंदनाचे असेल किंवा बाभळीचे, ते अग्रीत जाळल्यावर अग्निरूप होते त्याप्रमाणे कोणत्याही जातीचा मनुष्य असला तरी लिंगदीक्षा घेतल्यावर तो वीरशैव होतो. अशा माणसाशी वीरशैव कुटुंबाने तुसडेपणाने न वागता त्याच्याशी सर्व संबंध जोडले पाहिजे. लिंगदीक्षा जातीच्या आधारावर दिली जात नसून योग्यतेच्या आधारे दिली जाते. म्हणून वीरशैवांनी लिंगदीक्षावंत माणसाशी बरोबरीचा व्यवहार केला पाहिजे. अशा प्रकारे वीरशैवसिद्धान्तात पंचसूतकांचा निषेध केलेला आहे. वीरशैवांनी तीर्थयात्रा करावी की करू नये यासंबंधी आचार्य पुढे सांगतात:-

शिवस्थानानि तथानि विशिष्टानि शिवार्चकः।

शिवयात्रोत्सवं नित्यं सेवेत परया मुदा॥

शिवक्षेत्रोत्सवमहायात्रादर्शनकांक्षिणाम्।

मार्गेऽन्नपानदानं च कुर्यान्माहेश्वरो जनः॥

नान्नतोयसमं दानं न चाहंसापरं तपः।

तस्मान्माहेश्वरो नित्यमन्नतोयप्रदो भवेत्॥९.४७-४९॥

वीरशैवांनी शिवक्षेत्र असलेल्या काशी, केदार, श्रीशैल, रामेश्वर आदी तीर्थक्षेत्राला अत्यंत श्रद्धेने गेले पाहिजे. त्यांनी शिवस्थाने पाहावीत. तीर्थे करावीत आणि शिवयात्रेला महोत्सव आवडीने करावा. जे लोक तीर्थयात्रा करतात त्यांना अन्नोदकाचे दान करावे, त्यांचा आदरसत्कार करावा. अन्नोदकाच्या दानासारखे दुसरे श्रेष्ठ दान नाही, अहिंसेसारखे श्रेष्ठ तप नाही. म्हणून शिवभक्तांनी अन्नदान आणि अहिंसा यांचे निष्ठेने आचरण केले पाहिजे. वीरशैवसिद्धान्तात उपचारपूजा आणि समरसपूजा असे पूजेचे दोन विधी सांगितलेले आहेत. मंदिरातील शिवलिंगाची पूजा करणे ही उपचारपूजा आहे तर इष्टलिंगाची पूजा करणे ही समरसपूजा आहे. ह्या दोन्ही पूजा वीरशैवांनी केल्या पाहिजेत. घरी आलेली सून मुख्यतः आपल्या पतीसाठी आलेली असते. तरी तिला सासू, सासरा, दीर यांची सुद्धा सेवा करावी लागते. ती समरसभावनेने पतीची सेवा करते तर उपचारदृष्टीने इतरांची सेवा करते. त्याप्रमाणे शिवभक्तांनी समरसभावनेने इष्टलिंगाची पूजा करावी आणि उपचारभावनेने मंदिरातील शिवलिंग, ग्रामदैवत, कूलदैवत, तीर्थक्षेत्रातील देवता यांची पूजा करावी. असे केले तर दोष लागत नाही. परंतु इष्टलिंगाची पूजा सोडून जर कोणी स्थावरलिंगाचीच पूजा करत असेल तर तो दोषी समजला जातो. पत्नीने पतीची सेवा सोडून इतरांची सेवा करण्यासारखाच हा प्रकार आहे.

वीरशैवाचार्यांनी तीर्थयात्रा करण्याचा आदेश देण्यामागे आणखी एक कारण आहे. तीर्थयात्रा केवळ देवदर्शनासाठी केली जात नाही. तीर्थक्षेत्रात इष्टलिंगपूजा केल्याने पूजेचे अधिक फळ मिळते. घरात इष्टलिंगपूजा करून जे फळ

मिळते त्यापेक्षा अधिक फळ मठमंदिरात, नदीच्या काठी, पर्वतशिखरावर, तीर्थक्षेत्री आणि गुरूच्या सान्निध्यात इष्टलिंगपूजा केल्यावर मिळते. तीर्थक्षेत्री गेल्यावर प्रथम इष्टलिंगपूजा करून नंतर क्षेत्रदेवतेची पूजा आणि इतर धार्मिक विधी केले पाहिजेत. यासाठीच वीरशैवाचार्य श्रावणमास, अधिकमास, माघमास, धनुर्मास आदी पर्वकाळांत तीर्थक्षेत्रात महिनाभर राहून अनुष्ठाने करित असतात. महाशिवरात्रीच्या पर्वकाळी काशीच्या जंगमवाडी मठात सामूहिक इष्टलिंगपूजा करण्यासाठी हजारो शिवभक्त भारतातील विभिन्न प्रांतांतून दरवर्षी येत असतात.

स्वमार्गाचारतिभ्यः स्वजातिभ्यः सदाव्रती।

दद्यात् तेभ्यः समादद्यात् कन्यां कुलसमुद्भवाम्॥

एवमाचारसंयुक्तो वीरशैवो महाव्रती।

पूजयेत् परया भक्त्या गुरुं लिंगं च संततम्॥९.५०-५१॥

आपली कन्या दुसऱ्या घरी देताना आणि दुसऱ्यांची कन्या आपल्या घरी आणताना शिवभक्ताने काय पाहावे, हे येथे आचार्यांनी सांगितले आहे. जे कूळ आपल्यासारखे शिवाचारसंपन्न आहे अशाच घरी आपली कन्या दिली पाहिजे आणि शिवाचारसंपन्न घरातली लेकच आपल्या घरी सून म्हणून स्वीकारली पाहिजे. दोन्ही कुळे सदाचारसंपन्न असली तर पुढे होणारी संततीदेखील सदाचारसंपन्न होते. आज समाजात कूलशील पाहिले जात नाही तर हुंड्याची रक्कम किती मोठी आहे, हेच पाहिले जाते. धनाच्या बलावर झालेला विवाहसंबंध फार काळ टिकत नाही, असे पूर्वसूरींनी सांगून ठेवले आहे. धनामुळे केवढा अनर्थ होत आहे हे हुंडाबळी स्त्रियांच्या संख्येवरून लक्षात येते. वीरशैवांत जुन्या काळी आपल्याच पोटजातीमधली मुलगी करण्याची पद्धत होती. वाणी, तेली, माळी, गवळी, कोष्टी, पंचम अशा अनेक पोटशाखा वीरशैव समाजात आहेत. त्या व्यवसायावर आधारलेल्या आहेत. तेल्याची मुलगी तेल्याच्या घरात दिली तर ती तेल्याच्या व्यवसायात उपयोगाची ठरते. म्हणून तेल्याने तेल्याची, माळ्याने माळ्याची, वाण्याने वाण्याची मुलगी करण्याची पद्धत होती. परंतु आता तेली, माळी, गवळी, वाणी ही नावे केवळ आडनावांपुरती उरली आहेत. म्हणून वीरशैवांनी पोटशाखेचा विचार न करता शिवाचारसंपन्न घरात आपली मुलगी द्यायला हरकत नाही. त्यामुळे कोणताही अनर्थ होणार नाही. जंगम समाजातील लोकांनीही गुण आणि शीलाचा विचार करून विवाह जुळवले पाहिजेत. अशा प्रकारे वीरशैव भक्तांनी कसे वर्तन करावे हे जगद्गुरू रेणुकाचार्यांनी भक्तमार्गक्रियास्थलात स्पष्ट केले आहे. त्याप्रमाणे सर्व शिवभक्तांनी आचरण करावे, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन आणि भक्तमार्गक्रियास्थलावरील निरूपण समाप्त करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

श्रीसिद्धेश्वर मंदिर, सोलापूर

ऑगस्ट १९९०

आशीर्वचन सव्विसावे

उभयस्थल

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

कालपर्यंत आपण भक्तमार्गक्रियास्थल या भक्तस्थलाच्या उपस्थलाचा विचार केला आहे. आज उभयस्थल या उपस्थलाचा विचार करायचा आहे. वीरशैवसिद्धान्तानुसार गुरुची पूजा ही शिवाचीच पूजा आहे. तत्त्वतः शिव आणि गुरु यांच्यात भेद नाही. रूपे दोन असली तरी ते एकच तत्त्व आहे. जगद्गुरु रेणुकाचार्य त्यांच्यातील एकत्वाबद्दल सांगतात:-

गुरोरभ्यर्चनेनापि साक्षादभ्यर्चितः शिवः।

तयोर्नास्ति भिदा किंचिदेकत्वात् तत्त्वरूपतः॥

यथा देवे जगन्नाथे सर्वानुग्रहकारके।

तथा गुरुवरे कुर्यादुपचारान् दिने दिने॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी. ९.५२-५३)

शिवभक्ताने शिवाएवढी श्रद्धा गुरुवर देखील ठेवली पाहिजे. गुरुची पूजा केली असता साक्षात् शिवाचीही पूजा घडते. गुरुपूजनात शिवपूजन अंतर्भूत असते. शिव आणि गुरु यांच्यात परमार्थतः अभेद आहे. म्हणून सर्व जगावर आपल्या कृपेचा वर्षाव करणाऱ्या परशिवाची जशी आपण पूजा करतो तशीच गुरुची पूजा केली पाहिजे. शिव आणि गुरु यांच्यात जर अभेद असेल तर शिव जसा अव्यक्त आहे तसाच श्रीगुरु देखील अव्यक्त आहे काय? याविषयी जगद्गुरु सांगतात:-

अप्रत्यक्षो महादेवः सर्वेषामात्ममायया।

प्रत्यक्षो गुरुरूपेण वर्तते भक्तिसिद्धये॥

शिवज्ञानं महाघोरसंसारार्णवतारकम्।

दीयते येन स गुरुः कस्य वंद्यो न जायते॥९.५४-५५॥

शिव अव्यक्त आहे. तो मायाशक्तीने युक्त असल्यामुळे आपल्याला दिसत नाही. अप्रत्यक्ष असा शिवच गुरुरूपाने प्रकट झाला आहे. म्हणून गुरु हा प्रत्यक्ष शिवच आहे. पातळ तूप थिजले तर त्याचे रूप बदललेले दिसते, परंतु ते तूपच असते. कापूर आकारयुक्त दिसत असला तरी तो मुळात सुगंधच आहे. निराकार असा सुगंध कापराच्या रूपाने जसा साकार होतो तसा अव्यक्त शिव गुरुच्या रूपाने व्यक्त झाला आहे. संतशिरोमणी मन्मथस्वामी आपल्या 'परमरहस्य' या ग्रंथात म्हणतात:-

कापूर आकार दिसे रवा। परि तो परिमळचि आघवा।

तसा लिंगरूपे जाणावा। गुरुचि आकारला॥

शिव परब्रह्म आहे, परंतु त्याच्याशी भेटणे, बोलणे घडत नाही. त्या निराकाराची पूजा करता येत नाही. संकटकाळात तो आपले सांत्वन करीत नाही. गुरु मात्र आपल्याला भेटतो, आपल्याशी बोलतो. त्याची पूजा करता येते, संकटकाळात तो आपले समाधान करतो. म्हणून शिवापेक्षाही गुरु अधिक आहे. गुरु हा परब्रह्मरूप

आहे याचा विसर भक्ताला पडू नये. मन्मथस्वामी म्हणतात:-

गुरू माणूस न भाविजे विश्वासे। तयासी स्वये ज्ञान प्रकाशे।

मग आपणही होय गुरुरूप सरिसे। गुरुध्याने॥

गुरूला सामान्य मनुष्य समजू नये. कारण तो स्वयंप्रकाश असे परब्रह्म असतो. गुरूचे ध्यान करता करता शिष्यही गुरुरूप होऊन राहतो. गुरू आपल्या सांसारिक इच्छा पूर्ण करीत नाहीत, परंतु भयानक अशा संसारसागरातून तरून जाणारे ज्ञान तो आपल्याला देतो. जन्ममृत्यूच्या पीडेपासून मुक्त करतो. ज्याच्या केवळ कृपाकटाक्षाने परशिवाने ज्ञान होते असा गुरू जगात अत्यंत पूज्य मानला जातो. 'साक्षात् भर्गो नराकृतिः' असे वेदवचन असून गुरू हा नररूपातील शिवच होय असा त्याचा अर्थ आहे. म्हणून शिवज्ञानाचा सागर असलेल्या गुरूची देह, वाणी आणि मन अशा त्रिकरणांनी सेवा करावी.

यत्कटाक्षकलामात्रात् परमानंदलक्षणम्।

लभ्यते शिवरूपत्वं स गुरुः केन नार्चितः॥

हितमेव चरेन्नित्यं शरीरेण धनेन च।

आचार्यस्योपशान्तस्य शिवज्ञानमहानिधेः॥

गुरोराज्ञां न लंघेत सिद्धिकामी महामतिः।

तदाज्ञालंघनेनापि शिवाज्ञाच्छेदको भवेत्॥१९.५६-५८॥

श्रीगुरूच्या मनाला संतोष होईल असेच शिष्याचे वर्तन असले पाहिजे. तनाने आणि मनाने झिजून त्याची सेवा केली पाहिजे. त्याच्या आज्ञेचे उल्लंघन कधीही करू नये. गुरूच्या आज्ञेचे उल्लंघन म्हणजे प्रत्यक्ष शिवाच्या आज्ञेचे उल्लंघन होय.

एक शिष्य गुरूकडे अध्ययनासाठी गेला. तो मुलखाचा आळशी होता. एके दिवशी गुरूने त्याला पाणी भरण्याची आज्ञा केली. तेव्हा हात जोडून तो नम्रतेने म्हणाला, "गुरुदेव, आपल्या आज्ञेचे उल्लंघन मी केले नसते. परंतु मला पाण्यापासून भय आहे असे एका ज्योतिषाने सांगितले आहे. म्हणून मी पाणी भरू शकत नाही."

हे ऐकून गुरूने स्वतः निमूटपणे पाणी भरले. एकदा गुरूने त्याला बेलपाने तोडण्यास सांगितले. तेव्हा शिष्य नम्रतेने म्हणाला, "गुरुदेव, मला पाण्यापासून जेवढे भय आहे तेवढेच झाडापासून देखील आहे, असे ज्योतिषाने सांगितले आहे. तेव्हा बेलपाने तोडणे मला शक्य होणार नाही."

गुरूने स्वतःच बेलपाने तोडली. असे प्रत्येक वेळी गुरूने काही काम सांगावे आणि शिष्याने काहीतरी सबब सांगून ते टाळावे.

एकदा गावातून एक भक्त आला आणि गुरूला म्हणाला, "आमच्या घरी आज आपल्या एखाद्या शिष्याला भोजनासाठी पाठवा."

शिष्याने हे ऐकले. त्याच्या मनात चलबिचल झाली. गुरूने विचार केला की हा आळशी शिष्य आपले कोणतेच काम ऐकत नाही. मग हे काम तरी याला कशाला सांगावे? दुसऱ्या शिष्याला पाठवण्याचा गुरू विचार करीत होते. तेवढ्यात आळशी शिष्य म्हणाला, "गुरुदेव, आपण भोजनाला जाण्याची आज्ञा मला करावी. मी

कदापि तिचे उल्लंघन करणार नाही. भोजनापासून मला भय नाही, असे ज्योतिषाने सांगितले आहे.”

शिष्य कसा नसावा याचे हे उदाहरण आहे. आपल्याला अनुकूल आज्ञा पाळणे आणि प्रतिकूल आज्ञा टाळणे याला गुरूची आज्ञा पाळणे असे म्हणत नाहीत. गुरू सांगतील ते काम निःसंदेहबुद्धीने करणे याला गुर्वाज्ञेचे पालन म्हणतात.

उभयस्थल याचा अर्थ काय? उभय म्हणजे दोन. शिव आणि गुरू या दोघांवर समान निष्ठा ठेवणे हेच उभयस्थल होय. शिव हा गुरू असला तरी शिवापेक्षाही गुरुरूप श्रेष्ठ आहे, असे आचार्य सांगतात. स्वाती नक्षत्रातला पाऊसथेंब शिंपल्यात पडला तर त्याचा मोती होतो आणि इतरत्र पडलेला पाऊस वाहून जातो. त्याप्रमाणे गुरूचा उपदेश शिष्यरूपी शिंपल्याने स्वीकारला तर तेथे शिवज्ञानरूपी मोती तयार होतो. ईश्वराच्या उपासनेने ऐश्वर्यप्राप्ती होते, परंतु गुरूच्या उपासनेने मोक्षप्राप्ती होते. शिवाची अवकृपा झाली तर श्रीगुरूच्या अनुग्रहाने तिचे निराकरण होते. शिव भक्ताला प्रत्यक्ष भेटत नाही. परंतु गुरू मात्र प्रत्यक्ष भेटतो, त्याच्याशी बोलतो, त्याचे शंकासमाधानही करतो. गुरूला माता-पिता असे म्हणतात. जन्मदाते माता-पिता पुत्राला सांसारिक मोहात पाडतात, परंतु मातृपितृरूप गुरू मात्र त्याची मोहपाशातून सुटका करतो. अग्नीच्या संपर्काने सोने शुद्ध होते त्याप्रमाणे गुरूच्या सान्निध्येने भक्त सर्व दोषांपासून मुक्त होतो.

देवयात्रा, तीर्थयात्रा आणि गुरुयात्रा असे यात्रेचे तीन प्रकार आहेत. त्यांत गुरुयात्रा ही श्रेष्ठ मानली जाते. कारण गुरुयात्रेत विचारांचे आदानप्रदान होते, अज्ञानाचा नाश होतो आणि शिष्याच्या हृदयात ज्ञानाचा उदय होतो. दुसऱ्या यात्रेत असे घडत नाही. सूर्याचे ऊन पाठीवर घ्यावे आणि अग्नीकडे तोंड करून शेकावे, असे म्हटले आहे. म्हणजे ऊन व अग्नी यांचा स्वीकार बंधने पाळून अंशतः करावा. परंतु श्रीगुरूचे सेवन मात्र सर्वभावाने करावे, असे म्हटले आहे. असा हा श्रीगुरू कसा असतो, हे मन्मथस्वामींनी सांगितले आहे. ते म्हणतात:-

जेणे कैवल्याचे कैवल्य केले। रंकासी राजेपण दिधले।

जीवासी शिवपदी बैसविले। जया गुरुनाथे।।

शेखी शिवत्वही नेले। निर्गुणत्व जेणे दिले।।

कैवल्याचे कैवल्य करणारा, रंकाला राजेपण देणारा, जीवाला शिवपदी बसवणारा आणि शिवत्वभाव संपवून निर्गुणत्व देणारा असा हा गुरू आहे. म्हणून शिष्यासाठी गुरुरूपते अन्य दैवत असत नाही. मन्मथस्वामींनी आपल्या अभंगात म्हटले आहे, ‘सार सकळ तीर्थांचे। वंद्य पाऊल गुरूचे।।’

म्हणून प्रत्येक वीरशैवाने शिव आणि गुरू हे एकच आहेत हे समजून घेऊन त्यांची समानभावाने अर्चना करावी, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

श्रीसिद्धेश्वर मंदिर, सोलापूर

१० ऑगस्ट १९९०

त्रिविधसंपत्तिस्थल

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

काल शिव आणि गुरू हे दोन दिसत असले तरी ते एकरूप आहेत, ते एकच आहेत, हे आपण पाहिले. आज गुरू, लिंग आणि जंगम हे तीन कसे एकरूप आहेत, याचा विचार करायचा आहे. गुरू, लिंग आणि जंगम ही वीरशैवांची ही तीन आराध्ये आहेत. तिघे वेगळे असताना त्यांना एक कसे मानायचे, असा प्रश्न तुम्हाला पडेल. यासाठी जगद्गुरू रेणुकाचार्य स्पष्टीकरण करतात:-

यथा गुरौ तथा लिंगे भक्तिमान परिवर्तते।

जंगमे च तथा नित्यं भक्तिं कुर्याद् विचक्षणः॥

एक एव शिवः साक्षात् सर्वानुग्रहकारकः।

गुरुजंगमलिंगात्मा वर्तते भक्तिमुक्तिदः॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, ९.५९-६०)

शिव आणि गुरू यांच्यात अभेद मानून त्यांची जशी भक्ती करावी तशीच जंगमाचीही भक्ती केली पाहिजे. गुरू, लिंग आणि जंगम ही तीनही रूपे एकाच शिवतत्त्वाची आहेत. गुरू होऊन तोच आपल्याला दीक्षा देतो, लिंग होऊन तोच आपले आराध्य बनतो आणि जंगम होऊन तोच आपल्याला ज्ञानोपदेश करतो. भक्ती आणि मुक्ती ह्या दोन इच्छा जीवात्म्याला असतात. पंचेंद्रियांनी संसाराचा, संसारसौख्याचा अनुभव घेणे याला भक्ती म्हणतात. ती सर्व मनुष्यांच्या ठिकाणी स्वभावतः असते. भक्ती आणि मुक्ती देण्याचे सामर्थ्य गुरू, लिंग आणि जंगम या तिघांच्या ठिकाणी आहे. ईश्वर भक्ती देतो तर गुरू व जंगम मुक्ती देतात. गुरू, लिंग, जंगम या तीन रूपांतून एकच शिवतत्त्व प्रकट झाले आहे. ईश्वराने अनेक अवतार घेऊन शस्त्राने दुष्टांचा संहार केला. पण गुरूरूपात त्याने हाती शस्त्र घेतले नाही, तर शास्त्र हाती घेतले. शास्त्र सांगून तो दुष्टांचा नव्हे तर दुष्टबुद्धीचा संहार करतो. जंगमरूपात तो गावोगावी फिरून लोकांना ज्ञानोपदेश करतो. बिल्वदलात तीन पाने असतात. परंतु बिल्वदल एकच असते. त्याप्रमाणे गुरू, लिंग जंगम ही एकाच तत्त्वाची तीन रूपे आहेत.

जंगमाला चरलिंग म्हटले जाते. चरलिंग म्हणजे चालणारे, फिरणारे लिंग. लिंगरूप झालेला जंगम गावोगाव फिरून ज्ञानोपदेश करतो, म्हणून त्याला चरलिंग म्हणतात. सणासुदीच्या दिवशी जंगमाला घरी बोलावून त्याची पादपूजा केली जाते. त्याचे पादोदक घेऊन, त्याला आधी अन्न अर्पण करून मग तो नैवेद्य देवाला दाखवतात. नंतर तो घरातील सर्व ग्रहण करतात. जंगम हे लिंगाचे मुख आहे. झाडाच्या मुळाला पाणी घातल्यावर ते झाडाच्या अंगांगात शिरते, त्याप्रमाणे जंगमाला भोजन दिल्यावर शिव संतुष्ट होतो.

शिवयोगिनि संतृप्ते तृप्तो भवति शंकरः॥

तत्तृप्त्या तन्मयं विश्वं तृप्तिमेति चराचरम्॥९.९२॥

प्रसादसेवन करण्याआधी हा मंत्र म्हटला जातो. एक शिवयोगी तृप्त झाला की प्रत्यक्ष शिव तृप्त होतो आणि शिव तृप्त झाल्यावर सर्व चराचर तृप्त होते. म्हणून शुभकार्याच्या आरंभी गुरू आणि जंगम यांना बोलावून त्यांचा

आदरसत्कार केला जातो. त्यामुळे अंगीकृत कार्यात विघ्ने येत नाहीत. शिवयोगी म्हणजे जंगम तृप्त झाला तर तो काय देऊ शकतो याविषयी एक कथा सांगितली जाते.

एका गावात शिवदास नावाची दोन माणसे राहत होती. एक अत्यंत श्रीमंत होता तर दुसरा अतिशय गरीब. श्रीमंत माणसाने अनेक पापकर्मे केली होती. गरीब शिवदासाचा मृत्यू जवळ आला तेव्हा यमदूत भूलोकात आले. शिवदास नामक श्रीमंत माणसाचा जीवात्मा यमलोकात घेऊन गेले. माणसाकडून नेहमी चुका होतात. यमदूताकडून कधीच होत नाही. परंतु यावेळी मात्र झाली. आयुष्य संपले होते गरीब शिवदासाचे, परंतु यमदूत घेऊन गेले श्रीमंत शिवदासाला.

यमलोकात गेल्यावर चित्रगुप्ताने त्याचे खाते उघडले तेव्हा त्याच्या लक्षात ही चूक आली. त्याने ती यमधर्माच्या नजरेला आणून दिली. तेव्हा यम म्हणाला, 'हा आता येथे आलेलाच आहे. तेव्हा पापकर्मांचे फळ किती आणि कसे भोगावे लागते हे दाखवा. याला नरकलोकात फिरवून नंतर भूलोकात पाठवा.'

त्याप्रमाणे यमदूताने त्याला नरकलोक दाखवला. तेथे असंख्य जीव आपल्या पापकर्मांची फळे भोगत होते. त्याला त्यांच्या यातना पाहवेनात आणि तेथली दुर्गंधी सहन होईना. त्याला नरकलोक दाखवल्यावर यमदूताने भूलोकात पाठवले. त्याने आपल्या मृत शरीरात प्रवेश केला आणि तो पुन्हा जिवंत झाला. मृत शरीर जिवंत झालेले पाहून अंत्यक्रियेला जमलेले लोक 'भूत भूत' असे ओरडत पळत सुटले. परंतु त्याने सत्य सांगितल्यावर सर्वांनी त्याचा स्वीकार केला आणि पूर्वीप्रमाणेच तो आपल्या घरात राहू लागला.

आता हा शिवदास पूर्वीचा शिवदास राहिला नव्हता. यमलोकात जाऊन काही पाहून आणि ऐकून तो आलेला होता. त्यामुळे त्याच्यात आमूलाग्र परिवर्तन झालेले होते.

शिवदासाने पापकर्मांचा समूळ त्याग केला आणि त्याच्या हातून पुण्यकर्मे घडू लागली. त्याने गावात एक मोठे उपवन निर्मिले. त्यात अनेक फळझाडे, फुलझाडे लावली. येणाऱ्या जाणाऱ्या वाटसरूंना, साधुसंतांना स्नानपूजा करता येईल, विश्रांती घेता येईल अशी व्यवस्था केली. अनेक दाने दिली. त्यानंतर काही वर्षांनी त्याचे आयुष्य संपल्यानंतर यमदूत त्याला यमलोकात घेऊन गेले. चित्रगुप्ताने पुन्हा खाते उघडले. सगळा हिशोब करून त्याने यमधर्माला सांगितले, "महाराज, याच्या हातून एवढे पाप घडले आहे की याला अनंतकाळ नरकवासात पाठवावे लागेल. परंतु याने जी थोडीफार पुण्ये केली त्यामुळे तीन दिवसपर्यंत याला शिवलोकात वास्तव्य करता येईल. याला प्रथम कोणीकडे पाठवायचे ते आपण ठरवा."

यमधर्माने हा निर्णय शिवदासावर सोपवला. शिवदासाने विचार केला की मागे नरकाच्या नुसत्या दर्शनाने आपल्याला भोवळ आली होती. अशा नरकात जर आधी गेलो तर पुन्हा शिवलोकात जाण्याची क्षमता राहणार नाही. म्हणून आधी शिवलोकात गेलेले बरे. त्याने प्रथम शिवलोकात जाण्याचा आपला मनोदय व्यक्त केला. त्याप्रमाणे यमदूत त्याला शिवलोकाच्या दारात सोडून आले.

शिवलोकात शिवदासाचा प्रत्येक क्षण परमानंदात व्यतीत होऊन लागला. त्यावेळी त्याला वाटले की आपण केवळ पुण्यकर्मेच केली असती तर किती उत्तम झाले असते! असे दोन दिवस उलटले आणि तिसरा दिवस उजाडला.

इकडे भूलोकात त्याची मुले त्याने घालून दिलेला पाठ गिरवत होती. साधुसंतांचा आदरसत्कार, दानधर्म

नित्य चालत होता. शिवदासाचा शिवलोकातील तिसरा दिवस होता. त्याच दिवशी इकडे त्याच्या गावात काही शिवयोगी आले. शिवदासाच्या मुलाने त्यांचा आदरसत्कार केला. आपल्या उपवनात त्यांच्या स्नानाची, पूजेची, निवासाची सोय केली. त्यांच्यापुढे अत्यंत मधुर अशी आम्रफळे ठेवली. त्यामुळे शिवयोगी अत्यंत तृप्त झाले. त्यांनी आशीर्वाद दिला. 'ज्याने हे आम्रवृक्ष लावले त्या माणसाला शिवलोकाचे नित्य वास्तव्य घडो.'

शिवदासाचा शिवलोकातील तिसरा दिवस संपताच यमदूत शिवलोकाच्या दारात हजर झाले. त्यांनी शिवदासाला आपल्या ताब्यात देण्याची शिवदूतांना विनंती केली. त्याप्रमाणे शिवदूताने भगवान शिवाकडे विचारणा केली.

तेव्हा शिवाने त्यांना सांगितले, 'याच्या गाठीशी एवढे पुण्य जमा झालेले आहे की हा आता अनंतकाळ शिवलोकातच राहील.'

शिवदूतांनी परत जाऊन यमदूतांना निरोप दिला. यमदूत यमलोकात आले आणि त्यांनी यमधर्माला सर्व वृत्तांत कथन केला. तेव्हा यमालाही आश्चर्य वाटले. केवळ तीन दिवस वास्तव्य करण्याएवढेच पुण्य गाठीशी असलेला जीव काहीही न करता शिवलोकात अनंतकाळ राहण्याइतके पुण्य कसे काय संपादन करू शकतो? यमराजाने चित्रगुप्ताला पुन्हा खाते उघडायला सांगितले. चित्रगुप्ताने खाते उघडून पाहिले तेव्हा तो चकितच झाला. शिवदासाच्या खात्यात पुण्याचा रकाना पूर्ण भरलेला होता तर पापाचा रकाना पूर्ण रिकामा झालेला होता!

अनंतकाळ नरकात राहण्याइतके पाप ज्याने गाठीला बांधले होते त्या जीवाला अनंतकाळ शिवलोकात राहण्याइतके पुण्य कोणी दिले? तर संतृप्त शिवयोग्यांनी! शिवयोग्याच्या ठायी एवढे सामर्थ्य असते. एखादा भिक्षुक गृहस्थाच्या दारी उभा राहिला तर त्याच्या झोळीत फार तर मूठभर धान्य पडेल. श्रीमंताच्या दारी गेला तर पायलीभर धान्य त्याच्या झोळीत पडेल. राजाच्या दारी गेला तर राजा एखादे गाव त्याला देईल. परंतु तो जर शिवयोग्याकडे गेला तर शिवयोगी त्याला शिवलोक देईल. शिवयोग्याचा साक्षात् शिवाशी संबंध असतो. म्हणून त्याच्या ठायी शिवाचे सामर्थ्य आलेले असते. म्हणून आचार्यांनी सांगितले आहे- गुरुची, लिंगाची आणि जंगमाची समानरूपाने आराधना करा. या स्थलात या तिघांना त्रिविध संपत्ती असे संबोधिले आहे.

गुरू, लिंग आणि जंगम ही वीरशैवांची तीन प्रकारची संपत्ती आहे. अर्थात् ही आध्यात्मिक संपत्ती होय. भौतिक संपत्तीमुळे मनुष्याची तृप्ती होत नाही, परंतु आध्यात्मिक संपत्ती मात्र त्याच्या मनाला पूर्ण तृप्ती, पूर्ण आनंद देते. गुरुपूजेत, लिंगपूजेत आणि जंगमपूजेत मनुष्याला उच्चतर असा आनंद प्राप्त होतो. कारण त्यावेळी त्याच्या मनात सत्त्वगुणाचा प्रकर्ष झालेला असतो. सांसारिक वासनांपासून त्याचे मन मुक्त असते.

जंगम म्हणजे चरलिंग आणि अजंगम म्हणजे स्थावरलिंग. स्थावरलिंग हे मातीचे अथवा दगडाचे असते. त्यापेक्षा जंगमलिंग श्रेष्ठ असून ते शिवयोगी या नावाने प्रसिद्ध आहे. शिवयोग्याच्या ठिकाणी सामर्थ्य आणि पावित्र्य असते याचे कारण ते शिवाचेच एक रूप असते. आचार्य सांगतात:-

अचरे मंत्रसंस्काराल्लिंगे वसति शंकरः।

सदाकालं वसत्येव चरलिंगे महेश्वरः॥९.६३॥

स्थावरलिंगाला जेव्हा मंदिरात प्रतिष्ठित केले जाते तेव्हा त्याच्यावर मंत्रसंस्कार केले जातात. संस्कारामुळे त्याच्या ठिकाणी देवत्व आणि पावित्र्य उत्पन्न होते. मूर्तिकाराच्या घरी अनेक लिंगे घडवून पडलेली असतात.

बन्याचदा त्यांच्यावर पाय ठेवून घरातली माणसे वावरत असतात. लिंगाला आकार मिळालेला असतो, परंतु त्याच्या ठिकाणी देवत्व उत्पन्न व्हावयाचे असते. परंतु जेव्हा ते लिंग मंदिरात संस्कारपूर्वक स्थापिले जाते तेव्हा त्याच्यावर मस्तक ठेवतात, पाय लावत नाहीत. स्थावरलिंग पाषाणाचे असते, परंतु चरलिंग सजीव असते. त्याच्या हृदयात शिवाचा निरंतर वास असतो. असा शिवयोगी तृप्त झाला की शिव तृप्त होतो आणि शिव तृप्त झाला तर सारे विश्व तृप्त होते. वीरशैवसिद्धान्तात जेवढे महत्त्व शिवाचे आहे तेवढेच गुरूचे आहे. जेवढे गुरूचे आहे तेवढेच जंगमाचे आहे. जंगमाची भक्ती करणारे अनेक प्रसिद्ध लोक कर्नाटक-महाराष्ट्रात होऊन गेले. महात्मा बसवेश्वर रोज एक लक्ष जंगमांना भोजन घालीत असल्याच्या कथा तुम्ही ऐकल्या असतील. या सिद्धेश्वर मंदिराच्या परिसरात वीरेश्वर शिवशरण यांची समाधी आहे. वीरेश्वर इथेच सोलापुरात राहात असत. ते रोज भिक्षा मागत. प्रत्येक घरातून फक्त मूठभर पीठ ते स्वीकारत असत. जर दोन मुठी पीठ कोणी झोळीत टाकले तर पुढील दोन दिवस ते त्याच्या दारी जात नसत. अशी भिक्षा आणून, स्वयंपाक करून वीरेश्वर आणि त्यांची पत्नी प्रथम जंगमांना भोजन घालत. त्यानंतर जर अन्न उरले तर ते दोघे ग्रहण करीत. घरात अन्न शिल्लक राहणार नाही याची काळजी घेत असत. दुसऱ्या दिवशी भिक्षेनंतरच अन्न घरात दिसे. जंगमप्रेमी असे संत या शतकात देखील आपल्याला आढळतात.

भौतिक संपत्तीची आपण किती काळजी घेतो. ती सुरक्षित आहे की नाही हे नेहमी तपासून पाहतो. पण गुरू, लिंग, जंगम या संपत्तीकडे मात्र आपले अजिबात लक्ष नसते. गळ्यात लिंग आहे की नाही, याची काळजी कोण घेतो? असेल तर ठीक, नसेल तर नसू दे. त्यामुळे काय बिघडते? असे म्हणतो. जी आपली खरी संपत्ती आहे तिला आपण संपत्ती समजत नाही. जी विपत्ती आहे तिलाच संपत्ती मानतो. गुरू लिंग, जंगम या त्रिविध संपत्तीला जो संपत्ती मानतो तो कधीच दरिद्री होणार नाही. भौतिक संपत्ती येईल आणि जाईल, परंतु ही संपत्ती कधीच निघून जाणार नाही.

शिवयोगिनि यद्दत्तं तदक्षयफलं भवेत्।

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन तस्मै देयं महात्मने॥

यत्फलं लभते जन्तुः पूजया शिवयोगिनः।

तदक्षयमिति प्रोक्तं सकलागमपारगैः॥९.६४-६५॥

वीरशैवाने जंगमांची आराधना केली पाहिजे. गुरू आणि लिंग यांच्याविषयी जेवढा श्रद्धाभाव असेल तेवढाच श्रद्धाभाव जंगमाविषयी ठेवला पाहिजे. जंगमाला तृप्त केले पाहिजे. प्रयत्नपूर्वक त्याला दान द्यावे, त्याचे पूजन करावे. जंगमपूजनाचे शाश्वत फल शिवभक्ताला मिळते.

नावमन्येत कुत्रापि शिवयोगिनमागतम्।

अवमानाद्भवेत्तस्य दुर्गतिश्च न संशयः॥

शिवयोगी शिवः साक्षादिति कैकर्यभक्तिः।

पूजषेदादरेणैव यथा लिंगं यथा गुरूः॥९.६६-६७॥

जंगमाची कधीही अवहेलना करू नये. शिवयोगी कोठेही भेटला तर नमस्कार करून त्याचे स्वागत करावे. त्याचा अपमान केला तर निश्चित दुर्गती प्राप्त होते. म्हणून जंगम हा साक्षात् शिवस्वरूप आहे असे मानले

पाहिजे. त्याबरोबरच गुरू, लिंग आणि जंगम यांना एकरूप मानून ही आपली संपत्ती आहे असे समजावे. या तिन्हीचे समत्वभावनेने अर्चन करावे, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

श्रीसिद्धेश्वर मंदिर, सोलापूर
११ ऑगस्ट १९९०

आशीर्वचन अठ्ठाविसावे

चतुर्विधसारायस्थल

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

चतुर्विधसारायस्थलात मानवी जीवनातील चार गोष्टींचे सार सांगितले आहे. सार म्हणजे विस्तृत गोष्टींचे थोड्या शब्दांत विवेचन. गीता हे उपनिषदांचे सार आहे. 'श्रीसिद्धान्तशिखामणी' हे शिवागमांचे सार आहे. त्याप्रमाणे या स्थलात चतुर्विध सार सांगितले आहेत. वीरशैवांसाठी चार सार आहेत. गुरू, लिंग, जंगम आणि या तिन्हींचे पादोदक व प्रसादसेवन. मागे आम्ही तुम्हाला सांगितले आहे की गुरू-लिंग-जंगम हे तीन पूजनीय आहेत. भस्म-रुद्राक्ष-मंत्र ही पूजेची साधने आहेत आणि पादोदक-प्रसाद ही पूजेची फळे आहेत. तुम्ही तासभर पूजा करता ती फळ मिळावे म्हणून. वरील चार गोष्टींना ज्यांनी सार मानले त्यांनी आयुष्यात खूप काही मिळवले आहे. संसार असार आहे. असार संसारात सार आहे ते चतुर्विध सार.

सर्वमंगलमांगल्ये सर्वपावनपावनम्।

सर्वसिद्धिकरं पुंसा शंभोः पादांबुधारणम्॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, ९.६९)

या विश्वात जेवढे काही मंगल असेल, जेवढे काही कल्याणकारक असेल त्या सर्वांत पादोदक अधिक मंगल आणि कल्याणकारक आहे. ते जगातील सर्व पवित्र वस्तूपेक्षा अधिक पवित्र आहे आणि ते सेवन केल्यावर सर्व सिद्धींची प्राप्ती होते. 'पादोदक' या शब्दाचा विशिष्ट अर्थ आहे. पा म्हणजे पाप. दो म्हणजे दोष, क म्हणजे कर्म आणि द म्हणजे दहन करणारे. पाप, दोष, कर्म यांचे जे दहन करते त्याला पादोदक म्हणतात. वीरशैवाने रोज पादोदक सेवन केले पाहिजे. गुरुपादोदक, लिंगपादोदक आणि जंगमपादोदक असे पादोदक त्रिविध असते. गुरूची पादपूजा करून त्यांचे पादोदक सेवन केले जाते. तीर्थक्षेत्री गुरूचे पाय मस्तकावर घेऊन भक्त तीर्थस्नान करतात. तीर्थाएवजी पादोदकाचे अधिक महत्त्व आहे. मन्मथस्वामींनी म्हटले आहे:-

काशी मेलिया मुक्ति देत। विश्वासे सेविता गुरुतीर्थ।

तरी साक्षात्कारे पावे मुक्त। न मरताचि॥

गंगातीर्थी एक अवगुण। खोलिये जाता जाय बुडोन।

गुरुतीर्थ न बुडविता तारण। करी भावे सेविता॥

काशीक्षेत्रात मुक्ती मिळते, पण त्यासाठी तेथे मरावे लागते. परंतु पादोदक मात्र न मरताच मुक्ती देते. गंगा

पवित्र आहे खरी. गंगास्नान केल्यावर मुक्ती मिळते, परंतु गंगेत एक अवगुण आहे. तिच्यात खोल गेले तर ती बुडवते. परंतु गुरुतीर्थात म्हणजे पादोदकात हा दोष नाही. पादोदकाचे भक्तिपूर्वक सेवन केले तर मनुष्य संसारसागरात तरतो.

वीरशैवांसाठी पादोदक हे सार आहे. जेव्हा तुम्ही लिंगपूजा करता तेव्हा पादोदक घेतल्याशिवाय पूजा पूर्ण होत नाही. तळहातावर लिंग घेऊन पूजा झाली की मंत्रजप करावा लागतो. त्यानंतर मंत्राने तीर्थ अभिमंत्रित करून ते पळीने तीन वेळा इष्टलिंगावर घालून नंतर प्राशन करावे लागते. लिंगावर प्रथम तीर्थ घालता घालता 'गुरुपादोदक' असा उच्चार करतात. 'लिंगपादोदक' असे म्हणत दुसऱ्यांदा लिंगावर तीर्थ घातले जाते आणि 'जंगमपादोदक' असे म्हणत तिसऱ्यांदा लिंगावर तीर्थ घालून मग ते प्राशन केले जाते. गुरु आणि जंगम हे रोज उपलब्ध होत नाहीत, तरी ते इष्टलिंगाशी अभिन्न असतात. म्हणून या प्रकारे पादोदक घेण्याची पद्धत आहे. पादोदक घेतल्यावर ओला हात कपड्याला न पुसता आपल्या अंगावर पुसला पाहिजे. पादोदक अंगावर लेपन केल्याने त्याच्या शक्तीमुळे शरीर निरोगी राहते आणि शरीराभोवती एक रक्षाकवच निर्माण होते. रोज पादोदक सेवन केल्याने साधकाच्या अंतरंगातील भक्तिवृक्ष बहरत जातो. म्हणून पादोदक निष्ठापूर्वक आणि सजगतेने सेवन केले पाहिजे.

पवित्र असे पादोदक विशिष्ट पूजाविधीने सिद्ध होते. केवळ गुरुचे पाय धुतलेले पाणी पादोदक होत नाही. गुरु किंवा जंगम यांची पादपूजा करताना त्यांच्या अंगठ्यात रुद्र, तर्जनीत शंकर, मध्यमेत महादेव, अनामिकेत त्र्यंबक, कनिष्ठिकेत ईशान, पायाच्या वरच्या भागात कपर्दिक, पायाच्या तळव्यात सदाशिव, घोट्यांत रुद्र व भर्ग याप्रकारे भावना करावी. कनिष्ठिकेपासून अंगठ्यापर्यंत बोटांनी नकारापासून यकारापर्यंत (नमः शिवाय) पाच अक्षरांचा संबंध करावा. नंतर भस्म, गंध इत्यादींनी पादपूजा करावी. विधियुक्त पूजा संपल्यावर दोन्ही पायांच्या अंगठ्यांवर जलाचा अभिषेक करून खाली एका पात्रात ते साठवावे. याप्रकारे विधियुक्त पादोदक सिद्ध होते. या पादोदकाचे सर्वांनी आदरपूर्वक सेवन केले पाहिजे.

पादोदक पापरूपी पंकाचे शोषक असून ज्ञानज्योतीचे प्रकाशक आहे. पादोदक असे विलक्षण आहे की ते घेतल्याने संसारवृक्ष उन्मळून पडतो. सप्तसागरादी सर्व तीर्थात स्नान केल्याने जे फळ मिळते ते पादोदकाच्या सेवनाने मिळणाऱ्या फळाच्या एक सहस्रांशाएवढेही नसते. पाद म्हणजे परमानंद आणि उदक म्हणजे ज्ञान. अर्थात् पादोदक म्हणजे परमानंदाचे ज्ञान असा तात्त्विक अर्थ आहे. पाद म्हणजे गुरु आणि उदक म्हणजे शिष्य असाही एक अर्थ केला जातो. वेधदीक्षेद्वारा गुरु-शिष्याचा ऐक्यबोध होणे हे 'दीक्षापादोदक' आहे. गुरुने उपदेशिलेले परमानंदाचे ज्ञान मननाने दृढ होणे हे 'शिक्षापादोदक' आहे. दृढ झालेल्या ज्ञानाची निदिध्यासाने निरंतर अनुभूती येणे हे 'ज्ञानपादोदक' आहे. दीक्षापादोदक, शिक्षापादोदक, ज्ञानपादोदक ही आत्मानुभूतिरूप असून बाह्य पादोदक हे त्यांच्या प्राप्तीचे साधन आहे. म्हणून मन्मथस्वामींनी म्हटले आहे, 'पादजल पान करिता। मोक्ष चढतसे हाता।।'

अर्पयित्वा निजे लिंगे पत्रं पुष्पं फलं जलम्।
अन्नाद्यं सर्वभोज्यं च स्वीकुर्याद् भक्तिमान्नरः॥
गुरुत्वात् सर्वभूतानां शंभोरमिततेजसः।
तस्मै निवेदितं सर्वं स्वीकार्यं तत्परायणैः॥१७२-७३॥

पादोदकाप्रमाणेच प्रसादाचेही सेवन केले पाहिजे. पान, फूल, जल आणि अन्न इत्यादी भोज्य पदार्थ प्रथम इष्टलिंगाला अर्पण करून मगच शिवभक्ताने ग्रहण केले पाहिजेत. आपण भोजन करणारे नसून प्रसाद घेणारे आहोत. लग्नात भोजनाचे निमंत्रण असते, परंतु मठमंदिरात प्रसादाचे, महाप्रसादाचे निमंत्रण असते. आपल्या पूज्य इष्टलिंगाला नैवेद्य दाखवून भोजन केले तर तो प्रसाद होतो. त्यामुळे मनातले सारे दोष नाहीसे होतात. ईश्वराला नैवेद्य दाखवणे म्हणजे त्याला जेवण घालणे नव्हे. 'तुझ्याकडे हात आणि माझ्याकडे भात!' खायचे आपणच असते, पण ते ईश्वराला दाखवून. ईश्वर जर काही खातच नसेल तर त्याला दाखवण्याची तरी काय गरज आहे? ते यासाठी की जर त्या अन्नात दोष असेल तर तो ईश्वर ग्रहण करतो. ईश्वर दोषग्राही आहे. त्याला चांगले देण्याची गरज नाही. त्याला आपले दोष, दुर्गुण हवे असतात.

निसर्ग आणि परमात्मा या दोन्हीत एक समान गुण आहे. आपण कोणतीही दूषित वस्तू निसर्गाला अर्पण केली तर तो ती वस्तू परिशुद्ध करून आपल्याला परत करतो. फुलझाडाला आपण खत घालतो, ते सुगंधी नसते. दुर्गंधयुक्त पाणीही आपण फुलझाडाला देतो. परंतु त्यावर उमलणारी फुले दुर्गंधी नसतात, ती सुगंधित असतात. उसाच्या शेतात आपण गटारगंगा ओततो, तरीही उसाचा रस मात्र अत्यंत मधुर असतो. गटारगंगेसारखा नसतो. गटाराचे पाणी आपण पिऊ शकत नाही, हुंगणेदेखील शक्य नाही. पण तेच पाणी पिऊन ऊस मात्र गोड रस देतो. आपण तो आवडीने खातो, पितो, तुम्ही दुर्गंध देता. त्याचे परिमार्जन करून निसर्ग तुम्हाला सुगंध देतो. तुम्ही नीरस देता, तो तुम्हाला सुरस देतो.

निसर्ग अर्थात् प्रकृती हा परमात्म्याचा एक अंश आहे. तुम्ही द्याल ते ती शुद्ध करते. परमात्मा जलस्वरूप आहे. तो सारे काही धुवून स्वच्छ करतो. तुम्ही द्याल ते परिशुद्ध करणे हा प्रकृतीचा गुण आहे. तोच गुण परमात्म्याच्या ठिकाणी आहे. वाइटातली वाईट वस्तू शुद्ध करून तो आपल्याला परत करतो. ईश्वराला नैवेद्य दाखवण्याचे कारणदेखील हेच आहे. मनुष्य अनेक प्रकारची पापे करतो. चोरी करतो, खोटे बोलतो, कोणाची वंचना करतो, भल्याबुऱ्या मार्गाने द्रव्यार्जन करतो. त्या द्रव्याने विकत घेतलेले अन्न तो जेव्हा खातो तेव्हा त्याचे मनदेखील दूषित होऊन जाते. त्या दूषित अन्नाला शुद्ध करण्यासाठी ईश्वराला नैवेद्य दाखवला जातो. अन्नामधला दोष ईश्वर सेवन करतो आणि निर्दोष अन्न आपल्याला देतो.

अन्नातला सर्वांत दोष म्हणजे ममत्व. 'हे माझे आहे' ही भावना. प्रत्येक वस्तूमधील ममत्वभाव हा सर्वांत मोठा दोष मानला जातो. ज्या क्षणी तुम्ही कमावलेली वस्तू ईश्वराला अर्पण करता त्या क्षणी तो त्यातील 'ममत्व' खाऊन टाकतो. तेव्हा त्या वस्तूवरील तुमचे नाव नष्ट होते, मालकी संपते. ती वस्तू म्हणजे 'ईश्वराचा प्रसाद' होते. अशा प्रसादाचे सेवन केले तर मन प्रसन्न होते.

आपल्या सिद्धान्ताप्रमाणे भोजन करणे हीदेखील एक पूजाच होय. जशी इष्टलिंगाची पूजा पवित्र भावनेने केली जाते तसेच भोजनदेखील पवित्र भावनेने करावे. शुद्ध वस्त्र नेसून, एकाच ठिकाणी बसून जशी पूजा केली जाते त्याप्रमाणे पवित्र वस्त्रात एकाच ठिकाणी बसून भोजन घेतले पाहिजे.

वीरशैवाने प्रसादबुद्धीने वागले पाहिजे. तुम्ही जे काही जे काही घ्याल ते स्वीकारण्याआधी ईश्वराला अर्पण करा आणि प्रसाद म्हणून त्या वस्तूचा स्वीकार करा. खाद्य वस्तू असोत, कपडेलेले असोत की औषधे असोत. अशा प्रकारे प्रसादसेवन करण्याची युक्ती साधली तर तुमचे मन प्रसादयुक्त होईल. प्रसाद म्हणजे प्रसन्नता. हे

माझे, ते तुझे या भावनेमुळेच आपण अप्रसन्न होत असतो. सर्व काही ईश्वराचे आहे, जे मिळते तो त्याचा प्रसाद आहे अशा भावनेने वर्तन केले तर मनात निश्चित प्रसन्नता नांदते.

अशा प्रकारे गुरुपूजा, लिंगपूजा, जंगमपूजा आणि त्यांच्या पूजेमुळे लाभणारे पादोदक-प्रसाद असे चतुर्विध सार वीरशैवांनी समजून घेतले पाहिजेत. ज्यांना हे सार प्राप्त होतात त्यांचे जीवन कृतार्थ होते, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करीत आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

श्रीसिद्धेश्वर मंदिर, सोलापूर

१२ ऑगस्ट १९९०

आशीर्वचन एकोणतिसावे

त्रिविधदानस्थल

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

अंगषट्स्थलांतर्गत भक्तस्थलातील चतुर्विधसारायस्थल या उपस्थलाची चर्चा आपण केली. गुरू, लिंग, जंगम आणि पादोदक-प्रसाद हे चतुर्विध सार कसे आहेत, हे आपण पाहिले. आज भक्तस्थलातील त्रिविधदानस्थल या अंतिम उपस्थलाचा विचार करायचा आहे. त्रिविध म्हणजे तीन प्रकारचे. सोपाधिक दान, निरुपाधिक दान आणि सहजदान असे दानाचे तीन प्रकार 'श्रीसिद्धान्तशिखामणी'त सांगितले आहे. दान हा एक धर्म आहे. अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, दया, क्षमा, दान, पूजा, जप, ध्यान अशा दहा धर्मांचा उल्लेख जगद्गुरू रेणुकाचार्यांनी केला आहे:-

अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दया क्षमा।

दानं पूजा जपो ध्यानमिति धर्मस्य संग्रहः॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १६.५९)

यामधील दान या प्रकाराचा आपल्याला विचार करायचा आहे. भक्त-अवस्था परिपक्व होण्यासाठी तीन प्रकारची दाने साधकाला करावी लागतात. निरपेक्ष बुद्धीने एखादी वस्तू दुसऱ्याला देणे म्हणजे दान होय. दान देताना त्या व्यक्तीकडून कोणतीही अपेक्षा केली जात नाही. काही प्रकारचे दान सामान्य असते तर काही दान विशेष असते. त्यांना महादान म्हणतात. सुवर्णदान, भूमिदान, कन्यादान, गजदान, गोदान ही महादान होत. दान कशासाठी केले पाहिजे, असा प्रश्न तुम्हाला पडेल. कष्ट करून आपण कमाई करायची आणि ती दुसऱ्याला देऊन टाकायची, याला काय अर्थ आहे? ईशावास्योपनिषदात म्हटले आहे, 'तेन त्यक्तेन भुंजीथाः माघृधः कस्यस्विद्धनम्।' वस्तूचा उपभोग घेण्याआधी ती दुसऱ्याला समर्पित केली पाहिजे. म्हणजेच त्यागबुद्धीने उपभोग घेतला पाहिजे. स्वयंपाक केल्यावर ते अन्न आपण तसेच खायचे नसते. प्रथम ते देवाला अर्पण करून आधी साधुजंगमांना तृप्त करून नंतर प्रसाद म्हणून आपण स्वीकारायचे असते. आपण भोजनाला बसल्यावर जर कोणी अतिथी आला तर प्रथम त्याला भोजन दिले पाहिजे. त्याला देऊन जर अन्न उरले तर आपण खावे,

अन्यथा त्या दिवशी उपवास करावा. अशी आपली संस्कृती आहे. भूक लागल्यावर खाणे ही प्रकृती आहे, भूक नसताना खाणे ही विकृती आहे आणि आपण उपाशी राहून दुसऱ्याला खाऊ घालणे ही संस्कृती आहे. आपल्या देशात अनेक दानशूर माणसे होऊन गेली. कर्णाची कथा तुम्हाला माहीत आहे. मरणासन्न अवस्थेत त्याने याचकाला आपले सोन्याचा मुलामा चढवलेले दात पाडून ते दान दिले. शिबीराजाने पक्ष्याचे रक्षण करण्यासाठी आपल्या शरीरावरचे मांस कापून दिले. दधीची ऋषींनी इंद्राला वज्र बनवण्यासाठी आपली हाडे दान दिली. अशा कितीतरी दानशूरांच्या कथा भारतीय वाङ्मयात विखुरलेल्या आहेत. म्हणून दानाविषयी जगद्गुरू रेणुकाचार्य सांगतात:-

शिवलिंगे शिवाचार्ये शिवयोगिनि भक्तिमान्।

दानं कुर्याद् यथाशक्ति तत्प्रसादयुतः सदा॥१९.८०॥

दान कोणाला करावे हे या ठिकाणी सांगितले आहे. शिवभक्ताने गुरू, लिंग, जंगम यांना यथाशक्ती दान केले पाहिजे. कारण वीरशैवांची ही तीन आराध्ये आहेत. यांना भक्ताने काय दान केले पाहिजे? आपल्याकडे तीन गोष्टी असतात. तन, मन आणि धन. आपल्या तनाकडून गुरुसेवा घडावी, मनाकडून लिंगाचे चिंतन व्हावे आणि जंगमाला धन अर्पण करावे. अशा त्रिविध दानाने गुरू, लिंग, जंगम यांना तृप्त केले पाहिजे. दान दिल्यानंतर दाता निष्कांचन होत नसतो. उलट दिलेले दान त्याला कोणत्या ना कोणत्या रूपात सहस्रगुणित होऊन मिळते. एक बी भूमीला दान केले तर ती त्याची शतपटीने परतफेड करते. म्हणून गुरू, लिंग, जंगम यांना केलेले दान निष्फळ होत नाही. या जन्मात आपण जी सुखे भोगतो आहोत ती गेल्या जन्मांत केलेल्या धर्मसंग्रहामुळे आणि या जन्मात आपण जो दानधर्म करू त्याचे फळ पुढील जन्मात मिळणार आहे. म्हणून मनुष्याने धर्मसंग्रह केला पाहिजे.

अकबराच्या दरबारात नवरत्ने होती. त्यांपैकी बिरबल बादशहाचा आवडता होता. त्यामुळे त्याच्यावर बाकीचे जळत असत. त्यांची जिरवण्यासाठी एकदा बादशहाने सर्वांना बोलावून सांगितले, “तुमच्यापैकी जो कोणी मी सांगेन ती सहा माणसे आणून दाखवील तो माझा अत्यंत लाडका होईल.”

“आपल्याला कोणती सहा माणसे हवी आहेत जहांपनाह?” त्यांच्यापैकी एकाने विचारले.

“दोन कालची, दोन आजची आणि दोन न कालची न आजची. अशी सहा माणसे एका आठवड्यात जो प्रथम माझ्यासमोर हजर करील, तो माझा जिवलग होईल.” बादशहा म्हणाला.

बादशहाची अपेक्षा ऐकून बिरबल सोडून बाकीचे चक्रावून गेले. कारण बादशहाने काय मागितले हेच त्यांना कळना. कालची काय, आजची काय आणि न कालची न आजची काय? त्यांना काहीच कळले नाही. बिरबलने मात्र सातव्या दिवशी सहा जणांना दरबारात हजर केले. त्यांपैकी दोन राजपुत्र होते, दोन तपस्वी होते आणि दोन उडाणटप्पू मुले होती.

बादशहाला कुर्निसात करून बिरबल म्हणाला, “खाविंद, आपण सांगितल्याप्रमाणे दोन कालची, दोन आजची आणि दोन न कालची न आजची अशी सहा माणसे मी आपल्यासमोर पेश करित आहे.”

“बिरबल,” बादशहा म्हणाला, “तुला काय म्हणायचे आहे ते समजावून सांग.”

दोन राजपुत्रांना पुढे करून बिरबल म्हणाला, “हे दोघे राजपुत्र आहेत. हे ‘कालचे’ आहेत. कारण ते या

जन्मात कोणतीही कमाई करत नाहीत. गेल्या जन्मातल्या पुण्यकर्माच्या बळावर ते या जन्मात सुखोपभोग भोगत आहेत. थोडक्यात कालची कमाई आज खात आहेत. आज त्यांची कमाई चालू नाही. म्हणून हे दोघे 'कालचे' आहेत.”

“वाहवा! बहोत खूब!” बादशहा म्हणाला, “आता 'आजचे' कोण हे सांग.”

बिरबलाने दोन जटाधारी तपस्व्यांना बादशहासमोर उभे केले. म्हणाला, “हे दोघे पुढील जन्मात काहीतरी लाभ व्हावा म्हणून तपस्या करीत आहेत. राजपुत्राप्रमाणे ते गेल्या जन्मातली कमाई खात नाहीत, तर आज कमाई करून ती ते उद्या खाणार आहेत. म्हणून हे दोघे 'आजचे' आहेत.”

बिरबलाच्या युक्तिवादाला अवघ्या दरबाराने दाद दिली, “वाहवा! वाहवा!”

नंतर दोन उडाणटप्पू पोराना बादशहासमोर उभे करून बिरबल म्हणाला, “हे दोघे काहीही कमाई करत नाहीत. हे शिकले नाहीत. कोणता उद्योगधंदा करीत नाहीत. मागच्या जन्मात यांनी कमाई केली नाही म्हणून या जन्मात यांना खायला देखील मिळत नाही. पुढल्या जन्मात काही मिळवण्यासाठी ते या जन्मात कोणतेच पुण्यकर्म करीत नाहीत. म्हणून हे दोघे 'कालचे' नाहीत आणि 'आजचे'ही नाहीत.”

बिरबलाचा युक्तिवाद ऐकून बादशहा खूष झाला आणि बिरबलावर जळणाऱ्या लोकांनी माना खाली घातल्या. या कथेचे तात्पर्य हेच की, या जन्मात आपण जे काही भोगत आहोत ती आपली गेल्या जन्मातली कमाई आहे आणि या जन्मात जी कमाई आपण करू ती पुढील जन्मात भोगावी लागणार आहे. पुढील जन्मात उत्तम भोग हवे असतील तर या जन्मात दानधर्मादी कर्मे केली पाहिजेत.

जगद्गुरू रेणुकाचार्यांनी सोपाधिक, निरुपाधिक आणि सहज असे दानाचे तीन प्रकार सांगितले आहेत. प्रतिफलाची अपेक्षा ठेवून जे दान केले जाते ते सोपाधिक दान होय. हे कर्म केल्यावर त्याचे कोणते फळ आपल्याला मिळेल याचा विचार मनुष्य प्रथम करीत असतो. सोपाधिक दानात फळाची अपेक्षा असते. म्हणून हा दानप्रकार उत्तम मानला जात नाही. ज्या दानात प्रतिफलाची अपेक्षा नसते ते निरुपाधिक दान होय. दान करणे हे आपले कर्तव्य आहे, आपला धर्म आहे अशा भावनेने हे दान दिले जाते. आपण एवढी कमाई करतो त्यांपैकी थोडे दान केले पाहिजे अशी बुद्धी या दानामागे असते. या दानाला उत्तम दान मानले जाते.

दान कसे द्यावे हे जसे महत्त्वाचे आहे तसेच दान काय मागावे, हेदेखील महत्त्वाचे आहे. भस्मासुराने शंकराला जे दान मागितले, त्या दानामुळे तो स्वतः भस्मसात झाला. ज्या दानामुळे आपला सर्वनाश होईल असे दान मागू नये. काही लोक एवढे बिलंदर असतात की ते देवाला देखील फसवतात.

एका आंधळ्या माणसावर देव प्रसन्न झाला. देव त्याला म्हणाला, “मी तुझ्यावर प्रसन्न झालो आहे. तू कोणताही एक वर माग. त्याचे फळ तुला मिळेल.”

आंधळ्याने विचार केला, आपण आंधळे आहोत. दरिद्री आहोत, आपल्याला बायको नाही; पण एका वरात हे सगळे कसे मागायचे? तो बुद्धिमान होता. त्याने विचार करून देवाला एकच वर मागितला, “देवा, मला एकच वर दे.” देवाने विचारले, “कोणता?”

आंधळा म्हणाला, “सोन्याच्या वाटीत नातवाला दूध पाजताना मला बघायचे आहे.”

“तथास्तु!” देव म्हणाला. एकाच वरात आंधळ्याने सर्व गोष्टी मागून घेतल्या. ‘बघायचे आहे’ असे

मागितल्यामुळे त्याला डोळे मिळाले. 'सोन्याची वाटी' मागितल्यामुळे धन मिळाले. 'नातवाला बघायचे' असे मागितल्याने बायको, संसार, मुलगा यांच्यासह दीर्घायुष्यही मिळाले.

कोणतेही कर्म करताना ते निरपेक्षबुद्धीने केले पाहिजे. निरपेक्ष दानालाच निरुपाधिक दान म्हटले आहे. सहजदान हा दानाचा तिसरा प्रकार होय. दान देणारा, दान घेणारा आणि दान ही त्रिपुटी नष्ट होऊन ती शिवमय होते तेव्हा त्याला सहजदान म्हणतात. आपण दान करीत आहोत ही भावनाच या दानात नसते. उजव्या हातातली वस्तू डाव्या हातात ठेवावी आणि डाव्या हातातली वस्तू उजव्या हातात ठेवावी, हे जसे सहजपणाने घडते तसे सहजदान केले जाते.

अदातृदातृदेयानां शिवभावं विचिन्तयन्।

आत्मनोऽकर्तृभावं च यद्दत्तं सहजं भवेत्॥९.८४॥

दान देणारा, दान घेणारा आणि दान हे सर्व शिवरूपी आहे अशा भावनेने घडणारे दान सहजदान होय. सहजदान हे सर्व दानांत श्रेष्ठ मानले जाते. याच भावनेने गुरू, लिंग आणि जंगम यांना दान दिले तर ते सहजदान होय. दान हे सत्पात्र व्यक्तीला दिले पाहिजे. सत्पात्र व्यक्तीला एक हजार मोहरा दान केल्यावर जे फळ मिळते तेच फळ इष्टलिंगावर एक सुंगंधित फूल वाहिले तरी प्राप्त होते. शिवाला, गुरूला, शिवयोग्याला दान दिले पाहिजे. शिवयोगी सर्व भूतांना आत्मरूपात पाहत असल्याने त्याला केलेले दान हे सर्व विश्वाला केलेले दान होय. शिवयोगी तृप्त झाले तर शिव तृप्त होतो आणि शिव तृप्त झाला तर चराचर विश्व तृप्त होते, असे आचार्य सांगतात:-

शिवयोगिनि संतृप्ते तृप्तो भवति शंकरः।

तत्तृप्त्या तन्मयं विश्वं तृप्तं इति चराचरम्॥९.९२॥

एक गरीब ब्राह्मण होता. घरात अठराविश्वे दारिद्र्य. रोज खायची भ्रांत. एके दिवशी त्याला समजले की जवळच्या नगरात धर्मक्रेता नावाचा एक श्रीमंत गृहस्थ राहतो. तो पैसे देऊन पुण्य विकत घेतो. ही गोष्ट ब्राह्मणाने सहज आपल्या पत्नीला सांगितली. तेव्हा तिने त्याच्या मागे टुमणेच लावले, "तुम्ही त्या श्रीमंताकडे जा. त्याला तुमचे पुण्य विकून द्रव्य घेऊन या. आपली रोजची ददात तरी मिटेल."

ब्राह्मणाने काही दिवस तिच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष केले. अखेर एके दिवशी सोबत शिदोरी घेऊन तो नगराकडे निघाला. चालता चालता दुपार झाली. वाटेवर एक विहीर आणि झाडाची सावली पाहून तो थांबला. शिदोरी सोडून जेवायला बसला.

तेवढ्यात एक कुत्री आपल्या लहान लहान पिलांसह तेथे आली. त्याच्याकडे, त्याच्यासमोरील अन्नाकडे आशाळभूतपणे पाहत बसली. तिचे भुकेले डोळे आणि तिची पिलावळ पाहून ब्राह्मणाचा घास कंठाखाली उतरेना. त्याने भाकरीचा एक तुकडा त्यांच्यापुढे फेकला. तो कुत्रीने चटकन् खाल्ला. दुसरा फेकला, तो पिल्लांनी खाल्ला. असे करता करता सगळी शिदोरी संपली. ब्राह्मण उपाशीच राहिला. पाणी पिऊन त्याने आपले पोट भरून घेतले.

तो नगरात पोहोचला. धर्मक्रेताच्या वाड्यात गेला. त्याचे स्वागत झाले. पुण्य विकण्याची इच्छा त्याने दर्शवली. तेव्हा श्रीमंत म्हणाला, "तुमच्या पुण्याचे मूल्यमापन माझी पत्नी करील. पुण्य किती आहे आणि

त्याचे मोल किती द्यायचे हे सारे माझी पत्नी ठरवते.”

श्रीमंताची पत्नी ब्राह्मणाकडे पाहून पतीला म्हणाली, “हा ब्राह्मण जर आज दुपारी मिळवलेले पुण्य विकत असेल तर ते एक लक्ष सुवर्णमुद्रा देऊन घ्या.”

“विकणार का आज दुपारचे पुण्य?” श्रीमंताने विचारले. आज दुपारी आपण कोणते पुण्यकर्म केले ते ब्राह्मणाला उमजेना. तो गोंधळला. श्रीमंत पुनःपुन्हा विचारीत होता. ज्याची किंमत एक लक्ष सुवर्णमुद्रा आहे ते पुण्य विकावे की नाही, या संभ्रमात तो पडला. शेवटी म्हणाला, “आजचे पुण्य विकायचे की नाही हे मी माझ्या पत्नीला विचारून येतो.”

ब्राह्मण परत फिरला. येताना त्याला जेथे कुत्रीला शिदोरी खाऊ घातली ते ठिकाण लागले. रिकाम्या हाताने परत फिरलो तर पत्नी रागावेल अशी त्याला भीती वाटली. म्हणून त्याने जेथे कुत्री बसली होती तेथले चारसहा दगड उचलून शिदोरीच्या वस्त्रात बांधले. डोक्यावर गाठोडे घेऊन घरी आला. गाठोडे कोपण्यात फेकले आणि खाली बसला.

“पुण्य विकून धन आणले का?” पत्नीने विचारले. त्याने फक्त मान हलवली आणि गाठोड्याकडे बोट दाखवले. गाठोड्यातले दगड पाहून ती आक्रस्ताळेपणा करणार हे त्याला माहीत होते. म्हणून तिच्याकडे पाठ करून तो बसला.

तिने गाठोडे उलगाडले आणि हर्षातिशयाने ओरडली, “काय, इतके सोने आणले? तुम्ही सगळे पुण्य विकले की काय?” त्याने चमकून वळून पाहिले. शिदोरीच्या वस्त्रात सोन्याच्या लगडी चमचमत होत्या!

सामान्य पशूला अन्नदान केल्याचे हे फळ मिळत असेल तर शिवस्वरूप असलेल्या शिवयोग्याला दान केल्यावर त्याचे किती फळ मिळत असेल? म्हणून वीरशैवाने जंगमाला दान करून संतुष्ट करावे. शिवत्वाच्या प्राप्तीसाठी साधक योग वगैरे कठीण साधना करतात. परंतु सहजदान केल्याने शिवत्व सहज प्राप्त होते.

निरुपाधिकचिद्रूपपरानन्दात्मवस्तुनि।

समाप्तं सकलं यस्य स दानी शंकरः स्वयम्॥१९.१४॥

सच्चिदानंदस्वरूप अशा गुरू, लिंग आणि जंगम ह्यांना क्रमशः शरीर, प्राण आणि धन सहज अर्पण करतो तो शिवभक्त साक्षात् शिवस्वरूपच होय. सहजदानामुळे शिवत्व प्राप्त होते म्हणून सहजदान सर्वश्रेष्ठ दान होय. सहजदानामुळे सर्व प्राणिमात्रांना समान लेखणारी समदृष्टी लाभते. त्याच्या मनात समष्टिभाव उत्पन्न होतो आणि साधक शिवस्वरूप होतो. निसर्ग आपल्याला सर्व काही देतो. परंतु त्याची वाच्यता तो कधी करीत नाही. त्याप्रमाणे आपल्या दानाची वाच्यता कधी करू नये.

अन्नदान, वस्त्रदान, सुवर्णदान, भूदान, गोदान, कन्यादान, विद्यादान, दीपदान इत्यादी वस्तूंचे दान करावे, असे शास्त्रात सांगितले आहे. जगात अशी कोणतीही वस्तू नाही की जिचे दान केले जाऊ शकत नाही. आधुनिक काळात नेत्रदान, रक्तदान, देहदान इत्यादी दानेही दिली जातात. जुन्या धर्मशास्त्रात ही दाने सांगितलेली नसली तरी ही दाने काळाशी सुसंगत आहेत. म्हणून त्यांचाही दानप्रकारांत समावेश केला पाहिजे. जेव्हा सहजदान करण्याची योग्यता अंगी येते तेव्हा भक्तस्थलातला साधक परिपक्व होतो आणि माहेश्वरस्थलात त्याचा प्रवेश होतो.

अशा प्रकारे अंगषट्स्थलांतर्गत भक्तस्थल या ठिकाणी संपले आहे. या स्थलातील पिंडस्थल, पिंडज्ञानस्थल, संसारहेयस्थल, गुरुकारुण्यस्थल, लिंगधारणस्थल, भस्मधारणस्थल, रुद्राक्षधारणस्थल, पंचाक्षरजपस्थल, भक्तमार्गक्रियास्थल, उभयस्थल, त्रिविधसंपत्तिस्थल, चतुर्विधसारायस्थल आणि त्रिविधदानस्थल या उपस्थलांचा आपण विचार केलेला आहे. साधक शुद्धाचरण स्वीकारून जेव्हा भक्तस्थलात पाऊल ठेवतो तेव्हा त्याची अखेरच्या जन्माकडे वाटचाल सुरू होते. यापुढे तो माहेश्वरस्थलात प्रवेश करतो. अशा प्रकारे प्रसादी, प्राणलिंगी, शरण आणि ऐक्य अशी षट्स्थलांची वाटचाल संपली की तो शिवस्वरूप होतो. मग त्याला जन्म नसतो आणि मृत्यूही नसतो. एकाच जन्मात मुक्ती मिळते, असे वीरशैवसिद्धान्त सांगतो. तुम्हा सगळ्यांवर शिवकृपा व्हावी आणि तुमचा हा जन्म अखेरचा ठरावा, अशा शुभाशीर्वाद देऊन भक्तस्थलावरील विवेचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

श्रीसिद्धेश्वर मंदिर, सोलापूर

१३ ऑगस्ट १९९०

भाग २ : अंगषट्स्थलांतर्गत माहेश्वरस्थल

आशीर्वचन पहिले

माहेश्वरस्थल

विश्वेशलिंगसंभूतं विश्वविद्याविबोधकम्।
विश्ववद्यं सदा वन्दे विश्वाराध्यं जगद्गुरुम्॥

श्रीकाशीज्ञानसिंहासनाचे आदिजगद्गुरू विश्वाराध्यांपासून विश्वेश्वर शिवाचार्यापर्यंत जी गुरुपरंपरा आहे तिला अनंत प्रणिपात करून या सत्संगात उपस्थित असलेल्या समस्त सद्भक्तांनो आणि मातांनो, श्रावणमासातला आज पहिला सोमवार आहे. श्रवणासाठी निश्चित केलेला महिना हाच श्रावणमहिना होय.

ॐ भद्रं कर्णेभिः श्रुणुयाम देवाः भद्रं पश्येमाक्षर्भिजत्राः।

वेदांची आज्ञा आहे की जोपर्यंत आपण या संसारात जिवंत आहोत तोपर्यंत आपल्या कानांनी मंगलमय शब्द ऐकावे, आपल्या डोळ्यांनी मंगल स्वरूप पाहावे तरच मनुष्य शतायू होईल. माणसाचे आयुष्य शंभर वर्षांचे सांगितले असले तरी फारच कमी माणसे तेवढी वर्षे जगतात. जो मनुष्य साठ वर्षांचा होतो त्याचा षष्ठ्यब्दिपूर्ती समारंभ साजरा करतात. तो साठ वर्षे जगला याचा केवढा आनंद! यापेक्षा जो अधिक जगतो त्याचा अमृतमहोत्सव आणि शंभर वर्षे जगतो त्याचा शतमानोत्सव साजरा करण्याची प्रथा आहे. आयुष्यभर जर निरोगी राहायचे असेल तर आपण आपली बुद्धी निर्मळ ठेवली पाहिजे. त्यासाठी 'भद्रं कर्णेभिः श्रुणुयाम...' सदैव सत्संग करावा, संतवचने ऐकावी. पण हे भाग्य फार कमी लोकांच्या वाट्याला येते. लोकांना एवढा वेळच मिळत नाही. ते आपल्या व्यापात इतके गुंतून, गुरफटून गेलेले असतात की रोज एक तासदेखील ते यासाठी देऊ शकत नाहीत. जर आम्ही संतांची वचने ऐकू शकलो नाही, गुरूंचे शब्द ऐकू शकलो नाही, तर या संसारातून आपली सुटका कदापि होणार नाही. याच उद्देशाने नागपूरच्या वीरशैव समाजाने या पवित्र मासात सकाळी पूजेचे आणि सायंकाळी सत्संगाचे आयोजन केले आहे.

'श्रीसिद्धान्तशिखामणी' हा महान दार्शनिक ग्रंथ आहे. जगात जेवढे सिद्धान्त आहेत त्या सर्व सिद्धान्तांचा हा शिखामणी आहे, हे त्याच्या नावावरूनच समजते. 'सिद्धान्तः बहुधा प्रोक्तः' सिद्धान्त अनेक प्रकारचे आहेत. त्या सर्वांत हा सिद्धान्त श्रेष्ठ मानला जातो. कारण वीरशैवसिद्धान्तात सर्व सिद्धान्तांचा समन्वय आहे, खंडन नाही. द्वैत, अद्वैत, द्वैताद्वैत हे सर्व सिद्धान्त मनुष्यासाठी आवश्यक आहेत. जोपर्यंत मनुष्य आध्यात्मिक भूमिकेवर आरूढ होत नाही तोपर्यंत भेदबुद्धीची मनुष्याला गरज असते. ईश्वर महान असून आपण लहान आहोत, तो पूजनीय असून मी पूजक आहे, अशी भेदभावना प्राथमिक अवस्थेत असावी लागते. जर भेदच नसेल तर अभेद कसा असेल? म्हणून प्रारंभिक अवस्थेत भक्त आणि भगवान यांच्यात भेदभावना असते. जसजशी उपासना दृढ होत जाते तसतसा जीवात्मा परमात्म्याच्या अधिकाधिक जवळ जातो आणि अंतिम अवस्थेत तो परमात्मस्वरूपच होतो, अद्वैत होतो. द्वैत, द्वैताद्वैत आणि अद्वैत या सर्व सिद्धान्तांचा समन्वय करून

जगद्गुरू रेणुकाचार्यांनी अगस्त्य महर्षींना जो उपदेश केला तोच 'श्रीसिद्धान्तशिखामणी' ग्रंथ होय. यात सर्व सिद्धान्तांचा समन्वय असल्यामुळे हा सिद्धान्त-शिखामणी आहे.

'श्रीसिद्धान्तशिखामणी'त मुख्य सहा भाग आहेत. या साधकाच्या सहा अवस्था होत. भक्त-अवस्था, माहेश्वर-अवस्था, प्रसादि-अवस्था, प्राणलिंगि-अवस्था, शरण-अवस्था आणि ऐक्य-अवस्था. आज आम्ही प्रवचन करणार आहोत माहेश्वरस्थलावर.

शैवीभक्तिः समुत्पन्ना यस्यासौ भक्त उच्यते॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, ५.२६)

आपल्या इष्टदेवतेवर ज्याची श्रद्धा असते तो भक्त होय. वीरशैवसिद्धान्तात भक्तीचे सहा प्रकार मानले आहेत. भागवतादी ग्रंथात भक्तीचे नऊ प्रकार सांगितले आहेत.

श्रवणं कीर्तनं शंभोः स्मरणं पादसेवनम्।

अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदम्॥१-२॥

अशी नवविध अर्थात् नऊ प्रकारची भक्ती आहे. परंतु यातही भक्तीचे सहा प्रकार केले आहेत. पहिली भक्ती ही 'श्रद्धाभक्ती' होय. ज्याची आपण पूजा करतो त्या इष्टदेवतेवर आपली श्रद्धा असली पाहिजे. श्रद्धाविहीन पूजा निष्फळ होते. म्हणून श्रद्धा ही पहिली भक्ती आहे. श्रद्धाभक्ती ज्या साधकाजवळ आहे तोच 'भक्त' होय.

भगवंताविषयी अत्यंत अनुराग असणे हा भक्तीचा अर्थ आहे. 'पूज्येषु अनुरागो भक्तिः।' आपल्यापेक्षा जे मोठे असतात त्यांच्यावर केलेल्या प्रेमाला भक्ती म्हणतात. आपण आईवडिलांवर, गुरुजनांवर, इष्टदेवतेवर प्रेम करतो. या प्रेमालाच 'भक्ती' असे नाव आहे. अगस्त्यमहर्षी येथे प्रश्न विचारतात की, साधक एका स्थलातून दुसऱ्या स्थलात प्रवेश करतो तेव्हा त्यात कोणता भेद होतो? कोणते अंतर पडते? भक्ताला माहेश्वर कसे म्हटले जाते?

केन वा धर्मभेदेन भक्तो भवेत्॥१०.१॥

हा अगस्तींचा प्रश्न आहे. आधी जो 'भक्त' होता तो कोणत्या आचारभेदामुळे 'माहेश्वर' म्हटला जातो? त्यात कोणते स्थित्यंतर होते? कोणत्याही वस्तूचे स्वरूप बदलण्यामागे काही कारणे असतात. पाणी चुलीवर ठेवून त्याखाली अग्नी प्रज्वलित केला तर पाणी गरम होते. त्याच्या अवस्थेत परिवर्तन होते. गार पाण्यात हात घातला तर आपल्याला त्याचा फारसा त्रास होत नाही. कदाचित् हिवाळ्यात होईल. परंतु उन्हाळ्यात गार पाण्यात हात बुडवला तर सुखद अनुभव येतो. हेच पाणी अग्नीच्या संपर्कात आले तर त्यात परिवर्तन होते. हळूहळू ते गरम होते, उकळू लागते. इतकेच नव्हे तर त्याचे तापमान जेव्हा १०० उष्मांक इतके होते तेव्हा ते पाणी 'पाणी' राहत नाही, त्याची वाफ होते. भांड्यात सहजपणे घेता येणारा हा द्रवपदार्थ वाफेच्या रूपाने आकाशगामी होतो. त्याचे मेघात रूपांतर होते.

जे बाष्परूप झाले ते पाणीच आहे. परंतु कोणत्याही भांड्यातल्या पाण्याची वाफ होत नाही. त्यासाठी संस्काराची आवश्यकता आहे. ज्या पाण्याला अग्नीचा स्पर्श होतो त्याचेच रूपांतर वाफेत होते. त्याप्रमाणे भक्तस्थलातला साधक हळूहळू भक्तस्थलातील पंधरा अवांतरस्थले साधनाबळाने ओलांडून अंतिम अवस्थेत

के वले सहजे दाने निष्णातः शिवतत्परः।

ब्रह्मादिस्थानविमुखो भक्तो माहेश्वरः स्मृतः॥१०.२॥

असा सहजदानी होऊन माहेश्वरस्थलात प्रवेश करतो. भक्तस्थलाचे आचरण करणारा साधक सदैव भक्तच राहत नाही तर तो भक्त-अवस्था परिपक्व झाली की 'माहेश्वर' होतो.

पहिल्या इयत्तेत शिकणारा विद्यार्थी वर्षभर अध्ययन करतो, गुरुजनांजवळ शिक्षण घेतो, घरी जाऊन अभ्यास करतो. वर्षातून त्याची एकदा परीक्षा होते. ती एक तासाची, दोन तासांची अथवा तीन तासांची असते. वर्षभर अभ्यास करूनही जर त्याने परीक्षा दिली नाही तर तो दुसऱ्या इयत्तेत जाण्याला पात्र ठरत नाही. त्याला पुन्हा पहिल्याच इयत्तेत बसावे लागते. परीक्षा देऊनही जर त्याने नीट उत्तरे लिहिली नाहीत तर तो अनुत्तीर्ण होऊन दुसऱ्या इयत्तेत जायला अपात्र ठरतो. जो वर्षभर अभ्यास करतो, परीक्षेला बसतो आणि नीट उत्तरे लिहितो तोच दुसऱ्या इयत्तेत जायला अधिकारी ठरतो. पहिल्या इयत्तेतील सर्व विद्यार्थी दुसऱ्या इयत्तेत जातातच असे नाही. अर्थात् आजची गोष्ट वेगळी आहे. परीक्षा दिली काय अन् न दिली काय, त्याला ढकलत ढकलत वरच्या वर्गात नेतात. पण हे ढकलणे कोठपर्यंत? बोर्डाची दहावीची परीक्षा येईपर्यंत. तेथे मात्र कस लागून तो ढकलगाडीवरचा विद्यार्थी अनुत्तीर्ण होतो आणि बरीच वर्षे तेथे मुक्काम ठोकून राहतो. ज्याप्रमाणे एकेक इयत्ता ओलांडत विद्यार्थी पुढील इयत्तेत प्रवेश करतो त्याप्रमाणे या संसारात ईश्वरावर, गुरुवर, आईवडिलांवर प्रेम करणारे अनेक लोक असले तरी सर्वजण भक्तस्थलातून माहेश्वरस्थलात जाऊ शकत नाहीत. काहीजण आयुष्यभर भक्तस्थलातच राहतात. काहीजण भक्ती करतात, परंतु पूर्णांशाने कधी 'भक्त' होऊ शकत नाहीत.

आपल्याला भक्ती अतिशय सोपी वाटते. परंतु ती एवढी सोपी नाही. त्यामध्ये अनेक संकटे वाट अडवून उभी राहतात. जो भक्त नाही, ज्याच्याजवळ भक्ती नाही त्याला कधी संकटांशी सामना करावा लागत नाही. कारण त्याला बाहेर जायचे नसते, संसारातच राहायचे असते. ज्याला संसार पार करून जायचे आहे त्याच्यापुढे संकटे उभी ठाकतात. एखाद्या मनुष्याला गाव सोडून जायचे आहे, परंतु त्याने अनेकांकडून कर्ज घेतलेले आहे. तो जोपर्यंत गावात आहे तोपर्यंत कर्ज देणारे लोक त्याच्यामागे कर्ज फेडण्याचा तगादा लावत नाहीत. त्यांना वाटते की, तो आज ना उद्या आपले कर्ज चुकते करील किंवा त्याच्या पश्चात् त्याच्या मुलाबाळांकडून आपण ते वसूल करू. परंतु जर तो गाव सोडून जायला लागला तर सगळे देणेकरी त्याच्या घराजवळ जमून त्याची वाट अडवतात. म्हणतात, 'आधी आमचे कर्ज फेड आणि मग गाव सोडून जा. कर्ज फेडल्याशिवाय तुला गाव सोडू देणार नाही.'

त्याप्रमाणे जन्मलेल्या प्रत्येक जीवावर अनेक प्रकारचे कर्ज असते. ते फेडल्याशिवाय त्याला संसाराबाहेर कसे जाता येईल? भक्तीची वाट जीवात्म्याला संसाराबाहेर नेते. त्या वाटेवर पाऊल ठेवणाऱ्या मनुष्यासमोर आधीचे कर्ज संकटरूपाने उभे राहते. जन्मलेल्या प्रत्येक जीवावर तीन प्रकारचे ऋण असते. तीन ऋणांतून जीव जोपर्यंत मुक्त होत नाही तोपर्यंत त्याला मुक्ती मिळत नाही. देवऋण, गुरुऋण आणि पितृऋण ही ती तीन ऋणे होत. ईश्वराच्या कृपेने आपल्याला मानवजन्म मिळाला म्हणून त्याचे ऋण आपल्यावर आहे. मातापित्यांनी आपला देह घडवला म्हणून त्यांचेही ऋण आपल्यावर आहे. गुरूने आपल्या देहावर मंत्रसंस्कार केला म्हणून गुरूचे ऋण आपल्यावर आहे. जोपर्यंत या तीन ऋणांतून मनुष्य मुक्त होत नाही तोपर्यंत तो मोक्षाचा अधिकारी होऊ शकत नाही.

भक्ती ही एकाच इष्टदेवतेची केली तर ती फलद्रूप होते. पाणी हवे असेल तर एकाच ठिकाणी वीस-पंचवीस फूट जमीन खणली पाहिजे. वीस ठिकाणी एकेक फूट खोदले तर पाणी मिळणार नाही. आपली भक्ती विचलित असते. दहा देवांच्या मागे धावल्यावर कोणत्या रूपाने देवाने प्रसन्न व्हावे? म. बसवेश्वर म्हणतात:-

जगदगल मुगिलगल मिगेयगल निम्मगल
पाताळदिंदत्त निम्म श्रीचरण
ब्रह्मांडदिंदत्त निम्म श्रीमुकुट
अगम्य अगोचर अप्रमाण लिंगवे
यन्न करस्थळके बंदु चुलुकादिरय्या।

सर्व वेदान्ताचे सार त्यांनी या एकाच वचनात सांगितले आहे. लिंगाचा अंत कुठे आहे हे ब्रह्मदेवाला देखील कळले नाही. म्हणून त्याला अगम्य, अगोचर असे म्हटले गेले. लिंगपुराणात याविषयी विस्तृत कथा आली आहे. अशा व्यापक लिंगतत्त्वाची उपासना करण्यासाठी आचार्यांनी इष्टलिंगाच्या रूपाने ते आपल्या हातावर ठेवले. इष्टलिंगधारणेची अथवा तळहातावर ठेवून त्याचे पूजन करण्याची परंपरा कशी निर्माण झाली? याची कारणे आहेत. ज्योतिर्लिंगाच्या दर्शनासाठी बारा ठिकाणी आपल्याला हिंडावे लागते. काशी, रामेश्वर, केदार, सोमनाथ अशा कित्येक तीर्थक्षेत्रांना भेटी देऊनसुद्धा मनाला शांती मिळतेच असे नाही. मनोवृत्तीला अंतर्मुख केल्याविना माणसाला शांती मिळणार नाही. शांती, सुख हे बाहेर नाहीच, ते आत आहे. रात्रभर झोपून सकाळी उठल्यावर मनुष्य म्हणतो की, 'मी सुखाने झोपलो होतो.' सुखेन सुप्तोऽहं न किंचिदवेधिषम्।

निद्रावस्थेतील सुख हा एक मुक्तीचा नमुना आहे, सँपल आहे. व्यापारी आपल्या गोदामातील वस्तूंचे सँपल दुकानात ठेवतात. तसे गाढ निद्रा म्हणजे सुषुप्ति-अवस्था हा समाधिसुखाचा नमुना आहे. या अवस्थेत जीवाला कोणत्याही प्रकारचे दुःख भोगावे लागत नाही. उलट सुखाचा अनुभव येतो. सुखदुःख भोगण्यासाठी आपल्याकडे जागृतावस्था आणि स्वप्नावस्था आहेत. परंतु सुषुप्ति-अवस्था या दोन्हींच्या पलीकडची असून तिच्यात दुःखानुभव येत नाही, तर अल्पांशाने आनंदाची अनुभूती येते. हा आनंदच माणसाला दिवसभर उत्साहाचे देणे देऊन जातो. आनंदाने जीवाची निर्मिती होते. आनंदामुळे जीव जिवंत राहतो आणि शेवटी आनंदातच जीव विलीन होतो. म्हणून आनंद हेच ब्रह्म होय.

संसारात सुखदुःख मिळते, परंतु आनंद मिळत नाही. जीवात्म्याला आनंद मिळाला नाही तर तो जिवंत राहणे कठीण. झोप न घेणारा मनुष्य किती दिवस जगू शकेल? चारपाच दिवस तो झोपेवाचून काढील. परंतु सहाव्या दिवशी केव्हा झोप लागली हे त्याला कळणार देखील नाही. झोप आपल्या आयुष्याला कवटाळून बसली आहे. माणसे पूजा करताना झोपतात, आशीर्वचन ऐकताना देखील छान झोप काढतात. झोपेला स्थळकाळाचे भान नसते. ती कुठेही, कधीही येते. या झोपेत म्हणजे निद्रावस्थेत माणसाला जो आनंद मिळतो तो मुक्तिसुखाचा एक अंश आहे. एक सँपल आहे. मातेच्या गर्भात मूल चोवीस तास हा आनंद उपभोगते. ते केवळ झोपलेले असते. त्याला कमावण्याची चिंता नसते की खाण्याची. जन्मल्यानंतर ते केवळ दूध पिण्यापुरते जागे असते, नंतर दिवसभर झोप काढते. गर्भातली झोप थोडी कमी होते. जसजसे वय वाढत जाते तसतशी झोप कमी कमी होत जाते. सात-आठ तास झोपेत जे निरंतर सुख मिळते तेवढे सुख संसारातील अन्य कोणत्या ठिकाणी मिळते? कोणत्या विषयांत मिळते?

शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध हे पाच विषय संसारात आहेत. शब्द-श्रवण हे किती काळ आपल्याला आनंद देईल? आज आशीर्वचन चालू होऊन अर्धा तास झाला. तुम्ही आणखी अर्धा तास बसू शकाल. सतत आठ तास श्रवणातला आनंद आपण घेऊ शकत नाही. नाटक, चित्रपट पाहणे हे तीन तासांपुरते. याचप्रमाणे स्पर्श, रस आणि गंध या विषयांपासून मिळणारे सुखदेखील क्षणिक आहे. त्या मानाने निद्रासुख मनुष्याला दीर्घकाळ मिळते. ते सुख हा आत्म्याचाच आनंद आहे. 'तस्यैवानंदस्य मात्रामुपजीवन्ति।'

संसारात ज्याला आम्ही सुख म्हणतो त्यात याच आनंदाचा एक अंश असल्यामुळे आपल्याला ते आनंददायी वाटते. वस्तुतः सुख म्हणजे आनंद नव्हे. जर सुख आत असेल, आत्मरूपात असेल तर वृत्ती अंतर्मुख केली पाहिजे. त्यासाठीच आचार्यांनी आपल्या इष्टलिंग प्रदान केले आहे. आता तुम्हाला इकडे तिकडे पळण्याची गरज नाही. तुम्हाला ध्यान करायचे असो वा जप करायचा असो, तो या इष्टलिंगाच्या साक्षीने करा. यामुळे काय होईल? शेतात एकाच ठिकाणी पन्नास फूट खोदल्याने जो फायदा होतो तसा फायदा होईल. ज्याची इष्टलिंगावर श्रद्धा नसते त्याची अन्य देवतेवर श्रद्धा असणे शक्य नाही. इष्टलिंगावरील श्रद्धेचा जेव्हा उत्कर्ष होतो तेव्हा तिला 'निष्ठाभक्ती' म्हणतात.

भक्तेर्यदा समुत्कर्षोः भवेद् वैराग्यगौरवात्।

तदा माहेश्वरः प्रोक्तो भक्तः स्थिरविवेकवान्॥१०.३॥

आचार्य सांगतात की, आपल्या मनातील वैराग्यभावाने भक्तीचा उत्कर्ष होतो, तेव्हा श्रद्धाभक्तीच निष्ठाभक्तीत परिवर्तित होते. 'निश्चयेन तिष्ठतीति निष्ठा।' निरंतर एकाच ठिकाणी राहणारी भक्ती ती 'निष्ठाभक्ती' होय. जशी तेलाची धार. ती अखंडपणे एकाच ठिकाणी पडत असते. तशी श्रद्धा समग्ररूपाने एकाच दिशेने प्रवाहित होते तेव्हा ती निष्ठा. रुद्राभिषेक करताना जलधारा अखंड शिवलिंगावर वर्षत राहावी अशी योजना आपण करतो. त्याला अर्थ कोणता? तर जशी जलधारा शिवलिंगावर अखंड पडत असते तसे आपले मन त्याच्यावर जडले पाहिजे. असे घडले तर आपल्या ठिकाणी शक्तिसंचार होईल. येथे इतके विजेचे दिवे जळताहेत. पंखा फिरतो आहे, ध्वनिक्षेपकावरून तुमच्यापर्यंत आवाज येतो आहे. हे कोणाचे सामर्थ्य आहे? हे विजेचे सामर्थ्य. बल्बचा संबंध जोपर्यंत विजेशी आहे तोपर्यंत इथे प्रकाश राहिल आणि ज्याक्षणी हा संबंध तुटेल त्याक्षणी येथे अंधार पसरेल. त्याचप्रमाणे भगवान शिव सुखाचा, शांतीचा आणि आनंदाचा सागर आहे. त्याच्याशी जेवढा काळ आपला संबंध राहिल तेवढा काळ सुखाचा, शांतीचा आणि आनंदाचा. संबंध जेव्हा सुटेल तेव्हा दुःखाचे भयाण, काळोख भरलेले साम्राज्य आपल्यापुढे उभे असेल. हा जुळलेला संबंध अतूट राखण्याचा प्रयत्न म्हणजे निष्ठाभक्ती होय. आपण ऐकतो की पाण्याचा थेंबच मोती बनतो. परंतु कुठलेही पाणी मोती होत नाही. स्वाती नक्षत्रातील पाऊस थेंब जेव्हा शिंपल्यात पडतो तेव्हाच तो मोती बनतो. एका सुभाषितकाराने म्हटले आहे:-

संतत्पायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न ज्ञायते।

मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं राजते॥

स्वात्यां सागरशुक्तिमध्यपतितं तन्मौक्तिकं जायते।

प्रायेणाधममध्यमोत्तमजनः संसर्गतो जायते॥

स्वाती नक्षत्रातील पाऊस कोसळतो आहे. तो तापलेल्या लोहगोळ्यावर पडला तर? त्याची तत्काळ वाफ

होईल. कमलदलावर पडला तर पहाटे एखाद्या रसिकाला मोत्याप्रमाणे भासेल. परंतु वायूच्या एखाद्या झुळकीने हा मोती टपकून खाली पडून मातीत मिसळेल. समुद्रातल्या शिंपल्यात जर हा पाऊस पडला तर मात्र त्याचे सुंदर मोत्यात रूपांतर होईल. परंतु स्वातीमधला सगळा पाऊस मोती बनत नाही. त्याचप्रमाणे इष्टलिंगावरील श्रद्धाभक्ती जेव्हा निष्ठाभक्ती होते तेव्हा भक्तस्थलातील साधक माहेश्वरस्थलात प्रवेश करतो. भक्त आणि माहेश्वर यांच्यात एकच फरक आहे. जो 'भक्त' असतो त्याची भक्ती इष्टलिंगाबरोबरच अन्य देवतांवरही असते, परंतु 'माहेश्वरा'ची भक्ती केवळ इष्टलिंगावरच असते. म्हणून 'कोणत्या आचारभेदाने भक्त हा माहेश्वर बनतो?' या अगस्त्यमुनीच्या प्रश्नाचे जगद्गुरू रेणुकाचार्यांनी असे उत्तर दिले आहे:-

भक्तेर्यदा समुत्कर्षो भवेद् वैराग्यगौरवात्।

तदा माहेश्वरः प्रोक्तो भक्तः स्थिरविवेकवान्॥१०.३॥

'भक्तस्थला'तील साधकाजवळ वैराग्यभावना कमी असते. त्याच्याजवळ सांसारिक भाव असतो, आशा, अभिप्सा असते. ईश्वराजवळ तो जातो सांसारिक गोष्टी मागण्यासाठी. परंतु 'माहेश्वर' मात्र इतर काही मागण्यासाठी ईश्वराकडे जात नाही. तो ईश्वराजवळ जातो ते ईश्वरालाच मागण्यासाठी. आपण मात्र ईश्वराला वाटेल ते मागतो. माणसे तीर्थयात्रा करतात. कुणी काशीला जातात, कुणी रामेश्वरला. परत आल्यावर सर्व नातलगांना बोलावून मावंदे घालतात, जेवण देतात. ज्या क्षेत्राची आपण यात्रा करतो त्या क्षेत्राची अधिष्ठातृ देवता आपल्या सोबत आलेली असते. परंतु आपण तिला घरात घेत नाही. सर्वांच्या साक्षीने पाहुणचार करून तिला परत पाठवतो. देवतेला परत पाठवणारेही काही भक्त असतात हे लक्षात घ्या. त्यांना ईश्वराची गरज नसते. त्यांना ईश्वराच्या अनुग्रहाने शेत, घर, मुले हे सारे हवे असते. परंतु ईश्वरासाठी ईश्वरावर प्रेम करतो तो 'माहेश्वर' होय.

एक राजा होता. आपल्या पश्चात् उत्तराधिकारी कोणाला नेमावे? असा त्याला प्रश्न पडला. त्याने नगरात दवंडी पिटवली की, 'उद्या सूर्योदयापासून ते सूर्यास्तापर्यंत राजा उद्यानात बसणार आहे. जो कोणी त्याला फक्त स्पर्श करील तो राज्याचा उत्तराधिकारी होईल.'

दवंडी ऐकून नागरिकांना आनंद झाला. राजपद मिळणे किती सोपे आहे? केवळ राजाला स्पर्श केला की झाले. जो तो तयारीला लागला. दिवस उजाडताच प्रत्येकजण उद्यानाकडे धावत सुटला. पण तेथे जाऊन पाहतात तो सगळीकडे दुकानेच दुकाने थाटलेली. पेयांची, मिठायांची, वस्त्रांची, दागिन्यांची आणि विशेष म्हणजे 'आज जो कोणी जे काही घेईल ते त्याला मोफत मिळेल' अशी सूचना लावलेली.

सर्वांना वाटले, मोफत मिळते तर सोडा कशाला? चांगले खाऊन पिऊन घेऊ पोटभर, वस्त्रे दागिने घेऊ भरपूर आणि नंतर राजाला स्पर्श करू. दिवस पडलाय त्यासाठी. सगळेजण खाण्यापिण्यात, वस्तू जमा करण्यात गुंतले. राजाकडे लक्षच दिले नाही. सूर्यास्त झाला. कोणीच आले नाही म्हणून राजा रागावला. त्याने प्रधानाला विचारले, "कोणीच कसे आले नाही मला स्पर्श करायला?"

"कसे येतील महाराज?" प्रधान उत्तरला, "आपण सर्व वस्तू मोफत ठेवल्या, त्या घेता घेता त्यांना वेळच मिळाला नाही आपल्यापर्यंत पोचायला!"

हे ऐकताच राजा रागावला. त्याने फर्मावले, "सर्वांना धरून आणा, त्यांच्याकडून वस्तू हिसकावून घ्या आणि प्रत्येकाला शंभर कोरडे मारा."

प्रधानाने त्याप्रमाणे केले. तेव्हा सर्व लोकांना पश्चात्ताप झाला. क्षुद्र मोहासाठी आपण राज्य घालवले, वस्तूही आपल्याजवळ राहिल्या नाहीत आणि वर कोरडेही खावे लागले.

ही प्रत्येकाच्या जीवनाची कथा आहे. ईश्वराने आपल्याला संसारात पाठवले कशाला? त्याला वाटले की माणूस आपली पूजा करील, सेवा करील, भक्ती करील. मग आपण त्याला आपले स्वरूप देऊ. परंतु किती जणांना वेळ आहे? सगळे गुंतलेले आहेत आपापल्या व्यापांत. त्यांना ईश्वरापेक्षा इतर वस्तूंचाच अधिक मोह. म्हणून सांसारिक वस्तूंसाठी ईश्वरावर प्रेम करणारा 'भक्त' आहे तर ईश्वरासाठी ईश्वरावर प्रेम करणारा 'माहेश्वर' आहे. भक्त आणि माहेश्वर यात एवढेच अंतर आहे, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन समाप्त करीत आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

वीरशैव समाज भवन, नागपूर
१२ ऑगस्ट १९९१

आशीर्वचन दुसरे

माहेश्वरप्रशंसास्थल-१

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

अगस्त्यऋषींच्या प्रश्नाला उत्तर देताना जगद्गुरू रेणुकाचार्य म्हणतात:-

केवले सहजे दाने निष्णातः शिवतत्परः।

ब्रह्मादिस्थानविमुखो भक्तो माहेश्वरः स्मृतः॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी १०.२)

भक्तस्थलातला साधक माहेश्वरस्थलात आल्यानंतर त्याची योग्यता कोणती, हे येथे सांगितले आहे. तो सहजदान करण्यात निष्णात असतो, ही पहिली योग्यता होय. 'श्रीसिद्धान्तशिखामणी'त दानाचे तीन प्रकार सांगितले आहेत. सोपाधिक दान, निरुपाधिक दान आणि सहजदान. दानाविषयी उपनिषदात एक सुंदर कथा आली आहे.

एकदा ब्रह्मदेवाकडे देव, दानव आणि मानव गेले आणि 'आम्हा सर्वांना एकदाच उपदेश करा' अशी त्यांनी प्रार्थना केली. एकेकाला उपदेश करणे सोपे आहे, परंतु समूहाला- त्यातही ते वेगवेगळे असतील- तर उपदेश करणे कठीण आहे. कारण प्रत्येकाची बुद्धी भिन्न प्रकारची असते. प्रत्येकजण उपदेशाचा आपापल्या परीने अर्थ लावत असतो. ब्रह्मदेवांनी तिघांनाही 'द' या एका अक्षराचा उपदेश केला.

'द'चा अर्थ कोणता?' देवांनी विचारले.

'दम.' ब्रह्मदेवांनी उत्तर दिले. देव हे भोगी असतात. म्हणून त्यांना इंद्रियनिग्रह करा (दम) असा ब्रह्मदेवांनी उपदेश केला.

'आम्ही' 'द' चा कोणता अर्थ घ्यावा?' दानवांनी विचारले.

‘दया.’ ब्रह्मदेव उत्तरले. दानव क्रूर, दयाहीन असतात, म्हणून त्यांना दया करा असा उपदेश मिळाला.

‘आमच्यासाठी अर्थ कोणता?’ मानवांनी विचारले. तेव्हा ब्रह्मदेव हसून म्हणाले, ‘दत्त.’ मानव स्वभावतः लोभी असतात. त्यांना त्याग शिकवण्यासाठी दान करा असा उपदेश दिला. तुलसीदासांनी म्हटले आहे:-

लोभ पापका बाप बखाना दान धर्मका मूल।

लोभामुळे आणि दानामुळे काय घडते? लोभ हा पापाचा बाप आहे. लोभामुळे पापेच उत्पन्न होतात. लोभी मनुष्य काय करील हे सांगता येत नाही. लोभ हा दुर्गुण आहे. लोभी माणूस स्वतःसाठी द्रव्य वेचत नाही तर मग इतरांसाठी काय वेचणार? म्हणून तो इहलोकात सुखी नसतो आणि परलोकातही सुखी होत नाही. म्हणून दान हा धर्म आहे, ते एक कर्तव्य आहे. आपण संपादिलेल्या द्रव्यात चौघे भागीदार असतात. धर्म, राजा, चोर आणि अग्नी. यांत धर्म श्रेष्ठ आहे. तो प्रथम आपल्यापुढे येऊन वाटा मागतो. सगळे मागत नाही. संपत्तीचा केवळ दहावा हिस्सा मागतो. आपण तो देत नाही. मग राजा येतो. राजा म्हणजे सरकार. आपण त्यालाही देत नाही. संपत्ती दडवून ठेवतो. पण चोराच्या नजरेतून संपत्ती सुटत नाही. एकवेळ आपण ठेवलेली वस्तू आपल्याला सापडणार नाही. पण चोराला मात्र नेमकी सापडते. काही जण चोराच्या नजरेला येणार नाही अशा प्रकारे संपत्ती लपवून ठेवतात. नंतर अग्नी येतो आणि सारे काही भस्मसात करतो. त्याला टाळणे कठीण आहे. म्हणून जो धर्माला प्रथम वाटा देतो त्याची संपत्ती सुरक्षित राहते आणि तो इहपरलोकी सुखी होतो.

शास्त्रे सांगतात की, या जन्मात आपण सुखी का आहोत? तर गेल्या जन्मात आपण केलेल्या दानाचे हे फळ आहे. आपल्या घरासमोर भिक्षा मागायला येणारा भिक्षुक केवळ भिक्षा मागायला येत नाही, तर शिकवण देण्यासाठी येत असतो.

गृहं गृहमटन् भिक्षुः शिक्ष्यते न तु याच्यते।

अदत्त्वा मादृशो मा भूः दत्त्वाच त्वादृशो भव।।

न देऊन माझ्यासारखे भिकारी होऊ नका. तर देऊन तुमच्यासारखे धनिक व्हा. पूर्वजन्मी काही न दिल्यामुळे मी असा दरिद्री झालो, अन्नासाठी मला दारोदार हिंडावे लागते, असे तो सांगत असतो. अशी शिकवण देत भिक्षुक सर्वत्र फिरत असतो. याचा अर्थ असा की, या जन्मात आम्ही जी सुखे भोगत आहोत ती या जन्मातली कमाई नसून पूर्वजन्मातली आहे. या जन्मात जी कर्मे आपण करू त्याची फळे पुढील जन्मात भोगावी लागणार आहेत.

एखादा मनुष्य दुकानात नोकरी करतो. त्याला पगार मिळतो. एक तारखेला. ऑगस्टच्या एका तारखेला मिळणारा पगार हा ऑगस्ट महिन्याचा पगार नव्हे. तर जुलै महिन्याचा आहे. ही या जगातील गोष्ट आहे. ‘यथा दृश्यते तथा कल्प्यते.’ या लोकातल्या व्यवहाराचा विचार करून आपल्याला परलोकाचा विचार करायला पाहिजे. पूर्वजन्मीच्या दानामुळेच आपण या जन्मी श्रीमंत आहोत असे मानले पाहिजे. या जन्मी जर दान केले नाही तर पुढील जन्म दरिद्री ठरलेलाच आहे.

एक सुंदर कथा आहे. एक श्रीमंत मनुष्य होता. धन, भरपूर शेती त्याच्याकडे होती. परंतु कोणाला काही देणे त्यांना माहीत नव्हते. त्यांच्या गल्लीत कोणी भिक्षुक येऊ शकत नव्हता. त्याच्या मुलाचे लग्न झाले. सून सुसंस्कृत घराण्यातली होती. दान देणे, संतांचा आदरसत्कार करणे हा तिचा स्वभाव होता. सासरचे वातावरण

तिच्या स्वभावाशी प्रतिकूल होते. स्वतः शिजवणे आणि स्वतःच खाणे. इतरांचा तिळमात्र विचार नाही. गीतेत म्हटले आहे, 'भुंजते ते त्वघं पापा ये पचंत्यात्मकारणात्।'

जे केवळ आपल्यासाठीच अन्न शिजवतात, कोणाला त्यातला कणही देत नसतील तर त्या घरातली माणसे अन्न खात नाहीत तर पापच शिजवतात, पापच खातात आणि शेवटी नरकात जातात. प्रत्येक गृहस्थाने आपल्या अन्नातील थोडा तरी भाग इतरांना देणे हे त्याचे कर्तव्य असते. घरातली पहिली भाकरी पहिल्या मुलाने खाऊ नये आणि शेवटची भाकरी लहान मुलाने खाऊ नये, अशी एक समजूत आहे. याचा अर्थ असा की तुमच्या अन्नाचा आरंभ आणि शेवट दानात व्हायला हवा. पहिली आणि शेवटची भाकरी दान केल्यानंतर मधल्या भाकरी धर्माने परिपूर्ण होतात आणि त्यांच्या सेवनाने आपली धार्मिक भावना वाढीस लागते. कारण 'अन्नमयं हि सोम्य मनः आपोमयः प्राणः।' आपले मन म्हणजे अन्नाचा सूक्ष्म परिणाम होय. आपण जसे अन्न खाऊ तसे आपले मन बनेल. म्हणून वीरशैवसिद्धान्तात सर्व वस्तू इष्टलिंगाला अर्पण केल्यावरच त्यांचा उपभोग घ्यावा असे म्हटले आहे. मग तो प्रसाद होतो.

गीतेत म्हटले आहे, 'प्रसादस्तु प्रसन्नता।' जो प्रतिदिनी प्रसाद सेवन करतो त्याचे मन सदैव प्रसन्न राहते. लोक नेहमी विचारतात, 'महाराज, आमच्या मनात शांती नाही, प्रसन्नता नाही!' याचे कारण काय? तर तुम्ही रोज प्रसादाचे सेवन करीत नाही. जर तुम्ही रोज प्रसाद घेतला तरच तुमचे मन प्रसन्न राहील. शिजवलेला पदार्थ ईश्वरार्पण केला की तो प्रसाद होतो. जोपर्यंत पदार्थात समर्पणभाव नाही तोपर्यंत तो 'पदार्थ' आहे. परंतु समर्पणभाव त्यात आला की तो 'प्रसाद' होतो.

तुम्ही कधी मंदिरात, कधी संताकडे, कधी जगद्गुरूंकडे जाता तेव्हा सोबत काही फळे घेऊन जाता. नारळ, केळी घेऊन मंदिरात जाताना जर कुणी विचारले की, 'तुमच्या हाती काय आहे? आणि हे कोणाचे आहे?' तर तुम्ही उत्तर देता की, 'हे नारळ आहे, केळी आहेत आणि हे माझे आहे.'

मंदिरातून परतताना जर कोणी विचारले, 'तुमच्या हाती काय आहे?' तर तुम्ही सांगता, 'हा प्रसाद आहे.' त्यावेळी तुम्ही केळी, नारळ असे शब्द उच्चारत नाही. त्या सर्वांना केवळ 'प्रसाद' असेच संबोधता. 'हा कोणाचा आहे?' असे विचारल्यावर सांगता, 'हा शिवाचा प्रसाद आहे. जगद्गुरूंचा प्रसाद आहे.' पदार्थ आणि प्रसाद यांत फरक कोणता? तर जोपर्यंत पदार्थाच्या ठिकाणी ममत्वभाव आहे तोपर्यंत तो 'पदार्थ' असतो आणि ममत्व संपून समर्पणभाव आला की तो 'प्रसाद' होतो. 'हा माझा' असे म्हटले की 'पदार्थ' आणि 'हा ईश्वराचा' असे म्हटले की 'प्रसाद.' म्हणून ईशावास्योपनिषदात म्हटले आहे, 'तेन त्यक्तेन भुंजिथाः माघृथः कस्यस्विद्धनम्।' अन्न, वस्त्र इत्यादींचा उपभोग घेण्याआधी ते इतरांना अर्पण करून सेवन करावेत, अशी आपल्याकडे प्राचीन रूढी आहे.

त्या श्रीमंत माणसाच्या सुनेला घरातल्या माणसांचे वर्तन योग्य वाटले नाही. या घरात संत येत नाहीत, कोणी भिक्षुक येत नाही, घरातील माणसे कधी मंदिरात जात नाहीत. कोणाला कधी काही देत नाहीत. केवळ स्वतःतच मग्न आहेत. त्यामुळे तिचे मन उबगले. एके दिवशी अचानक एक भिक्षुक दाराशी आला आणि त्याने साद घातली, 'ॐ भवति भिक्षां देहि.'

सुनेला मोठा आनंद झाला. कोणीतरी भिक्षुक आपल्या दारी आला, हे भाग्यच. परंतु सासूच्या धाकाने तिने

त्याला काही वाढले नाही.

“बाबा, पुढल्या घरी जा.” ती म्हणाली.

“का? तुझ्या घरात अन्न नाही?” भिक्षुकाने विचारले.

“आहे, पण ते शिळे आहे.” ती उत्तरली.

“मग शिळेच वाढ. मी कुठे ताजे अन्न मागतोय?” भिक्षुक म्हणाला.

“बाबा, अन्न थोडेच आहे. पुढे जा.” सून म्हणाली व भिक्षुक पुढे निघून गेला. हे सारे संभाषण सासूने ऐकले. तिला खूप राग आला. नवरा घरी आल्यावर तिने सुनेबद्दल तक्रार केली, ‘ही कुलमर्यादेचे उल्लंघन करते, घरात शिळे अन्न आहे, तेदेखील थोडेच आहे अशी बदनामी करते. हिला माहेरी पाठवा. आपण मुलाला दुसरी बायको करून देऊ.’

सासऱ्याने विचार केला आणि सुनेला बोलावून विचारले, “तू या घरात आल्यापासून एकदादेखील तुला शिळे अन्न खावे लागले नाही. आपल्या घरी कणगी-पोती भरलेली आहेत. मग तू भिकाऱ्याला असे का म्हणालीस?”

तेव्हा सुनेने उत्तर दिले, “मी जे बोलले ते खरेच आहे. सकाळी शिजवलेले अन्न संध्याकाळी शिळे होते. तुमच्या घरातले धनधान्य हे पूर्वजन्मातल्या सत्कर्माचे फळ आहे. मग ते ताजे कसे असेल? हे तर गेल्या जन्मातले आहे.”

सासऱ्याच्या थोडे थोडे लक्षात येऊ लागले. हिचे बोलणे साधे नाही. आध्यात्मिक आहे. त्याने विचारले, “आपल्या घरी थोडेच अन्न आहे असे तू का म्हणालीस?”

सून उत्तरली, “या जन्मात तुम्ही काही दानधर्म, सत्कर्म करीत नाही. म्हणजे कमाई काहीच नाही. जे आहे तेच खात बसलात. आज ना उद्या केव्हातरी ते सरणारच आहे. म्हणून ते थोडे आहे.”

सासऱ्याच्या डोक्यात प्रकाश पडला. त्याने धान्याच्या कोठाराची किल्ली सुनेच्या हाती देऊन सांगितले, “आजपासून तू सर्व व्यवहार सांभाळ.”

सुनेने कोठार उघडल्यावर तिला सारे धान्य किडलेले दिसले. तिने तेच धान्य दळून त्याच्या भाकरी करून सासऱ्याला वाढल्या. त्या पाहून सासरा रागावला. या कृत्याबद्दल त्याने सुनेला जाब विचारला. तेव्हा ती म्हणाली, “या जन्मात तुम्ही दानधर्म केला नाही म्हणून पुढच्या जन्मी तुमच्या नशिबी असेच अन्न येणार आहे. त्याची तुम्हाला सवय व्हावी आणि पुढे जड जाऊ नये म्हणून मी असे अन्न तुम्हाला वाढले.”

सासऱ्याने सुनेचे मोठेपण ओळखले आणि तिच्या सांगण्यानुसार तो वागू लागला.

जोपर्यंत मनुष्यात धर्मभावना जागी होत नाही तोपर्यंत तो सुधारणे शक्य नाही. म्हणून ब्रह्मदेवांनी मनुष्याला ‘द’ म्हणजे ‘दत्त’ असा उपदेश केला. जोपर्यंत मनुष्य दान करीत नाही तोपर्यंत त्याचे मन विशाल होत नाही. दान न देणाऱ्याला ब्रह्मज्ञान होणे शक्य नाही. कारण ब्रह्म विशाल आहे. एवढ्या विशाल तत्त्वाला जाणण्यासाठी मनही तेवढे विशाल करावे लागेल. दानाचे अंतिम फळ ब्रह्मज्ञानाची प्राप्ती हे आहे.

‘श्रीसिद्धान्तशिखामणी’त जगद्गुरू रेणुकाचार्यांनी सोपाधिक, निरुपाधिक व सहज असे दानाचे तीन प्रकार सांगितले आहेत. प्रतिफळाची अपेक्षा ठेवून केलेले दान हे सोपाधिक दान होय. अपेक्षा ठेवली अथवा न ठेवली तरी दानाचे फळ मिळणारच. परंतु प्रतिफळाची अपेक्षा ठेवून केलेले दान हे सोपाधिक दान. प्रतिफळाची अपेक्षा

न करता केलेले दान निरुपाधिक दान होय. 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन' या गीतोक्तीनुसार हे दान केले जाते. देय वस्तू, देणारा आणि घेणारा असे भेद न राहता घडलेले दान हे सहजदान होय. हे दान अत्यंत कठीण आहे. मी देतो आहे ही भावना देणाऱ्याच्या मनात नसावी आणि मी घेतो आहे ही भावना घेणाऱ्याच्या मनात नसावी. हे कठीण वाटले तरी बुद्धी व्यापक झाली तर हे शक्य होते. डाव्या हातातला रुपया उजव्या हातात ठेवला तर कोणी दिला आणि कोणी घेतला? देणे-घेणे या भावनाच येथे उत्पन्न होत नाहीत. कारण डावा हात व उजवा हात आपलाच आहे. त्याप्रमाणे परकेपणाची भावना जेथे संपुष्टात येते तेथे सहजदान घडते.

जगद्गुरू रेणुकाचार्य सांगतात की, भक्तस्थलातील साधक व माहेश्वरस्थलातील साधक यांच्यात हा फरक आहे. भक्तस्थलातील साधक मी देतो या भावनेने दान देत असतो. त्याची दानक्रिया 'सहज' झाली की तो माहेश्वर होतो. देणाराही शिव, घेणाराही शिव अशी भावना स्थिर झाली की सहजदान घडते. वस्तुतः आत्मा एकच आहे. 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः।' जसे आकाश सर्व घराघरांत आणि बाहेर एकच आहे. कर्नाटकातले आकाश आणि महाराष्ट्रातले आकाश यांत भेद नाही. भारतातले आणि इंग्लंडमध्ये आकाश एकच आहे. त्याचप्रमाणे आत्मा एकच आहे.

रामायणात एक प्रसंग आहे. रामाचा राज्याभिषेक झाला त्यावेळी हनुमंताने नमस्कार करताच रामाने विचारले, "तू कोण आहेस?"

अपरिचिताला विचारावा असा प्रश्न रामाने विचारलेला ऐकून हनुमंताला आश्चर्य वाटले. रामाचे काम झाले, आता त्याला आपण परके वाटणारच, असाही विचार त्याच्या मनात येऊन गेला. परंतु हनुमंत बुद्धिमान होता. 'बुद्धिमतां वरिष्ठः।' त्याने विचार केला की रामाने असे का विचारले असावे? 'तू कोण?' याचे उत्तर मी शरीर, मी जीव, मी आत्मा असेही देता येते. म्हणून त्याने रामाला विचारले,

"आपण जो प्रश्न केला तो शरीरदृष्टीने की आत्मदृष्टीने? देहदृष्टीने मी आपला दास आहे. जीवदृष्टीने मी आपला अंश आहे आणि आत्मदृष्टीने मी आपले स्वरूपच आहे. आपल्यात आणि माझ्यात काही भेद नाही."

देह दृष्ट्या तु दासोऽहम्, जीव दृष्ट्या त्वदंशकः आत्म दृष्ट्या त्वमेवाहम्।

हनुमंताचे उत्तर ऐकून रामाला आणि ज्ञानी लोकांना समाधान वाटले. आत्मा एकच असून आत्मा व परमात्मा यांच्यात भेद नाही, असे या कथेचे तात्पर्य आहे.

महेश्वरावर नितांत श्रद्धा ठेवणारा तो माहेश्वर. सर्व देवांचा देव तो महादेव. शिव सर्वांना पूज्य आहे. का पूज्य आहे? कारण शिवाने सर्व काही दान केले. स्मशानात राहणे पसंत केले, सर्पांचे अलंकार घातले. शंकराचे चरित्र हे वैराग्यमय चरित्र आहे. जो त्यागी असतो तो पूज्य होतो. शंकराने केवळ शिकवण दिली नाही तर आचरण करून दाखविले. अशा महेश्वराच्या ठिकाणी नितांत श्रद्धा ठेवणारा तोच माहेश्वर होय, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन समाप्त करित आहोत.

॥ॐ शांतिः शांतिः शांतिः॥

वीरशैव समाज भवन, नागपूर

१३ ऑगस्ट १९९१

आशीर्वचन तिसरे

माहेश्वरप्रशंसास्थल-२

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

विश्वस्मादधिको रुद्रो विश्वानुग्रहकारकः।

इति यस्य स्थिरा बुद्धिः स वै माहेश्वरः स्मृतः॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १०.८)

ज्याला आम्ही 'महेश' म्हणतो त्याचे दुसरे नाव 'रुद्र' आहे. ब्रह्मा-विष्णु-महेश असे आपण म्हणतो आणि ब्रह्मा-विष्णु-रुद्र असेही म्हणतो. महेशच 'रुद्र' आहे. रुद्र कसा आहे? तर 'विश्वस्मात् अधिकः।' विश्व या शब्दाचे प्रपंच व नारायण असे दोन अर्थ आहेत. ब्रह्मा निर्माता, विष्णु पालनकर्ता व रुद्र संहार करणारा आहे. 'रोदयतीति रुद्रः।' जो लोकांना रडवतो तो रुद्र होय. सृष्टिसंहार होताना सर्व लोक रडतात. कोणाच्या घरी मृत्यू झाला तर परिवारातील सर्व रडू लागतात. असा हा रडवणारा देव केवळ रडवतच नाही तर 'रुद्र दुःख द्रावयतीति रुद्रः।' आमची सर्व दुःखे दूर करणारा तोच आहे. म्हणून श्रीरुद्राचे पठण-पारायण केल्याने आपली दुःखे दूर होतात.

मृत्यू हा प्रकृतीचा सहजधर्म आहे. गीतेत भगवंतांनी म्हटले आहे, 'न त्वं शोचितुमर्हसि।' कितीही विचार केला तरी आपण जे टाळू शकत नाही त्याची फार चिंता करू नये. जन्म-मृत्यू हे शरीराचे सहजधर्म आहेत. जो जन्मतो तो निश्चित मृत्यू पावणार. जो उत्पन्न होतो त्याचे सहा विकार शास्त्रात सांगितले आहेत. अस्ति, जायते, विवर्धते, विपरिणमते, अपक्षीयते व विनश्यति. मातृउदरात गर्भसंभव झाला की त्याचे अस्तित्व जाणवते (अस्ति). त्यानंतर त्याचा जन्म होतो (जायते), तो वाढतो (विवर्धते), तो परिपक्व होतो (विपरिणमते), त्याचा ऱ्हास होतो (अपक्षीयते) आणि शेवटी तो मृत्यू पावतो (विनश्यति). उत्पन्न झालेले सारे नष्ट होते. ही सृष्टिप्रक्रिया आहे. या सृष्टिक्रमात निर्मितीकार्य ब्रह्मदेव सांभाळतो, पालन विष्णू करतो आणि संहारकार्य रुद्र सांभाळतो.

हा संहारक रुद्र म्हणजे भगवान शिव आपल्यावर एकप्रकारे अनुग्रहच करतो. आजवर उत्पन्न झालेल्या जीवांचा संहार झाला नसता तर नंतर जन्मणाऱ्या जीवांना जागा कोठे मिळाली असती? एवढी माणसे मरतात तरीही जागा अपुरीच पडते. म्हणून संहारकार्य हा रुद्राचा जीवांवर केलेला अनुग्रहच मानला पाहिजे. भगवान शिवाची कोणती कृत्ये आहेत? तर सृष्टी, स्थिती, संहार, निग्रह व अनुग्रह. सद्योजात, वामदेव, अघोर, तत्पुरुष व ईशान ही भगवान शिवाची पंचमुखे आहेत. पाच मुखांचा अर्थ असा की पाच प्रकारच्या शक्ती त्यांच्या ठिकाणी आहेत. प्रपंचाची निर्मिती, पालन, संहार ही कार्ये भगवान शिव करू शकतात आणि त्याचबरोबर प्रपंचाचा निग्रह व त्यावर अनुग्रहदेखील करू शकतात.

शिवाची ही पाच कार्ये म्हणजे त्यांनी जीवावर केलेला अनुग्रहच समजायला हवा. मुलाचा जन्म झाला की आपण तो ईश्वराचा अनुग्रह मानतो. परंतु तो मृत्यू पावला तर मात्र आपण अनुग्रह मानत नाही. शास्त्रे मात्र सदैव सांगत असतात की, सुख होवो अथवा दुःख होवो, भक्ताने तो ईश्वरी अनुग्रहच समजला पाहिजे. सुखापेक्षाही दुःखाला ईश्वरी कृपा मानावी. ज्याला अधिक दुःखे भोगावी लागतात त्याने आपल्यावर ईश्वराचा अनुग्रह आहे

असेच म्हटले पाहिजे. पुष्कळ लोक म्हणतात की, आम्ही एवढी भक्ती करतो तरी दुःख आमची पाठ सोडत नाही. जो ईश्वराची कधी पूजा करित नाही तो मात्र अधिक सुखी आहे. जो 'ईश्वर ईश्वर' म्हणतो त्याच्या पाठीमागे मात्र अनेक दुःखे लागलेली दिसतात.

याचे कोणते कारण असेल? दुःखात ईश्वराचे स्मरण अधिक होते. उलट सुखात त्याचे विस्मरणच होण्याचा संभव अधिक, एका कवीने म्हटले आहे:-

दुख में सुमिरण सब करे सुखे में करे ना कोय।

यदि सुख में सुमिरण करे दुख काहे को होय।।

जेव्हा अनेक आपत्ती आपल्याला घेरून टाकतात तेव्हा अगतिक होऊन आपण ईश्वराला शरण जातो. प्रपंचात दुःख अधिक आहे, सुख मात्र कमी आहे. दुःख सिंधूएवढे तर सुख बिंदूएवढे. कधीकधी तर दुःखालाच सुख मानून माणसे कवटाळून बसलेली असतात. एक हिंदी कवी म्हणतो:-

तारीख तुम्हे बतलायेगी दुनिया में सुख ना नाम नहीं।

जिस दिल में हवस का शिक्का हैं उस दिलको आराम नहीं।।

जन्माला आल्यापासून मरेपर्यंत माणूस सुखाचाच विचार करित असतो. परंतु अंतिम दिवशी मात्र त्याला हे विदारक सत्य जाणवते की या जगात सुख नामक कोणती गोष्ट नाही. सुखच नव्हे तर सुखाचे नावदेखील नाही. एक पदार्थ असतो व एक नाव असते. काही पदार्थ अस्तित्वात नसतात. केवळ त्यांचे नाव असते. जसे खपुष्प (आकाशफूल), शशशृंग (सशाची शिंगे). या वस्तू अस्तित्वातच नसतात. केवळ त्यांचे नावे आहेत. त्याप्रमाणे प्रपंचात ज्या सुखामागे माणूस सदैव धावत सुटलेला असतो ते सुखच अस्तित्वात नाही. प्रपंचातले सुख म्हणजे सुखाचा केवळ आभास होय. या आभासामागेच माणूस धावत असतो, ते प्राप्त करण्याचा आटोकाट प्रयत्न करित असतो.

ईश्वराने या संसारात दुःखच अधिक का बरे भरले? सुख का कमी ठेवले? जन्माला आल्यापासून प्रत्येक व्यक्तीला काही प्रश्न पडले पाहिजेत. कोऽहम्? - मी कोण आहे? मला कोठे जायचे आहे? माझे कर्तव्य कोणते? याचा विचार प्रत्येक व्यक्तीने करायला हवा. परंतु याविषयी विचार करायला आमच्या जवळ वेळच नाही. मी कोण आहे, याबद्दल किती लोक विचार करतात बरे? मी जो आहे तो आहे, याबद्दल काय विचार करायचा? अशीच सर्वसामान्यांची भावना असते. आपल्याला काय हवे यासाठीच खूप लोक प्रयत्नशील असतात. या प्रपंचात जन्मणाऱ्या सर्व जीवजंतूंमध्ये मनुष्यजन्म सर्वश्रेष्ठ मानला जातो. तो सर्वश्रेष्ठ आहे याचे कारण असे की, याच जन्मात आपली जी जीवनतत्त्वे आहेत ती संपादन करण्यासाठी आपण प्रयत्न करू शकतो. मनुष्यजन्माशिवाय अन्य जन्मांत कोणत्याही प्रकारची साधना करता येत नाही आणि मूलतत्त्वापर्यंत कधीही पोहोचता येत नाही. परंतु मनुष्यजन्म मिळून देखील आपल्या मनात परमतत्त्वांबद्दल कधी विचारदेखील येत नाही, असे पाहिल्यावर ईश्वराने विचार केला की याला आपल्याकडे आकृष्ट करण्यासाठी काय बरे करावे? याला जास्तीत जास्त दुःख द्यायला हवे. मग दुःखाने तापलेला जीव कधी ना कधी आपल्याकडे निश्चित येईल.

दुसऱ्या राजाच्या आक्रमणामुळे एक राजा राज्य सोडून पळाला आणि एका गुहेत लपला. गुहेसमोर रस्ता होता, रस्त्यावरून जाणाऱ्या-येणाऱ्यांचे आपल्याकडे लक्ष वेधावे यासाठी राजाने आपल्याजवळच्या तीन

रत्नांपैकी एक अमूल्य रत्न रस्त्यावरून जाणाऱ्या दोघांना फेकून मारले. तेव्हा त्या रत्नासाठी भांडण करीत दोघेही निघून गेले. रत्न कोणी फेकले याकडे कोणीच लक्ष दिले नाही. असाच प्रकार यानंतर दोन वेळा घडला. शेवटी राजाने रागावून येणाऱ्या दोघांना एक दगड फेकून मारला. त्याबरोबर दगड कोणी मारला हे पाहण्यासाठी ते राजाकडे धावत आले. रत्ने फेकली त्यावेळी राजाकडे कोणीच लक्ष दिले नाही. दगड मारल्याबरोबर मात्र त्याचा लोकांनी शोध केला. त्याप्रमाणे ईश्वराने सुख दिले त्यावेळी आपण त्याचा विचारदेखील करीत नाही. मात्र त्याने दुःख दिले की आपल्याला बरोबर त्याची आठवण येते.

या जगात सुखदुःख दोन्ही गोष्टी परमेश्वराने ठेवल्या आहेत. माणसाला अधिक सुख मिळू लागले की त्याला ईश्वराचे सहज विस्मरण होते. सुखी माणूस ईश्वरापासून दूरच राहतो. एखादा पुण्यशील मात्र सुखी व धनिक असून देखील ईश्वराला कधी विसरत नाही. पण अशी माणसे थोडी. ईश्वराचे विस्मरण होणारी, त्याच्या अस्तित्वाबद्दल शंका घेणारी माणसेच या जगात अधिक सापडतील. धनिक आणि अधिकारी माणसाला ईश्वराची गरजच कधी भासत नाही. कारण त्याला सारे मिळाले असे वाटत असते. म्हणूनच ईश्वराने या जगात दुःख पेरून ठेवले आहे. ज्याला आपल्याकडे आकृष्ट करायचे असते त्याला ईश्वर दुःख देतो. एवढेच नव्हे तर जेवढे संतमहात्मे होऊन गेले त्या सर्वांनी ईश्वराकडे कधी सुखाची याचना केली नाही तर दुःख मागितले.

कर्नाटकात अनेक संत होऊन गेले. त्यांमध्ये शिवशरणी म्हणजे स्त्री-संत अधिक होऊन गेले. अक्कमहादेवीचे नाव आपण ऐकले असेल. अक्कमहादेवी आपल्या वचनात आपल्या इष्टदेवाची- मल्लिकार्जुनाची प्रार्थना करतात. त्या वचनाचा आशय असा की देवा, मला घरातल्यांनी घराबाहेर काढावे. माझ्यावर दारोदार भटकून भिक्षा मागण्याची पाळी येऊ दे. एखाद्याच्या घरासमोर मी भिक्षा मागितली तर त्याच्या मनात मला पुढे हाकलून देण्याचे विचार उत्पन्न होऊ दे. मला कोणी भिक्षा देऊ नये. कोणाच्या मनात मला भिक्षा देण्याचा विचार आला तर माझ्या झोळीत ती पडण्यापूर्वी जमिनीवर पडू दे. जमिनीवर पडलेले अन्न मी उचलण्याआधीच एखाद्या कुत्र्याला खाऊ दे.

अक्कमहादेवीच्या या वचनातील भावना कशा आहेत? सामान्यांपेक्षा निश्चित वेगळ्या आहेत. एक नव्हे, तर हजार दुःखे ती मागते. याचे एकच कारण आहे की, दुःखी मन द्रवीभूत होते. दुःखे भोगून मन पाण्यासारखे द्रवते तर सुखे भोगून ते दगडासारखे कठीण बनते. पाणी पेल्यात ओतले तर ते त्याचा आकार धारण करते. तसे दुःखी मन चटकन् ईश्वराकार होते. सुखी मन मात्र दगडासारखे टणक. ते आपला आकार बदलायला तयार नसते. ईश्वरासमोर बसून रडणे याला देखील गीतेत 'योग' म्हटले आहे. हा विषादयोग होय. योग म्हणजे संबंध. ईश्वराशी संबंध जुळविणे म्हणजेच योग. आपण ध्यान करून, पूजा करून त्याच्याशी संबंधच जुळवीत असतो. हे न करता केवळ त्याच्यासमोर आपण रडलो तरी त्याच्याशी संबंध जुळतो. सामान्य माणसासमोर रडून काहीच उपयोग नाही. परंतु ईश्वरासमोर बसून रडणे हे 'रडणे' नव्हे तर तो 'योग' आहे. म्हणून संतांनी सुखाऐवजी दुःखाची याचना केली. सुख आपल्याला ईश्वरापासून दूर नेते तर दुःख आपल्याला त्याच्या अधिक जवळ नेते. यासाठीच म्हटले आहे, 'विश्वस्मात् अधिको रुद्रो विश्वानुग्रहकारकः।'

सर्वांना रडवणारा रुद्र हा आपल्यावर एकप्रकारे अनुग्रहच करीत असतो. भगवंतांची सृष्टिक्रिया, पालनक्रिया, संहारक्रिया, त्याचा निग्रह- त्याच्याकडून जे जे काही घडते ते सारे- आपल्या कल्याणासाठीच घडते अशी भावना मनात वागवली तरच आपण त्याच्या अनुग्रहाला पात्र होतो. अशा प्रकारची बुद्धी स्थिर झाली की तो

‘माहेश्वर’ होतो. विचार काही काळापर्यंत आपल्या मनात राहतात आणि नंतर निघून जातात. सत्संगात बसल्यावर चांगल्या भावना, चांगले विचार मनात मूळ धरतात. परंतु घरी गेल्यावर मात्र भगवंताला शिव्या देण्याइतके आपण बदलतो. आपल्या भावना आणि विचार कधी स्थिर राहत नाही. म्हणून आपण शेवटपर्यंत ‘भक्त’च राहतो, पुढची पायरी कधी चढत नाही.

ब्रह्माद्यैर्मलिनप्रायैर्निर्मले परमेश्वरे।

साम्योक्तिं यो न सहते स वै माहेश्वराभिधः॥१०.९॥

आपल्या इष्टदेवतेला सर्वांत श्रेष्ठ मानायला हवे. तरच आपली भक्ती दृढ होते. आपल्या इष्टदेवतेशिवाय कोणी श्रेष्ठ नाही, ही भावना प्रत्येक भक्ताच्या मनात सदैव नांदली पाहिजे. भक्त शिवाचा असो की विष्णूचा की रामाचा, परंपरेने जी इष्टदेवता आपल्याला लाभली असेल, जिच्यावर आपली श्रद्धा असेल, तिच्यावर गुरूच्या आदेशाप्रमाणे नितांत निष्ठा ठेवली पाहिजे. आपल्या इष्टदेवतेची बरोबरी अन्य कोणताही देव करू शकत नाही ही भावना दृढ झाली पाहिजे. असे घडले तरच भक्तस्थलातील साधक माहेश्वर होतो. ईश्वर एक आहे, नावे अनेक आहेत. ‘एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति’ हे सत्य आहे. ईश्वर एकच आहे मग त्याची उपासना अनेक रूपांत का करू नये? शिवच श्रेष्ठ असे का मानावे? हे सत्य असले तरी अनेक रूपांत उपासना केल्याने साधकाची प्रगती होत नाही. म्हणून प्रगती होण्यासाठी जे इष्ट असेल त्यालाच सर्वश्रेष्ठ मानायला हवे.

महर्षी व्यासांनी अठरा महापुराणे रचली. त्यांनीच शिवपुराण लिहिले आणि विष्णुपुराणदेखील लिहिले. शिवपुराणात सर्व देव शिवाची आराधना करतात तर विष्णुपुराणात सर्व देव विष्णूची आराधना करतात. असे का? जगात प्रत्येक माणसाची बुद्धी, भावना भिन्न भिन्न असते. प्रत्येक संप्रदाय, त्याचे आराध्य, त्याची उपासना यांत भिन्नत्व आहे. परंतु ज्याला जे आराध्यदेवत परंपरेने मिळाले असेल त्याने त्यावरच संपूर्ण निष्ठा ठेवली पाहिजे. शिवभक्ताने शिवावर तर विष्णुभक्ताने विष्णूवर. म्हणून महर्षी व्यासांनी शिवपुराणात शिव सर्वश्रेष्ठ मानला तर विष्णुपुराणात विष्णू सर्वश्रेष्ठ मानला. जर भक्ताच्या मनात आपल्या आराध्यापेक्षा अन्य देवत श्रेष्ठ आहे असा केवळ विचार आला तरी त्याचे मन विचलित होऊ शकते. म्हणून वीरशैवसिद्धान्तात इष्टलिंग सर्वश्रेष्ठ मानले आहे. कारण ‘इष्टार्थं प्रदायकं लिंगं इष्टलिंगम्।’ आपली सर्व अरिष्टे दूर करणारे आणि इष्टार्थ देणारे ते ‘इष्टलिंग’ होय. गुरूने एकदा आपल्या हाती इष्टलिंग दिले की अन्य कोणत्याही देवतेची आपल्याला गरज भासत नाही.

जो इष्टलिंगधारक आहे त्याने अन्य देवतेचे दर्शन घ्यावे की नाही? असा एक प्रश्न उत्पन्न होतो. तो कोठेही जाऊ शकतो. इष्टलिंगपूजेनंतर आपण अन्य देवतेचे दर्शन घेतले तर त्यात दोष आहे असे म्हणता येत नाही. फक्त अन्य देवतेचे दर्शन घेताना आपले इष्टलिंग हाती धरून इष्टलिंगालाच नमस्कार करीत आहोत अशा भावनेने नमस्कार करावा. इष्टलिंगाला विसरून अन्य देवतेला नमस्कार करण्याची परंपरा नाही. याचा अर्थ अन्य देवता कनिष्ठ आहेत असा नाही. आपली श्रद्धा दृढ होऊन त्याचे फळ आपल्याला मिळावे यासाठी आपल्या इष्टदेवतेला सर्वश्रेष्ठ मानावे लागते. ब्रह्मा-विष्णू इत्यादी देव आपल्या इष्टलिंगाच्या बरोबरीचे नाहीत, त्यापेक्षा श्रेष्ठ नाहीत, अशी भावना दृढ झाली की भक्तस्थलाचा साधक ‘माहेश्वर’ म्हटला जातो.

ईश्वरः सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां महानिति।

बुद्धियोगात् तदासक्तो भक्तो माहेश्वरः स्मृतः॥१०.१०॥

ज्या इष्टदेवाची आपण पूजा करतो तो सर्व भूतांत व ब्रह्मादिकांत महान आहे. ब्रह्मदेव सृष्टी निर्माण करतो, विष्णू तिचे पालन करतो आणि रुद्र तिचा संहार करतो. या कार्यात संहार करण्याचा अधिकार फक्त रुद्रालाच आहे, हे कार्य अन्य कोणी करू शकत नाही. आईवडील मुलाला जन्म देतात, त्याचे पालनपोषण करतात. परंतु त्याला ठार करण्याचा अधिकार त्यांना नसतो. त्यांनी तसे केले तर ते शिक्षेला पात्र होतात. शरीर आपलेच आहे असे समजून कोणी आत्महत्या करायला गेला तर काय घडते? आत्महत्या करताना तो मेला तर तो सुटला, परंतु वाचला तर त्याला शिक्षा होते. शरीराच्या पालनपोषणाचा आपला अधिकार आहे. परंतु त्याला मारण्याचा अधिकार आपला नाही. एखादा मनुष्य आजारी असतो. बेशुद्ध झालेला असतो. त्याला शेवटची घरघर लागलेली असते. तो शुद्धीवर येण्याची शक्यता नसते आणि आला तरी काही उपयोग नसतो. अशा अवस्थेत देखील त्याच्यावर औषधोपचार चालू असतात. त्याला जगवण्याचाच सारे प्रयत्न करतात, मारण्याचा नव्हे. म्हणून सृष्टिसंहार हे रुद्राचे कार्य असाधारण आहे. ते करण्याचा अधिकार अन्य कोणाला नाही. अशा महेशाच्या ठिकाणी नितांत श्रद्धा ठेवणारा तोच माहेश्वर होय. सर्व देव मायेच्या अधीन आहेत, परंतु मायेला अधीन ठेवणारा केवळ शिवच होय. तो अनादिमुक्त आहे. अर्थात् मुक्ती मिळविण्यासाठी त्याला कोणतीही साधना करावी लागत नाही. जो स्वभावतः मुक्त आहे तोच मुक्ती देऊ शकतो. जो संसारातील मायापाशांनी बद्ध आहे तो मुक्ती कसा देईल? 'किं शिला तारयेच्छिलाम्।' या सुभाषितकाराचे म्हणणे आहे की, पाषाण पाषाणाला पाण्यात कसा तारू शकेल? माझी माया अत्यंत दुस्तर आहे. ती तरणे कठीण आहे, असे भगवंतानी गीतेत म्हटले आहे. म्हणून मायापाशविरहित अशा महेश्वराला शरण गेल्यानेच मायेतून सुटका होऊ शकते.

ज्याच्या ठिकाणी आणव, मायीय व कार्मिक हे तीन मल नाहीत तोच निर्मल आणि अनादिमुक्त होय. प्रत्येक जीव या तीन मलांनी आवृत असतो. आत्म्याची व्यापकता विसरून स्वतःला संकुचित समजणे हा आणवमल होय. जीवात्मा संकुचित झाला की त्याच्या ठिकाणी मी व माझे, अहंभाव व ममत्व निर्माण होते, हा मायीयमल होय. वस्तूंच्या ठिकाणी असणारे ममत्व हेच विलक्षण बंधन मानले जाते. जो अधिकाधिक वस्तूंचा संग्रह करतो तो अधिकाधिक बंधनात गुंतत जातो. निजगुणशिवयोगी म्हणतात, 'ममकारदिंद मिक्किन बंधमुंटे.' ममत्वभावच आपल्या बांधून ठेवतो. सत्संग संपल्यावर तुम्ही आपल्या घरी जाल. तुम्ही आपल्याच घरी का जाता? इतरांच्या घरी का जात नाही? ज्या ठिकाणी आपण वास्तव्य करतो त्या ठिकाणाबद्दल आपल्या मनात ममत्व उत्पन्न होते, मग ते भाड्याचे घर का असेना. भाड्याच्या घरात राहून देखील मनुष्य त्याला 'माझे घर' असेच संबोधत असतो. 'गृह्णातीति गृहः' असे शास्त्रात म्हटले आहे.

कितीही दूर गेले तरी जे जवळ खेचते ते 'घर' होय. आकाशातल्या पतंगाचा दौरा आपल्या हाती असावा तसे घर आपल्याला बांधून ठेवत असते. घर स्थूल आहे, परंतु त्याच्या ठिकाणी असलेले ममत्व आपल्याला खेचत असते. वस्तूंच्या ठिकाणी असलेली ममत्वबुद्धी हाच मायामल होय. एका वस्तूतील ममत्व दुसऱ्या वस्तूत जाऊ शकते. परंतु ते कधी मिटत मात्र नाही. आपण ममत्व वाढवत राहतो, ते मिटवण्याचा प्रयत्न कधी करीत नाही. हटवणे आणि मिटवणे यांत खूप अंतर आहे. एखादी वस्तू एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी हलवणे म्हणजे हटवणे आणि ती संपूर्ण नष्ट करणे म्हणजे मिटवणे. असंख्य जन्म घेऊन देखील आपले ममत्व मिटत नाही. गेल्या जन्मातले घर, वस्तू, पत्नी, मुले वेगळी होती. त्यावेळी त्यांच्या ठिकाणी ममत्वभाव होता. या जन्मात घर, वस्तू, पत्नी, मुले वेगळी आहेत, आता त्यांच्या ठिकाणी ममत्वभाव आहे. जन्मजन्मांतर घेऊन

देखील ममत्व मिटले नाही. वस्तू, व्यक्ती बदलल्या, ममत्व कायम राहिले. हाच मायामल होय. याबरोबरच जीवात्मा शुभाशुभ कर्मे करीत असतो. त्याला कार्मिक मल म्हणतात. याप्रकारे आपण, मायीय व कार्मिक अशा त्रिमलांनी जीवात्मा आवृत असतो. परंतु शिवाच्या ठिकाणी त्रिमल नसून तो 'निर्मल' असतो.

ममत्व मिटवणे कठीण असले तरी अशक्य नाही. 'उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुंबकम्।' ममत्वभावाचे उदात्तीकरण केले तर मनुष्य महान होतो. म. गांधीना आपण 'महात्मा' ही उपाधी का लावतो? जो केवळ स्वतःच्या सुखदुःखात मग्न न राहता सर्वांच्या सुखदुःखात सामील होतो तो 'महात्मा' होय. पृथ्वी हे एक कुटुंबच आहे अशी ज्याची दृढ भावना असते तो महात्मा. हे तर देहधारी मानवाबद्दल झाले. शिवपरमात्मा ही तर उच्च श्रेणी आहे. तो सर्व मलांपासून मुक्त आहे. दोन दुःखी माणसे एकमेकांजवळ आली तर आपापली दुःखे सांगतील व रडत बसतील. ते परस्परांना काय देतात? तर दुःख. त्यांच्याजवळ देण्यासाठी सुखच नाही. शिव मात्र असीम सुखसागर आहे. तो सत्-चित्-आनंदस्वरूप, नित्यमुक्त आहे. त्याच्या चिंतनानेच आपण दुःखमुक्त होऊ शकतो. संसार दुःखरूप आहे. त्याचे चिंतन केले तर ते आपल्याला दुःखच देईल. ध्यान करावे. पण कुणाचे? जो शिव आहे, मंगल आहे, कल्याणकारक आहे त्या परशिवाचे. हा परशिव प्रत्येकाच्या अंतःकरणात निवास करतो आणि जीवाला मुक्तिमार्ग दाखवीत असतो.

बीजे यथांकुरः सिद्धः तथात्मनि शिवः स्थितः॥५.३७॥

असे 'श्रीसिद्धान्तशिखामणी'त म्हटले आहे. प्रत्येक बीजात जसा अंकुर असतो त्याप्रमाणे प्रत्येकाच्या अंतःकरणात शिव तिष्ठत असतो. आपल्या हातून प्रमाद घडला तर हा आतला शिव सांगत असतो की हा प्रमाद आहे. जो शिवाचा उपदेश ऐकतो त्याचे जीवन उजळून जाते. जो ऐकत नाही त्याच्या जीवनातला अंधार कधी दूर होत नाही, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन समाप्त करीत आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

वीरशैव समाज भवन, नागपूर

१४ ऑगस्ट १९९१

आशीर्वचन चौथे

माहेश्वरप्रशंसास्थल-३

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

आज १५ ऑगस्ट. हा आपला स्वातंत्र्यदिन आहे. भौतिक दृष्टीने स्वातंत्र्य हवे असते तशीच आध्यात्मिक दृष्टीनेही स्वातंत्र्याची आवश्यकता असते. आज सर्व शासकीय कार्यालयांवर, घराघरांवर तिरंगा ध्वज डौलाने डोलतो आहे. ध्वजावरील तीनही रंगांना विशिष्ट अर्थ आहे. केशरी रंग हा त्यागाचे प्रतीक आहे, पांढरा रंग हा सात्त्विकतेचे, शुद्धतेचे प्रतीक आहे तर हिरवा रंग हा समृद्धीचे प्रतीक आहे. राष्ट्र समृद्ध करायचे असेल तर प्रत्येक व्यक्ती त्यागी व स्वच्छ अंतःकरणाची व्हायला हवी. आमच्या मनात कपट असेल, आपल्या मनात देशप्रेम नसेल तर देश समृद्ध होणार नाही. देशप्रेमाची भावना जागविण्यासाठी, तिची आठवण देण्यासाठी १५ ऑगस्टला मुलामुलींच्या हातात तिरंगा ध्वज आपण देत असतो.

ब्रिटीश शासनाच्या विळख्यातून आपली सुटका होऊन आपण स्वतंत्र झालो हे खरे असले तरी हे स्वातंत्र्य भौतिक आहे. आध्यात्मिक दृष्टीने आपण आजही परतंत्रच आहोत. आपले शरीर, इंद्रिये, बुद्धी, आत्मा यांविषयी विचार केला तर काय दिसते? आमचा आत्मा शरीर, इंद्रिये व बुद्धी यांच्या अधीन आहे. वस्तुतः स्वतंत्र असूनदेखील आपण पारतंत्र्य भोगत आहोत. म्हणून जगद्गुरू रेणुकाचार्यांनी 'श्रीसिद्धान्तशिखामणी'त आध्यात्मिक स्वातंत्र्याचा मार्ग दाखविला आहे.

निर्मल, सच्चिदानंदरूप महेश्वरावर अनन्यनिष्ठा ठेवणारा माहेश्वर होय, हे आपण काल पाहिले. आता पुढे माहेश्वराचे आणखी गुण सांगतात.

शब्दस्पर्शादिसंपन्ने सुखलेशे तु निःस्पृहः।

शिवानंदे समुत्कंडो वीरमाहेश्वरो भवेत्॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १०.१४)

एक माहेश्वर आहे तर दुसरा वीरमाहेश्वर. या दोघांत फरक कोणता? प्रपंचातली प्रत्येक व्यक्ती पाच विषयांच्या अधीन राहून आपले जीवन व्यतीत करित असते. मनुष्य विषयाधीन का होतो? तर विषयांमध्ये थोडासा सुखाचा अनुभव येतो. परंतु हे पूर्णसुख नव्हे तर सुखाचा लेश असतो. एका भांड्यातले तेल दुसऱ्या भांड्यात ओतल्यानंतर पहिल्या भांड्याला जे तेल चिकटून राहते तो तेलाचा लेश, अंश असतो. त्याप्रमाणे शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध या विषयांत जे सुख आहे ते अंशमात्र आहे. विश्वात लेशमात्र सुख आहे. मग पूर्णसुख कोठे आहे? तर ते शिवानंदात, आपल्या आत्म्यात आहे. आत्मा सुखरूप आहे. पूर्णसुख मिळवायचे असेल तर 'स्वतः'जवळ आले पाहिजे. 'दुसऱ्या'जवळ गेल्याने सुख कमी आणि दुःख अधिक मिळते. म्हणून उपनिषदांत इंद्रिये व विषय यांच्याविषयी म्हटले आहे की, इंद्रिये ग्रह आहेत तर विषय अतिग्रह आहेत.

राजा जनकाने एकदा ब्रह्मज्ञानी लोकांचा दरबारात बोलावून सन्मान केला. त्यानंतर सभागृहाबाहेर सालंकृत व सवत्स अशा सहस्र गाई उभ्या करून सांगितले, "जो सर्वश्रेष्ठ ब्रह्मज्ञानी असेल त्याने तशी घोषणा करावी आणि या सहस्र गाई घेऊन जाव्या."

सर्व ब्रह्मनिष्ठ निश्चल बसून होते. कोणीही उठायला तयार होईना. कारण 'मी ब्रह्मज्ञानी आहे' असे कोणी घोषित केले असते तर तो ब्रह्मज्ञानी नाही हेच सिद्ध झाले असते. 'मी ब्रह्मज्ञानी आहे' असे बडबडत कोणी रस्त्याने निघाला तर लोक त्याला वेड्यात काढतील. जनकाच्या मनात संदेह उत्पन्न झाला. आपण सर्वांची ब्रह्मज्ञानी म्हणून पूजा केली. पण यात तर कोणी ब्रह्मज्ञानी दिसत नाही.

काही वेळाने याज्ञवल्क्य ऋषी उभे राहिले आणि त्यांनी शिष्याला आज्ञा केली, "या गाई आपल्या आश्रमात घेऊन जा."

मग इतर ब्रह्मज्ञानी त्यांच्याशी भांडण करायला सुरुवात केली, "आपणच तेवढे ब्रह्मज्ञानी आहात, आम्ही नाही काय?"

याज्ञवल्क्य म्हणाले, "तुमचा ब्रह्मनिष्ठेवर विश्वास होता तर तुम्ही उभे का राहिला नाही? सर्वश्रेष्ठ ब्रह्मज्ञानी आहे या भावनेने मी उभा राहिलो नाही. आमच्या आश्रमात हजारो विद्यार्थी शिक्षण घेतात. त्यांच्यासाठी राजा गाई देत आहे. म्हणून मी उभा राहिलो. ब्रह्मज्ञानी म्हणून नव्हे."

सर्वजण म्हणाले, "असेच असते तर आम्हीदेखील उभे राहू शकलो असतो. परंतु तुमच्या मनात मी

ब्रह्मज्ञानी आहे असा अहंकार आहे. म्हणून आमच्या प्रश्नांना समर्पक उत्तरे दिली तरच आम्ही गाई घेऊन जायला विरोध करणार नाही.”

सर्वांनी याज्ञवल्क्यांना प्रश्न विचारले. शांत चित्ताने त्यांनी सर्व प्रश्नांची समर्पक उत्तरे देऊन ब्रह्मज्ञानी लोकांचे समाधान केले. गार्गी नामक विदुषीने याज्ञवल्क्यांना प्रश्न विचारला, “कति ग्रहाः? कत्यतिग्रहाः?—प्रपंचात ग्रह किती, अतिग्रह किती आणि ते कोणते आहेत?”

ग्रह म्हटले की आपल्याला आकशस्थ ग्रह आठवतात. परंतु याज्ञवल्क्यांनी उत्तर दिले, “पंचज्ञानेंद्रिये हे ग्रह आहेत. कारण ते विषयांचे ग्रहण करतात. डोळे रूपाचे, कर्ण शब्दाचे, रसना रसाचे, त्वचा स्पर्शाचे आणि घ्राणेंद्रिय गंधाचे ग्रहण करते. या पंचग्रहांना खाऊन टाकणारे ते अतिग्रह होत. विषय हेच अतिग्रह होत.”

विषय इंद्रियांना खाऊन टाकतात. शब्द ऐकून ऐकून कर्ण शेवटी बधिर होतात. रूप पाहून पाहून डोळे आंधळे होतात. याप्रमाणे रसना, त्वचा व घ्राण यांची ग्रहणशक्ती बोथट होते. परंतु विषय मात्र संपत नाहीत. इंद्रिये थकतात, विषय कधीच थकत नाहीत. ते इंद्रियांपेक्षा बलवान असतात. म्हणून ते अतिग्रह आहेत. इंद्रिये आणि विषय यांचा संबंध संपला की सुख संपून जाते. म्हणूनच या विषयसुखात माहेश्वर कधी गुंतून पडत नाही. यात पूर्णसुख नाही हे त्याला कळलेले असते. सुखाचा भास होतो तो केवळ इंद्रिये व विषय यांचा संबंध असेपर्यंत. ताटात जेवण आहे त्यावेळी स्वाद कळत नाही. जेव्हा जिभेशी अन्नाचा संबंध येतो तेव्हाच स्वाद कळतो. अन्न पोटात गेल्यानंतर त्याचा स्वाद कळत नाही. म्हणजे आधी स्वाद नाही नंतर स्वाद नाही. केवळ जिभेवर अन्न असेपर्यंत स्वाद. मागे-पुढे नाही. सुख असे आहे. म्हणून माहेश्वर या सुखलालसेच्या मागे लागत नाही तर तो पूर्णसुखाची अपेक्षा ठेवतो. माहेश्वरस्थलातला साधक शिवानंदाविषयी उत्कंठित आणि विषयसुखाविषयी अत्यंत निरिच्छ असतो. विषयसुख जवळ असूनही त्यांच्याविषयी वैराग्य दाखविणे ही वीरवृत्तीच होय. माहेश्वर असा वीरवृत्तीने परिपूर्ण असतो म्हणून त्याला ‘वीरमाहेश्वर’ म्हटले जाते. उपनिषदांत सृष्टिप्रक्रिया सांगितली आहे:-

आत्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुः।

वायोरग्निः। अग्नेरापः। अद्भयः पृथिवी।

पृथिव्यादोषधयः। ओषदिभ्योऽन्नम्। अन्नात् प्रजाः।

सृष्टी उत्पन्न होते तेव्हा परमेश्वरापासून प्रथम आकाश उत्पन्न होते. आकाशातून वायू, वायूपासून अग्नी, अग्नीपासून जल, जलापासून पृथ्वी, पृथ्वीपासून वनस्पती, वनस्पतीपासून जीवजंतू उत्पन्न होतात. पंचमहाभूतांपैकी पृथ्वीत शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध हे पंचविषय आहेत. जलात शब्द, स्पर्श, रूप, रस हे चार विषय आहेत. गंधविषय नाही. समारंभात गुलाबपाणी शिंपडतात. पाण्यात गंध नसतो, तो मिसळला जातो. पृथ्वीपेक्षा जलात एक विषय कमी आहे. अग्नीत शब्द, स्पर्श, रूप हे तीन विषय आहेत, परंतु रस नाही. अग्नी हातावर घेऊन कोणी त्याची चव चाखत नाही.

अग्नीपेक्षा वायू अधिक सूक्ष्म आहे. त्यात शब्द व स्पर्श हे दोनच विषय आहेत. वायूपेक्षा आकाश अधिक सूक्ष्म असून त्यात केवळ शब्द हा एकच विषय आहे. अन्य चार विषयांचा तेथे अभाव आहे. आपल्याला वायूचा स्पर्श जाणवतो, आकाशाचा जाणवत नाही. आकाशात केवळ शब्द आहे. म्हणून आकाशात स्पर्शगुण नाही. आकाशापलीकडे जो परमात्मा आहे त्याच्या ठिकाणी शब्ददेखील नाही. म्हणून परमात्म्याचे वर्णन करताना श्रुती म्हणते- अशब्दम्, अरूपम्, अव्ययम्. असा जो परमात्मा आहे तो परिपूर्ण व सुखरूप आहे.

शब्दस्पर्शादी विषयांतील सुख लेशमात्र आहे. 'तस्यैवानन्दस्य मात्रामुपजीवन्ति।'

आनंद परब्रह्म आहे. परंतु हा आनंद कोठे आहे? तर आपल्या आत्म्यात. माणसाला मात्र विषयात आनंद आहे, असे वाटत असते. कारण त्याची वृत्ती बहिर्मुख असते. जर आत्म्यात आनंद आहे तर जीवाची प्रवृत्ती अंतर्मुख का होत नाही? बहिर्मुख का होते? श्रुती सांगते- ब्रह्मदेवाने सृष्टिनिर्मिती करताना सर्व इंद्रियांना बहिर्मुखच केले. आपण बाह्य रूप पाहू शकतो, परंतु आतले अरूप पाहू शकत नाही. बाहेरचा शब्द ऐकू शकतो, आतला निःशब्द ऐकू शकत नाही. म्हणून आपल्या इंद्रियांना अंतर्मुख करण्यासाठी आचार्यांनी आपल्या हातात इष्टलिंग दिले आहे. सतत बाहेर वाहणाऱ्या या मनोवृत्तीला कसा बांध घालता येईल? वाहणाऱ्या पाण्याला बांध घालून पाण्याचा साठा करता येतो आणि त्याद्वारे विद्युत्निर्मिती होते, हिरवी क्रांती आणता येते. त्याचप्रमाणे बाहेर वाहणाऱ्या मनाच्या शक्तीचा न्हास होत असतो. तिला शिवयोग, शिवध्यान, शिवचिंतन यांद्वारे अंतर्मुख करून बांध घालावा लागतो.

इष्टलिंगाकडे दहा-पंधरा मिनिटे, अर्धा तास, तासभर जर आपण पाहत राहिलो तर तेवढ्या काळापुरती मनोवृत्ती स्थिर होते, अंतर्मुख होते. ती जसजशी अंतर्मुख होत जाईल तसतशी मनःशक्ती एकत्रित होत जाते. रात्री झोपल्यावर आपण काही पाहत नाही, खात नाही, पीत नाही, स्पर्श करित नाही. इंद्रियांची सारी द्वारे बंद होतात. त्या काळात बाहेर वाहणारी इंद्रियांची शक्ती आत संग्रहित होत असते. आठ तास संग्रहित केलेल्या शक्तीच्या बळावरच माणूस सोळा तास काम करित असतो. शक्तीचा न्हास होऊन माणूस थकतो, त्याला झोप येते आणि पुन्हा शक्तिसंचय होत राहतो. ही आपली दिनचर्या आपल्या नित्य अनुभवाचा विषय आहे.

मनोवृत्ती अंतर्मुख झाली की आत्मानंदाचा अनुभव येतो. या आत्मानंदाविषयी उत्कंठित असलेला माहेश्वरच वीरमाहेश्वर होय. अशा वीरमाहेश्वराची लक्षणे यापुढे सांगितली आहेत. परस्त्री व परधन यांपासून तो मुक्त असतो. स्त्री आणि धन यामागे 'पर' हे विशेषण लावलेले आहे. स्त्रीसंगनिर्मुक्त व धनपराङ्मुख असे म्हटले नाही तर परस्त्रीसंगनिर्मुक्त व परधनपराङ्मुख असे म्हटले आहे. गीतेत भगवंताने सांगितले आहे. 'धर्माविरुद्धो लोकेऽस्मिन् कामोऽस्मि भरतर्षभ।'

काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद व मत्सर यांना षड्रिपू म्हटले जाते. या शत्रूंना मारण्यासाठी आपल्या आचार्यांनी एक परंपरा चालविली आहे. ज्याला इंद्रियांचा निग्रह करता येत नाही त्याच्याकरिता गृहस्थाश्रम निर्मिला आहे. विवाहसंस्कारातून मिळालेली पत्नी ही 'धर्मपत्नी' असते. धर्मानुकूल कामतृप्ती उचित मानली गेली. वीरमाहेश्वराला संसार सोडावा लागत नाही. तसे असते तर त्याचे लक्षण 'स्त्रीसंगनिर्मुक्त' असे सांगितले असते. परंतु येथे 'परस्त्रीसंगनिर्मुक्त' असे सांगितले आहे. स्वस्त्रीशी रत होणाऱ्याला काही दोष नाही, परंतु जो परस्त्रीची अभिलाषा करतो त्याचा उद्धार होणे कठीण आहे. याविषयी एक सुंदर कथा सांगितली जाते.

एकदा काशीराजाच्या दरबारात एका सेवकाने राणीला पाहिले. तिचे अप्रतिम रूपलावण्य पाहून तो वेडापिसा झाला. घरी जाऊन झोपला. पत्नीने याविषयी खोदून विचारले तेव्हा तो विव्हल होऊन म्हणाला, "राणीला पाहिल्यापासून मला काही सुचेनासे झाले. ती मिळाल्याशिवाय चैन पडणार नाही. ती मिळाली नाही तर मी आत्महत्या करीन."

पत्नी बिचारी काळजीत पडली. तिला पती गमावायचा नव्हता. तिने मनाशी काही निश्चय केला. अंतःपुरात जाऊन तिने राणीची दासी होऊन खूप सेवा केली. त्यामुळे राणीने प्रसन्न होऊन तिला 'तुझ्या मनातली इच्छा

पूर्ण करीन' असे वचन दिले. तेव्हा तिने आपल्या नवऱ्याची व्याकुळ अवस्था सांगून त्याची अभिलाषा सांगितली. तिची विनंती ऐकून राणी प्रथम हसली. परंतु प्रसंगाचे गांभीर्य ओळखून तिला म्हणाली, “तुझा पती आणि माझ्यात खूप अंतर आहे. त्याचे कूळ हलके आणि देह मलिन आहे. माझ्याशी रत होण्यासाठी त्याने अत्यंत शुद्ध झाले पाहिजे. त्याला सांग की माझ्याशी संबंध ठेवायची इच्छा असेल तर नित्य फलाहार करून गंगेच्या किनाऱ्यावर गंगास्नान करून शिवचिंतन कर. जेव्हा तू अत्यंत शुद्ध होशील तेव्हा तुझा-माझा संबंध घडेल.” पत्नीने घरी येऊन पतीला सांगताच त्याला अत्यंत आनंद झाला. केव्हा ना केव्हातरी आपण शुद्ध होऊ आणि राणी आपल्याला मिळेल या आशेने त्याने राणीने सांगितलेल्या व्रताचे आचरण सुरू केले

गंगा पापं शशीतापं दैन्यं कल्पतरुस्तथा।

पापं तापं च दैन्यं च हरति साधु समागमः॥

असे शास्त्रात म्हटले आहे. आपल्या देशातील अनेक नद्यांत गंगेला विशेष महत्त्व आहे. ती पापनाशिनी असून जो गंगेत स्नान करतो त्याचे पाप ती नष्ट करतेच, परंतु जो गंगेपर्यंत जाऊ शकत नाही त्याने जर गंगेचा त्रिवार घोष केला तर त्याचीही पापे नष्ट होतात. ‘गंगा गंगेति यो ब्रूयात् योजनानां शतैरपि।’ असे काशीखंडात महर्षी व्यास म्हणतात. गंगेत अस्थिविसर्जन केल्याने सद्गती मिळते, असे धर्मशास्त्रात सांगितले आहे.

अशा गंगेच्या किनाऱ्यावर तो सेवक गंगास्नान करून तपश्चर्या करीत बसला. अनुष्ठान, तपश्चर्या विशिष्ट स्थानी केल्याने त्याचे फळ सहस्रपट मिळते. पर्वतशिखरावर, नदीकाठावर, देवालयात, गाईच्या गोठ्यात, बिल्ववृक्षाखाली केलेला जप शतगुणित फल देतो. इष्टलिंग हाती घेऊन केलेला जप तर अगणित फलप्रद सांगितला आहे. त्या सेवकाने तपश्चर्या करायला आरंभ केला. बारा वर्षे लोटली तेव्हा त्याची ख्याती सर्वत्र पसरली. दिव्याचा प्रकाश दूरवर पसरतो तसा तो लोकांत प्रसिद्ध झाला. लोक दर्शनासाठी येऊ लागले. त्याची प्रसिद्धी ऐकून एकेदिवशी राजादेखील राणीसह त्याच्या दर्शनाला आला. राणीने ओळखले की आपल्यासाठी तपस्या करणारा तो हाच. ती म्हणाली, “महाराज, जिच्या प्राप्तीसाठी आपण एवढे कठोर तप आचरले ती मी तुमच्यासमोर उभी आहे.”

तिने असे म्हणताच त्या साधूने तिच्यापुढे दंडवत घातला आणि म्हणाला, “माते, तू माझी गुरू आहेस, तुझ्या अभिलाषेपोटी मी तपस्या केली हे खरे आहे. परंतु त्यामुळे मला अत्यानंदाचा लाभ झाला. जे सुख मला हवे होते तो सुखाचा आभास होता हे आता पटले. आता परिपूर्ण असे आत्मसुख मी भोगत आहे. आता कुठली आलीय अभिलाषा आणि क्षुद्र सुखाचा मोह?”

परस्त्रीसंगनिर्मुक्त याचा अर्थ असा आहे. वस्तू परकी आहे तोवर हवीशी वाटते आणि एकदा मिळाली की अळणी वाटते. म्हणून माहेश्वर परस्त्रीपासून सावध, अलिप्त असतो. तसेच परद्रव्याचा अपहार तो कधी करीत नाही. कष्टार्जित संपत्तीचाच तो उपभोग घेतो. संपत्ती जसजशी येत राहते तसतशा इच्छा वाढत राहतात. आधी घर लहान होते. पैसा आल्यावर मोठे घर घेतो. नंतर वस्तूंची एवढी खरेदी आणि गर्दी होते, की घरात माणसांना राहायला जागा उरत नाही. असे घर काय कामाचे? म्हणून माहेश्वर अल्पसंतुष्ट असतो. जेवढे मिळेल तेवढ्यात तो समाधान मानतो.

आशा नाम मनुष्याणां काचिदाश्चर्यशृंखला।

तया बद्घ्नाःप्रधावन्ति मुक्तास्तिष्ठन्ति कुत्रचित्॥

सुभाषितकार सांगतो, आशानामक विचित्र शृंगला आहे. तिने बद्ध झाल्यावर मनुष्य खूप धावत सुटतो आणि ती सुटल्यावर एका ठिकाणी स्थिर होतो, असे हे विचित्र बंधन आहे. आशेने मनुष्य अस्थिर होतो. तिची पूर्ती करण्यासाठी जीवाचा आटापिटा करतो. एक पूर्ण होईतोवर दुसरी निर्माण होते. तिला अंतच नाही. समुद्राच्या लाटा जशा अविरत किनाऱ्यावर येऊन आदळत असतात तशी आशा सतत निर्माण होत असते. ४०-५० वर्षे जीवन भोगल्यावर देखील आपल्या आशा क्षीण होत नाहीत. आयुष्य घटत जाते तशी आशा वाढत जाते. यासाठी मनुष्याने योगी व्हायला हवे, योग म्हणजे काय? महर्षी पतंजलींनी सांगितले आहे, 'योगः चित्तवृत्तिनिरोधः।' गीतेत भगवंताने सांगितले आहे, 'तस्माद् योगी भवार्जुन।' सुखाने जीवन घालवायाचे असेल तर योगी व्हायला हवे. योग याचा अर्थ पहाडात जाऊन संन्यासी होणे असा नाही. घरात राहून, ऑफिसात काम करून देखील योगी होता येते. 'समत्वं योग उच्यते।' जेव्हा बुद्धीत समत्व येते तेव्हा आपण योगी होतो. चित्तवृत्तीचा निरोध करता आला तर योगी होता येते.

शास्त्रश्रवण, भगवद्पूजन, सत्संग करणे इ. इच्छा परमात्म्याकडे नेणाऱ्या आहेत. त्याशिवाय अन्य सांसारिक इच्छा माणसाला संसारात बुडवणाऱ्या आहेत. एकदा संसारात फसला की त्यातून मुक्त होणे अत्यंत अवघड. म्हणून इच्छा रोखल्या पाहिजेत. प्रयत्न केला तर त्यांचा निरोध अशक्य नाही. हळूहळू वाटचाल केली तरी साधना खूप दूरवर घेऊन जाईल. परद्रव्याची अभिलाषा मनुष्य का करतो? तर आपल्या इच्छापूर्तीसाठी. आपली कमाई कमी पडते तेव्हा दुसऱ्याचे धन मिळवण्याची इच्छा होते. त्यामुळे आपली भावना दूषित होते. कपडे दूषित झाले की ते चटकन् धुता येतात. शरीर दूषित झाले की अंघोळ करून स्वच्छ करता येते, परंतु मन आणि बुद्धी दूषित झाली तर त्यांच्या शुद्धीसाठी खूप प्रयत्न करावे लागतात. आपला जो सत्संग चालू आहे त्यामुळे मन शुद्ध होते.

माहेश्वर शिवार्थकार्यसंपन्न व शिवागमपरायण असतो. तो जो काही व्यवहार करतो ते स्वतःसाठी करीत नाही तर शिवासाठी करतो. प्रपंचातील सर्व व्यक्तींना शिवदृष्टीने पाहण्याची भावना जेव्हा दृढ होते तेव्हाच त्याचे कार्य शिवमय होऊन जाते. पत्नी, मुले, बंधू यांना शिवस्वरूप पाहण्यामुळे त्याचे सर्व कार्य शिवासाठी चाललेले असते. तो शिवागमपरायण असतो. या जगात अनेक प्रकारची पुस्तके आहेत. काही पुस्तके अशी असतात की त्यांना स्पर्श केला की हात धुवावा लागतो आणि काही पुस्तके असतात की त्यांना हात धुतल्यानंतरच स्पर्श करावा लागतो. अश्लील पुस्तके हात धुवायला लावतात तर शिवागम, 'श्रीसिद्धान्तशिखामणी' यांसारख्या पवित्र ग्रंथांना शुद्ध होऊन स्पर्श करावा लागतो.

आपले जे शिवागमादी ग्रंथ आहेत त्यांचेही पूजेनंतर थोडे थोडे पारायण, पठण केले पाहिजे. पूजेने आपले अंतःकरण शुद्ध होते आणि ग्रंथपठणाने हृदयात दिव्यज्ञान प्रकाशते. त्याच्या प्रकाशातच आपण आपले आत्मस्वरूप पाहू शकतो. म्हणून माहेश्वरस्थलातील साधक पुनःपुन्हा शिवागमांचे पठण करीत असतो. पारायण का करावे याचे कारण आहे. पुनःपुन्हा वाचताना एखादा नवीनच अर्थ आपल्याला जाणवतो. इथे सत्संगात आपण का येता? ज्याची आपण प्रतीक्षा करीत असतो, ज्याच्याविषयी आपण उत्कंठित असतो अशा एखाद्या प्रश्नाचे उत्तर सत्संगात सहज मिळू शकते. म्हणून वीरशैवांनी यथाशक्ती 'श्रीसिद्धान्तशिखामणी'चे पारायण करावे. आपल्या जिभेची रसास्वादन करण्याची प्रवृत्ती असते. गोड, तिखट इत्यादी रसांचा आस्वाद जीभ घेते. परंतु शिवनामाची गोडी तिने कधी चाखली? एका संस्कृत कवीने प्रश्न केला आहे:-

मृद्रीका रसिता सिता समसिता स्फीतं निपीतं पयः
स्वरयातेन सुधाप्यधायि कतिधा रम्भाधरः खंडितः।
सत्यं ब्रूहि मदीय जीव भवता भूयो भवे भ्राम्यता
कृष्णेत्यक्षरयोर्द्वयोर्मधुरिमोद्गारः क्वचिल्लक्षितः॥

पोटभर जेवल्यानंतर माणसाला ढेकरा येतात. त्याचा अर्थ पोटात आता जागा नाही, आत काही टाकू नका. असा होतो. तरीही माणूस खातच असतो. जेवायला बोलावले की मनुष्य खूपच खातो. त्याला वाटत असावे की आज खायला मिळते आहे उद्या मिळते की नाही? 'परान्नं दुर्लभं लोके शरीराणि पुनः पुनः।' खाता खात मृत्यू आला तरी बेहेत्तर. शरीर काय पुन्हा पुन्हा मिळते, परंतु दुसऱ्याचे अन्न पुन्हा मिळेल याची खात्री नाही. परक्याचे असो की घरचे असो, अन्न खाऊन आपण असंख्य वेळा ढेकर दिले आहेत, परंतु शिवनामाची गोडी चाखून आपण एकदा तरी ढेकर दिली काय? पोटभर खाल्ल्यावरच ढेकर देतो. त्याप्रमाणे ईश्वरनामाचा भरपूर आस्वाद घेतल्यावरच त्याची ढेकर येईल. शिवस्तुती हा एक प्रकारचा रस आहे. तो मधुर, कटू, आम्ल, तिखट यांपैकी कोणताही नाही, तर शांतरस आहे. शिव शांतस्वरूप आहे. त्याच्या नामस्मरणाने शांतवृत्तीची ढेकर येईल. माहेश्वरस्थलातील साधक शिवस्तुतीतल्या रसाचा आस्वाद घेत असतो. चांगले कपडे घातल्यावर, चांगले अन्न खाल्ल्यावर आपण संतुष्ट होतो तसे शिवपूजा, शिवनामजप यांमुळे आपल्या मनात आनंद भरत असेल तर समजावे की आपण माहेश्वरस्थलाचे साधक आहोत. माहेश्वर अंतर्बाह्य शुद्ध असतो. शरीराने व मनाने. म. बसवेश्वर म्हणतात:-

कळबेड कोलबेड हुसिय नुडियलुबेड
तन्न बणिसबेड इदिरु हळियलु बेड
मुनियबेड इदे अंतरंगद शुद्धि
इदे बहिरंगद शुद्धि इदे नम्म
कूडलसंगमदेवर नोलिसुव परि

याचा अर्थ अत्यंत सरळ आहे. अंतरंग व बहिरंगशुद्धी करायची असेल तर चार-पाच गोष्टींचे पालन करावे लागते. चोरी करू नका. धनाचे अपहरण करू नका, प्राणिहिंसा करू नका. हिंसा शरीराने, वाणीने व मनानेही करता येते. ती करू नका. असत्य बोलू नका, आत्मस्तुती करू नका. दुसऱ्याची निंदा करू नका. एवढे जमले तर अंतरंग व बहिरंग शुद्ध होईल. तेव्हाच तुम्ही 'शुचि' व्हाल. माहेश्वरस्थलातील साधक असा सर्वार्थाने पवित्र असतो, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन समाप्त करीत आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

वीरशैव समाज भवन, नागपूर
१५ ऑगस्ट १९९१

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

शिव अनंत मंगल परंपरांचा आश्रय असून त्याचे नाम अत्यंत अर्थपूर्ण आहे. भगवान शिवाची नावे हजार आहेत. शंभू, ईश, पशुपती इत्यादी. शिवाची एकशे आठ नावे आपण रोज ऐकता. परंतु त्यांपैकी फक्त एकाच नावाचा जप करता. 'शिवाय नमः' 'शिव' शब्द चार वेदांचे सार आहे. अप्पय दीक्षितांनी म्हटले आहे, 'विद्यासु श्रुतिरुत्कृष्टा रुद्रैकादशनी श्रुतौ।'

प्राचीन काळात वेदांचे अध्ययन करीत असत. कोणी एका वेदाचे, कोणी तीन, तर कोणी चार वेदांचे अध्ययन करीत असत. आज वेदांचे अध्ययन कोणी करीत नाही, तथापि पूर्वसूरींनी केलेल्या अध्ययनाची उपाधी मात्र आजही जिवंत राहिलेली दिसते. द्विवेदी, त्रिवेदी, चतुर्वेदी ही नावे याची निदर्शक आहेत. ही नावे असलेल्यांना वेदातला एक मंत्रदेखील पाठ नसेल, परंतु नाव मात्र शिल्लक आहे. प्राचीन काळी वेद कंठस्थ करीत असत. ज्ञानभांडारात वेदांचा महिमा अपार आहे. जर वेदाध्ययन करण्याची क्षमता नसेल तर त्यामधील श्रीरुद्राचे पठण करावे. त्याचे पठण वेदाध्ययनाइतकेच फलप्रद आहे. ज्याला श्रीरुद्राचे पठण जमत नसेल त्याने त्यातील 'नमः सोमायच' या आठव्या अनुवाकाचे पठण केले तरी त्याला रुद्रपठणाचे फल मिळते. काहींना तेही कठीण वाटले तर त्यांनी आठव्या अनुवाकातील 'नमःशिवाय च शिवतराय च' हा मंत्र पाठ केला तर श्रीरुद्रपठणाचे फल प्राप्त होते. 'नमः शिवाय' हाच श्रीपंचाक्षर मंत्र होय. या पंचाक्षरी मंत्राचे सार म्हणजे 'शिव' ही दोन अक्षरे होत. चार वेदांचे सार श्रीरुद्र, श्रीरुद्राचे सार आठवा अनुवाक, आठव्या अनुवाकाचे सार 'नमःशिवाय च शिवतराय च' हा मंत्र होय. आणि त्या मंत्राचे सार 'शिव' ही दोन अक्षरे आहेत.

शिवदीक्षा देताना गुरू मंत्रोपदेश करतात आणि शिष्याकडून तो वदवून घेतात. बऱ्याच जणांना पंचाक्षर मंत्राचा नीट उच्चारदेखील करता येत नाही. म्हणून नमः सोडून द्या, शेवटचा अय सोडून द्या, केवळ मधली 'शिव' ही दोन अक्षरे उच्चारली तरी वेदांचे पठण केल्याचे फळ मिळेल. म्हणून ज्या मंत्रात ही दोन अक्षरे गुंफली आहेत असा पंचाक्षर मंत्र सप्तकोटी मंत्रांत सर्वश्रेष्ठ मानला गेला.

सप्तकोटिषु मंत्रेषु मंत्रः पंचाक्षरौ महान।

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, ८.२)

शिव कल्याणकारक, शांतिदायक, सुखदायक आहे. सुख, शांती, कल्याण यांची अपेक्षा बाळगणाऱ्या मनुष्याने निरंतर शिवनामस्मरण करायला हवे. माहेश्वरस्थलातील साधक निरंतर शिवस्तुती करीत असतो. आम्ही भगवान शिवाची कितीही स्तुती केली तरी ती उणीच ठरेल. 'शिवमहिम्नस्तोत्रा'त म्हटले आहे:-

असितगिरसमं स्यात् कज्जलं सिंधुपात्रे।

सुरतरुवरशाखा लेखणी पत्रमुर्वी

लिखति यदि गृहित्वा शारदा सर्वकालम्।

तदपि तव गुणानामीश पारं न याति।।

अर्थात् मेरुपर्वताएवढे काजळ समुद्राच्या पाण्यात मिसळून त्याची शाई केली आणि कल्पतरुवृक्षाच्या शाखेला लेखणी करून प्रत्यक्ष सरस्वती पृथ्वीरूपी कागदावर लिहित बसली तरी शिवाचे गुण सरणार नाहीत. पुष्पदन्त गंधर्वाने शिवनिर्माल्याचे उल्लंघन केले होते. आम्ही तर हे किती वेळा करतो याची गणती नाही. शिवाला वाहिलेल्या बेलफुलाचा, निर्माल्याचा अपमान होता कामा नये. त्याला पाय लागू नये व ते ओलांडू नये. पुष्पदन्ताकडून शिवनिर्माल्य ओलांडण्याचा अपराध घडला होता. त्याच्या परिमार्जनासाठी त्याने शिवस्तुती केली. शिवस्तुती केल्याने आपली दुरिते नष्ट होतात.

नामस्मरणात अगाध सामर्थ्य आहे. हिंसाचारी, दुष्ट वाल्ह्या नामस्मरणानेच 'वाल्मीकी महर्षी' झाला. त्याला 'राम' असे नावही घेता येत नव्हते, 'मरा मरा' असा मंत्रजप त्याने केला. तुलसीदास म्हणतात:-

उलटा नाम जपत् जग जाना।

वाल्मीकी भयो ब्रह्म समाना।।

मंत्राचा उच्चार तर स्पष्ट व शुद्ध केला पाहिजे. मग 'मरा' असे उलटे नाम वाल्ह्याला कसे फलप्रद झाले? याबद्दल एक व्यावहारिक उदाहरण तुलसीदासांनी दिले आहे. ते म्हणतात:-

तुलसी अपने रामको रीज भजो या खीज।

भूमि पडे उपजेंगेहि उलटे सीधे बीज।।

बीज जमिनीत पेरताना ते उलटे, सरळ कसेही पडले तरी ते उगवणारच. उलटे पडलेले बीज उलटे उगवत नाही, सरळच उगवते. त्याप्रमाणे ईश्वरनाम सरळ वा उलटे, कसेही घेतले तरी त्याचे फळ मिळतेच. रामनामाने वाल्ह्याचे आयुष्य संपूर्ण बदलून गेले. रामदेखील ज्याचे नाम घेतो असा शिव आहे. त्या शिवाच्या नामस्मरणाने पापाचे पर्वत भस्मसात होतात. म्हणून या कलियुगात 'नाम लेत भवसिंधु सुखाये।' असे तुलसीदासांनी म्हटले आहे. नामस्मरण हा सुलभ उपाय असून तुम्ही जेथे ज्या अवस्थेत बसलेले असाल त्या अवस्थेत नामस्मरण करू शकता. कोणालाही त्रास न देता आपण नामस्मरण करीत आपला व्यवहारही करू शकतो.

दत्तात्रेयांनी आपल्या जीवनात चोवीस गुरू केले. एकदा भिक्षेसाठी दत्तात्रेय गेले असताना त्या घरातील स्त्री उखळात कांडण करीत असलेली त्यांना दिसली. एका हाताने ती धान्य निवडत होती तर दुसऱ्या हाताने कांडत होती. बोलणेही सुरू होते. तिला त्यांनी गुरू मानले. कशासाठी? तर व्यवहार सांभाळताना आपण ईश्वर नामस्मरण करू शकतो तर काम करताना नामस्मरण का करू शकणार नाही? म्हणून सदासर्वदा पंचाक्षर महामंत्राचा जप करावा. नियम पाळून मंत्रजप करणे चांगलेच आहे, परंतु ते न पाळता मंत्रजप केला तरी काही बिघडत नाही.

एक ब्राह्मण शौचक्रिया उरकून परत येत होता. याप्रसंगी गळ्यातले जानवे कानाला गुंडाळतात. ते अपवित्र होऊ नये हा त्या मागचा अर्थ. यासाठीच इष्टलिंग नाभीच्या वर धारण करावे असे वीरशैवसिद्धान्तात सांगितले आहे. परंतु त्या ब्राह्मणाने जानवे जिभेला गुंडाळले आणि घरी परत निघाला. त्याची विचित्र कृती पाहून एका महात्म्याने त्याला याविषयी विचारले. तेव्हा तो ब्राह्मण उत्तरला, "माझ्या जिभेला नामस्मरणाचा फार अभ्यास आहे. मी कुठेही बसलो तरी जीभ नामस्मरण करायला लागते. शौचप्रसंगी अपवित्र स्थानी तिने नामस्मरण करू नये यासाठी मी तिला असे बांधून ठेवले आहे."

शास्त्रे म्हणतात- 'अन्ते या मतिः सा गतिः' मनुष्याची जन्मवेळ आणि मृत्युवेळ अत्यंत महत्त्वाची असते. मूल जन्माला आले की आपण जन्ममुहूर्त पाहतो. अलीकडे विज्ञान प्रगत झाल्यामुळे मुहूर्त पाहूनच मुलाला जन्म देण्याची सोय झाली आहे. ऑपरेशन करून. परंतु मुलाच्या स्वाभाविक जन्माची वेळ त्याच्या पुढील आयुष्याविषयी भाकीत करणारी असते. म्हणून जन्म चांगल्या मुहूर्तावर व्हावा आणि मृत्यूदेखील चांगल्याच मुहूर्तावर व्हावा. दोन्ही वेळा उत्तम असाव्यात. उत्तम याचा अर्थ कोणता? ज्यावेळी आपल्याकडून उत्तम कार्य घडत असते ती उत्तम वेळ. मग त्यावेळी दक्षिणायन असो की उत्तरायण, दिवस असो की रात्र. बाह्य मुहूर्तापेक्षा त्यावेळी आपण काय करीत आहोत हे अधिक महत्त्वाचे. जन्मवेळ तर निघून गेली. त्यावेळी काय केले पाहिजे हे आता ऐकून काय उपयोग? आपल्याला जन्म तर मिळाला. आता मृत्युवेळ मात्र हातात आहे. त्यावेळी काय करायला हवे याविषयी विचार केला पाहिजे. तुलसीदास म्हणतात:-

जनम जनम मुनि यतन कराहि।

अंत राम कहि आवत नाहि।।

जन्मभर नामस्मरण करून देखील अंतकाळी ईश्वराचे नाम ओठावर येत नाही, स्मरत नाही. असे घडले तर आयुष्यभर केलेले नामस्मरण निष्फळ झाले. मनुष्याला मृत्यू कधी येईल याचा नेम नाही. काही माणसे भजन करताना मरतात, काही दुकानात बसून व्यवहार करताना मरतात, कोणी सत्संग करताना तर कोणी भगवंताचे नाव घेताना मरतात. अंतकाळी आपली जी मानसिक स्थिती असते ती आपल्या पुढील जन्माला गती देत असते.

त्या ब्राह्मणाला महात्म्याने हेच सांगितले की, "बाबा, मृत्यू कधी येईल याचा नेम नाही. शौच करताना तो आला अन् त्यावेळी तुला नामस्मरण करता आले नाही तर तुला सद्गती कशी मिळेल? तू तर जिभेला बांधून ठेवली आहेस, म्हणून अशा प्रकारे जीभ बांधू नकोस."

या कथेचे तात्पर्य असे की, ज्या ज्या वेळी आपण नामस्मरण करू त्याचा त्यावेळी सदुपयोगच होईल, त्यापासून काही हानी होणार नाही. म्हणून माहेश्वरस्थलातला साधक 'गच्छन् तिष्ठन् निमिषन्नुन्मिषन्नपि' बसताना, उठताना, चालताना, जेवताना केवळ नामस्मरणच करीत असतो. अन्य अनावश्यक शब्दांचा उच्चार करीत नाही. आपल्याला गप्पा मारायला सांगितले तर किती वेळ मारू? रात्रभर बसलो तरी गप्पा सरणार नाहीत. परंतु महाशिवरात्र आहे, जागर करायचा आहे, शिवनामस्मरण करायचे आहे.. अशा वेळी नेमकी झोप येऊ लागते. गप्पा मारताना मात्र ती कधीच येत नाही. आपले संस्कार बरे नाहीत हेच यावरून सिद्ध होते. म्हणून शिवस्तुतीतील रसाचे आस्वादन करणारा, त्याने मुदित होणारा साधक माहेश्वर होय.

जो शिवनामस्मणात रंगून गेला त्याचे शरीर पवित्र होते आणि आसपासचा परिसरदेखील पवित्र होतो. व्यष्टिपरिवर्तनातूनच समष्टिपरिवर्तन होत असते. एक मनुष्य एका जागी बसून मंत्रजप करील तर त्याला लाभ निश्चित होईल. परंतु शंभर माणसे एका जागी बसून मंत्रजप करतील तर त्यामुळे समष्टिपरिवर्तन होईल. भौतिक वस्तूदेखील मंत्रसंस्काराने प्रभावित होतात. म्हणून मंत्रजपाने मानसिक पावित्र्याचा लाभ होतो.

शिवोत्कर्षप्रमाणानां संपादनसमुद्यतः॥१०.१६॥

माहेश्वर काय करतो? आपल्या इष्टदेवाच्या सर्वश्रेष्ठत्वाची प्रमाणे ज्या ग्रंथात आहेत त्यांचा संग्रह करतो. कोणी प्रश्न विचारला तर त्याचे समर्पक उत्तर देण्यासाठी तो सिद्ध असतो. तो निर्मम व निरहंकार असतो. ममत्व

आणि अहंकार जन्मजन्मांतरापासून माणसाच्या सदोदित मागे लागलेले आहेत. माणसाला दोन प्रकारची नावे असतात असे म्हणतात. एक जन्मनाव असते तर दुसरे व्यावहारिक नाव असते. जन्मवेळचे नक्षत्र, त्याचे चरण इत्यादी पाहून जे नाव ठेवले जाते ते जन्मनाव. ते असेल तसे स्वीकारावे लागते. परंतु हाक माण्यासाठी दुसरे चांगले नाव ठेवले जाते. या दोन नावांपेक्षा आणखी एक नाव आपल्याला असते. ते कोणी ठेवलेले नाही. अनादिकालापासून आपल्याशी जडलेले आहे. जन्मनाव बदलू शकते, व्यवहारनाव बदलता येते. परंतु जन्मजन्मांतरापासून आपल्याला असलेले हे नाव मात्र कधी कोणाला बदलता येत नाही. ते कोणते नाव आहे? अहम्... मी!

आपण कोणाच्या घरी जातो, दरवाजा बंद असतो. तो वाजवल्यावर आतून विचारले जाते- 'कोण आहे?' त्यावेळी आपण म्हणतो- 'मी आहे.' आपल्या आवाजावरून जर आतल्या व्यक्तीने ओळखले नाही आणि पुन्हा विचारले- 'मी म्हणजे कोण? तुमचे नाव काय?' त्यावेळी आपण आपले व्यावहारिक नाव सांगतो. आपले नाव ठेवले गेले ते आपल्यासाठी नव्हे, तर इतरांनी आपल्याला हाक मारावी म्हणून. कोर्टकचेरीत जायचे आहे, इस्टेटीवर नाव लावायचे आहे, बँकेत जाऊन सही करायची आहे, अशा वेळीच आपण आपल्या नावाचा उपयोग करतो. इतर वेळी केवळ 'मी मी मी' याच नावाने आपण व्यवहार करीत असतो. एखाद्या वेळी आपल्या व्यावहारिक नावाचा आपल्याला विसर पडू शकेल, परंतु आपल्या 'मी'चा आपल्याला कधीच विसर पडू शकत नाही. 'मी' हे जन्मजन्मांतरापासून, युगानुयुगांपासून जीवाला ठेवलेले नाव आहे. 'मी'च्या बरोबर 'मम'ही येते. मम म्हणजे माझे. मी आणि माझे हा नैसर्गिक लोकव्यवहार आहे, असे शंकराचार्यांनी म्हटले आहे. कोणत्याही देशात, कोणत्याही भाषेत 'मी आणि माझे' असाच लोकव्यवहार आहे, असतो. अहंकार व ममत्व यांनाच 'संसार' असे म्हणतात. 'श्रीसिद्धान्तशिखामणी'त संसारहेयस्थल असे एका स्थलाचे नाव आहे. संसार हा हेय, तिरस्करणीय आहे. संसार याचा अर्थ आपले घर, दुकान, मुलेबाळे असा नाही. जी ईश्वरनिर्मित सृष्टी आहे ती ग्राह्य आहे. ती अग्राह्य नाही. परंतु ईश्वरनिर्मित सृष्टीत जीव स्वतःची जी सृष्टी निर्माण करतो ती हेय, तिरस्करणीय आहे. उपनिषदे सांगतात, 'ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किंचित् जगत्यां जगत्।' या प्रपंचात जे काही आहे ते ईश्वराचे. देवरदासिमय्या म्हणतात:-

इळे निम्मदान बेळे निम्मदान
सुळिदु सूसुव गाळि निम्मदान
निम्मदावनुंडु अन्यरनु होगळुव
कुन्निगळनेनेंबे रामनाथा.

भूमी आपली आहे, वायू आपला आहे, अग्नी, आकाश आपलेच आहे. म्हणजे ईश्वराचे आहे. मग जीवात्मा काय करतो? याच ईशनिर्मित सृष्टीतील माती, दगड उचलतो, घर बांधतो, आणि म्हणतो- 'हे माझे घर आहे.' ईशनिर्मित सृष्टीतील वस्तूंचा संग्रह करून त्यावर आपल्या नावाचा शिक्का मारणे हाच 'संसार' होय. संसार सोडणे याचा अर्थ प्रपंच सोडणे असा नाही. प्रपंच सोडू शकत नाही. प्रपंच सोडून कोठे जाणार? प्रपंच म्हणजे केवळ गाव नाही, प्रपंच म्हणजे केवळ अरण्य नाही. सर्वत्र प्रपंच आहे. घर, दार, मठ, मंदिर हे सारे सोडून कोठे जाणार? घर सोडून अरण्यात गेलो तरी तेथेही प्रपंच आहेच. म्हणून 'निवृत्त रागस्य गृहं तपोवनम्।'

असे भागवतात म्हटले आहे. म्हणजे राग अर्थात् संसारातील ममकार त्याग करून जर घरात राहिलो तरी घर हेच तपोवन होते. रागद्वेषांनी बरबटलेल्या मनाने तपोवनात राहिलो तर ते तपोवन कसे राहिल? एक घरच होईल. म्हणून ईशनिर्मित सृष्टीतील वस्तूंचा संग्रह करून त्यावर 'माझे' असा शिक्का जीवात्मा मारतो, तो त्याचा संसार होय. शरीर, इंद्रिये, बुद्धी, अहंकार यांत मी व माझेपण साठले आहे. कधी 'मी' तर कधी 'माझे.' कधी म्हणतो 'मी पाहतो' तर कधी म्हणतो 'माझ्या डोळ्यांना दिसत नाही.' एकदा डोळे म्हणजे 'मी' समजतो तर दुसऱ्यांदा डोळ्यांना 'माझे' समजतो. म्हणून इंद्रिये, मन, बुद्धी ही जीवात्म्याच्या ममत्वाची ठिकाणे आहेत. त्यामध्ये 'मीपण' म्हणजे अहंकार हा एक अनात्म पदार्थ आहे. अहंकारातही अहम् आहे आणि आत्म्यात देखील अहम् आहे. या दोन अहममध्ये नेमके किती अंतर आहे ते कळत नाही. म्हणून त्याला 'हृदयग्रंथी' असे म्हटले जाते.

भिद्यते हृदयग्रंथिः च्छिद्यन्ते सर्व संशयाः।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे॥

अहंकार व आत्मा यांचे समष्टिरूप हीच हृदयग्रंथी होय. आत्म्यातील अहम् हा शुद्ध अहंकार असून अहंकारातील अहम् हा अशुद्ध अहंकार आहे. अहंकारातील अहममुळे जीवात्मा संसारात येतो तर आत्म्यातील अहममुळे तो संसारमुक्त होतो. सद्गुरूंच्या उपदेशाने आपल्याला 'तत्त्वमसि' महावाक्याचा बोध होतो, तेव्हा आपण म्हणतो, 'अहम् ब्रह्मास्मि, शिवोऽहम्.' मीच ब्रह्म आहे, मीच शिव आहे. येथे देखील अहम् आहेच. मी जातो, मी खातो.. येथेही अहम् आहे. लौकिक व्यवहारात व्यक्त होणारा अहंकार ही अहंकाराची अहंवृत्ती आहे आणि तत्त्वबोधानंतर निर्माण होणारा अहंकार ही आत्म्याची अहंवृत्ती आहे. म्हणून ती शुद्ध मानली जाते.

माहेश्वरस्थलातील साधकाच्या ठिकाणी लौकिक व्यवहारातील अहंकार व ममत्व शिल्लक राहत नाही. म्हणून तो निर्मम व निरहंकार असतो असे म्हटले आहे. तो निरस्तक्लेशपंजरः असतो. क्लेश पाच प्रकारचे आहेत. अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष व अभिनिवेश. यांना क्लेश का म्हणतात? मनुष्याला दुःख देणारे ते क्लेश होत. अविद्या पहिला क्लेश आहे. अविद्या म्हणजे अज्ञान. अविद्येमुळेच अन्य चार क्लेश उत्पन्न होतात. 'मी शिवस्वरूप आहे, मी शिवाचा अंश आहे' हे ज्ञान जीवात्म्याला नाही. मी कोण आहे, याचे ज्ञान नसल्यामुळेच जीवात्मा संसारात भरकटत राहतो. म्हणून सर्व क्लेशांचे मूळ अविद्या होय, अंधःकार होय. सर्व भयांचे मूळ अविद्या आहे. दिवसा कोठेही जायला सांगितले तर मनुष्य निर्भय होऊन जातो, परंतु रात्री बाहेर पडायची त्याला भीती वाटते. त्याच्या मनात भय उत्पन्न होते. अंधारात काय आहे आणि काय नाही? दिवसा स्मशानात जाणे सोपे आहे, परंतु रात्री स्मशानात जाणे भीतिदायक वाटते. भय उत्पन्न करणारा अंधार जसा बाहेर आहे तसाच आत देखील अज्ञानाचा अंधःकार आहे. वीज गेल्यावर आपण अंधारात बसून राहत नाही. लगेच मेणबत्ती किंवा दिवा पेटवतो. अंधार आपण सहन करू शकत नाही. बाहेरच्या अंधाराला आपण क्षणभर सहन करीत नाही, परंतु आतला अंधार मात्र युगानुयुगांपासून, जन्मजन्मांतरापासून आपण सहन करीत आहोत. आपल्या आत अंधार आहे हेच आपल्याला मान्य नसते. हा अंधार म्हणजे अविद्या. ही अविद्याच जीवाला अनेक क्लेश भोगायला लावते.

माहेश्वरस्थलातील साधक आपल्या हृदयात शिव आहे, हे जाणतो. बीजात अंकुर तसा हृदयात शिव

नांदतो. या ज्ञानामुळे त्याच्या आतला अंधार नाहीसा होतो. अविद्या नाही तर अस्मिता नाही, राग नाही, द्वेष नाही, अभिनिवेश नाही. तो मंदरहित असतो. मद म्हणजे एक प्रकारचा अभिमान. अधिक धन मिळाल्यामुळे, अधिक विद्या प्राप्त झाल्यामुळे, सत्ता मिळाल्यामुळे मनुष्याला एक प्रकारचा जो अभिमान वाटतो तोच मद होय. प्रपंचातील सर्व अधिकार आणि धन ईश्वरापुढे लेशमात्र नाही अशी जाणीव माहेश्वराला असते. म्हणून तो सदैव मंदरहित असतो. धन आज आहे उद्या नसेल. अधिकार, सौंदर्य हे सारे आजपुरते, उद्या ते राहणार नाहीत. परमात्म्यापुढे तर ते शून्यच आहेत, म्हणून त्याला कधी मद होत नाही. मत्सर करणे हा दुर्गुण आहे. तो एक प्रकारचा आवेश आहे. मत्सर, क्रोध हे जीवाचे स्वाभाविक गुण नाहीत. ते बाहेरून काही प्रसंगाने त्याच्या ठिकाणी उत्पन्न होतात. एखाद्या मनुष्याला भूत झपाटते असे म्हणतात तशातलाच हा प्रकार. परंतु हे दुर्गुण स्वतःलाही हानी पोहोचवतात आणि इतरांना देखील पोहोचवतात.

एका नदीकिन्यावर दोन तपस्वी तपश्चर्येला बसले होते. ते दोघेही एकमेकांचा मत्सर करीत. तपस्या म्हणजे स्पर्धाच झाली होती. त्यांच्या घोर तपश्चर्येने शिव प्रसन्न झाले. एका तपस्व्यासमोर प्रकट होऊन ते म्हणाले, “वरं ब्रूहि. वर माग.”

तपस्व्याने पाहिले. प्रत्यक्ष भगवान शिव समोर उभे. त्याने नमस्कार करून विचारले, “भगवन्, आपण आधी माझ्याकडे आलात की आधी त्या तपस्व्याकडे जाऊन आलात?”

“तुला त्याच्याशी काय करायचे? तू आपला वर माग.” शिव म्हणाले.

“तसे नाही भगवन्,” तपस्वी म्हणाला, “आपण आधी त्या समोरच्या तपस्व्याकडे जाऊन त्याला वर मागायला सांगा. तो जे काही मागेल ते त्याच्या दुप्पट मला द्या.”

“तथास्तु.” असे म्हणून शिव दुसऱ्या तपस्व्यापुढे प्रकट झाले. त्यानेही वरीलप्रमाणे त्यांना विचारले, शिव म्हणाले, “तू जे मागशील ते दुप्पट त्याने मागितले आहे, आता तू वर माग.”

तपस्व्याने विचार केला. आपण जे मागू त्याच्या दुप्पट त्याला मिळणार. म्हणजे काहीही मागितले तरी त्याचाच लाभ अधिक. त्याला आपल्यापेक्षा दुप्पट लाभ झाला तर आपले काय राहिले? सारी तपश्चर्या फुकट गेली. त्याचा दुप्पट तोटा होईल असेच काहीतरी मागायला हवे. म्हणून तो शिवाला म्हणाला, “भगवन्, मला एका डोळ्याने आंधळा करा. म्हणजे तो दोन डोळ्यांनी आंधळा होईल.”

याचेच नाव मत्सर. दुसऱ्याचे भले होऊ नये असे वाटणारी जगात खूप माणसे असतात. मत्सरामुळे आपलेही नुकसान होते आणि दुसऱ्याचेही नुकसान होते. ज्याच्या मनात मत्सर आहे त्याची प्रगती कधीच होत नाही. माहेश्वरस्थलातील साधक मात्र मद आणि मत्सर यांपासून सर्वस्वी मुक्त असून तो अत्यंत पवित्र जीवन व्यतीत करीत असतो, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करीत आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

वीरशैव समाज भवन, नागपूर

१६ ऑगस्ट १९९१

आशीर्वचन सहावे

माहेश्वरप्रशंसास्थल-५

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,
माहेश्वरस्थलाची प्रशंसा करताना काल सांगितले होते की,
अस्पृष्टमदसंबंधो मात्सर्याविशवर्जितः।

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १०.१७)

शास्त्रात ज्यांना षड्रिपू म्हणतात त्यात मद व मत्सर यांचा समावेश होतो. काही शत्रू आपल्या शरीराबाहेर राहतात, काही शत्रू शरीरातच ठाण मांडून बसतात. बाहेरच्या शत्रूपासून आपण फार सावध असतो. शत्रू कोठे राहतो? काय करतो? आपल्याविषयी कोणता विचार करतो? यासंबंधी आपण कधीच विचार करीत नाही. एक सुभाषितकार म्हणतो:-

कामः कोधश्च लोभश्चदेहे तिष्ठन्ति तस्कराः।
ज्ञानरत्नापहाराय तस्माज्जाग्रत् जाग्रत्॥

रात्री शहरात गस्त घालतात. सर्व झोपले तरी गस्त घालणारा जागी असतो. जो सोता है वह खोता है. चोराने संपत्तीचे अपहरण करू नये म्हणून तो आपल्याला सतत सावध करीत असतो. एका घरातील गृहस्थ बाहेरगावी गेल्यामुळे त्याच्या स्त्रीने आपल्या लहान मुलाला गस्त घालायला पाठवले. तो लहान मुलगा वरील श्लोक म्हणत गस्त घालू लागला. लोकांना जागे करू लागला. उपनिषदे सांगत असतात, 'उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत।'

आपल्यापैकी काही दररोज जागतात तर काही झोपतात. जागृतावस्था ही एक सामान्य अवस्था आहे. प्रयत्न केल्याशिवाय ती सहज प्राप्त होते. परंतु एक जागृतावस्था मात्र अशी आहे की ती प्राप्त करण्यासाठी साधना करावी लागते. त्याला 'वरजागृतावस्था' असे म्हणतात. जागृती, स्वप्न व सुषुप्ती या तीन अवस्था कर्माधीन आहेत. आपले कर्म जागृतावस्थेतील सुख देणारे असते त्यावेळी आपण जागे असतो. जेव्हा स्वप्नातली सुखदुःखे भोगविणारे कर्म कार्यरत असते त्यावेळी आपण स्वप्नातली सुखदुःखे भोगतो. जेव्हा सुषुप्ती देणारे कर्म पक्व होते तेव्हा आपण गाढ निद्रेचे सुख अनुभवतो. परंतु या तिन्ही अवस्था आपल्या अधीन नसतात. जेव्हा लागेल तेव्हा झोपणे, वाटेल तेव्हा स्वप्ने पाहणे, वाटेल तेव्हा जागे होणे हा अधिकार आपल्याला नाही.

आशीर्वचन ऐकताना झोप येऊ नये अशी तुमची इच्छा असते. परंतु नकळत झोप तुमचा ताबा घेत असते. याचा अर्थ ही अवस्था आपल्या अधीन नाही. काही विद्यार्थी असे असतात की परीक्षेच्या वेळी रात्रभर अभ्यास करतात, वेळ आहे म्हणून झोपतात. परीक्षेची वेळ टळून गेल्यावरच त्यांना जाग येते. दुःस्वप्न पाहण्याची मनुष्याची इच्छा नसते. तरी ती स्वप्ने त्याला पाहावीच लागतात. इच्छा नसताना झोप येणे, इच्छा नसताना दुःस्वप्ने पाहणे आणि इच्छा नसताना झोपेतून जागे होणे, यावरून या अवस्था मनुष्याच्या अधीन नाहीत हेच सिद्ध होते. त्या कर्माधीन आहेत. परंतु 'जागृतावस्था' मात्र आपल्या अधीन आहे. जेव्हा आपण

साधना कराल, ध्यान कराल, तुमचे अंतःकरण शुद्ध होईल, सद्गुरूंचा उपदेश ऐकाल, हृदयात आत्मज्ञानाचा उदय होईल त्यावेळी तुम्ही जागे होता. ती वरजागृतावस्था तुमच्या अधीन आहे.

गस्त घालणारा बालक सांगत होता, “जागे व्हा, जागे व्हा. तुमच्या अंतरंगातील ज्ञानरत्नाचे अपहरण करण्यासाठी सहा चोर टपून बसलेत. त्यांच्यापासून सावध राहा, जागे राहा.”

काही तस्कर गेहात राहतात तर काही तस्कर देहात राहतात. गेह म्हणजे गृह. देह म्हणजे शरीर. काही चोर घरात घुसतात काही तर शरीरात. घरात घुसलेल्या चोरांना जागे राहून हाकलता येते, परंतु देहात घुसलेल्या चोरांना तर आपण आपले सगेसोयरे मानतो. अनेक युगांपासून आपण त्यांना पोसलेले आहे. माहेश्वरस्थलातील साधक मात्र या चोरांपासून सावध असतो, जागृत असतो. आत्मानंदात सदैव निमग्न असतो. षड्रिपू त्याला त्रास देत नाहीत.

माहेश्वरस्थलातील साधक निरस्तमदनोन्मेष व निर्धूतक्रोधविप्लव असतो. मदन म्हणजे काम. मदन, मन्मथ, मार, प्रद्युम्न, मीनकेतन अशी कामाची नावे अमरकोशात सांगितली आहेत. जो प्रशांत मनाला विचलित करतो त्याचे नाव मन्मथ. कामदेवाने भगवान शिवावर आक्रमण केल्याची एक कथा शिवपुराणात व कालिदासाच्या कुमारसंभव काव्यात आलेली आहे. तारकासुराच्या त्रासाने त्रस्त होऊन देव ब्रह्मदेवाकडे गेले. तेव्हा ब्रह्माने सांगितले की शंकराचा पुत्र कार्तिकेय त्याला मारू शकेल. परंतु शंकराला पुत्र कसा होणार? म्हणून ते सर्व कामदेवाकडे गेले आणि त्यांनी कामदेवाची प्रार्थना केली. कामदेव आपली आयुधे व रतीसह शंकराकडे आले आणि त्यांनी शंकराला मोहित करण्याचा प्रयत्न केला. तेव्हा शंकरांनी आपला तृतीय नेत्र उघडून त्याला भस्मसात केले. म्हणून जे शिवभक्त असतात त्यांच्यापासून काम दूर राहतो.

शास्त्रे सांगतात, मदनापासून बचाव करण्याचे दोनच उपाय आहेत. पहिला मदनाच्या पित्याला म्हणजे कृष्णाला शरण जाणे आणि दुसरा ज्याने मदनाचे दहन केले अशा शंकराला शरण जाणे. भगवंताला शरण गेल्याशिवाय भक्ताची मदनावेशापासून सुटका होत नाही. निरंतर शिवचिंतन केल्याने शिवाच्या ठायी असलेली शक्ती भक्ताला प्राप्त होते. अग्रीत दाहकता आहे. कोणतीही वस्तू अग्रीत टाकली की भस्म होते. हा अग्री लाकडात उत्पन्न झाला तर लाकूडदेखील अग्निरूप होऊन वस्तूंना जाळू शकते. पेटलेले लाकूड घरदेखील जाळते. लोखंडात अग्री उत्पन्न झाला तर त्याचा स्पर्शही दाहक ठरतो. त्याप्रमाणे शिवचिंतन करणाऱ्या साधकाच्या ठिकाणी शिवाचे सामर्थ्य प्रादुर्भूत होते. याच कारणाने माहेश्वरस्थलातील साधक कामावेगापासून मुक्त होतो. काम व मोह यांना गीतेने ‘नरकाची द्वारे’ असे म्हटले आहे. ‘त्रिविधे नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः।’

जो अत्यंत क्रोधी असतो तो नरकात जातो आणि तो जोपर्यंत क्रुद्ध असतो तोपर्यंत नरकातच पिचत राहतो. येथे विचार करायला हवा. मनुष्य एका क्षणी स्वर्गात असतो तर दुसऱ्या क्षणी नरकात. मृत्यूनंतर स्वर्ग-नरक असतीलही, परंतु त्याआधीही ते अस्तित्वात असतात. आपले शरीर जेथे राहते तेथे आपण राहत नाही, तर आपले मन जेथे असते तेथे आपण राहत असतो. तुमचे शरीर आता या वीरशैव भवनात आहे पण मन कोठे आहे? ते तुम्हालाच माहीत. शरीराने तुम्ही येथे आहात याला फारसा अर्थ नाही. मनाने तुम्ही येथे असणे महत्त्वाचे. क्रोधविकार मनात उत्पन्न झाला की शरीर तप्त होते. काम, क्रोध, लोभ हे ज्वर आहेत, असे गीतेत म्हटले आहे. रागावलेल्या मनुष्याच्या शरीराचे तापमान आणि ज्वर झालेल्या मनुष्याचे तापमान मोजले तर सारखेच आढळेल. शरीरातली उष्णता वाढली की रक्त उकळू लागेल. क्रोध आला तरी काही मिनिटेच तो

शरीरात राहतो. तो एखाद्या वादळासारखा येतो आणि निघून जातो. पण जाताना शरीरातली, मनातली सर्व शांती, समाधान घेऊन जातो. अनर्थ घडवून जातो. क्रोधाच्या भरात एखादा दगड घेऊन समोरच्या व्यक्तीच्या डोक्यात कोणी घालतो. त्याक्षणी ती व्यक्ती तेथे हजर नसली तर वाचली. क्रोध हा वेडाचा एक झटकाच आहे. ती वेळ निघून गेली की माणूस शांत होतो, माणसासारखा वागतो.

क्रोधाच्या एका क्षणी आपल्या हातून घडलेला अनर्थ सुधारण्यासाठी कित्येक दिवस, कित्येक महिने लागतात. त्यामुळे आपल्या शरीरात उत्पन्न झालेली विकृती दूर करायला पुष्कळ वेळ लागतो. शास्त्रज्ञांनी प्राण्यांवर केलेले प्रयोग हेच सिद्ध करतात. एका मांजराची पचनक्रिया क्ष-किरण यंत्राने तपासली जात होती. मांजर खात होते, त्याची पचनक्रिया व्यवस्थित चालू होती. एवढ्यात त्याच्यासमोर एक कुत्रा आणला गेला. कुत्र्याला पाहून ते मांजर इतके भयभीत झाले की त्याची संबंध पचनक्रिया बिघडली. क्ष-किरण यंत्राने शास्त्रज्ञ हे सारे पाहत होते. नंतर कुत्र्याला मांजरापासून हालवण्यात आले. कुत्रा आता समोर नव्हता तरी त्याचा आघात एवढा होता की मांजराची पचनक्रिया पूर्वस्थितीत येण्यासाठी चोवीस तास लागले. एक क्षणभर आपल्या मनावर कसला आघात झाला, मग तो भयाचा असो, क्रोधाचा असो की कामाचा असो, त्यामुळे शरीरात उत्पन्न होणारी विकृती दुरुस्त करायला या प्रकृतीला कमीत कमी चोवीस तास लागतात.

आपण दिवसात किती वेळ रागावतो? याचा मनाशी विचार करावा. त्यामुळेच आपण स्वास्थ्य हरवून बसलो आहोत. म्हणून क्रोध हा एक प्रकारचा ज्वर आहे. भगवंतांनी गीतेत म्हटले आहे- 'युध्यस्य विगतज्वरः' अर्जुना तुझ्या मनात मोहनामक ज्वर आहे त्याचा त्याग कर. या ज्वरावर औषध कोणते आहे? विवेक हेच त्यावरील प्रभावी औषध आहे. म्हणून मनातील दूषितपणा नष्ट करण्यासाठी आपण सत्संगात येतो, त्यावेळी आपले मन प्रसन्न होते. दूषित भावना संपून जाते. चोवीस तास दूषित होणारे शरीर, मन या एका तासाने शुद्ध होते. त्यासाठी चोवीस तास लागत नाहीत. म्हणून सत्संग हा अलभ्य लाभ आहे.

माहेश्वरस्थलातील साधकाला कधी राग येत नाही. त्याला क्रोधाचा स्पर्शच होत नाही. वातावरण कितीही बिघडले तरी तो शांतचित्त असतो. स्वास्थ्याला हानिकारक वृत्तीपासून तो सदैव सावध असतो. क्रोध आला त्यावेळी मनुष्याने काय करावे? आपल्याला क्रोध येत आहे हे समजते. काही जणांना तर तेही कळत नाही. क्रोध येऊन गेल्यानंतर त्यांना कळते की आपण रागावलो होतो. तो येण्याआधी आपण जर जागे असू तर तो आपल्या मनात प्रवेश करणार नाही. जो जागा नसतो त्याच्याच मनात क्रोध शिरतो. एखाद्या माणसाचा आपल्याला राग आला तर आपण तो कसा व्यक्त करतो? एकतर हाताने, लाथेने किंवा जिभेने. आपल्याला खूपच क्रोध आला तर शिब्या देण्याच्या आणि हात उगारण्याच्या भानगडीत आपण पडत नाही. त्याला सरळ लाथ मारून मोकळे होतो. अशा वेळी समजावे की क्रोध आपल्या नियंत्रणात नाही, तो अनकंट्रोल्ड आहे. हे त्याचे भयानक रूप आहे. हाताने मारणे हे त्यापेक्षा सौम्य आणि शिब्या देणे हे त्याहीपेक्षा सौम्य. भांडण शिब्यांनी सुरू होते मग हातघाईवर येते आणि शेवटी लाथाळीने संपते. क्रोधाचे हे विविध आविष्कार आहेत.

क्रोध येतो आहे अशी जाणीव होताच मौन धारण करावे आणि आपल्या हातापायांना शांत राहण्याची आज्ञा द्यावी. असे केले तर क्रोध तत्काळ पळून जाईल. कारण त्याला कळेल की याच्या शरीरात प्रवेश करून काहीच उपयोग नाही. मौन राहणे अवघड वाटत असेल तर त्यावेळी तोंडात पाणी घेऊन गप्प राहावे. तोंड मोकळे असेल तर शिब्या बाहेर येऊ शकतात. घराला आग लागली की आपण त्यावर पाणी टाकतो, तसे

क्रोधाग्रीवर तोंडात पाणी घेऊन शांत राहणे हा उपाय आहे. हे सारे सांगण्याचा उद्देश इतकाच की क्रोधामुळे आपल्या हातून अनर्थ घडतो आणि नंतर पश्चात्ताप करण्याची पाळी आपल्यावर येते.

एका घरात सासू आणि सून यांच्यात नेहमी भांडण होत असे. ही प्रत्येक घरातली कथा आहे. सासूने एक शिवी दिली की सून दोन शिव्या देत असे. मग सासू अत्यंत क्रोधाविष्ट होऊन सुनेला मारत असे. सुनेने मात्र तिला मारले नाही. एकदा सून एका महात्म्याकडे गेली. म्हणाली, “महाराज, सासूचे आणि माझे नेहमी भांडण होते. मी काही कमी नाही. परंतु ती कधीही मारते, मी मात्र तिला अजून मारले नाही. मी तिच्यापेक्षा दोन शिव्या जास्त देते. म्हणूनच ती मला मारते. माझा क्रोध शांत व्हावा यासाठी एखादा मंत्र द्या, काहीतरी औषध द्या.”

साधूने एका बाटलीत औषध देऊन तिला सांगितले, “भांडण सुरू होताच हे औषध तोंडात घेऊन गप्प बसून राहा. सासूने कितीही शिव्या दिल्या किंवा मारले तरी तोंड उघडू नकोस.”

सून घरी गेली आणि त्याप्रमाणे तिने प्रयोग सुरू केला. एक-दोन दिवसांतच घरातले भांडण संपले. तिला फार आश्चर्य वाटले. भांडण केव्हा वाढते? जेव्हा दोघे आपापसात देवाण-घेवाण करतात तेव्हा. एकजण शिवी देतो आहे, दुसरा शिवी खातो आहे तर भांडण वाढणार नाही. सून साधूकडे जाऊन म्हणाली, “महाराज, औषध फार प्रभावी आहे. त्याचे पैसे किती देऊ?”

महाराज म्हणाले, “कसले पैसे बाई? त्या बाटलीत मी साधे पाणी भरून दिले होते. घरी जा आणि मी सांगितल्याप्रमाणे वाग.”

असा प्रयोग केला तर आपल्याही घरातली भांडणे संपून जातील. ज्याला क्रोधावर नियंत्रण करता येत असेल त्याने अवश्य करावे. परंतु ज्याला नियंत्रण करता येत नसेल त्याने तोंडात पाणी घेऊन गप्प बसावे हे चांगले. कारण त्यामुळे अनर्थ घडणार नाही.

माहेश्वरस्थलातील साधक क्रोधापासून दूर असतो. त्याच्यावर कोणी रागावला तरी तो शांत राहतो. त्यामुळे दुसऱ्याच्या मनात आलेला क्रोधदेखील पळून जातो. म. गांधी म्हणत की, आपल्या एका गालात कोणी मारले तर दुसरा गालही त्याच्या पुढे करावा. एक थप्पड मारणाऱ्याला आपण पुन्हा थप्पड मारली तर चार थपडा आपल्याला खाव्या लागतात. मारणाऱ्याला ‘अधिक मार’ असे म्हटले तर तो लज्जित होतो. क्रोधावर विजय मिळविण्याचे असे अनेक उपाय आहेत. ते ऐकून त्यांचा वापर केला तरच शास्त्रश्रवणाचे फळ आपल्याला मिळते. अन्यथा ते वृथा श्रवण ठरते.

माहेश्वरस्थलातील साधक कसा असतो? ‘सदासंतुष्टहृदय.’ तो सदैव संतुष्ट असतो. संतोष ही मोठी संपत्ती आहे. मनुष्य क्वचित् संतुष्ट असतो, पण सदैव असंतुष्ट असतो. कर्मानुसार जे मिळेल त्यात समाधान मानले तरच संतुष्ट राहता येईल. निजगुण शिवयोगी म्हणतात, ‘दोरेयलेनदरोळु परिणते दळेउदे चंदमम.’

जे मिळेल तेवढ्यात संतोष मानणे हे सज्जनाचे लक्षण आहे. मनुष्य असे करीत नाही. त्याच्या आकांक्षा वाढत जातात. अंथरूण पाहून तो पाय पसरत नाही. त्याचे पाय अंथरूणाबाहेरच जातात.

एकदा अकबर बादशहाला एका विणकराने एक चादर भेट दिली आणि रोज तीच पांघरून झोपावे, अशी विनंती केली. रात्री बादशहा ती चादर अंगावर घेऊन झोपला. तिची लांबी कमी असल्यामुळे ती डोक्यावर ओढली की त्याचे पाय उघडे पडायचे आणि पायावर ओढली की डोके उघडे पडायचे. रात्रभर असा खेळ

झाला.

दुसऱ्या दिवशी दरबारात बादशहाने ती चादर दाखवून सांगितले, “जो कोणी माझे सारे अंग या चादरीने झाकून दाखवील त्याला मोठे बक्षीस मिळेल.”

प्रत्येकाने प्रयत्न केला. बादशहाचे डोके किंवा पाय यांपैकी काहीतरी उघडे राहायचे. सगळ्यांनी सांगितले, “खाविंद, चादरीत दोष आहे. तिची लांबी कमी आहे.”

शेवटी बिरबलाचा क्रमांक आला. त्यानेही प्रयत्न केला. परंतु यश मिळाले नाही. तो म्हणाला, “जहाँपन्हां, दोष चादरीत नाही. तुमच्यात आहे. तुम्हाला नीट झोपता येत नाही.”

बादशहा रागावला, म्हणाला, “मला नीट झोपता येत नाही? मग कसे झोपायचे ते तू शिकव!”

बिरबलाने होकार दिला आणि तो पाय पोटाशी घेऊन झोपला. त्याच्या अंगावर बादशहाने चादर टाकली आणि त्याचे सारे शरीर व्यवस्थित झाकले गेले.

सांगायाचे तात्पर्य असे, की आपली कमाई, आपले कर्म कमी आहे आणि आकांक्षा अधिक आहेत. पगार हजार रुपये आणि खर्च दीड हजार रुपये. त्यामुळे मनुष्य सदैव असंतुष्ट असतो. आपल्याला राहायला छोटे का असेना घर आहे, काही लोकांना फूटपाथवर झोपावे लागते. आपल्याला दोन वेळ पोटभर जेवण मिळते, काहीजणांना एकवेळ देखील मिळत नाही. आपल्याला लज्जारक्षणापुरते कपडे आहेत, काहीजणांजवळ तेवढेही नाहीत. असा जो विचार करतो तोच संतुष्ट राहू शकतो. आपल्यापेक्षा उच्चस्तरीय लोकांकडे पाहून जो जगतो त्याच्या नशिबी असंतोषाशिवाय काही येणार नाही. म्हणून आहे त्यात समाधान मानणे हीच संतुष्ट जीवनाची गुरुकिल्ली होय.

माहेश्वरस्थलातील साधक ‘सर्वभूतहितेरेतः’ असतो. तो केवळ स्वतःचे कल्याण पाहत नाही. तो स्वार्थी नसतो. शिव जसा सर्वांचे हित करणारा आहे तसाच तोही ‘बहुजनहिताय बहुजनसुखाय’ अशा वृत्तीने जीवन व्यतीत करतो. जे उदारहृदयी असतात ते पृथ्वीलाच एक कुटुंब मानतात. जो व्यष्टि-अभिमान असतो त्याला दुःख भोगावे लागते. परंतु जो समष्टि-अभिमान असतो त्याला दुःख स्पर्श करित नाही. प्रपंचातील सर्व प्राण्यांच्या हिताची चिंता वाहणारा माहेश्वर हा विशाल हृदयी असतो. शिवकार्याला विरोध करणारांचे निवारण करून तो शिवाचा अपकर्ष होऊ देत नाही आणि शिवाच्या उत्कर्षाची सामग्री संग्रहित करतो. इष्टदेवासाठी व गुरूसाठी तो प्राणत्याग करायला सिद्ध असतो. सर्वांचा आत्मा हा आपलाच आहे असा समष्टिभाव असलेला साधक माहेश्वर होय. माहेश्वरस्थलातील साधकाच्या ठिकाणी काही उत्कृष्ट गुण असल्यामुळे त्याला ‘वीरमाहेश्वर’ असे म्हटले जाते. भक्तस्थलातील साधकात जेव्हा उत्कृष्ट गुण उत्पन्न होतात तेव्हा त्याला वीरमाहेश्वर म्हणतात.

माहेश्वरस्थलातील पहिले ‘माहेश्वरप्रशंसास्थल’ हे उपस्थल येथे संपले. यानंतर त्याची लिंगावर कशी निष्ठा असते, हे विशद करणारे उपस्थल म्हणजे लिंगनिष्ठास्थल. त्याचे विवेचन यानंतर करू, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन समाप्त करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

वीरशैव समाज भवन, नागपूर

१७ ऑगस्ट १९९१

लिंगनिष्ठास्थल-१

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

माहेश्वरस्थलाचे विवेचन आतापर्यंत आपण ऐकले. उत्कृष्ट गुणांनी युक्त आणि माहेश्वरावर नितांत निष्ठा असणारा भक्तच माहेश्वर अथवा वीरमाहेश्वर होय. आता वीरमाहेश्वराच्या ठिकाणी असलेल्या लिंगनिष्ठेबद्दल जगद्गुरू रेणुकाचार्य सांगतात:-

अस्य माहेश्वरस्योक्तं लिंगनिष्ठामहास्थलम्।

प्राणात्ययेऽपि संपन्ने यदत्याज्यं विधीयते॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १०.२१)

वीरशैवसिद्धान्तानुसार इष्टलिंगपूजन हे एक महाव्रत आहे. म्हणून याला लिंगनिष्ठामहास्थल असेही म्हणतात. या व्रताचे आचरण करीत असताना जर तुम्ही पूजन कराल तर अनर्थ होईल, असे जर कोणी धमकावले तरी एकवेळ प्राणत्याग घडेल परंतु व्रत सोडले जात नाही. अशा नितांतनिष्ठेमुळेच भक्ताला 'माहेश्वर' म्हटले जाते. म्हणून इष्टलिंगपूजा हे महाव्रत आहे.

काही व्रते नैमित्तिक असतात. श्रावणमासातल्या सोमवारी काही वरदशंकराचे पूजन करतात. कोणी सत्यनारायण घालतात. ही व्रते रोज केली जात नसून निमित्ताने केली जातात. म्हणून ती नैमित्तिक व्रते आहेत. परंतु इष्टलिंगपूजा हे नित्यव्रत आहे, नैमित्तिक नव्हे. नित्य याचा अर्थ आहे 'नित्यं यावदायुः।' म्हणजे आयुष्य असेपर्यंत प्रतिनित्य न चुकता केले जाणारे कर्म नित्यव्रत होय. यालाच नित्यकर्मही म्हणतात. सद्गुरूकडून दीक्षा मिळाली की आपल्याला पूजेचा अधिकार प्राप्त होतो. जोपर्यंत दीक्षा होत नाही तोपर्यंत साधक पूजेचा अधिकारी होत नाही. जर तो पूजा करीत असेल तरी ती पूजा विशेष फलप्रद होत नाही. म्हणून पूजा, जप करण्याअगोदर साधकाने आपल्या कुलगुरूकडून दीक्षा आणि महामंत्राचा उपदेश घ्यायला पाहिजे. दीक्षेवाचून जो शिवपूजन करतो त्याची पूजा भगवान शिव स्वीकारीत नाहीत, असे आगमांत म्हटले आहे. शिवाचा अनुग्रह प्राप्त करायचा असेल तर आधी गुरूचा अनुग्रह प्राप्त करायला हवा, म्हणून म.बसवेश्वर म्हणतात, 'शिवपथवनरिवडे गुरुपथवे मोदलु.'

शिवाच्या वाटेने जायचे असेल तर प्रथम गुरूच्या दाराने गेले पाहिजे. गुरूच्या उपदेशाशिवाय आपण गन्तव्यस्थानापर्यंत पोहोचू शकत नाही. यासाठी प्रत्येक साधकाने गुरूला शरण गेले पाहिजे. गुरूकडे जाण्याआधी आपल्या ठिकाणी काही योग्यता असायला हवी. गुरू कोणालाही उपदेश देत नसतात. मागे सांगितले आहे, 'शक्तिपातं समालोक्य दीक्षया योजयेदमुम्।'

दीक्षा घेण्यासाठी कोणी आला तरी त्याच्या ठिकाणी शिवाचा शक्तिपात झाला की नाही याचे परीक्षण करावे लागते. ज्याच्यावर शिवाचा अनुग्रह झाला असेल त्यालाच गुरू दीक्षा देतात. शक्तिपात झाल्याची काही लक्षणे आहेत. शिवकथेचे श्रवण करताना डोळे भरून येतात, अंगावर रोमांच येतात, शरीर कंपायमान होते. असा साधक दीक्षेसाठी योग्य असतो. अशा साधकाला दिलेली दीक्षा सफल होते आणि त्या साधकाचे जीवन उजळून जाते. प्राचीन काळी शिष्याची अनेक प्रकारे परीक्षा घेत असत. त्यात तो उत्तीर्ण झाला तरच त्याला

दीक्षा देण्यात येई.

उपनिषदांत एक सुंदर कथा आहे. एकदा इंद्र व विरोचन हे दोघे ब्रह्मदेवाकडे ब्रह्मज्ञानप्राप्तीच्या इच्छेने येतात. ब्रह्मज्ञान झाले की मृत्युपासून सुटका होते अशी कथा तोपर्यंत प्रचलित झाली होती. देव आणि दानव दोघांनाही मृत्यूची भीती होती. ती टाळण्यासाठी देवराज इंद्र व असुरराज विरोचन ब्रह्मज्ञान मागायला ब्रह्माजवळ गेले. ब्रह्मदेवाने विचारले तेव्हा त्यांनी सांगितले, “आम्हाला आत्मज्ञान हवे आहे. आम्ही असे ऐकले की आत्मज्ञान झाले की मृत्यूचे भय राहत नाही. आम्हाला मृत्यूची भीती वाटते. म्हणून आम्हाला आत्मज्ञान द्या.”

ब्रह्मदेव म्हणाले, “आत्मज्ञान हे इतके सुलभ नाही की आता मागितले अन् लगेच दिले. त्यासाठी व्रतपालन आणि सेवा करावी लागेल.”

दोघांनी मान्यता दर्शवली. तेव्हा ब्रह्मदेव म्हणाले, “तुम्ही दोघे बारा वर्षे ब्रह्मचर्याचे पालन करा, सेवा करा. त्यानंतर तुम्हाला ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश मिळेल.”

दोघेही त्याप्रमाणे तपस्या करू लागले. बारा वर्षे उलटली. ब्रह्मदेवांनी दोघांना बोलावून त्यांची योग्यता जोखून पाहिली. ते म्हणाले, “तुम्ही दोघेही उंची वस्त्रे परिधान करा. अलंकार घाला आणि पाण्याचे भांडे समोर ठेवून त्यात बघा. तुम्हाला जे दिसेल तोच आत्मा आहे.”

दोघांनी त्याप्रमाणे केले. पात्रात आपापली प्रतिबिंबे पाहिली. त्यावरून त्यांनी निश्चय केला की आपल्याला पाण्यात शरीर दिसले म्हणजे तोच आत्मा असला पाहिजे. ते दोघेही आपापल्या स्थानी गेले. इंद्राने विचार केला की जे दिसले तो आत्मा नव्हे. जे दिसते ते केव्हा ना केव्हा अदृश्य होते. असा विचार करून इंद्र अर्ध्या वाटेवरून परत फिरला आणि ब्रह्माला शरण गेला. ब्रह्मदेवाने त्याची योग्यता ओळखली आणि त्याला पुढचा उपदेश केला. विरोचन मात्र नगरात जाऊन इतरांना म्हणाला, “मी बारा वर्षे व्रतपालन केले आणि आत्मज्ञान मिळवून आलो. चांगले कपडे घाला, दागिने अंगावर चढवा आणि एका भांड्यात पाणी घेऊन त्यात पाहा. जे दिसेल तो तुमचा आत्मा आहे. हेच आत्मज्ञान.” दानवांनी त्याप्रमाणे केले. शरीर हाच आत्मा आहे हे त्यांना कळले.

‘यावद्जीवेत् सुखं जीवेत् ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत्।’ जोपर्यंत जीवन आहे तोपर्यंत सुखाने जगावे. चांगले खावे, प्यावे, सुखाचा भोग घ्यावा, कोणाकडून कर्ज घ्यावे, कर्ज फेडण्याची काळजी करू नये. कारण ‘भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः।’ एकदा देह जळून गेला तर शिल्लक काय उरते? म्हणून मरण हाच मोक्ष आहे. सुखाचा अनुभव हाच स्वर्ग होय. या तत्त्वज्ञानाला चार्वाक किंवा लोकायत तत्त्वज्ञान म्हणतात.

जन्मलेला प्रत्येक जीव प्रारंभी याच तत्त्वज्ञानाचा अनुयायी असतो. कारण हा सिद्धान्त सरळ आहे. शरीर सर्वांच्या अनुभवाला येते. त्यापेक्षा इंद्रियांचा अनुभव कमी प्रमाणात येतो. त्यापेक्षा मनाचा कमी, बुद्धीचा अधिक कमी आणि आत्म्याचा अनुभव तर येतच नाही. म्हणून माणसांची सारी शक्ती आणि ज्ञान शरीराभोवतीच केंद्रित झालेले असते. हजारात एखादा मनुष्य मात्र शरीरापेक्षा अधिक काहीतरी आहे असे समजून त्याच्या प्राप्तीसाठी धडपड करतो. इंद्राने ब्रह्मदेवाच्या उपदेशाप्रमाणे पुन्हा बारा वर्षे तपस्या केली. त्यानंतर ब्रह्मदेव त्याला म्हणाले, “जे दिसते ते आपण नाही तर जे पाहतो ते आपण आहोत.” याला दृक्-दृश्यविवेक म्हणतात. दृक् म्हणजे पाहणारा, दृश्य म्हणजे दिसणारे. जे दिसते ते अनात्मा आणि जो पाहतो तो आत्मा.

इंद्राला वाटले, शरीर दिसते ते अनात्मा असेल. पण डोळे पाहतात. म्हणून डोळे म्हणजे आत्मा आहे. परंतु

डोळे सारे पाहतात तरी स्वतःला पाहू शकत नाहीत हे त्याच्या लक्षात आले. म्हणून डोळ्यांना पाहणारा तो आत्मा आहे. मग त्याला वाटले की डोळ्यांना पाहणारे मन आहे, मनच आत्मा आहे. याप्रमाणे मन, बुद्धी यांना त्याने आत्मा मानले. परंतु निद्रावस्थेत बुद्धी सुप्त असते. बुद्धीचा अभाव जाणणारा कोण? तर तो खरा आत्मा होय, असा त्याला साक्षात्कार झाला. गीतेत म्हटले आहे:-

इंद्रियाणि पराण्याहुः इंद्रियेभ्यः परं मनः।

मनसस्तु पराबुद्धिर्योबुद्धे परतस्तुः सः॥

शरीराच्या आत इंद्रिये, इंद्रियापलीकडे मन, मनापलीकडे बुद्धी आणि बुद्धीपलीकडे आत्मा आहे. यातले प्रत्येक तत्त्व जाणण्यासाठी इंद्राने प्रत्येकी बारा वर्षे याप्रमाणे साठ वर्षे तपश्चर्या केली. ब्रह्मज्ञान असे दुर्लभ आहे. साठ वर्षे झाली की मनुष्याची इंद्रिये थकतात आणि तो त्यापलीकडे पाहू लागतो. वयाला साठ वर्षे झाली की नोकरीतून निवृत्त करतात. सांसारिक कार्ये करण्याची क्षमता आता संपली, यानंतर आयुष्याचे कल्याण करणारे काहीतरी करा, असा इशाराच जणू त्यामधून मिळतो. मनुष्य साठ वर्षांचा झाला की षष्ठ्यब्दिपूर्ती समारंभ करतात. पत्नी जिवंत असेल तर त्यांचे पुन्हा लग्न लावले जाते. कशासाठी? तर यापूर्वी लग्न संसारासाठी होते आता समाजासाठी, आध्यात्मिक कार्यासाठी नव्याने गृहस्थजीवन जगा, असा संदेश त्यामध्ये आहे. ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ व संन्यास असे चार आश्रम पूर्वी होते आणि शंभर वर्षांचे ते चार भाग पाडलेले होते. आता कोणी शंभर वर्षे जगणे कठीण. साठ-सत्तर वर्षे खूप झाली. जुना माणूस सत्तर-ऐशी जगेल, नव्या पिढीतला जगणे कठीणच.

आज कोणी दीक्षेसाठी आला तर एवढी कठीण परीक्षा केली जात नाही. अलीकडे तर प्रचार करून दीक्षेला बोलावले जाते. पाच तारखेला दीक्षासमारंभ आहे, इच्छुकांनी त्यासाठी यावे. प्रचार ऐकून कोणी दीक्षेसाठी आला तर तो योग्य मानला जातो. प्रचार ऐकूनही कोणी आला नाही तर तो अयोग्य ठरतो. इतका सोपेपणा आजकाल दीक्षाविधीमध्ये आलेला आहे. गुरुदीक्षेच्या वेळी गुरू उपदेश करतात, 'हे व्रत तुला जीवनभर करावे लागेल.'

अपगच्छतु सर्वस्वं शिरच्छेदनमस्तु वा।

माहेश्वरो न मुंचेत लिंगपूजामहाव्रतम्॥१०.२२॥

लिंगपूजा हे महाव्रत आहे. याला शांभव्रत, महापाशुपतव्रत असेही म्हटले जाते. इष्टलिंग शरीरावर नित्य धारण करणे व प्रतिदिन त्याची पूजा करणे हे एक महाव्रत होय. बरेच जण दीक्षेच्या वेळी लिंग घेतात, काही दिवस पूजा करतात, नंतर सोडून देतात. त्यामुळे ते व्रतापासून भ्रष्ट होतात. दीक्षित झाल्यानंतर अधःपतन होऊ नये. प्रगती झाली पाहिजे. म्हणून सर्वस्वाचे हरण करू अथवा शिरच्छेद करू, अशा धमक्या कोणी दिल्या तरी माहेश्वर लिंगपूजेचा कधी त्याग करीत नाही. मुस्लिम शासनात जबरदस्तीने धर्मांतरे झाली. परंतु अशा काळात देखील काही कट्टर लोकांनी आपले व्रत सोडले नाही. इष्टलिंगाच्या सज्जिकेला मशिदीसारखा आकार दिला गेला. परंतु त्याच्या आत इष्टलिंगाने सुखनैव वास्तव्य केले. पूजन थांबले नाही. त्या प्रतिकूल काळात पूर्वसूरींनी इष्टलिंगावरील निष्ठा सोडली असती तर आज इष्टलिंग पाहायला मिळाले नसते. गुरू राहिला नसता तर आणि मठमंदिरेही उरली नसती. या धर्माचे अनुयायी बलहीन नव्हते तर शूर होते. प्रसंगी आपले प्राणार्पण

करण्याएवढे ते वीर होते. शिवभक्तातील वीर शिर अर्पण करील, परंतु आपली इष्टलिंगपूजा सोडणार नाही. आज मात्र त्याच वीरांच्या वंशात जन्मलेले लोक इष्टलिंगाचा अवमान करतात, ते शरीरावर धारण करीत नाहीत. म्हणून घरातल्या वडीलधाऱ्या माणसावर जन्मलेल्या मुलाला इष्टलिंग धारण करविण्याची जबाबदारी आहे. त्यात कष्ट तरी किती आहेत?

लिंगपूजा हे असे महाव्रत आहे की घरात जन्म होवो अथवा मृत्यू, या व्रताचा त्याग करता येत नाही. जनन, मरण, रज, उच्छिष्ट व जाती या पंचसूतकांपैकी कोणतेही सूतक असेल तर इष्टलिंगपूजन करावे असा आचार्यांचा आदेश आहे. अन्य धर्मीयांच्या घरात मृत्यू घडला तर तेरा दिवस सूतक पाळले जाते. या काळात पूजापाठ केला जात नाही. स्त्री रजःस्वला झाली की ती पूजा करू शकत नाही. परंतु वीरशैवधर्मात मात्र इष्टलिंगपूजनासाठी सूतकांचा निषेध केला आहे. लिंगदीक्षेत स्त्री-पुरुष समान आहेत. काही धर्मात फक्त पुरुषांवर संस्कार केले जातात, स्त्रियांवर केले जात नाहीत. परंतु आपल्या धर्मात स्त्रीला पुरुषांपेक्षा कनिष्ठ मानलेले नाही तर समान मानले आहे. शिव आणि शक्ती यांची जशी समान योग्यता असते, तशी पुरुष आणि स्त्री यांची असते. स्त्री बाळंत झाली तरी तिने शरीरावर इष्टलिंग धारण करावे आणि रोज त्याची पूजा करावी. इतकेच नव्हे तर स्त्री रजःस्वला झाली तरी तिने इष्टलिंगपूजा करावी, असे शास्त्र सांगते. या काळात तिने कोणाला स्पर्श करू नये, स्वयंपाक करू नये, या झाल्या व्यावहारिक गोष्टी. तिने स्वयंपाक केला नाही तर दुसरा कोणी करू शकतो. परंतु इष्टलिंगपूजा मात्र इतरांकडून करविली जात नसते, ती स्वतःला करावी लागते. इष्टलिंगपूजा हे जीवनव्रत आहे. ते कोणत्याही कारणासाठी मध्येच सोडता येत नाही. म्हणून वीरशैवसिद्धान्तात पाच प्रकारची सूतके नाकारली आहेत.

गंगा भगवान शिवाच्या जटेतून उत्पन्न झाली. शिवाशी संबंध असल्यामुळे ती पवित्र मानली जाते. नदीला पूर असता तिच्यात स्नान करू नये असे धर्मशास्त्रात सांगितले आहे. कारण त्या काळात नदी रजःस्वला असते. परंतु गंगास्नान निरंतर केले जाते. तिच्या बाबतीत हा निषेध नाही. त्याप्रमाणे ज्याच्या शरीरावर इष्टलिंग नाही त्याला सूतके पाळावी लागतात, परंतु ज्याने इष्टलिंगधारण केले आहे त्याला इष्टलिंगपूजेसाठी सूतकांचे बंधन नाही. इष्टलिंगत्याग घडला तर प्राणत्यागच केला पाहिजे असे वीरशैवसिद्धान्त सांगतो. म्हणून शरीरापासून इष्टलिंग कधीही वियुक्त होऊ नये आणि सूतककाळात देखील त्याची पूजा करायला हवी.

लिंगपूजामकृत्वा तु ये न भुंजन्ति मानवाः॥

तेषां महात्मनां हस्ते मोक्षलक्ष्मीरुपस्थिता॥१०.२३॥

मुक्तीसाठी अथक प्रयत्न करावे लागतात. मुक्ती ही सहज मिळणारी वस्तू नाही. तिच्या प्राप्तीसाठी जन्मजन्मांतरापासून प्रयत्न करावे लागतात.

कश्चिद् धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्।

व्यावृत्तचक्षुः अमृतत्वमिच्छन्॥

म. बसवेश्वर म्हणतात, 'लक्षकोब्ब भक्तकोटि गोब्ब शरण.' लाखात एखादा भक्त तर कोट्यवधीत एखादा शरण असतो. ऐक्यस्थितीपर्यंत गेलेले किती, हे तर सांगताही येणार नाही. कित्येक कोट्यवधी मनुष्यांत एखाद्याला ऐक्यस्थिती प्राप्त होते. मोक्ष एवढा दुर्लभ असला तरी वीरशैवांना तो अत्यंत सुलभ आहे, असे

आचार्य म्हणतात. लिंगपूजा केल्याशिवाय मी भोजन करणार नाही असा नित्यनेम करावा. प्रत्येकाचे मन भोजनाविषयी आसक्त असते. सारे काही सोडता येईल पण भोजन सोडता येत नाही. काहीजण उपवास करतात. उपवासाच्या दिवशी इतर दिवसांपेक्षा ते जास्त खातात. उपवासाचे अन्न वेगळे असते. खाणे मात्र जास्त, कमी नाही. हे रोज मिळणारे नाही म्हणून तो जास्तच खातो. शिवरात्रीला भजनपूजन केले पाहिजे, जागर केला पाहिजे. एवढे भरपेट खाल्यावर जागर कसा होणार? पूजेला बसला म्हणजे आपोआप समाधी लागते. 'निद्रा समाधिस्थितिः।'

उपवास करणे माणसाला कठीण वाटते. उपवासामुळे आपले स्वास्थ्य सुधारते, अधिक खाल्ल्यामुळे बिघडते. आयुर्वेदात तर 'लंघनं परमौषधम्' असे म्हटले आहे. पुष्कळ औषधे आपण घेत असतो. पण लहानसहान आजार कमी खाण्याने अथवा अजिबात न खाण्याने दूर होतात. आजची औषधे तर अशी की ती भरपेट खाल्ल्यानंतरच घ्यावी लागतात, उपाशीपोटी चालत नाहीत. आजारी अवस्थेत जर आपण उपाशी राहू शकत नाही तर स्वस्थ अवस्थेत कसे राहू? भोजन करा, पण एक नियम पाळा. लिंगपूजा केल्याशिवाय भोजन करू नका. ज्या दिवशी लिंगपूजा घडणार नाही त्या दिवशी भोजनाला फाटा द्यावा. लिंगपूजा विसरली तर विसरली, भोजन कसे विसरणार? आपण भोजन सोडत नाही. आज पूजा केली नाही, ईश्वराला भोग चढविला नाही तर प्रसाद नाही. प्रसाद नाही तर आपणही काही खायचे नाही. अशा निष्ठेने जर आपण लिंगपूजा कराल तर मोक्षरूपी लक्ष्मी आपल्या हाती येऊन बसेल.

इष्टलिंग मुक्ती देणारे आहे. तुम्ही त्याची पूजा करणार नाही, त्याचे ध्यान करणार नाही, तुम्ही जेवण करीत आहात आणि इष्टलिंग कोपऱ्यात पडले आहे अशा अवस्थेत मुक्ती कशी मिळेल? जो प्रसादभोगी नाही त्याचे मन प्रसन्न राहत नाही. ज्याचे मन प्रसन्न नाही त्याला तत्त्वज्ञानाचा बोध होत नाही. ज्याला तत्त्वबोध होत नाही त्याला मुक्ती मिळत नाही. लिंगपूजा केल्याशिवाय जो भोजन करीत नाही तो 'महात्मा' होय. जगद्गुरू रेणुकाचार्य पुढे सांगतात:-

किमन्यैर्धर्मकलिलैः कीकषार्थप्रदायिभिः।

साक्षान्मोक्षप्रदः शंभोर्धर्मो लिंगार्चनात्मकः॥१०.२४॥

पुष्कळ लोक अनेक प्रकारची व्रते करतात. अन्य सांप्रदायिकांसोबत इतर व्रतवैकल्ये करीत असतात. परंतु क्षुद्र फले देणाऱ्या व्रतांचे प्रयोजन काय? लिंगार्चनात्मक धर्म साक्षात् मोक्ष देणारा आहे. धर्म म्हणजे आचरण. लिंगपूजेचे आचरण करणे हाच लिंगार्चनात्मक धर्म होय. म्हणून वीरशैवांबद्दल आगमांत म्हटले आहे, 'एकेन जन्मना मुक्तिः वीरानां तु महेश्वरी।'

पार्वतीला शंकर सांगतात की, जे माझे पूजन दूर राहून करतात त्यांना मुक्ती दूरच आहे. परंतु जे शरीरावर मला धारण करतात त्यांना मुक्ती जवळ आहे. त्यांना एका जन्मातच मुक्ती मिळते. ज्या जन्मात त्यांच्या शरीरावर लिंगधारणा होते त्याच जन्मात त्यांना मुक्ती मिळते. म्हणून लिंगार्चनरूपी धर्म हा सरळ आहे. बसल्याबसल्या त्याचे आचरण करता येते. खाणे, बसणे, उठणे, जाणे, येणे हे सारे आपल्या इष्टदेवाच्या संगतीतच होत असते.

ॐ सह नावतु सहनौभुनक्तु सहवीर्यं करावावहै।

तेजस्विनावधितमस्तु मा विद्विषामहै ॐ शांतिः शांतिः शांतिः॥

या मंत्रात सांगितल्याप्रमाणे भक्त सदैव शिवाच्या सान्निध्यात असतो. भगवान-भक्तांचा वियोग होत नाही. म्हणून वीरशैवांनी स्वतःला धन्य मानले पाहिजे. या धर्मात जन्म घेणे हे पुण्यच. अशा धर्मात जन्म घेऊनही त्याचे आचरण न करणारा पतित समजला पाहिजे.

आपल्या शरीरासाठी ज्या ज्या वस्तूंची आवश्यकता असते त्या सर्व वस्तू माहेश्वर इष्टलिंगाला अर्पण करतो. कपडे असोत, आभूषणे असोत, अन्नपदार्थ किंवा शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध इ. सर्व भोग्यविषय असोत, तो ते इष्टलिंगाला नियमित अर्पण करतो. आज केले उद्या नाही, असा खेळ त्याच्याजवळ नसतो. वाट दूरची असली तरी पावलागणिक ती सरत जाते. केवळ विचार करीत बसण्यापेक्षा काहीतरी कर्म करायला हवे. लिंगपूजा नित्यनियमाने करायला हवी. ती करता करताच आपली पावलापावलाने प्रगती होते आणि मोक्षापर्यंत आपण पोहोचतो. म्हणून ईश्वराचा प्रसाद समजून सर्व वस्तूंचा स्वीकार करायला हवा. वस्त्र परिधान करतो तो शिवाचा प्रसाद, अलंकार धारण करतो तो शिवाचा प्रसाद, अन्न खातो तोही शिवाचा प्रसाद, औषधे घेतो तोही शिवाचाच प्रसाद, अशा वृत्तीने जो वागतो तो महामाहेश्वर होय. एक माहेश्वर, दुसरा वीरमाहेश्वर आणि तिसरा महामाहेश्वर.

माहेश्वर आपल्या इष्टलिंगावर अनन्यनिष्ठा ठेवतो. वीरमाहेश्वर आपले व्रत कधीही सोडत नाही आणि महामाहेश्वर प्रतिदिन नियमपूर्वक पूजन करून निरंतर प्रसाद स्वीकारतो.

चिन्मये शांकरे लिंगे स्थिरं येषां मनः सदा।

विमुक्तितरसर्वार्थं ते शिवा नात्र संशयः॥१०.२६॥

लिंग स्थूल नसून चिन्मय आहे. लिंगात निगूढ चैतन्य वसते. इतकेच नव्हे, तर आपल्या सिद्धान्ताप्रमाणे सर्व सृष्टी चैतन्यमय, चिद्रूप आहे. परंतु तिच्यातील चैतन्य एखाद्याला जाणवते, सगळ्यांना नव्हे. ज्याची दृष्टी स्थूल आहे त्याला वस्तू स्थूल दिसतात. ज्याची दृष्टी सूक्ष्म असते त्याला स्थूलात देखील सूक्ष्म अनुभवता येते. म्हणून लिंग चिन्मय आहे असे मानून ज्याचे मन त्याच्यात स्थिर झालेले असते तो साक्षात् शिव होय. जेवढा काळ तुम्ही एकाग्र चिंतने शिवपूजन, शिवचिंतन करीत असता तेवढा काळ तुम्ही शिवच असता. तुमचे मन शुद्ध असेल तर तुम्ही स्वर्गात आहात आणि तुमचे मन अशुद्ध असेल तर तुम्ही नरकात आहात असे समजा.

आपल्या भाग्याने मिळालेल्या इष्टलिंगाची पूजा केल्यानंतर ती पूजा मनात निरंतर ताजी राहायला हवी. पूजा संपली की चिंतन संपत नाही. ते सतत चालू असले पाहिजे. पूजेच्या वेळी अन्य विचार मनात येऊ नयेत. शरीर पाण्यात संपूर्ण बुडते त्याप्रमाणे सर्व वृत्ती शिवात्मक झाल्या पाहिजेत. अर्धे शरीर पाण्यात आणि अर्धे बाहेर अशी अवस्था नसावी. निमग्न म्हणजे संपूर्ण बुडालेला, त्याच्या अवतीभोवती केवळ शिवच असतो. असे पूजन ज्याच्याकडून घडते तो साक्षात् शिव असतो यात काय संशय?

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

वीरशैव समाज भवन, नागपूर

२४ ऑगस्ट १९९१

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

जीवाला शिव व्हायचे असेल तर काय करावे? खरे तर जीव हा शिवाचाच एक अंश आहे. अंशरूप जीव आपले परिपूर्ण विकसित जीवन परत प्राप्त करतो तेव्हा तो शिव होतो. जोपर्यंत जीव शिवस्वरूप होत नाही तोपर्यंत त्याला पूर्ण शांती लाभत नाही. ज्या स्थानाचा आपल्याला वियोग झाला त्या स्थानी परत येईपर्यंत आपल्या मनाला शांती मिळत नाही. यात्रेसाठी तुम्ही नागपूर सोडून देश-विदेशात गेलात आणि नागपूरपेक्षाही संपन्न शहरे तुम्ही पाहिली तरी तुमचे मन तेथे रमणार नाही. तुम्ही शेवटी नागपूरलाच परत याल. याचे कारण काय? तर ज्या ठिकाणी आपला जन्म झाला ते ठिकाण आपल्याला अत्यंत प्रिय असते. लक्ष्मण रामाला म्हणाला, 'लंका ही सुवर्णनगरी आहे. अयोध्येत आपले भाऊ राहतील आणि आपण येथे राज्य करू.' तेव्हा रामाने उत्तर दिले, 'जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसि।' आपली आई आणि आपले जन्मस्थान हे स्वर्गापेक्षाही अधिक प्रिय असतात, म्हणून आपल्याला परत गेले पाहिजे. अवतारी पुरुषाची जन्मस्थानाविषयी ही भावना तर सामान्य माणसाची कशी असेल? म्हणून जेथे आपला जन्म होतो तेथे परतण्याची स्वभावतः माणसाची भावना असते.

आपला पहिला जन्म कोठे झाला? याविषयी विचार केल्यावर काय जाणवते? चिद्रूप परमात्म्यापासून आपला वियोग झाला असून त्याचाच अंश म्हणून आपण अस्तित्वात आहोत. जोपर्यंत परमात्म्यात आपण विलीन होत नाही तोपर्यंत पूर्णसुखाचा अनुभव आपल्याला कधीही येणे शक्य नाही. समुद्राच्या पाण्याची सूर्याच्या उष्णतेने वाफ होते. ते आधी जमिनीवर होते. आता आकाशात उंचावर गेले. मेघरूपाने. तरी त्याला शांती नाही. इकडे-तिकडे सर्वत्र मेघरूपाने फिरत राहते. नंतर पाऊस होऊन खाली कोसळते. त्याला बांध घातला तरी ते बांधावरून वाहू लागते. नदीनाल्याची धाव कोठे आहे? कोठे जाऊन त्यांची गती रुद्ध होणार आहे? 'आकाशात् पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम्।' आकाशातून पडलेले पाणी सागराकडेच सतत धावत असते आणि सागराला मिळाल्यावर त्याची गती समाप्त होते.

यथा नद्यः स्यन्दमाना नामरूपे विहाय समुद्रे अस्तं गच्छन्ति।

आकाशातून पडलेल्या पाण्याला कधी गंगा म्हटले जाते, कधी यमुना म्हटले जाते, तर कुठे त्याला दुसरे नाव मिळते. परंतु समुद्रात गेल्यावर त्यांना वेगळे नामरूप राहत नाही. नामरूप समर्पित करून गंगायमुनादी सर्व नद्या सागररूप होऊन जातात. नदीने समुद्ररूप धारण केले की तिची गती संपते. तशी जीवात्म्याची स्थिती असते. आपण कोठेही बसलो तरी आपले मन अशांत असते. घरात बसून बसून आपण उबगतो. मग मनोरंजनासाठी काही लोक नाटक-सिनेमा पाहतात तर काहीजण तुमच्यासारखे सत्संगात येऊन बसतात. तास-दोन तास बसून थोडा सुखाचा अनुभव घेतात. पुन्हा घरी गेल्यावर अशांती आपला ताबा घेते.

याचे कारण काय? याचे कारण एकच, आपले मूलस्थान न मिळाल्यामुळे आपण गतिमान, अस्थिर, अशांत आहोत. शिवस्वरूप होईपर्यंत जीवाला शांती मिळणे शक्य नाही. म्हणून ते निजरूप, शिवस्वरूप प्राप्त करून घेण्यासाठी आचार्यांनी आपल्याला शिवपूजा सांगितली आहे. जे इष्टलिंग आपल्याला मिळाले ते स्थूल

नसून 'चिन्मये शांकरे लिंगे' - चिन्मय आहे असे मानले पाहिजे. ज्याचे मन लिंगाच्या चिद्रूपात स्थिर होऊन ज्याला अन्य विषयांचा विसर पडतो तो प्रत्यक्ष शिव असतो यात संशय नाही. आगमांत म्हटले आहे- 'शिवो भूत्वा शिवं यजेत्।'

शिवाची पूजा शिव होऊनच करावी, रुद्र होऊनच रुद्राचे अर्चन करावे. वीरशैव साधक जेव्हा इष्टलिंगपूजा करतो त्यावेळी त्याची देहाकृती लिंगरूपच असते. पंचसूत्राने निर्मिलेल्या लिंगाचे पीठ, बाण व जलहरी असे तीन भाग असतात. इष्टलिंगपूजक डाव्या हाती इष्टलिंग घेऊन पद्मासन घालून जेव्हा बसतो तेव्हा त्याचा देह पीठिकेसारखा, मस्तक बाणासारखे आणि हात जलहरीसारखा दिसतो. याप्रमाणे लिंगरूप होऊनच लिंगपूजा केली जाते. लिंगपूजा करीत असताना आपले मन जर लिंगरूप होत नसेल तर पूजा निष्फल होते. आपले मन जेथे असते तेथेच आपले खरे वास्तव्य असते. म्हणून शास्त्रे सांगतात- 'मन एव मनुष्याणां कारणं बंधमोक्षयोः।'

मनच माणसाला बांधून टाकते आणि मनच माणसाला मुक्त करते. मन आणि शरीर यांच्यात ताळमेळ नसतो. शरीर एके ठिकाणी तर मन दुसऱ्या ठिकाणी. त्यांच्यात ताळमेळ बसविणे, सुसंवाद प्रस्थापित करणे हीच एक साधना आहे. मन आणि शरीर यांच्या वेगात अंतर आहे. मन हे अत्यंत वेगवान आहे. प्रकाशाचा वेग अत्यंत असतो. एका सेकंदात प्रकाशकिरण एक लक्ष ऐंशी हजार मैलांचा प्रवास करतो. सूर्य उगवल्यानंतर त्याचा प्रकाश पृथ्वीपर्यंत येण्यासाठी आठ मिनिटे लागतात. अत्यंत वेगवान प्रकाशकिरणाला पृथ्वीपर्यंत पोहोचायला एवढा वेळ लागतो. तुमचे मन सूर्यमंडळापर्यंत पोहोचायला किती वेळ लागतो? हे तुम्हाला माहीत नाही. कारण तुम्ही चालतच नाही. मोटरकारचा वेग तुम्हाला सांगता येईल. घराबाहेर पडलात की रिक्षात बसता, बसमध्ये बसता, गाडीत बसता. ज्याला चालण्याचा सरावच नसतो त्याला आपले शरीर एका तासात किती चालते हे माहीत नसते. आपले शरीर एका तासात जास्तीत जास्त किती दूर जाईल? पाच किंवा दहा मैल. एका तासात दहा मैल जाणाऱ्या शरीराचा वेग आणि एका सेकंदात कोट्यवधी मैल जाणाऱ्या मनाचा वेग यांत केवढे अंतर आहे! ईश्वराने गंमत केली. अत्यंत मंदगती शरीरात अत्यंत वेगवान मन ठेवले. म्हणून शरीर आणि मन जर एके ठिकाणी राहतील तरच आपली साधना सफल होईल, अन्यथा नाही. यासाठीच साधकाला शिवयोगसाधना करावी लागते.

मनाची गती थांबविणे हाच योग होय. शरीर आणि मन यांना एकाच ठिकाणी ठेवण्यासाठी आपल्याला दोन कामे करावी लागतील. मन जेवढ्या वेगाने धावेल तेवढ्या वेगाने शरीर धावले पाहिजे, किंवा शरीराचा जेवढा वेग असेल तेवढ्याच मनाचा वेग ठेवला पाहिजे. यात सोपे काय आहे? दोन्ही कठीणच आहे. शरीर मनाएवढे धावणार नाही. बसल्या बसल्या तुम्ही मनाने घरी जाऊन येता. परंतु शरीराने घरी जायला कितीतरी वेळ लागतो! शरीराला एवढा वेग देणे अवघड आहे. म्हणून मनाची गती कमी करणे आवश्यक होऊन बसते. जे कार्य शरीराकडून घडत असते तेच कार्य जर मनाकडून घडू लागले तरच मनाची गती अवरुद्ध होऊ शकेल. मन लावून कार्य करणे म्हणतात ते हेच. आपल्या मनात अनेक इच्छा-आकांक्षा असतात. एखादी वस्तू मिळाली तरी मन तृप्त होत नाही. मनाला वानराची उपमा दिली जाते. अखंडेश्वर षण्मुखस्वामी या कन्नड संताचे एक सुरेख वचन आहे. त्यांनी त्यात मनाचे चित्रण केले आहे:-

मनर्वेब मर्कटवु तनुव्यंब वृक्षवनेरि
इंद्रियंगळेंब शाखे शाखेगे हारि

विषयंगळेंब फलंगळं अनुभविसि
भवदत्त मुखावागि हरियुतिदे नोडा
ई मनवेंब मर्कटव निम्म नेनहेंब
पाशदल्लि कट्टि अुळिहि कोळय्या
अखंडेश्वरा।

वृक्षाला अनेक फांद्या असतात. त्यावर असंख्य फळे लहडलेली असतात. एखादे माकड ती फळे खाऊ लागते. एक फळ खाऊन त्याचे समाधान होत नाही. दुसऱ्या फांदीवर उडी मारून तिथले फळ खाते. सगळे खाणे अर्धवट. ते कोणतेच फळ पूर्ण खात नाही. सतत भ्रमत असते. त्या माकडासारखीच आपल्या मनाची स्थिती असते. पंचज्ञानेंद्रिये या शरीरवृक्षाच्या पाच शाखा आहेत. त्यावर लहडलेले शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध हे विषय म्हणजे फळे. मन ही फळे खात असते. मनाला असेच भटकू दिले तर ते आपल्याला भवचक्रात फिरवत राहिल. म्हणून हे ईश्वरा, तुझ्या ध्यानाच्या लगामाने हे मन काबूत राहावे, अशी कृपा कर.

शिवचिंतन करताना आपल्या मनात विचार येतो की, यामुळे आपल्याला काय मिळणार आहे? पूजा, चिंतन करून ईश्वर प्रसन्न झाला तर त्याला काय मागावे, असा प्रश्न पडतो. ईश्वर अजून आला नाही. त्यापूर्वीच त्याला काय मागायचे याचा विचार मन करते. सांसारिक फळात मनाला जेवढी रुची वाटते तेवढी ईश्वराबद्दल वाटत नाही. ईश्वरासाठी ईश्वराची पूजा करणारा विरळाच. सांसारिक वस्तू मिळवण्यासाठी ईश्वरपूजन करणारेच अधिक. म्हणून येथे म्हटले आहे- 'विमुक्तेतरसर्वार्थम्।' प्रपंचातील सर्व पदार्थाविषयीची आसक्ती सोडून ज्याचे मन शिवचिंतनात मग्न होते तो शिवच आहे. अशा पुरुषाला जगात देखील शिवासारखा मान मिळतो. आपण गुरूचा सन्मान करतो याचे कारणदेखील हेच आहे.

लिंगे यस्य मनो लीनं लिंगस्तुतिपरा च वाक्।

लिंगार्चनपरौ हस्तौ स रुद्रो नात्र संशयः॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १०.२७)

शरीर, वाणी आणि मन ही ईश्वराने आपल्याला दिलेली साधने आहेत. ही साधनेच आपल्याला ईश्वरपर्यंत पोचवतात. या त्रिकरणांनी, तीन साधनांनी केल्या जाणाऱ्या पूजाविधीविषयी सांगतात. ज्याचे मन लिंगात लीन झाले आहे, ज्याची वाणी लिंगाची स्तुती करित आहे आणि ज्याचे हात लिंगपूजा करित आहेत तो प्रत्यक्ष रुद्रच होय. अशा तिन्ही करणांनी केलेली पूजा परिपूर्ण पूजा असते. हात पूजा करित आहेत, वाणी स्तुती करित आहे आणि मन मात्र भलतीकडेच गेले तर ती पूजा परिपूर्ण असणार नाही. ईश्वराने शरीर, वाणी व मन ही त्रिकरणे, तीन साधने त्याच्या पूजा-स्तुति-चिंतनासाठी दिलेली आहेत. त्यांचा सदुपयोग केला नाही तर ती 'करणे' व्यर्थ होत. या करणांचा दुरुपयोग केला तर पुढील जन्मात त्याची अनिष्ट फळे मिळणारच. जो वाणीने अर्वाच्य शब्द उच्चारत नाही, मनाने कोणाचे अकल्याण चिंतत नाही, शरीराने कोणतेही दुष्कर्म करित नाही त्याची त्रिकरणे शुद्ध होतात. त्याच्यावरच भगवत्कृपा होते. देवालयात जाताना आपण शुचिर्भूत होऊन जातो. केवळ शरीर धुतले म्हणजे आपण शुद्ध होत नाही. त्याबरोबरच मनदेखील शुद्ध पाहिजे. म्हणून इष्टलिंगाची पूजा शुद्ध त्रिकरणांनी करावी. यामुळे जीव शुद्ध होऊन शिवस्वरूप होतो.

ज्याला शिवस्वरूपाचा ध्यास लागला आहे अशा माहेश्वराला स्वर्गप्राप्ती देणाऱ्या क्षुद्र कर्मांचे प्रयोजन

नसते. स्वर्ग तरी काय आहे? एक भोगभूमी. पुण्यसंचय केलेला जीव स्वर्गात जातो आणि पुण्यसंचय सरल्यावर पुन्हा मृत्युलोकात येतो. लौकिक व्यवहार असाच आहे. खूप पैसे घेऊन तुम्ही मोठ्या शहरात जाऊन मोठ्या हॉटेलात राहिलात, खूप चैन केली. पैसे संपले की ते बाहेरचे दार दाखवतात. एक सेकंददेखील तेथे राहू देत नाहीत. घरी येण्यापुरते पैसे जवळ असले तर बरे. नाहीतर घरी येण्याची सोय नाही अशी अवस्था होते. काही काळापुरते आपण भोगलेले हे राजेपण. नंतर रंक होऊनच घरी परतायचे. तसे पुण्य शिल्लक आहे तोपर्यंत स्वर्गात जागा आहे, पुण्य सरले की परत घरी- मृत्युलोकात. जिथे जाणे आणि परत येणे आहे तेथे जाऊ नका, असे आपला सिद्धान्त सांगतो. 'यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्दाम परमं मम।' जेथे गेल्यावर पुन्हा परतण्याची शक्यताच नाही अशा ठिकाणी जावे. अशाच ठिकाणी जाऊन बसा की जेथून तुम्हाला कोणी उठवणार नाही.

स्थानभ्रष्टा न शोभन्ते दन्ता केशा नखा नराः।

इति विज्ञाय मतिमान् स्वस्थानं न परित्यज्येत्॥

एक सुभाषितकार म्हणतो, एखादा मनुष्य स्थानभ्रष्ट झाला आणि दुसऱ्या ठिकाणी बसला तर ते शोभादायक नाही. दात मुखात आहेत तोपर्यंत त्यांना प्रतिष्ठा आहे. पेस्ट लावून चांगले घासू शकतो. दात पडला तर आपण काय करतो? आपलाच दात आहे, याने खूप काळ खाण्यासाठी मदत केली याला कसे फेकायचे? असे म्हणून आपण तो खिशात ठेवून फिरत नाही. त्याला बाहेर फेकावेच लागते. स्थानभ्रष्ट झाला की मर्यादा संपली. केस डोक्यावर आहेत तेव्हा त्यांची काळजी. त्यांनी स्थान सोडले की त्यांचे महत्त्व संपले. आपल्या शरीरात रक्त, मांस आहे. ते शरीरात आहे तोपर्यंत आपण त्यांच्यावर प्रेम करतो. रक्त बाहेर वाहिले, त्याने शरीर सोडले की आपण त्याला स्पर्शदेखील करित नाही. आत्म्याशी संबंध संपला की वस्तू अपवित्र वाटू लागते. त्याचप्रमाणे दात, केस, नखे यांनी आपापले स्थान सोडले की त्यांना फेकूनच द्यावे लागते. ही झाली सामान्य वस्तूची गोष्ट. तसेच माणसाचे आहे. त्याने स्थान सोडले की त्याची प्रतिष्ठा संपली.

जीवाचे मूलस्थान कोणते? तर ते शिवच आहे. त्याचा संबंध सुटल्यामुळेच जीवाला संसारात भ्रमण करावे लागते. 'पुनरपि जननं पुनरपि मरणम्' या चक्रात तो हिंडत राहतो. म्हणून आपल्या मूलस्थानाशी संबद्ध होण्यासाठी त्याने काही कर्मे केली पाहिजेत. परंतु यज्ञयागादी कर्मांनी स्वर्गाची प्राप्ती होत असली तरी ईश्वराची मात्र होत नाही. म्हणून निश्चित स्थानापर्यंत पोहोचविणारे कर्म लिंगार्चन होय. संसारात मिळणारा आनंद अशाश्वत असतो. शिवानंद मात्र शाश्वत असतो. तो आनंद ज्याला मिळतो त्याला कोणतीच अभिलाषा राहत नाही. गाढनिद्रेत आपल्या इच्छा संपलेल्या असतात, तशी एकदा शिवानंदाची प्राप्ती झाली की मनुष्य इच्छारहित होतो. कारण त्या अवस्थेत माणूस आपल्या मूळस्वरूपात किंचित स्थिर झालेला असतो. त्याला तेथून परतायची इच्छा नसते. परंतु आपले कर्मबंधन तेथून खेचून आणते.

घाण्याच्या बैलाच्या डोळ्यांवर पट्टी बांधतात. बैलाला वाटते की आपण खूप दूर चाललो. पण तो तिथल्या तिथेच फिरत असतो. गवताचा हिरवा चारा त्याला खायला मिळत नाही. रोज सुकलेला कडबा खातो. बंधन तोडून बैल पळून गेला तर त्याला झुळझुळ वाहणारे पाणी, हिरवा चारा दिसतो. तो पोटभर खातो व निवांत झाडाच्या सावलीत झोपतो. त्याला कुठलीच चिंता राहत नाही, परंतु बैलाच्या मालकाला मात्र चिंता असते. तो बैलाचा शोध घेतो, त्याला पकडतो आणि परत घाण्याला जुंपतो. बैलाला परत यायचे नसते, परंतु यावे लागते. जीवात्म्याची अवस्था तशीच आहे. संसार-घाण्याला तो सदैव जुंपलेला असतो. सुषुप्ति-अवस्थेत

आनंदाचा अनुभव घेतो. वाटते की निद्रासुख संपूच नये. परंतु त्याचे कर्म त्याला परत खेचून आणते. असे हे कर्मबंधन आहे. सत्कर्म करण्याची इच्छा असून देखील कधी आपल्याला ते करता येत नाही आणि इच्छा असूनही दुष्कर्मापासून आपली सुटका होत नाही. याचे कारण कोणते? दुर्योधन महाभारतात म्हणतो:-

जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिः जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः।
केनापि देवेन हृदिस्थितेन। यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि॥

धर्म काय आहे हे मी जाणतो, परंतु ती माझी प्रवृत्ती नाही. अधर्म काय आहे हेदेखील मी जाणतो, परंतु त्यापासून मला निवृत्त होता येत नाही. माझ्या हृदयातील शक्ती जे सांगते तसा मी वागतो.

ही शक्ती कोणती? तर आपले कर्म. आपल्या कर्माची फळे दोन प्रकारची असतात. त्यापासून वासना उत्पन्न होते व दुसरे त्याचे फळ मिळते. दुसऱ्याच्या घरी आपण जेवायला गेलो तर भरपेट उत्तम भोजन करतो. भोजन केल्यावर तृप्ती मिळते. त्याचबरोबर मिष्टान्न खाल्ले त्याविषयी वासनादेखील उत्पन्न होते. कर्मे शुभ व अशुभ असतात. शुभ कर्माची फळे शुभ असतात व त्यापासून शुभ वासना उत्पन्न होते. त्या वासनेमुळे पुन्हा आपल्या हातून शुभ कर्मे घडतात. त्याचप्रमाणे अशुभ कर्माची फळे अशुभ मिळतात व त्यापासून अशुभ वासना उत्पन्न होतात. दुर्योधनासारख्या जाणत्या माणसाकडून अशुभ कर्मे घडली याचे हेच कारण आहे. तसेच जीवात्म्याचे कर्म त्याला सुषुप्ति-अवस्थेतून परत आणते. स्वर्गसुख असेच आहे. तेथून शेवटी परत यावेच लागते. म्हणून आचार्य म्हणतात की, हे जाणे-येणे चांगले नाही. कितीवेळा आपण जन्म घेतला आणि कितीवेळा आपण मृत्यू पावलो, याची गणतीच करता येणार नाही. निजगुण शिवयोगी म्हणतात:-

धरेयनेल्लवनु सणिसि धूळिमाडलु
यनितु परमाणुगळो अनितु देहवनु
धरिसुत ओंदोदु जीव बसुरोळु बंदु
मरळि नीनत्त तिरूगदंते रचिसिदे.

पृथ्वीचा भुगा केल्यावर तिचे जेवढे कण होतील तेवढे मोजता आले तर कदाचित् आपले किती जन्म झाले याचे गणित करता येईल. अर्थात् गणना करणे कठीण आहे. एवढे जन्म घेतले मग त्याचे स्मरण का होत नाही? असे वाटते की आपण हा पहिलाच जन्म घेतला. याचे कारण एकच. जन्माच्या वेळी आपले डोळे बंद असतात आणि मृत्यूच्या वेळीही आपण डोळे मिटतो. येताना मागचे सारे विसरून येतो आणि जाताना इथले सारे विसरून जातो. डोळे बंद होतात याचा अर्थ जन्म आणि मृत्यू अज्ञानात होतात. संत, महात्मे, क्रांतदर्शी यांना मात्र पूर्वजन्माचे स्मरण होऊ शकते. चौऱ्यांशी लक्ष योनी फिरून जीव मनुष्यजन्माला आला असे शास्त्रे सांगतात. एवढे जन्म घेऊन देखील जर या चक्राचा उबग आपल्याला येत नसेल तर आपण पुन्हा या चक्रातच भ्रमत राहणे योग्य. जन्म-मरण या सुखद घटना नाहीत, आचार्य म्हणतात:-

जन्म दुःखं जरा दुःखं जाया दुःखं पुनःपुनः।
संसारसागरं दुःखं तस्माज्जाग्रत जाग्रत॥

कितीही वेळ जन्म घेऊ आणि मरू, त्याने काय होते? असे कोणी म्हणेल. पण या घटना सुखद नाहीत, दुःखद आहेत. जन्म हेच पहिले दुःख आणि मरण हे अंतिम दुःख. या दोन दुःखांमध्ये अनंत दुःखे आहेत. संसार

हाच मुळी दुःखाचा सागर आहे. या जन्म-मृत्यूपासून मुक्त व्हायचे असेल तर जो शिव जन्ममृत्युरहित आहे त्याचीच पूजा, त्याचेच चिंतन केले पाहिजे. जन्म-मृत्यू देणारी आणि पुन्हा मृत्युलोकात आणणारी कर्मे यांपासून दूर राहायला हवे.

लिंगनिष्ठापरं शान्तं भूतिरुद्राक्षसंयुतम्।

प्रशंसन्ति सदाकालं ब्रह्माद्या देवता मुदा॥१०.२९॥

विभूती व रुद्राक्ष शिवाला अत्यंत प्रिय आहेत. तो केवळ त्रिपुंड्रच धारण करीत नाही तर भस्मस्नान, भस्मोद्धूलन करतो. भस्मावर भगवान शिवाचे अत्यंत प्रेम असल्यामुळे जो भस्मधारी आहे अशा शिवभक्तावर देखील त्यांचे प्रेम असते. ईश्वराला प्रिय असलेली आभूषणे अंतकाळी आपल्या शरीरावर असली तर ती आपल्याला सद्गती देतात. याविषयी अनेक कथा पुराणात सांगितल्या आहेत.

एक व्याध आपल्या कुत्र्यासह अरण्यात जातो. तेथे हिंडून हिंडून थकतो व एका झाडाखाली बसतो. तेथेच त्याचे प्राणोत्क्रमण होते. कुत्रा येतो आणि मालकाला उठविण्यासाठी आपले पाय त्याच्या कपाळावर मारतो. कुत्र्याच्या पायाला चिताभस्म लागलेले असते. ते व्याधाच्या कपाळावर लागते आणि त्याचा उद्धार होतो, अशी एक कथा शिवपुराणात आहे. ही कथा केवळ भावना दृढ व्हावी यासाठी सांगितली गेली नाही. त्यात काही वास्तवदेखील आहे. वीरशैवात मृत्यू पावला की त्या मनुष्याला भस्माच्या पिशवीत ठेवले जाते. प्राण गेल्यानंतर देखील शरीराच्या संपर्कात भस्म-रुद्राक्ष असले तरी त्या जीवात्म्याला सद्गती मिळते. अन्य समाजात प्रेतदहन करून त्याच्या अस्थी गंगेत विसर्जित करतात. जन्मभर गंगास्नान घडले नाही तरी शेवटी अस्थींना गंगेचा स्पर्श झाला तरी जीवात्म्याला सद्गती मिळते अशी श्रद्धा आहे.

मृत्यूनंतर फळ मिळते ही गोष्ट वेगळी. परंतु जिवंत असताना तुम्ही भस्म धारण केले, रुद्राक्षमाळ धारण केली, शिवाचे चिंतन करीत आहात तर तुमची स्तुती ब्रह्मादी देवदेखील करतात. शिवचिंतनात मग्न असलेला शिवभक्त साक्षात् शिवस्वरूप असल्यामुळे त्याची स्तुती ब्रह्मादी देव करतात. एवढा तो पवित्र असतो. इष्टलिंगधारण, त्याचे पूजन, चिंतन सदैव घडावे. शिवदेखील म्हणतात, 'मद्भक्तः ममाधिकः।' माझा भक्त माझ्यापेक्षाही श्रेष्ठ आहे. सर्व प्रपंचाला सामावून घेणारा व्यापक शिव जो आपल्या हृदयात साठवून ठेवतो तो लहान कसा असेल? तो त्यापेक्षाही व्यापक असतो. म्हणून ईश्वराविषयी जेवढी श्रद्धा असते तेवढीच ईश्वरभक्ताविषयी बाळगली पाहिजे. कर्नाटकात जेवढे शिवशरण होऊन गेले ते असेच पूज्य आहेत. म. बसवेश्वर, अक्कमहादेवी, अल्लमप्रभू आदी कर्नाटकातील शिवशरण आणि मन्मथस्वामी, शिवदास इत्यादी महाराष्ट्रातील वीरशैव संत हे पूज्य आहेत. त्यांच्या छायाचित्रांची पूजा केली जाते, त्यांच्या ग्रंथांची पारायणे केली जातात, हे सारे कशामुळे? तर त्यांनी शिवचिंतन करून शिवस्वरूप प्राप्त करून घेतले होते म्हणून. मानवच नव्हे तर देवदेखील त्यांची पूजा करतात. माहेश्वर असाच पूजनीय असतो, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करीत आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

वीरशैव समाज भवन, नागपूर

२६ ऑगस्ट १९९१

आशीर्वचन नववे

पूर्वाश्रयनिरसनस्थल

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

माहेश्वरस्थलातील माहेश्वरप्रशंसास्थल आणि लिंगनिष्ठास्थल या दोन उपस्थलांवरील आशीर्वचने आपण ऐकली. आता तिसरे स्थल आहे पूर्वाश्रयनिरसनस्थल.

साधनेचा आरंभ केल्यानंतर साधकाच्या पूर्वीच्या आचरणात हळूहळू सुधारणा होत असते. जसेजसे त्याच्या आचरणात परिवर्तन होत जाते तसतशी त्याची प्रगती होत असते. पूर्वाचरणाचा त्याग केल्याशिवाय प्रगतीच शक्य नाही. या इथे वीरशैव भवनात यायचे असेल तर घर सोडावे लागते. एक पाय घरात अन् एक पाय बाहेर.. अशा स्थितीत येथे पोहोचता येणार नाही. पुढे जायचे असेल तर घर सोडावेच लागेल. जेथे जन्म झाला, जेथे लहानाचे मोठे झालो, त्या स्थानाच्या मोहात आपण गुंतत गेलो तर गती अवरुद्ध झाली असेच म्हणावे लागते. गतिमान होण्यासाठी पूर्वीचा आश्रय सोडावा लागतो. विद्यार्थ्याला पहिला वर्ग सोडून दुसऱ्या वर्गात जायलाच हवे. अन्यथा जीवनभर तो पहिल्या वर्गाचाच अभ्यास करित राहील. नुसते अक्षर गिरवत बसणे हे पूर्णज्ञान नव्हे. त्यातून शब्दज्ञान आणि शब्दज्ञानातून वाङ्मयाचा अभ्यास.. अशी चढती श्रेणी असते. वाङ्मयाचा अभ्यास करता करता वाङ्मयनिर्मितीची शक्ती प्राप्त होते. हे सगळे नाकारून केवळ अक्षरे गिरवत बसणे हाच खरा अभ्यास आहे, असे जो समजतो त्याची प्रगती कदापि होणे शक्य नाही. या पूर्वाश्रयनिरसनस्थलात आचार्य याविषयीच सांगत आहेत:-

लिंगैकनिष्ठहृदयः सदा माहेश्वरो जनः।

पूर्वाश्रयगतान् धर्मास्त्यज्येत् स्वाचारोधकान्॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १०.३०)

एका स्थलातून दुसऱ्या स्थलात प्रगती होत असताना आपल्या आचरणात परिवर्तन होत जाते. ज्याच्या हृदयात लिंगनिष्ठा रुजली आहे अशा माहेश्वराने आपल्या सिद्धान्ताशी प्रतिकूल असलेला पूर्वीचा आचार सोडून दिला पाहिजे. माहेश्वरासाठी आराध्य केवळ लिंग आहे. वीरशैवांसाठी तीन आराध्ये आहेत. गुरू, लिंग आणि जंगम. बाह्यतः ही तीन दिसतात, परंतु एकच असतात. 'एकमूर्तिस्त्रयो भागा गुरुर्लिंगं तु जंगमाः।'

बेलाला पाने तीन असतात, परंतु ते एकच असते. तसे गुरू, लिंग व जंगम यांची समरसभावाने पूजा घडली पाहिजे. आपल्या सिद्धान्तात समरसपूजा आणि उपचारपूजा असे पूजेचे दोन प्रकार सांगितले आहेत. आपण शिवच आहोत या भावनेने केलेली पूजा ही समरसपूजा आणि बाह्य उपचारांनी भेदवृत्तीने केलेली ईश्वरपूजा ही उपचारपूजा होय. वीरशैवात लिंगनिष्ठेला अपार महत्त्व आहे. तीर्थयात्रेला गेल्यानंतर ज्योतिर्लिंगाला नमस्कार करताना देखील आपले इष्टलिंग हाती धरून नमस्कार करायला हवा. पतिव्रता स्त्रीने आपल्या मंगळसूत्राला स्पर्श करूनच संतांना नमस्कार करावा, अशी परंपरा आहे. कोणालाही नमस्कार करताना ती जणू आपल्या पतीलाच नमस्कार करित असते. हाच सतीपतिभाव होय. लिंग हा पती आणि लिंगपूजक हा सती या न्यायानेच शिवभक्ताचा सर्व व्यवहार घडायला हवा. अन्यथा त्याची भक्ती व्यभिचारी भक्ती ठरेल. इष्टलिंगाला आपण नमस्कार करित आहोत या भावनेने अन्य देवतेला नमस्कार करावा. हीच लिंगैकनिष्ठा होय. या

लिंगनिष्ठेला विरोधी असलेल्या आचरणाचा त्याग करायला हवा.

स्वजातिकुलजान् धर्मान् लिंगनिष्ठाविरोधिनः।

त्यजन् माहेश्वरो ज्ञेयः पूर्वाश्रयनिरासकः॥१०.३१॥

दीक्षाविधी होण्याआधी आपले आचारविचार वेगळे असण्याची शक्यता आहे. गुरूच्या उपदेशाप्रमाणे त्या आचारांचा त्याग करावा. लिंगदीक्षेपूर्वी जात, धर्म, वर्ण, कुल कोणतेही असले तरी लिंगदीक्षेनंतर पूर्वयुष्यातील आचरण सोडून लिंगाचार आचरिला पाहिजे. म. बसवेश्वर हे पूर्वाश्रमी ब्राह्मणकुलातील होते. परंतु समाजक्रांतीसाठी आपला धर्म पुरेसा नाही असे त्यांना वाटले. ज्यात स्त्री-पुरुष समान आहेत, प्रत्येकाला ईश्वरपूजेला अधिकार आहे असा वीरशैवधर्म त्यांना समग्र क्रांतीसाठी अनुकूल वाटला आणि जातवेदमुनीकडून त्यांनी लिंगदीक्षा घेतली. त्यावेळी पूर्वीच्या आचरणाचा त्यांनी त्याग केला. भिन्न जातीच्या, भिन्न धर्माच्या मनुष्याने लिंगनिष्ठा स्वीकारली तर त्याच्यापुढे धर्मसंकट उभे राहते. त्याच्या समाजातले लोक त्याला दोष देतात वा त्याचा उपहास करतात. हे कशाला, एखाद्या वीरशैव घरात कोणी लिंगधारण करित नाही, भस्म लावत नाही, धर्माकडे दूषित नजरेने पाहिले जाते अशा घरात जर एखाद्या मुलाने लिंगधारण, भस्मधारण इ. गोष्टींचा अंगीकार केला तर घरातील माणसेच त्याची हेटाळणी करतात. अशा विरोधातूनही जो आपला लिंगाचार निष्ठेने पाळतो तो माहेश्वर होय.

प्रल्हादाची कथा हेच सत्य सांगते. त्याचा जन्म दैत्यकुळात झाला होता. परंतु त्याला भगवंताचे वेड होते. त्याने सगळा छळ निमूटपणे सहन केला, परंतु आपली निष्ठा कधी सोडली नाही. तो भगवंताला शरण गेला, आपल्या पित्यासमोर कधीच नमला नाही. परिवार सोडण्याची त्याची सिद्धता होती, परंतु निष्ठा सोडण्याची नव्हती. त्याचे प्रेम परिवारावर नव्हतेच, ते ईश्वरावर होते. मीराबाईला आपले घर का सोडावे लागले? तर तिच्या निष्ठेविरुद्ध आचार तिच्या घरी होत होता. अनेक संतांच्या जीवनात असे घडलेले आहे. वास्तविक आपला पती आपला देवच असतो.

त्वमेव माता च पिता त्वमेव त्वमेव बंधुश्च सखा त्वमेव।

त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव त्वमेव सर्वं मम देव देव॥

हाच भाव म. बसवेश्वरांनी एका कन्नड वचनात सुंदर रीतीने व्यक्त केला आहे- 'तंदे नीनु ताई नीनु बंधु नीनु बळगनीनु.' बसवेश्वरांनी लिंगनिष्ठेसाठी साऱ्याचा त्याग केला. त्यामुळे त्यांना काही हानी पोचली नाही. सांसारिक वस्तूंचा त्याग केल्याने मनुष्याची हानी होत नाही तर ईश्वराचा त्याग घडल्यामुळे जीवाची हानी झाली आहे. 'विपद्विस्मरणं विष्णोः संपन्नारायणस्मृतिः।' धन, घर ही लौकिक संपत्ती ही एका दृष्टीने विपत्तीच आहे. एका सुभाषितकाराने म्हटले आहे:-

अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानां च रक्षणे।

आये दुःखं व्यये दुःखं धिगर्ताः कष्टसंश्रयाः॥

मोठ्या कष्टाने द्रव्य मिळते. त्याचे रक्षण कष्टप्रद आहे. धन आले तरी दुःख होते आणि गेले तरी दुःख होते. एका मनुष्याने खूप धन मिळविले. धनामुळे आपण काहीही विकत घेऊ शकतो असा त्याला भ्रम होता. आयुष्यातील साठ-सत्तर वर्षे त्याने धनसंग्रहात गमावली. त्याने आपल्या मनाशी विचार केला की एवढी संपत्ती मिळवून देखील आपल्याला सुख लाभले नाही. आता काय करावे? त्याने एक निर्णय घेतला. सर्व धन एका

गाठोड्यात बांधून तो एका महात्म्याजवळ गेला आणि आपली व्यथा सांगितली.

महात्म्याने त्याचे गाठोडे घेतले आणि अचानक पलायन केले. आयुष्यभराची कमाई चाललेली पाहून तो मनुष्य जिवाच्या आकांताने महात्म्याच्या मागे धावत सुटला. महात्मा पुढे आणि तो मागे. गावाला दोन-तीन फेरे घालून महात्मा पहिल्या जागी आला आणि त्याने गाठोडे देऊन टाकले. विचारले, “आता कसे वाटते?”

“अत्यंत समाधान वाटत आहे.” गाठोडे कुरवाळत मनुष्याने उत्तर दिले.

महात्मा म्हणाला, “वेड्या, समाधान तुझ्या गाठोड्यात नाही. तेथे असते तर तू इथे कशाला आला असतास? गाठोडे तर आधी तुझ्याजवळच होते. केवळ काही काळ वियोग झाला म्हणून तुझ्या मनाची घालमेल झाली आणि गाठोडे परत मिळाले म्हणून तुला अतीव समाधान वाटले. समाधान गाठोड्यात नाही, तुझ्या मनात आहे.”

लौकिक संपत्तीला चोराचे भय आहे. संपत्ती अशी असावी की जी एकदा मिळाली की ती कोणी चोरून नेऊ नये. धर्म ही अशी संपत्ती आहे. ज्यामुळे इहलोकात आणि परलोकात सुख मिळते तो धर्म होय. धर्माचे दहा प्रकार ‘श्रीसिद्धान्तशिखामणी’त सांगितले आहेत. अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, दया, क्षमा, दान, पूजा, जप व ध्यान. या सर्वांत ईश्वरनामाचे स्मरण हा सर्वोत्तम मार्ग आहे. त्यासाठी काही करावे लागत नाही. म्हणून नामस्मरण ही अक्षय संपत्ती आहे. जो भगवन्नामाचे स्मरण करतो त्याच्याजवळ ईश्वर राहतो. त्याला सांसारिक सामग्रीही उपलब्ध होते. लक्ष्मी विष्णूची पत्नी आहे. लोकांना केवळ लक्ष्मी हवी असते, विष्णू नको असतो. केवळ लक्ष्मी आली तर ती तुमच्या घरात फार काळ टिकणार नाही. ती आपल्या पतीजवळच राहणार. म्हणून विष्णूला घरी आणले तर लक्ष्मीही त्याच्यासोबत येईल व चिरंतन काळ तुमच्या घरी राहील. तुम्ही अधर्म कराल, लोकांचे अकल्याण कराल तर मात्र ती निघून जाईल. म्हणून भगवन्नाम ही खरी संपत्ती आहे. जेथे ही संपत्ती असते तेथे लक्ष्मीदेखील सुखाने राहते. भगवन्नामाची विस्मृती ही विपत्ती आहे.

विशुद्धाः प्राकृताश्चेति द्विविधा मानुषाः स्मृताः।

शिवसंस्कारिणः शुद्धाः प्राकृता इतरे मताः॥१०.३४॥

धर्म, जात, वर्ण, परंपरा अशा अनेक प्रकारांनी मनुष्यांची वर्गवारी केली जाते. परंतु आध्यात्मिक दृष्टीने त्याचे दोन वर्ग केले जातात. विशुद्ध मानव आणि प्राकृत मानव. प्राकृत म्हणजे प्रकृतीने जसे निर्माण केले तसे राहणारा. याच्यावर कोणताही संस्कार नसतो. भारतात अनेक धर्म आहेत, त्यांचे अनेक संस्कार आहेत. वीरशैवसिद्धान्तात जन्मदेखील ‘प्राकृत’ नसावा तर ‘संस्कृत’ असावा, असे म्हटले आहे. त्याने ‘भवी’ म्हणून जन्म घेऊ नये तर ‘भक्त’ म्हणून जन्म घेतला पाहिजे. मातेच्या गर्भात आठव्या महिन्यातच शिशूवर लिंगसंस्कार केला जातो. याचे कारण काय? बालपणी जेवढे चांगले संस्कार दृढ होतात तेवढे मोठेपणी होत नाहीत. जन्मानंतर झालेल्या संस्कारांपेक्षा जन्मापूर्वीच झालेले संस्कार अधिक परिदृढ होतात. आचार्य म्हणतात की, गर्भात शिशू सात महिन्यांचा झाला की त्याला जन्मजन्मांतराचे ज्ञान होत असते. आतापर्यंत भोगलेल्या दुःखाचे स्मरण त्याला होते. या जन्मदुःखातून मुक्त होण्याची इच्छा त्याच्या मनात उत्पन्न होते. आपण व्यवहारात पाहतोच की ज्याला असाध्य रोग झाला असा मनुष्य मरण मागतो. मरण हा दुःखाचा आणि जीवनाचा अंत नव्हे, तो केवळ एक स्वल्पविराम आहे. मरण आले तरी सुखदुःखे भोगायला पुन्हा जन्म घ्यावाच लागतो. हा पुढचा विचार न करता काही वेळा माणसे आत्महत्या करून मोकळी होतात.

शरीर हे भोगायतन आहे. भोगाचे साधन आहे. सुख भोगणे असो की दुःख भोगणे असो, त्यासाठी शरीराची आवश्यकता आहेच. शरीरावाचून सुखदुःखे भोगता येत नाहीत. मातेच्या गर्भात जेव्हा शिशूला हे ज्ञान होते तेव्हा आठव्या महिन्यात त्याच्या मनात मृत्यूची इच्छा उत्पन्न होते. मी मेलो पाहिजे अशी प्रबल इच्छा. म्हणून आठव्या महिन्यात मूल जन्मले तर ते वाचत नाही अशी लोकसमजूत आहे. अशा दुःखाने भयभीत झालेल्या बालकास निर्भय करण्यासाठी- दुःखाला भ्यायचे नसते, भ्यायल्यामुळे दुःखे दूर होत नाहीत, भोगूनच ती संपतात किंवा तपश्चर्या करून त्यांचा क्षय केला पाहिजे- अशी जाणीव त्याला करून द्यावी लागते. यासाठी आचार्यांनी संस्कार सांगितला आहे. शिवाचा आश्रय घेतल्यावर तुझे कल्याण होईल, पुढे येणारी दुःखे सुखात परिवर्तित होतील, म्हणून तू सदैव शिवासोबत राहा, अशा भावनेने मातेच्या गर्भावर संस्कार केला जातो. अभिमन्यूने मातृगर्भातच चक्रव्यूहभेदनाची रीत जाणून घेतली होती. गरोदर स्त्रीने सत्संग करावा, सद्ग्रंथांचे पारायण करावे. असे केल्याने गर्भावर उत्तम संस्कार होतात. मूल जन्मल्यावर आम्ही म्हणतो, मुलगा बिघडला, आमचे ऐकत नाही. याचे कारण कोणते? चूक तुमची आहे. तुम्ही आधीच काळजी घेतली असती तर असे घडले नसते. म्हणून गर्भसंस्कार महत्त्वाचा आहे. जन्म घेणारा शिशू हा लिंगधारी होऊनच जन्म घेतो.

अन्य धर्मात वयाच्या आठव्या वर्षी उपनयनसंस्कार केला जातो. त्यानंतर त्याला वेदाध्ययनासाठी गुरूकडे पाठविले जाते. परंतु आठ वर्षे आणि आठ महिने यांत अंतर आहे. जन्मानंतर गुरू येऊन त्याला लिंगधारण करवितात. मातृगर्भात धारण केलेले लिंग, पृथ्वीच्या गर्भात गेल्यावर देखील वीरशैवांच्या शरीरावर असते. लिंगाशिवाय अंत्यसंस्कार केला जात नाही. जो लिंगासोबत जन्मतो, तो लिंगासोबतच मरतो. म्हणून महर्षी व्यासांनी महाभारतात आश्चर्य व्यक्त केले आहे:-

शैलादेन महाभागा विचित्रा लिंगधारकाः।

शवस्योपरि लिंगं च ध्रियते च पुरातनैः।

लिंगेन सह पंचत्वं लिंगेन सह जीवितम्॥

या प्रपंचात काही लोक असे आहेत की जे लिंगधारण करूनच जन्म घेतात, जीवनभर लिंगासोबत राहतात आणि शेवटी लिंगासोबतच पंचत्वात विलीन होतात. व्यासांनी असे आश्चर्य व्यक्त केले. यावरून या धर्माची प्राचीनता देखील सिद्ध होते.

जे मातृगर्भातच लिंगधारण करून जन्म घेतात ते 'शुद्ध' होत. मातृगर्भात झालेल्या संस्कारांच्या बळावर जे पुढील जीवन जगतात त्यांनाच 'शुद्ध मानव' म्हटले जाते. ज्याच्यावर कोणताही संस्कार नाही, ज्याच्या अंगावर कोणतीच धर्मचिन्हे नाहीत तो 'प्राकृत मानव' आहे असे समजावे. त्याच्या शरीरावर लिंग नसते की यज्ञोपवित नसते. त्याच्या कपाळावर ना गंध ना भस्म. जसे निसर्गाने पाठवले तसेच जगणे, हेच त्याच्या जीविताचे सार. पशूदेखील असेच जगतात. बौद्धिक आणि आध्यात्मिक जीवनाची त्यांना प्राप्ती होत नाही. त्याप्रमाणेच हा प्राकृत मानव असतो. पशूवर कोणताही संस्कार केला जात नाही, त्याप्रमाणे संस्कारशून्य मानव पशूसारखेच केवळ प्राकृतिक जीवन जगतो. 'मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति।'

ज्याच्यावर शिवसंस्कार झाला त्याला शुद्ध समजावे आणि जो संस्कारशून्य आहे त्याला प्राकृत मानावे. शुद्ध आणि प्राकृत असे मानवाचे दोन विभाग या ठिकाणी सांगण्याचे प्रयोजन कोणते? तर माहेश्वराने सदैव शुद्ध माणसांच्या संगतीत राहावे, प्राकृत माणसांच्या राहू नये, हे सांगण्यासाठी. घरातच काही लोक प्राकृत तर काही

शुद्ध असू शकतात. घरातली सारी माणसे एका मनोवृत्तीची नसतात. काही पूजा करतात तर काही त्याला विरोध करतात. 'याला धंदा नाही, ऊठसूठ पूजाच करीत बसतो, कामे सोडून जगद्गुरूंच्या दर्शनाला, प्रवचनाला जातो' अशी तक्रार करणारेही असतातच. स्वतः आचरण करीत नाहीतच, इतरांनी केले तर दोष देतात. असे लोक प्राकृतच आहेत. अशा वेळी शुद्धाचरण सोडू नये, प्राकृत लोकांचा सहवास सोडावा. ज्यामुळे आपल्या निष्ठा भंग होण्याची शक्यता आहे, असे सारे काही सोडणे म्हणे पूर्वाश्रयनिरसन.

शिवोपदिष्ट चालणारे आणि ब्रह्मोपदिष्ट धर्माने चालणारे असे दोन प्रवाह या जगात आहेत. ब्रह्मदेवाने उपदेशिलेला धर्म वर्णात्मक आहे. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र. शिवाने निर्मिलेली सृष्टी ही ब्रह्माच्या आधीची आहे. म्हणून वीरशैवांना 'अतिवर्णाश्रमी' मानले जाते. वीरशैवांत वर्णाश्रमभेद नाही. ज्यांनी इष्टलिंग, रुद्राक्ष, भस्मधारण केले ते सारे समान आहेत, शिवस्वरूप आहेत. माहेश्वरस्थलातील साधक ब्रह्मदेवाने उपदेशिलेला मार्ग सोडून शिवाने उपदेशिलेल्या मार्गाचे आचरण करतो. या अर्थाने पूर्वाश्रयाचा, पूर्वीच्या आश्रयाचा निरास करतो. प्राकृत आचारांचा त्याग आणि उत्कृष्ट आचाराचा स्वीकार यांमुळेच आपली प्रगती होणार आहे. प्रवास दूरचा आहे. कारण शिवाला सोडून आपण खूप दूर आलो आहोत. आता जेथपर्यंत जायचे तर ते स्थान जवळ नाही. सुदूर आहे. परंतु प्रत्येक पाऊल टाकत राहिलो तर वाट संपणे अशक्य नाही, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करीत आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

वीरशैव समाज भवन, नागपूर

२७ ऑगस्ट १९९१

आशीर्वचन दहावे

सर्वाद्वैतनिरसनस्थल

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

आज माहेश्वरस्थलातील सर्वाद्वैतनिरसनस्थलाचे विवेचन करायचे आहे. द्वैत आणि अद्वैत या विचारधारा आपल्या देशात प्रचलित आहेत. काही दार्शनिक द्वैतसिद्धान्ताचे अनुयायी आहेत तर काही अद्वैतसिद्धान्ताचे. कितीही साधना केली तरी जीव कधी शिव होत नाही, त्यांच्यात सदैव भेद असतो; हा द्वैतसिद्धान्त होय. जीव साधना करो अथवा न करो, तो सर्वदा शिवस्वरूपच असतो, फक्त त्याला त्याचे ज्ञान नसते; हा दुसरा सिद्धान्त आहे. महाभारतातला कर्ण कुंतीचाच पुत्र होता. आपण कौंतेय आहोत याची त्याला जाणीवच नव्हती. श्रीकृष्णाने त्याची जन्मकथा सांगितल्यावर त्याला ज्ञान झाले की आपण पांडव आहोत, कुंतीचे पुत्र आहोत. त्याला ज्ञात नव्हते तेव्हाही तो कुंतीचाच पुत्र होता, राधेचा कधीच नव्हता. आता फक्त ज्ञान झाले इतकेच. त्याचप्रमाणे प्रपंचातील सर्व जीव परमात्म्याचीच रूपे आहेत. घराबाहेरील विराट आकाश म्हणजे महाकाश, गृहातील आकाश म्हणजे गृहाकाश आणि घटातील आकाश म्हणजे घटाकाश. या तिन्ही ठिकाणी आकाश वेगळे भासते, परंतु त्यात वेगळेपण नाही.

वीरशैवसिद्धान्तात द्वैत आणि अद्वैत यांचा समन्वय असल्यामुळे या सिद्धान्ताला 'द्वैताद्वैतसिद्धान्त' असे म्हटले जाते. प्रारंभी या सिद्धान्तात अद्वैताचे खंडन आहे, परंतु नंतर मंडनदेखील आहे. जीव हा वस्तुतः शिवच आहे तथापि 'शिवोऽहम्' स्थिती अखेरची आहे, प्रारंभीची नाही. माहेश्वरस्थलातील साधकात इष्टलिंगाविषयी नितांत निष्ठा असते. प्रेम व्यक्त झाले पाहिजे. एखादा पाहुणा आपल्या घरी आला की आपण केवळ शब्दांनीच प्रेम व्यक्त करतो काय? असे की- तुमच्यावर फार प्रेम आहे. त्याला घरात घेतले नाही, चहा पाजला नाही, जेवण दिले नाही. दारातूनच 'फार प्रेम आहे' असे म्हटले की प्रेम व्यक्त झाले का? प्रेम आपल्या क्रियेतून अभिव्यक्त व्हायला हवे, ते शब्दांतून व्यक्त करण्याची गरज नसते. त्याप्रमाणे आपले जर ईश्वरावर प्रेम असेल तर ते आपल्या क्रियेतून व्यक्त व्हायला हवे. माहेश्वरातील साधकाची भक्ती अशाच प्रकारे व्यक्त होते, त्याची निष्ठा कर्मात असते. तो आपले प्रेम क्रियेद्वारा व्यक्त करतो. 'पूज्य पूजकयोर्लिंगजीवयोः।'

येथे एक पूजक आहे, एक पूज्य आहे. अंग आणि लिंग म्हणजे जीव आणि शिव. जीव पूजक तर शिव पूज्य आहे. आपण प्रातःकाली इष्टलिंगपूजा करतो. रुद्राभिषेक-रुद्राचे पारायण करतो, एकशे आठ नावे घेत शिवलिंगावर बेल वाहतो. जर देव आणि भक्त यांत भेद नसता तर हे सारे कसे घडले असते? लिंग आणि अंग यांच्यात पूजाक्रिया घडायची असेल तर त्यांच्यात भेद मानला पाहिजे. ईश्वर हा आपल्यापेक्षा महान असून आपण त्यापेक्षा लहान आहोत, हीच भावना भक्ताच्या मनात असते. जेव्हा अद्वैताचे ज्ञान होते तेव्हा ईश्वर-भक्त, लिंग-अंग यांच्यातील भेद नाहीसा होता. तोपर्यंत मात्र भेदच आपल्या प्रत्ययाला येतो.

प्रेरकं शंकर बुद्ध्वा प्रेर्यमात्मानमेव च।

भेदात् तं पूजयेन्नित्यं न चाद्वैतपरो भवेत्॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १०.३९)

शिव प्रत्येकाच्या हृदयात राहून प्रेरणा देतो. तो प्रेरक आहे. तुम्हाला येथे येण्यासाठी कोणी प्रेरित केले? तुमच्या हृदयातील ईश्वराने. त्याची प्रेरणा नसती तर तुम्ही येथपर्यंत येऊ शकला नसता. त्याच्या प्रेरणेशिवाय तृणाचे पातेदेखील हलत नाही. कारण 'एकोऽहं बहु स्यां प्रजायेय' त्या त्याच्या संकल्पानेच प्रपंच उत्पन्न झाला. त्यासाठी त्याला काही पूर्वतयारी करावी लागत नाही. कुंभाराला मातीचा घडा बनवायचा असेल तर त्याला माती आणावी लागते, ती मळावी लागते. ईश्वराचे असे नाही. त्याचा केवळ संकल्पच सृष्टिनिर्मितीला कारण ठरतो.

ईश्वर सर्वांचा प्रेरक असेल तर दुष्ट लोकांना दुष्ट कर्मासाठी तोच प्रेरणा देतो काय? असा प्रश्न काहींच्या मनात निर्माण होईल. तो योग्यच आहे. परंतु हे सारे समजून घ्यायला हवे. पंखा फिरतो आणि बल्ब प्रकाश देतो. विद्युत्शक्ती त्यांची प्रेरक आहे. परंतु पंख्याने प्रकाश द्यावा आणि बल्बने फिरावे असे आपण म्हटले तरी तसे घडेल काय? अर्थात्च घडणार नाही. बल्बची रचना प्रकाश देणारी आहे आणि पंख्याची रचना फिरणारी, हवा देणारी आहे. यंत्र ज्या प्रकारे बनविले असेल त्या प्रकारचेच कार्य ते करणार. मग भलेही सगळ्या यंत्रांना एकच विद्युत्शक्ती प्रेरणा देत असेल. जमीन, हवा, पाणी, आकाश एकच असले तरी पेरलेल्या बिया आपापले गुणधर्म घेऊनच उगवतात. एकाच ठिकाणी ऊस आणि मिरची पेरली तरी मिरची गोड होत नाही आणि ऊस तिखट होत नाही. दोन्ही वृक्षांनी एकच पाणी घेतले तरी उसात ते गोड झाले आणि मिरचीत तिखट झाले. असे काय घडले? दोष पाण्याचा नाही तर बियांचा आहे. पृथ्वीत सहा प्रकारचे रस आहेत. परंतु उसात पृथ्वीतल्या

मधुररसाचे शोषण होते. फुले वेगवेगळ्या रंगांची आणि गंधांची असतात त्याचेही कारण हेच. याप्रमाणे ईश्वर प्रेरक असला तरी जीवाच्या कर्माप्रमाणे तो जीव सुष्टकर्म अथवा दुष्टकर्म करतो. पापी मनुष्य पाप करतो आणि पुण्यशील मनुष्य सत्कर्म करतो.

मग पापी मनुष्याकडून सत्कर्म घडणार नाहीत काय? अवश्य घडतील. त्यासाठी त्याच्या कर्मबीजात परिवर्तन करायला हवे. त्यासाठी त्याला आपली मनोवृत्ती आणि संगत बदलली पाहिजे. पुण्यवान् माणूसदेखील कधीकधी दुष्कर्मात प्रवृत्त होतो ते संगतीमुळे. वाल्ह्याने सत्संग केला, रामनामात तो तन्मय झाला आणि त्याची सगळी दुष्कर्मे सत्कर्मात परिवर्तित झाली. ईश्वराची प्रेरकशक्ती प्रत्येक जीवाकडे आहे. तिचा सदुपयोग करून घेणे हे सज्जनांचे कर्तव्य आहे. आपल्या हातून दुष्कर्म घडू नयेत यासाठी संतसंगतीची आवश्यकता आहे.

सत्संगत्वे निःसंगत्वं निःसंगत्वे निर्मोहत्वम्।

निर्मोहत्वे निश्चलत्वं निश्चलत्वे जीवन्मुक्तिः।

जिवंत असताना मुक्ती मिळणे ही जीवन्मुक्ती होय. मेल्यावर मुक्ती मिळत नाही. ती जिवंतपणीच मिळवावी लागते. त्यासाठी काय केले पाहिजे हे वरील श्लोकात सांगितले आहे. आपण कितीही दुर्गुणी असलो तरी संतसमागमामुळे आपल्याला सदगुणी समजले जाते. एका ग्लासात दूध व दुसऱ्या ग्लासात पाणी आहे. त्यांची योग्यता भिन्न आहे. दुधाच्या भावात कोणी पाणी विकत घेणार नाही. पण दोन्ही एकत्र मिसळले तर? तर पाणीदेखील दूध समजून दुधाच्या भावाने विकले जाते. तांदळातले खडेदेखील तांदळाच्या भावाने विकले जातात. याचे कारण कोणते? चांगल्याच्या सहवासात राहिल्याने त्यांचे मोल वाढले. त्याचप्रमाणे दुर्गुणी व्यक्तीदेखील संतसहवासाने सज्जन समजली जाते. तो संत नसतो, तरी संत समजला जातो. सत्संगतीचा परिणाम निश्चित होतो. त्यामुळे वासना बदलतात. खूप पापे केली आता, त्यापासून मुक्ती हवी असे वाटू लागते. वासना बदलली की कर्म बदलते. सत्संगाने मनुष्य निःसंग होतो. संसारसंगाने आपल्याला संसाराचा मोह होतो. विवेकशक्तीचे हरण करणारा दुर्गुण म्हणजे मोह. 'मा ऊहः मोहः।' ऊहाशक्ती म्हणजे विवेक. तिचे हरण करणारा तो मोह होय.

संतसंगतीने मोह हळूहळू नष्ट होतो. स्मशानात जाऊन बसल्याने काय होते? स्मशानात नित्य येणारी प्रेते पाहून केव्हातरी आपल्यालाही येथे असेच यायचे आहे अशी भावना मनात दृढ होते आणि हळूहळू शरीराविषयी आसक्ती क्षीण होते. शरीर कधीतरी जळून राख होणार किंवा मातीत मिसळले जाणार. शास्त्रे वाचून मी शरीर आहे ही भावना दृढ होण्यासाठी कितीतरी काळ लागतो. परंतु स्मशानात बसून ती चटकन् दृढ होऊ शकते. कारण तो साक्षात् अनुभव आहे. गौतम बुद्धाकडे दीक्षा घ्यायला कोणी आला तर बुद्ध त्याला स्मशानात पाठवत. 'जा, थोडे दिवस तेथे बसून ये.' सहा महिने स्मशानात राहून आल्यावर त्याला 'तू शरीर नाहीस' हा उपदेश करण्याचे प्रयोजनच राहत नसे. तो ते तेथेच शिकून आलेला असे. संतसहवासाने मोह असा नष्ट होतो. मोह नष्ट झाल्यावर मन निश्चल होते आणि मन निश्चल झाले की तीच मुक्ती. मन सतत धावत असते म्हणून आपण संसारात भ्रमत असतो. मन स्थिर झाले की भगवंताचा साक्षात्कार होतो. हातात आरसा घेऊन आपण चेहरा पाहतो. आरसा सतत हलवत राहिलो तर चेहरा नीट दिसत नाही. तोही हलताना दिसतो. आरसा स्वच्छ आणि स्थिर असला की आपला चेहरा स्पष्ट दिसतो. त्याचप्रमाणे मन, बुद्धी ही साक्षात्काराची साधने आहेत. मन चंचल असल्यामुळे जवळचा ईश्वर दिसत नाही. ईश्वर नाहीच असे वाटू लागते. म्हणून ईश्वर जाणण्यासाठी

ज्यांनी ईश्वराला जाणले अशांचा सहवास करावा.

तुम्ही मोठ्या प्रेमाने कपाळावर भस्म लावलेले आहे. हे भस्म कशापासून निर्माण झाले? तर गाईच्या शेणापासून. मग गाईचे शेण कपाळावर लावा असे सांगितले तर तुम्ही लावाल काय? निश्चितच नाही. मग भस्म का लावता? गाईचे शेण जेथे पडले तेथेच राहिले असते तर शेणच म्हणविले गेले असते. परंतु त्या शेणाने सूर्याची उष्णता सहन केली, वाऱ्याचा आघात सहन केला, अग्रीत स्वतःला जाळून घेतले आणि शेणपण नष्ट होऊन ते शुभ्र भस्म झाले. तेच मोठ्या श्रद्धेने तुम्ही शरीरावर धारण केले आहे. सामान्य शेण सूर्य, वारा, अग्री यांच्या संगतीने उत्तम भस्म होते त्याप्रमाणे अत्यंत दुराचारी माणसाच्या वासना सत्संगाने बदलतात आणि त्याच्या जीवनात परिवर्तन होते. त्याला जीवन्मुक्त व्हायला फार काळ लागत नाही.

प्रपंचात आल्यापासून आपले सारे व्यवहार ईश्वराच्या प्रेरणेनेच होत आहेत. जर आपल्या हातून दुष्कर्म होत असतील तर आपण त्या प्रेरकशक्तीचा सदुपयोग करून घेतला नाही असेच समजावे. सत्संगानेच परिवर्तन होऊ शकते. ईश्वराची प्रेरणा कर्मांमार्गे आहे अशी जाणीव झाली की हातून सत्कर्मे घडू लागतील. म्हणून भगवान शिवाला प्रेरक मानून भेदभावाने त्यांची अर्चना करावी.

पतिः साक्षान्महादेवः पशुरेष तदाश्रयः।

अनयोः स्वामिभृत्यत्वं अभेदे कथमिष्यते॥१०.४०॥

वीरशैवसिद्धान्ताला 'महापाशुपत सिद्धान्त' असेही म्हणतात. शिव हा पती आहे. नेपाळमध्ये भगवान पशुपतीचे मंदिर आहे. ब्रह्मांडातील सर्व जीव 'पशू' असून भगवान शिव 'पशुपती' आहेत. जीव पशू का आहेत? बाजारात स्वैर हिंडणारे काही पशू असतात. त्यांपैकी काही देवाला वाहिलेले असतात. त्यांचा कोणी मालक नसतो. काही हुशार लोक आपली गायदेखील त्या कळपात सोडून देतात. तिला खायला घालायची कटकट वाचते म्हणून. ती दिवसभर तेथे चरते आणि रात्री निमूटपणे घरी येते. भाजीबाजारात ती गाय स्वैर हिंडते. कुठे तोंड घालून भाजी खाते. भाजीवाला तिला काठी मारतो तरी ती तोंडातला घास सोडत नाही. ती पुढे जाते, दुसऱ्या भाजीत तोंड घालते. तिथे मार खाते. सतत मार खाणे हेच तिचे जीवन. आपण मार का खातो? हा विचार करण्याची बुद्धीच तिच्याजवळ नाही. म्हणून तिला आपण पशू म्हणतो. जशी पशूंची स्थिती तशीच मनुष्यांची असते. तोदेखील दोन पायांचा पशूच आहे. 'पुच्छविषाणहीनो द्विपादपशुः।'

शिंग व शेपूट नसलेला द्विपाद पशू म्हणजे माणूस. तो किती ठोकरा खातो, किती दुःखे भोगतो. तरी करायचे तेच करत राहतो. पशूला दाव्याने बांधलेले असते त्याप्रमाणे जीवाला तीन पाशांनी बांधलेले आहे. आणवमल, मायीयमल आणि कार्मिकमल हे ते तीन पाश होत. या पाशांनी प्रत्येक जीव बांधलेला असतो, म्हणून तो 'पशू' आहे. जीव हा पशू आणि शिव हा पती. एक सेवक तर दुसरा स्वामी. यांच्यात भेद असलाच पाहिजे. तो नसेल तर पशू आणि पती हा भाव कसा राहील? त्यांच्यात अभेदबुद्धी असेल तर पूजा कशी होईल? म्हणून सर्वाद्वैतनिरसनस्थलात भेदाचे समर्थन आणि अद्वैताचे निरसन केलेले आहे. शरणस्थलातील साधकदेखील स्वतःला सती आणि शिवाला पती मानतो. सर्व जीव सती आणि शिव हा सर्वांचा पती होय. भेदभाव नसेल तर सतीपतिभाव अथवा पशुपतिभाव दृढ होणार नाही. म्हणून माहेश्वरस्थलातील साधक शिव आणि आपण यांच्यात भेद मानून पूजन करीत असतो.

साक्षाकृतं परं तत्त्वं यदा भवति बोधतः।

तदाद्वैतसमापत्तिर्ज्ञानहीनस्य न क्वचित्॥१०.४१॥

अद्वैताचे येथे निरसन केले आहे तर आपल्या सिद्धान्तात अद्वैत मान्य नाही काय? असा प्रश्न येथे उपस्थित होतो. पशू पशूच राहिल आणि पती पतीच राहिल काय? असे होत नाही. जोपर्यंत तुम्हाला अद्वैताची अनुभूती येत नाही तोपर्यंत तुम्ही भेदभावानेच पूजा करायला हवी. जेव्हा परशिवाचा साक्षात्कार होतो तेव्हा आपण त्याच्यापासून भिन्न राहू शकत नाही. मूलतत्त्व जाणण्याचा प्रयत्न केला तर आपण तेच होऊन राहतो. मिठाच्या पुतळ्याने आपल्या मूलस्थानाचा, समुद्राचा शोध घेतला आणि त्याला मिठी मारली तर काय घडेल? तो आपल्या मूलरूपात म्हणजे पाण्यात विरून जाईल. पाण्यातून निर्माण झालेले मीठ पाण्यात विरघळून जाते. त्याप्रमाणे शिवापासून उत्पन्न झालेला जीव जेव्हा उत्कंठित होऊन त्याची आराधना, त्याचे चिंतन करतो तेव्हा तो भक्त न राहता शिवस्वरूपच होऊन जातो.

कीटो भ्रमरध्यानेन भ्रमरो भवति ध्रुवम्।

मानवः शिवयोगेन शिवो भवतिः निश्चयम्॥

महर्षी व्यास शिवपुराणात सांगतात की, भ्रमराचे चिंतन करता करता कीटक भ्रमर होतो त्याप्रमाणे शिवयोगसाधनेने शिवाचे चिंतन करता करता मानव शिवच होऊन जातो.

अशोकवनातल्या सीतेने जेव्हा हा श्लोक ऐकला तेव्हा ती भयभीत झाली. त्रिजटा नामक राक्षसीला ती म्हणाली, “सामान्य कीडा जर भ्रमराचे चिंतन करून भ्रमर होतो, तर माझे काय? मी तर सतत रामाचे चिंतन करीत असते. त्याचे चिंतन करता करता जर मी रामच झाले तर माझ्या रामाकरिता दुसरी सीता कोठून आणू?”

तेव्हा त्रिजटा म्हणाली, “तू फार काळजी करण्याचे कारण नाही. तू जशी रामाचे चिंतन करीत आहेस तसा तिकडे रामदेखील तुझे चिंतन करतो आहे. चिंतन करता करता तू राम झालीस तर तो तुझे चिंतन करता करता सीता होईल. शेवटी राम आणि सीता कायमच राहणार. तू कशाला चिंता करतेस?”

तात्पर्य असे की, अद्वैताचे आचरण करावे लागत नाही, अद्वैत सहज होते. साक्षात्कार झाला की तो शिवस्वरूप होतो. त्याच्या मनात काही भावना राहत नाहीत. त्याचे मन शिवात निरंतर लीन होते, त्याच्याकडून कोणतेच क्रियाकर्म घडत नाही. काही लोक केवळ शास्त्रे वाचून स्वतःला अद्वैती समजतात. मी पूजा का करू, असे म्हणतात. आळसासाठी अद्वैताचा आश्रय घेतात, हा त्याचा अर्थ. ‘अहं ब्रह्मास्मि’ – मी ब्रह्म आहे असे केवळ म्हटल्याने अद्वैताचा साक्षात्कार होत नाही. अद्वैत ही अनुभूती आहे. शंकराचार्यांनी अद्वैताचा प्रचार का केला? त्या काळात समाजात भेदबुद्धी पुष्कळ होती, उच्चनीचभाव होता. तो त्यांना संपवायचा होता. भेदभाव असेपर्यंत समाजात कलह चालूच राहणार. द्वैत आहे तोपर्यंत भय, राग, क्रोध, द्वेष, मत्सर हे सारेच राहणार. दोन माणसे एकमेकांवर प्रेम करतील किंवा एकमेकांचा द्वेष करतील, मत्सर करतील. एकच असेल तर हे कसे घडेल? अद्वैताचे अधिकारी फार कमी असतात. तरीदेखील शंकराचार्यांनी अद्वैताचा प्रचार केला. केवळ अद्वैत तत्त्वज्ञान ऐकण्यासाठी विवेक, वैराग्य, शमादी षट्संपत्ती आणि मुमुक्षुता या चार साधनसंपत्ती जवळ असाव्या लागतात. नित्य-अनित्य व आत्म-अनात्म हा विवेक त्याच्याजवळ असावा, इह-परलोकातील सुखांविषयी नैराश्य असावे, मुक्तीची प्रबळ इच्छा असावी, तरच तो अद्वैताचा अधिकारी होय. ज्याच्याजवळ हे नाही त्याला दिलेला उपदेश अनर्थकारी ठरतो. अद्वैत नेहमी भावनेत असावे, क्रियेत असू नये. ‘भावाद्वैतं समाचरेत्

क्रियाद्वैतं न समाचरेत्' व्यवहारात अद्वैत आले तर व्यवहार नीट होणार नाहीत. घरात आई, बहीण, पत्नी या साऱ्यांत स्त्रीरूपच असते. पण प्रत्येकीच्या बाबतीत आपला व्यवहार भिन्न असतो. तेथे अद्वैत असत नाही. व्यवहारात अद्वैत आणले तर केवढा अनर्थ होईल? एक शिष्य गुरूंचे प्रवचन ऐकायला गेला. गुरूजींनी गीतेवर रसाळ प्रवचन केले.

विद्यानियसंपन्न ब्राह्मणे गवि हस्तिनी।

शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः॥

विद्यासंपन्न ब्राह्मण असो वा हत्ती असो, या सर्वांत ईश्वर राहतो. या श्लोकावर गुरूजींनी रसाळ निरूपण केले. ते ऐकून शिष्य भारावला. प्रवचन संपल्यावर आपल्याच नादात डोलत रस्त्याने निघाला. तेवढ्यात पाठीमागून कोलाहल ऐकू आला, “बाजूला सरका, हत्ती पिसाळला, बाजूला व्हा.” हत्तीवर बसलेला माहुत मोठ्याने ओरडत होता. शिष्य नुकताच प्रवचन ऐकून आलेला. त्याला वाटले, हत्ती काय अन् आपण काय, दोघांतही ईश्वरच आहे. मग आपल्याला भीती कसली? तो आरामात रस्त्याच्या मध्यावरून चालत राहिला. पिसाळलेल्या हत्तीने त्याला सोंडेने उचलून खाली आदळले. त्याचे हातपाय मोडले. हॉस्पिटलमध्ये अँडमिट झाला. गुरूजींना आपल्या शिष्याची अवस्था समजली. ते भेटायला गेले. सर्व चौकशी केल्यावर म्हणाले, “वेड्या, हत्तीमध्ये ईश्वर आहे खरे. पण हत्तीवर बसलेला माहुतदेखील ईश्वरच आहे. तो तुला ‘बाजूला हो’ सांगत होता. त्या ईश्वराचे तू ऐकले नाहीस म्हणून तुझी गत अशी झाली.”

अद्वैत व्यवहारात चालत नाही, द्वैतच चालते. गुरू ब्रह्म असतो तसा शिष्यदेखील ब्रह्मच असतो. म्हणून शिष्याने गुरूच्या आसनावर बसायचे नसते. असे अद्वैत प्रपंचासाठी घातक ठरते. तरीदेखील शंकराचार्यांनी भेदभाव नष्ट करून समाजाला एकत्र करण्यासाठी अद्वैताचा प्रचार केला. जगद्गुरू रेणुकाचार्य सांगतात की, जोपर्यंत अद्वैताचा साक्षात्कार होत नाही तोपर्यंत द्वैतभावानेच व्यवहार केला पाहिजे. दुसऱ्याचा अद्वैतानुभव उसना म्हणून घेता येत नाही. माहेश्वरस्थलातील साधक पूर्णज्ञानी नसल्यामुळे त्याने ईश्वराची अर्चना द्वैतभावानेच करायला हवी. कर्म करण्यासाठी भेदबुद्धीची आवश्यकता असते. इष्टलिंगार्चन हे माहेश्वराचे कर्म आहे, ते भेदबुद्धीशिवाय घडणार नाही.

पूजादिव्यवहारः स्याद् भेदाश्रयतया सदा।

लिंगपूजापरस्तस्मान्नाद्वैते निरतो भवेत्॥१०.४३॥

जोपर्यंत इष्टलिंगाची पूजा करायची असेल तोपर्यंत द्वैताचा आश्रय घेतला पाहिजे. शिव महान असून त्याची पूजा हेदेखील महान कर्म आहे, या भावनेने पूजा करावी. साक्षात्कार होत नाही तोपर्यंत अद्वैताचा आश्रय घेऊ नये. म्हणून येथे सर्वाद्वैतनिरसन केलेले आहे. हा प्रवास टप्प्याटप्प्याने होणार आहे. एकेक पायरी चढत जायचे आहे. लिंगपूजा करता करता शेवटी लिंगस्वरूपच व्हायचे असते, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करीत आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

वीरशैव समाज भवन, नागपूर

२८ ऑगस्ट १९९१

आशीर्वचन अकरावे

आह्वाननिरसनस्थल

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

आपल्या घरात वरदशंकराची नैमित्तिक पूजा असते त्यावेळी देवीदेवतांना आवाहन केले जाते. ज्या पाण्याने पूजा केली जाते त्या पाण्यात पवित्र नद्यांना आवाहन करतात:-

गंगे च यमुनेचैव गोदावरि सरस्वति।

नर्मदे सिंधु कावेरि जलस्मिन् सन्निधिं कुरु॥

पाणी तुमच्या घरातीलच आहे. खरे तर पूजेसाठी पवित्र नद्यांचे जल हवे असते. पण रोज कोटून आणणार? भावनेने आवाहन केल्यावर देवता दुरून येत असतात. अंतर शरीरासाठी असते, भावनेसाठी नव्हे. भारतीय संस्कृतीत सकाळी, दुपारी आणि संध्याकाळी संध्यावंदन करतात. आपल्या सिद्धान्तात दिवसातून तीन वेळा लिंगपूजेचे विधान आहे. संतशिरोमणी मन्मथस्वामींनी तर दिवसातून सहा वेळा पूजा करावी असे म्हटले आहे. मग तर तुम्ही लिंगपूजाच सोडून द्याल. एकवेळ मोठ्या कष्टाने तुम्ही लिंगपूजा करता. सहा वेळा लिंगपूजा करावी असे मन्मथस्वामी का म्हणतात? तर आपल्या शरीरावर ईश्वर आहे याची जाणीव वारंवार व्हावी म्हणून. हिंदुसंस्कृतीत स्नानानंतर भगवान सूर्याला अर्घ्य देतात. बुद्धिनिष्ठ लोकांना या क्रिया मोठ्या विचित्र वाटतात. ज्यांच्याजवळ केवळ बुद्धी आहे, भावना नाही अशा लोकांना विचार पडतो की, सूर्य कोठे आहे आणि हे लोक अर्घ्य कोठे देत आहेत? नदीचे पाणी सूर्याला अर्पण करून नदीतच सोडतात.

काशीत पर्यटनाच्या उद्देशाने अनेक विदेशी पर्यटक येतात. एक पंडित सूर्याला अर्घ्य देत होता. ते पाहून एका विदेशी पर्यटकाला हसू आले. त्याला वाटले की ही भारतीय माणसे किती बुद्धिहीन आहेत. सूर्य कोट्यवधी मैल दूर असताना त्याला पाणी अर्पण करतात. हे पाणी त्याच्यापर्यंत कसे पोहोचते?

त्याला हसताना पाहून पंडिताला राग आला. त्याने ओळखले की हा मनुष्य बुद्धिजीवी आहे, भावजीवी नाही. पंडिताने विदेशी पर्यटकाला त्याचे नाव-गाव, त्याच्या पत्नीचे नाव विचारले. ती त्याच्या देशात आहे याची खात्री करून घेतली आणि तिच्या नावाने तो शिव्या देऊ लागला. त्या ऐकून तो पर्यटक चिडला आणि पंडिताशी भांडू लागला. पंडित म्हणाला, “तुझी पत्नी येथे कुठे आहे? ती तर परदेशात आहे. तिला माझ्या शिव्या कशा लागल्या? तिच्यापर्यंत त्या पोहोचल्याच कशा?”

प्रिय व्यक्ती दूर असली तरी तिची स्तुती केल्यावर अथवा निंदा केल्यावर त्याचा प्रभाव मनावर पडत असतो. सूर्य दूर आहे, आपण अर्पिलेले पाणी येथेच पडत आहे, परंतु भाव मात्र सूर्यापर्यंत पोचलेला आहे. त्याचप्रमाणे आपण भावनापूर्वक घरातील पाण्यात गंगायमुनादी नद्यांना आवाहन करीत असतो, समुद्राला आवाहन करतो. तेव्हा सर्व नद्या तेथे येतात. मग ते पाणी विहिरीचे नसते, नळाचे नसते तर पवित्र नद्यांचे असते. त्या पाण्यानेच मग तुम्ही पूजा करता. याचप्रमाणे ज्या देवतेची पूजा करायची असते तिलाही आवाहन करावे लागते. प्रथम पूजेचा मान श्रीगणेशाचा. पानावर सुपारी ठेवून तेथे गणेशाला आवाहन केले जाते:-

आवाहयामि आवाहितो भव।

स्थापयामि स्थापितो भव। अवकुंठितो भव। वरदो भव।

याप्रकारे गणेशाला आवाहन करतात. वरदशंकराची पूजा असेल तर शंकराला आवाहन करतात. पूजा संपली की विसर्जन करतात. ज्या देवतेला आवाहन केले तिचे विसर्जन करावे लागते. 'गच्छ गच्छ सुरश्रेष्ठ पुनरागमनायच।' - आता आपण जा. पुन्हा येण्यासाठी जा. आम्ही बोलावू तेव्हा या. याप्रकारे प्रत्येक नैमित्तिक कार्यात आवाहन आणि विसर्जन असते. परंतु येथे आह्वाननिरसनस्थलात आवाहनक्रियेचे निरसन केले आहे. इष्टलिंगपूजा हे नैमित्तिक कर्म नसून नित्यकर्म आहे. इष्टलिंगात पूजेच्या वेळी शिवाला आवाहन केले आणि पूजेनंतर त्याचे विसर्जन केले तर शरीरावर अष्टौप्रहर राहणाऱ्या इष्टलिंगात देवच राहणार नाही. म्हणून आपल्या आचार्यांचे असे सांगणे आहे की, एकदा सद्गुरूंनी दीक्षेच्या वेळी शिवाला आवाहन करून इष्टलिंग दिल्यावर त्याचे कधी विसर्जन केले जात नाही. इष्टलिंगात भगवान शिवाचे निरंतर वास्तव्य असते.

लिंगार्चनपरः शुद्धः सर्वाद्वैतनिरासकः।

स्वेष्टलिंगे शिवाकारे न तमावाहयेच्छिवम्॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १०.४४)

लिंगपूजापरायण शुद्ध माहेश्वर आपल्या शिवस्वरूपी इष्टलिंगात भगवान शिवाला आवाहन करीत नाही. दीक्षाविधीत 'अंग' आणि 'लिंग' दोन्हीवर दीक्षासंस्कार केला जातो. अंगसंस्कार आणि लिंगसंस्कार. अंगाची शुद्धी व लिंगाची शुद्धी केली जाते. शिलेपासून निर्माण केलेल्या लिंगातील शिलात्वनिवृत्ती होण्यासाठी त्याला प्रथम धान्यात ठेवले जाते, पाण्यात ठेवले जाते आणि नंतर त्यात शिवकलांचे आवाहन केले जाते. निवृत्तिकला, प्रतिष्ठाकला, विद्याकला, शांतिकला, शांत्यतीताकला, शांत्यतीतोत्तराकला अशा सहा कला आहेत. चंद्राच्या सोळा कला आहेत तशा शिवाच्या सहा कला आहेत. कला म्हणजे शक्ती. शिवाच्या ठिकाणी शक्ती अविनाभावसंबंधाने राहते. विश्वनिर्मितीच्या वेळी शिव अर्थात् स्थल हे 'लिंग' आणि 'अंग' असे द्विभाग होते, तर शक्ती 'कला' आणि 'भक्ती' अशी द्विभाग होते. लिंगाच्या आश्रयाने राहणारी शक्ती ती 'कला' आणि अंगाच्या आश्रयाने राहणारी शक्ती ती 'भक्ती' होय. जीवात्म्याच्या ठिकाणी असलेली शक्ती म्हणजे भक्तिशक्ती. तिच्याच साहाय्याने जीवात्मा शिवापर्यंत पोहोचू शकतो. शिवाच्या ठिकाणी राहणारी कलाशक्ती ही सृष्टिनिर्मिती करणारी आहे.

दीक्षेच्या वेळी सद्गुरू 'अंगा'वर संस्कार करतात आणि 'लिंगा'वरही संस्कार करतात. त्यामुळे 'अंगा'त भक्तीचा न्यास होतो. भक्ती सहा प्रकारची आहे. श्रद्धाभक्ती, निष्ठाभक्ती, अवधानभक्ती, अनुभवभक्ती, आनंदभक्ती आणि समरसभक्ती. दीक्षासमयी लिंगात सहा शक्तींचा आणि अंगात सहा भक्तींचा न्यास होतो. साधकाच्या प्राणाला आवाहन करून त्याची लिंगात प्रतिष्ठापना केली जाते. प्राणावर जेवढे प्रेम आहे तेवढेच प्रेम लिंगावर असले पाहिजे, असा याचा अर्थ आहे. शरीरावरून लिंग पडले अथवा शरीर व लिंग यांचा वियोग झाला तर साधकाने प्राणत्याग करावा, असे वीरशैवसिद्धान्तात म्हटले आहे. मोठी कठीण गोष्ट आहे. पूजा करताना बऱ्याच जणांचे लिंग जमिनीवर पडते. कोठे हरवते, पत्ताही लागत नाही. आपल्या मनात भावनाच नसते. ती असती तर लिंग हरवल्यावर आपल्या मनाला लागले असते. आपण पश्चात्ताप केला असता. इष्टलिंगाला प्राणलिंग समजावे, असे वीरशैवसिद्धान्त सांगतो:-

कदाचित् कृत्राचिद्वापि न वियोजय देहतः॥६.२६॥

कोणत्याही प्रकारे शरीरापासून लिंग विभक्त करू नये. मातृगर्भात असल्यापासून लिंग सोबत आहे आणि भूगर्भात जातानाही सोबतच राहणार आहे. म्हणून हातावर लिंग देताना सद्गुरू म्हणतात- 'प्राणवद्धारणीयं तत् प्राणलिंगमिदं तव' (६.२६) हे तुझे प्राणलिंग आहे. जसा शरीरात प्राण आहे तसे हे लिंग आहे. प्राणविहीन शरीराला प्रेत म्हणतात. भूत वेगळे, प्रेत वेगळे. प्रेताचा अर्थ 'प्रकर्षेण इतः गतः प्रेतः' असा आहे. शरीरातून प्राण निघून गेला तर परत येत नाही. प्राण व जीव यांपासून विमुक्त होते ते प्रेत. प्रेताला स्पर्श केला की आपण तसेच घरात वावरत नाही, जेवण करीत नाही. आजकाल करीतही असतील. प्रेतसंस्कार करून आल्यावर स्नान करतात. प्राणरहित शरीराला स्पर्श केल्याने अपवित्रता येते, म्हणून आपल्याला स्नान करावे लागते. त्याप्रमाणे वीरशैव असून शरीरावर लिंग नसेल तर ते शरीर प्रेतासमान मानावे, असे मन्मथस्वामींनी म्हटले आहे. मन्मथस्वामी एवढे कठोर का बोलतात? तर ज्यांच्या ठिकाणी आपल्या धर्माविषयी निष्ठा नाही त्यांच्या ठिकाणी ती उत्पन्न व्हावी या उद्देशाने.

लिंगात प्राण कसा राहतो? असा प्रश्न उपस्थित करता येईल. त्याचे उत्तर असे की, ज्या ठिकाणी आपले प्रेम असते त्या ठिकाणी आपला प्राण राहतो. राक्षसाचा प्राण पोपटात राहतो आणि पोपटाला मारल्याशिवाय राक्षस मरत नाही, अशा कथा आपण बालपणी ऐकल्या आहेत. त्या काय केवळ कथाच आहेत? त्यात सत्याचा अंश नाही? आयुष्यभर ज्याने पै पै मिळवून संपत्ती गोळा केली अशा माणसाची सारी संपत्ती जर एका रात्रीत चोरांनी पळवली तर तो माणूस काय जिवंत राहील? त्याच्या शरीराला कोणी धक्काही लावला नाही, तरी तो मरतो. त्याचा प्राण कोठे होता? त्याच्या शरीरात की संपत्तीत? त्याच्या शरीराला स्पर्श न करता तो मेलला कसा? याचा अर्थ त्याचा प्राण शरीरात नव्हता तर तो संपत्तीत होता. टी.व्ही.वर रामायण पाहताना राम बेशुद्ध झाल्याचे पाहून कितीतरी लोक मेलले. या आजच्या काळातल्या घटना आहेत. क्रिकेटमध्ये भारतीय संघ पराभूत झाला तर काही लोकांचा हार्टफेल होतो. कारण त्यांचा प्राण क्रिकेटमध्ये असतो. सांगण्याचे तात्पर्य असे की, शिवभक्ताचे इष्टलिंगावर असे नितांत प्रेम असते. म्हणून लिंगाचा वियोग होताच तो प्राणत्याग करतो. आपले लिंगावर मुळी प्रेमच नसते, म्हणून लिंग हरवल्यावर आपण जिवंत राहतो. शिवकलायुक्त लिंग सद्गुरूने आपल्या हाती दिल्यापासून शिवाचे त्या लिंगात अखंड वास्तव्य असते. म्हणून इष्टलिंगात शिवाला आवाहन करण्याचे कारण नाही.

जीव जे काही कर्म करतो त्याला शिव साक्षी असतो. वीरशैवसिद्धान्तात अष्टावरण सांगितले आहे. गुरू, लिंग, जंगम, विभूती, रुद्राक्ष, मंत्र, पादोदक आणि प्रसाद ही आठ आवरणे आहेत. आवरण म्हणजे रक्षाकवच. थंडीपासून शरीराचा बचाव व्हावा म्हणून आपण अंगावर कपडे घालतो, स्वेटर घालतो, शाल पांघरतो आणि दुलईदेखील अंगावर घेतो. त्याप्रमाणे षड्रिपूंपासून साधकाचे रक्षण करण्यासाठी आठ आवरणे सांगितली आहेत. गुरू हे पहिले आवरण. गुरू प्रथम रक्षण करतो. गुरू निरंतर आपल्यासोबत राहू शकत नाही. म्हणून आत्म्याची प्रतिकृती असे इष्टलिंग आपल्या हाती देतो. लिंग दिसायला लहान दिसते, परंतु त्याचे माहात्म्य महान आहे. जो ब्रह्मांडात व्याप्त आहे अशा शिवाला उपासनेसाठी छोट्या स्वरूपात आपल्या हातावर दिलेले आहे. त्यात शिवाचे वास्तव्य असल्यामुळे आपल्या शरीरावर ईश्वराचा निरंतर निवास असतो. शिव जेथे निरंतर राहतो त्याला मंदिर म्हणतात, म्हणून शरीर एक मंदिरच आहे. 'देहो देवालयः प्रोक्तः।' वीरशैवाचे शरीर म्हणजे एक चालते बोलते शिवालयच. शिवालय सदैव पवित्र असायला हवे.

आह्वाननिरसनस्थल का सांगितले आहे? कारण शिवाचे वास्तव्य निरंतर आपल्या इष्टलिंगात असते आणि इष्टलिंग शरीरावर रुळत असते. त्यामुळे आपल्या हातून प्रमाद घडत नाही. एखाद्याला गुन्हा करायची इच्छा असेल तर तो चोरून-लपून करतो. करायचे आहे, परंतु कोणी पाहू नये अशी त्याची इच्छा असते. शाळेत मुले जातात शिकण्यासाठी, परंतु तेथे भांडणच जास्त करतात. त्या वयात भांडण्याची प्रवृत्तीच असते. शिक्षक येण्याआधी वर्गात गोंधळ चालू असतो. शिक्षक लपून राहिला आणि मुलांना तो आपल्याकडे पाहतो आहे हे माहीत नसेल तरी मुले भांडत असतात. परंतु शिक्षक उपस्थित झाला किंवा तो आपल्याकडे लपून पाहतो आहे ही जाणीव असली तरी मुले भांडत नाहीत. त्याप्रमाणे शरीरावर केवळ लिंग असले म्हणून माणूस सुधारत नाही तर त्याची जाणीव असेल तरच सुधारतो. वस्तूचे अस्तित्व असणे आणि वस्तूच्या अस्तित्वाची जाणीव असणे, या वेगवेगळ्या गोष्टी आहेत. म्हणून आचार्यांनी सांगितले आहे- ‘धारयेदवधानेन शरीरे सर्वदा बुधः॥६.५१॥’

शरीरावर अवधानपूर्वक लिंगधारण करावे. शरीरावर नुसते लिंग असून काय उपयोगाचे? त्याचे अवधान असले पाहिजे. आपल्या शरीरावर लिंग आहे याची जाणीवच काही लोकांना नसते. जाणीव नसेल तर लिंगधारी असूनही ते लिंगधारी नसतात. वस्तू जवळच असते आणि तिचा शोध घरभर घेतला जातो. शेवटी कळते की अरे, वस्तू तर आपल्याजवळच आहे! शरीरावर इष्टलिंग असूनही त्याची केवळ जाणीव नसल्यामुळे मनुष्य सदैव चुका करित असतो. माणसांची नजर चुकवून गुन्हा करता येईल, परंतु ईश्वराची नजर चुकवणे कठीण आहे. कारण त्याचे नेत्र सदोदित उघडे असतात. म्हणून आपल्या शरीरावर भगवान शिवाचे वास्तव्य आहे, हे अवधान, ही जाणीव सदैव ठेवली पाहिजे. आपण खरे बोलतो तेही तो ऐकतो आहे आणि खोटे बोलतो तेदेखील ऐकत आहे, याचे भान असले पाहिजे. ईश्वराच्या साक्षीने आपल्याला सत्यच बोलायला हवे, सत्कर्मच करायला हवीत असा भाव माहेश्वराच्या मनात जागृत करण्यासाठी, त्याच्या हातून कधी प्रमाद घडू नयेत यासाठी आह्वाननिरसनस्थलाचे प्रतिपादन केलेले आहे.

ससंस्कारेषु लिंगेषु सदा सन्निहितः शिवः।

तत्राह्वानं न कर्तव्यं प्रतिपत्तिविरोधकम्॥१०.४६॥

जर आपण इष्टलिंगात रोज शिवाला आवाहन-विसर्जन करू लागलो तर आपली भक्ती वृद्धिंगत होणार नाही. साधकाच्या हृदयात भक्ती प्रत्येक क्षणी जागृत पाहिजे. सकाळी पूजेच्या वेळी ईश्वराला आवाहन केले आणि नंतर विसर्जन केले तर त्यानंतर दिवसभर आपला आणि ईश्वराचा काही संबंध उरत नाही. आपण काहीही करायला मोकळे. सदैव जागृत राहून पवित्र जगले पाहिजे आणि लिंगपूजा करता करता शेवटी लिंगस्वरूपच झाले पाहिजे. एखाद्या वीरशैवाचे देहावसान झाले तर त्याविषयी ‘लिंगैक्य झाला’ असा शब्दप्रयोग केला जातो. ‘महाराज शिव झाले’ असेही म्हणतात. याचा अर्थ लिंगात एकरूप झाला, शिवस्वरूप झाला असा होतो. त्याच्या देहावर लिंग असो-नसो, शब्दप्रयोग मात्र असाच केला जातो. अन्य संप्रदायांत ‘वैकुंठवासी झाला’ असे म्हणतात. आजपर्यंत जेवढी माणसे मृत्यू पावली त्यांच्याविषयी ‘नरकवासी झाला’ असे कोणी म्हटलेले नाही. ‘स्वर्गवासी’ म्हटले असेल. कितीही दुराचारी मनुष्य असो, त्याला भाषेने तरी स्वर्गातच पाठविले, नरकात नव्हे. तसे आपल्यात सगळेच ‘लिंगैक्य’ होतात.

असा शब्दप्रयोग का केला जातो? तर या मृत्युलोकात जन्म घेतल्यानंतर तुम्ही अशीच कर्मे करा की ज्यामुळे स्वर्गात जाल, वैकुंठात जाल, अशी जाणीव करून देण्यासाठी. म्हणून ज्याच्या जवळ निरंतर

लिंगभावना जागृत असते, माझ्या शरीरावर प्रत्यक्ष शिवाचे नित्य वास्तव्य आहे अशी जाणीव त्याला असते, असा मनुष्य कधी बेहोष होत नाही. तो जे काही करतो, जगतो ते लिंगासाठी. ईश्वराला आवाहन आणि त्याचे विसर्जन रोज केले तर भक्ती कुंठित होते. म्हणून आचार्यांनी येथे आह्वाननिरसन केले आहे.

नाह्वानं न विसर्गं च स्वेष्टलिंगे तु कारयेत्।

लिंगनिष्ठापरो नित्यमिति शास्त्रस्य निश्चयः॥१०.४७॥

लिंगनिष्ठ भक्ताने लिंगात ईश्वराला आवाहन करू नये व त्याचे विसर्जन करू नये. कारण सद्गुरूने आधीच शिवाला आवाहन करून आपल्या हाती लिंग दिलेले आहे. त्यात शिवाचा नित्यनिवास आहे अशा भावनेने पूजा करावी. भावनेत मोठे सामर्थ्य असते. तिच्याद्वारा ईश्वराचा साक्षात्कार होतो. आपल्या मनात भाव नसेल तर प्रत्यक्ष ईश्वर समोर आला तरी आपला त्याच्यावर विश्वास बसणार नाही. ‘भावनाविहितं कर्म पावनादपि पावनम्।’

‘श्रीसिद्धान्तशिखामणी’त सांगितले आहे की, आपली कोणतीही कृती भावपूर्ण असावी. भावनेशिवाय केलेली क्रिया निष्फळ होते. कारण भावनेनेच सारे काही मिळणार आहे. यंत्रमानवाच्या हाती इष्टलिंग देऊन पूजापाठ, मंत्रजप यांत्रिक रीतीने करविले तर त्याचा काही उपयोग होईल काय? त्याप्रमाणे मनुष्याच्या हातावर लिंग आहे, तोंडाने मंत्रजप करतो आहे, हातातील रुद्राक्षमाळ फिरत आहे; परंतु मन भलतीकडेच गेले असेल तर? तर ती भावविहीन पूजा होय. यांत्रिक पूजा आहे. अशा पूजेने काहीही लाभ होणार नाही. भावना जागृत ठेवायची असेल तर ईश्वराचे सान्निध्य निरंतर मानावे लागते. ईश्वर समोर असेल तर भावना बहरते, ईश्वर समोर नसेल तर कोमेजून जाते.

मनुष्य काशीयात्रेला जातो. गंगास्नान करावे, भगवान विश्वनाथाचे दर्शन घ्यावे, माता अन्नपूर्णेची भेट घ्यावी या पवित्र इच्छेने. जाताना अनेक गावे पाहत पाहत, वस्तूंची खरेदी करित जातो. विश्वनाथ मंदिरात गेल्यावर मात्र क्षणभरच त्याची भावना बहरून येते. ज्यासाठी आपण घरून निघालो तो हा क्षण. यात्रेचे सार्थक झाले. मंदिराबाहेर पडला की भावना संपली. पुन्हा या दुकानात, त्या दुकानात. हे घे, ते घे.. असे सुरू होते. भगवंतापासून दूर झाले की इतर विषयांचे चिंतन सुरू झालेच म्हणून समजावे. ईश्वरदर्शनाच्या आधी सामानाच्या खरेदीतच मनुष्य मग्न असतो. ईश्वराच्या अवतीभवती असा मायाबाजार असतो की तो चटकन् तुम्हाला देवळातच जाऊ देत नाही. हे पाहा, ते पाहा. हे खरेदी करा, ते खरेदी करा. काही लोक तर याच कामात इतके मग्न होतात की ते जाईपर्यंत मंदिर बंद झालेले असते. त्याला देवदर्शन घेण्यासाठी वेळच नसतो. मग समाधान मानतो की, ईश्वरदर्शन नाही तर नाही, निदान त्याच्या दारापर्यंत तरी येऊन गेलो. मग बाहेरूनच नमस्कार करून खरेदी केलेल्या वस्तू सांभाळत स्वारी गावी परतते. ज्या उद्देशाने तो काशीला आला होता तो उद्देशच सफल होत नाही.

म्हणून मनुष्यजन्माचे प्रयोजन काय, याचा विचार प्रत्येकाने आपल्या मनाशी केला पाहिजे. ईश्वराने सर्व प्राणी निर्माण केले, परंतु ते सारे अज्ञानी होते. आपल्याला कोणी निर्माण केले? कशासाठी? याचे ज्ञान त्यांना नव्हते. म्हणून आपल्याला जाणणारा बुद्धिमान माणूस ईश्वराने घडवला. एखाद्या मनुष्याला दहा-बारा मुले आहेत, परंतु त्यांपैकी कोणी मुका आहे, कोणी बहिरा, कोणी आंधळा. एवढी मुले असूनदेखील माता-पित्याचे समाधान होत नाही. त्याप्रमाणे सर्व सृष्टी उत्पन्न करून देखील ईश्वराचे समाधान झाले नाही.

आपल्याला जाणणारा, आपली पूजा करणारा, सत्संग करणारा त्यात कोणी नव्हता. म्हणून ईश्वराने माणूस निर्माण केला. मग त्याचे समाधान झाले. त्याने विचार केला की, याला बुद्धी आहे, भावना आहे, याला शंभर वर्षे आयुष्य आपण दिले आहे, आज ना उद्या केव्हातरी हा आपली आठवण करील. परंतु मनुष्य त्याच्यापेक्षाही भारी ठरला.

एका संताला एका मनुष्याने विचारले, “महाराज ईश्वर कोठे आहे?”

संत ईश्वराबद्दल सांगून सांगून ‘बोअर’ झाला होता. इतक्या लोकांना सांगून देखील कोणाच्या मनात कधी ज्ञानाचा उदय झाला नव्हता की भक्तीचा. केवळ आपल्या वाणीला शीण. म्हणून तो कंटाळलेला होता. अशा अवस्थेत एकाने वरील प्रश्न विचारला. त्यावेळी संत म्हणाला, “ईश्वर जेलमध्ये आहे.”

“ईश्वराने असा कोणता गुन्हा केला की त्याला जेलमध्ये जावे लागले?” गृहस्थाने विचारले.

“ईश्वराने माणसाला निर्माण करून फार मोठा गुन्हा केला. म्हणून तो जेलची हवा खातोय.” संताने उत्तर दिले.

ईश्वराने माणूस कशाला निर्माण केला? हेच माणूस विसरला आहे. म्हणून मनुष्य असूनदेखील तो पशूतच जमा आहे. ईश्वराचे नित्यनिरंतर अस्तित्व जाणणारा मनुष्यच असू शकतो. म्हणून मनुष्यजन्म अत्यंत दुर्लभ मानला जातो.

या प्रपंचात सारे काही सुलभ आहे. परंतु तीन गोष्टी दुर्लभ आहेत. एक- मनुष्य होणे, दोन- त्यात मनुष्यत्व असणे आणि तीन- त्याला सत्संग मिळणे. मनुष्याकारात माणसे खूप असतात. पण माणुसकी असलेला हजारात एखादाच मनुष्य असतो, म्हणजे त्याच्यात मनुष्यत्व असते. अशा हजारात एखादा सत्संग करतो. त्यातल्या हजारात एखाद्याच्या डोक्यात प्रकाश पडतो. असे तत्त्व दुर्लभ आहे. म्हणून मनुष्याने हे तत्त्व जाणण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. त्यासाठीच आपल्या सिद्धान्तात भगवान शिवाची प्रतिकृती असे इष्टलिंग आपल्या हाती दिले आहे. त्यामध्ये एकदा ईश्वराला आवाहन केल्यानंतर त्याचे विसर्जन होत नाही. म्हणून आपल्या शरीरावर नित्यनिरंतर शिव नांदतो अशा भावनेने जो नित्यपूजा करतो त्यालाच शिवाचा साक्षात्कार होतो. भावना नसेल तर पूजेचे फळ मिळणे शक्य नाही. म्हणून क्रिया आणि भाव यांचा समन्वय करावा. भाव नसेल तर ईश्वर दूर आहे. तो कोठे राहतो, पार्वतीने असा प्रश्न केल्यावर शंकरांनी सांगितले:-

मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि पार्वती।

जेथे माझा भक्त भक्तिभावाने माझे भजन करतात तेथे मी राहतो. म्हणून इष्टलिंगाची याच भावनेने पूजा करावी. ते शरीरावर सदैव असावे. आपले शरीर म्हणजे मंदिर आहे अशा भावनेने जो वर्तन करतो त्याचे जीवन कृतार्थ होते, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करीत आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

वीरशैव समाज भवन, नागपूर

२९ ऑगस्ट १९९१

अष्टमूर्तिनिरसनस्थल

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

दर्शनशास्त्रात भगवत्तत्त्व सर्वत्र दाखविण्याची एक परंपरा आहे. भगवत्तत्त्व अन्यत्र नसून एकाच ठिकाणी आहे असे सांगणारीही दुसरी परंपरा आहे. भगवत्तत्त्व सर्वत्र आहे ही परंपरा माहेश्वरस्थलातील साधकाला विरोधी ठरते. म्हणून येथे तिचे निरसन केले आहे. भारतीय दर्शनशास्त्रात पृथ्वीपासून आत्म्यापर्यंत ईश्वराच्या आठ मूर्ती मानल्या जातात.

पृथिव्याद्यष्टमूर्तित्वमीश्वरस्य प्रकीर्तितम्।

तदधिष्ठातृभावेन न साक्षादेकभावतः॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १०.४९)

पृथ्वी, आप, तेज, वायू, आकाश ही पंचमहाभूते, सूर्य, चंद्र आणि आत्मा या ईश्वराच्या अष्टमूर्ती होत. अर्थात् या ईश्वराच्या आठ आकृती आहेत. आपल्या देशात जडाची पूजा होते आणि चैतन्याचीही पूजा होते. जड व चेतन यांत ईश्वरत्व समान आहे हे दाखवण्यासाठी जडाची पूजा सांगितली आहे. ज्योतिर्लिंगे बारा आहेत. त्याप्रमाणे पंचमहाभूते ही पंचलिंगे मानली जातात. दक्षिण भारतात ही पाच भौतिक लिंगे प्रसिद्ध आहेत.

पृथ्वी, जल इत्यादींना ईश्वर मानणारी परंपरा का आहे? अत्यंत सूक्ष्म तत्त्व स्थूलदृष्टीच्या मनुष्याला समजावून सांगणे कठीण असते. जे आपल्या दृष्टीला दिसते त्यामध्ये प्रथम भगवत्तत्त्वाचे प्रतिपादन केले पाहिजे. जे स्थूलदृष्टीला दिसत नाही आणि ज्याचा साक्षात्कार होणे अवघड आहे त्यामध्ये भगवत्तत्त्व दाखवल्यावर लोकांना पटत नाही. पंचमहाभूते ही अनुभवगोचर आहेत. पृथ्वीवर आपण राहतो, जलामुळे आपले जीवन आहे, अग्नीमुळे आपण जिवंत आहोत, वायूमुळे आपण श्वसन करतो, आकाशात आपला निवास आहे, सूर्य, चंद्र आपल्याला प्रकाशमान करतात आणि आत्म्यामुळे सारे व्यवहार घडतात. स्थूलातील स्थूलात ईश्वर आहे असे सांगण्याची परंपरा यामुळे निर्माण झाली.

वर्षप्रतिपदेला चंद्राची कोर पाहिली तर ती जशी वृद्धिंगत होत जाते तसे आपले आयुष्य, विद्या, धन वृद्धिंगत होत जाते, असा एक समज आहे. ही प्रतिपदेची कोर अत्यंत सूक्ष्म, एखाद्या रेषेसारखी असते. ती दुसऱ्याला दाखवताना एखाद्या झाडाच्या फांदीसमोर 'तिच्या आसपास पाहा' असे सांगून दाखवावी लागते. यालाच 'शाखाचंद्रन्याय' म्हणतात. सूक्ष्म वस्तू दाखवण्यासाठी प्रथम स्थूल वस्तू दाखवावी लागते. त्याचप्रमाणे सर्वव्यापक चैतन्याला दाखवण्यासाठी प्रारंभिक अवस्थेत 'पृथ्वीच ईश्वर आहे' असे सांगावे लागते. म्हणून पृथ्वीची पूजा केली जाते. सकाळी अंगणात सडा घालून त्यावर रांगोळी घालतात. ही पृथ्वीचीच पूजा होय. सकाळी उठल्यानंतर बिछान्यावरून खाली जमिनीवर पाय ठेवण्याआधी पृथ्वीला नमस्कार करण्याची एक परंपरा आहे:-

विष्णुपत्नि नमस्तुभ्यं पादाघातं सहस्व मे।

पृथ्वी ही विष्णूची पत्नी आहे. तुला मी नमस्कार करतो, कारण आता दिवसभर तुझ्या अंगावर पाय ठेवून

वावरायचे आहे, मला क्षमा कर. पृथ्वीत 'क्षमा' हा गुण आहे. म्हणून तिला 'क्षमया धरित्री' असे म्हणतात. ती सारे काही सहन करते. पृथ्वीला भगवत्त्व मानून तिची पूजा केली जाते. गंगादी नद्यांची अर्थात् जलाची पूजा करतात. स्वयंपाक करण्याआधी चुलीची पूजा करण्याची पद्धती होती. त्यानंतर अग्निपूजा करून स्वयंपाक केला जात असे. अगरबत्ती इत्यादी सुगंधी द्रव्य जाळून वायूची पूजा करतात आणि मौन धारण करणे हीच आकाशाची पूजा होय. शब्द हा आकाशाचा गुण आहे. म्हणून त्याला विश्रांती देण्यासाठी मौन धारण केले जाते. सूर्यचंद्राची पूजा तर नित्य होत असते. आत्म्याची पूजाही आपण शरीरपोषण करून एकप्रकारे करीत असतो.

पृथ्वी, आप, तेज, वायू, आकाश, सूर्य व आत्मा ही परमेश्वराची रूपेच आहेत. परंपरेने त्यांची पूजादेखील केली जाते. परंतु माहेश्वरस्थलातील साधकासाठी या अष्टमूर्तींच्या पूजेचा निषेध केलेला आहे. जर अष्टमूर्तींची पूजा त्याने केली तर त्याच्या लिंगनिष्ठेला बाधा येऊन त्याचे मन विचलित होण्याची शक्यता आहे. आठ ठिकाणी केली जाणारी पूजा जर मनोभावाने एकाच ठिकाणी केली तर पूजेचे फल लवकर मिळते. म्हणून माहेश्वरासाठी आचार्य सांगतात की, पृथ्वी आदी अष्टमूर्ती म्हणजे साक्षात् शिव नव्हे तर ठिकाणी शिव अधिष्ठातृभावाने वास्तव्य करतो. पृथ्वी ईश्वर नव्हे, तर पृथ्वीत ईश्वर आहे. अशा प्रकारे अष्टमूर्तीत ईश्वराचे अधिष्ठान आहे. शिवालयात गेल्यावर शिवलिंगाचे पूजन हे मुख्य कर्म आहे. परंतु मंदिरात प्रवेश करण्याआधी आपण पायरीला नमस्कार करतो. नंतर मंदिराभोवती प्रदक्षिणा घालतो. मंदिराच्या भिंतीला नमस्कार करतो. मंदिराच्या भिंतीला पाय लागला तरी आणि चूक झाली या भावनेने नमस्कार करतो. घराच्या भिंतीला पाय लागला तर नमस्कार का करित नाही? एवढेच नव्हे, तर काही लोक राग आल्यावर इतरांना मारता येत नाही म्हणून घरातल्या भिंतीवर लाथा घालतात. मंदिर आणि घर यांत अंतर कोणते? तर मंदिरात शिवाचा निवास असतो आणि घरात जीवाचा. ईश्वराच्या वास्तव्यामुळे मंदिरदेखील ईश्वरासारखे पूज्य, वंदनीय मानले जाते. त्याचप्रकारे पृथ्वी, जल, वायू, अग्नी, आकाश, सूर्य व चंद्र यांच्यात ईश्वराचे अधिष्ठान आहे म्हणून ते पूज्य आहेत. परंतु ते प्रत्यक्ष ईश्वर नव्हेत.

प्रपंच हे कार्य आहे, त्यावरूनच आपण त्याच्या कारणाचे अनुमान करित असतो. अनुमान हे असे प्रमाण आहे की वस्तू प्रत्यक्ष दिसत नसली तरी तिचे ज्ञान आपण मिळवू शकतो. अरण्यात धुरांचा लोट दिसला तर तेथे अग्नी आहे असे आपण अनुमान करतो. अग्नी आपल्या दृष्टीला दिसत नाही. तरी 'यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निः।' म्हणजे जेथे धूर असतो तेथे अग्नी असतो, या न्यायाने आपल्याला त्याचे ज्ञान होते. याला आधार कोणता? तर आपले स्वयंपाकघर. अलीकडे धूर नसलेल्या चुली म्हणजे स्टोव्ह, गॅस इत्यादीमुळे हे विधान थोडे बदलावे लागेल. परंतु चूल जेव्हा लाकडे घालून पेटवतात तेव्हा तेथे हमखास धूर असतो. म्हणून धूर तेथे अग्नी असलाच पाहिजे. घरातला हा अनुभव अरण्यात उपयोगी पडतो. धूर हे कार्य आणि अग्नी हे कारण. अग्नी नसेल तर धूर राहणार नाही. त्याप्रमाणे एवढा विशाल प्रपंच हे कार्य असेल तर त्याचे कारणदेखील असलेच पाहिजे, असे अनुमान-प्रमाणाने सिद्ध होते. कारणाशिवाय कार्य कधी होत नाही. टेबल-खुर्च्या झाडामधून तयार होऊन पडत नाहीत. त्यांची निर्मिती करणारा कोणीतरी सुतार असतो. म्हणून एवढे महान ब्रह्मांड निर्माण करणारा कोणीतरी विलक्षण निर्माता असला पाहिजे. तो आपल्यापेक्षा महान आहे. आपण पृथ्वी निर्माण करू शकत नाही. वायू, अग्नी, आकाश निर्मू शकत नाही. फार तर दगडमाती घेऊन एखादे घर, मंदिर निर्माण करू

शकतो. परंतु दगड-माती आपण निर्माण करीत नाही. म्हणून पृथ्वी, वायू इत्यादी ईश्वर का नाहीत? कारण ते एक कार्य आहे. कार्य करणारा त्यापेक्षा विलक्षण आहे. वस्त्रे आणि वस्त्रे निर्माण करणारा विणकर हे वेगळे असतात. टेबल-खुर्ची आणि ते घडविणारा सुतार हे वेगळे असतात. त्याप्रमाणे पृथ्वी आदी पंचभूते आणि त्यांची निर्मिती करणारा हे वेगळे आहेत. घट आणि कुंभार यांच्यात भिन्नत्व असते. त्याप्रमाणे पृथ्वी आदी पंचमहाभूते आणि सूर्य-चंद्र हे त्यांच्या निर्मात्यापासून- ईश्वरापासून भिन्न असतात.

पृथ्वी आदी अष्टतत्त्वे मग ईश्वराची काय आहेत? तर ती त्याची शरीरे आहेत. शरीर आणि आत्मा हे वेगळे असतात. त्याप्रमाणे पृथ्वी आदी तत्त्वे आणि ईश्वर यांचा संबंध असून ते परस्परांपासून भिन्न आहेत.

शरीरभूतादेतस्मात् प्रपंचात् परमेष्ठिनः।

आत्मभूतस्य देवस्य नाभेदो न पृथक्स्थितिः॥१०.५२॥

शरीर व आत्मा एकप्रकारे भिन्न आणि एकप्रकारे अभिन्नदेखील आहेत. शरीर आत्मा नव्हे आणि आत्मा शरीर नव्हे. परंतु शरीराशिवाय आत्म्याला प्रकट होता येत नाही. जीवात्म्याचे सारे व्यवहार शरीराद्वारेच घडतात. म्हणून पृथ्वी आदी अष्टतत्त्वे आणि ईश्वर हे भिन्न आहेत आणि अभिन्नदेखील आहेत. अर्थात् त्यांच्यात भेदाभेद आहे. ते साक्षात् शिवस्वरूप नाहीत.

येथे एक प्रश्न उपस्थित होऊ शकतो. पृथ्वी आदी पंचमहाभूते आणि सूर्य व चंद्र ही सात तत्त्वे ईश्वरापासून भिन्न आहेत हे पटू शकते. परंतु आत्मा हा तर ईश्वरांश आहे, तो ईश्वरापासून भिन्न कसा असेल?

अचेतनत्वात् पृथ्वादेरज्ञत्वादात्मनस्तथा।

सर्वज्ञस्य महेशस्य नैकरूपत्वमिष्यते॥१०.५३॥

जे चेतन असते ते स्पष्टपणे प्रतीत होत नसते. जीवात्म्यात जसे चैतन्य अभिव्यक्त होते तसे ते पृथ्वीत होत नाही. सामान्यतः पृथ्वी जड मानली जाते. यद्यपि तिच्यात देखील चैतन्य आहे, परंतु ते गूढ असल्यामुळे त्याची प्रचीती येत नाही. म्हणून आपण पृथ्वीला जड मानतो. याचप्रकारे अन्य महाभूतांना जड मानतो. परमात्मा चेतन आहे आणि पृथ्वी आदी महाभूते अचेतन आहेत. चेतन आणि अचेतन यांच्यात सामरस्य असू शकत नाही. पाण्यात पाणी मिसळते. दुधात दूध मिसळते. परंतु दोन भिन्न वस्तू समरस होऊ शकत नाहीत. दुधात पाणी मिसळले तरी दूध व पाणी वेगळे करता येते. हंसपक्षी दूध व पाणी वेगळे करतो असे म्हणतात. हंसपक्षी आज सापडणार नाही. परंतु दुधात थोडे मीठ टाकले किंवा लिंबू पिळले तरी दूध आणि पाणी वेगळे करता येईल. म्हणून दोन भिन्न वस्तू वरवर पाहता मिसळलेल्या दिसल्या तरी त्या एकरूप होत नाहीत. वेगळ्या करता येतात. पृथ्वी आदी महाभूते आणि परमात्मा हे समरस होऊ शकत नाहीत. जड असल्यामुळे पृथ्वी आदी परमात्मा नाहीत.

आता प्रश्न राहिला आत्म्याचा. आत्मा तर चेतन आहे. महावाक्यात तर आत्म्यालाच परमात्मा म्हटले आहे. 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो।' अर्थात् तूच ब्रह्म आहेस, तूच परमात्मा आहेस. मग आत्मा हा परमात्मा का नाही? तर जीवात्मा अज्ञ आहे आणि परमात्मा सर्वज्ञ आहे. अज्ञ याचा व्यावहारिक अर्थ येथे अभिप्रेत नाही. कोणताही मनुष्य स्वतःला अज्ञ समजायला तयार नसतो. परंतु प्रत्येकाच्या आत अज्ञान निरंतर वास करते. एखाद्याला वडिलाचे नाव विचारले तर तो सांगू शकेल. मग पुढचा प्रश्न- आजोबाचे नाव काय? तो सांगेल.

पणजोबाचे नाव काय? खापरपणजोबाचे नाव काय? त्याला सांगता येईल. परंतु त्यापुढे विचारत राहिलो तर त्याला सांगता यायचे नाही. त्याला सांगता येत नाही याचा अर्थ त्याला त्याचे ज्ञान नाही, म्हणजेच अज्ञान आहे. असे अन्य कोणत्याही विषयाबद्दल विचारीत राहिलो तर केव्हा ना केव्हातरी स्वतःचे अज्ञान मान्य करावे लागते. बरेच लोक स्वतःला अज्ञानी मानत नाहीत. परंतु केव्हातरी त्यांचे अज्ञान सिद्ध होते. आपण समोरच्या व्यक्तीला पाहू शकतो. परंतु आपल्या पाठीमागे कोण आहे त्याला पाहू शकत नाही. अर्थात् आपल्या पाठीमागचा परिसर आपल्यासाठी अज्ञातच असतो. इंद्रियापुढे जो विषय येतो त्याचे ज्ञान आपल्याला होते. इंद्रियांपलीकडे जे आहे त्याचे ज्ञान सामान्य माणसाच्या कुवतीपलीकडे आहे. योगिपुरुषांना अतींद्रिय वस्तूंचे ज्ञान होऊ शकते. दृष्टी जेथपर्यंत पोहोचते तेवढे ज्ञान आपल्याला मिळते. दृष्टीपलीकडे जे आहे त्याचे ज्ञान होत नाही. काही साधना केल्यानंतर ते होऊ शकेल. योगिपुरुषांना तर पूर्वजन्माचे देखील ज्ञान होते. बौद्धांच्या परिभाषेत या ज्ञानाला 'जातिस्मरण' म्हणतात. धारणाशक्तीला मागे मागे ढकलत नेले तर पूर्वजन्माचे ज्ञान होणे अशक्य नाही.

सकाळपासून आपण सतत कर्म करित असतो. संध्याकाळी जर कोणी आपल्याला विचारले की, तुम्ही सकाळपासून काय काम केले? तर क्षणभर स्तब्ध राहून आपण स्मरण करतो, नंतर सांगतो की, सकाळी उठून ईश्वराला नमस्कार केला किंवा कोणाला शिवी दिली इत्यादी. समजा विचारले, काल सकाळी उठल्यावर काय केले? परवा सकाळी उठल्यावर काय केले? असे कोणी विचारीत गेला तर चार-पाच दिवसांच्या पलीकडे आपण काही सांगू शकणार नाही. एवढेच सांगू की, आता काही आठवत नाही. याच जन्मात पाच-सहा दिवसांपूर्वीचे स्मरण आपल्याला राहत नाही. कारण आपण सारखे विसरत जातो. आपल्या बुद्धीवर अज्ञानाचे आवरण असते. ते सारखे आपल्या स्मरणाला झाकून टाकत असते. बुद्धीवर अज्ञानाचे पटल असल्यामुळेच प्रत्येक जीवात्मा अज्ञ आहे, अज्ञानी आहे असे म्हटले जाते. या जन्मातलेच ज्ञान त्याला नसते तर पूर्वजन्माचे, त्याच्या पूर्वजन्माचे त्याला ज्ञान कसे असेल? म्हणून जीवात्मा अज्ञ आहे.

जीवात्मा हा परमात्मा का नाही? तर तो अज्ञ असल्यामुळे. अज्ञ जीवात्मा आणि सर्वज्ञ परमात्मा हे एकरूप असत नाहीत. परमात्म्यात समरस होण्यासाठी जीवात्म्याला सर्वज्ञ व्हायला हवे. सर्वज्ञ परमात्माच अल्पज्ञ होऊन जीवात्मा झाला, असे सिद्धान्त सांगतो. बल्बचा प्रकाश सर्वदूर पसरतो, परंतु त्यावर एखादे भांडे झाकले तर? त्याचा प्रकाश फक्त भांड्यापुरता सीमित होईल. त्याप्रमाणे सर्वज्ञत्व, सर्वकर्तृत्व हे भाव आणवादी मलांनी आवृत झाल्यामुळे सर्वज्ञ आत्मा अल्पज्ञ झाला, सर्वकर्ता ईश्वर अल्पकर्ता झाला. आपल्याला सारे ज्ञान नाही, आपण सारे काही करू शकत नाही. जेवढी आपली बुद्धी तेवढे आपले ज्ञान. जेवढी आपली शक्ती तेवढेच आपले कार्य. स्वतःच्या मनात काय आहे हे आपण थोडे जाणू शकतो. इतरांच्या मनात काय आहे ते जाणता येत नाही. एखाद्या मनुष्याने थोडी साधना केली तर तो फार तर काही लोकांच्या मनात काय चालले आहे ते जाणू शकेल. परंतु सर्वांच्या मनातले भाव जाणू शकत नाही. परमात्मा मात्र सर्वज्ञ असल्याने जाणू शकतो. एकाच वेळी हजारो भक्तांनी प्रार्थना केली तरी ती ईश्वर जाणतो. कबिरांनी म्हटले आहे:-

मुल्ला हो के बाँग पुकारे अल्ला तो क्या बहरा है?।

मुंगीके पाव घुंगरु बजे वो भी अल्ला सुनता है॥

याचे तात्पर्य असे की, कितीही हळुवारपणे तुम्ही ईश्वराशी संवाद केला तरी तो ऐकू शकतो, त्यासाठी

ओरडण्याची जरूरी नाही. तो सर्वातर्यामी आहे, सर्वज्ञ आहे. तो सर्वत्र आहे.

‘यत्र यत्र जीवः तत्र तत्र शिवः।’

जेथे जीव आहे तेथे शिव आहे. उपनिषदांत म्हटले आहे:-

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानवृक्षं परिषस्वजाते।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनशनन्नन्योऽभिचाकशीति।।

जीवात्मा आणि परमात्मा अनादिकालापासून मित्र आहेत. त्यांच्यात कृष्णार्जुनाप्रमाणे सख्यभाव आहे. जो सखा असतो तो सुखदुःखात संगत करतो. जीवात्म्याचा खरा सखा परमात्माच आहे. जीव जीवाचा सखा होतो ते स्वार्थासाठी. ‘आत्मानस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति।’ बृहदारण्यकोपनिषदात याज्ञवल्क्य महर्षी सांगतात, प्रपंचातील प्रेमव्यवहार स्वार्थमूलक असतो. निःस्वार्थ प्रेम कोणी कोणावर करित नाही. ईश्वराचे प्रेम मात्र निःस्वार्थ असते. आपल्याकडून त्याला काहीच नको आहे. तुम्ही पूजा केली नाही म्हणून त्याची पूजा होत नाही असे नाही. तुम्ही नैवेद्य दाखविला नाही म्हणून तो उपाशी राहत नाही. तो नित्यतृप्त आहे. त्याला नैवेद्य दाखवायचा तो त्याच्यासाठी नव्हे तर आपल्यासाठी. आपल्या मनाच्या प्रसन्नतेसाठी आपण त्याला नैवेद्य दाखवतो. ईश्वर त्यातले काही खात नाही. ‘तुझ्याकडे हात माझ्याकडे भात’ अशी मराठीत म्हण आहे. हाताने ईश्वराला नैवेद्य दाखवायचा. नैवेद्य खाणारे दात मात्र आपल्याजवळ असतात. ईश्वराला तुमचा भात नको, भाव हवा. त्याला तुमच्याकडून काही नको, तुम्हालाच त्याच्याकडून काही हवे असते. ईश्वरचिंतन करून तुम्ही कर्म करित राहिलात तर तुम्हाला काही कमी पडत नाही.

एकदा गुरूने शिष्याला उपदेश केला, “ईश्वर हाच तुझा खरा सोबती आहे. त्याचे निष्ठेने भजन कर, चिंतन कर. त्यामुळे तुला काही कमी पडणार नाही. स्वतःच्या खाण्यापिण्याचीही काळजी करू नकोस.”

शिष्य एका मंदिरात जाऊन भजन करित बसला. एक दिवस गेला, दोन दिवस गेले. तिसरा दिवस उजाडला. पोटात भुकेची आग पेटली. तरी गुरूवचनावर विश्वास ठेवून त्याने भजन सुरूच ठेवले. गावातल्या लोकांनी त्याची अवस्था पाहिली. काही जण त्याच्याकडे जेवण घेऊन गेले. त्याला जेवू घातले. लोकही मोठे हुशार असतात. आपल्याकडून भजन-पूजन होत नाही, हा बिचारा भजन करतोय तर निदान त्याला अन्नपाणी देऊन त्याचे थोडे पुण्य आपल्या पदरात पडावे, अशा उद्देशाने ते त्याला जेवण देऊ लागले.

गावातल्या एका मनुष्याच्या घरी काही ग्रहपीडा होती. तिच्या शांतीसाठी एका ज्योतिषाला त्याने विचारले. तेव्हा ज्योतिषी म्हणाला, “ग्रहशांतीसाठी एखादे कांबळे किंवा बकरी दान कर. त्यातही निर्जीव कांबळ्यापेक्षा सजीव बकरीचे दान जास्त योग्य. ज्याच्याजवळ काही नाही अशाला दान करणे फलदायक असते.”

त्या गृहस्थाला वाटले की मंदिरात भजन करणाऱ्या महाराजाजवळ काहीच नाही. तोच दानाला जास्त योग्य आहे. म्हणून त्याने महाराजांना बकरी अर्पण केली. आतापर्यंत त्याच्याजवळ संसाराची काहीच सामग्री नव्हती. फक्त ईश्वर आणि तो दोघेच होते. आता दोघांमध्ये एक बकरी आली. हा पूजेला बसला की बकरी ओरडायची. तिला भूक लागायची, तहान लागायची. लोक महाराजांना जेवण आणून द्यायचे. परंतु बकरीच्या चाऱ्यासाठी महाराजांना फिरावे लागे. थोडे गवत आणायचे, पाणी पाजायचे, यात त्याचा वेळ जाऊ लागला. पुढे तर बकरी मोठी होत गेली तेव्हा तिला जास्त खायला लागायचे. हळूहळू महाराज बकरीचीच सेवा करू

लागले, ईश्वराची सेवा थांबली. बकरीवर प्रेम बसले. गृहस्थाला मुलाबद्दल प्रेम वाटते त्याप्रमाणे.

एके दिवशी तो पूजेला बसला आणि बकरी पळून गेली. 'माझी बकरी, माझी बकरी' म्हणत तो सर्वत्र शोध घेऊ लागला. त्याला अनिवार दुःख झाले. 'बकरी बकरी' म्हणत धावताना त्याचे गुरू समोरून आले. त्यांनी त्याची अवस्था पाहिली म्हणाले, "अरे, तुला ती मी ईश्वराचा सखा व्हायला सांगितले होते. तू तर बकरीचा सखा झालास!"

बकरी पळून जाऊ शकते आणि मरू शकते. परंतु ईश्वर मात्र कधी पळून जात नाही आणि मरत देखील नाही. म्हणून आपला खरा सखा ईश्वरच आहे. 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया।' एका वृक्षावर दोन पक्षी बसलेले आहेत. एक पक्षी फळ खात आहे तर दुसरा त्याला प्रकाशित करतो आहे. फळ खाणारा पक्षी म्हणजे जीवात्मा आहे तसाच परमात्मादेखील आहे. तो सर्वज्ञ असल्याने जीवात्म्याची प्रार्थना ऐकून त्याची पूर्ती करतो. जीवात्मा हा शरीरापुरता मर्यादित आहे. म्हणून तो अज्ञ, अल्पज्ञ आहे. अल्पज्ञ जीव आणि सर्वज्ञ ईश्वर, अल्पकर्ता जीव आणि सर्वकर्ता ईश्वर यांच्यात अभेद असू शकत नाही. जीवाचे अल्पज्ञत्व, अल्पकर्तृत्व नष्ट झाले की तो जीव राहत नाही तर शिव होतो.

ही स्थिती माहेश्वरासाठी अजून दूर आहे. कारण तो दुसऱ्या पायरीवरच आहे. अजून त्याला चार पायऱ्या चढायच्या आहेत. तो परमात्म्याशी समरस होऊ शकत नाही. म्हणून येथे सांगितले आहे की, पृथ्वी आदी सात तत्त्वे अचेतन असल्यामुळे आणि जीव हा अल्पज्ञ असल्यामुळे ही आठ तत्त्वे ईश्वर नाहीत. परमात्मा या पलीकडचा आहे. या तत्त्वांत परमात्म्याचे अधिष्ठान आहे. पृथ्वी, आप, तेज, वायू, आकाश, सूर्य, चंद्र व आत्मा या अष्टमूर्तीपेक्षा परमात्मा भिन्न आहे असे मानणाऱ्या माहेश्वराला 'अष्टमूर्तिनिरासक' म्हटले जाते.

पुढे पृथ्वी आदी ईश्वररूप आहेत हेदेखील सांगणार आहेत. परंतु हातावरील इष्टलिंग जोपर्यंत ईश्वररूप दिसत नाही, तोपर्यंत सर्व ब्रह्मांड ईश्वररूप दिसणार नाही. ज्याला इष्टलिंगात देव पाहता येत नाही त्याला ब्रह्मांडात ईश्वर कसा पाहता येईल? म्हणून प्रथम इष्टलिंगातच ईश्वर आहे दृढ भावना झाल्यानंतर मग तिचा परीघ वाढत जातो. मंदिरातल्या शिवलिंगात आपण प्रथम ईश्वर पाहतो, नंतर मंदिर पूज्य मानतो. ज्या गावात मंदिर आहे ते गाव, मग प्रदेश, मग देश आणि विश्व हे सारे ईश्वररूप दिसू लागते. काशीला आपण पवित्र मानतो. कारण तेथे भगवान विश्वेश्वराचे नित्य वास्तव्य असते. सीमित भावना विकसित होत गेली की पूर्ण ब्रह्मांड ईश्वररूप दिसू लागते. परंतु त्याआधी ही भावना एकाच ठिकाणी स्थिर करणे आवश्यक असते. ईश्वर इतरत्र कोठेही नाही, तो फक्त इष्टलिंगातच आहे या भावनेचे दृढीकरण करण्यासाठीच आचार्यांनी अष्टमूर्तिनिरसनस्थलाचे प्रतिपादन केले आहे, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

वीरशैव समाज भवन, नागपूर

३० ऑगस्ट १९९१

आशीर्वचन तेरावे

सर्वगतनिरसनस्थल

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

ईश्वर प्रपंच व जीवात्मा यांच्यापासून वेगळा आहे, हे आपण काल ऐकले. कर्नाटकातील एक संत निजगुणशिवयोगी म्हणतात:-

अज्ञानीयल्लवे जीवने निनगे सुज्ञानि यंदु नुडिवरे

जीव हा परमात्म्याचाच एक अंश आहे. 'तदंशो जीव नामकः।' गीतेत म्हटले आहे, 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः।' प्रत्येक जीव हा परमात्म्याचा अंश आहे. अग्नीपासून ठिणग्या निघतात त्या अग्निरूपच असतात. परंतु चुलीतल्या अग्नीत प्रकाश आणि दाहकता अधिक असते. त्यावर स्वयंपाक करता येतो, पाणी तापवता येते. परंतु ठिणगीवर स्वयंपाक करता येत नाही, पाणीही तापवता येत नाही, तिच्या प्रकाशात काही पाहता येत नाही. स्वतःला प्रकाशित करण्याइतकाच प्रकाश ठिणगीत असतो. म्हणून ठिणगी अग्नीचा अंश आहे. तिला पूर्ण ज्ञान नाही, केवळ स्वतःचे ज्ञान आहे. ठिणगी शेवटी अग्नीचाच अंश असते, त्याप्रमाणे जीव हादेखील परमात्म्याचाच अंश असतो. मात्र तो स्वतःला परमात्म्याचा अंश समजत नाही. गुरूने 'तत्त्वमसि' या महावाक्याचा 'तूच ब्रह्म आहेस' असा उपदेश केल्यानंतर देखील जीव विचारतो, 'मी ब्रह्म कसा? मी परमात्मा असा असेन?' ही त्याच्या मनातील विपरीत भावनाच होय. असंभव व विपरीत भावनेमुळे जीव अज्ञ आहे. स्वतःचे चैतन्यरूप विसरून जडदेहातच तो अहंता धारण करतो.

मी जातो, मी येतो, मी खातो.. ही व्यवहारातील भाषा आणि वर्तन शरीराच्या माध्यमातून घडते. तुम्ही देता, तुम्ही खाता हे हाताचे कर्तव्य. तुम्ही जाता, येता हे पायांचे कर्तव्य. परंतु तुम्ही पाय नाही, त्यापासून वेगळे आहात. डोळे पाहण्याचे कार्य करतात. परंतु तुम्ही डोळे नाही, त्यापेक्षा वेगळे आहात. शरीराशी तादात्म्य होऊन जीवात्मा व्यवहार करतो. आरशापुढे जाऊन माणूस आपले रूप पाहतो. ते रूप म्हणजेच आपण, अशी भावना त्याच्या मनात असते. या रूपापेक्षा आपण वेगळे आहोत हा भाव त्याच्या मनात लवकर उत्पन्न होत नाही. शरीरापेक्षा मी वेगळा आहे हे बुद्धीने तो जाणतो, परंतु तशी अनुभूती मात्र त्याला येत नाही. शरीराशी नित्य संबंध असल्याने तो स्वतःला शरीरच समजून बसतो. म्हणून सांगतात:-

चैतन्यमयनागिर्दु जडपंचभूतदेहविदनीनेबे

वस्तुतः तुम्ही चिद्रूप आहात. परंतु जडशरीरात तुम्ही अहंबुद्धी ठेवता, म्हणून तुम्हाला अज्ञ म्हटले जाते. तुमचा आत्मा अत्यंत पवित्र, शुद्ध आहे. तरी विटाळलो असे मानून तुम्ही सूतक पाळता. जनन, मरण, रज, जाती आणि उच्छिष्ट ही पंचसूतके पाळता. सूतकांचा संबंध शरीराशी आहे, आत्म्याशी नव्हे. जन्म होणे, मृत्यू पावणे, रजःस्वला होणे हे सारे शरीराचे धर्म आहेत. शरीर सुतकी झाले की जीवात्मा स्वतःला सुतकी समजतो. शरीर आहे म्हणून सूतक आहे. शरीर सुटले की या लोकातले सारे संबंध तुटतात. शरीरात असेपर्यंत जीवात्म्याचा अनेकांशी संबंध येतो. परंतु शरीराचे पतन झाले की या लोकांचे संबंध तुटले. एखाद्याचा गेलेला प्राण परत आला तर लोक त्याला पुन्हा स्वीकारत नाहीत, त्याला भूत समजतात, भितात. पाच मिनिटांसाठी एकदा

जाऊन प्राण परत आला तर त्यावर विश्वास ठेवला जात नाही. असा कायमचा संबंधविच्छेद होतो. हे सारे संबंध शरीरासाठी, शरीराशी असतात.

परलोकाचा संबंध सूक्ष्मशरीराशी असतो. आपल्या शरीरात एक सूक्ष्मशरीर असते. या जड शरीराला वाहणारे, इकडे तिकडे नेणारे सूक्ष्मशरीर असते. पंचज्ञानेंद्रिये, पंचकर्मेंद्रिये, पंचप्राण, मन, बुद्धी, चित्त, अहंकार हे सारे सूक्ष्मशरीरात असतात. जीव जडशरीर सोडतो तेव्हा ही सारी सामग्री सोबत नेतो, शरीराकृती मात्र येथेच सोडून जातो. जन्मजन्मांतरातील पुण्य-पापांचा संचय स्थूलशरीरात नसतो तर सूक्ष्मशरीरात असतो. या जन्मातली पापपुण्याची कमाई सूक्ष्मशरीरात संग्रहित होते. त्याशिवाय जे काही असते ते तेथेच राहते. म्हणून सुभाषितकार म्हणतो:-

धनानि भूमौ पशवश्च गोष्ठे नारी गृहद्वारि जनाः स्मशाने।

देहश्चितायां परलोकमार्गे धर्मानुगो चच्छति जीव एकः॥

इहलोक सोडताना जीवात्म्याचे सांगाती कोण असतात? भूमीत गाडलेले धन भूमीतच राहते, गोठ्यातली गुरे गोठ्यातच राहतात. बंधु-मित्र स्मशानापर्यंत येतात. जिवंत असताना त्याने पापपुण्याची जी कमाई केली तीच फक्त त्याच्या सोबत जाते. या पापपुण्याचा संचय सूक्ष्मशरीरात होतो. नंतर तो जीव अन्य लोकांत जातो अथवा पुन्हा जन्म घेऊन सुखदुःखे भोगतो. स्थूल आणि सूक्ष्म या दोन शरीरांपलीकडे जे तत्त्व तो आत्मा होय. आत्मा म्हणजे स्थूल शरीर नव्हे. अज्ञानरूप असे आणखी एक कारणशरीर असते असे सांगतात. या तिन्ही शरीरांपेक्षा वेगळा जो आहे तो आत्मा होय. जीवाला दूरदृष्टी नसल्यामुळे तो स्वतःला स्थूलशरीर समजतो. फार तर सूक्ष्मशरीर समजतो, परंतु आपण आत्मा आहोत हे ज्ञान त्याच्या ठिकाणी नसते. म्हणून जीवात्म्याला अज्ञ म्हटले जाते.

अज्ञ जीव जोपर्यंत सुज्ञ होत नाही तोपर्यंत तो परमात्मस्वरूप होत नाही. सर्वज्ञ परमात्मा आणि अल्पज्ञ जीवात्मा यांचे तोपर्यंत सामरस्य होऊ शकत नाही. म्हणून अष्टमूर्तिनिरसनस्थलात पृथ्वी आदी पंचमहाभूते, सूर्य व चंद्र हे जसे जड असल्यामुळे परमात्म्यापासून भिन्न आहेत तसाच जीवात्मादेखील अज्ञ असल्यामुळे परमात्म्यापासून भिन्न आहे, असे सांगितलेले आहे. हे जाणून आपल्या इष्टलिंगातच शिव आहे अशा भावनेने त्याचे पूजन करावे, असे आचार्य सांगतात. यानंतरचे स्थल म्हणजे सर्वगतनिरसनस्थल. ईश्वर कोठे आहे? एकदा कबिरांचा मुलगा कमाल याने पित्याला विचारले, “आपण सदैव रामनामाचा जप करता तो राम कोठे आहे?”

कबीर म्हणाले, “राम सर्वत्र आहे. कण कण में हैं भगवान.”

ईश्वर सर्वत्र आहे. ईश्वर आधार आहे आणि प्रपंच आधेय आहे. आम्ही या व्यासपीठावर बसलो आहोत. व्यासपीठ हा आधार आहे आणि आम्ही आधेय आहोत, तसे सर्व विश्व परमात्म्यात निहित आहे. परमेश्वर व्यापक, महान आहे. ‘यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति।’ वेदान्तात परमात्म्याला ‘ब्रह्म’ म्हटले जाते. जे सर्वांत मोठे, व्यापक आहे ते ‘ब्रह्म’ होय. जे सर्वांत मोठे असते ते सर्वव्यापक असते. ते सर्वांत असते. म्हणून प्रत्येक कणात परमात्म्याचा निवास आहे, असे कबीर म्हणाले. तेव्हा कमालच्या मनात एक प्रश्न उद्भवला. ‘जर सर्वत्र परमात्मा असेल तर शौचासाठी जागा कोणती?’ एका लहान मुलाच्या मनातला हा प्रश्न आहे. कबिरांनी त्याचे विलक्षण उत्तर दिले. ते म्हणाले, “ज्याच्या मुखात रामनाम नाही ही ती जागा होय.” जिथे

ईश्वराचे नामस्मरण होत नाही तीच अपवित्र जागा होय. असे कबिरांना म्हणायचे आहे. कबिरांचे विधान मनुष्याला नामस्मरणाला प्रवृत्त करणारे आहे.

‘ईश्वर कोठे आहे?’ असा प्रश्न विचारणाऱ्याला ‘ईश्वर कोठे नाही?’ असा प्रतिप्रश्न विचारता येतो. अर्थात् ईश्वर सर्वव्यापक आहे. सर्व शास्त्रे हेच सांगतात. परंतु आपल्या आचार्यांनी ईश्वराला सर्वत्र पाहण्याच्या अगोदर त्याला प्रारंभी एकाच ठिकाणी पाहण्याविषयी उपदेश केला आहे:-

सर्वगत्वे महेशस्य सर्वत्राराधनं भवेत्।

न लिंगमात्रे तन्निष्ठो न शिवं सर्वगं स्मरेत्॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १०.५५)

माहेश्वराने आपले इष्टलिंगच शिवस्वरूप मानले पाहिजे. त्याच्याशिवाय अन्यत्र शिव आहे असे मानू नये. जर ईश्वराला सर्वव्यापक मानले तर तुम्ही पूजा कशाची कराल? तुम्हाला चालणे फिरणे अवघड होऊन जाईल. जर एखादा मनुष्य मंदिरात शिवलिंगाकडे पाय पसरून बसला तर आपण त्याला हटकतो, ‘अरे तिथे देव आहे. पाय कशाला पसरतोस?’ म्हणजे मूर्तीत देव आहे आणि बाहेर नाही काय? आहे, पण सर्वत्र तो अव्यक्त आहे. मूर्तीत आपण ईश्वर पाहू शकतो, अन्यत्र पाहणे अवघड आहे. पूजाक्रिया ही एकाच ठिकाणी आणि एकाच दिशेने झाली पाहिजे, तरच ती फलप्रद होते. अनेक ठिकाणी ती होत असेल तर फलप्रद होणार नाही. म्हणून ईश्वर सर्वत्र आहे असे मानले तर पूजा सर्व ठिकाणी करावी लागेल. तुम्ही कशाकशाची पूजा कराल? कुणाकुणाची कराल? हे कोठपर्यंत चालेल? ईश्वर सर्वत्र आहे ही भावना ठीक आहे. परंतु पूजेसाठी तो सर्वत्र पाहणे योग्य नाही. त्यासाठी ईश्वराला एकाच ठिकाणी पाहावे लागते. म्हणून माहेश्वराने इष्टलिंगातच ईश्वर पाहावा. सर्वत्र पाहू नये.

सर्वगोऽपि स्थितः शंभुः स्वाधारे हि विशेषतः।

तस्मादन्यत्र विमुखः स्वैष्टलिंगे यजेच्छिवम्॥१०.५६॥

ईश्वर सर्वत्र व्यापक असला तरी त्याचे प्राकट्य एकाच ठिकाणी असते. प्रल्हादाने ईश्वर सर्वत्र आहे असे सांगितल्यावर हिरण्यकश्यपूने विचारले, “या खांबात देखील तो आहे का?”

“होय” असे प्रल्हादाने उत्तर दिल्यावर सर्व मनोभाव एकत्र करून हिरण्यकश्यपूने खांबावर लाथ मारली आणि ईश्वर प्रकट झाला. ईश्वराचे प्रकटीकरण एकाच ठिकाणी होऊ शकते, सर्वत्र नाही. त्याप्रमाणे इष्टलिंगात तो विशेषत्वाने असतो. अग्नी कोठे असतो? सर्वत्र असतो, परंतु तो प्रकट न झाल्यामुळे आपण जळून जात नाही. तुमच्या खिशात काडीपेटी आहे. तरी तुम्ही जळून का जात नाही? कारण तो प्रकट झाला नाही. कंदिलाची ज्योत पाहून एका मुलाला एका गृहस्थाने प्रश्न विचारला, ‘ही ज्योत कोठून आली?’ मुलाने कंदील विझवून त्या गृहस्थाला विचारले, ‘ही ज्योत आता कोठे गेली?’

जेथून आली तेथे गेली. अग्नी वायुमंडलातच असतो. कारण अग्नी हे महाभूत आहे. तो कधी प्रकट होऊन दिसतो तर कधी दिसत नाही इतकेच. सूर्यप्रकाशात वस्तूला प्रकाशित करण्याचे सामर्थ्य आणि जाळून टाकण्याचेही सामर्थ्य असते. परंतु सामान्यरूपाने तो वस्तू प्रकाशित करीत असतो. ओले कपडे सूर्यप्रकाशात सुकतात, जळत नाहीत, परंतु त्याची ज्वलनशक्ती प्रकट झाली तर तो वस्तू जाळूनही टाकतो.

ईश्वर सर्वत्र आहे, परंतु एखाद्या विशेष आधारस्थानावर तो प्रकट होतो. अग्नी प्रकट करण्यासाठी आगकाडी

व पेटी यांचे घर्षण आवश्यक असते. त्याप्रमाणे इष्टलिंग आणि मन यांच्या एक प्रकारच्या घर्षणातूनच इष्टलिंगात ईश्वर प्रकट होतो. इष्टलिंगात एक प्रकारचा प्रकाश दिसू लागतो ते भावनेच्या सतत घर्षणामुळे. प्राचीन काळात लाकडाच्या घर्षणातून अग्नी निर्माण करीत असत. त्याला अग्निमंथन म्हणत. यज्ञासाठी लाकडे जास्त उपयोगी पडत. अग्नी सर्वत्रच लाकडात निवास करतो, परंतु शमीवृक्षात तो विशेषत्वाने असतो. त्याप्रमाणे ईश्वर सर्वत्र व्याप्त आहे तथापि तो इष्टलिंगात विशेषत्वाने व्यक्त होतो:-

सर्वगत्वं महेशस्य सर्वशास्त्रविनिश्चितम्॥१०.५८॥

ईश्वर सर्वत्र व्याप्त आहे असे सर्वच शास्त्रे सांगतात. 'आकाशवत् सर्वगतस्य नित्यः।' जसे आकाश सर्वत्र आहे तसा ईश्वर सर्वत्र आहे. दुधात लोणी आहे. परंतु ते दुधातून सरळ मिळत नाही. त्यावर संस्कार करावे लागतात. दुधाचे दही करावे लागते, ते घुसळावे लागते. मग ताक वेगळे आणि लोणी वेगळे होते. दुधाच्या प्रत्येक थेंबात लोणी असून देखील ते प्राप्त करण्यासाठी काही क्रिया कराव्या लागतात. त्याप्रमाणे ईश्वर प्रकट होण्यासाठी काही साधना करावी लागते. आकाशासारखा ईश्वर सर्वगत आहे. आकाश सर्वत्र सारखे असून पंचमहाभूतांत ते सर्वांत मोठे आहे. प्रांताप्रांतांत माती वेगळी असेल, पाणी वेगळे असेल, वायू वेगळा असेल, परंतु आकाश मात्र सर्वत्र सारखेच असते. आकाश परमात्म्यासारखे आहे. परमात्म्यातून तेच प्रथम उत्पन्न झाले आहे. परमात्म्याचे स्वरूप विशद करण्यासाठी शास्त्रांत आकाश या सूक्ष्मभूताचेच उदाहरण दिले जाते.

पृथ्वी, जल, वायू नष्ट होऊ शकतात. तसे आकाश नष्ट होत नाही. आकाशाला जाळून टाकता येत नाही. त्याचे तुकडे करता येत नाहीत. त्याच्यावर शस्त्राचा प्रहार करता येत नाही. असे आकाश सामान्यतः अविनाशी आहे. त्याप्रमाणे परमात्मा अविनाशी व सर्वव्याप्त आहे, असे शास्त्रे सांगतात. मग तो तसा येथे का मानत नाहीत? कारण आपल्याला पूजा करायची आहे. अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, दया, क्षमा, दान, पूजा, जप व ध्यान हे दहा धर्म आहेत. धर्म हे ईश्वराचेच एक रूप आहे. भगवत्तत्त्वापर्यंत पोहोचण्यासाठी दहा प्रकारचे धर्म पाळावे लागतात. धर्माचरण न करता ईश्वर प्राप्त होणार नाही. जो खरे बोलत नाही, पूजा करीत नाही, ध्यान करीत नाही त्याला ईश्वर मिळणार नाही. आपले मन साकार वस्तूत अधिक रमत असते. निराकारात ते रमत नाही. एखाद्या देवतेची पूजा आपण दोन-तीन तास करू शकतो, त्यात रमू शकतो. रुद्राभिषेक, बिल्वार्चन, आरती, स्तोत्रपठण यांत मन रमते. पूजा ही बाह्यक्रिया असल्यामुळे ती खूप वेळ आपण करू शकतो, त्यात आपले मन रमते, स्थिर होते. परंतु ध्यान, जप खूप वेळ करणे कठीण जाते. त्यात मन फार काळ रमत नाही. डोळे बंद करून कोणी ध्यानाला बसलाच तर दुसऱ्या क्षणी त्याचे मन भलतीकडेच धावत सुटते.

निराकाराची पूजा करण्याचा अभ्यास आपल्या मनाला नसतो. मनाचे सारे व्यवहार आकाराशी संबधित असतात. लहान मुलाच्या हातातले खेळणे काढून घेतले तर ते रडू लागते. कारण त्याच्या वृत्ती खेळण्यावरच केंद्रित असतात. त्याचे रडे थांबवायला त्याच्या हातात दुसरे खेळणे दिले पाहिजे. वेलीला वर चढवायचे असेल तर तिला काहीतरी आधार द्यावा लागतो. त्याप्रमाणे आपल्या अत्यंत तरल, चंचल, सूक्ष्म मनाची एकाग्रता होण्यासाठी त्याला काहीतरी आधार द्यावा लागतो. म्हणून बाहेर वाहणाऱ्या मनोवृत्तीला एकाच ठिकाणी केंद्रित करण्यासाठी आचार्यांनी इष्टलिंगाची निर्मिती केली आहे. इष्टलिंग दिसायला छोटे दिसते, परंतु त्याची महती म. बसवेश्वरांनी एका वचनात गाइली आहे.

तुम्ही सारे येथे एवढ्या प्रशस्त भवनात बसलेले आहात. परंतु एखाद्या फोटोग्राफरने जर तुमचा फोटो

काढला तर तळहाताएवढ्या लहानशा फोटोत तुम्ही सगळे सामावले जाल. त्याप्रमाणे सर्वव्यापक अशा परशिवाला शिष्याच्या पूजेसाठी सद्गुरूंनी इष्टलिंगरूपात हातावर दिले आहे. बाह्य मनोवृत्तीला एकत्र करणे आवश्यक आहे. मनोवृत्तीला अंतर्मुख केल्याशिवाय ज्ञानप्राप्ती होत नाही. आपल्या सिद्धान्तात केवळ इष्टलिंगपूजाच सांगितली नाही, तर इष्टलिंगानंतर प्राणलिंगाची, त्यानंतर भावलिंगाची पूजा सांगितली आहे. प्राणलिंग व भावलिंग या बाह्य वस्तू नाहीत. आपल्या चिद्रूपाचे चिंतन करणे ही प्राणलिंगाची पूजा आहे तर स्वतःला शिवस्वरूप मानून 'शिवोऽहम्' भावनेने ध्यान करणे ही भावलिंगाची पूजा होय. जोपर्यंत मनोवृत्ती अंतर्मुख होत नाही तोपर्यंत प्राणलिंगाची व भावलिंगाची उपासना शक्य नाही. परंतु त्याआधी बाह्य मनोवृत्तीला एकाच जागी केंद्रित करायला हवे. नंतर तिला आत घेऊन जायचे आहे.

बाह्य वस्तू पाहताना आपली दृष्टी बाहेर वाहत असते. परंतु जेव्हा आपण आरशात पाहतो त्यावेळी आपली दृष्टी आरशावरून परावर्तित होऊन आपल्या आत पाहत असते. त्याप्रमाणे इष्टलिंग म्हणजे एक दर्पण आहे. आत्मस्वरूपाच्या साक्षात्काराचे ते एक साधन आहे. येथे आचार्यांनी सर्वत्र परमात्मा पाहू नये असे सांगण्याचे कारण हे की, प्रथम आत्मस्वरूपात परमात्म्याचे दर्शन घेतल्यानंतर मग सर्वत्र परमात्म्याचे दर्शन घेता येईल. डोळ्यांवर ज्या रंगाचा चष्मा घातला त्याच रंगाचे जग दिसते. त्याप्रमाणे परमात्म्याचा एकदा साक्षात्कार झाला की दृष्टी बदलते, विचार बदलतात आणि जेथे जेथे दृष्टी पडते तेथे तेथे वस्तू दिसत नाही तर ईश्वरच दिसतो. काही चित्रकार विलक्षण चित्रे काढतात. दोन वृक्षांच्या मध्ये महात्मा गांधींचे चित्र असते. स्थूल मानाने पाहिले तर दोन वृक्ष आणि आकाश एवढेच आपल्याला दिसते. परंतु जर कोणी 'त्यात म. गांधी आहेत, नीट पाहा' असे सांगितले तर खरोखरच तेथे गांधी दिसतात. चित्रकाराचे ते चातुर्य असते. एकदा म. गांधी दिसले की मग मात्र त्या चित्रात वृक्ष दिसत नाहीत की आकाश दिसत नाही. कितीही प्रयत्न केला तरी म. गांधीशिवाय आपण त्यात काही वेगळे पाहू शकत नाही. जोपर्यंत कोणी सांगत नाही तोपर्यंत गांधी दिसत नाहीत आणि एकदा सांगितले की गांधीशिवाय दुसरे काहीच दिसत नाही. हेच दृष्टिपरिवर्तन होय. एकदा दृष्टी बदलली की सर्व सृष्टी शिवमय होऊन जाते. शिवयोग हे दृष्टिपरिवर्तनाचे साधन आहे.

ईश्वर सर्वत्र आहे असे सगळी शास्त्रे सांगतात. परंतु साधना केल्याशिवाय, मन एकाग्र केल्याशिवाय, आपल्या अंतरंगात परमात्मतत्त्वाचा साक्षात्कार झाल्याशिवाय केवळ बाहेर पाहून ज्ञान प्राप्त होत नाही. झालेच तर ते बौद्धिक ज्ञान होय, साक्षात्कार नव्हे. म्हणून ईश्वर सर्वत्र आहे याची चिंता न करता प्रारंभी एका निश्चित स्थानी दृष्टी केंद्रित करा. मग तिला हृदयात घेऊन जा आणि आत्मसाक्षात्कार झाला की मग सर्वत्र ईश्वर दिसेल, असे आचार्यांनी सांगितले आहे. त्यासाठी पूजा हा प्रारंभीचा मार्ग आहे. पूजेसाठी ईश्वर सर्वत्र न पाहता इष्टलिंगातच पाहिला पाहिजे.

नित्यं भासि तदीयस्त्वं या ते रुद्र शिवा तनूः।

अघोराऽपापकाशीति श्रुतिराह सनातनी॥१०.५९॥

'तत्त्वमसि' महावाक्याच्या द्वारा तूच ईश्वर आहेस, असे वेद सांगतात. 'तत्त्वमसि' महावाक्याचे अनेक अर्थ होतात. जेवढ्या विभक्ती आहेत तेवढेच अर्थ आहेत. तत् त्वं असि. तत् म्हणजे ईश्वर, त्वं म्हणजे तू आणि असि म्हणजे आहेस. अर्थात् तू ईश्वरच आहेस, असा एक अर्थ. दुसऱ्या विभक्तीने 'तू त्याचा आहेस' असा अर्थ होतो. तिसऱ्या विभक्तीने 'त्याच्यासाठी तू आहेस' असा अर्थ निघतो. शंकराचार्य म्हणतात- तू म्हणजे

मी होऊ शकतो, मी तुझा होऊ शकतो, परंतु तू माझा होऊ शकत नाही. मी जीव तुझा असेन, परंतु तू माझा नाही. कारण तुझे स्वरूप विराट आहे. जसे तरंग समुद्राचे असतात, परंतु समुद्र तरंगांचा नसतो. त्याप्रमाणे येथे सांगितले आहे. आपला जन्म त्याच्यासाठी झाला आहे. त्याची पूजा, ध्यान, चिंतन करण्यासाठी. अन्य पशुपक्षी यांचे जन्म भोगासाठी झाले आहेत. म्हणून त्याची पूजा करणे हे मनुष्याचे कर्तव्य आहे.

माहेश्वराने केवळ इष्टलिंगातच ईश्वर पाहावा. आपल्या सान्या मनोवृत्ती त्याच दिशेने एकवटाव्या, अन्य ठिकाणी ईश्वर पाहण्याचा प्रयत्न करू नये, हेच सर्वगतनिरसनस्थलात प्रतिपादन केले आहे. वृत्ती अंतर्मुख होणे ही प्रगती आहे. व्यवहारात बहिर्मुख वृत्ती महत्त्वाची मानतात. परंतु अध्यात्मक्षेत्रात अंतर्मुख वृत्तीला महत्त्व आहे. म्हणून बहिर्मुख वृत्ती प्रथम इष्टलिंगावर एकत्रित करून नंतर ती अंतर्मुख करावी. पूजेसाठी इष्टलिंगातच शिव पाहणे इष्ट आहे, एवढे सांगून आज आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

वीरशैव समाज भवन, नागपूर

३१ ऑगस्ट १९९१

आशीर्वचन चौदावे

शिवजगन्मयथल

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

पूजेसाठी साधकाला आपली मनोवृत्ती एकत्रित आणि नियमित करावी लागते. त्यामुळे परशिव सर्वव्यापक असला तरी त्याला इष्टलिंगातच पाहावे, असे सर्वगतनिरसनस्थलात सांगितले आहे. यानंतरचे स्थल म्हणजे शिवजगन्मयस्थल. शिव हा शिवभक्तांच्या अधीन असतो आणि तो इष्टलिंगात राहतो. तो प्रकाशस्वरूपी आणि सर्वव्यापी आहे, अशी माहेश्वराने भावना करायला हवी. पूजा एकाच ठिकाणी घडते. ती सर्वत्र करता येत नाही. म्हणून इष्टलिंगात शिव आहे अशा भावनेने पूजा घडत असली तरी शिव विश्वात व्याप्त आहे हे सत्य आहे.

यस्मादेतत् समुत्पन्नं महादेवाच्चराचरम्।

तस्मादेतन्न भिद्यते यथा कुंभादिकं मृदः॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १०.६३)

हा समग्र विश्वप्रपंच ज्या शिवापासून उत्पन्न झाला, त्या शिवापासून तो भिन्न नाही. मातीपासून घडा निर्माण होतो, परंतु तो मातीपासून भिन्न नसतो. त्याप्रमाणे शिवापासून जे जग निर्माण झाले ते शिवापेक्षा भिन्न नाही, ते अभिन्न आहे. कारणापासून कार्य घडते. निर्मितीमागे तीन प्रकारची कारणे असतात. उपादानकारण, निमित्तकारण आणि सहकारीकारण. ज्या कारणात कार्याचे अस्तित्व असते ते उपादानकारण होय. मातीपासून घडा बनला. घडा हे कार्य व माती हे उपादानकारण आहे. घड्याचे नामरूप भिन्न असले तरी वस्तुतः घडा म्हणजे मातीच आहे. म्हणून माती हे त्याचे कारण होय. उपादानकारणाशिवाय कार्य अस्तित्वात राहू शकत नाही.

कार्यात प्रवेश न करता भिन्न राहून कारणीभूत होणे ते निमित्तकारण होय. मातीपासून घडा बनलेला असला

तरी तो घडवणारे हात कुंभाराचे असतात. कुंभार नसता तर घडा घडला नसता. म्हणून कुंभार हे घड्याचे निमित्तकारण आहे. कार्य घडण्यासाठी ज्या अन्य गोष्टी असतात त्यांना सहकारीकारण म्हणतात. कुंभाराला माती गाढवावरून आणावी लागते. चाकावर ती थापून, फिरवून तिला आकार द्यावा लागतो. चाक फिरवायला दांडा लागतो आणि घडा करताना चिंधीदेखील लागते. म्हणून गाढव, चाक, दांडा, चिंधी ही सहकारीकारणे होत. कोणतेही कार्य उपादान, निमित्त व सहकारी अशा तीन कारणांनी घडते. व्यवहारात ही तीन कारणे अस्तित्वात असतात.

प्रपंचनिर्मितीचे कारण कोणते? सृष्टीआधी एकच सद्रस्तू होती असे उपनिषदांत म्हटले आहे. 'सदेव सोम्य अग्र आसीत्।' सृष्टी उत्पन्न होण्याअगोदर केवळ एकमेव सत्य होते. त्यामुळे तेच सृष्टीचे उपादान, निमित्त आणि सहकारी कारण आहे. वीरशैवसिद्धान्तात परशिवाला सृष्टीचे अभिन्ननिमित्तोपादान कारण मानले आहे. कोळी हा एक प्रकारचा कीडा आहे. तो आपल्याभोवती जाळे विणतो. परंतु विणण्यासाठी तो बाहेरून काही आणत नाही, तर त्याच्या शरीरातूनच तो तंतू बाहेर काढून जाळे विणतो. कोळ्याचे शरीर हे जाळ्याचे निमित्तकारण. कोळी आणि जाळे यांचे अभिन्ननिमित्तोपादानकारण समजून घेण्यासाठी उदाहरण दिले जाते. श्रुतीत म्हटले आहे. 'यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णतेच।'

कोळी शरीराबाहेर जाळे काढतो आणि नंतर आत घेतो. त्याप्रमाणे परशिवातून हा प्रपंच निर्माण होतो आणि परशिवात विलीन होतो. शक्तिविशिष्ट शिव हेच प्रपंचाचे उपादानकारण व निमित्तकारण आहे. मातीपासून निर्माण झालेला घडा म्हणजे मातीच असते, त्याप्रमाणे शिव-शक्तीपासून उत्पन्न झालेला प्रपंच म्हणजे शिवच असतो. यासाठी जगद्गुरू रेणुकाचार्य उदाहरण देतात:-

शिवतत्त्वात् समुत्पन्नं जगदस्मान्न भिद्यते।

फेनोर्मिबुदबुदाकारं यथा सिंधोर्न भिद्यते॥१०.६४॥

समुद्रातील तरंग, फेस, बुडबुडे हे समुद्रापासून वेगळे नसतात. त्यांच्या रूपाने समुद्रच आपल्यापुढे येत असतो. तसा प्रपंचरूपाने शिवच आपल्यासमोर असतो. वस्त्र तंतूपासून उत्पन्न होते. ते सर्वांगाने तंतुमयच असते, तसा हा सर्व विश्वाकार शिवरूप आहे.

शिव प्रपंचरूपाने कसा विकसित होतो? वीरशैवसिद्धान्तात सृष्टिप्रक्रिया सांगितलेली आहे. शिवाच्या शक्तीचा विकास झाला की सृष्टी उत्पन्न होते आणि तिचा संकोच झाला की सृष्टीचा विलय होतो. सृष्टिनिर्मितीला शक्तिविकास कारणीभूत होतो तर सृष्टिसंहाराला शक्तिसंकोच कारणीभूत होतो. म्हणून शिवापासून निर्माण झालेले जग शिवापेक्षा भिन्न नसून शिवमयच आहे. अंधारात दोरी सापासारखी दिसते आणि झाडाचा बुंधा चोरासारखा दिसतो. दोरी असतेच, फक्त सर्पासारखी दिसते एवढेच. दोष दोरीचा नसून आपल्या दृष्टीचा आहे. अंधाराचा आहे. अंधार नसेल तर दोरी दोरीच दिसेल, ती साप भासणार नाही. तसे विश्व शिवमय असून देखील आपल्याला विश्वात शिव दिसत नाही. याचे कारण आपल्या ठिकाणी असलेले आणवादी मल होत.

पत्रशाखादिरूपेण यथा तिष्ठति पादपः।

तथा भूम्यादिरूपेण शिव एको विराजते॥१०.७०॥

पाने, फुले, फांद्या या रूपाने आपल्यासमोर वृक्ष उभा असतो. तशी ही वैविध्यपूर्ण सृष्टी म्हणजे प्रत्यक्ष शिवच होय. पंचमहाभूते शिवरूपच आहेत. दक्षिण भारतात तर पृथ्वीलिंग, आपलिंग अशी पंचमहाभूतांची

लिंगे आहेत. शिवकांचीत एकांब्रेश्वर शिवलिंग मृण्मय आहे. त्याला तैलाभिषेक करतात. पंचमहाभूते ही शिवरूप आहेत, हे दर्शवण्यासाठीच या लिंगाची स्थापना झालेली आहे. शेतकरी भूमिपूजन करतात ते याच भावनेने. आपल्या देशात जलपूजा, अग्निपूजा केल्या जातात. पंचमहाभूते वेगळी दिसत असली तरी ती शिवस्वरूपच आहेत, असे शिवजगन्मयस्थलात प्रतिपादन केले आहे. हात, पाय, नाक, डोळे असे भिन्न भिन्न अवयव असले तरी शरीर एकच असते, त्याप्रमाणे पंचमहाभूते भिन्न असली तरी ती ईश्वरस्वरूपच असतात.

भागवतामध्ये एक सुंदर कथा आहे. कृष्णाने गोवर्धन पर्वताची पूजा केली म्हणून इंद्र रागावला आणि त्याने गोकुळावर प्रचंड पाऊस पाडला. त्यावेळी कृष्णाने गोवर्धन उचलून सर्वांचे रक्षण केले. परंतु त्यावेळी, ही मुले घरी गेली नाहीत तर त्यांच्या आईवडिलांची काय अवस्था होईल, असा कृष्णाने विचार केला. म्हणून त्याने एकट्यानेच सर्व मुलांची रूपे धारण केली, गाई गोपाल, कपडे, काठी... सारे काही तोच झाला. याप्रमाणे सर्व मुले आपापल्या घरी गेली. आईवडिलांना आनंद झाला. खरी मुले तर अरण्यात अडकली होती. त्याप्रमाणे जगातील सर्व रूपे ही शिवाने धारण केली आहेत. मनुष्य, पशू, गण, गंधर्व सारे काही तोच आहे. त्याच्याशिवाय या प्रपंचात दुसरे काहीही नाही. म्हणून पूजा करताना इष्टलिंगातच शिव आहे अशा निष्ठेने पूजा करावी; परंतु शिव सर्वव्यापक आहे, जगन्मय आहे अशी भावना करावी, हेच शिवजगन्मयस्थलाचे सार होय. एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करीत आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

वीरशैव समाज भवन, नागपूर

१ सप्टेंबर १९९१

आशीर्वचन पंधरावे

भक्तदेहिकलिंगस्थल

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

घट मृण्मय असतो, त्याच्या कणाकणांत जशी मृत्तिका असते त्याप्रमाणे संपूर्ण चराचरात ईश्वर व्याप्त असतो. त्याची अभिव्यक्ती कोठे होते याविषयी येथे सांगतात. अग्नी सर्वत्र व्याप्त असला तरी दोन लाकडांचे घर्षण जेथे होते तेथेच तो प्रकट होतो. त्याप्रमाणे ईश्वराचे विशेष प्राकट्य कोठे होते हे सांगणारे स्थल म्हणजे भक्तदेहिकलिंगस्थल.

समस्तजगदात्माऽपि शंकरः परमेश्वरः।

भक्तानां हृदयाम्भोजे विशेषेण विराजते॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी १०.७१)

वस्तूंची सामान्य आणि विशेष अशी दोन प्रकारची स्थिती असते. सामान्य स्थिती प्रपंचाला पोषक असते तर विशेष स्थिती अज्ञान व प्रपंचाचा निरास करते. सूर्यप्रकाश सामान्य स्थितीत वस्तू प्रकाशित करतो तर त्याची विशेष स्थिती वस्तू जाळून टाकते. परमात्म्याची सामान्य स्थिती प्रपंचाला पोषक आहे. त्याची विशेष

स्थिती प्रपंचभाव संपवते आणि परमात्मभाव प्रकट करते. परमात्म्याच्या प्रकटीकरणाचे मुख्य स्थान कोणते?

कैलासे मन्दरे चैव हिमाद्रौ कनकाचले।

हृदयेषु च भक्तानां विशेषेण व्यवस्थितः॥१०.७२॥

कैलासपर्वतावर, मंदराचलावर, मेरूपर्वतावर ईश्वर राहतो. निर्जन प्रदेशात बसून जर ईश्वरचिंतन केले तर आपले मन चटकन् एकाग्र होते. मनाची एकाग्रता अथवा चांचल्य याला परिसरदेखील कारणीभूत असतो. पूजास्थान आणि परिसर यांचा मनावर परिणाम होतो. यासाठी घरात काही भाग भोगभूमी असते, काही भाग योगभूमी असतो. जेथे बसल्यावर मनात वासना निर्माण होते ती भोगभूमी. अकमहादेवी एका वचनात म्हणते:-

हगलु नाल्कु जाव अशनक्के कुदिवरु

इरुळु नाल्लु जाव व्यसनक्के कुदिवरु

अगस नीरोळ्ळिर्दु बायारि सत्तंते

तम्मोळ्ळिर्द महाघनवनु अरियदे

केट्टरय्या चन्नमल्लिकार्जुना.

दिवस आणि रात्र आपण कशी घालवतो ते अकमहादेवी सांगते. सूर्योदयापासून सूर्यास्तापर्यंत प्रत्येकाच्या मनात खाण्यापिण्याचाच विचार असतो. नाश्ता काय बनवायचा? जेवणात काय पाहिजे? दिवस भोजनात जातो, रात्र व्यसनात जाते. असन आणि व्यसनात सर्व काळ व्यतीत करणाऱ्यांना ईश्वराचे ज्ञान कसे होणार? म्हणून आपल्या घरात स्वयंपाकघर, शेजघर, देवघर हे वेगवेगळे असतात. आजकाल देवघराची वाट लागली आहे. जेवण्याला मोठा हॉल हवा, झोपायला मोठी बेडरूम हवी, गप्पा मारायला दिवाणखाना हवा; परंतु भजन करायला मात्र काही नको. एवढ्या मोठ्या घरात पूजा करण्याइतकी जागा शिल्लक नसते. कुठे तरी कोपऱ्यात देवाला बसवतात. काहीजण भिंतीवर, फासाला लटकवल्याप्रमाणे देवाला टांगतात. त्याला जागा कोठे आहे? पृथ्वी त्याची आहे. हवा, पाणी, आकाश सारे त्याचे आहे. परंतु ते सारे घेऊन देखील त्याच्यासाठी घरात जागा नाही. एवढी औदार्यभावना माणसाकडे असेल तर त्याच्यावर ईश्वराची कृपा कशी होईल? खा, प्या, मरा, पुन्हा जन्म घ्या, पुन्हा खा, प्या, मरा.. याच चक्रात त्याला फिरत राहिले पाहिजे.

प्राचीन काळी नदीकाठावर, पर्वतशिखरावर जाऊन भजन करीत. ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ आणि संन्यास असे चार आश्रम जुन्या काळी होते. ते एकाच माणसासाठी होते. आजकाल संन्यास फक्त मठाधिपतींसाठीच शिल्लक राहिला आहे. इतरांसाठी जणू संन्यासाचे काहीच प्रयोजन नाही. एकदा गृहस्थ झाला की मरेपर्यंत तो गृहस्थच राहतो. पुढची काही प्रगतीच होत नाही.

शैशवेऽभ्यस्त विद्यानां यौवने विषयैषिणाम्।

वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम्॥

शंभर वर्षांतील आयुष्यात पहिली पंचवीस वर्षे ब्रह्मचर्य, पुढे पंचवीस वर्षे गृहस्थजीवन, त्यानंतर पंचवीस वर्षे वानप्रस्थाश्रम आणि नंतर संन्यासाश्रम अशी विभागणी होती. आज पंचाहत्तर वर्षे जगला तरी खूप आहे. पुढचे काही खरे नाही. म्हणून जेवढी वर्षे आपण जगण्याची शक्यता आहे तेवढ्याचेच चार भाग पाडले पाहिजेत. जीवन हा क्रम आहे. एकाच आश्रमात संपूर्ण जीवन व्यतीत करण्यात काही अर्थ नाही. तुम्ही घर

सोडून जाऊ शकता अथवा घरात राहूनच वानप्रस्थ-जीवन जगू शकता. मुले मोठी झाल्यावर त्यांच्यावर जबाबदारी टाकून आपले ओझे हलके करून सत्संगात वेळ घालवला पाहिजे. यालाच आज वानप्रस्थाश्रम म्हटले जाते. देहावसान होण्याआधी पूर्णरूपाने संन्यस्त झाले पाहिजे. भगवे कपडे घालणे म्हणजे संन्यास नव्हे. वासनांचा क्षय झाला तर घरात राहून देखील तुम्ही संन्याशीच असता.

प्राचीन काळी घराबाहेरील एकांतात भजनपूजन करित असत. बाह्य परिसरामुळे मनात मालिन्य उत्पन्न होऊ शकते आणि मन शुद्धदेखील होऊ शकते. राग-द्वेषांनी बरबटलेल्या माणसांच्या सोबत जर पूजापाठ केला तर त्यांचा प्रभाव आपल्यावर पडतो आणि आपली प्रगती होत नाही. म्हणून तीर्थस्थानी, हिमालयात ऋषिमुनी जात असत. ईश्वरप्राप्तीसाठी एवढ्या दूर जावे लागेल काय? असा प्रश्न काहींना पडेल, परंतु ईश्वर दूर आहे तसाच जवळ देखील आहे.

तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके।

तदन्तरस्य सर्वस्य तदुसर्वस्यास्य बाह्यतः॥

श्रुती सांगते, परमात्मा अत्यंत दूर आहे आणि एवढा जवळ आहे की तेवढ्या जवळ कोणीच असत नाही. नात्यातील कोणतीच माणसे इतकी निकट नसतात. आपल्या सिद्धान्तात तर अंत्यक्रिया देखील गळ्यात इष्टलिंग बांधूनच करतात. शेवटच्या प्रवासात एवढे जवळ कोण असते? ज्यांना ईश्वराला दुरून पाहायचे त्यांनी काशी-रामेश्वरला यात्रेसाठी जावे. पण ज्यांना जवळून पाहायचे त्याने थोडे आपल्या आत डोकावून पाहावे. आपल्या हृदयकमलात त्याचा निवास असतो. गीतेत म्हटले आहे, 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति।'

परमेश्वर सर्वांचा प्रेरक आहे. मोटारीचा, यंत्राचा कोणीतरी चालक असतोच. काही यंत्रे स्वयंचलित असतात. परंतु त्याचेही नियंत्रण नसेल तर अचेतन वस्तू स्वतः चालणार नाहीत. प्रत्येकाच्या हृदयात परमात्मा आहे आणि बाहेरदेखील आहे. सर्वांत दूर आहे आणि सर्वांत जवळदेखील आहे. जी वस्तू सर्वव्यापक असते तिची व्याख्या अशीच असणार. सर्वव्यापक तत्त्व इथेही असते आणि तिथेही असते. फक्त साधकाच्या योग्यतेनुसार उपदेश केला जातो.

एका मद्यप्याने भरपूर दारू ढोसली. इतकी की त्याला काही सुचना. तरीही सवयीनुसार भेलकांडत तो कसाबसा आपल्या घरापर्यंत आला आणि अंगणात थकून बसला. रस्त्याने जाणाऱ्यांना विनवू लागला, "मी फार थकलो आहे. मला कृपाकरून माझ्या घरापर्यंत पोचवा."

लोक म्हणाले, "बाबा रे, तुझ्या घराबाहेरच तू बसला आहेस. आम्ही तुला आणखी कुठल्या घरी नेऊ? दार उघड आणि घरात जा."

मद्यप्याला खरे वाटेना. त्याला वाटले, हे आपली चेष्टा करताहेत. आवाज ऐकून त्याची आई घराबाहेर आली आणि त्याची समजूत घालू लागली. परंतु तो एवढा बेभान होता की स्वतःच्या आईला देखील ओळखेना. त्याचा आक्रोश सुरूच होता, "कोणीतरी मला घरी पोचवा रे. माझी आई वाट पाहत असेल."

कोणालाच काही सुचना. रस्त्याने एक महात्मा चालला होता. त्याने त्याची अवस्था पाहिली. या मद्यप्याला उपदेश करून काही उपयोग नाही, याचा त्याला अंदाज आला. तो जवळ जाऊन म्हणाला, "चल, मी तुला तुझ्या घरी पोचवतो."

मद्यप्याला खूप आनंद झाला. तो म्हणाला, “हा खरा देवमाणूस आहे. बाकी सारे माझी चेष्टा करताहेत.” महात्म्याने एक बैलगाडी आणली. तिच्यात त्याला बसवले आणि गावाभोवती पाच-सहा चकरा मारल्या. हळूहळू तो शुद्धीवर आला. मग त्याला घरासमोर आणले. मद्यपी महात्म्याचे आभार मानू लागला. म्हणाला, “बघा, माझे घर किती दूर होते. लोक विनाकारणच मला ‘तू घरासमोर बसलाहेस’ असे म्हणत होते. आपले फार उपकार झाले.”

त्या मद्यप्यासारखीच प्रपंचातील सर्व माणसांची स्थिती आहे. तुझ्यातच ईश्वर आहे असे सांगितले तर तो हसतो. माझ्यात ईश्वर कसा असेल? ईश्वर काशीत आहे, केदारला आहे. तेथे गेल्यावरच त्याचे दर्शन होईल, ठीक आहे. काढा तिकीट. फिरत बसा. फिरून फिरून शेवटी तुम्ही कोठे याल? यात्रा संपल्यावर तुम्ही घरीच परत येणार. म्हणून जेव्हा तुम्हाला हृदयात ईश्वर दिसेल तेव्हाच तो बाहेरदेखील दिसू लागेल. ईश्वर आत आहे तसा बाहेरदेखील आहे.

आम्ही नेहमीच सांगतो की, इथली आरती झाल्यावर आरतीचे ताट तुमच्यासमोर आणतात. तुम्हाला वाटते की आरती आली, ताटात पाच-दहा पैसे टाका. परंतु पैशासाठी तुमच्यासमोर आरती आणली जात नाही हे लक्षात घ्या. ज्या ईश्वरावर आता आरती ओवाळली तो ईश्वर तुमच्याही हृदयात आहे. त्याला ओवाळण्यासाठी ती तुमच्यासमोर आणतात. तुम्हाला वाटते की पैशासाठी आणतात.

ईश्वराचा निवास बाहेर आहेच. परंतु भक्तांच्या हृदयात तो विशेषरूपाने राहतो. याविषयी एक कथा सांगितली जाते. बहुधा ती काल्पनिकच असणार.

सतत मंदिरात जाऊन भजन-कीर्तन करून भक्त ईश्वराला एवढे त्रास देऊ लागले की त्याची झोप उडाली. तो वैतागला. त्याने देवदेवतांची मिटिंग बोलावली आणि यावर उपाय कोणता? असे सर्वांना विचारले. एकाने सांगितले, “शंकरा, तुम्ही कैलासपर्वतावर जाऊन बसा. तेथे कोणी मानव येण्याची शक्यता नाही.”

ईश्वराला त्याचा सल्ला पटला. तो कैलासावर जाऊन बसला. भक्तांना कळले की ईश्वर कैलासावर गेले. रस्ते नव्हते, साधने नव्हती. तरी लोक तेथपर्यंत त्याच्या दर्शनासाठी गेले आणि भजन करून त्याची झोप पुन्हा उडवू लागले. ईश्वराला पुन्हा चिंता पडली. त्याने मिटिंग बोलावून विचारले. एकाने सांगितले, “देवा, तुम्ही समुद्रावर जाऊन बसा. तेथे मानव येणार नाही. तिन्ही बाजूंनी समुद्र असेल असे ठिकाण निवडा.”

ईश्वराला सल्ला मानवला. तो रामेश्वरला जाऊन बसला. भक्तांना हेदेखील समजले. ते रामेश्वरला जाऊन तेथे भजन करू लागले. ईश्वराची झोप उडाली. त्याला काय करावे हे सुचेना. त्याने पुन्हा मिटिंग बोलावली. तेव्हा एक मुज्र देवाने सुचवले, “परमेश्वरा, तुम्ही कोठेही बाहेर गेलात तरी तुमचे भक्त तुमची पाठ सोडणार नाहीत. म्हणून तुम्ही असे करा. भक्तांच्या हृदयातच जाऊन बसा. म्हणजे तो तुम्हाला बाहेर शोधत राहील आणि तुम्ही निवांत त्याची गंमत पाहत आत बसा.”

तेव्हापासून ईश्वर भक्तांच्या हृदयात निवास करू लागला. मग मात्र त्याची झोपमोड झाली नाही. तुम्ही बाहेर जेवढे पाहू शकता तेवढे आत पाहू शकत नाही. आत पाहण्यासाठी तुम्हाला डोळे बंद करून ध्यान करावे लागते. बाहेर वाहणारी मनोवृत्ती आत वळवावी लागते. इंद्रियांची घडणच अशी आहे की त्यांच्याद्वारा बाहेर पाहणे सोपे आहे, आत पाहणे अवघड आहे. म्हणून कोणाला ‘यात्रेला चल’ असे म्हटले की तो लगेच तयार होतो. पण ‘जरा ध्यान कर’ असे म्हटले तर होकारच देत नाही. त्याला ध्यान करण्याची भीती वाटते. थोडा वेळ

जुलमाने बसला तरी लवकर पळून जातो. ईश्वर आत आहे तसा बाहेर आहे. परंतु आतला ईश्वर पाहणे फार अवघड वाटते. त्यासाठी फार परिश्रम करावे लागतात. परंतु प्रयत्न केला तर हृदयातल्या परमात्म्याचा साक्षात्कार होणे अशक्य नाही. म्हणून अकमहादेवी म्हणते:-

अगस नीरोळगिर्दु बायरि सत्तंते...

धोबी धुणे धुत असतो. त्याला तहान लागते. पण काम संपवूनच पाणी पिऊ असे तो ठरवतो आणि एका क्षणी पाण्यावाचून मरतो. पाण्यात राहून देखील तो पाण्यावाचून मरतो हे त्याचे बुद्धिहीनत्व आहे. त्याप्रमाणे आपल्या हृदयात राहणाऱ्या परमात्म्याला न जाणल्यामुळे जीव संसारचक्रात भ्रमत राहतो. संसारचक्रातून सुटण्यासाठी ईश्वराचा निवास जसा कैलास, मंदराचल, वाराणसी आदी पवित्र क्षेत्रांत असतो, त्याप्रमाणे विशेषत्वाने प्रत्येक व्यक्तीच्या हृदयात त्याचा निवास आहे, हे भक्तदेहिकलिंगस्थलात सांगितले आहे. बीजात अंकुर असतो तसा प्रत्येक जीवाच्या हृदयात शिव निवास करतो.

सर्वात्माऽपि परिच्छिन्नो यथा देहेषु वर्तते।

तथा स्वकीयभक्तेषु शंकरो भासते सदा॥१०.७३॥

ईश्वर सर्वत्र असला तरी ज्योतिर्लिंगात तो प्रकट होतो. त्याप्रमाणे आपल्या भक्तांच्या हृदयात शिव विशेषरूपाने भासमान होतो. शिवाचा निवास असल्यामुळेच भक्ताचे शरीर एक मंदिर असते. त्याच्या पवित्र शरीरात शिवाची मूर्ती कशी आहे? अघोर. प्रलयकाळात रुद्राचे स्वरूप घोर असते, भयंकर असते. म्हणून पाणी अर्पण करताना आपण मंत्र म्हणतो:-

अघोरेभ्योऽथघोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यः।

सर्वेभ्यः सर्वशर्वेऽभ्यो नमस्ते अस्तु रुद्ररूपेभ्यः॥

ईश्वर घोर आहे आणि अघोरदेखील आहे. भयंकरात भयंकर आहे, प्रशांतात प्रशांतही आहे. भक्ताच्या हृदयातली मूर्ती मात्र अघोर, प्रशांत आहे, मंगलमय आहे.

अपापानां भक्तानां हृदयेषु काशत इति अपापकाशी।

ज्याच्या हृदयात पाप नाही त्याच्या हृदयात तो प्रकाशमान दिसतो. पापी लोकांच्या हृदयात तो असून देखील प्रकाशत नाही. तेथे तो प्रकटच होत नाही. वाल्मीकी पापी होता तोपर्यंत त्याच्या हृदयात ईश्वर प्रकाशला नाही. परंतु रामनामाने त्याची पापे दग्ध झाल्यावर त्याच्या हृदयात ईश्वर प्रकाशला. पूर्वायुष्यात वाल्मीकीने केवढी हिंसा केली. परंतु नंतर व्याधाने क्रौंचपक्ष्याला बाण मारलेला पाहताच त्याच्या ओठावर शापवाणी आली. हृदयातल्या ईश्वराचा साक्षात्कार झाला की मनुष्य अहिंसक होतो. हिंसा करण्यासाठी भेदबुद्धी हवी, द्वेष हवा, मत्सर हवा. ज्याच्या ठिकाणी हे विकार राहत नाहीत आणि भेदबुद्धी नष्ट होते तेथे हिंसेला वावच नसतो. महावीरांना आपण अहिंसक मानतो. 'अहिंसा परमो धर्मः' असे त्यांना सांगितले. महावीर पूर्णतः अहिंसक झाले याचा अर्थ ते प्रत्येक ठिकाणी ईश्वराला पाहू लागले. अहिंसा धर्म आहे, सत्य हा धर्म आहे. ज्याला हृदयातल्या ईश्वराचा साक्षात्कार झाला तोच सत्य बोलू शकतो अथवा जो सत्य बोलू लागतो त्यालाच ईश्वराचा साक्षात्कार होतो.

जो सत्याचा आश्रय घेतो तो ईश्वराचाच आश्रय घेत असतो. जो अहिंसेचा आश्रय घेतो तोही ईश्वराचाच आश्रय घेत असतो. दहा प्रकारचे जे धर्म सांगितले आहेत ते भगवत्साक्षात्काराचेच मार्ग आहेत. ज्याच्या हृदयातून सर्व पापे निघून जातात त्याच्याच हृदयात ईश्वर प्रकाशतो. श्रुतीत ईश्वराचे निवासस्थान भक्ताचे हृदय हेच सांगितले आहे. परंतु कसे हृदय? निर्दय, लोभी, पापी, क्रोधी अशा हृदयात ईश्वर प्रकट होणार नाही. जो निर्लोभी, उदार, भोगशून्य असतो त्याच्या हृदयात ईश्वर प्रकाशतो. अशा व्यक्तींना आपण संत-महात्मा म्हणतो. ज्याचा आत्मा महान तो महात्मा. केवळ शरीरापुरती त्याची आत्मभावना सीमित नसते. 'आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति स पंडितः।'

आपल्या हृदयात जसा ईश्वर आहे, तसा सर्वांच्या आहे, हे जो जाणतो तोच साक्षात्कारी पुरुष असतो.

विशुद्धेषु विरक्तेषु विवेकिषु महात्मसु।

शिवस्तिष्ठति सर्वात्मा शिवलांछनधारिषु।।१०.७५।।

जो अंतरंगाने व बहिरंगाने शुद्ध आहे, ज्याच्या मनात सांसारिक अनुराग नाही, अर्थात् सांसारिक विषयात जो विरक्त आहे तोच भगवत्प्राप्तीचा अधिकारी होतो. मंदिराच्या गाभाऱ्यात देवाची मूर्ती असते आणि बाहेर त्याच्या वाहनाची मूर्ती असते. शिवलिंगासमोर नंदी असतो तर विष्णूसमोर गरूड असतो. नंदी आणि गरूड यांची मुखे कोणाकडे असतात? लोकांकडे तोंड करून ते बसलेले नसतात. ईश्वराकडे तोंड करून बसलेले असतात. प्रपंचाकडे पाठ फिरवतात आणि ईश्वराला सामोरे जातात. तुम्हाला ईश्वर हवा असेल तर प्रपंचाकडे पाठ फिरवा आणि ईश्वरसन्मुख व्हा. आम्ही तसे वरवर करतो. आमचे तोंड ईश्वराकडे असले तरी मनात प्रपंचाची इच्छा असते, ईश्वराची नसते. हे हवे, ते हवे.. अशीच इच्छा मनात नांदत असते. मग तुमच्यासमोर ईश्वर कोठे आहे? तुमच्या समोर तर प्रपंचच आहे. अशा रीतीने सांसारिक गोष्टींचा लाभ होईल, ईश्वराचा होणार नाही. ईश्वरप्राप्तीसाठी विरक्तीची जरूरी आहे. विरक्तांच्या हृदयात ईश्वर राहतो.

अंतःकरणशुद्धीनंतर हृदयात विरक्तीची जरूरी आहे. विरक्तांच्या हृदयात ईश्वर राहतो. अंतःकरणशुद्धीनंतर हृदयात विरक्ती येते आणि त्यानंतर विवेक जागा होतो. विवेक नित्य-अनित्य विवेक आणि आत्म-अनात्म विवेक असा दोन प्रकारचा असतो. प्रपंचात काही अनित्य वस्तू आहेत आणि एक नित्य वस्तू आहे. काही अनात्म वस्तू आहे, एक आत्मवस्तू आहे. त्याचे ज्ञान झाले की नित्यवस्तूविषयी आस्था आणि अनित्यवस्तूविषयी अनास्था उत्पन्न होते. म्हणून विवेकी पुरुषाच्या हृदयात शिव नांदतो. सर्वांना आत्मरूपात पाहणारी दृष्टी ज्याच्याजवळ असते तो महात्मा असतो. त्याच्या हृदयात ईश्वर राहतो. इतकेच नव्हे तर जो भस्म, रुद्राक्ष आदी शिवलांछने धारण करतो त्याच्या हृदयात शिव राहतो. व्यावहारिक जीवनात जशी दागदागिन्यांची गरज वाटते त्याप्रमाणे आध्यात्मिक जीवनात देखील या बाह्य आभूषणांची गरज असते. सांसारिक आभूषणे राजस असतात. त्यामुळे आपल्या मनात रजोगुण वाढतो. भस्म, रुद्राक्ष ही सात्त्विक आभूषणे आहेत. त्यांच्यामुळे सत्त्वगुण वृद्धिंगत होतो.

एक कथा आहे. आपण सर्वांनीच ती अनेकदा ऐकली, वाचली असेल. एका स्त्रीने अत्यंत किंमती साडी खरेदी केली आणि नेसून गावभर फिरू लागली. 'साडी कोठून घेतली? किती किंमत आहे?' असे कोणीतरी विचारिले असे तिला वाटले. त्यासाठीच तर ती साडी नेसून हिंडत होती. परंतु तिला कोणीच विचारले नाही.

ती चिडली आणि आपले घर तिने पेटवून दिले. लोकांची धावपळ सुरू झाली. त्या अग्नीच्या प्रकाशात तिची साडी विशेष चमकू लागली. तेव्हा एका स्त्रीने विचारले, “बाई, तुमची साडी फारच सुरेख आहे? केवढ्याची आहे?”

तेव्हा ती स्त्री म्हणारी, “बाई, हेच जर तू या आधी विचारले असतेस तर मी घर कशाला पेटवले असते?”

तिच्या मनात हा रजोगुण का उत्पन्न झाला? तर कपड्यामुळे, साडीमुळे. ती साडी जर कमी किंमतीची, जाडीभरडी असती तर? तर तिचे घर जळाले नसते. म्हणून उंची वस्त्रे, आभूषणे यांमुळे रजोगुण उत्पन्न होतो. तुम्ही दागिने, उंची वस्त्र वापरू नये असे म्हणायचे नाही. कधी लग्नसमारंभात घालायला हरकत नाही. नेहमी वापरल्याने रजोगुण सदैव मनात राहिल. म्हणून कपाळावर भस्म आणि गळ्यात रुद्राक्षमाळ सदोदित असली की तुमची भावनाच वेगळी असते. या आभूषणांच्या जाणिवेने तुमच्या हातून दुष्कर्म घडणार नाही. सात्त्विक मनुष्याच्या हृदयात ईश्वराचा निवास असतो.

नित्यं संतोषयुक्तानां ज्ञाननिर्धूतकर्मणाम्।

माहेश्वराणामन्तःस्थो विभाति परमेश्वरः॥१०.७६॥

ज्यांची हृदये संतुष्ट आहेत, ज्यांच्या मनात ज्ञानाचा उदय झाला आहे अशांच्या हृदयात ईश्वराचा निवास असतो. ज्यांच्याजवळ हे सद्गुण नसतात त्यांच्या हृदयात तो प्रकाशत नाही. ईश्वराचा साक्षात्कार करून घ्यायचा असेल तर तुमचा आहार सात्त्विक असला पाहिजे, वेषभूषा सात्त्विक असावी. परिशुद्ध जीवन असावे. यासाठीच भक्तदेहिकलिंगस्थलाचे विवेचन केले आहे.

येथे माहेश्वरस्थलावरील निरूपण पूर्ण झाले. या माहेश्वरस्थलात तुमचा प्रवेश होवो, असा शुभाशीर्वाद देऊन माहेश्वरस्थलावरील विवरण समाप्त करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

वीरशैव समाज भवन, नागपूर

२ सप्टेंबर १९९१

भाग ३ : अंगषट्स्थलांतर्गत प्रसादिस्थल

आशीर्वचन पहिले

प्रसादिस्थल-१

विश्वेशलिंगसंभूतं विश्वविद्याविबोधकम्।
विश्ववंद्यं सदा वन्दे विश्वाराध्यं जगद्गुरुम्॥

श्रीकाशीज्ञानसिंहासनाचे आद्यजगद्गुरू विश्वाराध्यांपासून विश्वेश्वर शिवाचार्यापर्यंत जी गुरुपरंपरा चालत आहे तिला अनंत प्रणिपात करून या सत्संगात उपस्थित असलेल्या समस्त सद्भक्तांनो आणि मातांनो, पवित्र श्रावणमासात महान दार्शनिक ग्रंथ 'श्रीसिद्धान्तशिखामणी'तील तत्त्वज्ञान आपण सर्वजण श्रद्धेने ऐकत आहात. प्रारंभापासून माहेश्वरस्थलातील उपस्थलांवरील आशीर्वचने आपण विस्तारपूर्वक श्रवण केली आहेत. आजपासून षट्स्थलातील माहेश्वरस्थलानंतर येणाऱ्या 'प्रसादिस्थला'वर विवेचन करायचे आहे. 'श्रीसिद्धान्तशिखामणी'चे श्रोता अगस्त्य महर्षी आहेत तर वक्ता जगद्गुरू रेणुकाचार्य आहेत. एका स्थलाचे विवेचन संपले की समोर बसलेला श्रोता पुढील स्थलासंबंधी प्रश्न विचारतो. श्रोत्याच्या मनात जिज्ञासू वृत्ती नसेल तर वक्त्याला पुढील विवेचन करता येत नाही. थोडे ऐकून श्रोते तृप्त झाले तर प्रवचन तेथेच संपून जाईल. जीवात्म्याला आपल्या मूलस्थानापर्यंत- शिवापर्यंत- पोहोचायचे असेल तर त्याला षट्स्थलाचा प्रवास करावा लागतो. याविषयी प्रारंभीच जगद्गुरू रेणुकाचार्यांनी सांगितले आहे. अगस्त्य हे सामान्य श्रोते नव्हते. वेदवेदान्ताचे अध्ययन केलेले बहुश्रुत, ज्ञानसंपन्न असे महर्षी होते. त्यांच्या मनात जेव्हा द्वैतसिद्धान्त खरा की अद्वैतसिद्धान्त खरा, असा संदेह उत्पन्न झाला त्यावेळी द्वैत-अद्वैताचा समन्वय करणाऱ्या द्वैताद्वैत तत्त्वज्ञानाचा म्हणजेच षट्स्थल तत्त्वज्ञानाचा त्यांना जगद्गुरू रेणुकाचार्यांनी उपदेश केला. माहेश्वरस्थलाचे विवेचन संपताच अगस्त्य महर्षींनी प्रश्न केला:-

उक्तो माहेश्वरः साक्षाल्लिंगनिष्ठादि धर्मवान्।
कथमेष प्रसादीति कथ्यते गणनायक॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, ११.१)

अगस्त्य विचारतात की, हे गणनायका रेणुका, इष्टलिंगावर दृढनिष्ठा ठेवणाऱ्या भक्ताला माहेश्वर म्हणतात हे समजले. परंतु हा माहेश्वर 'प्रसादी' कसा होतो ते समजावून सांगा. या प्रश्नाचे उत्तर जगद्गुरू रेणुकाचार्यांनी दिले आहे:-

लिंगनिष्ठादिभावेन ध्वस्तपापनिबंधनः।

मनःप्रसादयोगेन प्रसादीत्येष कथ्यते॥११.२॥

भक्तीच्या विकासक्रमाने साधकाचा विकास होतो, असे वीरशैवसिद्धान्त सांगतो. श्रद्धाभक्ती ही पहिली

भक्ती. निष्ठाभक्ती ही दुसरी भक्ती. तिसरी भक्ती म्हणजे अवधानभक्ती. भागवतादी ग्रंथांत श्रवण, कीर्तन, स्मरण, पादसेवन, अर्चन, वंदन, दास्य, सख्य आणि आत्मनिवेदन असे भक्तीचे नऊ प्रकार सांगितलेले आहेत. यालाच 'नवविधा भक्ती' असे म्हणतात. परंतु येथे भक्तीचे सहा प्रकार सांगितले आहेत. श्रद्धा, निष्ठा, अवधान, आनंद, अनुभव आणि समरस.

'अवधान' म्हणजे निरंतर जागृत राहणे, सदैव शुद्धीवर असणे. मनुष्य नेहमी बेशुद्ध, बेहोष असतो. त्याच्या मनात कोणता ना कोणता तरी विचार चाललेला असतो. याला एक प्रकारची स्वप्नावस्था मानतात. जागृती, स्वप्न, सुषुप्ती अशा मनाच्या तीन अवस्था आहेत. जागृतीतच एक सुषुप्ति-अवस्था असते. पुढील अवस्थांचेही असेच तीन तीन प्रकार केले जातात.

आपण आता ज्या अवस्थेत बसलो आहोत. ही जागृतावस्था होय. या अवस्थेत आपले स्थूल व सूक्ष्म शरीर दोन्ही कार्यरत असतात. स्थूल व सूक्ष्म या दोन्ही शरीरांचा संयुक्तरूपाने जेव्हा व्यवहार होत असतो ती जागृतावस्था. केवळ स्थूल शरीर अंथरूणावर निवांत पडलेले असते. तरीही तुम्ही स्वप्नात फिरता, बाजारात जाता, कोणासोबत भांडता, सत्संग करता. जसा तुमचा व्यवहार असतो तशी तुम्ही स्वप्ने पाहत असता. हे सर्व कसे घडते? तर तुमचे सूक्ष्म शरीर काम करीत असते. स्थूल शरीराविना होणारा व्यवहार हीच स्वप्नावस्था. जेव्हा स्थूल व सूक्ष्म या दोन्ही शरीरांकडून व्यवहार होत नाही तेव्हा ती सुषुप्ति-अवस्था असते. यालाच आपण 'गाढ निद्रा' म्हणतो.

यावेळी आपण सगळे जागृतावस्थेत आहोत हे खरे आहे. परंतु तुमच्यापैकी कितीजण खरेच जागृत आहेत? प्रवचन ऐकत असताना एखादा मनुष्य आपल्या मनाशीच हसत असतो. त्यावेळी कळते की तो किती जागृत आहे? त्याला असे हसताना पाहून आसपासचे इतर लोक हसतात आणि त्याला विचारतात की, तू का हसतोस? प्रवचन सुरू असले तरी तो बिचारा आपल्या विचारात डुंबत असतो आणि मनाशी हसतो. ही एक प्रकारची जागृतावस्थेतील स्वप्नावस्था होय. यालाच 'मनोराज्य' असे म्हटले जाते. याचे एकच कारण आहे. ते म्हणजे मनुष्याचे मन शुद्ध नाही हे. मनुष्य नेहमी जागृत नसतो. म्हणून माणसाला सदैव जागृतीची शिकवण देण्यासाठी हे तिसरे 'प्रसादिस्थल' सांगितले आहे.

या स्थलातील साधकाच्या ठिकाणी जी भक्ती असते ती अवधानभक्ती होय. तो निरंतर जागृत असतो. आपल्याला काय करायचे आहे, आपण काय करीत आहोत, याविषयी तो सदैव सजग असतो. या स्थलाला 'प्रसादिस्थल' का म्हणतात? तर 'मनःप्रसादयोगेने प्रसादीत्येष कथ्यते।' ज्याच्या मनात सदैव प्रसन्नता नांदते त्याचे नाव प्रसादी. प्रसाद हा मनाचा एक गुण आहे. निरंतर प्रसन्नचित्त राहणे हाच प्रसादगुण होय. आपण सारेच नेहमी प्रसन्न राहण्याची इच्छा करतो. डॉक्टरदेखील सांगत असतात की, तुमच्या मेंदूवर जास्त टेन्शन येऊ देऊ नका. मन असंतुष्ट असेल तर ते अनेक रोगांना आमंत्रण देते. ज्याचे मन सदैव प्रसन्न असते त्याच्या जवळ रोग फिरकत नाहीत. धातुजन्य रोगांपेक्षा मनोजन्य रोग संख्येने अधिक आहेत. नव्वद टक्के रोग मानसिक स्वरूपाचे असतात. म्हणून मनाची प्रसन्नता निरामय जीवन जगण्यासाठी अत्यंत आवश्यक असते. आपणदेखील प्रसन्न, हसतमुख राहावे अशी इच्छा करतो. परंतु आपल्याला हसूच येत नाही तर काय करणार?

आपण प्रसन्न का नसतो? याचे कारण आपल्या मनात असंख्य वासना दडून असतात. त्या साऱ्यांची पूर्ती होणे शक्य नसते, त्यात आपण असमर्थ ठरतो. म्हणून मन प्रसन्न ठेवणे अत्यंत कठीण आहे. लहान मुलांचे

समाधान करणे किती कठीण असते? तसेच मनाचे समाधान करणे अवघड. गीतेत तर याविषयी म्हटले आहे:-

चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम्।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम्॥६.३४॥

मन अत्यंत चंचल. ज्या वस्तूची अपेक्षा ते करते ती वस्तू मिळाल्यावर ते शांत झाले असे भासते. परंतु दुसऱ्याच क्षणी ते पुन्हा चंचल होते. या जगातील सर्व वस्तू एकाच मनुष्याला बहाल केल्या तरी तो मनुष्य पूर्ण समाधानी होणार नाही. कारण मनुष्याच्या मनाचे समाधान करण्यासाठी हे जगदेखील अपुरे पडते. जग लहान होते, मन त्यापेक्षा मोठे होते. म्हणून मनाला पूर्ण तृप्त करणारी एकच वस्तू आहे, ती म्हणजे परमात्मा. याशिवाय अन्य कोणत्याही वस्तूने ते तृप्त होत नाही. करण्याचा प्रयत्न केला तरी एखादा कोपरा रिकामाच राहतो.

एक राजा होता. रोज सकाळी जो याचक प्रथम येईल त्याच्या इच्छेप्रमाणे दान करण्याचे त्याचे व्रत होते. म्हणून अनेक जण 'प्रथम याचक' होण्यासाठी धडपडत असत. एके दिवशी एक विलक्षण याचक राजाकडे आला. राजाने विचारले, "तुला काय हवे?"

"तुम्ही द्याल ते," याचक उत्तरला, "पण ही झोळी भरून द्या."

राजाने पाहिले त्याची झोळी छोटीशी होती. राजाने सेवकांना आज्ञा केली, "धनधान्यवस्त्रांनी या याचकाची झोळी भरून टाका."

सेवकांनी वस्तू आणायला, ओतायला सुरुवात केली. काही केल्या झोळी भरेचना. धान्याचे कोठार रिकामे झाले, खजिना रिकामा झाला. राजा कंगाल झाला. त्याचा गर्व उतरला. हात जोडून याचकाला विचारले, "महाराज, ही झोळी दिसायला लहान पण मोठी विलक्षण दिसते. कोणत्या वस्त्रापासून ती बनवली आहे?"

"ही झोळी होय?" याचक हसून म्हणाला, "ही साध्या वस्त्रापासून बनवली नाही तर मनाच्या वस्त्रापासून बनवली आहे. म्हणून ती कधीच भरणार नाही."

"पण महाराज," राजाने विचारले, "जगात एखादी तरी वस्तू असेल की जिच्यामुळे ही झोळी पूर्ण भरेल."

"होय, आहे." याचक म्हणाला, "परमात्मा ही वस्तू यात टाकली तरी ही झोळी पूर्ण भरते."

जगातल्या साऱ्या वस्तू एकाच माणसाला अर्पण केल्या तरी तो पूर्णतृप्त होऊ शकत नाही. ज्याच्या हृदयात परमात्म्याचा निवास आहे तोच पूर्ण संतुष्ट राहू शकतो. त्याला भोगाची सामग्री कमी मिळेल, पण आहे त्यात तो समाधान मानतो. निजगुणशिवयोगी म्हणतात, 'दोरेयलेनदरोळु परिणते दळेउदे चंदमम.'

अर्थात् जे मिळेल त्यात समाधान मानले तरच आपले जीवन सुखी होऊ शकते. कितीही मिळाले तरी त्यात समाधान मानण्याची वृत्ती नसेल तर मनुष्य कधीच सुखी होऊ शकणार नाही.

मनाच्या प्रसन्नतेसाठी आचार्यांनी एक सुंदर युक्ती सांगितली आहे. जर तुम्हाला 'प्रसादी' व्हायचे असेल तर तुमचे मन निरंतर प्रसन्न राहिल असा प्रयत्न करा. आपण खूप प्रयत्न करतो तरी मन प्रसन्न राहत नाही. याचे कारण काय? तर ज्यामुळे मनाची उत्पत्ती होते त्या कारणाची आपण चिकित्सा करीत नाही. ती करायला हवी.

नैर्मल्यं मनसो लिंगं प्रसाद इति कथ्यते॥

शिवस्य लिंगरूपस्य प्रसादादेव सिद्ध्यति॥११.६॥

मनाची शांति-समाधान-सद्भाव याचेच नाव प्रसाद. हा प्रसादगुण मनात येण्यासाठी तुम्ही प्रसादसेवन केले

पाहिजे. उपनिषदांत सांगितले आहे, 'अन्नमयं सोम्य मनः आपोमय प्राणः।' जिवंत राहण्यासाठी माणसाला पाण्याची आवश्यकता असते. मन जिवंत ठेवण्यासाठी अन्नाची गरज असते. मनुष्य कितीही ज्ञानी असला तरी तो उपाशीपोटी व्याख्यान देऊ शकत नाही. पोट उपाशी असले तर डोक्यात अन्य विचारच येणार नाहीत, विचार येईल तो फक्त जेवण्याचा.

उपनिषदांत एक कथा आहे. एका महर्षीचा पुत्र दुसऱ्या महर्षीच्या आश्रमात वेदाध्ययन करून परत आला. तेव्हा पित्याने विचारले, "तू काय काय शिकलास? काय पाठ केलेस?"

"वेद, उपनिषदे, पुराणे सारी कण्ठस्थ केली आहेत मी." पुत्राने उत्तर दिले आणि त्याने पित्याच्या सांगण्यावरून पाठ केलेले सारे व्यवस्थित म्हणून दाखवले.

"बाळा," महर्षी म्हणाले, "तुझे मन जागृत आहे म्हणून तुला सर्व अभ्यास आठवतो, त्याची स्मृती आहे. परंतु जेव्हा तुझे मन मूर्च्छित होईल तेव्हा तू सारे काही विसरून जाशील."

"ते कसे होईल? शक्यच नाही."

"तू हळूहळू जेवण कमी कर आणि पंधरा दिवस काहीच न खाता केवळ पाणी पिऊन राहा. मग बघू तुझा अभ्यास!"

पित्याने सांगितल्याप्रमाणे मुलाने पंधरा दिवस उपास केला. नंतर त्याने प्रयत्न केल्यावर काही मंत्र आठवले. काही मंत्र आठवेनात. एवढी सगळी घोकंपट्टी केली ती सर्व विस्मरणात गेली. वडिलांचे म्हणणे त्याला पटले. याचे एकच कारण म्हणजे की, मनाचा पोषक जो आहोर तो न मिळाल्यामुळे मन क्षीण झाले आणि त्याचे संस्कार दुर्बल झाले. त्याने पुन्हा जेवण्यास सुरुवात केली, मन प्रसन्न झाले आणि पुन्हा त्याची स्मृती टवटवीत झाली. यावरून 'अन्नमयं सोम्य मनः।' हे सिद्ध होते. आपण आज जे अन्न सेवन करतो तेच चाळीस दिवसांनंतर मनात परिवर्तित होते. जसा आहार असेल तसे मन बनते.

सात्त्विक, राजस व तामस असे आहाराचे प्रकार आहेत. जो आहार घेतल्यावर लगेच झोप येते तो तामस आहार होय. शिळे अन्न खाऊन पूजेला बसले तर झोप येते. राजस आहार घेतल्यावर कोणी विचारले नाही तरी मनुष्य स्वतःचे काहीतरी सांगत राहतो. जेवण्यामुळे तो जेवढा तृप्त होतो त्यापेक्षा कसे आणि किती जेवलो हे दुसऱ्याला सांगण्यामुळे अधिक तृप्त होतो. आपल्या घरात काही गोडधोड केले ते त्याने स्वतःच खाल्ले, इतरांना दिले नाही. तरीही इतरांच्या घरी जाऊन, ते काय जेवले याची चौकशी करून, आपण आज काय खाल्ले, हे तो रंगवून सांगत असतो. थोडक्यात जे जेवण घरात स्वस्थ बसू देत नाही ते राजस समजावे. चटकन् पचणारा, मनःशांती देणारा आहार सात्त्विक आहार होय. या आहारामुळे मनात सत्त्वगुण उत्पन्न होतो. ज्याच्या मनात उन्नत विचार येतात तो सात्त्विक आहार सेवन करणारा असतो आणि तो आहारदेखील ईश्वरार्पण करून 'प्रसाद' म्हणून सेवन करतो.

मनाची निर्मलता म्हणजेच प्रसाद. ही निर्मलता कशी प्राप्त होते? तर सांगतात:-

शिवस्य लिंगरूपस्य प्रसादादेव सिद्धयति॥११.६॥

आपल्या पूज्य इष्टलिंगाला नैवेद्य दाखवून भोजन केले तर तो प्रसाद होतो. त्यामुळे मनातले सारे दोष नाहीसे होतात. ईश्वराला नैवेद्य दाखवणे म्हणजे त्याला जेवण घालणे नव्हे. 'तुझ्याकडे हात आणि माझ्याकडे भात!'

खायचे आपण असते पण ईश्वराला दाखवून. ईश्वर जर काही खातच नसेल तर त्याला दाखवण्याची तरी काय गरज आहे? ते यासाठी की जर त्या अन्नात दोष असेल तर तो ईश्वर ग्रहण करतो. ईश्वर दोषग्राही आहे. त्याला चांगले देण्याची गरज नाही. त्याला आपले दोष, दुर्गुण हवे असतात.

निसर्ग आणि परमात्मा या दोहोंत एक समान गुण आहे. आपण कोणतीही दूषित वस्तू निसर्गाला अर्पण केली तर तो ती वस्तू परिशुद्ध करून आपल्याला परत करतो. फुलझाडाला आपण खत घालतो, ते सुगंधी नसते. दुर्गंधयुक्त पाणीही आपण फुलझाडाला देतो. परंतु त्यावर उमलणारी फुले दुर्गंधी नसतात, ती सुगंधित असतात. उसाच्या शेतात आपण गटारगंगा ओततो, तरीही उसाचा रस मात्र अत्यंत मधुर असतो. गटारगंगेसारखा नसतो. गटाराचे पाणी आपण पिऊ शकत नाही, हुंगणेही शक्य नाही. पण तेच पाणी पिऊन ऊस मात्र गोड रस देतो. आपण तो आवडीने खातो, पितो. तुम्ही दुर्गंध देता त्याचे परिमार्जन करून निसर्ग तुम्हाला सुगंध देतो. तुम्ही नीरस देता, तो तुम्हाला सुरस देतो.

निसर्ग अर्थात् प्रकृती हा परमात्म्याचा एक अंश आहे. 'शिवजगन्मयस्थला'त आपण याविषयी ऐकले आहे. पृथ्वी हा परमात्मा आहे, तुम्ही घाल ते ती शुद्ध करते. परमात्मा जलस्वरूप आहे. तो सारे काही धुवून स्वच्छ करतो. तुम्ही घाल ते परिशुद्ध करणे हा प्रकृतीचा गुण आहे. तोच गुण परमात्म्याच्या ठिकाणी आहे. वाइटातली वाईट वस्तू शुद्ध करून तो आपल्याला परत करतो. ईश्वराला नैवेद्य दाखवण्याचे कारणदेखील हेच आहे. मनुष्य अनेक प्रकारची पापे करतो. चोरी करतो, खोटे बोलतो, कोणाची वंचना करतो, भल्याबुऱ्या मार्गाने द्रव्यार्जन करतो. त्या द्रव्याने विकत घेतलेले अन्न तो जेव्हा खातो तेव्हा त्याचे मनदेखील दूषित होऊन जाते. त्या दूषित अन्नाला शुद्ध करण्यासाठी ईश्वराला नैवेद्य दाखवला जातो. अन्नमधला दोष ईश्वर सेवन करतो आणि निर्दोष अन्न आपल्याला देतो.

अन्नातला सर्वांत मोठा दोष म्हणजे ममत्व. 'हे माझे आहे' ही भावना. प्रत्येक वस्तूमधील ममत्वभाव हा सर्वांत मोठा दोष मानला जातो. ज्या क्षणी तुम्ही कमावलेली वस्तू ईश्वराला अर्पण करता त्या क्षणी तो त्यातील 'ममत्व' खाऊन टाकतो. तेव्हा त्या वस्तूवरील तुमचे नाव नष्ट होते, मालकी संपते, ती वस्तू म्हणजे 'ईश्वराचा प्रसाद' होते. अशा प्रसादाचे सेवन केले तर मन प्रसन्न होते.

आपले मन सदैव चिंताग्रस्त असते. दुधाच्या समुद्रावर जो राहतो त्याला गाय पाळण्याची, तिचे दोहन करण्याची जरूरी नसते. ज्याच्या स्नानासाठी आणि कपडे धुण्यासाठी दुधच दूध असते तो कशाला गाईची चिंता करील? त्याप्रमाणे जो सद्गुरूच्या चरणांजवळ निरंतर राहतो त्याच्या चालण्याबोलण्यातून आपल्याला ज्ञान प्राप्त होत असते. केवळ घरात बसून ज्ञानप्राप्ती होणार नाही. म्हणून गुरूचे सान्निध्य हा अलभ्य लाभ मानला जातो. ग्रंथ वाचो अथवा न वाचो, गुरुसंगतीत निरंतर राहणाऱ्या मनुष्याला ज्ञानप्राप्ती होतेच. बऱ्याच जणांना मुक्तीची चिंता असते. आपल्याला मुक्ती मिळेल की नाही? आचार्यांनी सांगितले आहे की, मुक्तीची चिंता करू नका.

अन्न हे पहिले ब्रह्म. अन्न परब्रह्म मानले जाते. अन्न नसेल तर ब्रह्मज्ञान होणार नाही. अन्नाला तुम्ही ईश्वर माना, असे आचार्य सांगतात. स्वयंपाक केल्यानंतर अन्नब्रह्माची पूजा केली जाते. पूर्वी प्रत्येक घरी केली जात असे. आजदेखील जेथे भंडारा असतो, अन्नदान होते तेथे केली जाते. घरात अन्न शिजवल्यावर त्याची पूजा करायला हवी. नंतर भोजन केले पाहिजे. परंतु तेवढा वेळ कुणाला आहे? जिथे इष्टलिंगाची पूजा करायला

आपल्याला वेळ मिळत नाही तिथे अन्नाची पूजा करायला कसा मिळणार? प्रथम अन्नब्रह्माची पूजा करावी. नंतर ते अन्न शिवार्पण केल्यावर ते अन्न 'अन्न' राहात नाही तर तो 'अन्नप्रसाद' होतो. म्हणून वचनकार सांगतात की, तुम्ही मुक्तीची चिंता कशाला करता? तुम्ही रोज जर प्रसाद सेवन केला तर मुक्तीची चिंता नको. इथे तर तुम्हाला रोजच प्रसाद मिळतो. 'महाप्रसाद घेतल्याशिवाय घरी जाऊ नये' अशी गोड विनंतीही केली जाते. तुम्ही एवढे भाग्यवान आहात. इथे मिळतो तो प्रसाद, घरी जाऊन तुम्ही जेवता ते अन्न. कारण घरी अन्नब्रह्माची पूजा होत नाही आणि ते अन्न ईश्वरार्पण देखील केले जात नाही. येथे तसे घडत नाही. प्रथम चुलीची पूजा केली जाते. नंतर अन्नाची पूजा केली जाते. ईश्वराला नैवेद्य दाखवल्यावर मग सर्वाना भोजन वाढले जाते. या साऱ्या क्रिया जर तुमच्या घरी घडल्या तर तुम्हालाही रोज 'महाप्रसाद' प्राप्त होईल.

आपल्या सिद्धान्ताप्रमाणे भोजन करणे हीदेखील एक पूजाच होय. जशी इष्टलिंगाची पूजा पवित्र भावनेने केली जाते त्याप्रमाणे पवित्र वस्त्रात एकाच ठिकाणी बसून भोजन घेतले पाहिजे. कसाही आला, कुठेही बसला, कसाही जेवला याला काही अर्थ नाही. नंतर म्हणतो की मनच शांत नाही, मनःस्थिती बरोबर नाही. कशी असेल? तुमची भोजनक्रिया जर व्यवस्थित नसेल तर तुमच्या मनात शांती नांदणार तरी कशी? अन्नाबद्दल पूज्य बुद्धी असावी. त्यामधला एक कणदेखील वाया जाता कामा नये. परंतु आधुनिक युगातले बुद्धिमान लोक मात्र ताटातले अर्धे अन्न खातात, अर्धे तसेच उष्टे टाकतात. ताटातले पूर्ण अन्न संपवले तर लोक आपल्याला अन्नच खायला मिळत नाही असे समजतील, अशी जणू त्यांना भीती वाटत असावी. लोकांच्या भीतीने भूक असली तरी असे लोक उपाशी राहतात. परंतु त्यांनी उष्टे टाकलेले अन्न ना त्यांच्या उपयोगी पडत ना इतरांच्या.

अन्नाच्या बाबतीत अशी अश्रद्धा असल्यामुळेच मनुष्य या प्रपंचात अधिकाधिक दुःखी झालेला दिसतो. म्हणून अन्नाबद्दल सदैव पूज्यबुद्धी असली पाहिजे. ही प्रसादिदीक्षा जो घेतो तो कधीही कोठेही खातपीत नाही. स्नान करून पूजा केल्यावरच तो अन्नग्रहण करतो. त्याच्यासाठी स्वयंपाक करणाऱ्या व्यक्तीनेही आधी स्नानपूजा करायला हवी. म्हणून बऱ्याच लोकांना दीक्षा घेण्याची भीती वाटते. परंतु तुम्हाला जी दीक्षा दिली जाते ती या प्रकारची नाही. साधी आहे. दिवसात केव्हाही स्नान करून इष्टलिंगाची पूजा केल्यावर त्याला अर्पण करून भोजन करावे. इष्टलिंगाला दाखविल्याशिवाय भोजन करू नये, एवढे एकच बंधन त्यामध्ये आहे.

एका व्यक्तीने प्रसादिदीक्षा घेतली होती. ही दीक्षा मोठी कठीण असते. भोजन करताना अन्नाचा एकही कण खाली पडू नये अथवा ताटामध्ये उरू नये. भोजन करताना तो रोज एक सुई जवळ घेऊन बसत असे आणि भोजन संपल्यावर ती सुई जागेवर नीट ठेवून देत असे. हा प्रकार पाहून पत्नीला मोठे आश्चर्य वाटत असे.

एके दिवशी तो गृहस्थ मरणासन्न अवस्थेत बिछान्यावर पडला होता. याच्या मृत्यूनंतर आपल्या मनातल्या शंकेचे निरसन कधीच होणार नाही या भीतीने पत्नीने त्याला विचारले, "नाथ, भोजन करण्यापूर्वी आपण रोज एक सुई जवळ ठेवत होता. आजपर्यंत आपण कधीही त्या सुईचा उपयोग केला नाही. मला कधीही ती सुई टोचली नाही किंवा स्वतःलाही कधी टोचून घेतली नाही. पण भोजन करताना सुई जवळ बाळगण्याचे प्रयोजन कोणते?"

पती म्हणाला, "जेव्हा माझ्या गुरूंनी मला प्रसादिदीक्षा दिली तेव्हा त्यांनी मला बजावले होते की, ही सुई घे आणि भोजन करताना ती जवळ बाळग. तुझ्याकडून अथवा तुझ्या पत्नीकडून चुकून जरी अन्नाचा एखादा कण खाली पडला तर या सुईने तो तत्काळ उचलून ग्रहण कर व तत्क्षणी प्राणत्याग कर. प्रसादिस्थलात अन्न

हे परब्रह्म मानले जाते. चुकून जरी अन्नाचा कण खाली पडला तरी ती अन्नब्रह्माची अवहेलना झाली असे समजावे. माझ्या आयुष्यात माझ्याकडून आणि तुझ्याकडून असे काही घडले नाही. म्हणून त्या सुईचा उपयोग कधीही करावा लागला नाही.”

आपल्या सिद्धान्तात अन्नाबद्दल एवढी श्रद्धा बाळगण्याची परंपरा आहे. परंतु आज मात्र ही परंपरा बदलली आहे. पशूप्रमाणे इकडेतिकडे हिंडत-फिरत हातात प्लेट घेऊन भोजन केले जाते. हे आपल्या सिद्धान्ताविरुद्ध आहे. एकाच ठिकाणी बसून पवित्र भावनेने जशी पूजा केली जाते तसे अन्नाबद्दल श्रद्धा बाळगून भोजन केले पाहिजे. असे केले तरच तुम्ही प्रसादी व्हाल, तुमचे मन प्रसन्न राहील.

शिवप्रसादं यद् द्रव्यं शिवाय विनिवेदितम्।

निर्माल्यं तत्तु शैवानां मनोर्नैर्मल्यकारणम्॥११.७॥

ईश्वराला वाहिलेले बेलफूल इत्यादींना ‘निर्माल्य’ म्हटले जाते. ‘अथ निर्माल्य विसर्जनम्’ असा मंत्र म्हटला जातो. हे निर्माल्य आपण कुठेही फेकून देतो. परंतु शास्त्रात सांगितले आहे की कुणाच्या पायाचा स्पर्श होणार नाही अशा ठिकाणी निर्माल्य फेकावे अथवा त्याचे सेवन करावे. शिवाला वाहिलेल्या बेलफूलाला अथवा पाण्याला कोणाचा पाय लागला तर तो मोठा दोष गणला जातो. ईश्वराच्या डोक्यावर वाहिलेली बेलफुले आपल्याही मस्तकावर धारण करावी, हुंगावी अथवा भक्षण करावी. म्हणून जे काही शिवाला अर्पण केले जाते ते जर मस्तकावर धारण केले, हुंगले, भक्षण केले, त्याविषयी आदरभाव दाखविला तर त्यामुळे आपले मन निर्मळ होते. मनाच्या प्रसन्नतेसाठी निर्मळ शिवज्ञान कारणीभूत होते आणि शिवज्ञानाला कारण शिवनिर्माल्य असते. तुमचे मन जर शुद्ध नसेल, ते प्रसन्न नसेल तर शिवज्ञान कसे प्रकाशणार? म्हणून रोज शिवप्रसाद घेणे मनाच्या प्रसन्नतेसाठी आवश्यक आहे.

मनाच्या प्रसन्नतेसाठी अन्नशुद्धीची आवश्यकता आहे. मन शुद्ध करायचे असेल तर अन्न शुद्ध केले पाहिजे. ईश्वरार्पण केल्यावरच अन्न शुद्ध होते आणि प्रसादान्नाच्या सेवनानेच मन प्रसन्न होते. असे प्रसादान्न सेवन करणारा पुरुषच ‘प्रसादी’ म्हणविला जातो, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन समाप्त करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

वीरशैव समाज भवन, नागपूर

३ सप्टेंबर १९९१

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

अन्नशुद्धया हि सर्वेषां तत्त्वशुद्धिरुदाहता।
विशुद्धमन्नजातं हि यच्छिवाय समर्पितम्॥
तदेव सर्वकालं तु भुञ्जानो लिंगतत्परः।
मनःप्रसादमतुलं लभते ज्ञानकारणम्॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, ११.९-१०)

मनुष्याच्या जीवनात मनःशांतीची नितांत आवश्यकता असते. आपण जे काही करीत असतो ते मनाच्या समाधानासाठी. लौकिक व्यवहार असो की आध्यात्मिक व्यवहार असो, सारी मनःशांतीसाठीच धडपड चाललेली असते. मनाच्या शांतीसाठीच काही लोक शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध या पंचविषयांच्या मागे लागतात, त्यांचा आश्रय घेतात. या पंचविषयांपासून सुख मिळावे अशी त्यांची धडपड असते. त्यातूनही जेव्हा शांती मिळत नाही तेव्हा आपल्याला मोठे नवल वाटते. ही शांती आहे तरी कोठे? ती कशी बरे मिळेल? असे प्रश्न आपल्याला छळतात.

शांती, समाधान आपल्या बाहेर नाही. तिचा शोध आत घ्यायला हवा. जेव्हा आपले मन अत्यंत निश्चल होते, त्याच्या ठिकाणी असलेली चंचलता शून्य होते तेव्हाच आपल्याला शांती मिळते. मनाची चंचलता नष्ट करण्यासाठी योगशास्त्रात आणि अन्य दर्शनशास्त्रांत वेगवेगळे उपाय सांगितलेले आहेत. परंतु आपल्या आचार्यांनी सर्वाना सुलभ असा उपाय सांगितला आहे. मनःशांतीसाठी ध्यान, धारणा आदी योगाभ्यास केला तरी आपला आहार शुद्ध नसेल तर काय उपयोग? गीतेत देखील भगवंतांनी सांगितले आहे:-

युक्ताविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा॥६.१७॥

योगी कोण? आणि योग कोणाला साधेल? तर भोजन किती आणि कसे करायचे हे जो जाणतो तो योगी. तुम्ही तर म्हणाल की, आम्ही भोजनात प्रवीण आहोत. काय काय खायचे आणि किती खायचे हे आम्हाला कोणी सांगायला नको. दिवसभर आमचे तेच काम असते. परंतु शास्त्रकार म्हणतात की, भोजन करायचे तुम्हाला माहित आहे, पण कसे करायचे, हे मात्र तुम्ही जाणत नाही. आपले पोट म्हणजे कचराकुंडी नव्हे. बरेचसे लोक पोटाला असेच समजतात. काहीही मिळाले, कुठेही मिळाले, कोणाचेही मिळाले की टाकले पोटात. रस्त्यावरची कचरापेटी आपली आहे असे कोणी म्हणत नाही. तिच्याविषयी कोणालाही ममत्व नसते. जे आपल्याला नको असते ते टाकायची एक जागा एवढेच. निरुपयोगी वस्तू तिच्यात लोक टाकतात. तिची स्वच्छता करण्याची चिंता कोणी करत नसतो. ते काम कॉर्पोरेशनचे. कचराकुंडी भरण्याचे काम मात्र आमचे. याप्रकारे बरेचसे लोक आपल्या पोटाला कचराकुंडी समजून वागतात. काय खावे? किती खावे? कुठे खावे? कधी खावे? याची चिंता कोणी करीत नाही. यामुळेच आपण अनेक प्रकारच्या रोगांनी ग्रस्त आहोत आणि

आपली मनःशांती गमावून बसलो आहोत.

मनःशांतीसाठी पहिले पथ्य आहे आहार. जेवढे कमीत कमी भोजन तुम्ही कराल तेवढे अधिकात अधिक दिवस जिवंत आणि स्वस्थ राहाल. आपण मात्र याच्या विपरीत वागतो. जास्त जेवणे चांगले. पाहुणा म्हणून कोणाच्या घरी आपण जातो तेव्हा यजमान आपल्याला जास्तीत जास्त खाऊ घालण्याचा प्रयत्न करतो. आपल्या देशातली ही एक चूकच. आतिथ्याच्या नावाने एक प्रकारचा वेडाचार हा! खाणारा 'नको नको' म्हणतो तरी त्याचा हात बाजूला करून त्याच्या ताटात वाढतात. आपल्याला कोणी कंजूस म्हणू नये या काळजीने. खाणारा बिचारा 'नको हो' असे कळवळून म्हणत असतो, तर यजमान त्याला 'नाही नाही आणखी थोडे' असे दम देऊन सांगत असतो. अखेर पोट हे पोटच असते. त्याला हवे तेवढेच दिले पाहिजे. जर अधिक दिले तर पोट हळूहळू आपले काम बंद करील. अजीर्ण होईल. पोट एकदा बिघडले की सर्व रोगांना आमंत्रण! तुमचे पोट चांगले, तर समजा सर्व काही ठीक आहे आणि पोट बरोबर नाही, तर समजा काहीच ठीक नाही.

भोजन करण्याचा एक विधी आहे. तुमच्या पोटात जेवढी जागा आहे ती अर्धी अन्नाने भरावी. उरलेल्या भागात निम्मे पाणी भरावे बाकी हवेसाठी मोकळी ठेवावी. आपण असे करीत नाही. अन्नाच्या जागी अन्न, पाण्याच्या जागेत अन्न आणि हवेच्या जागेतही अन्नच भरून घेतो. काही लोक दुसऱ्याच्या घरी इतके आकंठ खातात की घशात बोट घातले तर अन्नाचा स्पर्श होतो. खाता खाता माणसे मरतात. पण कमी खाऊन अधिक काळ जिवंत राहत नाहीत. आपल्याकडे एक धारणा आहे- 'दाने दाने पर लिखा हैं खाने वाले का नाम!' जन्माला आल्यापासून मरेपर्यंत किती खायचे याचे जणू गणितच ठरलेले असते. तुम्हाला आयुष्यभर लागणारे अन्न ईश्वराने वेगळे ठेवले आहे असे समजा. ते सारे अन्न तुम्ही भराभर खाऊन टाकले तर पुढे काय खाणार? कारण त्यानंतरच्या एकाही दाण्यावर तुमचे नाव लिहिलेले नाही. त्यापुढे मृत्यू हाच एक पर्याय. म्हणून जो जास्त जेवतो तो लवकर मरतो असा याचा सरळ अर्थ आहे. यासाठी कमीत कमी जेवावे आणि जे खायचे ते शुद्ध असावे, अशी काळजी घ्यायला हवी.

अन्न शुद्ध तेव्हाच होते जेव्हा तुम्ही ते ईश्वराला अर्पण करता. जेव्हा अन्न 'प्रसाद' होते तेव्हा. अन्न आणि प्रसाद यांत फरक आहे. थोड्या अन्नाने आपण तृप्त होत नाही, ते भरपेट हवे. परंतु प्रसाद थोडा असेल तरी आपण तृप्त होतो. तो पोटभर खात नाही. तुम्ही कोणाच्या लग्नसमारंभात गेलात आणि तेथे तुम्हाला कमी जेवण मिळाले तर तुम्ही यजमानाला शिव्या घाल. एखाद्या मंदिरात वा मठात तुम्ही गेलात आणि प्रसाद म्हणून तुम्हाला थोडे अन्न मिळाले तरी ते तुम्ही आनंदाने खाता. आज प्रसाद मिळाला म्हणून तुमचे मनदेखील प्रसन्न होते. प्रसाद तुम्हाला पोटभर मिळालेला नसतो, परंतु त्यामुळे मिळालेली तृप्ती कमी नसते, ती भरपूर असते. कमीत कमी मिळाल्यावर देखील पूर्ण तृप्ती करणे हे प्रसादाचे वैशिष्ट्य आहे. महास्वामीजींचा प्रसाद म्हणून साखरेचे दोनच दाणे तुम्ही ओंजळीत घेता पण त्यामुळे तुमचे मन किती तृप्त होते! प्रसादामुळे जेवढे समाधान, तृप्ती मिळते तेवढी दुसऱ्या कोणत्याही पदार्थांमुळे मिळत नाही.

आचार्यांनी यासाठी सोपा उपाय सांगितला आहे. तुम्ही जे काही सेवन कराल ते आपल्या इष्टलिंगाला अर्पण करून नंतर सेवन करा. गळ्यात इष्टलिंग धारण करण्याचे हेदेखील एक कारण आहे. तुम्हाला खूप भूक लागली. इष्टलिंगाला नैवेद्य दाखविण्याइतका वेळ तुम्हाला नाही. तरी ताटातून तुमच्या तोंडापर्यंत घास जाताना, गळ्यातील इष्टलिंगाला नैवेद्य दाखविल्याप्रमाणे जातो. ईश्वर समजून घेतो. तो एवढा उदार आहे की, तुम्ही

नैवेद्य दाखविला नाही तरी आपल्याला समर्पित करूनच तो अन्न खात आहे असे तो समजतो. हेच तुम्ही भावनापूर्वक केले तर? तर त्याचे चांगले फळ मिळेल.

पूजेनंतर अन्न, औषधी वा जो कोणता पदार्थ तुम्ही ग्रहण करणार असाल तो इष्टलिंगाला अर्पण करूनच ग्रहण करावा. असे केल्यावर तो प्रसाद होतो.

आत्मभोगाय नियतं यद्यद् द्रव्यं समाहितम्।

तत्तत् समर्प्य देवाय भुंजीतात्मविशुद्धये॥११.११॥

ईश्वराला अन्न समर्पित करून सेवन करण्याचा लाभ कोणता? तर त्यामुळे मनःशुद्धी होते. अन्नाचा सूक्ष्म परिणाम म्हणजे मन. शुद्धान्नाच्या सेवनाने मन शुद्ध होते, प्रसन्न होते, पुष्ट होते. मनाची प्रसन्नता हे ज्ञानाचे कारण होय. आपल्याला ज्ञानाची आवश्यकता आहे. अज्ञानामुळेच जीव नाना प्रकारची दुःखे भोगत असतो. त्याला ज्यावेळी आत्मस्वरूपाचे ज्ञान होईल त्यावेळी त्याला लाभणाऱ्या अपार शांतीची तुलना अन्य पदार्थांमुळे मिळणाऱ्या शांतीशी करता येणार नाही. स्वर्गसुख अथवा वैकुंठात मिळणारी सुखे ज्ञानी पुरुषाला मिळालेल्या आत्मसुखाच्या लेशाएवढीही नसतात, असे शास्त्रात सांगितले आहे. आत्मसुख हे अत्यंत श्रेष्ठ सुख आहे. ते मिळण्याची पहिली पायरी म्हणजे प्रसादसेवन ही होय.

आपल्याला स्थूल आणि सूक्ष्म अशी दोन शरीरे असतात. त्या दोन्हींचे आरोग्य सांभाळणे जरूरीचे असते. स्थूल शरीरात बिघाड झाला तर सूक्ष्म शरीरातदेखील बिघाड होतो आणि सूक्ष्म शरीरात बिघाड झाला तर स्थूल शरीरात बिघाड होतो. असा दोन्ही शरीरांत परस्परसंबंध आहे. स्थूल व सूक्ष्म शरीरे एकमेकांना प्रभावित करीत असतात. स्थूल शरीरात रोग निर्माण झाला तर मन बेचैन होते. तुमच्या मनात काम, क्रोध आदी मानसिक विकार उत्पन्न झाले तर त्यामुळे तुमचे स्थूल शरीर बेचैन होते. अशी दोन्ही शरीरे परस्परावलंबी आहेत. प्रसादसेवनाने दोन्ही शरीरांचे स्वास्थ्य टिकून राहते, वृद्धिंगत होते. जो नित्य प्रसादसेवन करतो त्याचे आरोग्य सुधारते आणि अंतःकरणदेखील शुद्ध होते.

आरोग्यकारणं पुंसामन्तःकरणशुद्धिदम्।

तापत्रयमहारोगसमुद्धरणभेषजम्॥११.१३॥

या जगात जन्माला आलेल्या प्रत्येक जीवामागे तीन ताप लागलेले आहेत. आध्यात्मिक ताप, आधिभौतिक ताप आणि आधिदैविक ताप. हे तापत्रय होत. याला 'महाज्वाला' असेही म्हटले जाते. हे तीन प्रकारचे अग्नी आहेत. ते माणसाला नेहमी जाळत असतात. जोपर्यंत सूक्ष्म आणि स्थूल शरीरे आहेत तोपर्यंत कोणत्या ना तापाने मनुष्य ग्रस्त असतो. रस्त्यावर कोणी ओळखीचा चेहरा दिसला की आपण पहिला प्रश्न विचारतो,

“कसं काय ठीक आहे ना? प्रकृती काय म्हणते?”

मुलेबाळे कशी आहेत? हा प्रश्न नंतर. प्रथम प्रकृतीची, आरोग्याची चौकशी. माणसाला चौकशीची अन् ताप ठरावीक उत्तर देण्याची सवयच पडली आहे.

“कसं काय? प्रकृती कशी आहे?”

“ठीक आहे. उत्तम.”

“कोठे निघालात?”

“दवाखान्यात.”

आरोग्य ठीक असेल तर दवाखान्यात कशाला जातो? तर आपल्याला ही सहज सवय पडली आहे. हा एक शिष्टाचार पडून गेला. पत्रात देखील ‘क्षेमकुशल’ लिहिण्याची प्रथा आहे. परंतु पत्रात आजारीपणाच्या कथा असतात. दोन्हीचा काय संबंध? हीदेखील सवयच.

यावरून हे सिद्ध होते की जोपर्यंत शरीर आहे तोपर्यंत त्यात कोणतातरी रोग दडलेला असतोच. म्हणून तर आपण सर्वप्रथम आरोग्याची चौकशी करीत असतो. रोगाविना शरीर असतच नाही. बाह्यतः काही रोग दिसत नसला तरी भूक आणि तहान हे रोग शरीरात असतात, असे शंकराचार्यांनी म्हटले आहे. भूक आणि तहान हे एक प्रकारचे रोगच आहेत. त्यांची औषधे अन्न आणि पाणी.

आध्यात्मिक, आधिभौतिक आणि आधिदैविक हे तिन्ही ताप माणसाला छळतात. परंतु प्रसादसेवनाने या तापत्रयापासून मुक्ती मिळते. प्रसादसेवनाने आपली बुद्धी सात्त्विक होते. ‘सत्त्वात् संजायते ज्ञानम्’ असे भगवंतांनी सांगितले आहे. ज्ञान कोणाला प्राप्त होते? बरेच लोक प्रवचन ऐकायला येतात. हजार लोक प्रवचन ऐकतात. त्या सगळ्यांना ज्ञान प्राप्त होते का? तसे घडत नाही. हजारात जो सात्त्विक असतो त्याला ज्ञान लाभते. सात्त्विक कोण असतो? तर इथे बसल्यापासून निघून जाईपर्यंत ज्याच्या मनात इतर कोणताही विचार येत नाही आणि जो तन्मय होऊन ऐकतो तो सात्त्विक. घर, दार, शेती, धंदा, भांडणे इत्यादी विचारांपासून तो अलिप्त असतो. येथे बसून जो इतर विचारांनी ग्रासलेला असतो तो सात्त्विक नव्हे. तो येथे येण्यासाठी निघतो तेव्हा सात्त्विक असतो. येथे येऊन बसल्यावर राजस बनतो. कारण त्याच्या मनात सांसारिक विचारांची गर्दी होते. काहीजण येथे आल्यावर छानपैकी झोप काढतात. काही जणांना घरी गोळी घेऊनदेखील झोप येत नाही. पण प्रवचन ऐकताना मात्र छान झोप येते. आरती सुरू होते तरी ते भाग्यवान निद्रासुखातच रमलेले असतात. येथे येऊन झोपणेदेखील चांगलेच.

गावात एक प्रवचनकाराचे प्रवचन रोज चालू होते. प्रवचनासाठी सारा गाव लोटायचा. एक मनुष्य मात्र काही केल्या येत नसे. सगळा गाव येतो, परंतु एकजण येत नाही हे समजल्यावर प्रवचनकाराचा अहंकार दुखावला. त्याने त्याला बोलावणे पाठवले. तरी तो आला नाही.

दुसऱ्या दिवशी प्रवचनकार त्याच्या घरी गेला. इकडच्या तिकडच्या गप्पा मारल्या. हळूच ‘प्रवचनाला का येत नाही?’ अशी चौकशी केली. त्याने ‘फार कामे आहेत. येणे जमत नाही.’ असे उत्तर दिले.

प्रवचनकाराने त्याला हॉटेलात नेऊन खाऊपिऊ घातले. त्याचे तेवढ्यापुरते ऐकायला लावणे हे अन्नाचे वैशिष्ट्य आहे. ‘चला याने खाऊ घातले, जाऊया रात्री’ असा विचार करून त्या गृहस्थाने होकार दिला.

रात्री प्रवचन चालू झाले. त्यावेळी सर्वांबरोबर कधीही न येणारा तो गृहस्थदेखील येऊन बसला. प्रवचनकाराला बाजी मारल्याचा आनंद झाला. त्याने रसाळ प्रवचन केले. प्रवचन संपल्यावर सारे लोक उठून निघाले तेव्हा त्या गृहस्थाला प्रवचनकाराने मुद्दाम थांबवून घेतले आणि म्हणाला,

“तुम्ही आलात याचा मला खूप आनंद झाला.”

“मला देखील खूप आनंद झाला.” तो गृहस्थ म्हणाला.

प्रवचनकार मनोमन सुखावला. त्याने खुशीने विचारले, “माझ्या प्रवचनातला कोणता भाग आवडला तुम्हाला?”

तो गृहस्थ गोंधळून म्हणाला, “तुमच्या प्रवचनात काय होतं ते माहीत नाही. पण इथे आल्यावर इतकी छान झोप लागली की तशी घरी कधीच येत नाही.”

प्रवचनकाराने कपाळावर हात मारून घेतला.

प्रवचन ऐकायला खूप लोक येतात. काहीजण राजस असतात. इथे बसून मनाने घरी, शेतात, परगावी कुठेही जातात, इथे बसून व्यापार करतात, स्वयंपाक करतात. असे विचार येथे बसून मनात येत असतील तर आपण राजस आहोत, सात्त्विक नाही असे निःशंकपणे समजावे. येथे बसून झोप आली तर समजावे की आपण तामस, तमोगुणी आहोत आणि आध्यात्मिक प्रवचनात तुम्ही तन्मय होऊन रंगून गेलात तर समजा की तुम्ही पूर्ण सात्त्विक आहात. कमीअधिक प्रमाणात प्रत्येकजण सात्त्विक, राजस आणि तामस असतो. परंतु हे जाणून सुधारण्याचा प्रयत्न आपण करायला हवा.

वैराग्यसंपदो मूलं महानन्दप्रवर्धनम्।

दुर्लभं पापचित्तानां सुलभं शुद्धकर्मणाम्॥११.१५॥

पापी माणसाला मनःशांती मिळणे कदापि शक्य नाही. जे तन-मन-भावाने सत्कर्म करतात त्यांचेच मन परिशुद्ध होते आणि त्यांनाच मनःशांती लाभते. ईश्वराचा प्रसाद केवळ मानवासाठी नाही तर ब्रह्मादी देवता आणि महर्षीदेखील प्रसादाची इच्छा करतात. भागवतामध्ये एक सुंदर कथा आली आहे.

एकदा महान क्रोधी तपस्वी दुर्वास द्वारकेत गेले आणि रस्त्यावरून मोठ्याने ओरडत फिरू लागले,

“कोण आहे या नगरात माझे आतिथ्य करणारा? त्याने पुढे यावे.”

महर्षी दुर्वास म्हणजे प्रत्यक्ष क्रोधावतारच! त्यांचे आतिथ्य करण्याची कुणातच हिंमत नव्हती. साऱ्या लोकांनी पटापट दारे, खिडक्या बंद करून घेतल्या. तुझे आतिथ्य करणे नको आणि तुझा शाप घेणेही नको या विचाराने. परंतु नगराचा राजा श्रीकृष्ण समोर आणि आणि हात जोडून म्हणाला,

“भगवान, आपण माझ्या राजवाड्यात येऊन आतिथ्याचा स्वीकार करावा.”

दुर्वासांनी एक क्रोधपूर्ण दृष्टिक्षेप त्याच्यावर टाकला आणि म्हणाले, “जा माझ्यासाठी एक रथ घेऊन ये.” घोडे जुंपलेला रथ श्रीकृष्णाने आणताच ते रागावून म्हणाले, “एक घोडा असलेला रथ आण.” एक घोडा जुंपलेला रथ आणताच ते गरजले, “माझा रथ घोड्याने नव्हे तर तुझ्या पत्नीने ओढला पाहिजे.”

श्रीकृष्णाने तेही मान्य केले आणि रुक्मिणीला रथ ओढायला लावले. राजवाड्यात गेल्यावर स्नानपूजा झाली आणि दुर्वासांनी फर्मावले, “माझी पूजा संपताच मला तत्काळ दुधाची खीर खायला द्या. ती खीर उकळती हवी. थोडीदेखील गार झालेली चालणार नाही.”

उकळती खीर त्यांच्यासमोर आणली तेव्हा ते चिडून म्हणाले, “अशी खीर कुणी खाऊ शकतो? जा, तुझ्या सर्वांगावर ती लिंपून घे.” श्रीकृष्णाने त्याप्रमाणे केले. महर्षीने विचारले, “तू संपूर्ण शरीराला खीर लावलीस काय?”

“होय. परंतु तळपायाला मात्र लावली नाही. कारण तिथे लावल्यामुळे अन्नब्रह्माचा अपमान होईल.” श्रीकृष्ण उत्तरला.

महर्षी म्हणाले, “माझ्या दृष्टिक्षेपाने खिरीत मी सामर्थ्य ओतले आहे. सर्वांगाला ती खीर लावल्यामुळे तू

वज्रदेही झालास, परंतु पायाच्या तळव्याला न लावल्यामुळे तू तेथे मात्र कच्चा राहिलास. तुझा मृत्यू तळव्याकडून होईल.”

श्रीकृष्णाचा मृत्यू त्याप्रमाणे घडला. याप्रकारे भागवतादी ग्रंथांत प्रसादाचे माहात्म्य वर्णिले आहे. ब्रह्मादी देवतांना दुर्लभ असा हा प्रसाद सेवन केल्याने मनःशुद्धी होते. पान, फूल, फळ, जल, इ. काहीही ईश्वराला अर्पण करून त्याचा प्रसाद म्हणून स्वीकार केल्याने सर्व पातके नष्ट होतात.

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यच्छिवाय निवेदितम्।

तत्तत्स्वीकारयोगेन सर्वपापक्षयो भवेत्॥११.१७॥

एखादा भक्त ईश्वराला विचारू शकतो की, ‘भगवन् आपल्याला भोजनात कोणकोणते पदार्थ हवेत?’ आम्ही आधीच सांगितले होते की ईश्वर पदार्थभोगी नाही. काही लोकांना विशिष्ट पदार्थांची अत्यंत आवड असते. तशी ईश्वराला नसते. भक्तीने जे काही द्याल ते तो स्वीकारतो. वाळलेले झाडाचे पान असो की साधे सहज उपलब्ध असलेले पाणी. त्याला काहीही चालते. काही लोकांना घरी सण केला की त्या दिवशीच ईश्वराची आठवण येते. देवाला रोज नैवेद्य दाखविणार नाहीत. दाखवतील काय तर दूध आणि साखर. रोज दूधसाखर खाऊन त्याला मधुमेह होण्याची भीती जास्त. ईश्वराला काय फक्त मिठाईच आवडते? भाजी, भाकर, वरण त्याला चालत नाही काय? जर तुम्ही खाऊ शकता तर तोदेखील खाऊ शकतो. खरेतर त्याला कशाचीच जरूरी नाही. परंतु आपण काही खाण्याआधी त्याला नैवेद्य दाखवून खाणे हा एक विधी आहे. रोज साधा भाजीभाकरीचा नैवेद्य देवाला काय दाखवायचा? असा विचार काही लोक करतात आणि सणासुदीलाच बिचाऱ्या ईश्वराला नैवेद्य दाखवितात. आजवर झाले ते झाले. यानंतर मात्र स्वयंपाक झाल्यावर जे काही अन्न असेल ते देवघरातील देवाला आणि इष्टलिंगाला आधी अर्पण करा आणि मग त्याचे सेवन करा. ईश्वराचे नाव घेत घेत भोजन करावे आणि त्यावेळी इतर काही बोलू नये असे शास्त्रात सांगितले आहे. परंतु आमची सारी बडबड जेवतानाच होते. घरातील स्त्री नवरा जेवायला बसला रे बसला की आपल्या तोंडाचा पट्टा सुरू करते. घरात काय आहे, काय नाही... सगळ्या गोष्टी सांगून होतात.

भोजन हे एक प्रकारचे यज्ञकर्म आहे. यज्ञकुंडात समिधा आणि हविर्द्रव्ये मंत्रपूर्वक हवन केली जातात. आपल्या आत जठराग्री हे ईश्वराचेच रूप आहे. गीतेत भगवंतांनी म्हटले आहे की, प्राणिमात्रांच्या जठरातला वैश्वानर मीच आहे. आपले पोट हे कचराकुंडी नाही म्हणून प्रत्येक घास जणू जठराग्रीत हवन करित आहोत या भावनेने ईश्वरनाम घेत खाल्ला पाहिजे. असे घडले तरच आपले भोजन हे एक यज्ञकर्म होईल.

ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविः ब्रह्माग्रीं ब्रह्मणा हुतम्।

ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना॥

दुसऱ्याला जेवू घातल्यामुळे जसा पुण्यलाभ होतो तसाच स्वतः विधिपूर्वक भोजन केल्याने देखील होतो. आपल्या जठरात वसणाऱ्या वैश्वानररूपी परमेश्वराच्या तृप्तीसाठी मी हवन करित आहे, या भावनेने केलेले भोजनच यज्ञकर्म होय. क्रिया एकच असली तरी भावनेत बदल झाला तर क्रियेचा अर्थ बदलतो. ठार करणे ही क्रिया एकच असते. तथापि शत्रूंना ठार करणारा महावीरचक्राचा मानकरी ठरतो तर मनुष्याला ठार करणारा खुनी म्हणून फासावर लटकतो. क्रिया एकच असली तरी भावना वेगळी आहे. ईश्वरस्मरण करित एक यज्ञकर्म

म्हणून जर तुम्ही भोजन कराल तर त्याचा शुभ परिणाम लवकरच दिसून येईल. हा एक प्रयोग आहे. तो करून पाहिला तरच त्यांची सत्यता पटेल. येथे तुम्ही जे ऐकता ते थोडे तरी सोबत घेऊन जा. दक्षिणा म्हणून आम्हालाच देऊन टाकू नका. डोक्यात प्रवचन भरून घ्या आणि येथे ऐकाल त्याचा घरी जाऊन प्रयोग करा. तुम्हाला त्याचे फळ निश्चित मिळेल. 'खूप' ऐकले तर निदान 'थोडे' तरी करून पाहावे. या कानाने ऐकून त्या कानाने सोडू नये. ईश्वराने आपल्याला पाच ज्ञानेंद्रिये आणि पाच कर्मेंद्रिये दिली आहेत. ज्ञान आणि कर्म यांच्याकरिता सम प्रमाणात इंद्रिये दिली आहेत. ज्ञानासाठी पाच आणि कर्मासाठी चार अशी ही विभागणी विषम नाही. जेवढे ज्ञान असेल तेवढेच कर्म असावे. ज्ञान खूप आहे पण कर्मात ते अभिव्यक्त होत नसेल तर त्याचा उपयोग नाही. ज्ञान आणि कर्म यांची सांगड हवी. नुसते कर्म उपयोगाचे नाही. आपण काम करीत आहोत याचे ज्ञानदेखील हवे. ज्ञानशून्य कर्म घातक ठरू शकते.

'पंचतंत्रा'त एक कथा आहे. एका राजाने एक माकड पाळले होते. त्याचा माकडावर फार जीव जडला. जेवताना, झोपताना माकड सदैव राजासोबत असे. एकदा राजा झोपला असताना माकड पहारा देत होते. एक माशी राजाच्या तोंडावर बसली. माकडाने ते पाहिले. हाताने तिला हाकलले तरी ती पुन्हा येऊन बसली. 'राजाच्या तोंडावर बसू नकोस' असे माकडाने आपल्या भाषेत तिला सांगितले. पण तिला त्याची भाषा कळली नाही. शेवटी माकडाने चिडून तलवार उपसली आणि तिच्यावर वार केला. पण त्या वाराने राजाचाच चेहरा छिन्नविच्छिन्न झाला. तो मोठमोठ्याने ओरडू लागला. माकडाला माशीला मारायचे होते. परंतु आपण काय करीत आहोत याचे ज्ञान त्याला नव्हते. म्हणून त्याच्या कृतीने अनर्थ घडला. त्याप्रमाणे केवळ कर्म उपयोगाचे नाही तर कर्मासोबत ज्ञानदेखील हवे, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन समाप्त करीत आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

वीरशैव समाज भवन, नागपूर

४ सप्टेंबर १९९१

आशीर्वचन तिसरे

गुरुमाहात्म्यस्थल

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

आपल्या सिद्धान्ताप्रमाणे तीन आराध्ये असतात. गुरु, लिंग आणि जंगम. जेवढी श्रद्धा आपल्या इष्टलिंगावर असते तेवढीच आपल्या गुरुवर आणि ज्ञानोपदेश करणाऱ्या जंगमावर असली पाहिजे. वीरशैव संतकवी श्रीमन्मथस्वामींनी तर जन्मोजन्मी गुरु-लिंग-जंगमाची सेवा करण्याचे भाग्य लाभावे अशी इच्छा प्रदर्शित केली आहे.

गुरु आणि लिंग जंगमाची सेवा। देई मज देवा जन्मोजन्मी।।

या त्रिमूर्तीच्या सेवेसाठी अनेक जन्म घेण्याची तयारी त्यांनी दर्शवली आहे. गुरु-लिंग-जंगमांची सेवा करायची असेल तर मनुष्यजन्मच घ्यावा लागेल. मनुष्यजन्म हा अत्यंत श्रेष्ठ आहे. स्वतः श्रेष्ठ संत असताना

आणि पुनर्जन्माची शक्यता नसताना मन्मथस्वामींनी असे मागणे का मागितले असावे? तर जोपर्यंत आपण स्वतः समजावून सांगत नाही आणि आपल्या कृतीत ते उतरवत नाही तोपर्यंत लोकांना त्याचे आकलन होत नाही. म्हणून मन्मथस्वामींनी सेवेची इच्छा व्यक्त केली आहे.

आचार्य कोण? जो सर्व शास्त्रांचे अध्ययन करून लोकांना उपदेश देण्याअगोदर त्यांचा पूर्ण अनुभव घेऊन मग इतरांना ज्ञानोपदेश करतो तोच आचार्य होय. आपल्याकडे शिवाचार्य असतात आणि महाचार्यदेखील असतात. पंचपीठांच्या जगद्गुरूंना महाचार्य असे म्हटले जाते, तर त्या पीठांच्या शाखांवर अभिषिक्त झालेल्या स्वामींना शिवाचार्य असे म्हटले जाते. शिवत्व जाणून आपल्या आचरणाद्वारे जे लोकांना बोध करतात ते शिवाचार्य होत. मन्मथस्वामींचे व्यक्तिमत्त्व शिवाचार्यांप्रमाणेच होते. परमरहस्य इ. ग्रंथ आणि अभंग लिहून त्यांनी महाराष्ट्रात शिवभक्ती जिवंत ठेवली. म्हणून हा धर्म महाराष्ट्रात जिवंत राहिला.

मातृगर्भात असताना गुरूने जे इष्टलिंग प्रदान केले ते सदैव शरीरावर धारण करावे, त्याचा आणि शरीराचा कदापि वियोग होऊ नये, असे आपल्या सिद्धान्तात सांगितले आहे. आपल्या प्राणांप्रमाणेच ते अत्यंत प्रिय मानले पाहिजे. भक्ताला लिंगप्रसाद घेणे आवश्यक असते, त्याप्रमाणेच गुरुप्रसाद आणि जंगमप्रसादाची देखील आवश्यकता असते. म्हणून प्रसादिस्थलात गुरूचे आणि गुरुप्रसादाचे माहात्म्य वर्णिले आहे.

गुरेवात्र सर्वेषां कारणं सिद्धिकर्मणाम्।

गुरुरूपो महादेवो यतः साक्षादुपस्थितः॥११.१९॥

भारतीय संस्कृतीत गुरूला अत्यंत मानाचे स्थान दिलेले आहे. आपल्या आचार्यांनी सांगितले आहे:-

अप्रत्यक्षो महादेवः सर्वेषामात्ममायया।

प्रत्यक्षोगुरुरूपेण वर्तते भक्तिसिद्धये॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, ९.५४)

आपल्याला आपली भक्ती समर्पित करायची असते. परंतु जो मायाशक्तिविशिष्ट महेश्वर आहे तो सगळ्या भक्तांच्या समोर येत नाही. मग सामान्य जनांनी आपली भक्ती त्याला कशी समर्पित करावी? म्हणून आपले मायास्वरूप सोडून गुरूंच्या रूपात प्रत्यक्ष शिवच अवतीर्ण होऊन येतो. 'साक्षात् भर्गो नराकृतिः' असे आचार्यांनी म्हटले आहे. आपली आचार्यपरंपरा प्रत्यक्ष भगवान शिवापासून उत्पन्न झालेली आहे. रेणुकाचार्य, दारुकाचार्य, मरुळाराध्य, पंडिताराध्य आणि विश्वाराध्य हे पंचाचार्य प्रत्यक्ष शिवाच्या पंचमुखापासूनच प्रादुर्भूत झाले आहेत. महर्षी पतंजलींनी भगवान शिवाला या प्रपंचाचा आदिगुरू मानले आहे. जगातील सारे गुरू देहधारी असतात आणि त्यांचा जीवितकाल सीमित असतो. परंतु आदिगुरू भगवान शिवाला मात्र कालमर्यादा नाही. ते काळाचेही काळ असल्यामुळे त्यांना 'महाकाळ' असे म्हटले जाते.

काळ सर्वभक्षक आहे. 'कालो जगद्भक्षकः' असे एका सुभाषितकाराने म्हटले आहे. भोजनाच्या वेळी एका ताटात अनेक पदार्थ ठेवले जातात. मनुष्य आपल्या आवडीनुसार त्यातील पदार्थ खातो. कोणता पदार्थ खावा किंवा खाऊ नये या बाबतीत तो स्वतंत्र असतो, त्याप्रमाणे या जगातील यच्चयावत् प्राणिमात्र म्हणजे काळासमोरील भोज्य पदार्थच होत. तो आपल्या आवडीप्रमाणे त्यांचे भक्षण करतो. जन्मणाच्या प्रत्येकाचा मृत्यू अटळ असतो. जगाच्या पाठीवर आपण कुठेही गेलो तरी आपला मृत्यू चुकणे शक्य नाही.

एका राजाला पहाटे एक स्वप्न पडले. त्या स्वप्नात काळाकभिन्न पुरुष येऊन त्याला म्हणाला, “उद्या संध्याकाळी पाच वाजता तयार ा, मी तुला न्यायला येणार आहे.”

राजा दचकून जागा झाला. तो अत्यंत घाबरला. त्याने राजज्योतिषाला बोलावून घेऊन त्या स्वप्नाचा अर्थ विचारला.

ज्योतिषाने स्वप्नातला पुरुष म्हणजे मृत्यूच होय असे सांगितले. राजाने घाबरून त्याला विचारले की, “मी आता काय करू?” तेव्हा ज्योतिषी म्हणाला, “महाराज तुम्ही हे शहर सोडून दूर पळून जा.”

राजाने आपल्या पागेतील उत्तम घोडा निवडला आणि त्याच्यावर स्वार होऊन तो वेगाने दौडत निघाला. सायंकाळचे पाच वाजत आले. तो थकून घोड्यावरून खाली उतरला आणि एका झाडाखाली निवांत बसला. त्याला वाटले, आपण आपल्या राजवाड्यापासून इतके दूर आलो आहोत आणि मृत्यू तिथे राजवाड्यात शोधायला जाईल. त्याची आणि आपली गाठ पडणे शक्य नाही. सुटलो एकदाचे आपण!

इतक्यात त्याच्या पाठीवर कुणीतरी थाप मारली. राजा वळून पाहतो तो स्वप्नातला काळपुरुष समोर प्रत्यक्ष उभा. राजाने घाबरून विचारले, “यावेळी तुम्ही राजवाड्यात जाणार होता ना? मग इथे कसे आलात?”

“महाराज,” काळपुरुष उत्तरला, “तुमची आणि माझी भेट याच ठिकाणी पडणार होती. तुम्ही राजवाड्यापासून इथपर्यंत कसे याल? याचीच मला चिंता होती. पण ते काम तुमच्या घोड्याने केले आहे. चला, आता निघूया.”

आणि शेवटी राजाला काळपुरुषाबरोबर जावेच लागले.

आपण कुठेही गेलो तरी मृत्यूपासून आपली सुटका नाही. म्हणून या लोकाला ‘मृत्युलोक’ म्हणतात. इथले सारे जीवजंतु कुठेही बसलेले असले तरी ते मृत्यूच्या ताटातील पदार्थच होत. त्याला वाटेल तेव्हा तो ते खाऊन टाकणार. परंतु या मृत्यूचा देखील एक मृत्यू आहे. उपनिषदांत म्हटले आहे की, जो सर्वाना गिळून टाकणारा मृत्यू आहे तो स्वतःदेखील ईश्वराच्या समोरील ताटातील लोणच्याप्रमाणे होय. ‘मृत्युर्यस्योपसेचनम्.’ ताटातील लोणचे चाटून फस्त करावे त्याप्रमाणे तो मृत्यूला खाऊन टाकतो. तो काळाचाही काळ आहे अशा ईश्वराला शरण गेल्याने मृत्यूचे भय उरत नाही. शरीर केव्हातरी धराशायी होईलच. कारण तो त्याचा धर्म आहे. परंतु शरीराची आसक्ती नष्ट झाल्याने मृत्युभय वाटणार नाही.

आपला मृत्यू सात दिवसांनी होणार हे जेव्हा राजा परीक्षिताला समजले तेव्हा तो अत्यंत सुरक्षित स्थळी जाऊन बसला. त्या काळात त्याला शुकमुनींनी भागवत ग्रंथ ऐकवला. एक दिवस झाला, दोन दिवस झाले. जसजसा मृत्यू समीप येऊ लागला तसतसे परीक्षिताचे डोळे अश्रूंनी भरून वाहू लागले. असे सहा दिवस लोटले. शुकमुनींना वाटले की, याला आता भागवत ऐकविण्यात अर्थ नाही. म्हणून त्यांनी राजाला एक कथा सांगितली.

एक चक्रवर्ती सम्राट शिकार करता करता अरण्यात वाट चुकला. रात्र झाली. त्याला दूरवर प्रकाश दिसला. त्याने जवळ जाऊन पाहिले. ती एक झोपडी होती. दार ठोठावल्यावर आतल्या मनुष्याने दार उघडले. त्याने राजाला पाहताक्षणीच ओळखले आणि नमस्कार केला. राजा म्हणाला, “येथे माझी रात्रभर राहण्याची व्यवस्था होईल का? सकाळी उठून मी निघून जाईन.”

“होय महाराज अवश्य होईल.” तो मनुष्य उत्तरला आणि त्याने राजाला आत घेतले. झोपडीत सर्वत्र

रक्तमांसाचा चिखल पडलेला होता आणि फक्त एकच मनुष्य झोपू शकेल एवढीच जागा मोकळी होती. तो मनुष्य म्हणाला, “महाराज, आपण आत झोपा. मी बाहेर झोपतो.”

रक्तमांसाचा चिखल आणि असह्य दुर्गंधी यांमुळे राजाला झोप येईना. त्याने बाहेर झोपलेल्या मनुष्याला विचारले, “एवढ्या दुर्गंधीत तुला झोप तरी कशी येते?”

“महाराज, आम्हाला याची इतकी सवय झाली की आमच्या नाकाला दुर्गंधीची जाणीवच होत नाही. पण तुम्हाला झोप येत नसेल तर झोप येण्याचे औषध माझ्याजवळ आहे ते थोडे घेणार का?”

राजाने होकार देताच त्याने बाटली बाहेर काढली आणि त्यातले पेय राजाला दिले. ते प्यायल्यावर राजा बेहोष झाला आणि निवांत झोपला. दिवस उगवला तरी राजा झोपेतच. दुपार उलटली तरी राजा उठायला तयार नाही. शेवटी त्या मनुष्याने राजाला उठवले. राजा नशेतच होता. त्याने उलट विचारले, “तू कोण आणि ही झोपडी कुणाची? ही माझीच आहे. मी इथून जाणार नाही.”

ही कथा सांगून शुकमुनींनी परीक्षिताला विचारले, “महाराज, दुसऱ्याच्या झोपडीत जाऊन त्या झोपडीवर हक्क गाजविणारा हा राजा आपल्याला कसा वाटतो?”

“महामूर्ख!” परीक्षित उत्तरला.

“महाराज,” शुकमुनी म्हणाले, “हा राजा दुसरा तिसरा कुणी नसून आपणच आहात. ही तर आपलीच कथा आहे. जीवात्म्याच्या भोवती राहणारे शरीर हे अस्थिमांसरक्ताचेच असते. हे शरीर त्याचे नाही, तरीदेखील ते सोडायला तो तयार नसतो.”

परीक्षिताला आपली चूक उमगली आणि त्याच्या मनात विवेक जागा झाला.

शरीरातले चैतन्य म्हणजे आत्मा. तो कधी मरत नाही. अग्रीत जाळला जात नाही, शस्त्राने मारला जात नाही आणि वायूने शोषला जात नाही. अशा या अमर चैतन्यतत्त्वाचे ज्ञान म्हणजे आत्मज्ञान. या आत्मज्ञानाच्या प्राप्तीसाठी श्रीगुरूची अत्यंत आवश्यकता असते. जीवांचा उद्धार करण्यासाठी, त्यांना मुक्तिमार्ग दाखविण्यासाठी मायाशक्तिविरहित होऊन प्रत्यक्ष शिवच गुरुरूपाने भूतलावर अवतीर्ण होतो. तो सामान्य मनुष्याप्रमाणे दिसतो पण प्रत्यक्ष शिवच असतो, असे आचार्य सांगतात:-

हस्तपादादिसाम्येन नेतरैः सदृश्यं वदेत्।

आचार्यं ज्ञानदं शुद्धं शिवरूपतया स्थितम्॥११.२२॥

गुरूत आणि आमच्यात काय फरक आहे? आम्हाला दोन पाय आहेत, त्यांनाही दोनच पाय आहेत. आम्ही खातो, तेही खातात. आम्ही झोपतो, तेही झोपतात. फरक आहे कुठे? शारीरिक दृष्टीने गुरू आणि आपण यांच्यात काही भेद दिसत नसला तरी त्यांच्याठायी असलेले ज्ञान आणि भावना आपल्या ठिकाणी नसते.

‘गुणाः पूजास्थानं गुणिषु नच लिंगं नच वयः’ असे एका सुभाषितकाराने म्हटले आहे. जगातील प्रत्येक मनुष्याला आपण पूज्य व्हावे असे वाटते. परंतु केवळ शरीर हे पूजायोग्य नाही, तर मनुष्याचे गुण पूजनीय असतात. सदगुण नसलेली व्यक्ती पूज्य म्हणून गणली जाणार नाही.

आपण ज्या इष्टलिंगाची पूजा करतो ते लिंग शिलेपासून निर्माण झालेले असते. शिलेत जे गुण असतात ते जिवंत माणसाच्या ठिकाणी देखील सापडणे अवघड आहे. एक सुभाषितकार म्हणतो:-

न द्विषन्ते न याचन्ते परनिंदां न कुर्वते।
अनाहुता नचायान्ति तेनाश्मानोपि देवताः॥

दोन देवता एका ठिकाणी बसल्यावर द्वेष करीत नाहीत. परंतु दोन माणसे एका ठिकाणी आली तर एकत्र बसू शकत नाहीत. परस्परांचा मत्सर करतील. देव कशाचीही याचना करीत नाही. त्याने जर तुम्हाला काही मागितले तर तुम्ही त्याला घराबाहेर काढाल. याचना न करण्याची वृत्ती जर तुमच्याठायी दृढ झाली तर तुम्ही ईश्वरच व्हाल. देव कोणाला काही मागत नाही. तो कोणाची निंदा करीत नाही. बोलावल्याशिवाय कोणाच्या घरी जात नाही. हे गुण आहेत म्हणून तो पूजनीय आहे. गुरू आणि सामान्य माणूस यांच्यामध्ये असा फरक असतो. जो लौकिक सुखाचा त्याग करून समाजोद्धारासाठी, धर्मजागृतीसाठी जीवन समर्पित करतो तो श्रीगुरू होय.

ईश्वराची दोन रूपे आहेत. सगुण आणि निर्गुण. ईश्वराचे सगुण रूप म्हणजे श्रीगुरू. त्याचे निष्कल, निर्गुण रूप म्हणजे परशिव. निष्कल रूपापर्यंत पोहोचण्यासाठी त्याच्या सगुण रूपाची उपासना करावी लागते. गुरू हाच शिव होय आणि शिव हाच गुरू होय. म्हणून गुरू आणि शिव यांच्यात भेद मानू नये. गुरू नसेल तर इष्टलिंग नाही. मंत्र नाही, विभूती नाही, पादोदक आणि प्रसाद नाही. गुरू नसेल तर अष्टावरणाची प्राप्ती होणार नाही. लौकिक सुखासाठी संपत्तीची आवश्यकता असते, त्याप्रमाणे आध्यात्मिक जीवनात प्रगती होण्यासाठी श्रीगुरूची नितांत गरज असते.

आचार्यस्यावमानेन श्रेयःप्राप्तिर्विहन्यते।

तस्मान्निःश्रेयसप्राप्त्यै पूजयेत् तं समाहितः॥११.२३॥

गुरूची अवहेलना कधीही करू नये. मान देणे शक्य नसेल तर देऊ नये, परंतु त्यांचा अपमान करू नये. त्यामुळे शिवाचा अपमान केल्यासारखे होईल. त्याचा अपमान केला तर या जगात आपल्यासाठी कोठे जागा आहे? शिव आपल्यावर रुष्ट झाले तर गुरू त्यापासून आपले रक्षण करू शकतात. परंतु गुरू आपल्यावर रुष्ट झाले तर मात्र शिवदेखील आपले रक्षण करू शकणार नाहीत.

आपल्या ठिकाणी गुरूभक्ती उत्पन्न झाली नसेल तर शिवभक्तीही उत्पन्न होणे शक्य नाही. म. बसवेश्वर म्हणतात- 'शिवपथवनरिवडे गुरुपथवे मोदलु.' शिवज्ञानप्राप्तीसाठी गुरूकडे प्रथम जावे लागते. म्हणून अष्टावरणात गुरूला प्रथम स्थान दिले आहे. वीरशैवांनी गुरू, लिंग आणि जंगम यांना एकरूप मानावे. कपाळावर सदैव भस्म धारण करावे. शिवब्रह्माचे रूप असे इष्टलिंग गळ्यात धारण करावे. रोज न चुकता इष्टलिंगाची पूजा करावी. गुरुपादोदक, लिंगपादोदक व जंगमपादोदक प्राशन करावे. इष्टलिंगाला नैवेद्य दाखविल्याशिवाय भोजन करू नये. असे केल्यामुळेच वीरशैवाचा जन्म सफल होईल, एवढे बोलून आजचे आशीर्वचन समाप्त करीत आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

वीरशैव समाज भवन, नागपूर

५ सप्टेंबर १९९१

लिंगमाहात्म्यस्थल

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

आज प्रसादिस्थलातील लिंगमाहात्म्याच्या विवेचनाला आरंभ करायचा आहे. ज्यावर आपली श्रद्धा असते, ज्याची आपण नित्य पूजा करतो त्याच्या माहात्म्याचे जर पूर्ण ज्ञान आपल्याला नसेल तर आपली भक्ती टिकणार नाही. लिंगाची महिमा ज्ञात असेल तर त्यावरची आपली श्रद्धा अधिकाधिक दृढ होत जाईल. या आधी भक्तस्थलातील लिंगधारणस्थलात लिंगाचे माहात्म्य जगद्गुरू रेणुकाचार्यांनी वर्णिले आहे. मग या ठिकाणी लिंगाचे माहात्म्य पुन्हा येण्याची आवश्यकता काय? ज्यांचा प्रसाद सेवन केल्याने आपले मन अत्यंत प्रसन्न होते असे गुरू, लिंग आणि जंगम यांची महती जाणून घेतल्यामुळे आपली श्रद्धा अधिक दृढ होते आणि श्रद्धापूर्वक प्रसाद सेवन केल्याने आपले मन निरंतर प्रसन्न राहते. याच उद्देशाने येथे लिंगमाहात्म्यस्थलाचा उपदेश केलेला आहे.

गुरुमाहात्म्ययोगेन निजज्ञानातिरेकतः।

लिंगस्यापि च माहात्म्यं सर्वोत्कृष्टं विभाव्यते॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, ११.२५)

गुरू आपल्याला लिंग प्रदान करतात. म्हणून त्यांची महती प्रारंभीच वर्णिली आहे. गुरू हा साक्षात् शिवच असून शिव आणि गुरू यांच्यात काहीही भेद नाही. गुरूचे हे माहात्म्य जाणल्याने आणि गुरुसन्निध्यात राहिल्याने शिष्याच्या मनात ज्ञानाचा उदय होतो. त्यामुळे आपले लिंग सर्वोत्कृष्ट आहे याची जाणीव शिष्याला होते.

शिवस्य बोधलिंगं यद् गुरुबोधितचेतसा।

तदेव लिंग विज्ञेयं शांकरं सर्वकारणम्॥११.२६॥

ज्या लिंगाची आपण पूजा करतो ते सर्वकारण आहे. या प्रपंचाच्या उत्पत्तीचे ते मूळकारण होय. लिंगाची व्याख्या अशी केली जाते- 'लीयते गम्यते यत्र जगदेच्चराचरम्।' चर आणि अचर असा प्रपंच ज्यापासून उत्पन्न होतो, ज्यात निवास करतो आणि शेवटी ज्यात विलीन होतो ते 'लिंग' होय. आगमशास्त्रात परमतत्त्वाला 'लिंग' असे म्हटले जाते, तर उपनिषदांत त्याच तत्त्वाला 'ब्रह्म' म्हणतात. वेदान्तात ज्याला 'ब्रह्म' म्हणतात त्यालाच 'सिद्धान्ता'त म्हणजे आगमशास्त्रात 'लिंग' असे संबोधिले जाते. निजगुणशिवयोगी म्हणतात की, लिंगतत्त्व जाणायचे असेल तर आगमांना शरण गेले पाहिजे. जर आगमांचे ज्ञान नसेल तर लिंगाचे माहात्म्य पूर्णत्वाने आपण जाणू शकणार नाही. त्यांनी सुरेख शब्दांत सांगितले आहे:-

आवमतदवरिवरू आगमवनुळिदु जगदादि लिंगवनु.

लिंग हे 'जगदादि' अर्थात् विश्वनिर्मितीच्या आधीपासून अस्तित्वात आहे. हे जाणण्यासाठी आगमांवाचून अन्य शास्त्रे उपयोगाची नाहीत. म्हणून वेदोपनिषदांत लिंगाविषयी थोडेच विवेचन आढळते. भगवान शिवांनी उपदेशिलेले जे अष्टावीस आगम आहेत, ज्यांना 'सिद्धान्त' असेही म्हटले जाते, त्यांमध्ये लिंगाविषयी अत्यंत

सुरेख वर्णन केलेले आढळते. आगम स्वतः शिवांनीच उपदेशिलेले आहेत. शिवाची जेवढी महिमा स्वतः शिव जाणतात तेवढी अन्य कोण जाणणार? तुम्ही कसे आहात हे तुम्हाला जेवढे माहित आहे तेवढे इतरांना कसे माहित असेल? एखाद्या सभेत वक्त्याचा परिचय कोणीतरी करून देतो. परिचय करून देणारा वक्त्यालाच विचारतो- 'तुमचा परिचय काय आहे? तुम्ही कधी जन्मलात? तुम्ही शिक्षण कोठे घेतले? तुम्ही कोणकोणत्या पदव्या संपादन केल्या?' आणि सर्व विचारून झाल्यावर प्रत्यक्ष सभेत परिचय करून देताना अर्धे विसरून जातो. म्हणून आपला खरा परिचय दुसरा कोणी करून देऊ शकत नाही.

शिवस्य तत्त्वं शिव एव वेत्ति।

शिवाची महिमा शिवच जाणतात. शिवानंतर त्यांची महिमा जाणणारा दुसरा कोण? तर सांगतात की, जो निरंतर शिवाच्या सान्निध्यात राहतो तो नंदी शिवाची महिमा जाणतो. एखाद्याचे व्यक्तिमत्त्व जाणून घेण्यासाठी आपण कधी कधी त्या व्यक्तीच्या अत्यंत जवळच्या माणसाकडून माहिती घेतो. म्हणून आगमशास्त्रांत शिवमाहात्म्य आधिक्याने प्रकट झालेले आहे.

लिंग कसे आहे? तर परमपवित्र. या जगात काही वस्तू पवित्र आहेत तर काही वस्तू अपवित्र आहेत. अशुद्ध वस्तू शुद्ध करण्यासाठी आपण पंचमहाभूतांचे साहाय्य घेतो. तुमचे कपडे मलिन झाले तर तुम्ही पाण्याने ते स्वच्छ करता. येथे तुम्ही पंचमहाभूतांपैकी जलतत्त्वाचे साहाय्य घेतले. भांडी मलिन झाली तर राख आणि पाण्याने स्वच्छ केली जातात. वस्तू वारंवार अपवित्र होऊन देखील पुन्हा शुद्ध केल्या जातात. रोज स्वच्छ धुतलेले कपडे घातले तर तुमची मनःस्थिती प्रसन्न राहते. परंतु एकदा कपडे शिवून अंगावर घातले आणि ते फाटेपर्यंत काढलेच नाहीत तर तुमची मनःस्थिती मलिन होणार.

मलिनैर्वस्त्रैर्नरः यत्र कुत्रापि निषीदति।

आपले कपडे मलिन असले तर आपण कुठेही बसू शकतो. बसायला चादर, सतरंजी अंधरण्याचे कारण नाही. ट्रकवर क्लिनर असतो. त्याचे कपडे किती मळलेले असतात ते आठवून पाहा. ट्रकची दुरुस्ती करताना किंवा जमिनीवर झोपताना त्याला अंधरूण लागत नाही. तो कोठेही सरळ पसरतो. कपडे मळतील अशी चिंताच त्याला नसते. त्याचे कपडे इतके मळलेले असतात की जमीन त्याचे कपडे अधिक मळवू शकत नाही. उलट त्याच्या कपड्यामुळे जमीन मळण्याचीच अधिक शक्यता असते. ज्याचे कपडे मलिन तो कोठेही बसू शकतो. परंतु ज्याचे कपडे स्वच्छ धुतलेले असतात, इस्त्री केलेले असतात, तो बसण्याआधी जागा स्वच्छ आहे काय ते पाहतो. नसेल तर तो उभ्या उभ्या प्रवचन ऐकतो किंवा हातरूमाल खाली अंधरून त्यावर बसतो. आपले कपडे अस्वच्छ करण्याकडे आपला कल नसतो. कपडे शुद्ध असतील तर शुद्ध जागेवरच बसण्याची इच्छा तुमच्या मनात निर्माण होते आणि कपडे अस्वच्छ असतील तर तुम्ही गलिच्छ ठिकाणावरही सहज बसू शकता.

जगातील काही वस्तू पुनःपुन्हा अपवित्र होतात. त्यांना पुनःपुन्हा पवित्र करावे लागते. परंतु लिंग हे कधीही अपवित्र होत नाही. आपल्या सिद्धान्तात सूतकांचा निषेध यासाठीच केलेला आहे. ज्याच्या शरीरावर इष्टलिंग असेल त्याला कोणतेही सूतक पाळावे लागत नाही. इष्टलिंगपूजेसाठी रजःसूतक, जननसूतक, मरणसूतक यांचा निषेध केलेला आहे. अन्य संप्रदायांत कोणाच्या घरात मृत्यू झाला तर काही काळ त्या घरी पूजापाठ केला जात

नाही. सूतक पाळले जाते. परंतु इष्टलिंगाची पूजा 'इष्ट' असल्यामुळे ती सदैव करावीच लागते. अशाप्रकारे इष्टलिंग परमपवित्र मानले जाते. काही लोक विचारतात की, स्मशानात जाताना इष्टलिंग घरी खुंटीवर टांगून ठेवावे का? परंतु तसे काहीही नाही. भगवान शिवाचे वास्तव्यच मुळी स्मशानात असते. 'स्मशानवासनिरतः पिशाचानुसहचरः' असे शिवाचे वर्णन केले जाते. जेवढ्या अमंगल वस्तू असतील तेवढ्या भगवान शिवाच्या सान्निध्यात मंगल होतात.

बरेच लोक मरणाला अमंगल मानतात. परंतु तेच मरण जर काशीत आले तर मंगल मानले जाते. 'काश्यां मरणान्मोक्षः।' कारण काशीत येणारे मरण मुक्तिदायक असते. म्हणून स्मशानात जाताना लिंग गळ्यातच घालावे. उठताना, बसताना, कार्य करताना सदोदित लिंग जवळच बाळगले पाहिजे, असे शास्त्र सांगते. लिंग हे परमपवित्र आहे. ते अमर आहे. त्याला कोणतेही मल आवृत करू शकत नाहीत. लिंग हे ब्रह्मसनातन आहे. त्याचे नाव शिव आहे. ते चिन्मय, प्रकाशमान आहे. ते आनंदरूप आहे. ते निरंकुश आहे. त्याच्यावर कोणाचेही शासन चालत नाही. त्यानेच प्रपंचाची निर्मिती केली आणि जीवांना ज्ञान देण्यासाठी वेदागमांचे सर्जन केले. ते ज्योतिर्मय आहे. ते ज्योतिर्लिंगाच्या रूपाने बाहेर आहे, आणि योगी लोकांच्या अंतरंगातही आहे. शरीरात तीन ठिकाणी ज्योतिर्लिंगाचे वास्तव्य असते.

आधारे कनकप्रख्यं हृदये विद्रुमप्रभम्।

भ्रूमध्ये स्फटिकच्छायं लिंगं योगी विभावयेत्॥६.४०॥

आधारचक्र, हृदय आणि भ्रूमध्य अशा तीन ठिकाणी ज्योतिर्लिंग आहे. आपण ज्या इष्टलिंगाची पूजा करतो त्याची कल्पना सर्वप्रथम कशी स्फुरली? ज्योती आपल्या मूलाधारात, हृदयात आणि भ्रूमध्यात असते. शिवयोग्यांनी त्याचा अनुभव घेतलेला आहे. कुणी हठयोगाने, कुणी राजयोगाने तर कुणी शिवयोगाने हा साक्षात्कार करून घेतला आहे. तुम्ही जर तळहातावरील इष्टलिंगाकडे सतत अनिमिष नेत्रांनी पाहण्याचा सराव केला तर हळूहळू तुम्हाला देखील इष्टलिंगाच्या भोवती प्रकाशवर्तुळ दिसू लागेल. हा अभ्यास अधिक दृढ होत गेला तर लिंगाऐवजी तेथे एक ज्योती दिसू लागते. हाच शिवयोग होय. जीवात्म्याचा परमात्म्याशी संबंध जोडणाऱ्या मार्गालाच 'योग' असे म्हणतात. हठयोग आणि राजयोग या मार्गांनी परमात्म्याची प्राप्ती होते. परंतु या योगापेक्षा शिवयोग हा अधिक सुलभ आहे. जी अंगुष्ठमात्र ज्योती आपल्या हृदयात निवास करते त्याच ज्योतीसारखे अंगुष्ठमात्र लिंग श्रीगुरू आपल्या तळहातावर देऊन सांगतात की, 'या लिंगाकडे अत्यंत प्रेमभावाने पाहत राहा.'

लिंगपूजा करण्याआधी लिंगाकडे अत्यंत प्रेमाने पाहिले पाहिजे. तुमच्या हाती हजार रुपये दिले तर त्याकडे तुम्ही किती प्रेमाने पाहाल! जेवण्याच्या आधी ताटातल्या खाद्यपदार्थाकडे मनुष्य मोठ्या प्रेमाने पाहतो आणि मग त्यावर ताव मारतो. प्रिय, मोद आणि प्रमोद या तीन वृत्ती आहेत. भुकेल्या मनुष्याला अन्न दिसले की त्याच्या मनात अन्नाविषयी प्रीती उत्पन्न होते. ही पहिली वृत्ती. त्यांच्या हातात अन्न आल्यावर त्याला मोद वाटतो आणि अन्नसेवनानंतर जी तृप्ती मिळते तोच प्रमोद होय. अन्नाकडे पाहिल्यावर जेवढे प्रेम तुम्हाला वाटते तेवढे लिंगाकडे पाहून वाटले तरी पुरेसे आहे. पण तुम्हाला तेवढा वेळ कुठे आहे? पूजा घाईघाईने करायची आणि भोजन मात्र सावकाश करायचे ही तुमची सवय. मनुष्य यात्रेला गेला तरी देवदर्शन घाईघाईने उरकतो

आणि नंतर यात्रेतील फालतू गोष्टी पाहण्यात भरपूर वेळ घालवतो. जे लवकर उरकायचे ते तुम्ही निवांत करता आणि जे निवांतपणे करायचे ते मात्र घाईने करता. यावरून तुमचे प्रेम कशावर आहे हे लक्षात येते. ज्यावर मनुष्याचे प्रेम अधिक असते त्याच्यासोबत मनुष्य अधिक वेळ घालवतो. कुणाचे प्रेम पैशावर, कुणाचे प्रेम मुलाबाळांवर. ज्यावर प्रेम असते त्याच्याशिवाय जगणे अशक्य वाटते. सांसारिक वस्तूंवरील प्रेम लिंगाकडे वळवले तर तीच भक्ती होते.

एक मनुष्य एका महात्म्याकडे जाऊन म्हणाला, “महाराज, भक्ती कशी करावी ते सांगा.”

महात्मा गालातल्या गालात हसला आणि म्हणाला, “यहाँसे उखाडो वहाँ लगाओ. येथून उपट अन् तेथे लाव.”

त्या माणसाला काहीच कळेना. त्याने पुन्हा विचारले, महात्म्याने समजावून सांगितले, “अरे, तुझे कशावर तरी प्रेम असेलच नाही. प्रत्येक माणसाचे कशावर तरी प्रेम असतेच. ते तेथून काढ आणि ईश्वराकडे वळव. हाच भक्तिमार्ग. यहाँसे उखाडो वहाँ लगाओ.”

संत तुलसीदासांची कथा आपल्याला काय सांगते? आपल्या पत्नीकडे- रत्नावलीकडे ते रात्री जातात. ती त्यांना पाहून हैराण होते आणि म्हणते, “जेवढे प्रेम माझ्या नश्वर शरीरावर तुम्ही करता त्यापेक्षा थोडे ईश्वरावर केले असते तर तुमची किती प्रगती झाली असती!”

तुलसीदासांना एवढेच पुरेसे होते. ते अंतर्बाह्य बदलले. पत्नीला नमस्कार करून त्यांनी तिला गुरू मानले आणि रामभक्तीच्या वाटेवर त्यांची पावले पडू लागली. त्यांच्या अतीव भक्तिप्रेमाने ‘रामचरितमानस’ ओथंबून गेले आहे.

तळहातावरील लिंगाकडे मोठ्या प्रेमभावनेने पाहून नंतर त्याची पूजा केली, तर आपल्या मनात लिंगाविषयीची भक्ती वृद्धिंगत होत जाते. इष्टलिंग बाहेर दिसत असले तरी आपल्या अंतरंगातल्या ज्योतीची ती प्रतिकृती आहे. म्हणून लिंगाकडे टक लावून पाहता पाहता आपली वृत्ती अंतर्मुख होऊ लागते. जे लिंग हातावर असते त्याचाच साक्षात्कार, साधना पक्व होत जाताना भ्रूमध्यात, हृदयात व मूलाधारात होतो. हीच प्राणलिंगोपासना व भावलिंगोपासना होय. इष्टलिंगोपासना ही बाह्य-उपासना तर प्राणलिंगोपासना आणि भावलिंगोपासना ही अंतरंग-उपासना आहे.

लिंगाचे पूर्ण माहात्म्य जाणणे आणि लिंगाचा आदिअंत शोधणे हे अत्यंत अवघड आहे. लिंगाचे माहात्म्य वर्णिताना पुराणात एक कथा सांगितली आहे. ब्रह्मा आणि विष्णू यांच्यात अहंभाव निर्माण होऊन त्यांची भांडणे सुरू झाली. त्यावेळी एक ज्योतिर्लिंग त्यांच्यासमोर प्रकट झाले. आकाशवाणी झाली की, “तुमच्यात श्रेष्ठ कोण आहे हे आता समजून येईल. जो कोणी या लिंगाचे मस्तक अथवा पाय पाहून परत येईल तो श्रेष्ठ समजला जाईल.”

ब्रह्मदेवाने हंसपक्ष्याचे रूप घेतले आणि तो लिंगाचे मस्तक शोधण्यासाठी निघाला. विष्णूने वराहरूप घेतले आणि तो लिंगाचे पाय पाहायला निघाला. हजारो वर्षे झाली, परंतु त्यांना आपले गंतव्य मिळना. विष्णू निष्कपट होता, परंतु ब्रह्मदेव थोडा लबाड होता. त्याने कामधेनू आणि केतकीचे फूल यांना खोटे साक्षीदार बनवले आणि परत फिरून सांगितले की, “मी लिंगाचे मस्तक पाहून आलो आहे.”

कामधेनू आणि केतकीचे फूल यांनी ब्रह्माची साक्ष दिली. कोर्टात आपण खोटी साक्ष काढतो तशी. हा

खोटेपणा पाहून ईश्वराला राग आला. त्याने कामधेनूला शाप दिला, “तू ज्या मुखाने खोटे बोललीस ते मुख लोकादरास पात्र होणार नाही. लोक तुझ्या मस्तकाची नव्हे तर शेषटीची पूजा करतील.” ईश्वराने केतकी-फुलाला शाप दिला की, “ईश्वराच्या पूजेत तुझे काहीही स्थान राहणार नाही आणि जेव्हा वाहण्याची वेळ येईल तेव्हा तुझी जिभ चिरून वाहिले जाईल.

नंतर ब्रह्माकडे वळून ईश्वराने शापवाणी उच्चारली, “लोक तुझी पूजा करणार नाहीत. कारण तू असत्य बोलला आहेस.”

विष्णू बिचारा परत आला. तो जेथपर्यंत गेला तेथे त्याने एक खूण करून ठेवली. परत येऊन खरे ते सांगितले. विष्णूचा खरेपणा पटून ईश्वराने त्याला आशीर्वाद दिला, “लोक मला जेवढे पूज्य मानतील तेवढे तुला देखील मानतील.”

सत्य हाच ईश्वर आहे. ब्रह्मा, केतकीचे फूल असत्य बोलले. त्यांनी असत्याचा आश्रय घेतला. म्हणजेच सत्याचा, ईश्वराचा अवमान केला. आपण आज पाहतो की, ब्रह्मदेवाची मंदिरे या देशात क्वचित् कुठे दिसतात. त्या मानाने विष्णुमंदिरे आणि विष्णुभक्त असंख्य आहेत. गाईच्या मुखाची लोक पूजा करीत नाहीत तर शेषटीची करतात. तिचे दर्शनदेखील शेषटीला हात लावून घेतात. तसेच केतकीचे फूल देवपूजेला पवित्र मानले जात नाही. कथेचे तात्पर्य असे की, जेथे ब्रह्मा आणि विष्णू या देवांना लिंगाचा आदिअंत जाणता आला नाही तर सामान्यांना तो कसा जाणता येईल? अशी लिंगाची अपरंपार महिमा आहे.

बहुनात्र किमुक्तेन लिंगं ब्रह्म सनातनम्।

योगिनो यत्र लीयन्ते मुक्तपाशनिबंधनाः॥११.३१॥

जगद्गुरू रेणुकाचार्य सांगतात की, अधिक काय सांगावे, लिंग परब्रह्मस्वरूप असून त्याची उपासना करून शिवयोगी पाशमुक्त होऊन ज्यात विलीन होतात तेच लिंग होय. साधक तेथे पोहोचला की जन्ममृत्यूपासून मुक्त होतो. अशी लिंगाची महिमा आहे.

कांती करण्याआधी जे लिंग असते ते पंचसूत्राने निर्मित असते. पंचसूत्र ही लिंगनिर्मितीची प्रक्रिया आहे. बाण, पीठिका आणि जलहरी असे लिंगाचे तीन भाग असतात. पीठिका ही शक्ती आणि त्यावरील बाण म्हणजे शिव. इष्टलिंग म्हणजे शक्तिविशिष्ट शिवाचे एक रूप आहे. प्रपंचदेखील शिवशक्त्यात्मक आहे. म्हणून हे विश्वदेखील एक लिंग मानले जाते. इष्टलिंगाची साधना करता करता विश्वदेखील लिंगरूप आहे, असा साक्षात्कार होतो. विश्वातील प्राणिमात्रांवर प्रेम करणे असा लिंगपूजेचा अर्थ आहे. लिंगावर प्रेम करणे म्हणजे प्रत्येक जीवजंतूवर, प्राण्यावर प्रेम करणे. वीरशैवसिद्धान्ताचे हे रहस्य आहे. परस्परांतील द्वेषभाव संपावा यासाठी अनेकानेक विचारवंतांनी अनेक मार्ग सुचविले आहेत. त्याप्रमाणे वीरशैवाचार्यांनी, पंचाचार्यांनी वीरशैवांच्या हाती लिंग देऊन त्याद्वारा विश्वावर, प्राणिमात्रांवर प्रेम करण्याचा मार्ग वीरशैवांसाठी सांगितला आहे.

विरोधरहितं शैवं वीरशैवं प्रचक्ष्यते।

जो कोणाबद्दल वैरभाव बाळगत नाही असा जो इष्टलिंगपूजक तोच वीरशैव होय. म्हणून लिंगपूजा ही संकुचित पूजा नसून सर्व ब्रह्मांडाची पूजा आणि सर्वांवर प्रेम करण्याची ही दीक्षा आहे. आपल्या प्राणावरील प्रेम लिंगावर, कुटुंबियांवर, गावावर, देशावर व समस्त विश्वावर असे हे वाढत जाणारे वर्तुळ आहे. अंतःकरणातील

प्रेमभाव असा वृद्धिंगत करण्यासाठीच येथे लिंगाचे माहात्म्य गायिले आहे. ब्रह्मादी देवांनी, शौनकादी ऋषींनी लिंगपूजनाचा विशेष अधिकार संपादन केला. म्हणून लिंग हे सर्व चराचर प्रपंचाचा स्वामी होय, नियामक होय. अशा लिंगाचे नित्य पूजन करणे हे प्रत्येक वीरशैवाचे परमकर्तव्य आहे, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन समाप्त करीत आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

वीरशैव समाज भवन, नागपूर

६ सप्टेंबर १९९१

आशीर्वचन पाचवे

जंगममाहात्म्यस्थल

जिज्ञासू सदभक्तांनो,

वीरशैव मात गुरू, लिंग व जंगम अशी तीन आराध्ये आहेत. हे तिघे वेगवेगळे दिसत असले तरी तत्त्वतः ते एकच आहेत. बिल्वदलात तीन पाने असतात, परंतु बिल्वदल एकच असते. त्याप्रमाणे गुरू, लिंग व जंगम हे एकच आहेत. 'एकमूर्तिस्त्रयोभागः।' एकाच मूलतत्त्वाचे हे तीन भाग आहेत. एक गुरू होऊन आपल्याला दीक्षा देतो, दुसरा लिंगरूपाने आपल्या शरीरावर निरंतर निवास करून आपले रक्षण करतो आणि तिसरा जंगमरूपाने आपल्याला ज्ञानोपदेश करून संसारसागरात तारून नेतो. अशी कार्ये तीन प्रकारची असल्यामुळे एकाच तत्त्वाला तीन भिन्न नावांनी संबोधिले जाते.

शिव स्वतःचे माहात्म्य पूर्णपणे जाणतात. त्यांच्या सान्निध्यात राहणारे शक्ती, नंदी आणि शिवगणदेखील त्यांच्याविषयी जाणतात. परंतु स्वतःचे ज्ञान शिवाला जेवढे असते तेवढे इतरांना नसते, हे आपण काल ऐकले आहे. आपण शिवावर जेवढी अधिकाधिक श्रद्धा ठेवू तेवढे शिवाचे माहात्म्य आपल्याला जाणता येईल. एखाद्याच्या अधिक जवळ गेल्यानेच त्याच्या स्वभावाचे आपल्याला ज्ञान होते. या जगात स्वभाव आणि प्रभाव अशा दोन गोष्टी आहेत. दुरून प्रभाव समजतो आणि जवळून स्वभाव समजतो. यासाठीच शिष्याने गुरूसहवासात राहावे असे सांगितले आहे. प्राचीन काळी शिष्य गुरुकुलात बारा वर्षे राहत. आज काय अवस्था आहे? आज दीक्षा घेतली की उद्या आपल्या घरी. पुन्हा गुरूचे तोंड पाहणे नको. एकदा शिष्यत्व स्वीकारल्यानंतर गुरूशी निरंतर संपर्क ठेवायला हवा. प्राचीन काळी गुरू करण्यासाठी शिष्याला गुरुघरी जाऊन एक-दोन वर्षे नव्हे तर बारा वर्षे सेवा करावी लागे. सुरुवातीला सांगितले जाई- सहा महिने गुरुसेवा कर. कारण बारा वर्षे म्हटले तर तो येणारच नाही. गुरूकडे येणारी मुले कशी असत? जी घरात कोणत्या कामाची नाहीत अशीच मुले गुरूकडे पाठवली जात. याविषयी मजेदार कथा सांगितली जाते.

एक शिष्य गुरूकडे अध्ययनासाठी गेला होता. जंगमकुळातलाच पण श्रीमंत घराण्यातला होता. त्यामुळे त्याच्यावर काहीच संस्कार नव्हते. तो मुलखाचा आळशी होता. एकदा गुरूंनी त्याला पाणी आणण्यास सांगितले. तेव्हा तो हात जोडून नम्रतेने म्हणाला, "गुरूजी, आपण आज्ञा केल्यानंतर मी पाणी नक्की भरले असते. परंतु मला पाण्यापासून भय आहे असे ज्योतिष्याने सांगितले आहे. त्यामुळे आपल्या आज्ञेचे मी पालन

करू शकत नाही.”

गुरू बिचारे गप्प बसले. त्यांनी स्वतःच पाणी भरले. त्यांनी मग शिष्याला पाणी गरम करण्यास सांगितले. तेव्हा हात जोडून तो म्हणाला, “गुरुजी, पाण्यापासून मला भीती आहे तशीच अग्नीपासून देखील भीती आहे. म्हणून मी पाणी तापवू शकत नाही.”

गुरूंना गप्प बसावेच लागले. त्यांनी स्वतःच पाणी तापवले. एके दिवशी त्यांनी शिष्याला झाडावर चढून बेलाची पाने तोडायला सांगितली. तेव्हा शिष्य हात जोडून म्हणाला, “गुरुजी, मी झाडावर चढलो तर खाली पडून मरणार असे ज्योतिष्याने सांगितले आहे, त्यामुळे आपली आज्ञा असून देखील मी ती पाळू शकत नाही.” गुरूंनी स्वतःच बेलाची पाने तोडली.

एकदा मठात एक गृहस्थ “भोजनासाठी आमच्या घरी एखादा मुलगा पाठवा” असे निमंत्रण घेऊन आला. गुरूंनी विचार केला की, हा शिष्य आपले काहीच ऐकत नाही. तेव्हा त्याला कसे पाठवावे? ते त्या गृहस्थाला म्हणाले की, “आमच्या मठात तुमच्या घरी भोजनासाठी पाठवावा असा कोणी बटू नाही.” शिष्य हे सारे ऐकत होता. त्याच्या मनात चलबिचल झाली. तो गुरूकडे जाऊन हात जोडून म्हणाला, “गुरुजी, मी आपल्या अनेक आज्ञांचे पालन करू शकलो नाही, परंतु ही आज्ञा मला करावी. तिचे पालन नक्की करेन. कारण भोजनापासून मला काहीच भय नाही असे ज्योतिष्याने सांगितले आहे.”

तर शिष्य असे असतात. परंतु गुरूला सान्यांना सांभाळून घ्यावे लागते. जे चांगले असतात त्यांच्यावर गुरूची नजर असते आणि जे वाईट असतात त्यांच्यावर देखील गुरूची नजर असते. जे वाईट असतात त्यांच्याकडे अधिक लक्ष द्यावे लागते. ते कसे सुधारतील याची काळजी गुरू घेतात. बारा वर्षे गुरुसहवासात राहावे हा नियम यासाठी सांगितला आहे की, गुरूचा स्वभाव कसा आहे हे शिष्याला कळावे. स्वभाव जवळून कळतो, दुरून कळत नाही. दुरून डोंगर साजरेच दिसतात. परंतु जवळ गेल्यावर पायात काटे टोचतात, दगडधोंडे मध्ये अडमडतात.

परस्परांना समजून घेतल्याशिवाय जो संबंध होतो तो फार दिवस टिकत नाही. म्हणून विवाहाआधी अनेक प्रकारची खात्री करून घेतली जाते. कारण हा वैवाहिक संबंध आयुष्यभर टिकावा अशी त्यामागे तळमळ असते. म्हणून स्वभाव जवळून समजतो आणि प्रभाव दुरून समजतो. पति-पत्नी असोत वा गुरु-शिष्य असोत त्यांचे संबंध जन्मभर टिकण्याकरिता परस्परांचा स्वभाव जाणून घेणे अत्यंत आवश्यक असते. शिष्याने यासाठीच गुरूची सेवा करायची असते.

त्यानंतर त्याच्यावर गुरूची कृपा होऊन दीक्षा मिळते. गुरू संस्कारपूर्वक जे लिंग शिष्याला देतात ते त्याने निरंतर आपल्या शरीरावर धारण करायचे असते. असे केले तरच त्याला लिंगाच्या माहात्म्याचे ज्ञान होते. लिंग-सहवासाने त्याचा स्वभाव कळतो आणि त्याचा प्रभाव आपल्यावर पडतो. नाहीतर शिवरात्र, सोमवार आणि श्रावणात पूजा केली तेव्हा देव जवळ असतो आणि नंतर तो कुठे असतो याचा पत्ताही नाही. श्रावण महिना आला हे बिचाऱ्या लिंगाचे भाग्यच. कुठेतरी टाकून दिलेले लिंग आता तुमच्या हातावर आले. परंतु यापुढे मात्र ते निरंतर शरीरावर धारण करा, म्हणजे त्यात किती सामर्थ्य आहे हे तुम्हाला कळून येईल. जोपर्यंत तुम्ही लिंगावर प्रेम करणार नाही तोपर्यंत ते तरी तुमच्यावर कसे प्रेम करील? लौकिक जीवनात आपण पाहतो की, एकाने कोणावर प्रेम केले तर तोही त्याच्यावर प्रेम करू लागतो. तुम्ही कोणाकडे लक्षच दिले नाही तर

तोही तुमच्याकडे दुंकून बघणार नाही. भक्त जेवढा ईश्वराच्या निकट राहिल तेवढी त्याला लिंगाची महिमा ज्ञात होईल. आता गुरुविषयी तेच सांगतात:-

जानन्त्यतिशयाद् ये तु शिवं विश्वप्रकाशकम्।
स्वस्वरूपतया ते तु जंगमा इति कीर्तिताः॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, ११.३६)

आपल्या सिद्धान्तात जंगमाचे माहात्म्य अपार आहे. 'जंगम' शब्दाचा एक अर्थ लौकिक आहे तर दुसरा तात्त्विक आहे. येथे तात्त्विक अर्थ सांगितला आहे. या प्रपंचात जो प्रकाश आहे तो कोठून आला? 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति।' भगवान शिवाच्या प्रकाशानेच हे विश्व प्रकाशित होते. विश्व प्रकाशित करणाऱ्या चिद्रूपाचा जो आपल्या हृदयात साक्षात्कार करून घेतो आणि जो परमात्म्याला आपल्या आत्म्याच्या ठिकाणी पाहतो तो जंगम होय. 'ब्राह्मण' हा असाच शब्द आहे.

जन्मना जायते शूद्रः संस्कारात् द्विज उच्यते।

वेदाध्ययनात् भवेद् विप्रः ब्रह्म जानानीति ब्राह्मणः॥

जन्मतः मनुष्य शूद्र असतो, त्याच्यावर जेव्हा संस्कार होतात तेव्हा तो 'द्विज' होतो. तो वेदाध्ययन करतो तेव्हा त्याला 'विप्र' म्हटले जाते आणि परमतत्त्व जाणून त्याला तो आत्मरूपात पाहतो तेव्हा 'ब्राह्मण' म्हटले जाते. 'ब्राह्मण' ह्या शब्दाला तात्त्विक आणि लौकिक अर्थ आहेत, त्याप्रमाणे 'जंगम' शब्दालाही वरील दोन अर्थ आहेत. परशिवाला जो आत्मरूपात पाहतो तो जंगम. आज किती ब्राह्मण ब्रह्मज्ञानी आहेत? तसेच शिवाला न जाणणारे जंगमदेखील जंगम आहेत. प्राचीन काळी जंगमपरंपरा ही ज्ञानमार्गाची उपासक होती. सांसारिक सुखांचा त्याग करून केवळ ज्ञानाच्या मार्गावर त्यांची वाटचाल चालू असायची. त्यावेळी त्यांच्या चरितार्थाचा भार समाज उचलत असे. कारण ज्ञानसंपादन हे सर्वसामान्यांच्या आवाक्यात नव्हते आणि नाही. येथे सत्संगात बसून तासभर तुम्ही जे ऐकता ते संपादन करायला एक तास पुरा पडत नाही. कित्येक ग्रंथ अभ्यासून त्यावर चिंतन करून वक्ता तासभर व्याख्यान देतो आणि साऱ्या ज्ञानग्रंथांचे सार तुमच्यापुढे ठेवतो. म्हणून त्यावेळी समाजाने केवळ ज्ञानसंपादन करणारे काही लोक जंगम म्हणा, ब्राह्मण म्हणा जणू नियुक्त केले होते. त्यांनी अध्ययन करून समाजाला ज्ञानोपदेश करावा आणि समाजाने त्यांचा शब्द अंतिम मानावा, अशी ही परंपरा होती. हळूहळू भक्तांची भावना कमी होत गेली आणि हा संबंध तुटत गेला. अजूनही थोड्या प्रमाणात ही परंपरा जिवंत आहे. ब्राह्मणाबद्दल, जंगमाबद्दल समाजात श्रद्धाभाव बाळगला जातो. तात्त्विक अर्थाने ते ब्राह्मण अथवा जंगम नाहीत. परंतु ज्यांनी ज्ञानार्जन केले अशाच्या कुळात त्यांनी जन्म घेतला म्हणून त्यांना आज पूज्य मानले जाते. या वंशात एकापेक्षा एक ज्ञानी, तपस्वी होऊन गेले. त्यामुळे आजही त्यांच्या वंशजांना महत्त्व दिले जाते, ते उचितदेखील आहे.

जंगमाचे दुसरे नाव शिवयोगी आहे. शिवाशी सदोदित संबंध ठेवणारा तो शिवयोगी होय. 'योग' याचा अर्थ संबंध जुळणे आणि 'वियोग' याचा अर्थ संबंध तुटणे. जो ईश्वराशी निरंतर संबंध ठेवतो तो परमात्मस्वरूपच असतो. येथे जो बल्ब जळतो आहे याचे कारण काय? तर त्याचा संबंध विद्युत्केंद्राशी आहे, जोपर्यंत हा संबंध कायम आहे तोपर्यंत बल्ब प्रकाश देत राहिल आणि ज्यावेळी हा संबंध तुटेल त्यावेळी तो प्रकाशरहित होईल. याप्रमाणे शिवयोग्याचा संबंध निरंतर शिवाशी असतो. परंतु आपले मन ते ग्रहण करित नाही. जुन्या काळी ऋषींनी ग्रंथ कसे लिहिले? ग्रंथावरून ग्रंथ लिहिले नाहीत. कारण त्यावेळी ग्रंथच अस्तित्वात नव्हते. परंतु

एकेका ऋषीने एकेका शास्त्राची रचना केली आहे. कपिल, कणाद, व्यास अशी कितीतरी नावे सांगता येतील. पतंजलींनी प्रथम व्याकरणशास्त्राची रचना केली. त्याआधी ते शास्त्र होते कोठे? तर शिव हा सर्व ज्ञानाचा सागर आहे. म्हणून पतंजलींनी त्यांना आदिगुरू म्हटले आहे. शिवाच्या ठिकाणी असलेले ज्ञान पतंजलींच्या हृदयात कसे प्रकाशले? त्यांनी काय बरे केले? त्यांनी अंतर्मुख होऊन मनोवृत्ती शिवाशी जोडली. मग शिवापासून ज्ञानाचा प्रवाह त्यांच्या मनापर्यंत पाझरला. जसजसे ज्ञान येत गेले तसतसे ते लिहीत गेले. कपिल, कणाद, पतंजली, व्यास या महर्षींनी किती लेखन केले! भोजन करण्याइतका वेळ त्यांच्याकडे नव्हता. कणाद महर्षी एका कणाएवढे भोजन करीत असत. आपण किती कण खातो? एका घासात शेकडो-हजारो कण असतात. परंतु महर्षी कणाद केवळ एक कण खाऊन राहत आणि कोणतीही बाह्य चिंता न करता निरंतर आपल्या कार्यात मग्न राहात. ब्रह्मसूत्रावर टीका लिहिण्याच्या वाचस्पती मिश्रांची जीवनकथा विलक्षण आहे. त्यांचा विवाह बालवयातच झाला होता. ते कुशाग्र बुद्धीचे होते. ब्रह्मसूत्रावर टीका करण्याची त्यांना प्रेरणा झाली आणि त्यांनी लिहायला प्रारंभ केला. वर्षानुवर्षे ते अत्यंत तन्मय होऊन लिहीत होते. दरम्यान ते तारुण्यात आले म्हणून नातलगांनी त्यांच्या पत्नीला घरी आणले. ती त्यांची सेवा करू लागली. परंतु वाचस्पती मिश्रांना त्याची जाणीवच नव्हती. अशी बारा वर्षे उलटली. टीका पूर्ण लिहून झाली. ब्रह्मसूत्रांचा प्रभाव त्यांच्या मनावर पडला आणि त्यांनी संन्यास घेण्याचा मनाशी निश्चय केला. टीका पूर्ण झाल्यावर त्यांनी समोर पाहिले तर एक सुंदर युवती पुढ्यात उभी होती. त्यांना आश्चर्य वाटले. त्यांनी विचारले, “तुम्ही कोण?”

“आपली धर्मपत्नी.” तिने उत्तर दिले. तेव्हा त्यांना आठवले की, आपले लग्न लहानपणीच झाले होते. त्यांनी विचारले, “इतके दिवस तुम्ही कुठे होता?”

“आपल्याच घरी.” ती उत्तरली, “आपण स्नान केले त्यावेळी आपल्या हाती वस्त्रे मीच देत होते. आपले भोजन मीच बनवत होते. आपण लिहीत असताना दिव्यात तेल मीच घालत होते. गेली बारा वर्षे मी आपल्या अवतीभोवती वावरत होते.”

वाचस्पती मिश्रांच्या दृष्टिसमोर तिची तपश्चर्या उभी राहिली. त्यांना या आधी काहीच जाणवले नव्हते. ते भरल्या स्वरात म्हणाले, “मी आता संन्यास घेण्याचा निश्चय केला आहे. तुम्हाला संसारसुख देऊ शकणार नाही.”

“आपण माझ्याकडे एकदा पाहिले यातच सारे आले. मला देखील संसारसुखाची इच्छा उरली नाही.” ती म्हणाली.

“आपला संबंध घडला असता तर एखादा मुलगा झाला असता,” मिश्रा म्हणाले, “परंतु मुलगा आपले नाव वाढवतो की घालवतो हे काही सांगता येत नाही. वंशपरंपरा टिकणारी नाही. परंतु जोपर्यंत संस्कृत भाषा जगात आहे तोपर्यंत माझा हा ग्रंथ जिवंत राहिल. या ग्रंथाला मी तुमचे नाव देतो.”

आणि वाचस्पती मिश्रांनी ग्रंथाला आपल्या पत्नीचे नाव दिले आहे- भामती! भा म्हणजे प्रकाश आणि मती म्हणजे बुद्धी. ज्याच्या बुद्धीत प्रकाश असतो त्यालाच हा ग्रंथ समजतो. ब्रह्मचर्य पाळून आपल्या कार्यात जीवन व्यतीत करणारी अशी व्यक्ती महान असते.

याचप्रमाणे जागृती, स्वप्न, सुषुप्ती अशा सर्व अवस्थांत जो निरंतर शिवाशी संबंध ठेवतो तो शिवयोगी होय.

घोरसंसारतिमिरपरिध्वंसनकारणम्।

येषामस्ति शिवज्ञानं ते मताः शिवयोगिनः॥११.३८॥

प्रपंच अंधःकारमय आहे. अमावस्येसारखा काळाकुट्ट. आपल्याला वाटते की आपण ट्युबच्या प्रकाशात बसलो आहोत. कुठे आहे अंधार? परंतु हा प्रकाश बाहेरचा आहे. आत्मज्ञानासाठी आत प्रकाश असावा लागतो. हृदयातला अंधार घनघोर आहे. उपदेश करून हा अंधार जो दूर करतो तो शिवयोगी होय. हृदयात ज्ञानाचा उदय झाला की आपले हृदय संतोषाने भरून जाते. पाणी भरून ओसंडून वाहणाऱ्या घागरीसारखे. प्रकाशाने मन प्रसन्न होते तर अंधाराने विषण्ण होते. काही लोकांना वीज गेली की आनंद होतो, चला अभ्यासापासून सुटका झाली. आता झोपायला हरकत नाही. ज्यांचे अंधारावर प्रेम असते ते सूर्याचा द्वेष करतात, दिवाभीताप्रमाणे. ज्याला अंधार आवडतो त्याची जातकुळी दिवाभीताची असते. ज्याच्या हृदयात अज्ञानाचा अंधार भरलेला असतो त्याला आनंदाचा अनुभव येणे शक्य नाही. आनंदप्राप्तीसाठी हृदयात प्रकाश फुलवला पाहिजे. जेथे प्रकाश असतो तेथे परमात्मा असतो.

ईश्वरासमोर आपण नंदादीप लावतो. काहीजण पूजेपुरता दिवा लावतात तर काहीजण दिवा अखंड तेवत ठेवतात. विजेचा बल्ब येथे महत्त्वाचा नाही. त्याचा काय भरवसा? आला तर आला, गेला तर गेला. आया राम, गया राम. दक्षिणेकडे तुम्ही गेलात तर दिसेल की गर्भगृहात तुपाचा दिवा तेवत असतो. विद्युत्दीपांची रोषणाई बाहेर असते, परंतु देवासमोर गाभाऱ्यात नंदादीप तेवत असतो. विजेला आत प्रवेश नाही. ईश्वरासमोर नंदादीप लावण्याचे एकच कारण म्हणजे ईश्वर हा ज्योतिस्वरूप आहे, प्रकाशमय आहे. त्याच्या पूजेने आपल्या हृदयातील अज्ञानांधःकार दूर होऊन ते प्रकाशित होते. हृदय प्रकाशित झाले की परमात्मा प्रकट होतो. प्रकाश नाही तर परमात्मा नाही.

एका राजाला तीन पुत्र होते. त्यांपैकी कोणाला उत्तराधिकारी करावे ही चिंता राजाला पडली. त्याने मंत्र्याचा सल्ला घेतला. मंत्र्याने त्यांची परीक्षा घ्यावी असे सुचविले. त्याप्रमाणे राजाने पुत्रांना बोलावून त्यांना प्रत्येकी शंभर सुवर्णमुद्रा दिल्या आणि म्हणाला, “तुम्हाला प्रत्येकाला एकेक महाल दिला आहे. तीन महिन्यांच्या मुदतीत तुम्ही आपापला महाल या सुवर्णमुद्रांचा उपयोग करून पूर्ण भरून टाकायचा आहे. तीन महिन्यांनी संध्याकाळी मी प्रत्येकाच्या महालात येईन आणि महाल कशाने भरला ते पाहीन.”

तिन्ही राजपुत्र आपाल्या महालात सुवर्णमुद्रा घेऊन गेले. तीन महिने उलटले. राजा त्यांच्या महालाकडे निघाला. पहिल्या राजपुत्राच्या महालाजवळ जाऊन पाहतो तो महालाचे दार बंद आणि राजपुत्र बाहेर बसलेला.

“काय भरले आहे महालात? बघू.” राजाने विचारले. राजपुत्राने दार उघडले. संबंध महालात केरकचरा भरलेला होता. राजाने स्पष्टीकरण विचारले. तेव्हा राजपुत्र म्हणाला, “महाराज, आपण फक्त शंभर सुवर्णमुद्रा दिल्या होत्या आणि वेळदेखील थोडा होता. एवढ्या पैशात महाल भरून टाकण्याइतकी स्वस्त वस्तू फक्त कचराच होती, म्हणून मी तो महालात भरला.”

राजा दुसऱ्या पुत्राच्या महालाकडे गेला. तो देखील बाहेरच बसला होता. राजाने विचारले, “काय भरले हे महालात?”

“महाराज,” राजपुत्र दीनवाणेपणाने म्हणाला, “शंभर सुवर्णमुद्रांत महाल पूर्ण भरण्याएवढी वस्तू मिळणे शक्य नव्हते. एवढ्या कमी वेळात शंभर सुवर्णमुद्रांची गुंतवणूक करून त्या वाढविणेही शक्य नव्हते. म्हणून मी एका सुवर्णमुद्रेच्या एक हजार सुवर्णमुद्रा झटपट मिळवण्यासाठी त्या एका जुगारावर लावल्या. खूप पैसा आला की महाल भरून टाकू असा माझा विचार होता. परंतु दुर्दैवाने मी हरलो आणि सगळ्या सुवर्णमुद्रा गमावून बसलो.”

राजाने दुसऱ्या राजपुत्राची योग्यता ओळखली. तो तिसऱ्या राजपुत्राकडे निघाला. तिकडे जातानाच त्याचे मन प्रसन्न होऊ लागले. दूरवरून सुगंध येत होता. जाऊन पाहतो तो तिसरा राजपुत्र हातात पुष्पमाला घेऊन राजाच्या स्वागतासाठी उभा होता. त्याने हार घालून राजाचे स्वागत केले, त्याचे पाय धुतले आणि तो आदराने त्यांना महालात घेऊन गेला. आत जाऊन पाहतो तो सारा महाल प्रकाशाने उजळून गेला होता आणि सुगंधाने दरवळत होता. राजपुत्राने आपला महाल प्रकाशाने आणि सुगंधाने पूर्ण भरून टाकला होता. राजाने तिसऱ्या राजपुत्राची बुद्धिमत्ता ओळखली आणि त्याला आपला उत्तराधिकारी नेमले.

या कथेचा एक तात्त्विक अर्थ आहे. राजाप्रमाणेच भगवान शिवदेखील चिंतामग्न आहेत. जीवाला आपल्या स्वरूपात विलीन करून घेण्यासाठी. त्यांनी प्रत्येकाला परीक्षेसाठी एकेक महाल दिला. तो महाल म्हणजे आपले शरीर. शंभर सुवर्णमुद्रा म्हणजे आपले शंभर वर्षांचे आयुष्य. तीन महिन्यांचा वेळ म्हणजे बाल्य, तारुण्य आणि वार्धक्य या तीन अवस्था. परंतु ईश्वर जेव्हा पाहतो तेव्हा त्याला दिसते की कोणी आपल्या शरीराचा कचरा करून घेतला आहे, तर कोणी आपल्या आयुष्यात अंधार भरून घेतला आहे. एखादाच असतो जो आपल्या जीवनात प्रकाश भरून घेतो. लक्षावधी लोकांत एखादाच ज्ञानाची ज्योत पाजळणारा असतो. अशालाच शिवयोगी अथवा जंगम म्हणतात.

शिवयोगी कसे असतात? तर जितकाम. त्यांच्या मनात कोणत्याही प्रकारची अभिलाषा नसते. भगवान शिवाला वगळता ते अन्य कशाचेही चिंतन करीत नाहीत. त्यांचा मोह नष्ट झालेला असतो आणि त्यांच्या सहवासात जे येतात त्यांचाही मोह ते नष्ट करतात. त्यांच्या दृष्टीत सोने आणि माती यांचे मोल सारखेच असते. सोने फार मूल्यवान आणि माती क्षुद्र, असा भाव त्यांच्याठायी नसतो. ते शत्रू आणि मित्र यांना समदृष्टीने पाहतात. ते ज्ञानी असूनही निरहंकारी असतात. ज्ञानाने जर आपला अहंकार दूर होत नसेल तर ते ज्ञान इतरांचा अहंकार कसा दूर करील? ज्ञानाने अहंकार नष्ट होतो, अहंकार वृद्धिंगत होत नाही. ते निःस्पृह असतात. म्हणूनच निष्पक्षपाती असतात.

दुर्लभं हि शिवज्ञानं दुर्लभं शिवचिंतनम्।

येषामेतद् द्वयं चास्ति ते हि साक्षाच्छिवात्मकाः॥११.४१॥

या प्रपंचात खूप काही सुलभ आहे आणि थोडे दुर्लभ आहे. शिवचिंतन करणे आणि शिवज्ञान प्राप्त करणे हे फार दुर्लभ आहे. या दोन्ही गोष्टी ज्यांना साधल्या असे शिवयोगी प्रत्यक्ष शिवच होत. तुम्ही जेव्हा जंगमाला घरी जेवायला बोलावता त्यावेळी एक मंत्र म्हटला जातो:-

शिवयोगिनि संतृप्ते तृप्तो भवति शंकरः।

तत्तृप्त्या तन्मयं विश्वं तृप्तिमेति चराचरम्॥११.९२॥

एक शिवयोगी जेव्हा तुमच्या घरी तृप्त होतो तेव्हा साक्षात् शिव तृप्त होतो. म्हणून जंगमभोजन अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाते. जुन्या काळात कोणाच्या घरी संकट आले तर त्यावेळी शंभर जंगमांना भोजन घालत असत. आज एखाद्या गावात एवढे जंगम मिळणे कठीण. महाराष्ट्रात तर परिस्थिती फारच नाजूक आहे. जसे शिवचिंतन दुर्लभ तसे येथे जंगम मिळणे दुर्लभ. परंतु ज्ञानी जंगमाची पायधूळ ज्याच्या घरात पडते ते घर पवित्र होते. जंगमाचे पादप्रक्षालन करून ते पाणी घरभर प्रोक्षण करण्याची प्रथा याचसाठी पडली आहे. शिवयोग्यांच्या दर्शनाने सिद्धी प्राप्त होतात. त्यांच्या स्पर्शाने पातकांचा नाश होतो आणि त्यांचे पूजन केल्याने मोक्षप्राप्ती होते.

अशा शिवयोग्याच्या सान्निध्यात राहिल्यामुळे सर्व फळांची प्राप्ती होते. म्हणून शिवयोग्यांचा सन्मान करावा, त्यांचे पूजन करावे, त्यांच्याविषयी श्रद्धाभाव बाळगावा. असे केले तर त्यांच्यासारखे जीवन प्रकाशाने परिपूर्ण होऊन धन्य होईल, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

वीरशैव समाज भवन, नागपूर

७ सप्टेंबर १९९१

आशीर्वचन सहावे

भक्तमाहात्म्यस्थल

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

आतापर्यंत गुरूची महिमा, लिंगाची महिमा आणि जंगमांची महिमा यांचे वर्णन झाले. मग भक्ताची महिमा काय कमी भरते? तिचेही वर्णन येथे केलेले आहे.

गुरोर्लिंगस्य माहात्म्यकथनाच्छिवयोगिनाम्।

सिद्धं भक्तस्य माहात्म्यं तथाप्येष प्रशस्यते॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, ११.४५)

गुरू, लिंग, जंगम या आराध्यांचे माहात्म्य प्रतिपादन केल्यावर सहजपणे भक्ताचे माहात्म्य सिद्ध होते. भक्तच नसेल तर गुरू नाही, लिंग नाही आणि जंगमदेखील नाही. मंदिरात पूजा करणारा नसेल तर तेथे ईश्वर कसा राहील? भक्त आहे म्हणून ईश्वर आहे. त्याचे अस्तित्वच मुळी भक्तांमुळे सिद्ध होते. गुरू-लिंग-जंगमाच्या माहात्म्यात भक्ताचे माहात्म्य अंतर्भूतच आहे. तरीही त्याचे विशेष वर्णन जगद्गुरू रेणुकाचार्यांनी केले आहे:-

ये भजन्ति महादेवं परमात्मानमव्ययम्।

कर्मणा मनसा वाचा ते भक्ता इति कीर्तिताः॥११.४६॥

ज्याच्या ठिकाणी भक्ती आहे तोच भक्त होय. भक्तीचे तीन प्रकार आहेत. एक कर्मरूपाने अर्चना होणारी भक्ती. दुसरी वाचिक अर्थात् वाणीने स्तुती करणारी भक्ती आणि तिसरी मनाच्या द्वारा ध्यान इ. मानसिक भक्ती. शरीर, वाणी आणि मन अशी त्रिकरणे परमेश्वराने माणसाला प्रदान केली आहेत. या त्रिकरणांनी जो भगवंताची सेवा करतो त्याला 'भक्त' म्हणतात. परमात्मा हा सर्वश्रेष्ठ आहे. प्रपंचात सर्व ठिकाणी तो निवास करतो. परंतु जीवात्मा मात्र केवळ एका शरीरातच राहतो. परमात्मा अव्यय आहे. त्याचा कधी विनाश होत नाही. त्यात कधी परिवर्तन होत नाही. असा अव्यय परमात्मा जो महादेव त्याची शरीराने, वाणीने आणि मनाने जो भक्ती करतो तो शिवभक्त होय. वीरशैवसिद्धान्ताप्रमाणे डाव्या तळहातावर इष्टलिंग ठेवून अधिकारानुसार षोडशोपचारांनी, अष्टविधोपचारांनी अथवा पंचविधोपचारांनी जी पूजा केली जाते, ती शारीरिक पूजा होय. हेच शारीरिक कर्म. शिवस्तोत्र म्हणजे अष्टोत्तरशतनामावली म्हणत बिल्वदल अर्पण करणे, ही वाचिक सेवा आहे. हातावरील इष्टलिंगाकडे एकाग्रतेने पाहात ते ज्योतिस्वरूप लिंग आपल्या हृदयात आहे, असे चिंतन करणे ही मानसिक पूजा होय. शरीराने अर्चना, वाणीने स्तुती आणि मनाने चिंतन करणे या शारीरिक, वाचिक आणि

मानसिक क्रियेला भक्ती असे नाव आहे. अशी भक्ती ज्याच्या हृदयात सदैव नांदते तो भक्त होय.

दुर्लभा हि शिवे भक्तिः संसारभयतारिणी।

सा यत्र वर्तते साक्षात् स भक्तः परिगीयते।।११.४७।।

संसारभयापासून मुक्त करणारी शिवभक्ती सर्वांना सुलभ नाही. भक्त होणे सोपे नाही. भक्तीच्या दिशेने जेव्हा एखाद्या मनुष्याची वाटचाल सुरू होते तेव्हा ईश्वर त्याची अनेक प्रकारे परीक्षा घेतो. लाकूड कापणाऱ्या आरीसारखी भक्ती कठीण आहे. जाताना अथवा येताना कापत राहणे हेच आरीचे काम. जो भक्ती करतो त्याच्यावरच अधिक संकटे येतात. लोकांना याचे मोठे आश्चर्य वाटते. जे ईश्वराकडे दुंकूनदेखील पाहत नाहीत, ज्यांच्या शब्दकोशात 'ईश्वर' हा शब्दच नसतो अशी माणसे अतिशय सुखी असतात. परमार्थात शिरणारी माणसे दुःखे झेलत राहतात. संत बसवलिंगांनी म्हटले आहे:-

परमार्थ हा नोहे लेकराच्या गोष्टी। येथे व्हावा पोटी अनुताप।।

दगडाहून जीव करावा कठीण। अंतरीचा शीण सांडूनिया।।

संवसारा आगी आपुलेनि हाते। लावून मागुते पाहो नये।।

भक्ती नेभळटासाठी नाही, तर शूरांसाठी आहे. दुःखे सहन करण्याची अपार ताकद भक्तांमध्ये असावी लागते. भक्तांना जे कष्ट झेलावे लागतात तो एक प्रकारचा ईश्वराचा अनुग्रह असतो. सांसारिक सुख हा ईश्वराचा अनुग्रह नव्हे, तर सांसारिक दुःख हा त्याचा अनुग्रह आहे. जेवढी अधिक दुःखे समोर येतात तेवढी ईश्वरभक्ती आपल्या मनात दृढ होत जाते. म्हणून म्हटले आहे, 'दुख में सुमिरण सब करे सुख में करे ना कोय।'

दुःख भोगायची वेळ आली की मनुष्याला ईश्वराची नेमकी आठवण येते. नास्तिकातला नास्तिक म्हणून मिरवणारा देखील संकटकाळात ईश्वराची करुणा भाकू लागतो. सुखात असलेला मनुष्य ईश्वराच्या दारात जात नाही. त्याला वाटते की, कशाला बिचाऱ्या देवाला त्रास द्यायचा? आपल्याला काही कमी नाही, काही मागायचे नाही. तर मग त्याची पूजा कशाला करायची? याप्रकारे सुखी अवस्थेत मनुष्य ईश्वरापासून दूर जातो आणि दुःखी अवस्थेत तो ईश्वराच्या समीप जातो. म्हणून ईश्वराने संसारात दुःखच दुःख भरले आहे. प्रत्येक जीवाने आपल्याकडे आकृष्ट व्हावे यासाठी तो मनुष्यांना दुःखाचे दाहक चटके देत असतो. तरीही काही बहादुर दुःखे भोगून देखील ईश्वराकडे पाहत नाहीत. काही लोक मात्र दुःखाचे चटके सोसत ईश्वरचिंतनात मग्न राहतात ते भक्त होत. बरेच लोक वेदाध्ययन करतात, काही शास्त्रांचे अध्ययन करतात, काही यज्ञयागादी कर्मे करतात, काही तपश्चर्या करतात, काही अत्यंत कठीण अशी व्रते आचरतात. परंतु अशा लोकांच्या अंतःकरणांत जर भक्ती नसेल तर त्याच्या क्रियेला काही अर्थ नाही. आपण काय करतो यापेक्षा कोणत्या भावनेने करतो हे अधिक महत्त्वाचे आहे. 'श्रीसिद्धान्तशिखामणी'त म्हटले आहे, 'भावनाविहितं कर्म पावनादपि पावनम्।'

श्रद्धेने वेदाध्ययन केले तर ते फलद्रूप होते. शास्त्रांचे अध्ययन करतो परंतु शास्त्रावर विश्वास नाही तर ते शास्त्र अभ्यासकाला कोणते फळ देईल? शास्त्रे पाठ करायची आणि इतरांना शिकवायची. त्याचा स्वतःला काहीच लाभ नाही. हे केवळ पांडित्यप्रदर्शन झाले. म्हणून शास्त्रांवर विश्वास हवा. यज्ञ करण्यामागे देखीलच हीच भूमिका हवी. यज्ञाचे प्रयोजनच मुळी 'अगोदर इतरांना देऊन मग सेवन करा' हे सांगण्यासाठी आहे. यज्ञाचे अनेक प्रकार आहेत. एक 'अतिथियज्ञ' आहे. गृहस्थाने स्वयंपाक सिद्ध झाल्यावर जेवण करण्याआधी काही काळ अतिथीची वाट पाहिली पाहिजे. कोणी अतिथी आला नाही तर ईश्वराला नैवेद्य दाखवून मगच अन्नग्रहण

केले पाहिजे. हाच अतिथियज्ञ होय. भोजन हादेखील एक यज्ञ आहे, हे मागे सांगितले आहे.

या सर्व क्रियांच्या मागे भावना हवी, भक्ती हवी. भक्तीशिवाय सर्व क्रिया निरर्थक ठरतात. केवळ शून्य ० हे चिन्ह लिहिले तर त्याला काहीच महत्त्व नाही. परंतु शून्याच्या मागे जर १ आकडा घातला तर शून्याचे महत्त्व वाढते. शून्याच्या मागे आकडा नसेल तर शून्य हे शून्यच राहते. आपल्या सगळ्या क्रिया म्हणजे शून्य आणि भक्ती म्हणजे आकडा. एकच्या आकड्यासमोरची शून्ये वाढत गेली तर त्याची किंमत कितीतरी पटीने वाढते. आकडा न लिहिता नुसती शून्ये लिहून पाहा. मग शून्याची किंमत कळेल. त्याप्रमाणे सर्व कर्मांमागे भक्ती असेल तरच आपल्या कर्मांचे मोल वाढते, ते अनंतपटीने फलद्रूप होते.

शिवभक्तिविहीनस्य सुकृतं चापि निष्फलम्।

विपरीतफलं च स्याद् दक्षस्यापि महाध्वरे॥११.४९॥

भक्तीशिवाय पुण्यसंचय होणे शक्य नाही. भक्तिशून्य मनुष्याने केलेली सत्कर्मदेखील निष्फळ ठरतात आणि बऱ्याच वेळा त्याचे विपरीत फळ मिळते. यासाठी उदाहरण म्हणून दक्षप्रजापतीने केलेल्या यज्ञाचे उदाहरण दिले जाते. 'लिंगाष्टका'तील 'दक्षसुयज्ञविनाशकलिंगम्' हा पाठ योग्य नसून 'दक्षकुयज्ञविनाशकलिंगम्' असे म्हटले पाहिजे. दक्षाचा यज्ञ हा 'सुयज्ञ' नव्हता तर भगवान शिवाचा अधिक्षेप करण्यासाठी केलेला 'कुयज्ञ' होता. सुयज्ञ असेल तर ईश्वर त्याचा विध्वंस करणार नाही. तात्पर्य असे की, दक्षाने यज्ञ केला तरी त्याचे त्याला विपरीत फळ मिळाले. म्हणून कर्मांमागे भक्ती असेल तरच ते कर्म सुफलदायक ठरते.

शास्त्रात कर्मांचे विहित कर्म आणि निषिद्ध कर्म असे दोन प्रकार सांगितले आहेत. विहित कर्म केल्याने पुण्यप्राप्ती होते तर निषिद्ध कर्म केल्याने पाप होते. कोणी विहित कर्म करताना जर ते शिवद्वेषाने करीत असेल तर त्या कर्मांचे त्याला चांगले फळ न मिळता वाईटच फळ मिळेल. आपण काय करतो यापेक्षा आपली भावना कोणती असते, याकडे जगद्गुरू रेणुकाचार्य आपले लक्ष वेधतात. शिवभक्ती केल्याने आपल्या पातकांचा नाश होतो. पूर्वी चण्ड नामक दैत्याने पितृहत्या केली तरी तो त्या पातकापासून शिवभक्ती केल्याने मुक्त होऊन शिवस्वरूप झाला अशी एक कथा आहे.

सुकृतं दुष्कृतं चापि शिवभक्तस्य नास्ति हि।

शिवभक्तिविहीनानां कर्मपाशनिबन्धनम्॥११.५१॥

पुण्यकर्म असो की पापकर्म असो, मनुष्य दोन्ही कर्मांनी बंधनातच पडतो. पुण्यकर्मांनी स्वर्ग मिळतो तर पापकर्मांनी नरक मिळतो. परंतु ही दोन्ही बंधनेच आहेत. ज्याला संसारातून मुक्त व्हायचे आहे त्याला पुण्यपापाच्या पलीकडे गेले पाहिजे. शिवभक्ताला सत्कर्मांच्या फळाची अपेक्षा नसल्यामुळे ते कर्म त्याला बांधून ठेवू शकत नाही. शिवभक्त सात्त्विक प्रवृत्तीचा असतो. त्याच्या हातून जाणिवपूर्वक दुष्कृत्य घडण्याची शक्यता नसते. तथापि अजाणतेपणाने त्याच्या हातून काही दुष्कृत्य घडलेच तर त्या कर्माची त्याला बाधा होत नाही. भगवान शिवावर अनन्यप्रेम करणाऱ्या शिवभक्ताला कर्मपाशाचे बंधन नाही. भक्तिशून्य माणसाला मात्र हे कर्मबंधन जन्मोजन्मी जखडून ठेवते आणि जन्ममरणाच्या रहाटगाड्यात फिरवीत ठेवते. ज्याच्या जीवनाचे सर्वस्व भगवान शिव असतात आणि कायिक, वाचिक, मानसिक अशा त्रिकरणांनी ज्याचा शिवाशी सदैव संबंध जुळलेला असतो अशा शिवभक्ताचा पुण्य-पापकर्मांशी संबंध नसतो. सूर्यरथाला जुंपलेल्या अश्वाना कधी अंधःकाराचे भय नसते. कारण त्यांचा त्या दिव्य तेजोगोलाशी सदोदित संबंध असतो. त्याप्रमाणे ज्याचा

शिवाशी प्रत्यक्ष संबंध असतो अशा शिवभक्ताला कर्मबंधनाचे मुळीच भय नसते. एखाद्या मदोन्मत्त हत्तीला नाजूक कमलतंतूनी कसे बांधता येईल? त्याप्रमाणे शिवभक्तीत तल्लीन झालेल्या भक्ताला कर्म बांधून ठेवू शकत नाही. शिवभक्तीचा अधिकार प्रत्येक जीवाला आहे. ब्राह्मण असो, क्षत्रिय असो, वैश्य असो वा शूद्र असो, कोणीही शिवाची भक्ती करू शकतो. जो शिवभक्ती करतो तो भगवान शिवाप्रमाणेच श्रेष्ठ मानला जातो, शिवस्वरूप समजला जातो. उच्च वर्णात आणि अंत्यजात देखील अत्यंत श्रेष्ठ दर्जाचे शिवभक्त होऊन गेले.

शिवभक्तिसमावेशे क्व जातिपरिकल्पना।

इन्धनेष्वग्निदग्धेषु को वा भेद प्रकीर्त्यते॥११.५५॥

कोणाच्या हृदयात जर शिवभक्तीचा उदय झाला तर त्या ठिकाणी जातिकल्पना शून्य होऊन जाते. लाकडे अनेक प्रकारची असतात. आंब्याचे, लिंबाचे, चंदनाचे लाकूड वेगवेगळे असते. त्यांच्यामध्ये आपण भेद करतो. अग्रीत ती भिन्न प्रकारची लाकडे जाळल्यानंतर त्यांचे वेगळेपण नष्ट होते आणि ती केवळ अग्निरूपाने अस्तित्वात राहतात. त्याप्रमाणे मनुष्य कोणत्याही जातीचा असला तरी जेव्हा तो शिवभक्त होतो तेव्हा त्याची वेगळी जात उरत नाही. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र या भिन्न जाती असल्या तरी जेव्हा ते शिवभक्त होतात तेव्हा त्यांची 'शिवभक्त' हीच एकमेव जात असते. तेथे ब्राह्मण-शिवभक्त, अंत्यज-शिवभक्त असा भेद शिल्लक राहत नाही. सामाजिक जातिभेदाला भक्तीच्या माध्यमाने दूर करण्याचा प्रयत्न आपल्या आचार्यांनी केलेला आहे. भक्तिसिद्धान्त समतेचेच प्रतिपादन करित आलेला आहे. विषमतेला या सिद्धान्ताने कधीही खतपाणी घातले नाही. म्हणून जातिकल्पनेला शून्यवत् करणारी शिवभक्ती अत्यंत श्रेष्ठ होय.

शुद्धाः नियमसंयुक्ताः शिवार्पितफलागमाः।

अर्चयन्ति शिवं लोके विज्ञेयास्ते गणेश्वराः॥११.५६॥

आतापर्यंत सामान्यरूपाने भक्तीचे विवेचन केले. परंतु येथे विशेषरूपाने भक्तीचे माहात्म्य सांगितले आहे. दीक्षा घेऊन जे परिशुद्ध होतात ते 'शुद्ध' होत. भक्तिमार्गात प्रविष्ट होण्याआधी प्रत्येकाला गुरूकडून दीक्षा घ्यावी लागते. ज्याला गुरुदीक्षा प्राप्त झाली आणि ज्याचे आणव, मायीय आणि कार्मिक मल नष्ट झाले अशा मनुष्याला 'शुद्ध' म्हणतात. भक्तीचे स्वरूप गुरूकडून जाणून घेऊन सर्व नियम पाळतात ते नियमसंयुक्त होत. शिवभक्ती निरपेक्ष असली पाहिजे. शिवासाठी शिवभक्ती असावी, सांसारिक वस्तूंसाठी नसावी. त्यासाठी शिवभक्ती केली तर ती 'व्यभिचारी भक्ती' ठरते. तुम्ही शिवाजवळ गेलात आणि धनसंपत्ती मागितली तर तुमचे प्रेम शिवावर नसून धनावर आहे हे सिद्ध होते. तुम्ही न मागता देखील शिव तुम्हाला संपत्ती देईलच. गीतेत भगवंतांनी सांगितले आहे, जे माझे अनन्यभक्त असतात त्यांचा योगक्षेम मी चालवतो.

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते।

तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्॥११.२२॥

आपल्याला कोणत्या वेळी काय हवे, हे आपल्यापेक्षा ईश्वराला अधिक कळते. म्हणून हावरटपणाने ईश्वराला काहीही मागू नये. मागायचेच असेल तर असे म्हणावे की, ईश्वरा, तुला योग्य वाटेल ते दे. अन्यथा आपली अवस्था भस्मासुरासाखी होईल. त्याने जो 'वर' मागितला तोच त्याच्यासाठी 'शाप' ठरला. हिरण्यकश्यपूचे असेच झाले. 'मला मृत्यू नको' एवढेच मागायचे. ते सोडून 'इथे नको, तिथे नको, त्याच्या हातून नको, याच्या हातून नको' अशा अटी तो घालत बसला. शेवटी बुद्धीला मर्यादा आहेच. त्याने मागताना जी फट सोडली

तिथूनच मृत्यू त्याच्यापर्यंत पोहोचला.

खरा भक्त ईश्वराला 'तूच हवा आहेस' हे मागतो आणि आपल्या सान्या कर्मांची फळे तो ईश्वरालाच अर्पण करतो. ज्याच्यावर भगवान शिवाची कृपा होते त्याला कशाची उणीव भासेल? काय कमी पडेल? ईश्वरावर जर अनन्यनिष्ठा असेल तर भक्ताला मागण्याची गरजच नाही. न मागता त्याला सारे काही मिळते. आपल्या घरात लहान मुले असतात. जे मूल सारखे पैसे मागते त्याला एकदा-दोनदा-तीनदा वडील पैसे देतात. चौथ्यांदा एक चापट देतात. पण जे मूल काही मागत नाही त्याला बोलावून प्रेमाने देतात. या व्यवहारातील गोष्टी आहेत. हीच गोष्ट ईश्वरभक्ताच्या बाबतीतही घडते.

म्हणून जे शुद्ध, नियमयुक्त, कर्मफळात निरपेक्ष राहून शिवाची अर्चना करतात तेच शिवाचे गण आहेत असे समजावे, असे जगद्गुरू रेणुकाचार्य म्हणतात. याप्रमाणे भक्त कसा असतो? त्याचे माहात्म्य कोणते? भक्तीने आपल्या व्यावहारिक जीवनात आपण कशी समता आणू शकतो? भक्त न मागताच सारे काही कसे मिळवतो? याविषयी येथे भक्तमाहात्म्यस्थलात जगद्गुरू रेणुकाचार्यांनी विवेचन केले आहे, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन समाप्त करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

जंगमवाडी मठ, वाराणसी
वाराणसी, १ एप्रिल १९९२

आशीर्वचन सातवे

शरणमाहात्म्यस्थल

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

प्रसादिस्थलातील उपस्थलांवर आपण आशीर्वचन ऐकत आहात. या अगोदर गुरूचे माहात्म्य, लिंगाचे माहात्म्य आणि जंगमाचे माहात्म्य आपण श्रवण केले आहे. आज शरणमाहात्म्यस्थलाचे विवेचन करायचे आहे. जगद्गुरू रेणुकाचार्य अगस्त्यमहर्षींना सांगतात:-

गुरुलिंगादिमाहात्म्यबोधान्वेषणसंगतः।

सर्वात्मना शिवापत्तिः शरणस्थानमुच्यते॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, ११.५७)

गुरू, लिंग, जंगम यांचे माहात्म्य जाणून जो सर्वभावाने शिवाला शरण जातो त्याला 'शरण' असे म्हणतात. आपला संपूर्ण अहंभाव सोडून शरणागत होणारा तो शरण होय. काही साधक आपली परमार्थमार्गावरची वाटचाल आपल्या साधनेच्या बळावर होत आहे असे समजतात, तर काही साधक केवळ शिवाच्या अनुग्रहाने सारे घडते अशी भावना हृदयात बाळगून असतात. तेच शरण होत. 'सर्वात्मना शिवापत्तिः' - शरीराने, वाणीने, मनाने तो संपूर्ण शिवाला शरण जातो म्हणून या स्थानाला शरणस्थान, शरणस्थल म्हटले जाते. ब्रह्मा, विष्णू इ. देव हे प्राकृत ऐश्वर्याने युक्त आहेत. भगवान शिव या सान्या पलीकडे आहेत, हे जाणून अन्य देवतांविषयी

उदासीन राहून अनन्यभावाने शिवाचा आश्रय करणारा तो शरण होय.

शरणस्थलातील साधक आपल्या इष्टदेवतेशिवाय अन्य देवतेची उपासना कधीच करित नाही. सर्व देवता ज्याचे अर्चन करतात असा शिव आपले आराध्य असताना इतर देवतांच्या उपासनेची गरजच काय? म्हणूनच कर्नाटकातील शरणांनी जो अन्य देवतेची उपासना करतो अशा वीरशैवाची निर्भर्त्सना केली आहे. महाराष्ट्रातील वीरशैव संतकवी श्रीमन्मथस्वामींनी देखील अशा माणसाला कठोर शब्दांनी फटकारले आहे:-

शिवभक्ताचे कुळी जन्मुनि करंटा। न भजे चोरटा शंकरासी।।
छपवूनि लिंगा घाली तुळशीमाळ। जन्मला चांडाळ मातेगर्भी।।
सांडोनि भस्माते लावितो चंदन। तयासी बंधन यम करी।।
मन्मथशिवलिंग म्हणे तो नर। यमलोकी चोर म्हणती तया।।

साधना करताना एका देवतेविषयी एकनिष्ठा नसेल तर साधना व्यर्थ जाते. भक्ती एकाच देवतेवर असेल तर ती शीघ्र फलदायी ठरते. पाणी मिळविण्यासाठी एकाच ठिकाणी पन्नास फूट भूमी खोदावी लागते तेव्हाच पाणी मिळते. पन्नास ठिकाणी एकेक फूट खोदले तर श्रम व्यर्थ जातात. हे समजावून सांगण्यासाठीच मन्मथस्वामींना कठोर शब्दांचा प्रयोग करावा लागला. अनेक देवतांची भक्ती करणे हा भक्तिकक्षेत्रातील व्यभिचार मानला जातो. म्हणून निष्ठा एकाच देवतेवर असावी लागते. सर्व देवतांना आपल्या इष्टदेवतेच्या रूपात पाहणेच अधिक श्रेयस्कर होय. असे घडले तर आपली भावना विचलित होणार नाही. शरणस्थलातील साधक अशीच दृढ भावना बाळगतो.

शरण्यः सर्वभूतानां शंकरः शशिशेखरः।
सर्वात्मना प्रपन्नस्तं शरणागत उच्यते।।११.५९।।

या ठिकाणी शरण, शरणागत आणि शरणार्थी अशा तीन अवस्था सांगितल्या आहेत. आतापर्यंत जी लक्षणे सांगितली ती शरणाची होती. आता शरणागताची व्याख्या करित आहेत. शरण हा शरणागत कधी होतो? भगवान शिव 'शरण्य' आहे. कारण तो शरण आलेल्या सर्व जीवांचे रक्षण करतो. या श्लोकातील 'शशिशेखर' या पदाचा अर्थ 'चंद्राला मस्तकावर धारण करणारा' असा आहेच. परंतु यामागे एका शरणागताची कथाही दडलेली आहे. चंद्राने जेव्हा गुरुपत्नीगमन केले तेव्हा त्याला शाप मिळाला आणि तो क्षयग्रस्त झाला. दिवसेंदिवस तो खंगत गेला. शेवटी तो भगवान शिवाला शरण गेला. शिवांनी त्याला अभय दिले आणि त्याची अवशिष्ट राहिलेली कला आपल्या मस्तकावर धारण केली. पश्चात्तापदग्ध चंद्राला अभय देऊन त्याचे रक्षण करणारे आणि त्याला मस्तकावर धारण करून त्याचा मान वाढविणारे भगवान शिव सर्व प्राणिमात्रांचे रक्षण करण्यास समर्थ आहेत. अशा अनेक कथा ग्रंथांतून विखुरलेल्या आहेत. अन्य देवतांपासून ज्याला भय आहे अशालाही भगवान शिवांनी आश्रय देऊन त्याचे रक्षण केले आहे. म्हणून केवळ शिव हेच 'शरण्य' - शरण देणारे होत. सर्व प्राणिमात्रांचे रक्षण करण्यास शिव समर्थ आहेत असे जाणून तो सर्वभावाने शिवाला शरण तो 'शरणागत' होय.

विमुक्तभोगलालस्यो देवतान्तरनिस्पृहः।
शिवमर्भ्ययन् मोक्षं शरणार्थीति गीयते।।११.६०।।

प्रथम शरण होता, मग शरणागत झाला आणि आता शरणार्थी झाला. 'अर्थी' म्हणजे याचना करणारा, अपेक्षा ठेवणारा. धनार्थी, विद्यार्थी, मोक्षार्थी यांच्याप्रमाणेच हा शरणार्थी होय. ईश्वराला शरण गेल्यावर काय मागावे हे येथे स्पष्ट सांगितले आहे. भगवान शिवाची आराधना करणाऱ्याने भोगसामग्रीची अपेक्षा ठेवू नये. भगवान शिव तर विरक्तमूर्ती आहेत. अशा शिवाजवळ जाऊन काय सांसारिक सुखे मागायची? म्हणून सर्व भोगलालसेपासून मुक्त होऊन ब्रह्मादी देवतांविषयी निःस्पृह राहून जो शिवालाच मोक्ष मागतो तो शरणार्थी होय.

धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष असे चार पुरुषार्थ पूर्वसूरींनी मानले आहेत. यांपैकी पहिले तीन पुरुषार्थ कोणत्या ना कोणत्या तरी दोषाने ग्रासले जातात. धर्म सकाम दोषाने, अर्थ लोभाने आणि काम मोहाने दूषित होतो. म्हणून हे तीन पुरुषार्थ परमपुरुषार्थ नव्हेत. 'यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम।' जेथे गेल्यावर कोणीच परत येत नाही असे परमधाम म्हणजे मोक्ष, असे गीतेत म्हटले आहे. मनुष्याने अशाच ठिकाणी जावे की जेथून त्याला परतावे लागू नये. एका हिंदी कवीने म्हटले आहे:-

बोलना हो तो ऐसे बोलो कोई ना कहे झूठ

बैठना हो तो ऐसे बैठो कोई न कहे उठ

बोलायचे असेल तर असे बोलावे की कोणी त्याला खोटे ठरवू नये आणि बसायचे असेल तर अशा स्थानावर बसावे की तेथून कोणी उठवू नये. आपणही बसतो. पण कुठे? दुसऱ्याच्या जागेवर. कुणीतरी येऊन रिझर्व्हेशन तिकीट दाखवतो. मग निमूटपणे उठतो. चौऱ्यांशी लक्ष योनींतून हा असाच प्रवास चाललेला असतो. प्रत्येक शरीर ही आपली बापजाद्याची इस्टेटच समजत असतो. मृत्यू लाथ मारून उठवतो तेव्हा कळते की अरे, ही आपली जागा नव्हे. चला दुसरी जागा शोधा. असे करित आपण इथपर्यंत आलो आहोत. आता मात्र अशी जागा शोधा की तेथून कोणी उठवणार नाही.

ध्रुवाची कथा साऱ्यांना माहित आहे. तो आपल्या पित्याच्या मांडीवर बसायला जातो. त्याच्या पित्याचे नाव उत्तानपाद. त्याला दोन बायका होत्या. सुरुची आणि सुनीती. ध्रुव हा सुनीतीचा पुत्र. सुरुची राजाची आवडती राणी होती. तिचेच तो ऐकत असे. ही कथा लौकिक आहे आणि आध्यात्मिक देखील आहे. लौकिक सुखे सर्वसामान्यांना रुचकर वाटतात. धर्म-नीति-न्यायाच्या गोष्टी लोकांना रुचत नाहीत. विलासी मनुष्याला लौकिक सुखात अधिक रुची वाटते. उत्तानपाद राजाला सुरुची प्रिय होती, सुनीती नव्हती.

पित्याच्या मांडीवर बसण्यासाठी जेव्हा ध्रुव गेला तेव्हा सुरुचीने त्याला खाली खेचले. ध्रुवाने आपल्या आईजवळ- सुनीतीजवळ जाऊन झाला प्रकार सांगितला. सुनीती म्हणाली, "तुझ्या पित्याजवळ समत्वबुद्धी नाही. तो आपल्या पत्नीवर नियंत्रण ठेवू शकत नाही. म्हणून तू सर्वांचा जो परमपिता असा ईश्वर त्याच्याकडे जा. तो तुला कधीही दूर लोटणार नाही."

पुढे ध्रुवाने तपश्चर्या करून अढळपद मिळविले, ही कथा सर्वांना ज्ञात आहे. मोक्ष हे अढळपद आहे. ते प्राप्त झाले म्हणजे तेथून कोणीही परत येत नाही. शरणार्थी शिवाजवळ जाऊन हेच पद मागतो. म्हणून मुक्तीची कामना करणारा तो शरणार्थी होय. तो मनाने, वाणीने, शरीराने, कर्माने शिवाला शरण गेलेला असतो. म्हणून त्याला यज्ञयागादी सकाम कर्मे करण्याचे प्रयोजनच नसते.

यज्ञयागादीचे फळ म्हणजे स्वर्गप्राप्ती. ऐहिक सुखे भोगून पारलौकिक सुखाच्या आशेने यज्ञ केला जातो. स्वर्गप्राप्ती तरी कोठपर्यंत? जोपर्यंत पुण्यसंचय आहे तोपर्यंतच. त्यानंतर पुन्हा नशिबात मृत्युलोक येणारच.

खिसा गरम आहे तोपर्यंत हॉटेलात आपण राहू शकतो, तेथली सुखे भोगू शकतो. पैसे संपले की हॉटेल सोडावे लागते. तशीच अवस्था स्वर्गाची आहे. 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलाके विशन्ति।' स्वर्गात दोन दोष आहेत. क्षय आणि पतन. स्वर्गात गेल्यावर पुण्याचा क्षय होतो आणि त्यानंतर जीवाचे पतन होऊन तो मृत्युलोकात परत येतो. म्हणून स्वर्गदिखील नाशिवंत आहे. परंतु शरणाला मात्र अक्षय फळ मिळते. मोक्ष मिळतो. त्यामुळे नाशिवंत स्वर्गसुख संपादन करण्यासाठी जे यज्ञयाग केले जातात ते करण्याची शरणाला गरज नसते.

प्रपन्नपारिजातस्य भवस्य परमात्मनः।

प्रपत्त्या किं न जायेत पापिनामपि देहिनाम्॥११.६३॥

भगवान शिव कल्पवृक्ष आहेत. जे त्यांना शरण जातात त्याचे मनोरथ पूर्ण होतात. पातक्यातला पातकी मनुष्य जरी त्यांना शरण गेला तरी त्याची पापे नष्ट होतात आणि त्याचे मनोरथ पूर्ण होतात. एक पापी मनुष्य पश्चात्तापाने पोळला आणि ईश्वरदर्शनासाठी मंदिराकडे निघाला. मंदिराला तीन दारे होती. एका दाराने तो जाऊ लागताच तेथील द्वारपालाने त्याला हटकले आणि दारावरची पाटी दाखवली. त्यावर लिहिले होते- भक्तिमार्ग. द्वारपालाने विचारले, "तू कोण आहेस? भक्त आहेस काय?"

"नाही महाराज, मी पापी आहे." त्याने उत्तर दिले.

"मग तुला या दाराने जाता येणार नाही." द्वारपाल म्हणाला, "येथून फक्त भक्तच आत जाऊ शकतो." तो मनुष्य दुसऱ्या दारावर गेला. तेथे पाटी होती- वैराग्यमार्ग. तेथेही द्वारपालाने अडविले आणि विचारले, "तू विरक्त आहेस काय?"

"नाही, मी पापी आहे."

"मग तुला या दाराने जाता येणार नाही. पुढे जा." द्वारपालाने बजावले.

तो तिसऱ्या दारावर गेला तेथे पाटी होती- ज्ञानमार्ग. तेथेही द्वारपालाने अडविले. आत जाऊ दिले नाही. मंदिराला चौथे दारच नव्हते. ईश्वर पतितपावन आहे म्हणून तो पापी ईश्वराकडे आला होता. पण त्याच्यासाठी तिन्ही दारे बंद होती. आपली पापातून कधीही मुक्तता होणार नाही या जाणिवेने तो रडू लागला. एका ज्ञानी भक्ताने त्याची चौकशी केली आणि मंदिरात जाऊन तो ईश्वराला म्हणाला, "प्रभो, भक्त, विरागी आणि ज्ञानी तुमच्यापर्यंत येऊ शकतात. पण पापी माणसाचे काय? तुम्हाला तर 'पतितपावन' म्हणतात आणि पतित मनुष्य तर तुमच्यापर्यंत येऊ शकत नाही. त्याच्याकरिता तुम्ही चौथे दार निर्मिले पाहिजे."

ईश्वराला पापी माणसाची अवस्था कळली. तो बाहेर आला आणि त्याने पापी मनुष्याला आपल्या हृदयाशी कवटाळले. त्याला आत घेऊन गेला.

तुम्हाला आश्चर्य वाटेल की पापी मनुष्य कसा मुक्त होऊ शकतो? पापी माणूस जर स्वतःला पापी समजेल तर तो मुक्त होऊ शकतो. पापी असून जो स्वतःला पापी समजत नाही तो कधीही मुक्त होणार नाही. शास्त्रात सांगितले आहे की, पुण्य अथवा पाप जेव्हा दुसऱ्यापुढे सांगितले जाते तेव्हा त्यांचा क्षय होतो. आपण सत्कर्म केले हे इतरांना ढोल बडवून सांगितले की समजा ते संपले. तसेच दुष्कर्माबद्दलही आहे. 'मी पापी आहे' असे कबूल करणे म्हणजेच पश्चात्ताप. पश्चात्तापाने सारे मनोमालिन्य गळून पडते. म्हणून ईश्वराला शरण जाणारा पश्चात्तापाने पोळलेला असतो. ईश्वरकृपेने त्याची पातके नष्ट होऊन तो शिवस्वरूप होतो. त्याचे मन शिवभक्तीने परिपक्व आणि सुप्रसन्न होते. अशाच्या जन्मालाच 'जन्म' म्हणावे. इतरांचा जन्म व्यर्थ आहे असे समजावे.

दुर्लभं मानुषं प्राप्य जननं ज्ञानसाधनम्।

ये न जानन्ति देवेशं तेषामात्मा निरर्थकः॥११.६५॥

मानवजन्माचे मुख्य लक्ष्य भगवान शिवाला शरण जाणे हे होय. दुर्लभ असा मनुष्यजन्म प्राप्त होऊन देखील जे शिवज्ञान संपादन करित नाहीत त्यांचा जन्म निरर्थकच समजला पाहिजे. मुळात मनुष्यजन्म मिळणेच कठीण. त्यातही मनुष्यत्व मिळणे अधिक कठीण. का? त्याचे विवेचन 'नैष्कर्म्यसिद्धी' ग्रंथात केलेले आहे. जन्माला कारणीभूत असते ते आपले कर्म. कर्म हे आपले पुण्यकर्म व पापकर्म असे दोन प्रकारचे असते. चौऱ्यांशी लक्ष योनींत जीव भ्रमण करित राहतो तो त्याच्या कर्मांमुळेच. सर्व योनींत मनुष्ययोनी श्रेष्ठ मानली गेली. कारण आपला जन्म कोणापासून झाला, कशामुळे झाला आणि जन्मानंतर आपण काय केले पाहिजे, हे जाणण्याची शक्ती फक्त मनुष्यजन्मातच प्राप्त होते.

ईश्वराने मनुष्य का निर्माण केला असावा? असंख्य जीवजाती निर्माण करूनही त्याचे समाधान झाले नाही. एखाद्या दंपतीला जर बहिरी, आंधळी, मुकी अशी व्यंग असलेली मुले झाली तर ते आईवडील आनंदित राहणार नाहीत. त्यांना आपल्याशी बोलणारा, आपले ऐकणारा असा धडधाकट अव्यंग मुलगा झाला तरच आनंद होईल. त्याप्रमाणे ईश्वराने आपल्याशी संवाद साधू शकणारा, आपले चिंतन करण्याची क्षमता असलेला असा मनुष्य उत्पन्न केला. मनुष्याशिवाय अन्य जीवजंतूंमध्ये ही क्षमता नाही. आपल्या आनंदासाठी परमेश्वराने मनुष्य उत्पन्न केला. असे असूनही माणसे ईश्वराकडे जात नाहीत, त्याचे चिंतन करित नाहीत. देवयोनीत जन्म घेऊन काही उपयोग नाही. जीवनाचे सार्थक करायचे असेल तर मनुष्ययोनीतच जन्म घ्यावा लागतो. पुण्य आणि पाप जेव्हा समप्रमाणात असतात तेव्हाच जीवाला मनुष्यजन्म लाभतो, असे शास्त्र सांगते. म्हणून मनुष्यजन्म लाभणे दुर्लभ होय. अशा मनुष्यजन्मात ज्ञान देणाऱ्या शिवाला जे जाणत नाहीत त्यांचा जन्म अर्थहीनच समजला पाहिजे.

हे जग सोडताना मनुष्य पुण्यपाप सोबत घेऊन जातो किंवा ज्ञान सोबत घेऊन जातो. बाकी काहीच त्याला सोबत नेता येत नाही. अंतकाळी जे ज्ञान सोबत न्यायचे ते जर जन्मभरात मिळाले नाही तर अशा मनुष्याचे येणे आणि जाणे निरर्थक समजू नये तर काय?

तत्कुलं हि सदा शुद्धं सफलं तस्य जीवितम्।

यस्य चित्तं शिवे साक्षाद् विलीनमबहिर्मुखम्॥११.६६॥

ज्याचे मन अंतर्बाह्य भगवान शिवातच विलीन झालेले असते असा साधक ज्या कुळात जन्म घेतो ते कूळ अत्यंत पवित्र, शुद्ध समजले जाते. अशा शरणाचे जीवन धन्य झालेले असते. शिवाच्या प्राप्तीसाठीच तो शिवचिंतन करतो. असा हा शरणार्थी आपले जीवन, आपले कूळ, आपला परिसर उजळून टाकतो, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन समाप्त करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

जंगमवाडी मठ, वाराणसी
वाराणसी, २ एप्रिल १९९२

शिवप्रसादमाहात्म्यस्थल

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

प्रसादिस्थलातील अंतिम अवांतरस्थल म्हणजे शिवप्रसादमाहात्म्यस्थल. प्रसादिस्थलाच्या प्रारंभी प्रसादाचे विवेचन केलेले आहे आणि आता शेवटी प्रसादाचेच विवेचन केलेले आहे. परंतु या दोन प्रसादांत खूप अंतर आहे. प्रारंभी सांगितले ते अन्नप्रसादाविषयी. येथे प्रसाद याचा अर्थ आहे भगवान शिवाचा अनुग्रह. वीरशैवसिद्धान्तानुसार साधक केवळ आपल्या साधनेच्या बळावर मुक्ती प्राप्त करून घेऊ शकत नाही. साधना करताना त्याला भगवान शिवाच्या अनुग्रहाची म्हणजे कृपेची आवश्यकता असते. हे समजावण्यासाठीच येथे या स्थलाचे विवेचन केलेले आहे.

गुरुर्लिंगादिमाहात्म्यविशेषानुभवस्थितिः।

यस्माच्छिवप्रसादात् स्यात्तदस्य महिमोच्यते॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, ११.६७)

गुरु, लिंग, जंगम यांच्या ठिकाणी आणि त्यांच्या प्रसादाविषयी आपल्या मनात दृढ श्रद्धा उत्पन्न होते याचे कारण काय? तर भगवान शिवाच्या अनुग्रहामुळेच आपल्या मनात श्रद्धा जागी होते. शिवाचा अनुग्रह म्हणजेच शिवप्रसाद. त्याची महिमा या ठिकाणी सांगितली आहे. हा प्रसाद कोणाला प्राप्त होतो? ज्याची शिवावर अनन्यनिष्ठा असते, जो गुरुपूजेत तत्पर असतो, ज्याचे आचरण अत्यंत शुद्ध असते आणि जो अनन्यभावाने शिवाला शरण जातो अशा शिवभक्तालाच शिवप्रसादाचा लाभ होतो. भगवान शिव त्याच्यावर प्रसन्न होतात. जे अनन्यनिष्ठ नसतात त्यांच्यावर भगवान शिवाचा अनुग्रह होत नाही.

प्रसादोऽपि महेशस्य दुर्लभः परिकीर्त्यते।

घोरसंसारसंतापनिवृत्तिर्येन जायते॥११.६९॥

शिवप्रसाद हा अत्यंत दुर्लभ आहे. आपल्याकडे प्रसाद घेण्याची योग्यता नसते म्हणून तो दुर्लभ असतो. शिव तर अनुग्रह करायला सदैव तत्परच आहेत. परंतु आपली सिद्धता नसते. प्रसादामुळे जीवाची सर्व सांसारिक तापांपासून मुक्तता होते. असा शिवप्रसाद दुर्लभ असण्याचे कारण म्हणजे आपली भक्ती दृढ नसते हे होय. ज्याची शिवावर दृढ भक्ती आहे अशा शिवभक्तासाठी शिवप्रसाद अत्यंत सुलभ आहे. प्रसाद आणि भक्ती यांत परस्परसंबंध आहे:-

प्रसादादेव सा भक्तिः प्रसादो भक्तिसंभवः।

यथैवांकुरतो बीजं बीजतो वा यथांकुरः॥९.११॥

बीज आणि अंकुर यांमध्ये परस्परसंबंध आहे. बीज असेल तर अंकुर आहे. अंकुर असेल तर बीज आहे. त्याप्रमाणे भगवान शिवाच्या प्रसादाने आपल्या मनात भक्तीचा उदय होतो आणि भक्तीमुळे शिवप्रसाद प्राप्त होतो. मग बीज आधी की अंकुर आधी? या प्रश्नाप्रमाणेच शिवाचा अनुग्रह आधी की भक्ती आधी? असा

प्रश्न निर्माण होतो. भगवान शिव असे तर म्हणत नाहीत की, आधी माझी भक्ती कर मग मी तुझ्यावर अनुग्रह करतो. आपल्याला मनुष्यजन्म मिळाला हाच मुळी भगवान शिवांनी आपल्यावर केलेला अनुग्रह आहे, असे शास्त्रे सांगतात. असे आहे तर जन्मतःच आपल्यावर ईश्वराचा अनुग्रह झालेला आहे. मग आपण त्याची भक्ती करायलाच हवी. आपण जर भक्ती केली नाही तर विशेषत्वाने आपल्यावर शिवाचा अनुग्रह होणार नाही. भक्ती जसजशी दृढ होत जाईल तसतसा अधिकाधिक अनुग्रह होत जाईल. भगवान शिवाचा अनुग्रह होण्यासाठी त्याला अभिमुख व्हायला हवे. कोणी जर तुम्हाला जबरदस्तीने आशीर्वाद द्यायला तुमच्या घरी आला आणि जर त्याच्याकडे तुम्ही पाठ फिरवून बसाल, तोंड फुगवून बसाल तर तुम्हाला त्याचा आशीर्वाद कसा मिळेल? तुम्ही जोपर्यंत ईश्वरसन्मुख होणार नाही तोपर्यंत त्याचा अनुग्रह होणार नाही.

एक राजा होता. त्याला एकुलता एक मुलगा होता. मुलाचे वागणे अत्यंत विक्षिप्त होते. म्हणून राजाचा राजपुत्रावर रोष झाला आणि राजाने त्याला राज्याबाहेर हाकलून दिले. अनेक वर्षे उलटली. राजाला म्हातारपण आले. राज्याचा उत्तराधिकारी तर राज्याबाहेर हाकलून दिलेला. काय करावे? राजाने मंत्र्याचा सल्ला घेतला. मंत्र्याने सांगितले- राजपुत्राला सन्मानाने बोलावून घ्यावे आणि त्याच्या हाती राज्यकारभार सोपवावा. राजाने राजपुत्राला आणायची कामगिरी मंत्र्यावर सोपवली.

मंत्र्याने राजपुत्राचा शोध घेतला. तो एखाद्या संन्याशाप्रमाणे जीवन व्यतीत करित होता. मंत्र्याने राजपुत्राला राजवाड्यात येण्याची विनंती केली. राजपुत्र मनातून राजावर रागावलेला होताच. त्याने विनंती नाकारली. मंत्र्याने राजाकडे येऊन वर्तमान सांगितले. तेव्हा राजा म्हणाला, “त्याला अर्ध्या वाटेवर घेऊन या. तिथे येऊन मी त्याचे स्वागत करेन.”

मंत्री निरोप घेऊन राजपुत्राकडे गेला. पण त्याने अर्ध्या वाटेवर येण्यास नकार दिला. मंत्री परतला. राजाने पुन्हा निरोप पाठवला, “अर्ध्या वाटेच्या अर्ध्या अंतरावर ये. तेथे मी स्वागत करेन.”

तरी राजपुत्राचा नकार आला. शेवटी राजाने निरोप पाठवला, “माझ्या दिशेने फक्त एक पाऊल पुढे ये मी तुझे स्वागत करेन.”

राजपुत्राने आपल्या मनाशी विचार केला की, राजा एवढ्या जवळ येतो. मग त्याला एक पाऊल अधिक टाकून मला भेटणे काय कठीण आहे? गरज राजाची होती. म्हणून राजपुत्राने पुन्हा नकार कळविला. नकार ऐकून राजा म्हणाला, “माझ्या दिशेने एक पाऊलदेखील टाकण्याची त्याची इच्छा नाही याचा अर्थ माझ्याबद्दल त्याच्या मनात मुळीच प्रेम नाही. म्हणून मलादेखील त्याची गरज नाही.”

या कथेचे तात्पर्य कोणते? शिवाचा अनुग्रह मिळविण्यासाठी मनुष्यानेही उत्कंठा दाखविली पाहिजे. असेल शिवाला गरज तर करावा त्याने अनुग्रह, अशी भावना असेल तर अनुग्रहाची शक्यता नाही. शिवाच्या अनुग्रहासाठी जीवाने सर्वभावाने शिवसन्मुख व्हायला हवे.

यज्ञास्तपांसि मंत्राणां जपश्चिन्ता प्रबोधनम्।

प्रसादार्थं महेशस्य कीर्तितानि न संशयः॥११.७०॥

शास्त्रात अनेक प्रकारची साधने सांगितली आहेत. यज्ञ, तप, मंत्रजप, चिंतन, प्रबोधन इत्यादी. या साऱ्या साधना कशासाठी? तर भगवान शिवाचा अनुग्रह प्राप्त करण्यासाठी. सर्व प्रकारच्या यज्ञांमध्ये जपयज्ञ श्रेष्ठ आहे.

गीतेत भगवंतांनी सांगितले आहे, 'यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि।' प्राचीन काळी यज्ञ करीत, त्यासाठी सामग्री जमवावी लागे. त्यामध्ये हिंसा होत असे. अशा यज्ञापेक्षा एक सोपा यज्ञ आहे तो जपयज्ञ. 'तज्जपः तदर्थभावनम्।' (पातंजल योगसूत्र, १.२८)

महर्षी पातंजलींनी म्हटले आहे की, आपण जो मंत्र जपतो त्या मंत्राचे अर्थरूपी जे भगवद्‌तत्त्व त्याचे चिंतन करीत मंत्राची सतत आवृत्ती करणे हाच जप होय. जप करताना वाणी आणि मन यांत एकसूत्रीपणा असायला हवा. वाणीने ज्या मंत्राचा जप चाललेला असतो त्या मंत्राचा अर्थ जो परमेश्वर त्याचे चिंतन मनात सुरू असले पाहिजे. मंत्रार्थाचे चिंतन करीत मंत्राची निरंतर आवृत्ती करणे हा जप आहे. मंत्रजपाने मन प्रकाशाने उजळून जाते आणि जीवावर शिवाचा अनुग्रह होतो.

एखाद्या माणसाला त्याचे नाव घेऊन आपण एक हाक मारतो. एकदा, दोनदा, तीनदा. तो मुद्दाम दुर्लक्ष करतो. कारण त्याला आपल्याशी बोलायचे नसते. आपण सारखे हाक मारत राहिले तर अनिच्छेने उठून तो जवळ येतो आणि म्हणतो, 'का माझ्या नावाचा जप करतोस?' त्याला आपल्याशी बोलायचे नसते. तरीदेखील सतत हाक मारण्यामुळे त्याला आपल्याशी बोलावेच लागते. हा साधा व्यावहारिक अनुभव आहे. त्याचप्रमाणे तुम्ही शिवाचे नामस्मरण करीत राहिलात तर शिवाला अनुग्रह करायला यावेच लागते. भगवान शिवाला आपल्याकडे आकृष्ट करण्यासाठी मंत्रजप हे अमोघ साधन होय.

यज्ञ, जप, मंत्रजप, चिंतन, प्रबोधन ही बाहेरून अधिकाधिक आत जाणारी साधने आहेत. यज्ञ हे बाह्य साधन. त्यानंतर तप हे थोडे अंतरंगसाधन. मंत्रजप, चिंतन आणि प्रबोधन (ज्ञान) ही क्रमशः अधिकाधिक अंतरंगसाधने होय. ही सर्व साधने शिवप्रसादासाठी सांगितलेली आहेत. शिवाचा अनुग्रह हवा असेल तर यज्ञ करावा लागेल, अथवा कठोर तपश्चर्या करावी लागेल, किंवा मंत्रजप करावा लागेल आणि ज्ञान प्राप्त करावे लागेल. या सर्व साधनांनी शिवाचा अनुग्रह अर्थात् प्रसाद सुलभ होतो. काहीही न करता शिवाचा अनुग्रह होईल असे म्हणून बसून राहिला तर जन्मभर तसेच बसावे लागेल. सहजासहजी फुकट शिवप्रसाद प्राप्त होणार नाही.

प्रसादमूला सर्वेषां भक्तिरव्यभिचारिणी।

शिवप्रसाददहीनस्य भक्तिक्षश्चापि न सिद्ध्यति॥११.७१॥

एकाच देवतेची भक्ती करणे ही अव्यभिचारिणी भक्ती होय. सोमवारी महादेव, मंगळवारी भवानी, गुरुवारी दत्तमहाराज, शुक्रवारी संतोषी माता, शनिवारी मारुतीराय आणि रविवारी सूर्यनारायण अशी दररोज देवता बदलत राहिली तर तो व्यभिचार नाहीतर काय? म्हणून निष्ठेने एकदेवतेची उपासना करणे ही अव्यभिचारिणी भक्ती होय. आपल्या मनातले प्रेम एकाच ठिकाणी स्थिर व्हायला हवे. शिवानुग्रहासाठी अव्यभिचारिणी भक्तीची आवश्यकता असते. ज्याच्यावर शिवाचा अनुग्रह होत नाही त्याच्याकडून भक्तीही घडणार नाही. खरेतर आपल्याला मनुष्यजन्म लाभला हाच शिवाचा अनुग्रह मानून कृतज्ञताबुद्धीने त्यांची भक्ती करायला हवी. त्यानंतर शिवप्रसादाने भक्तीचे दृढीकरण होत जाते, ती अव्यभिचारिणी होते. आपले मनोरथ शिवभक्तीमुळे पूर्ण होत असतील तर आपण अन्य देवतेची उपासना कशाला करतो? गर्भात असो, जन्माला येणारा असो की जन्मलेला असो, शिवप्रसाद प्राप्त झाल्यावर तो मुक्त होतो. ब्रह्मादी देवतांना शिवप्रसादानेच अधिकार मिळाला असून त्यांना सर्व सिद्धी प्राप्त झालेल्या आहेत.

शिवप्रसाद हा परमानंद देणारा आहे. तो सिद्ध झाल्यावर सर्व त्रैलोक्य शिवस्वरूप दिसू लागते. जीव कर्मांमुळेच संसारचक्रात भ्रमत असतात. शिवप्रसादानेच जीवाची कर्मापासून सुटका होते. अन्य कोणत्याही साधनाने हे घडत नाही.

बहुनात्र किमुक्तेन नास्ति नास्ति जगत्त्रये।

समानमधिकं चापि प्रसादस्य महेशितुः॥११.७६॥

फार काय सांगावे? शिवप्रसादासारखे किंवा त्यापेक्षा अधिक या त्रैलोक्यात दुसरे काहीच नाही. शिवप्रसाद सर्वश्रेष्ठ आहे. सर्व काही शिवाचा प्रसाद आहे असे जाणून भगवान शिवाला सर्वभावाने शरण जाणाराच शरण होय. जगद्गुरू रेणुकाचार्य या प्रसादिस्थलाचा उपसंहार करतात:-

शिवप्रसादे सति योगभाजि

सर्वं शिवैकात्मतया विभाति।

स्वकर्ममुक्तः शिवभावितात्मा

स प्राणिलिंगीति निगद्यतेऽसौ॥११.७७॥

ज्याला शिवप्रसाद प्राप्त होतो अशा साधकाला 'प्रसादी' असे संबोधिले जाते. शिवप्रसाद प्राप्त झाल्यावर साधकाला सर्व चराचर विश्व शिवस्वरूप आहे असा प्रत्यय येऊ लागतो. अशा प्रसादिस्थलातील साधकालाच 'प्राणलिंगी' असे म्हणतात. कारण त्याने आणखी एक पायरी ओलांडलेली असते आणि तो परशिवाच्या अधिक जवळ गेलेला असतो. येथे प्रसादिस्थल समाप्त झाले. षट्स्थलांचा सांगोपांग अभ्यास करून एकेक स्थल पार करित आपली आध्यात्मिक प्रगती करून घेणे हे प्रत्येक वीरशैवाचे कर्तव्य आहे. शिव हेच वीरशैवांचे अंतिम लक्ष्य आहे. नदीने सागरात विलीन होऊन सागररूप व्हावे त्याप्रमाणे शिवभक्ताने शिवस्वरूप व्हावे. हीच त्याच्या जीवनाची इतिकर्तव्यता होय, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

जंगमवाडी मठ, वाराणसी

३ एप्रिल १९९२

भाग ४ : अंगषट्स्थलांतर्गत प्राणलिंगिस्थल

आशीर्वचन पहिले

प्राणलिंगिस्थल-१

विश्वेशलिंगसंभूतं विश्वविद्याविबोधकम्।
विश्ववद्यं सदा वन्दे विश्वाराध्यं जगद्गुरुम्॥

श्रीकाशीज्ञानसिंहासनाचे आद्यजगद्गुरू विश्वाराध्यापासून विश्वेश्वर शिवाचार्यापर्यंत जी गुरुपरंपरा चालत आली आहे, तिला अनंत प्रणिपात समर्पित करून जंगमवाडी मठाच्या पवित्र ज्ञानमंदिरात उपस्थित असलेले पं. अनंत जोशी, काशी वीरशैव विद्वत्संघाचे सर्व विद्यार्थी आणि अन्य उपस्थित जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

‘श्रीसिद्धान्तशिखामणी’तील प्रसादिस्थलावर आपण आतापर्यंत विचार केलेला आहे. भक्ताला आपले लौकिक अथवा पारलौकिक ध्येय प्राप्त करून घ्यावयाचे असेल तर त्याला शिवप्रसादाची नितांत गरज असते, हे आपण यापूर्वी ऐकले आहे. भगवान शिवाच्या अनुग्रहाशिवाय केवळ आपल्या तपस्याबळाने किंवा जपादी साधनाने मी माझ्या ध्येयापर्यंत पोहचेल, या अभिमानाने कोणी साधक वाटचाल करित असेल तर तो आपल्या लक्ष्यापर्यंत कधीच पोहोचणार नाही. आपल्या साधनेबरोबरच ईश्वराच्या असीम कृपेचा लाभ झाला तरच आपली साधना सफल होईल, असा भाव साधकाच्या हृदयात निरंतर नांदला पाहिजे. असे घडले तर साधना सफल होते. अशा शरणागत भावनेने जो साधक शिवाला शरण जातो त्याला ‘शरणागत’ म्हणतात आणि त्याच्योवर झालेला ईश्वरानुग्रह सर्वाधिक मानला जातो.

शिवप्रसादामुळे ज्याची दृष्टी विकसित होऊन ज्याला संपूर्ण विश्व शिवमय दिसू लागते अशा प्रसादिस्थलातील साधकाची प्रगती होऊन जो प्राणलिंगिस्थलात प्रवेश करतो, त्यालाच प्राणलिंगी असे म्हटले जाते.

भक्तो माहेश्वरश्चेति प्रसादीति निबोधितः।

एक एव कथं चैष प्राणलिंगीति कथ्यते॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १२.१)

ही सारी एकाच साधकाची आंतरिक अवस्थांतरे आहेत. जो भक्त होता तोच ‘माहेश्वर’ झाला. जो माहेश्वर होता तोच ‘प्रसादी’ झाला आणि जो प्रसादी आहे तोच आता ‘प्राणलिंगी’ होणार आहे. अगस्त्यमहर्षींनी हाच प्रश्न वर विचारला आहे- साधक प्राणलिंगी कसा झाला हे आता सांगा.

जो पहिल्या वर्गात उत्तीर्ण होतो त्यालाच दुसऱ्या वर्गात प्रवेश करण्याचा अधिकार आहे. जो दुसऱ्या वर्गात होता त्यालाच तिसऱ्या वर्गात प्रवेश मिळतो. हे जसे आहे, तसेच हेही आहे. येथे भक्तीच्या विकासक्रमाने भक्तच माहेश्वर झाला. माहेश्वरच प्रसादी झाला आणि प्रसादीच आता प्राणलिंगी होणार आहे. अगस्त्यमहर्षींच्या प्रश्नाला जगद्गुरू रेणुकाचार्यांनी उत्तर दिले आहे:-

भक्तो माहेश्वरश्चैष प्रसादीति च कीर्तितः।

कर्मप्राधान्ययोगेन ज्ञानयोगोऽस्य कथ्यते॥१२.२॥

‘श्रीसिद्धान्तशिखामणी’तील षट्स्थल सिद्धान्तात दोन भाग केले जातात. भक्त, माहेश्वर व प्रसादी हा एक आणि प्राणलिंगी, शरण व ऐक्य हा दुसरा. वीरशैवसिद्धान्त हा ज्ञानकर्मसमुच्चयात्मक सिद्धान्त आहे. केवळ ज्ञानाने किंवा केवळ कर्मने मुक्ती मिळते, हे या सिद्धान्ताला मान्य नाही. ज्ञान आणि कर्म यांच्या समन्वयानेच मोक्ष प्राप्त होतो, असे हा सिद्धान्त सांगतो. भक्त, माहेश्वर व प्रसादी या साधकांची साधना क्रियाप्रधान असते. हाच साधक क्रियेसोबत जेव्हा ज्ञानाला प्राधान्य देतो तेव्हा तो प्राणलिंगी, शरण व ऐक्य होतो. कर्मयोगात निष्णात असलेल्या प्रसादिस्थलातील साधकाला ज्ञानयोग प्राप्त झाल्यावर त्याची स्थिती कशी होते, त्याचे अंतरंगसाधन कसे होते, हेच या प्राणलिंगिस्थलात सांगितले आहे.

लिंगं चिदात्मकं ब्रह्म तच्छक्तिः प्राणरूपिणी।

तद्रूपलिंगविज्ञानी प्राणलिंगीति कथ्यते॥१२.३॥

प्राणलिंगी कोणाला म्हणतात? वीरशैवसिद्धान्तात शिव हा शक्तिविशिष्ट अर्थात् शक्तिसहित आहे असे मानले जाते. परशिवब्रह्माची म्हणजे लिंगाची शक्ती ही प्राणरूपिणी आहे. प्राणरूपिणीशक्तीने युक्त असे चिद्रूप ब्रह्म म्हणजे प्राणलिंग. या प्राणशक्तिविशिष्ट प्राणलिंगास जाणणाऱ्या साधकाला ‘प्राणलिंगी’ म्हणतात.

प्राणलिंगिस्थलात पाच अवांतरस्थले आहेत. प्राणलिंगिस्थल, प्राणलिंगार्चनस्थल, शिवयोगसमाधिस्थल, लिंगनिजस्थल आणि अंगलिंगस्थल. प्राणलिंगाच्या स्वरूपाचे अधिक स्पष्टीकरण या पहिल्या प्राणलिंगिस्थलात केले आहे.

प्राणशक्तिविशिष्ट लिंग म्हणजे प्राणलिंग, अशी संक्षेपाने व्याख्या प्रारंभी केली आहे. ज्ञानमार्गाने प्राणलिंगाचे ज्ञान जसे करून घेता येते तसेच यौगिक मार्गानेही त्याला जाणता येते. योगमार्गाने त्याला जाणण्यासाठी प्राणायामादी योगक्रियांत साधकाला निष्णात व्हावे लागते आणि ज्ञानमार्गाने त्याला जाणण्यासाठी आपल्या अंतःकरणशुद्धीची नितांत आवश्यकता असते. योगमार्गानुसार प्राणलिंगाचे स्वरूप कसे आहे ते येथे सांगतात.

प्राणापानसमाधातात् कन्दमध्याद्यदुत्थितम्।

प्राणलिंगं तदाख्यातं प्राणपाननिरोधिभिः॥१२.६॥

सर्वांना माहीतच आहे की, प्रत्येक माणसाच्या शरीरात पाच प्रकारचे वायू अवस्थित आहेत. प्राण, अपान, उदान, व्यान आणि समान. वायू एकच आहे, परंतु तो भिन्न भिन्न स्थानी राहत असल्यामुळे त्याला वेगवेगळी नावे दिली आहेत. ‘हृदि प्राणः’- प्राणवायू हृदयात राहतो आणि नाकापासून हृदयापर्यंत त्याची गती असते. ‘गुदेऽपानः’- मूलाधारात म्हणजे गुदस्थानात अपानवायू राहतो. ‘समानो नाभिमंडले’- समानवायू नाभिस्थानी असतो. ‘व्यानः सर्व शरीरगः’- व्यान सर्व शरीरात व्याप्त असतो आणि ‘उदानः कंठदेशस्थः’- उदान वायू कंठस्थानात राहतो. वायूंची कार्येदेखील वेगवेगळी आहेत. नाकावाटे श्वास-उच्छ्वासाच्या रूपाने प्राणवायू चोवीस तासात २१,६०० वेळा आत-बाहेर जातो असे योगी सांगतात. शरीर प्राणवायूमुळेच जिवंत राहते. प्राणवायूची गती जेव्हा थांबते तेव्हा माणूस मृत झाला असे लोक म्हणतात. शरीराला जीवनदान देणारा म्हणून त्याला ‘प्राणवायू’ असे म्हटले जाते. गुदस्थानातील अपानवायू मलमूत्राला बाहेर ढकलतो. अपानवायू जर दुर्बल झाला मलमूत्र-विसर्जनात अडथळे येतात. नाभिस्थानातील समानवायू अन्नरस, रक्त यांचा सर्व इंद्रियांना

योग्य त्या प्रमाणात पुरवठा करतो. व्यानवायू नाड्यांद्वारे सर्व शरीरात वाहतो. त्यामुळे रक्ताभिसरण व्यवस्थित होते. रक्तदाब कमी-अधिक होऊन शरीरस्वास्थ्य बिघडणे हे व्यानवायूच्या विकृतीचे लक्षण होय, असे योगशास्त्र सांगते. उदान कंठस्थानात राहून ठेकर, शिंक इत्यादींचे नियमन करतो. एकाच वायूच्या भिन्न भिन्न कार्यांमुळे त्याला अशी पाच नावे मिळाली आहेत.

प्राण आणि अपान हे वायू जेव्हा एकत्र येतात, संघटित केले जातात, त्यावेळी नाभिस्थानी ज्योत उत्पन्न होते. सुदीर्घ प्राणायामाने प्राणवायू हा हृदयातून खाली नेल्यावर त्याचा अपानवायूवर आघात होतो. त्यावेळी नाभिकंदावर ज्योत उत्पन्न होते. गॅसशेगडीचं बटन सैल केल्यानंतर आगकाडी ओढली की जशी ज्योत पेटते, त्याप्रमाणे प्राणवायूचा अपानवायूवर आघात झाला की अपानवायूच ज्योतीसारखा पेटतो आणि ती ज्योत जिवंत ठेवायला प्राणवायू सहाय्यक होतो. ज्योत तेवत राहायला प्राणवायूची आवश्यकता असतेच. प्राणवायू नसेल तर ज्योत तेवत राहणार नाही. अशी ही ज्योत ऊर्ध्वमुख होऊन प्राणवायूसोबत हृदयस्थानी येते. ही ज्योतच 'प्राणलिंग' होय.

प्राणो यत्र लयं याति भास्करे तुहिनं यथा।

तत्प्राणलिंगमुद्दिष्टं तद्धारी स्यात् तदाकृतिः॥१२.७॥

हृदयातील ही ज्योत प्राणवायूच्या साहाय्याने अखंड तेवत असते. म्हणून तिला 'प्राणलिंग' असे म्हटले जाते. प्राणवायूचा पुरवठा होत नसेल तर दिवा विझतो, हे आपल्या अनुभवातले उदाहरण आहे. एखाद्या जळत्या ज्योतीवर काचेचे भांडे उघडे ठेवले तर काही वेळानंतर ती ज्योत विझते आणि वरचा भाग उघडा असेल तर ती तेवत राहते. तशीच हृदयातील ज्योत प्राणवायूच्या बळावर तेवत राहते. त्या ज्योतीत प्राणवायूच विलीन होतो. तो कसा? तर हिवाळ्यात गवतपात्यांवर इवले इवले दवबिंदू जमलेले असतात. सूर्य उगवला की त्याच्या प्रखर उन्हात ते विलीन होऊन जातात. त्याप्रमाणे ज्योतीत प्राणवायू विलीन झाल्यावर प्राणवायुविशिष्ट ज्योतीलाच 'प्राणलिंग' म्हणतात. हे ज्योतिलिंगच होय. वीरशैवसिद्धान्तात त्याला प्राणलिंग म्हणतात. या प्राणलिंगाला धारण करणारा अर्थात् त्याचे ज्ञान असणारा जो साधक तोच 'प्राणलिंगी' होय.

ज्ञानिनां योगयुक्तानामन्तः स्फुरति दीपवत्।

चिदाकारं परब्रह्मलिंगमज्ञैर्न भाव्यते॥१२.८॥

हृदयातील या प्रकाशमान ज्योतीचा अनुभव सामान्यांना येत नाही. जोपर्यंत ही साधना पक्व होत नाही तोपर्यंत ही ज्योत मनुष्याला अज्ञातच राहते. ज्ञानयोगात जे पारंगत आहेत अशांनाही या ज्योतीचे ज्ञान होत नाही. एखाद्या वस्तूचे ज्ञान असणे आणि तिचा प्रत्यक्षानुभव असणे या भिन्न बाबी आहेत. प्रत्येकाच्या अंतर्दामी प्रकाशरूप आत्मा असतो. त्याच्या प्रकाशातच देह-मनाचे सर्व व्यवहार सुरू असतात. असे असून देखील किती लोकांना त्याचे ज्ञान असते? या आतल्या प्रकाशाची गोष्ट सोडा. बाहेर जो सूर्य प्रकाशतो त्या सूर्याचा तरी अनुभव कितीजणांना असतो? तुम्ही म्हणाल की सर्वांना असतो. परंतु आमचे मत असे आहे की कित्येकांना त्याचे ज्ञानच नसते. म्हणूनच सूर्याबद्दल कृतज्ञता बाळगा, असे शास्त्र सांगते. सूर्याला नमस्कार करा. कारण त्याच्या प्रकाशातच तुमचे जीवनव्यवहार सुरू असतात. मग तुम्हाला जाणीव असो अगर नसो. आदित्य बारा आहेत. म्हणून सूर्यनमस्कारांची संख्यादेखील बारा आहे. जो प्रातःकाळी उठून सूर्यनमस्कार घालतो त्याला सूर्याची जाणीव आहे, असे समजा. इतरांना नव्हे.

सूर्यप्रकाशात व्यवहार करूनही लोकांना त्याचे ज्ञान नसते, त्याचे स्मरण नसते. आपण रोज ईश्वरासन्निध बसून त्याचे पूजन, स्मरण तरी का करतो? तर त्याचे ज्ञान होण्यासाठी. त्याचा महिमा जाणण्यासाठी. म्हणून कृतज्ञतापूर्वक श्रद्धेने सूर्यनमस्कार करणारा मनुष्यच सूर्याचा महिमा खऱ्या अर्थाने जाणत असतो. इतर कोणी सूर्यप्रकाशात जीवनव्यवहार करीत असतील तरी ते सूर्याविषयी अज्ञानीच असतात असे समजले पाहिजे.

एवढ्या मोठ्या सूर्यप्रकाशाची जाणीव लोकांना नसते तर आतल्या त्या स्निग्ध, शांत आत्मप्रकाशाची जाणीव कशी बरे असेल? आपल्या अंतर्दामी जर प्रकाश नसता तर आपण बाह्य प्रकाशात व्यवहार करूच शकलो नसतो. आत्मा ज्योतिरूप, प्रकाशरूप आहे. आत्म्याला जाणण्यासाठी बाह्य प्रकाशाची गरज नसते. जसे आपण सर्वजण येथे बसला आहात. अंधार आहे परंतु विजेचा प्रकाशही आहे. विजेच्या प्रकाशात तुमचे व्यवहार चालू आहेत. समजा, अचानक वीज गेली आणि अंधार झाला तर तुम्हाला समोरचे काही दिसणार नाही. तुमच्याशिवाय इतर कोणतीही वस्तू पाहायला तुम्हाला प्रकाशाची आवश्यकता भासेल. परंतु तुम्ही स्वतः या खोलीत आहात की नाही हे समजण्यासाठी मात्र तुम्हाला प्रकाशाची गरज नाही. अंधार झाला तरीदेखील 'मी आहे' ही जाणीव सर्वांना असते. परंतु आपल्याव्यतिरिक्त इतर काही पाहण्यासाठी मात्र प्रकाशाची, मेणबत्तीची, बॅटरीची गरज असते. यावरून हे सिद्ध होते की स्वतःला जाणण्यासाठी, स्वतःचे अस्तित्व तपासून पाहण्यासाठी दुसऱ्या बाह्य प्रकाशाची जरूर नसते. आपण आपल्या प्रकाशातच स्वतःला जाणत असतो. यावरून प्रत्येकाचा आत्मा स्वयंप्रकाशित आहे हे सिद्ध होते.

या आत्मप्रकाशाचे ज्ञान करून घेण्यासाठी मनुष्याला योगमार्गाचा अथवा ज्ञानमार्गाचा अवलंब करावा लागतो. प्राणायामाच्या साहाय्याने प्राण आणि अपान यांना संघटित केल्यावर हृदयात ज्योतीचा आविष्कार होतो तिची अर्थात् प्राणलिंगाची अर्चना योगमार्गाने केली जाते. जो प्राणायामाचा अभ्यास करण्यास असमर्थ असेल तो शास्त्रांच्या अभ्यासाने आपला आत्मा प्रकाशरूप आहे, एवढे तरी जाणून घेऊ शकतो. त्या हृदयस्थ प्रकाशालाच येथे 'प्राणलिंग' असे म्हटले आहे. याप्रकारे आपल्या चिद्रूपाचे चिंतन करणे हीच प्राणलिंगोपासना होय. इष्टलिंगाची उपासना करताना आपण आपल्या सद्रूपाचे चिंतन करीत असतो तर प्राणलिंगाची उपासना करताना आपण आपल्या चिद्रूपाचे चिंतन करीत असतो.

'ज्ञानिनां योगयुक्तानामन्तः स्फुरति दीपवत्' - जो योगमार्गात प्रवीण असतो त्याला या अंतर्ज्योतीचा साक्षात्कार होतो. चर्मचक्षूंनी जसा आपण बाहेर पेटलेला दिवा पाहतो तेवढ्या स्पष्टपणे योगी ही अंतर्ज्योत पाहू शकतो. डोळे बंद करून वृत्ती अंतर्मुख केल्यावर या ज्योतीचा साक्षात्कार होतो. योगशास्त्रात तर हेदेखील सांगितले आहे की, आपली वृत्ती बहिर्मुख असते म्हणून आपण हे बाह्य विश्व पाहत असतो. जर आपली मनोवृत्ती बाहेर आलीच नाही तर आपण हे बाह्य विश्व पाहू शकणार नाही. त्याप्रमाणेच जोपर्यंत मनोवृत्ती अंतर्मुख होत नाही तोपर्यंत आपल्या विश्वाचे- अंतर्विश्वाचे दर्शन आपल्याला घडत नाही. त्यासाठी मनोवृत्ती आत वळवली पाहिजे. अंतर्मुख झाली पाहिजे. अंतर्मुख वृत्तीचा योगी आपल्या शरीराच्या आत डोकावून पाहू शकतो. हा अभ्यास आहे. अभ्यासाने सारे काही साध्य होते. ज्याचा योगाभ्यास नाही अशा मनुष्याला हृदयस्थ ज्योतीचे ज्ञान होऊ शकते, परंतु अनुभूती मात्र नसते. या ज्योतीचा साक्षात्कार कसा करून घ्यावा याविषयी आचार्यांनी फार सुरेख विवेचन केले आहे.

अन्तस्थितं परं लिंगं ज्योतीरूपं शिवात्मकम्।

विहाय बाह्यलिंगस्था विमूढा उति कीर्तिताः॥१२.९॥

येथे प्राणलिंगिस्थलाचे विवेचन करायचे असल्यामुळे त्यावर अधिक भर देऊन जगद्गुरू रेणुकाचार्य सांगतात की, अंतर्दामी वसणाऱ्या या ज्योतिस्वरूप प्राणलिंगाला सोडून जे केवळ बाह्यलिंगाच्या उपासनेत कालापव्यय करतात ते मूढ होत, अज्ञानी होत. वीरशैवसिद्धान्तात केवळ इष्टलिंगाची अर्चनाच प्रधान नसून त्याबरोबरच प्राणलिंग आणि भावलिंग यांची अर्चनादेखील करावी लागते. स्थूल दृष्टीने इष्टलिंगाची, सूक्ष्म दृष्टीने प्राणलिंगाची आणि सूक्ष्मातिसूक्ष्म दृष्टीने भावलिंगाची अर्चना करायला हवी. याच उद्देशाने येथे 'विमूढ' हा शब्दप्रयोग केला आहे. एखाद्या माणसाला सुधारायचे असेल तर आपण त्याला 'तू मूर्ख आहेस, मूढ आहेस, अडाणी आहेस' असे म्हणतो. त्या मागे त्याची मूढता दूर व्हावी असा उद्देश असतो. तोदेखील आपल्याला मूर्ख का म्हणतात, हे समजून घेतो आणि मूर्खपणापासून सुटण्याचा प्रयत्न करतो. त्याप्रमाणेच येथे बाह्यलिंगाची अर्चना करणाऱ्या आणि अंतरंगाकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या मनुष्याला 'विमूढ' म्हटले आहे.

प्राणलिंगिस्थलातील साधकाने इष्टलिंगोपासनेबरोबरच अंतर्मुख होऊन प्राणलिंगाची उपासना करायला हवी, अशी ही साधना आहे. योगशास्त्रात 'मुद्रा' ही बाहेर पाहत असताना देखील वृत्ती अंतर्मुख करणारी एक प्रक्रिया आहे. एखादा चिंताग्रस्त माणूस एखाद्या कोपऱ्याकडे टक लावून पाहत असतो. आपल्याला वाटते की तो तेथे काहीतरी पाहतो आहे. परंतु खरी गोष्ट अशी असते की त्याचे लक्ष दुसरीकडेच असते. कौटुंबिक समस्येकडे. पण एकटक पाहत असतो कोपऱ्याकडे. त्याप्रमाणे इष्टलिंगाकडे एकटक पाहणारा शिवयोगी 'मुद्रा'साधनेद्वारा आपल्या मनोवृत्ती अंतर्दामी घेऊन जात असतो आणि तळहातावरील इष्टलिंगाच्या आकाराचे प्राणलिंग आपल्या हृदयात पाहत असतो. सामान्य माणसाला वाटते की तो केवळ इष्टलिंगाकडेच पाहत आहे.

इष्टलिंगाकडे अनिमिष नेत्रांनी पाहता पाहता त्याच्याभोवती प्रकाशवर्तुळ दिसू लागते. नंतर हळूहळू इष्टलिंगच ज्योतिस्वरूप दिसू लागते. साधना अधिकाधिक दृढ होत गेली की हा साक्षात्कार होतो. म्हणून इष्टलिंग ही आपल्या आत्मलिंगाचीच प्रतिकृती आहे हे निश्चित समजावे. इष्टलिंगाचे आराधन करता करता आपल्या अंतरंगात प्रवेश करायचा आहे याचे साधकाला भान हवे. एखाद्या अंधारगुहेत प्रवेश करताना आपण दिवा घेऊन जातो. त्याप्रमाणे अंतरंगात प्रवेश करण्यासाठी, अंतर्मुख होण्यासाठी इष्टलिंग हे प्रमुख साधन आहे. शास्त्रातदेखील सांगितले आहे की, बारा बोटांपेक्षा अधिक दूर दृष्टी जात असेल तर अंतर्मुख होणे अवघड आहे. इष्टलिंगाची पूजा करणारा साधक तळहातावर इष्टलिंग ठेवून जेव्हा त्याकडे एकटक पाहतो तेव्हा ते अंतर बारा बोटांपेक्षा अधिक नसते. म्हणून निष्ठापूर्वक, सदैव इष्टलिंगाची अर्चना करणारा मनुष्य आपली दृष्टी अंतर्मुख करून हृदयस्थ प्राणलिंगाचा साक्षात्कार करून घेऊ शकतो. जेव्हा तुम्ही असे कराल, तुमच्या हृदयात ही ज्योत प्रकाशमान होईल, तेव्हा तुम्हीदेखील 'प्राणलिंगी' व्हाल. पावलापावलाने पुढे पुढे जाणे हेच प्रत्येक साधकाचे कर्तव्य आहे, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

ज्ञानमंदिर, जंगमवाडीमठ, वाराणसी

४ एप्रिल १९९२

प्राणलिंगिस्थल-२

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

‘श्रीसिद्धान्तशिखामणी’तील प्राणलिंगिस्थलावर आपण कालपासून आशीर्वचन ऐकत आहात. कालच्या आशीर्वचनातील अंतिम श्लोक असा होता:-

अन्तस्थितं परं लिंगं ज्योतीरूपं शिवात्मकम्।

विहाय बाह्यलिंगस्था विमूढा इति कीर्तिताः॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १२.९)

आपल्या अंतरंगातील प्राणलिंगाकडे दुर्लक्ष करून केवळ बाह्यलिंगोपासनेत जे लोक काळ दवडतात अशांना ‘मूढ’ अशी संज्ञा दिली आहे. येथे ‘बाह्यलिंग’ या शब्दाचा अर्थ कोणता? इष्टलिंग की त्यापेक्षा काही वेगळे लिंग? याविषयी ‘श्रीसिद्धान्तशिखामणी’चे प्रामाणिक भाष्यकार मरितोंटदार्य यांनी स्पष्टपणे सांगितले आहे:-

‘अत्र बाह्यलिंगं इष्टलिंगातिरिक्त प्राकृतलिंगपरम्,
इष्टलिंगस्य चिदानंदघनत्वेन अंतरत्वादिति।’

इष्टलिंगाला ‘बाह्यलिंग’ असे म्हटले जात नाही. आपल्या शरीराच्या जे बाहेर आहे त्याला आपण ‘बाह्य’ म्हणतो. जे आपल्या शरीरावर आहे आणि ज्यामुळे आपली वृत्ती अंतर्मुख होते अशा इष्टलिंगाला ‘बाह्यलिंग’ म्हणता येत नाही. अंतरंगातील प्राणलिंग आणि भावलिंग यांच्या दृष्टीने इष्टलिंग बाह्य वाटते, परंतु ते आपल्या शरीरापासून पूर्ण विलग नसते. म्हणून त्याला ‘बाह्य’ असे संबोधित येत नाही. मंदिरात स्थापन केलेले स्थावरलिंग आणि वीरशैवांच्या हृदयावर रुळणारे इष्टलिंग यांच्या उपासनेत खूप अंतर आहे. आपल्या शरीरावरील लिंगाला ‘इष्टलिंग’ का म्हणतात याविषयी विवेचन मागे झालेले आहे. ‘इष्टार्थप्रदायकं लिंगं इष्टलिंगम्’ अशी त्याची व्याख्या केलेली आहे. आपल्या इष्टार्थाची पूर्ती त्याच्या पूजेमुळे होते, म्हणून त्याला ‘इष्टलिंग’ असे म्हटले जाते.

परंतु इष्टार्थाची पूर्ती करण्याची शक्ती काय फक्त इष्टलिंगातच आहे? असे निश्चित म्हणता येणार नाही. विश्वेश्वरलिंग, रामेश्वरलिंग, सोमेश्वरलिंग इत्यादी मंदिरांतील ज्योतिर्लिंगे आहेत, त्यांचीही लोक पूजा करतात, त्यांच्याविषयी श्रद्धाभाव बाळगतात आणि आपले इष्टार्थ पूर्ण करून घेतात. म्हणून मंदिरात स्थापन केलेली स्थावरलिंगेसुद्धा इष्टार्थप्रदायक आहेत. या अर्थाने त्या लिंगांना देखील ‘इष्टलिंग’ म्हणता येईल. मग आपण शरीरावरील लिंगालाच ‘इष्टलिंग’ का म्हणतो? याविषयी सूक्ष्म विचार करताना असे दिसते की, इष्टार्थ हे दोन प्रकारचे असतात. मुख्य इष्टार्थ आहे कैवल्य. ज्याला आपण निःश्रेयस म्हणतो, मुक्ती म्हणतो, सामरस्य म्हणतो. हेदेखील जीवात्म्यांचे ‘इष्ट’ आहे. ‘अभीष्ट’ आहे. याशिवाय काही प्रापंचिक वस्तूंची अभिलाषा मनुष्याच्या मनात जागी असते. ते देखील एक ‘इष्ट’च होय. मग ‘इष्ट’ दोन प्रकारचे झाले. एक प्रापंचिक सुखाची इच्छा आणि दुसरे मुक्तिसुखाची इच्छा.

मुक्तिसुखाच्या अपेक्षेला परमपुरुषार्थ म्हटले जाते. अर्थात् ते सर्वश्रेष्ठ 'इष्ट' आहे. आपल्याला येथे हे पाहायचे आहे की, मंदिरात स्थापन केलेल्या लिंगापासून 'मुक्ती' मिळते किंवा नाही? जलात जल एकरूप व्हावे, अग्नीत अग्नी विलीन व्हावा तसे जीवात्मा हा परमात्म्याशी एकरूप होणे यालाच 'लिंगांगसामरस्य' म्हणतात, मुक्ती म्हणतात. इष्टलिंगाची उपासना अशा अभेदभावनेने केली जाते. परंतु मंदिरातील लिंगाची पूजा अभेदभावनेने होत नाही. स्थावरलिंग हे आपले आराध्य आहे अशा भेदभावनेने आणि त्याच्या पूजेमुळे काही सांसारिक सुखाचा लाभ व्हावा या इच्छेने भक्त त्याची पूजा करित असतो. इष्टलिंग तळहातावर ठेवून जेव्हा वीरशैव त्याची पूजा करतो तेव्हा इष्टलिंग आणि मी वेगळे आहेत अशा भावनेने तो पूजा करित नाही.

शिवो भूत्वा शिवं यजेत्।
रुद्रो भूत्वा रुद्रमर्चयेत्॥

शिव होऊन शिवाची पूजा करा. रुद्र होऊन रुद्राची पूजा करा, असे शास्त्र सांगते. इष्टलिंगाची जलहरी (शाळुंकेचा निमुळता भाग) अंगठ्याकडे करून आपण इष्टलिंगाची पूजा करतो, त्यावेळी इष्टलिंगाची जलहरी (गोमुख शरीराच्या डावीकडे वळलेली असते. परंतु मंदिरात स्थावरलिंगाच्या पूजेसाठी जेव्हा आपण बसतो तेव्हा स्थावरलिंगाची जलहरी (गोमुख) आपल्या उजव्या बाजूकडे असते. इष्टलिंग आणि स्थावरलिंग यांच्या पूजेतील हा फरक लक्षणीय आहे. मंदिरातील स्थावरलिंगाच्या पूजेत भक्त हा लिंगाच्या 'समोर' बसलेला असतो म्हणजे लिंग आणि आपण भिन्न आहेत असा भाव त्याच्या मनात असतो, तर इष्टलिंगाच्या पूजेत भक्त हा इष्टलिंगाच्या 'मागे' बसलेला असतो आणि हे इष्टलिंग म्हणजे मीच असा भाव त्याच्या मनी नांदतो. असे दोन्ही लिंगांच्या आराधनेत अंतर आहे.

इष्टलिंग तळहातावर ठेवून त्याची अर्चना करणाऱ्या साधकाच्या शरीराकृतीविषयी जर आपण विचार केला तर काय जाणवते? त्याचा संबंध देह पंचसूत्रनिर्मित इष्टलिंगाप्रमाणे दिसतो. त्याच्या शरीराचा भाग पीठिका (शाळुंका), मस्तक बाण आणि शरीरापासून दूर आलेला डावा हात जलहरी (गोमुख) प्रमाणे भासतो. म्हणून इष्टलिंगाची पूजा करणारा साधक लिंगरूप होऊनच त्याची पूजा करित असतो. इष्टलिंग हे आपल्या आत्म्याचेच प्रतीक समजून 'ते म्हणजे मीच' अशा अभेदभावनेने त्याचे पूजन होत असते. इष्टलिंगार्चन समरसभावनेने होते आणि मंदिरातील लिंगाची पूजा औपचारिक असते. समरसभावनेने होणाऱ्या पूजेमुळेच सामरस्याची सिद्धी होते. म्हणून 'इष्टर्थप्रदायकं लिंगं इष्टलिंगम्' असे म्हटले आहे. म्हणून मंदिरात स्थापिलेले लिंग हे 'इष्टलिंग' नसते. 'अनुभवसूत्रा'त इष्टलिंगाची वेगळी व्याख्या केली आहे:-

इष्टिः पूजा तथा नित्यं इष्टं पूजितमादरात् इष्टलिंगमिति प्रोक्तम्।

मायिदेवांनी अत्यंत स्पष्टपणे सांगितले आहे की, इष्टिः पूजा, इष्ट्या इष्टं लिंगं= इष्टलिंगम्. इष्टि म्हणजे पूजा. त्याद्वारा ज्याची नित्यपूजा केली जाते त्याला 'इष्टलिंग' म्हणतात. अर्थात् साधकाकडून ज्याची प्रतिदिन नित्यपूजा होते ते इष्टलिंग होय. मंदिरातील लिंगाची पूजा एकाच व्यक्तीकडून नियमित होत नाही. समजा, एखाद्या व्यक्तीने पक्का निश्चय केला की रोज गंगास्नान करायचे आणि विश्वेश्वराची नित्यपूजा करायची. तरी केव्हा ना केव्हा तरी त्याच्या नित्यनेमात खंड पडू शकतो. सांसारिक माणसाला प्रसंगवशात् कुठे बाहेरगावी जावेच लागते. कधी यात्रेच्या निमित्ताने घराबाहेर पडावे लागते. तर कधी आजारी पडल्यामुळे इस्पितळात

दाखल व्हावे लागते. अशा कारणांमुळे त्याच्या नित्यनेमात विघ्न येण्याचा संभव असतो आणि त्याच्याकडून लिंगपूजा घडत नाही. एक दिवस जरी पूजेत अंतर पडले तरी ती पूजा नित्यपूजा होत नाही. नित्यकर्मात व्यवधान उत्पन्न होते.

परंतु इष्टलिंगपूजेत मात्र असे घडत नाही. कोळुरु कोडगुसु या शिवभक्ताची कथा आपण ऐकलीच असेल. तिचे वडील मंदिरात नित्य लिंगपूजा करण्यास जात असत. परंतु काही कारणांनी त्यांना बाहेरगावी जावे लागले आणि पूजा करण्याचे दायित्व त्यांना आपल्या मुलीवर सोपवावे लागले. यावरून कितीही प्रयत्न केला तरी मंदिरातील शिवलिंगाची नित्यपूजा एका व्यक्तीकडून घडणे संभवनीय नाही, हेच सिद्ध होते. परंतु श्रीगुरूने दिलेले इष्टलिंग आमच्या शरीरावर सदैव धारण केलेले असल्यामुळे आपण कुठेही गेलो तरी ते आपल्या बरोबरच असते. बिछान्यावर झोपलेलो असताना, तीर्थयात्रेला गेलो असताना अथवा विवाहसमारंभात उपस्थित असताना रात्रंदिवस अष्टौप्रहर ते आपल्या हृदयावर रूढत असते. म्हणून साधकाकडून ज्याचे नित्यपूजन केले जाते अशाच लिंगाला 'इष्टलिंग' असे म्हणतात. त्याची नित्यपूजा करण्याचा एकच उद्देश आहे. तो हा की त्याचे पूजन केल्याने आपण प्राणलिंगाची आणि भावलिंगाची उपासना करू शकतो. त्याच्याशिवाय हे करणे सहजशक्य नाही. आमच्या आचार्यांना आपल्या भ्रूमध्यात आणि हृदयात ज्या अंतर्ज्योतीचा साक्षात्कार झाला त्याच आकाराचे इष्टलिंग त्यांनी निर्माण केले. जेव्हा श्रीगुरू आपल्या योगशक्तीने इष्टलिंगात शिष्याचीच मस्तकस्थित चित्कला प्रविष्ट करून त्याच्या ते हातावर देतात त्यावेळी हे इष्टलिंग आपल्यापासून भिन्न आहे अशा भावनेने त्याची पूजा होत नाही. म्हणून इष्टलिंग हे साधकाचे एका अर्थाने प्राणलिंग होय.

इष्टलिंगावर जो अत्यंत प्रेम करतो तोच साधक प्राणलिंग-अवस्था प्राप्त करून घेतो. ज्याचे इष्टलिंगावर प्रेम नसेल त्याच्याकडून प्राणलिंगाची उपासना घडणे शक्य नाही. इष्टलिंग पूजेच्या वेळी त्याच्याकडे अनिमिष दृष्टीने अत्यंत प्रेमभराने पहात राहावे असे शास्त्रात सांगितले आहे. त्याच्याकडे पाहत पाहतच आपली बहिर्मुख मनोवृत्ती अंतर्मुख होऊ लागते. हा एक प्रकारचा अभ्यास होय. आपल्या बहिर्मुख वृत्तीला शरीराच्या आत कानाकोपऱ्यात घेऊन जाणे ही एक साधना आहे. ध्यान करणाऱ्या साधकाला प्रथम हे शिकवले जाते की, आपले मन निर्विषय करा. मन निर्विषय करणे अत्यंत अवघड आहे. म्हणून मनाला बुद्धीच्या अधीन राहायला शिकविले जाते. समजा, तुम्ही येथे बसला आहात. बसल्या बसल्या आपल्या मनाला आज्ञा करा की, 'तू गंगेवर जा, स्नान कर, विश्वेश्वराचे दर्शन घे.' तुम्ही येथेच बसला आहात. परंतु तुमचे मन मात्र गंगेत स्नान करते, विश्वेश्वरमंदिरात जाऊन अभिषेक करते. बुद्धी मनाला जशी आज्ञा देते तसे मन वागते. मनाला बुद्धीच्या अधीन ठेवून त्याच्याकडून काही कर्मे करून घेण्यासाठी अभ्यासाची आवश्यकता असते. मनाला एकदा अशी सवय लागली की ते बुद्धीची आज्ञा ऐकू लागते. ज्याचे आपण पुन्हा पुन्हा स्मरण करतो त्याच ठिकाणी आपले मन राहत असते.

अशा अभ्यासाने आपण आपल्या मनाला पायाच्या अंगठ्यापासून ते मेंदूपर्यंत आणि मेंदूपासून ते पायाच्या अंगठ्यापर्यंत असे संबंध शरीरभर फिरवू शकतो. हाच अभ्यास अधिकाधिक दृढ होत गेला की तुम्ही सांगाल त्याप्रमाणे तुमचे मन ऐकू लागते. याप्रमाणे डाव्या तळहातावर ठेवलेल्या इष्टलिंगावर मन एकाग्र करून ते आपल्या हृदयापर्यंत नेणे शक्य होते.

इष्टलिंग डाव्याच तळहातावर का ठेवावे याबद्दल 'लिंगधारणचंद्रिका' या ग्रंथात बरीच चर्चा केलेली आहे.

डावा हात हा सामान्यतः अशुद्ध, अपवित्र मानला जातो. जर एखाद्या माणसाने दान करताना डाव्या हाताचा उपयोग केला तर आपण लगेच म्हणतो- 'अरे डाव्या हाताने दान का करतोस? उजव्या हाताने कर.' उजवा हात पवित्र मानला जातो. मग उजव्या हातावर इष्टलिंग ठेवून त्याची पूजा का बरे केली जात नाही? परंतु आपल्या सिद्धान्तात कोणताही हात अपवित्र मानला जात नाही. नमस्कार करताना दोन्ही हात जोडतात. तेथे कुणी म्हणत नाही की डावा हात अपवित्र आहे आणि त्याने का नमस्कार करतोस? सूर्याला अर्घ्य देताना, मूर्तीवर फुले उधळताना अथवा पुष्पांजली वाहताना दोन्ही हातांचा उपयोग केला जातो. अंजली म्हणजे ओंजळ ही एका हाताची नसून ती दोन्ही हातांची असते. ईश्वरावर पुष्पांजली वाहण्यासाठी शास्त्राने डावा हात निषिद्ध मानला नाही, यावरून तो हात अपवित्र नाही हेच सिद्ध होते.

डाव्या हातावर इष्टलिंग ठेवून त्याची पूजा करण्याचा आणखी एक लाभ असा आहे की आपले हृदय डावीकडेच असते, म्हणून डाव्या तळहातावरील लिंगाकडे मन केंद्रित करून ते त्याच हाताच्या मार्गाने हृदयापर्यंत आणणे सहज शक्य होते. अशाप्रकारे इष्टलिंगोपासना करणारा साधक प्राणलिंगापर्यंत प्रवास करू शकतो. एखाद्या अंधाच्या गुहेत प्रवेश करण्यासाठी हाती दिवा असावा लागतो, त्याप्रमाणे हृदयात प्रवेश करण्यासाठी हाती इष्टलिंग असावे लागते, असे कालच्या आशीर्वचनात आम्ही सांगितले होते. परंतु आपले हृदय म्हणजे अंधारी गुहा नव्हे तर तेथे तर प्रकाशमान असे प्राणलिंग विराजमान आहे. परंतु तेथपर्यंत जाण्यासाठी इष्टलिंग हा जणू एक मार्ग आहे. म्हणून बाह्यलिंगाची पूजा करणारे विमूढ होत, असाच अर्थ येथे अभिप्रेत आहे.

इष्टलिंग सोडून जे मंदिरातील लिंगाची पूजा करतात ते बाह्य होत. कारण त्यांची प्रवृत्ती देखीलच बाह्यच असते. ज्याच्या पूजेमुळे मनुष्याची प्रवृत्ती बहिर्मुख होते ते 'बाह्य' होय. ज्याच्या पूजेमुळे प्रवृत्ती अंतर्मुख होते हे लिंग बाह्य नव्हे. बहिर्मुख प्रवृत्तीला रोखून तिला अंतर्मुख करण्यासाठी इष्टलिंग हे एक साधन होय. म्हणून इष्टलिंगाला 'दर्पण' अशी संज्ञा आहे. दर्पणात म्हणजे आरशात आपण आपले प्रतिबिंब पाहतो. इतर काचेमधून आपण पलीकडचे पाहू शकतो. परंतु दर्पण मात्र आपल्याला पलीकडचे काहीही दाखवत नाही. तर अलीकडचे दाखवतो. आपल्या चेहऱ्यावरची प्रकाशकिरणे एकत्रित करून आरसा पुन्हा आपल्याकडेच ती परावर्तित करतो. त्याप्रमाणे इष्टलिंगदेखील आपल्या बाह्य मनोवृत्तीला अडवून, एकत्रित करून अंतर्मुख बनवते. म्हणून इष्टलिंग दर्पण आहे, ते बाह्यलिंग नव्हे.

संवलिंगपरामर्शी बाह्यवस्तुपराङ्मुखः।

यः सदा वर्तते योगी प्राणलिंगी स उच्यते॥१२.१०॥

इष्टलिंगाच्या पूजेत देखील बाह्यवस्तूची आवश्यकता असते. स्तोत्रपाठ करून बाह्योपचाराकडे आपण प्रारंभी अधिक लक्ष पुरवितो. परंतु पुढे पुढे हे बाह्योपचार कमी होत जातात आणि शिल्लक राहते इष्टलिंग आणि आपण. प्रारंभी इष्टलिंगावर श्रद्धा दृढ होण्यासाठी बाह्यसामग्रीची आवश्यकता असते. परंतु एकदा श्रद्धा दृढ झाली की सामग्रीची गरज उरत नाही. बाह्यसामग्रीकडे दुर्लक्ष करून जो हृदयस्थ चिद्रूप प्राणलिंगाच्या चिंतनात मग्न राहतो तोच प्राणलिंगी होय. बाह्यवस्तूपासून पराङ्मुख का व्हावे याविषयी सांगतात:-

मायाविकल्पजं विश्वं हेयं संचिन्त्य नित्यशः।

चिदानन्दमये लिंगे विलीनः प्राणलिंगवान्॥१२.११॥

जेव्हा मनुष्याची मनोवृत्ती बाह्य होते तेव्हा अनेक पदार्थांविषयी त्याच्या मनात मोह उत्पन्न होतो. ज्या ज्या वस्तूंचा माणूस संग्रह करतो त्या त्या वस्तूविषयी त्याच्या मनात ममत्व निर्माण होते. ही ममत्वबुद्धी हाच एक मोह मानला गेला आहे. प्रपंच हा मायानिर्मित आहे. वस्तूविषयी असणारी ममत्वबुद्धी हेय आहे, त्याज्य आहे. आपल्या वीरशैवसिद्धान्तानुसार प्रपंच हेय (त्याज्य) नसून प्रपंचाविषयीचे ममत्व हेय (त्याज्य) आहे. शंकराचार्यांनी प्रपंच मिथ्या मानला, त्यामागे देखील प्रपंचाविषयीची आसक्ती सोडून द्यावी हाच उद्देश आहे. प्रपंच आपला कोठे आहे? तो तर ईश्वरनिर्मित आहे.

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्चित्जगत्यां जगत्॥

या उपनिषद्वचनाप्रमाणे प्रपंच हा ईश्वराचा आहे आणि तो ईश्वरनिर्मित आहे. प्रत्येक मनुष्य आपल्या कर्माप्रमाणे प्रपंचातील ज्या ज्या वस्तूंचा संग्रह करतो त्या त्या वस्तूविषयी 'ही माझी आहे' असा ममत्वभाव त्याच्या मनात असतो. या 'माझेपणा'मुळेच मनुष्याला दुःख भोगावे लागते. म्हणून बाह्य प्रपंचाविषयीची ममत्वबुद्धी मायिक असून ती हेय समजावी, असे या ठिकाणी सांगितले आहे. ममत्वबुद्धीचा त्याग करून जो केवळ चिद्रूप प्राणलिंगाचे चिंतन करतो तोच प्राणलिंगी होय. प्राणलिंगार्चना करणाऱ्या साधकाला जर बाह्य वस्तूंची अभिलाषा असेल तर त्याच्या मनोवृत्तीची धाव सतत बाहेर राहिल. प्रपंचातील साऱ्या वस्तू ईश्वराच्या असून आपल्या नाहीत, असा भाव मनात जागृत झाला पाहिजे. ईश्वराच्या वस्तूंचे नव्हे तर ईश्वराचे चिंतन केले पाहिजे. त्याच्या अनुग्रहाने आवश्यक तेवढी उपभोगाची साधने आपल्याला मिळतीलच, असे समजून तोच परमात्मा प्राणलिंगाच्या रूपाने आपल्या हृदयात नांदत आहे, या जाणिवेने त्याचे सदैव चिंतन करणाराच प्राणलिंगी होय.

सत्ता प्राणमयी शक्तिः सद्रूपं प्राणलिंगकम्।

तत्सामरस्यविज्ञानात् प्राणलिंगीति कथ्यते॥१२.१२॥

प्रत्येक व्यक्तीच्या शरीरात प्राणशक्ती असते आणि हृदयात शिवलिंग असते. प्राण आणि लिंग यांना एकरूप मानून त्यांची उपासना करणाराच प्राणलिंगी होय.

येथे एक गोष्ट जाणून घेणे आवश्यक आहे. ज्याप्रमाणे हृदयातील अंतर्ज्योत ही प्राणलिंग आहे त्याप्रमाणे इष्टलिंगदेखील प्राणलिंगच आहे. 'श्रीसिद्धान्तशिखा मणी'त देखील म्हटले आहे:-

प्राणवद्धारणीयं तत् प्राणलिंगमिदं तव।

कदाचित् कुत्रचिद्वापि न वियोजय देहतः॥

अर्थात् हे जे इष्टलिंग आहे ते तुझे प्राणलिंगदेखील आहे. प्राणयोगाने ते धारण केले जाते. इष्टलिंगाचा जर शरीराशी वियोग झाला तर वीरशैवाने प्राणत्याग करावा असा शास्त्रार्थ आहे. बरेच लोक घाबरतात की असे घडले तर प्राण कसा सोडावा? इथे मुद्दाम प्राण सोडायचा नसून इष्टलिंगाचा वियोग होताक्षणी तो सहज गेला पाहिजे एवढे प्रेम इष्टलिंगावर असावे. जाणिवपूर्वक प्राणत्याग करणे हे योग्य नव्हे. ती एक प्रकारची आत्महत्याच ठरेल. लिंग शरीरापासून वियुक्त झाल्यावर प्राण जातो तरी कसा? असा काहीजणांना प्रश्न पडेल. जर आपले लिंगावर आत्यंतिक प्रेम असेल तर हें घडणे शक्य आहे. जर नसेल तर घडणार नाही. व्यवहारामध्ये आपण पाहतो की एखाद्या मनुष्याचा एखाद्या वस्तूमध्ये जीव असतो. लहानपणी आपण एक कथा ऐकलेली असते.

एक राक्षस असतो आणि त्याचा प्राण दूर कुठेतरी झाडावरील पोपटात असतो आणि पोपट मारला की इकडे राक्षस मरतो. हे कसे शक्य आहे? शरीरात प्राण असेल तर पोपटाला मारल्यावर राक्षसाचा प्राण कसा जातो? कुणाचा जीव एखाद्या वस्तूवर असतो. कुणाचा जीव धनावर असतो तर कुणाचा जीव एखाद्या प्राण्यावर असतो आणि जेव्हा वस्तू, धन आणि प्राणी यांना काही हानी पोहोचते तेव्हा त्याचा जीव जाऊ पाहतो. प्राण दोन प्रकारचे असतात. बहिर्प्राण आणि अंतर्प्राण. श्वासोच्छ्वास हा एक प्राण तर जीव हा दुसरा प्राण. आपले आपल्या प्राणावर आत्यंतिक प्रेम असते. आपल्या शरीराशी संबंधित वस्तूवर आपले प्रेम असते.

‘वित्तात् पुत्रः प्रियः’ धनापेक्षाही आपल्याला आपला मुलगा प्रिय असतो. मुलावर संकट आले तर आपण त्यासाठी कितीही धन खर्च करतो. ‘पुत्रात् पिण्डम्’ पुत्रापेक्षाही आपल्या शरीरावर आपले अधिक प्रेम असते. पुत्रावरही आपण प्रेम करतो पण कशासाठी? तर स्वतःसाठी ‘आत्मनस्तु कामाय पुत्रः प्रियो भवति’ आपल्यासाठी आपला पुत्र प्रिय असतो. त्याप्रमाणे पुत्रापेक्षाही आपले शरीर, शरीरापेक्षाही इंद्रिये प्रिय, जर कुणी आपल्याला मारायला आला तर आपण डोळे बंद करून घेऊ. ओंजळीत चेहरा लपवू. शरीराची कमान करून पोटाचे संरक्षण करू. पाठीवर कितीही मारले तरी चालेल. हा इंद्रियांना वाचविण्याचाच प्रयत्न असतो. इंद्रियांपेक्षाही प्राण हा अत्यंत प्रिय असतो. जर कुणी अंगावर आला- तुझे दात पाडीन, तुझे डोळे फोडीन, तुझे हातपाय तोडीन, तर आपण म्हणू की ठीक आहे. पण बाबा रे, माझे प्राण मात्र घेऊ नकोस. कधी कधी आपले प्रेम प्राणापलीकडे देखील राहते. म्हणून काही लोक आत्महत्या करतात. त्यांना वाटते की प्राण सोडल्याने सुख मिळेल. मग आता प्रेम कुठे गेले? तर ते प्राणापलीकडच्या आत्म्यापर्यंत. ‘प्राणादात्मा परं प्रियः।’ आत्मा हा आपल्याला सर्वाधिक प्रिय असतो.

जर मनुष्य आपल्या प्राणाइतके प्रेम आपल्या इष्टलिंगावर करील तर त्याचे इष्टलिंग हे त्याचे प्राणलिंगच होईल. असे प्राणप्रिय इष्टलिंग जर त्याच्या शरीरापासून वियुक्त झाले तर त्याच्याकडून सहज प्राणत्याग घडेल. इष्टलिंगाचा वियोग झाल्यास प्राणत्याग करावा असे शास्त्रात यासाठी सांगितले आहे की, तुम्ही आपल्या प्राणाइतके प्रेम इष्टलिंगावर करा. प्राणत्याग करा हे सांगण्याचा येथे उद्देश नाही. अशाप्रकारे इष्टलिंगाच्या द्वारा आपण हृदयस्थ प्राणलिंगापर्यंत पोहोचू शकतो आणि एका अर्थाने इष्टलिंग हेदेखील आपले प्राणलिंगच असते. सामरस्यरूपी जे इष्ट ते प्रदान करणारे लिंग हेच इष्टलिंग होय. अशाप्रकारे इष्टलिंगाची पूजा करता करता हृदयातील ज्योतिस्वरूप प्राणलिंगाची आराधना जो साधक निरंतर करतो तोच प्राणलिंगी होय. येथे प्राणलिंगिस्थलातील पहिले अवांतरस्थल संपले, एवढे बोलून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करीत आहोत.

॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ज्ञानमंदिर, जंगमवाडीमठ, वाराणसी,

५ एप्रिल १९९२

प्राणलिंगार्चनस्थल-१

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

कालच्या आशीर्वचनातील अंतिम श्लोक असा हे:ता-

सत्ता प्राणमयी शक्तिः सद्रूपं प्राणलिंगकम्।

तत्सामरस्यविज्ञानात् प्राणलिंगीति कथ्यते॥१२.१२॥

प्राणलिंग हे सत्तारूपी शक्तिविशिष्ट आहे. सत् याचा अर्थ असणे, अस्तित्व. मी आहे हा आपल्या अस्तित्वाचा बोध आहे. यालाच 'अहंबोध' म्हणतात. अहंबोधयुक्त ज्योतीलाच येथे प्राणलिंग असे म्हटले आहे. येथे काही वैशिष्ट्ये सांगत आहेत. अद्वैतवेदान्तात परब्रह्माला, आत्म्याला चिद्रूप मानले आहे. परंतु परब्रह्म हे शक्तिविशिष्ट आहे असा शब्दप्रयोग ते करित नाहीत. मग वीरशैवसिद्धान्तात परब्रह्माला शक्तिविशिष्ट अर्थात् शक्तियुक्त का मानले जाते? आचार्य सांगतात की, परब्रह्माच्या ठिकाणी 'अहमस्मि सदाभामि कदाचिन्नाहमप्रियः।' हे भान त्याला आहे की नाही असा प्रश्न उपस्थित केला जातो. मी आहे, मी चिद्रूप आहे, मी कधीही अप्रिय नाही म्हणजे सदैव परमप्रिय आहे, असा जो बोध आपल्या अंतर्दामी नांदतो तसा परमात्म्याच्या ठिकाणीही तो असला पाहिजे. प्रकाशाला 'मी प्रकाश आहे' असा बोध नसेल तर त्या प्रकाशाला जड म्हटले जाते. दिव्याच्या प्रकाशात आपण सारे व्यवहार करतो, परंतु त्या प्रकाशाला 'मी प्रकाश आहे' असा अहंबोध नसतो. म्हणून दिव्याचा प्रकाश हा जड मानला गेला आहे. परंतु आपला जो प्रकाशमय आत्मा आहे त्याला 'मी आहे, मी प्रकाशमय आहे, मी आनंदरूप आहे' असा बोध असतो. या प्रकारे अस्मि, प्रकाशे, नंदामि अशी जी बोधस्वरूप शक्ती आहे ती शक्ती म्हणजे सत्ता होय. त्या शक्तीसहित प्राणलिंगाला 'चिद्रूप सत्ताशक्तिविशिष्ट प्राणलिंग' म्हटले जाते. आपल्या अस्तित्वाबद्दल मनुष्याला कधीही शंका नसते. त्याप्रमाणे आत्म्याच्याही ठिकाणी हा बोध निरंतर नांदत असतो.

या प्राणलिंगाची अर्चना कशी करावी? जशी इष्टलिंगाची आपण जल, पंचामृत, बिल्वपत्र, धूपदीप इ. उपचारांनी पूजा करतो. तशी प्राणलिंगाची अर्चना कशी करावी? हेच या ठिकाणी प्राणलिंगार्चनस्थलात सांगितले आहे.

अन्तर्गत चिदाकारं लिंगं शिवमयं परम्।

पूज्यते भावपुष्पैर्यत् प्राणलिंगार्चनं हि तत्॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १२.१३)

हृदयकमलात विराजमान असलेले चित्स्वरूप शिवमय आणि परमश्रेष्ठ असे जे प्राणलिंग आहे त्याची भावरूपी पुष्पांनी पूजा करणे यालाच प्राणलिंगार्चन असे म्हणतात. प्राणलिंगाची अर्चना बाह्योपचारांनी केली जात नाही तर अंतरंगसामग्रीने केली जाते. बाह्यलिंगाची पूजा बाह्य उपचारांनी तर अंतर्लिंगाची उपासना अंतरंग-उपचारांनी केली जाते.

एकदा एक मनुष्याला स्वप्न पडले. स्वप्नात एका विषारी नागाने त्याला पाठलाग सुरू केला. तो बिचारा जिवाच्या आकांताने धावत सुटला. पाठीमागे प्राणभयाने पाहतो आहे. महाभयंकर सर्प पाठलाग करतोच आहे.

शेवटी मार्ग खुंटला. तो उभा राहिला तेव्हा त्या सर्पाने त्याला दंश केला. तो मूर्च्छित होऊन खाली कोसळला आणि स्वप्नातून जागा झाला. स्वप्न खोटे होते. तरीही त्याच्या देहाला दरदरून घाम सुटला. सर्वांगावर भीतीने काटे आलेले होते. तो धावतच डॉक्टरकडे गेला आणि म्हणाला, “डॉक्टर, डॉक्टर, माझ्यावर लवकर उपचार करा मला साप चावला आहे?”

“कुठे चावला आहे?” डॉक्टरने विचारले. तो दाखवू लागला. परंतु डॉक्टरला दंश केल्याची खूण काही दिसेना. डॉक्टरने विचारले, “तुम्हाला साप चावला तरी कुठे?”

“स्वप्नात.” त्याने उत्तर दिले.

“मग तुम्हाला स्वप्नातल्या डॉक्टरकडेच गेले पाहिजे, माझ्याकडे कशाला आलात?” डॉक्टर हसत म्हणाला.

सांगण्याचे तात्पर्य असे की, मानसिक व्यवहाराचे समाधान मानसिक व्यवहारानेच होत असते. आपले प्राणलिंग हे अंतर्लिंग असल्यामुळे त्याची पूजा गंधपुष्पादी बाह्य-उपचारांनी करता येत नाही. त्याच्या उपचारासाठी देखील भस्म, गंध, पुष्प, बिल्वपत्र इत्यादी उपचार हवे असतात, परंतु ते बाह्य नसून अंतरंगातील असतात. प्राणलिंगार्चना करण्यासाठी त्या प्राणलिंगाची कल्पना कशी करावी ते पुढील श्लोकांत सांगितले आहे:-

अन्तःपवनसंस्पृष्टे सुसूक्ष्माम्बरशोभिते।

मूर्धन्यचन्द्रविगलत्सुधासेकातिशीतले॥

पद्मपीठे समासीनं चिल्लिंगं शिवविग्रहम्।

भावयित्वा सदाकालं पूजयेद् भाववस्तुभिः॥१२.१४-१५॥

प्राणलिंग कोठे आहे? तर आपल्या आतील सूक्ष्म आकाशात अर्थात् हृदयकमलात. ते कसे आहे? तर हृदयातील प्राणवायूने व्याप्त आहे. प्राणलिंगज्योत ही ज्वलनात्मक नाही तर ती शीतल आहे. सूर्य हा आपल्या शरीराचा दाह करतो तर चंद्र आपल्या शरीराला शीतलता प्रदान करतो. योगशास्त्रानुसार मनुष्याच्या मेंदूच्या ठिकाणी म्हणजे सहस्रारकमलात चंद्रमा असतो, असे म्हटले आहे. समाधिमग्न योगी त्या चंद्रम्याची शीतलता अनुभवू शकतो. येथे तेच स्पष्टपणे सांगितले आहे. मस्तकातील चंद्रामृताचा अभिषेक या प्राणलिंगावर होत आहे. वृत्ती अंतर्मुख केल्यावर प्राणलिंगस्थलातील साधकाला या शीतलतेचा अनुभव आपल्या हृदयात येतो. त्यासाठी साधकाने काय करावे? तर आपल्या देहाची नऊ द्वारे बंद करावीत आणि वृत्ती आत वळवावी. असे केल्यावर हृदयात बोधाची दीपज्योती प्रज्वलित होते. त्या प्रकाशात हृदयकमलावर मंगलमय चिद्रूप असे प्राणलिंग विराजमान झालेले दिसते. अशी भावना धरून सद्भावरूपी वस्तूंनी त्या प्राणलिंगाची पूजा करावी. ही भावनासामग्री कशी आहे? याविषयी जगद्गुरू रेणुकाचार्य सांगतात. पूजेसाठी सर्वप्रथम जलाची आवश्यकता असते. ‘क्षमाऽभिषेकसलिलं’ पाणी कोणते? तर क्षमा हेच पाणी. मनुष्याच्या अंतःकरणात काम, क्रोध, लोभ, मत्सर इत्यादी विकारांबरोबरच क्षमा हा गुणदेखील असतो. प्रत्येकाच्या ठिकाणी काही सद्गुण असतात तर काही दुर्गुण असतात. प्राणलिंगाची पूजा सद्गुणांनी करायची असते. क्षमा म्हणजे सहनशीलता. संसारात आपल्याला अनेक दुःखांचा सामना करावा लागतो. कित्येक वेळा अपमान सहन करावा लागतो. त्याला विरोध करण्याचे सामर्थ्य आपल्या ठिकाणी नसेल तर क्षमा करून आपण अपमान सहन करतो. विरोध करण्याचे सामर्थ्य असेल तर विरोधाने विरोध वाढत जातो. जर कुणी आपल्या एक थोबाडीत मारली तर आपण

त्याच्या थोबाडीत दोन मारतो. तो अधिकच अपमानित होतो आणि आपल्याला मारण्याची शक्ती त्याच्याजवळ नसेल तर तो त्याच्या मित्रांना घेऊन येतो आणि त्यांच्याकडून आपल्या थोबाडीत चार मारतो. दोन व्यक्तीमधला हा द्वेष साऱ्या गावात, समाजात आणि राष्ट्रत देखील पसरू शकतो. म्हणून जिथे काही चूक होत असेल ती तिथेच संपविण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

प्राणलिंगाला अभिषेक करण्यासाठी क्षमारूप जल हवे असे येथे सांगितले आहे. अर्थात् प्राणलिंगार्चना करणाऱ्या साधकाजवळ क्षमा हा गुण असला पाहिजे. हा अर्थ येथे अभिप्रेत आहे. क्षमा आपल्याजवळ नसेल तर आपल्याला प्राणलिंगाचा साक्षात्कार होणार नाही आणि त्याची अर्चनादेखील करता येणार नाही. लिंगाच्या अभिषेकानंतर त्याला कोरडे करण्यासाठी वस्त्राची आवश्यकता असते. येथे वस्त्र कोणते? तर 'विवेको वस्त्रमुच्यते' विवेक हेच वस्त्र. विवेक दोन प्रकारचा असतो. नित्यानित्यवस्तुविवेक आणि आत्मानात्मविवेक. येथे दोन्ही विवेकांची आवश्यकता आहे. विवेकी मनुष्य अनित्य वस्तूंच्या मागे लागत नाही. त्याची प्रवृत्ती नित्य वस्तूकडे म्हणजे आत्म्याकडे असते. आत्मवस्तूकडे जाताना अनात्म वस्तू दूर सारीत जायचे असते. हा देखील विवेक आवश्यक असतो. लिंगावरील पाणी वस्त्राने पुसावे त्याप्रमाणे आपल्या मनातील अभिमान, अहंकार इत्यादी भावना विवेकाच्या वस्त्राने हळूच पुसून टाकाव्यात. जसे यापूर्वी पिंडज्ञानस्थलात सांगितले आहे, 'शरीरात्मविवेकेन पिण्डज्ञानि स कथ्यते।' (५.५५)

आत्मा आणि अनात्मा यांचा विवेक जो करतो त्याला पिंडज्ञानी असे म्हणतात. शरीरपासून बुद्धीपर्यंत जेवढी तत्त्वे आहेत ती सारी अनात्म आहेत आणि त्यांच्या व्यतिरिक्त 'अहंप्रत्ययवेद्यत्वादनुभूतस्मृतेरपि' (५.५७) मी असे म्हणविणारा आत्मा त्या सर्वांपेक्षा वेगळा असतो. कशाला आत्मा म्हणावे आणि कशाला अनात्मा म्हणावे? जेथे अहंभाव असतो तेथे आत्मा आहे आणि जेथे ममत्वभाव असतो तेथे अनात्मा असतो. 'मी' म्हणजे आत्मा आणि 'माझे' (देहापासून बुद्धीपर्यंत जे सारे ते) हा अनात्मा. 'हे माझे पुस्तक आहे' असे म्हणताना 'पुस्तक' आणि 'मी' दोघे भिन्न असतात. प्रारंभी शरीरात देखील अहंभाव असतो. शरीर म्हणजे मीच असे मानण्याकडे मनुष्याची प्रवृत्ती असते. देहाभिमानी माणूस आपल्या देहाला अनुलक्षून 'मी गोरा आहे, मी स्थूल आहे' असे म्हणत असतो. यावरून त्याची आत्मबुद्धी शरीराच्या ठिकाणी आहे हे लक्षात येते. प्रसंगविशेषी तोच 'हे माझे शरीर आहे' असे देखील म्हणतो. त्यावेळी तो 'मी' आणि 'शरीर' दोन्ही वेगळे मानतो. आधी ज्याला 'मी' म्हणत होता त्यालाच आता तो 'माझे' समजतो. शरीराप्रमाणेच त्याचा अहंभाव इंद्रियांच्या ठिकाणी स्थिर होतो. 'मी पाहतो आहे' असा शब्दप्रयोग तो करतो. या ठिकाणी तो स्वतःला 'डोळे' अर्थात् इंद्रिय समजतो परंतु जेव्हा डोळ्यांत काही बिघाड होतो तेव्हा मात्र तो म्हणतो, 'माझे डोळे खराब झाले आहेत.' आता डोळ्यांतील अहंभाव जाऊन त्या ठिकाणी ममत्वभाव निर्माण झाला. त्याचप्रमाणे माझे मन, माझी बुद्धी असे शब्दप्रयोग तो करतो. म्हणून ज्याला 'माझे' असे तो संबोधतो ते सारे अनात्म होय आणि ज्याला 'मी' असे संबोधतो तो आत्मा होय.

बुद्धीमध्ये एक वृत्ती असते, तिला 'अहंकार' असे म्हणतात. हा अहंकार म्हणजे अहंबोध नव्हे. अहं आणि अहंकार यांमध्ये खूप अंतर आहे. आत्मा हा अहंरूप आहे, तर बुद्धीची वृत्ती अहंकार आहे. 'न अहं अनहं अनहं अहंकरोतीति अहंकारः' अहंकाराची ही व्याख्या आहे. जो अहं नाही, परंतु अहंसारखा भासतो तो अहंकार होय. शिंपला चांदी नव्हे, परंतु चांदीप्रमाणे तो दिसतो. दोरी साप नव्हे, पण सापासारखी भासते. खोड

चोर नव्हे, पण चोराप्रमाणे भासते. हे भ्रमात्मक असे ज्ञान होय. त्याचप्रमाणे अहंकारामध्ये आत्मभ्रम आहे. अहं आणि अहंकार यांमध्ये एवढे अंतर आहे. म्हणून शरीरापासून ते अहंकारापर्यंत सर्व तत्त्वे ही अनात्म होत. या व्यतिरिक्त जे तत्त्व आहे ते आत्मा होय. येथे अहंबोध आहे पण अहंकार नाही. अहंकारात अभिमान असतो आणि अहंकार नेहमी अतृप्त असतो. आत्मा सदैव तृप्त असतो, तर अहंकार सदैव अतृप्त असतो. अहंकाराच्या तृप्तीसाठी दुसऱ्यांची आवश्यकता असते. अहंकारी माणसाच्या आसपास स्तुतिपाठक असतात. ते जर निघून गेले तर त्याचा अहंकार कोसळून पडतो, भिंती पडल्यावर शिखर कोसळून पडावे त्याप्रमाणे. यासाठीच संत आणि साधक निर्जन प्रदेशात राहण्याची इच्छा प्रकट करतात. समाजात राहिल्यावर लोक स्तुती करतात, जयजयकार करतात. ते त्यांना नको असते. कारण त्यामुळे अहंकार पुष्ट होत असतो. दुसऱ्याने स्तुती केल्यावर माणसाला बरे वाटते आणि ती त्याने पुनःपुन्हा करावी अशी इच्छा प्रबळ होत जाते. दुसऱ्यांकडून स्तुती ऐकून जर तुम्ही स्वतःला मोठे मानीत असाल तर तुम्ही कधीच मोठे होऊ शकणार नाही. ज्या तोंडाने आज तुमची स्तुती होते त्याच तोंडाने तुमची निंदादेखील होऊ शकते. अहंकाराच्या पुष्टीसाठी दुसऱ्या व्यक्तीची आवश्यकता असते. परंतु अहंसाठी तशी गरज नसते. कारण अहं हा स्वयंभू, परिपूर्ण असतो. तो नित्य तृप्त असतो. इतरांच्या शिवाय तो पूर्ण संतुष्ट असतो. ज्याप्रमाणे सुषुप्ति-अवस्थेत म्हणजे गाढ झोपेत आपण इतर कोणाच्याही सहवासाशिवाय अत्यंत आनंदी असतो त्याप्रमाणे. जागृतावस्थेत आणि स्वप्नावस्थेत मात्र अहंकार पुढे येतो आणि अहंप्रमाणे व्यवहार करू लागतो. जो मनुष्य दुसऱ्याशिवाय पूर्ण संतुष्ट असतो तोच विवेकी असतो, तोच आत्मज्ञानी असतो.

याप्रमाणे शरीरापासून अहंकारापर्यंत सारी तत्त्वे अनात्म असून त्यांच्यापेक्षा विलक्षण असे जे तत्त्व तेच 'आत्मा' होय. असे जाणणाऱ्यालाच आपल्या हृदयस्थ प्राणलिंगाचा साक्षात्कार होतो आणि तोच त्याची अर्चना करू शकतो. आपल्या ठिकाणचा दुरभिमान सोडूनच प्राणलिंगाची उपासना करता येते. सर्वकाळ दुरभिमान जरी सोडता आला नाही तर पूजाकाळात मात्र तो सोडायलाच हवा. तरच प्राणलिंगार्चन सफल होईल.

प्राणलिंगाला कोणती आभूषणे घालावीत? तर सत्य हेच आभूषण होय. 'सत्यं वद' असा आदेश फार पूर्वीपासून शास्त्राने दिला आहे. मनुष्याची मूळ प्रवृत्ती सत्य बोलण्याचीच असते. लहान मुले नेहमी खरे बोलतात, परंतु त्यांना त्यांचे आईवडील खोटे बोलायला शिकवतात. वडील घरी असताना दारातून जर कुणी विचारले की, 'तुझे वडील घरी आहेत काय?' तर लहान मूल उत्तर देईल की, 'होय आहेत.' तो खरेच बोलत असतो. पण वडील त्याला शिकवतात, दरडावून सांगतात की, 'कुणी विचारले तर सांग की मी घरी नाही.'

खरे बोलणाऱ्या मुलाला खोटे बोलायला कोण शिकवते? तर त्याचे आईवडीलच हे महत्कार्य करीत असतात. नंतर त्या मुलाचा अभ्यास वाढत जातो आणि तो आयुष्यभर खोटे बोलत जातो. काही मुले फार निष्पाप असतात. कुणी विचारल्यावर ती सांगतात की, 'आमचे पप्पा म्हणतात की ते घरात नाहीत.' हळूहळू ते मूल खोटे बोलणे आत्मसात करते आणि आपल्या वडिलांपेक्षाही सवाई बनते. मुलांची मूळ प्रवृत्ती सत्य बोलण्याचीच असते. ती जे पाहतात, ऐकतात तेच बोलतात. आसपासच्या वातावरणामुळे त्यांची मूळ प्रवृत्ती विकृत होते आणि ती खोटे बोलायला सरावतात, म्हणून मुलांना सुधारण्यापेक्षा घरातील वडीलधाऱ्यांना सुधारणे जास्त महत्त्वाचे आहे.

सत्य ही अत्यंत महत्त्वाची वस्तू आहे. त्याविना मनुष्य जिवंत राहू शकणार नाही.

सत्यमूलानि धर्माणि सत्यान्नास्ति परं तपः।
सत्यमेलोकान् जयति सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितम्॥

शास्त्र सांगते की, सत्य हेच धर्माचे मूळ आहे. सत्याविना कोणतेही धर्माचरण हे धर्माचरण ठरत नाही. द्रोणाचार्यांनी कौरवपांडवांना सांगितले की 'सत्यं वद' हे वचन पाठ करा. त्यांनी परीक्षा घेतली तेव्हा युधिष्ठिराशिवाय सर्वांनी ते वचन पाठ म्हणून दाखवले. परंतु युधिष्ठिर म्हणाला, मला अजून ते पाठ झाले नाही. असा एक महिना उलटला तेव्हा द्रोणाचार्यांनी चिडून विचारले की, "सर्वांनी पहिल्याच दिवशी हे वचन पाठ म्हणून दाखविले तुला मात्र महिना झाला तरी ते अजून पाठ होत नाही?"

तेव्हा युधिष्ठिराने शांतपणे उत्तर दिले की, "गुरुमहाराज, आज मी ते वचन पाठ केले आहे. 'सत्यं वद' ही आपण आज्ञा केल्यानंतर मी प्रत्येक क्षणी सत्य आचरणात आणण्याचा प्रयत्न करित होतो. रोज खोटे बोलणे कमी कमी करित होतो. आज मात्र मी एकही शब्द खोटे बोललो नाही. म्हणून 'सत्यं वद' हे वचन आज मला संपूर्णपणे पाठ झाले आहे. केवळ जिभेनेच पाठांतर करायचे असते तर इतरांप्रमाणे मीदेखील त्याच दिवशी पाठ म्हणून दाखविले असते."

याप्रमाणे शास्त्रवचनाला आचरणात आणण्याचा प्रयत्न करणारा जो मनुष्य असतो त्याचे जीवन सफल असते. बोलणाऱ्यांच्या आणि ऐकणाऱ्यांच्या आचरणामध्ये जे उतरते तेच शास्त्र सफल होते, एवढे बोलून आचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

ज्ञानमंदिर, जंगमवाडीमठ, वाराणसी,
६ एप्रिल १९९२

आशीर्वचन चौथे

प्राणलिंगार्चनस्थल-२

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

कालच्या आशीर्वचनात आपण ऐकले की, प्राणलिंगार्चन करण्यासाठी क्षमा हे अभिषेकजल आहे, विवेक हे वस्त्र आहे आणि प्राणलिंगाचे आभूषण सत्य हे आहे. आपण इष्टलिंगाला रुद्राक्ष, स्फटिक अथवा अन्य रत्नांच्या माळांचे अलंकार करतो. परंतु प्राणलिंगार्चनात या आभूषणांची जरूरी नसते. सर्वश्रेष्ठ आभरण कोणते? तर सत्य हे. सदोदित सत्य बोलणे हेच प्राणलिंगाचे एक आभूषण होय. अन्य सोन्यारुप्यांच्या अलंकारांना चोराचे भय असते आणि कधी आर्थिक परिस्थिती हलाखीची झाली तर आपण ते विकायला काढतो. बाह्य आभूषणे अशी क्षणभंगुर असून ती शरीराला फारशी भूषणावह नसतात. सद्गुणांसारखे सुंदर अलंकार जगात कोठेही नाहीत. सद्गुणी मनुष्याच्या अंगावर सोन्याचा एकही अलंकार नसला तरी त्याला समाजात प्रतिष्ठा लाभते. दुर्गुणी माणसाने आपले शरीर अलंकारांनी कितीही सजवले तरी त्याला सामाजिक प्रतिष्ठा मिळत नाही. 'गुणाः पूजास्थानं गुणिषु नच लिंगं नच वयः।' एखाद्याला आपण जेव्हा मान देतो तेव्हा तो पुरुष आहे की स्त्री आहे, बालक आहे की वृद्ध आहे हे पाहत नाही. त्याच्या ठिकाणी असलेले सद्गुण पाहतो. सद्गुण हे पूजनीय

असतात आणि गुणांमुळेच मनुष्य काय पण पशुपक्षीही पूज्य ठरतात.

प्राणिलिंगिस्थलातील साधकाने प्रयत्नपूर्वक सत्य हा सदगुण आपल्या अंगी बाणवला पाहिजे. काल आम्ही सांगितले होते की, सत्याशिवाय कोणी मनुष्य जिवंत राहू शकत नाही. तुम्हाला आश्चर्य वाटेल की आपण सारे नेहमी खोटेच बोलतो, तरी जिवंत कसे? येथे एक तत्त्व सांगायचे आहे. जिवंत राहण्यासाठी माणसाला काय हवे असते? शरीर अन्नमय आहे आणि प्राण हे आपोमय असतात. अन्न आणि पाण्याशिवाय आपण जिवंत राहू शकत नाही. अन्नाशिवाय काही दिवस जगू शकू, परंतु पाण्यावाचून जगणे अशक्य. 'आपोमयः प्राणः' प्राण जिवंत राहण्यासाठी पाण्याची गरज असते. स्थूल दृष्टीने पाहिल्यावर हेच दिसते की, माणसाला जिवंत राहण्यासाठी कपड्याची, घराची, संपत्तीची गरज नसते तर अन्नपाण्याची असते. अन्नपाण्याविषयी जर कोणी खोटे बोलले तर त्याला मरण्याशिवाय पर्याय नाही. पाहुणा म्हणून आपण कोठे गेलो तर यजमान आपल्यासमोर आधी पाणी ठेवतो. चहा देतो आणि नंतर जेवणाची व्यवस्था करतो. आहारविहारात मनुष्याने निर्लज्ज व्हावे असे शास्त्रात सांगितले आहे. 'आहारे व्यवहारे च त्यक्त लज्जा सुखी भवेत्।'

खाण्यापिण्याच्या बाबतीत लाज बाळगली तर उपाशी मरावे लागते. 'चला जेवण करा' असे यजमानाने म्हटले आणि आपण संकोचाने 'नको नको मला भूक नाही' असे म्हटले तर? भूक आहे पण असत्य बोलतो आहे. तो कितीही खोटे बोलला तरी शेवटी भुकेमुळे त्याला केव्हातरी सत्य बोलावेच लागेल. सत्य बोलले तरच त्याला अन्नपाणी मिळेल. खोटेच बोलत राहिला तर त्याला उपाशी मरावे लागेल. म्हणून जिवंत राहण्यासाठी माणसाला सत्याची आवश्यकता असते. जीवनाचे मूळ सत्य हेच आहे. एवढे करून देखील माणूस खोटे का बरे बोलतो? चारदोन बंगले बांधायचे आहेत, खूप संपत्ती मिळवायची आहे. त्यासाठी माणसाला असत्याचा आश्रय घ्यावा लागतो आणि असत्य बोलून जे काही कमावले असेल ते सारे येथेच सोडून रिकाम्या हाताने परलोकात जावे लागते. म्हणून शक्य तेवढा प्रयत्न करून माणसाने सत्याच्या मार्गावरच चालावे. असे केले तरच तो प्राणिलिंगिस्थलाचा अधिकारी होऊ शकतो. प्राणलिंगार्चनात सत्याची अशी नितांत गरज असते.

'वैराग्यं पुष्पमालिका।' प्राणलिंगाला अर्पण करण्यासाठी पुष्पहार कोणता? तर वैराग्य हाच पुष्पहार. ऐहिक आणि पारलौकिक सुखांमध्ये असणारी विरक्ती म्हणजे वैराग्य. ज्याला ऐहिक आणि पारलौकिक सुखांची अपेक्षा असते त्याची मनोवृत्ती अंतर्मुख होणे अत्यंत कठीण असते. त्यामुळे प्राणलिंगार्चन घडणे शक्य नाही. म्हणून येथे वैराग्याला पुष्पहार म्हटले आहे. 'गंधः समाधिसंपत्तिः।' समाधिसंपत्ति म्हणजे चित्ताची एकाग्रता. मनाचा स्वभाव चंचल आहे. मन लवकर स्थिर होत नाही. गीतेत म्हटले आहे, 'चंचल हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलद्दृढम्।' (६.३४). अर्जुनाने श्रीकृष्णाला प्रश्न केला की, कृष्णा, वायूला रोधणे जेवढे कठीण तेवढेच मनाला रोधणे कठीण, इतके मन चंचल आहे, तर त्याचा निग्रह कसा करावा? भगवंतानी त्याला उत्तर दिले, 'अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते।'

मनाला आपल्या अधीन ठेवण्यासाठी दोन प्रकारची साधने आहेत. अभ्यास आणि वैराग्य. मन बाहेर जाते ते कोणत्या तरी वस्तूच्या अपेक्षेने. जर कोणत्याही पदार्थात आपली आसक्ती नसेल तर आपले मन बाहेर कशाला जाईल? म्हणून वैराग्यदेखील बाहेर प्रवाहित होणारी मनोवृत्ती रोखू शकते. ज्याच्या ठिकाणी वैराग्य नसेल तो अभ्यासाने आपल्या मनावर नियंत्रण ठेवू शकतो. तुम्ही ध्यान करीत आहात. तुमचे मन बाहेर धावते.

मग तुम्ही त्याला आत खेचता. अशी सारखी ओढाताण चालू असते. काही दिवसांच्या अभ्यासानंतर जेव्हा मनाला जाणवते की बाहेर जाण्यात आपल्याला कष्टच पडतात. तेव्हा ते आतच स्थिर होऊ लागते. सुख आणि दुःख हे मनाचे धर्म आहेत. मन सारखे बाहेर धावते तेव्हा ते अधिकाधिक दुःखीच होते. परंतु जेव्हा ते अंतर्मुख होते तेव्हा ते अतीव सुखात न्हाऊन जाते. अभ्यासबळाने जेव्हा मनाला एकाग्रतेमध्येच अधिक सुख आहे असे कळते, तेव्हा ते सदोदित एकाग्र होऊन राहते. हा एक प्रकारचा अभ्यासच आहे. यासंबंधी एक कथा सांगितली जाते.

अकबर बादशहाला कसली तरी व्याधी झाली आणि त्यावर बकरीचे दूध पिण्याचा सल्ला राजवैद्याने दिला. त्यासाठी राजाने एक बकरी पाळली. तिला घेऊन तो बागेत जात असे. तिथे गेल्यानंतर ती बकरी इतर गवताबरोबरच फुलझाडांची पाने वगैरे खात असे. ती बादशहाला जीव की प्राण असल्यामुळे तो तिला मारत नसे. परंतु बादशहाला दुःख होई की बकरीमुळे आपले नुकसान होत आहे. म्हणून त्याने आपल्या दरबारातील लोकांना 'बकरीने बागेतील झाडे खाऊ नये, अशी काहीतरी योजना करा' असे सांगितले आणि त्यासाठी बक्षीसदेखील जाहीर केले. अनेक लोकांनी प्रयत्न केला, त्या बकरीला भरपूर खाऊपिऊ घातले. परंतु बागेत गेल्यानंतर कितीही पोट भरलेले असले तरी ती फळझाडे, फुलझाडे खातच असे. पोट भरलेले असले तरी मन थोडेच भरलेले असते? आपण कितीही खाल्ले तरी आपली खाण्यावरील इच्छा उरलेलीच असते. पोटात जागा नाही म्हणून आपण पुढे खात नाही इतकेच.

अनेकांनी प्रयत्न करूनही बकरीमध्ये काही सुधारणा होत नाही हे पाहिल्यावर बादशहाने ती कामगिरी बिरबलावर सोपविली. बिरबलाने पंधरा दिवसांची मुदत मागून घेतली. तो बकरीला आपल्या घरी पोटभर गवत खाऊ घालीत असे आणि बागेत घेऊन जात असे. तिने बागेतल्या झाडांना तोंड लावले की हातातल्या काठीने तिच्या डोक्यावर प्रहार करीत असे. काही दिवस गेल्यावर बागेतल्या झाडांना तोंड लावले म्हणजे भयंकर कष्ट होतात हे बकरीला जाणवले आणि तिने बागेतल्या झाडांना तोंड लावणे बंद केले. पूर्ण खात्री झाल्यावर बिरबलाने बादशहाला बोलावून बकरीमध्ये झालेली सुधारणा दाखवली. तेव्हा बादशहाने विचारले, "बिरबल, हिच्यावर कोणता मंत्र टाकलास?"

"ही मंत्राने नव्हे तर माझ्या हातातील काठीने सुधारली." बिरबल उत्तरला.

माणसाचे मन हे पाशवी असते. त्यात पशुवृत्ती अधिक असते. भाजीमंडईतल्या मोकाट जनावरांसारखे त्याला कितीही मारले तरी ते सारखे भाजीमध्ये तोंड खुपसतच राहते. आपण का मार खातो? आपल्याला का दुःख होते? याचा विचार जेव्हा मन करू लागेल तेव्हाच ते बाहेरची धाव सोडून अंतर्मुख होईल. म्हणून चित्ताची एकाग्रता अर्थात् वैराग्य हे प्राणलिंगाचे गंध मानले आहे.

'अक्षता निरहंकृतिः।' प्राणलिंगाची अक्षता कोणती? निरहंकारता हीच अक्षता होय. परवा आम्ही सांगितले होते की अहंकार ही बुद्धीची एक वृत्ती होय. कोणतेही कार्य आपल्या हातून घडले तर आपला अहंकार नागाने फणा काढावा तसा जागा होतो. मी हे केले, मी ते केले. मृत्युलोक ही कर्मभूमी आहे. येथे पहिला श्वास घेतल्यापासून तो शेवटचा श्वास सरेपर्यंत प्रत्येकाला कर्म करावेच लागते. कर्मापासून कोणाचीही सुटका नाही. कर्म तर केलेच पाहिजे. परंतु त्याचा अहंकार मात्र होता कामा नये. मी केवळ निमित्तमात्र आहे, माझ्याकडून हे कार्य करवून घेतले जात आहे, मी काहीही करीत नाही असा समर्पणभाव जर असेल तर मोठ्यातले मोठे कार्य करून देखील माणूस अहंकारापासून दूर राहू शकतो. एखाद्याने आपले कार्य पाहून 'फार चांगले आणि

मोठे कार्य तुम्ही केले आहे' असे गौरवोद्गार काढले तर त्यावेळी 'मी हे केले नाही तर माझ्याकडून परमेश्वराने करवून घेतले' अशी भावना आपल्या मनात निर्माण झाली पाहिजे. ही भावना आंतरिक असावी, केवळ वरवरचे शब्द नकोत. काही लोक तसे बोलतातही, परंतु ते सारे बेगडी असते. ही भावनोर्मी जेव्हा खरी असते तेव्हा त्याला निरहंकार भाव असे म्हणता येईल. बोलणे आणि वागणे यात जर अंतर असेल तर मात्र तुम्ही अहंकाराचे पोषणच करीत असता, तो वाढवीत असता. असे करणे म्हणजे असत्याचा आश्रय घेणेच होय. म्हणून जो शब्द आपण उच्चारला त्याच्याशी आपले अंतःकरण किती प्रामाणिक आहे, याचे प्रत्येकाने आत्मपरीक्षण करायला हवे. निरहंकार भाव जेव्हा खरोखर जागा होईल, तेव्हा तोच अक्षतारूपाने हृदयातील प्राणलिंगावर वाहिला जाईल. अहंकार हे सर्व दुःखाचे आणि अनर्थाचे मूळ होय. अहंकार म्हणजे अनर्थ. शंकराचार्यांनी आपल्या भाष्यात म्हटले आहे, 'अहं ममेति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः।' प्रथम अहं नंतर मम. आधी 'मी' नंतर 'माझे'. दीपज्योतीचा प्रकाश चारही बाजूंना सर्वत्र पसरलेला असतो. ज्योत विझली की तिचा प्रकाश लुप्त होतो. अहंकार हा ज्योतीसारखा आहे, तर ममत्व त्याच्या पसरलेल्या प्रकाशासारखे होय. नाग जसा आपल्या शरीराचे वेटोळे घालून वर फणा काढून बसलेला असतो, त्याप्रमाणे प्रत्येक मनुष्य जणू आपले ममत्व एकत्र करून आपल्या अहंकाराचा फणा वर काढून बसलेला असतो. मनुष्य एका ठिकाणी असतो, परंतु त्याचे ममत्व मात्र अन्यत्र कोठेही असू शकते. जेथे जेथे तुमच्या आवडीच्या वस्तू असतील तेथपर्यंत तुमचे ममत्व एखाद्या तंबूसारखे विस्तारलेले असते. वस्तू बदलल्या की ममत्वही बदलते. जेव्हा माणूस आपले घर दुसऱ्याला विकून टाकतो तेव्हा त्याचे घरावरील ममत्व संपून जाते. त्या घराविषयी ममत्व पूर्वी होते पण आता मात्र नाही, असेही घडते.

एका श्रीमंत माणसाची गावात अनेक घरे होती. त्यांपैकी बऱ्याच घरात भाडेकरू राहत असत. एकेदिवशी त्याच्या एका घराला आग लागली तेव्हा तो श्रीमंत मनुष्य धावत आला. घर पेटलेले पाहताच मोठमोठ्याने रडू लागला. तेवढ्यात त्याचा थोरला मुलगा आला आणि त्यान विचारले, "बाबा तुम्ही का रडता आहात?"

"आपले घर जळत आहे आणि तुला काहीच कसं वाटत नाही?"

"अहो, हे घर मी कालच दुसऱ्याला विकले आहे." मुलाने उत्तर दिले.

हे ऐकताच त्या श्रीमंत मनुष्याचे रडणे थांबले आणि डोळे पुसून तो हसू लागला. घर विकले, पैसे आले. आता ते जळाले तरी आपले काय जाते? बहुधा या विचारानेच. एका क्षणात त्याचे घरावरील ममत्व संपले. ममत्व असे एका वस्तूवरून दुसऱ्या वस्तूवर जात असते. अहंकार आहे म्हणून ममत्व आहे. ज्याचा अहंकार दूर होतो त्याची ममत्वापासून सुटका होते. जोपर्यंत जीवात्मा असतो तोपर्यंत शरीरासहित शरीराशी संबंधित सर्व वस्तूंमध्ये त्याचे ममत्व असते. जेव्हा जीवात्मा शरीर सोडून जातो तेव्हा त्याचे शरीराविषयीचे आणि शरीराशी संबंधित वस्तूविषयीचे ममत्व संपून जाते, नष्ट होते. म्हणून अहंकार हाच ममत्वाचे मूळ आहे आणि सर्व अनर्थांचेही मूळ आहे. अहंकार नष्ट करण्यासाठी आपल्या मनात समर्पणभाव उत्पन्न होणे अत्यंत आवश्यक आहे. अहंकाररहित भावना म्हणजेच निरहंकार भाव ही प्राणलिंगाची अक्षता आहे.

'श्रद्धा धूपो महाज्ञानं जगद्भासि प्रदीपिका।' प्राणलिंगासाठी धूप कोणता? तर श्रद्धा हाच धूप होय. ईश्वरावर असणारा विश्वास हाच धूप होय. लौकिक व्यवहार असो, किंवा आध्यात्मिक क्षेत्र असो दोन्ही ठिकाणी विश्वासाचीच आवश्यकता असते. विश्वास नसेल तर लौकिक व्यवहार होणार नाहीत आणि पारमार्थिक

व्यवहारदेखील होणार नाही.

ज्ञान हाच दीप होय. जर आपल्या ठिकाणी ज्ञान नसेल तर आपण काहीच जाणू शकणार नाही. म्हणून सर्व प्रपंचाला प्रकाशित करणारे ज्ञान हाच प्राणलिंगार्चनातील दीप होय. ईश्वराला आपण दीप दाखवतो तो एवढ्यासाठी की ज्याप्रमाणे बाहेरचा प्रपंच पाहण्यासाठी दीपाची आवश्यकता असते त्याप्रमाणे हृदयातील परमात्म्याला पाहण्यासाठी ज्ञानदीपाची जरूर असते याची जाणीव व्हावी. म्हणून येथे ज्ञानाला दीप असे म्हटले आहे.

‘भ्रान्तिमूलप्रपंचस्य निवेद्यं तन्निवेदनम्।’ प्रपंचाचे मूळ कारण भ्रान्ती हे आहे. एखाद्या वस्तूमध्ये दुसरी वस्तू पाहणे ही भ्रान्ती होय. दोरीला साप आहे असे मानणे ही भ्रान्ती. वेदान्तात प्रपंचालाच भ्रान्ती समजतात. परंतु येथे भ्रान्तीचा अध्यास हा अर्थ अभिप्रेत नाही. येथे भ्रान्ती म्हणजे अज्ञान. मरितोंटदार्यांनी आपल्या टीकेत स्पष्ट म्हटले आहे की, ‘अत्र भ्रान्तिशब्देन अज्ञानं लक्ष्यते।’ अज्ञान कशाला म्हणतात? ‘मी ईश्वर नाही, मी शिवस्वरूप नाही असे जे ज्ञान तेच अज्ञान होय. कारण प्रत्येक जीव हा शिवाचाच अंश आहे. अंश म्हणजे ईश्वराचे लहान रूप. अग्नीचा स्फुल्लिंग जसा अग्नीचाच अंश असतो त्याचप्रमाणे जीव हा शिवाचाच अंश असतो. जेव्हा श्रीगुरू वेधदीक्षा देतात तेव्हा भावलिंगाचा बोध करून देताना सांगतात की, ‘तू परब्रह्मच आहेस, शिवस्वरूप आहेस.’ त्याचक्षणी जर आपल्याला बोध झाला तर भावलिंगाचा भाव आपल्याला कळतो आणि जर झाला नाही तर मी कसा ईश्वर असेन? अशी विपरीत भावना निर्माण झाली तर तेच अज्ञान होय. वास्तविक आपल्याला सर्वत्र शिवाचाच साक्षात्कार व्हायला पाहिजे. परंतु भ्रान्तीमुळे पुस्तक, पेन्सिल, मनुष्य, पशू इत्यादी प्रपंचाचा साक्षात्कार होतो. प्रपंच हा परमात्मरूप असताना, शिवमय असताना तो आम्हाला तसा का बरे दिसत नाही? तर त्याचे कारण आहे. आपल्या ठिकाणी असलेले अज्ञान, भ्रान्ती. भ्रान्तीमुळेच तुम्ही स्वतःला शिव मानीत नाही आणि या प्रपंचात देखील तुम्हाला शिव दिसत नाही. जर तुम्ही स्वतःला शिवस्वरूप मानाल तर हळूहळू हा सारा प्रपंच तुम्हाला शिवस्वरूप दिसू लागेल. ज्या रंगाचा चष्मा तुम्ही डोळ्यांवर लावाल त्याच रंगाचे जग तुम्हाला दिसेल. ‘यथा दृष्टिः तथा सृष्टिः।’ प्रपंच कसा आहे? तो चांगला आहे की वाईट? याविषयी आपण निश्चित काही सांगू शकत नाही. आपली जशी दृष्टी असेल त्यानुसार तो कधी चांगला दिसतो, तर कधी वाईट. अनुकूल घडले तर तो चांगला, प्रतिकूल घडले तर तो वाईट. थंडीच्या दिवसात अंगावर कांबळे घेतले की बरे वाटते. एकापेक्षा दोन असतील तर अधिकच बरे. पण उन्हाळ्यात तेच जर अंगावर घेतले तर किती बरे सुख मिळेल? तुम्ही ते चटकन फेकून द्याल. हिवाळ्यात ज्यामुळे सुख मिळाले तीच वस्तू उन्हाळ्यात दुःख देणारी ठरते. प्रपंच हा असा आहे. ‘अनुकूल वेदनीय सुखं प्रतिकूल वेदनीयं दुःखम्।’

आपल्याला जे अनुकूल असेल ते दुसऱ्याला कदाचित् प्रतिकूल असेल आणि आपल्याला जे प्रतिकूल असेल ते कदाचित् इतरांना अनुकूल असेल. तुमच्या घरातला केर निरुपयोगी म्हणून तुम्ही फेकून देता. महानगरपालिकेचे कर्मचारी तो घेऊन जातात आणि शेतकरी महानगरपालिकेकडून खत म्हणून तो विकत घेऊन ते शेतात टाकतात. जे तुम्हाला नको असते ते इतरांना हवे असू शकते. या जगात अनुपयुक्त असे काहीच नाही. पण ते कधी आणि कोठे उपयुक्त ठरेल ते मात्र सांगता येत नाही. म्हणून जगात अनुपयुक्त वस्तू नाही, तशी कोणतीही व्यक्ती अनुपयुक्त नाही. फक्त तिचा उपयोग करून घेणारा कोणी दूरदृष्टीचा मनुष्य मात्र असावा लागतो.

प्रपंच शिवमय न दिसणे हीच भ्रांती, हेच अज्ञान. परंतु जेव्हा तुम्ही स्वतःला शिव समजू लागाल तेव्हा तुम्हाला प्रपंचात शिव दिसायला लागेल. जो प्रामाणिक असतो त्याला सारे जग प्रामाणिक दिसते. जो विश्वासघातकी असतो त्याला सारे जग विश्वासघातकी दिसू लागते. आपण जसे असतो तसा आपल्याला प्रपंच भासतो. आपल्याला प्रपंच दिसतो, याचे कारण आपण स्वतःला शिव समजत नाही हे होय. हे अज्ञान, ही भ्रांती म्हणजेच प्राणलिंगाचा नैवेद्य होय. हे अज्ञान नैवेद्य म्हणून प्राणलिंगाला अर्पण केले तर 'मी शिव आहे आणि प्रपंच शिवमय आहे' हे ज्ञान तुम्हाला प्राप्त होईल, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

ज्ञानमंदिर, जंगमवाडी मठ, वाराणसी,
७ एप्रिल १९९२

आशीर्वचन पाचवे

प्राणलिंगार्चनस्थल-३

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

दोन दिवसांपासून आपण प्राणलिंगिस्थलातील प्राणलिंगार्चनस्थल या उपस्थलाचा विचार करित आहोत. दूषणरहित अशा अंतरंगसामग्रीने प्राणलिंगाची अर्चना केली जाते. आतापर्यंत आपण धूप, दीप, नैवेद्य इत्यादी अंतरंग-उपचारांविषयी ऐकले आहे. आज त्यापुढील विवेचन करायचे आहे.

मौनं घंटापरिस्पंस्ताम्बूलं विषयार्पणम्॥

विषयभ्रान्तिराहित्यं तत्प्रदक्षिणकल्पना।

बुद्धेतस्तदात्मिका शक्तिर्नमस्कारक्रिया मता॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १२.१८-१९)

बाहेर लिंगपूजन करताना आपण घंटानाद करतो. त्यावेळी आपण मंत्रपठण करतो:-

आगमार्थं तु देवानां गमनार्थं तु रक्षसाम्।

कुर्वे घंटारवं भक्त्या सर्वोपद्रवनाशनम्॥

घंटानाद आपण का करतो? तर घंटानाद होतो तेथे दुष्टशक्ती राहत नाही. सात्त्विक शक्तीला आवाहन करणे आणि राजसशक्तीला बाहेर काढणे हा घंटानादामागचा उद्देश आहे. प्राणलिंगार्चनात घंटानाद कोणता आहे? तर मौन. मौनाचा अर्थ आहे 'मुनेर्भावः मौनम्।' जो मौन धारण करतो तो 'मुनी' होय. मुनी हा प्रशांतमनस्क असतो. मौन धारण करणे, गप्प बसणे हे आपल्याला फारच कष्टदायक वाटते. 'मुनी' होण्यासाठी बरेच लोक मौनाचा अभ्यास करतात. मौनात दोन मुख्य भाग आहेत. आकारमौन आणि काष्ठमौन. मुखातून एकही शब्दाचा उच्चार न करणे हे आकारमौन होय. या मौनात आपण फक्त बोलत नाही. परंतु जे बोलायचे असते ते पाटीवर अथवा कागदावर लिहून दाखवतो. म्हणजे या मौनात फक्त बोलणे बंद असते, पण आपल्या अंतर्व्यवहार चालूच असतो.

सर्व इच्छांचा उपशम होणे हा मौनाचा खरा अर्थ आहे. जेव्हा आपल्या मनात इच्छा निर्माण होते तेव्हा ती प्रथम वाणीच्या द्वारा शब्दांतून प्रकट होते. कारण वाणी हे सहजसुलभ साधन आहे. इतरांना शिकवण्याकरिता आपण वैखरीचा उपयोग करतो. आपण ऐकले आहे की, प्राचीन काळी उपदेश करताना तो मौनाने करित. दक्षिणामूर्तिस्तोत्रात ही कथा आली आहे. नैमिषारण्यातील ऋषिमुनींना शास्त्रसिद्धान्ताविषयी संदेह उत्पन्न झाला तेव्हा त्यांनी भगवान शिवाचे चिंतन केले. त्यावेळी भगवान शिव बालरूपात त्यांच्यासमोर प्रकट झाले आणि त्यांनी मौनानेच ऋषिमुनींना उपदेश केला.

चित्रं वटतरोर्मूले वृद्धः शिष्या गुरुर्युवा।

गुरोस्तु मौनं व्याख्यानं शिष्याः सुच्छिन्नसंशयाः॥

शिष्य वृद्ध होते आणि गुरू बालक होता. गुरूने मौनानेच उपदेश केला आणि शिष्य संदेहमुक्त झाले. मौन धारण करून उपदेश करता येतो का? काही हावभाव करून, कागदावर लिहून मुखाने एक शब्दही न बोलता उपदेश करता येईल. परंतु हावभाव, लेखन इत्यादी न करता उपदेश कसा बरे करता येईल? मौनोपदेश ऐकण्यासाठी, समजण्यासाठी खूपच एकाग्रता हवी.

एका पाश्चात्य दार्शनिकाने जेव्हा हा श्लोक वाचला तेव्हा त्याने त्याचा अनुभव घेण्याचे ठरविले. आपल्या सर्व शिष्यांना बोलावून त्याने सांगितले की, “मी तुम्हाला मौन उपदेश देऊ इच्छितो. आजपासून तुम्ही साऱ्यांनी एका खोलीत राहायचे आहे. कुणी कुणाशी बोलायचे नाही. तुमच्या मनात जर प्रश्न निर्माण झाला तर एक शब्दही न बोलता मनातल्या मनात तो सारखा विचारीत राहा. तुमच्या प्रश्नाचे उत्तर मी मौनानेच देईन, शब्दाने देणार नाही.”

सर्व शिष्यांनी आपल्या गुरूची आज्ञा शिरसाबंध मानली आणि ते सारे एका खोलीत जमले. गुरूंनी त्यांना एक नियम सांगितला. ते म्हणाले की, “तुम्ही सारे एकवीस जण आहात. तुम्ही साऱ्यांनी याच खोलीत राहायचे आहे. तुम्हाला वेळच्या वेळी अन्नपाणी देण्याची व्यवस्था केलेली आहे. आसपास एवढी माणसे असताना प्रत्येक साधकाने या खोलीत मी एकटाच आहे अशी भावना बाळगावी. माझ्याशिवाय दुसरा कुणी या खोलीत आहे, असा विचार तुमच्या चित्ताला स्पर्शू नये. जेव्हा तुम्ही दुसऱ्याकडे पाहाल तेव्हा तो दुसरा कोणी नसून मीच आहे, अशा भावनेने पाहा. जर तुमच्यापैकी कुणाला ही साधना करताना त्रास झाला तर त्याने इतरांना कष्ट न देता, न बोलता निमूटपणे या खोलीबाहेर निघून जावे.”

एकवीस दिवसांत वीस जण अशाप्रकारे बाहेर निघून गेले आणि एकजण त्या खोलीत राहिला. चार माणसांत राहून मी एकटाच आहे, असा भाव मनात बाळगणे अत्यंत कठीण आहे. त्या खोलीत एकच शिष्य राहिला. तो एका कोपऱ्यात आणि गुरू दुसऱ्या कोपऱ्यात. दोघे एकमेकांशी एक शब्दही बोलत नसत. शिष्य डोळे बंद करून आपल्या मनाशीच प्रश्न विचारीत असे आणि गुरू तो प्रश्न जाणून त्याचे उत्तर मनातल्या मनात देत असे. गुरूने दिलेले उत्तर शिष्याच्या मनात निर्माण होत असे. अशाप्रकारे त्याचा प्रयोग सफल झाला.

हे कसे घडले? याचे आश्चर्य आपल्याला वाटेले. परंतु जो साधना करतो त्याला मात्र त्याचे आश्चर्य वाटत नाही. एखाद्या वेळी आपल्या आयुष्यात देखील असे सहज घडते. कोणीतरी मनुष्य आपल्याकडे येतो आणि आपल्याला वाटते की, तो अमुक काही बोलणार आहे, आणि तो नेमके तेच बोलतो. आपल्या आयुष्यात हे

केव्हातरी घडते. परंतु साधकाच्या आयुष्यात हे नेहमीच घडते. आता आम्ही बोलत आहोत आणि तुम्ही ऐकत आहात. तुम्हाला थोडाफार बोध होत आहे. काही लोकांना तर सांगून देखील काहीच बोध होत नाही. त्याचे एकच कारण आहे. त्यांचे मन बोलणाऱ्याच्या शब्दांकडे नसते. ज्याचे मन स्वतःच्या श्रवणेंद्रियाशी जुळलेले नसते त्याच्यासमोर कितीही बडबड केली तरी त्याला काही कळण्याची शक्यता नसते. वैखरीचा उपदेश कळण्यासाठी देखील मनाच्या एकाग्रतेची आवश्यकता असते. मनाची एकाग्रता वाढली की शब्दोच्चारापलीकडला उपदेश केला जात असे. तो ग्रहण करण्याची शक्ती कमी झाली तेव्हा सूत्ररूपाने उपदेश करण्याची प्रथा रूढ झाली. ब्रह्मसूत्र, योगसूत्र, व्याकरणसूत्र इ. सूत्रग्रंथ याचे प्रमाण होत. मनुष्याची प्रवृत्ती अधिकाधिक बहिर्मुख होत गेली. सूत्रांचाही अर्थ त्याला कळनासा झाला, तेव्हा त्या सूत्रांचे स्पष्टीकरण करणारी भाष्ये लिहिली गेली. भाष्यग्रंथ कळनासे झाले त्यावेळी त्यावर टीका, व्याख्याने लिहिली गेली. अशाप्रकारे साहित्याची निर्मिती होत गेली. मनुष्याची अंतर्मुखता जेवढी कमी होते तेवढे त्याला अधिकाधिक समजावून सांगावे लागते.

प्रवचन महिनाभर चालू असते. त्यात कथा असतात, गाणी असतात, वाद्ये असतात, परंतु विवेचनाचा मूळ गाभा थोडाच असतो. 'सत्य बोलावे' एवढे एक सूत्र समजावून सांगण्यासाठी राजा हरिश्चंद्राची पूर्ण कथा सांगावी लागते. एवढे सांगून देखील मनुष्याच्या मनावर त्याचा प्रभाव पडत नाही. इतके मन विकसित आहे. त्याच्यावर प्रभाव पाडण्यासाठी इतर अनेक प्रकारचा मालमसाला बनवावा लागतो. आपल्याला भाजी खायची असते ती उकडून समोर ठेवली तर कुणी खाणार नाही. त्याच्यात तेल, मीठ, कांदा, हळद इ. अनेक गोष्टी मिसळव्या लागतात. मग मात्र माणूस ती आवडीने खातो. 'वा, किती छान भाजी झाली आहे' असे मत व्यक्त करतो. खरेतर भाजीशिवाय इतर पदार्थ आरोग्याला हानिकारक असतात. परंतु तुमच्या जिभेसाठी मात्र ते आवश्यक असतात. ते नसतील तर तुम्ही भाजी खाणारच नाही. म्हणून कथा, उपकथा, पुराणे, महाकाव्ये इत्यादींची निर्मिती एखादे जीवनमूल्य रंगवून सांगावे यासाठीच झालेली आहे.

आपल्या वाणीवर नियंत्रण ठेवणे म्हणजे मौन. महिन्यात एक दिवस, आठवड्यात एक दिवस मौन धारण करणे म्हणजे आपल्या वाणीवर आणि आपल्या इच्छांवर नियंत्रण ठेवण्याचा अभ्यास होय. रोज बोलून बोलून आपण आपली शक्ती खर्च करीत असतो. जेव्हा एक दिवस तुम्ही बोलत नाही तेव्हा तुमचा थोडा शक्तिसंचय होतो. रात्री आपण झोपतो तेव्हा आपल्या सर्व इंद्रियांचे व्यवहार बंद असतात. डोळे पाहत नाहीत, कान ऐकत नाहीत. झोपेत आपण एकप्रकारे आत्मानंदाचा अनुभव घेतो. दिवसभर इंद्रियांद्वारा जी शक्ती खर्च होते ती रात्री झोप घेतल्यामुळे पुन्हा संचित होते आणि ताजेतवाने होऊन दुसऱ्या दिवशी आपण पुन्हा व्यवहार करू शकतो. एखाद्या हौदात पाणी भरायचे असेल तर त्याचा बाहेरचा नळ बंद केला पाहिजे, तरच त्यात पाणी साठेल. बाहेरचा नळ सुरू आहे आणि तुम्ही हौदात पाणी भरत आहात तर तो हौद भरणे कधीही शक्य नाही. आपली इंद्रिये त्या नळासारखी आहेत. दिवसभर त्यामधून शक्ती बाहेर वाहते. परंतु रात्री आपण इंद्रियांची दारे बंद करून घेतो, शक्तिसंचय करतो आणि नव्या उमेदीने नव्या दिवसाला सामोरे जातो.

माणूस का थकतो? तर दिवसभर काम करून त्याच्या शक्तीचा न्हास होत असतो. ती पुन्हा मिळविण्यासाठी त्याला झोपेची नितांत आवश्यकता असते. इंद्रियांच्या द्वारा आपल्या शक्तीचा प्रतिक्षणी न्हास होत असतो. त्यातही आपल्या वागिंद्रियाकडून सर्वाधिक शक्तीचा व्यय होत असतो. म्हणून जो माणूस कमीत कमी बोलतो त्याच्या शक्तीचा न्हास कमी होऊन त्याचे शब्द प्रभावशाली होतात. एखादा मनुष्य आजारी असताना त्याच्या

नातलगांना बोलवण्यासाठी समजा पत्र लिहिले की, 'याला अमुक अमुक आजार झाला आहे. तो खूप आजारी आहे. तेव्हा तुम्ही लवकर या, लवकर या.' पत्र मिळाल्यावर नातलग वाचतो. आपल्या सोयीने जाऊ असा विचार करतो. परंतु जेव्हा तुम्ही अधिक काही न लिहिता कमीत कमी शब्दांत तार करता-

तेव्हा तार हातात पडताक्षणीच मागचा पुढचा विचार न करता तो चटकन् स्टेशनवर जातो, तिकिट काढतो आणि निघून येतो. तारेत शब्द फार कमी असतात, पत्रात खूप असतात परंतु त्यांचा काही प्रभाव पडत नाही. प्रभाव पडतो तो कमी शब्दांचा. पत्रात तुम्ही शंभर शब्द लिहिता. त्यासाठी फक्त पंधरा पैसे खर्च होतात. तारेतल्या प्रत्येक शब्दाला मात्र २५-३० पैसे खर्च करावे लागतात.

यावरून आपल्या लक्षात येते की कमी शब्दाला जास्त किंमत असते आणि जास्त शब्दांना कमी किंमत असते. कमी बोलणाऱ्या मनुष्याचे चारदोन शब्द अत्यंत प्रभावी असतात आणि अखंड बडबड करणाऱ्या माणसाच्या हजारो शब्दांचा थोडादेखील प्रभाव पडत नाही. मौन धारण करणाऱ्या मनुष्याच्या शब्दाला अशी प्रतिष्ठा लाभत असते. मौन धारण करण्याचा आणखी एक लाभ असा आहे, की मौनकाळात आपल्याला अंतरात्म्याचे चिंतन करण्याचा अवकाश मिळतो. आपल्या अंतरंगातील अनाहत नादाकडे लक्ष देण्याची संधी मिळते. मरितोंटदार्यांनी येथे म्हटले आहे, 'अनाहतानुदानुसन्धानहेतुत्वात्।' नादाचे दोन प्रकार आहेत. आहत नाद आणि अनाहत नाद. वाद्यावर आघात करून जो नाद निघतो तो आहत नाद. वाद्यावर आघात न करता जो नाद निर्माण होतो तो अनाहत नाद. जेव्हा तुमचे मन अत्यंत एकाग्र होईल तुम्ही मौन धारण कराल तेव्हा बाहेरच्या शब्दांपेवजी तुम्हाला आतला शब्द ऐकू येईल.

प्रथम साधकाला आकारमौनाचा आधार घ्यावा लागेल. माणूस बोलतो अधिक, पण लिहितो कमी. मनातील इच्छा प्रकट करण्यासाठी जेव्हा आपण बोलतो तेव्हा शब्दांचा जास्तीत जास्त वापर करतो. परंतु जेव्हा लिहितो तेव्हा मात्र शब्दांचा कमी उपयोग करतो. हेच 'आकारमौन' होय. पुढे मात्र मौन अधिकाधिक दृढ होत गेले पाहिजे. कोणत्याही प्रकारे आपली इच्छा प्रकट होता कामा नये. कुणी जेवण पुढे आणून ठेवले तर जेवावे. आणून ठेवले नाही तर मागू नये. आपल्या इच्छेच्या पूर्तीसाठी काही प्रयत्न करू नये. याप्रकारे तुम्ही राहाल तर तुम्हाला आश्चर्य वाटेल की, तुम्हाला उपाशी मरावे लागणार नाही. वेळच्या वेळी सारे काही मिळेल. आपल्या इच्छेवर नियंत्रण ठेवून हळूहळू आपल्या मनात इच्छाच निर्माण होऊ नये असा प्रयत्न करता करता जेव्हा आपले मन निरिच्छ होते तेव्हा त्या मौनाला 'काष्ठमौन' म्हणतात. काष्ठ म्हणजे लाकूड. लाकडाला आपण जड मानतो. त्याच्यावर कोणी बसले, ते कोणी खाली पाडले, कोणी त्यावर कुऱ्हाडीचा घाव घातला तरी त्या काष्ठाकडून कोणतीही प्रतिक्रिया होत नाही. काष्ठाला जाणीव नसते आणि ते जड (अचेतन) असते. परंतु तुम्हाला सारे काही कळत असून देखील तुम्ही त्या जडाप्रमाणे राहिले पाहिजे. 'जडवत् लोकमाचरेत्।' ज्ञानी पुरुष प्रपंचात जडाप्रमाणे व्यवहार करीत असतो. याप्रकारे आकारमौनाकडून काष्ठमौनाकडे साधकाची वाटचाल झाली पाहिजे. आकारमौन आणि काष्ठमौन जेव्हा सिद्ध होते तेव्हा तेच प्राणलिंगार्चनेत घंटानाद ठरते. मौनाबद्दल जाणून घ्या. त्याचा अभ्यास करा. हळूहळू प्रगती होईल. मौन जसजसे साधत जाईल तसतशी अंतरंगात साधना दृढ होत जाईल.

विषयार्पण हे प्राणलिंगार्चनेतील तांबूल होय. आपल्या तांबुलात तीन वस्तू प्रमुख असतात. पान, सुपारी, चुना. आपल्या विषयव्यवहारात तीन गोष्टी मुख्य आहेत. प्रमाण, प्रमेय आणि प्रमातृ. याला त्रिपुटी असे

म्हणतात. व्यवहार होण्यासाठी या त्रिपुटीची आवश्यकता असते. प्रमेय म्हणजे बाह्यवस्तू. शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध इत्यादी. त्यांना जाणणारी ज्ञानेंद्रिये म्हणजे प्रमाण. शब्द जाणण्यासाठी कर्णेंद्रिय हे प्रमाण, रूपज्ञानासाठी रसनेंद्रिय हे प्रमाण. या प्रमाणांच्या द्वारा जो अनुभव घेतो तो प्रमातृ. म्हणजे जीवात्मा हा प्रमाता, प्रमातृ. आपला जीवात्माच डोळ्यांनी पाहतो, कानाने ऐकतो, त्वचेने स्पर्श समजतो, नाकाने गंध हुंगतो आणि जिभेने रससेवन करतो. म्हणून प्रमेय, प्रमाण आणि प्रमातृ या त्रिपुटीशिवाय विषयव्यवहार होत नाही. यांपैकी एक जरी कमी असेल तरी क्रिया पूर्ण होत नाही. एखाद्या जन्मांधाला डोळे नसतात. त्याची पाहण्याची इच्छाही असते. परंतु तेथे प्रमाण (डोळे) नसते, म्हणून तो पाहू शकत नाही. हीच अवस्था बहिऱ्याच्या बाबतीत सत्य आहे. जर प्रमातृ (जीवात्मा) निद्रा करित असेल आणि त्यावेळी प्रमेय आणि प्रमाण उपस्थित असतील तर क्रिया घडणार नाही.

ही त्रिपुटी प्राणलिंगाला समर्पित कशी करायची? तर 'प्रमेया'ला (विषयाला) 'प्रमाणा'मध्ये (इंद्रियांत) विलीन करावे. सर्व जगत् हे आपल्या ज्ञानाच्या अधीन आहे. या ज्ञानमंदिरात हजारो ग्रंथ आहेत. त्यांपैकी काही मुद्रित आहेत, काही हस्तलिखित आहेत. ते ठेवायला एवढी मोठी जागा लागते, एवढी कपाटे लागतात. परंतु त्या ग्रंथांचा अभ्यास करून त्यातील सारे ज्ञान आपण आपल्या छोट्याशा मेंदूत साठवून ठेवू शकतो. एवढ्या कमी जागेत ज्ञानाचा प्रचंड संग्रह करता येतो. अर्थात् सगळे जग हे आपल्या ज्ञानाच्या अधीन आहे. विषय लहान आहे आणि ज्ञान मोठे आहे. म्हणून आपण विषयाला ज्ञानात विलीन करू शकतो. नंतर त्या ज्ञानाला आपल्या प्रमातृमध्ये म्हणजे जीवात्म्यामध्ये विलीन करावे. ज्ञान कोठून निर्माण होते? तर आत्म्यातून निर्माण होते. ते जेथून निर्माण होते तेथेच ते विलीन होऊ शकते. विषय ज्ञानामध्ये विलीन करावे, ज्ञान जीवात्म्यामध्ये विलीन करावे आणि जीवात्म्याला परमात्म्यात विलीन करावे. याप्रमाणे प्रमेय, प्रमाण आणि प्रमातृ हे क्रमाने एकात एक विलीन करून शेवटी प्रमात्याला परमात्म्यात विलीन करणे म्हणजेच विषयसमर्पण होय. असे विषयसमर्पण हाच प्राणलिंगार्चनेत वाहिलेला तांबूल होय.

विषयभ्रान्तिराहित्यं तत्प्रदक्षिणकल्पना।' प्रदक्षिणा हा एक नमस्कार आहे. आपण म्हणतो की,

प्रकृष्टपानाशाय प्रकृष्ट फलसिद्धये।

प्रदक्षिणं करोमीश प्रसीद परमेश्वर।।

एकांग, त्र्यंग, पंचांग आणि साष्टांग या नमस्कारांव्यतिरिक्त एक नमस्कार आहे. तो म्हणजे प्रदक्षिणा. प्रदक्षिणा-नमस्कार तीन प्रकारचा आहे. मंदिरासमोर डावीकडून उजवीकडे जाणे आणि उजवीकडून डावीकडे येणे ही एक प्रकारची प्रदक्षिणा होय. याचप्रकारे उजवीकडून डावीकडे आणि डावीकडून उजवीकडे येणे ही दुसऱ्या प्रकारची प्रदक्षिणा आहे. मंदिरासमोरून डाव्या भागाने निघून मंदिराभोवताली फिरून पुन्हा मूळ स्थानावर येणे ही सर्वसामान्य अशी गोलाकार प्रदक्षिणा होय. ब्रह्मचारी, वानप्रस्थाश्रमी आणि गृहस्थाश्रमी लोकांसाठी वेगवेगळ्या प्रदक्षिणा सांगितल्या आहेत. परंतु 'शिवार्चनाचंद्रिके'त अप्पय दीक्षितांनी गोलाकार प्रदक्षिणा सर्वांसाठी आहे, असे सांगितले आहे. म्हणून ही प्रदक्षिणा सर्वमान्य ठरली आहे. प्रदक्षिणा करण्यापाठीमागे ईश्वराला सर्वभावे शरण जावे असा उद्देश आहे. भ्रंतीमध्ये एक भेदभ्रंती आहे. जीव-जीवातील भेद, जीव-ईश्वरातील भेद, ईश्वर-जडातील भेद, जड-जीवातील भेद आणि जड-जडातील भेद अशी पाच प्रकारची भेदभ्रंती होय. भेदभ्रंतीची निवृत्ती होणे हीच प्राणलिंगाला घातलेली प्रदक्षिणा होय. साऱ्या भेदांपासून मुक्त

होऊन सारे भेद भगवद्रूपात विलीन करणे हीच प्रदक्षिणा आहे.

बुद्धेस्तदात्मिका शक्तिर्नमस्कारक्रिया मता॥१९॥

आपली बुद्धिशक्ती तदाकार म्हणजे प्राणलिंगरूपी होणे हाच प्राणलिंगार्चनातील नमस्कार होय. प्राणलिंगाशिवाय अन्य कोणत्याही विचाराचा स्पर्श बुद्धीला न होणे आणि बुद्धी प्राणलिंगरूपी होणे हाच प्राणलिंगार्चनातील नमस्कार होय. प्राणलिंगाशिवाय अन्य कोणत्याही विचाराचा स्पर्श बुद्धीला न होणे आणि बुद्धी प्राणलिंगरूपी होणे यालाच येथे नमस्कार अशी संज्ञा दिलेली आहे. याप्रकारे अभिषेकजलापासून नमस्कारपर्यंत अंतरंगसामग्रीने प्राणलिंगार्चन कसे करावे, या विषयीचे विवेचन केले आहे. शेवटी सांगतात:-

एवंविधैर्भावशुद्धैरुपचारैरदूषितैः।

प्रत्यन्मुखमना भूत्वा पूजयेल्लिंगमान्तरम्॥१२.२०॥

याप्रमाणे शुद्ध भावनेद्वारा अर्थात् अदूषित अंतरंग-उपचारांनी अंतर्मुख होऊन आपल्या हृदयपीठावर विराजमान असलेल्या अंतर्लिंगाची, प्राणलिंगाची अर्चना करावी. प्राणलिंगार्चन करण्यासाठी आतापर्यंत सांगितलेले गुण साधकाने अंगी बाणविणे आवश्यक आहे. प्राणलिंगार्चन करण्यासाठी कोठे जावे लागत नाही, कारण ती अंतरंगातील उपासना आहे. आपली खोडी काढणाऱ्या दोषी माणसाला जेव्हा तुम्ही क्षमा कराल तेव्हा समजा, प्राणलिंगाला तुम्ही अभिषेक करित आहात. जेव्हा तुमच्या मनात विवेकाचा उदय होईल तेव्हा समजा, की तुम्ही प्राणलिंगाला वस्त्राने पुसत आहात. जेव्हा तुमच्या मनात वैराग्य निर्माण होईल, तेव्हा जणू तुम्ही प्राणलिंगावर पुष्पहार अर्पण करित आहात. जेव्हा तुमचे चित्त एकाग्र होईल, तेव्हा समजा तुम्ही गंध लावीत आहात. जेव्हा तुमचा अहंकार नष्ट होऊन तुम्ही निरहंकार व्हाल, तेव्हा समजा की प्राणलिंगाला तुम्ही अक्षता वाहिली आहे. जेव्हा तुमच्या मनात श्रद्धा निर्माण होईल, तेव्हा असे समजा तुम्ही प्राणलिंगासमोर धूप जाळला आहे. जेव्हा तुमच्या हृदयात ज्ञान प्रकाशेल, तेव्हा समजा तुम्ही प्राणलिंगासमोर दीप प्रज्वलित केला आहे. जेव्हा भ्रान्तिमूलक अज्ञान तुम्ही ईश्वराला अर्पण कराल, तेव्हा समजा की तुम्ही नैवेद्य दाखवीत आहात. जेव्हा तुमचे मौन सिद्ध होईल, तेव्हा समजा प्राणलिंगासमोर तुम्ही घंटानाद करित आहात. तुम्ही विषयार्पण कराल, तेव्हा समजा की तुम्ही तांबूल देत आहात. तुमच्या मनातून भेदभ्रान्ती नष्ट होईल, तेव्हा समजा की प्राणलिंगाला तुम्ही प्रदक्षिणा घातली आणि जेव्हा तुमची बुद्धी प्राणलिंगस्वरूप होईल, तेव्हा समजा की प्राणलिंगाला तुम्ही नमस्कार केला आहे. अशाप्रकारे अंतर्मुख होऊन भावपुष्पांनी अंतस्थित प्राणलिंगाची पूजा करावी. व्यवहार करत असताना देखील साधकाने अशी भावपूजा केली पाहिजे. असे उत्तमोत्तम गुण साधकाने आपल्या अंगी बाणविण्याचा प्रयत्न करावा आणि ते सारखे वाढवीत राहावे, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

ज्ञानमंदिर, जंगमवाडी मठ, वाराणसी,

८ एप्रिल १९९२

शिवयोगसमाधिस्थल-१

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

कालपर्यंत प्राणलिंगार्चनस्थलावरील विवेचन आपण ऐकले. प्राणलिंगस्थलातील साधक आपल्या अंगी उत्कृष्ट गुण बाणवतो आणि आपल्या आचरणाने इतरांना सन्मार्गाचा आदर्श घालून देतो. आदर्शाचा उपदेश करणे आणि आदर्शाचे आचरण करणे अशा दोन मार्गांनी लोकप्रबोधन करता येते. केवळ उपदेश करण्यापेक्षा जर आचरण केले तर त्याचा लोकांवर अधिक प्रभाव पडतो. प्राणलिंगार्चनस्थलातील साधक अंतर्मुख होऊन उत्कृष्ट गुणांचा संग्रह करतो आणि लोकांना मार्गदर्शक ठरून त्यांनाही आपले आयुष्य उजळून घेण्याची प्रेरणा देतो. यानंतर त्या साधकाची स्थिती कशी होते याविषयी शिवयोगसमाधिस्थल या पुढील अवांतरस्थलात सांगितले आहे:-

अन्तः क्रियारतस्यास्य प्राणलिंगार्चनक्रमैः।

शिवात्मध्यानसम्पत्तिः समाधिरिति कथ्यते॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १२.२१)

महर्षी पतंजलीचे एक सूत्र आहे- 'योगः चित्तवृत्तिनिरोधः' चित्तवृत्तींचा निरोध करणे यालाच पतंजलींनी योग असे म्हटले आहे. मनोवृत्तीला काहीतरी आलंबन (आधार) हवे. एखादी वेल कोणता तरी आधार घेतल्याशिवाय राहू शकत नाही. मग तो आधार बाह्य असो वा अंतरंगातील असो. लहान मुले मातीत खेळता खेळता मातीदेखील खातात, त्यांना तेथून उठवून आपण शिक्षा केली तरी ती आपले काही ऐकत नाहीत. मातीऐवजी दुसरे काहीतरी त्यांच्या हाती द्यावे लागते. आपले मन एखाद्या लहान मुलासारखे असते. जागृतावस्था असो की स्वप्नावस्था, मनोव्यापारासाठी काही ना काही आधार लागतोच. जागृतावस्थेत बाह्य वस्तू मनाला आधार देतात, तर स्वप्नावस्थेत मन स्वतःच एक अंतर्विश्व निर्माण करते आणि त्यावर त्याचे मनोव्यापार चालू असतात. सुषुप्ति-अवस्थेत मात्र मनाला कोणतेही आलंबन लागत नाही. मनाला बाह्य वस्तूंच्या चिंतनापासून मुक्त करायचे असेल तर त्याला त्यापेक्षाही उत्कृष्ट असे अंतरंगातील काहीतरी दिले पाहिजे. मनाला काही आधार दिल्याशिवाय रोखता येणे शक्य नाही. त्याला खेळण्यासाठी, आनंद घेण्यासाठी काहीतरी आलंबन हवेच असते. मनाची बाह्य प्रकृती रोखण्यासाठी शिवयोगात त्याला शिवतत्त्वाचे चिंतन करण्याचे वळण दिले जाते. प्राणलिंगार्चनात क्षमाजलाच्या अभिषेकापासून ते नमस्कारापर्यंत ज्या क्रिया सांगितल्या आहेत त्या बाह्य नसून अंतर्गत आहेत. प्राणलिंगार्चनात अंतरंगक्रिया करण्यात तत्पर असलेल्या प्राणलिंगी साधकाच्या शिवजीवसामरस्याच्या अनुसंधान-संपत्तीला शिवयोगसमाधी असे म्हटले जाते. परमात्म्याला आपल्या आत्मरूपात पाहून त्याचे कसे चिंतन केले जाते, त्याविषयी येथे सांगतात:-

सर्वतत्त्वोपरिगतं सच्चिदानन्दभासुरम्।

स्वप्रकाशमनिर्देश्यमवाङ्मानसगोचरम्॥

उमाख्यया महाशक्त्या दीपितं चित्स्वरूपया।

हंसरूपं परात्मानं सोऽहंभावेन भावयेत्।

तदेकतानतासिद्धिः समाधिः परमो मतः॥१२.२२-२३॥

ज्या परमात्मतत्त्वाचे आपल्या आत्म्याशी तादात्म्य करायचे आहे त्याचे स्वरूप कसे आहे? यापूर्वी आपण ऐकले आहे की, वीरशैवसिद्धान्तात हे संपूर्ण विश्व अर्थात् प्रपंच तत्त्वात्मक आहे असे मानले जाते. पृथ्वीपासून ते शिवापर्यंत सर्वांना 'तत्त्व' असे संबोधिले जाते. भगवान शिवाची दोन रूपे मानली जातात. विश्वात्मा आणि विश्वोत्तीर्ण. पृथ्वी, आप, तेज, वायू आणि आकाश ही सारी तत्त्वे परमात्मस्वरूप मानणे हेदेखील परमात्मस्वरूपाला एकप्रकारे जाणणेच होय. या सिद्धान्तात जी छत्तीस तत्त्वे सांगितली आहेत ती परमात्म्यापेक्षा वेगळी नाहीत. परमात्माच छत्तीस तत्त्वांच्या रूपात आपल्यासमोर प्रकट झाला आहे. हे परमात्म्याचे रूप विश्वात्मक आहे. यामुळे त्याला 'विश्वात्मा' अशी संज्ञा आहे. परमात्मा असा तत्त्वात्मक आहे आणि तसाच तो तत्त्वातीतही आहे. छत्तीस तत्त्वात्मक सृष्टीला आपण प्रपंचरूप परमात्मा म्हणू शकतो आणि यापेक्षा विलक्षण असा जो परमात्मा आहे त्याला परशिव, परब्रह्म, परशिवलिंग असे म्हटले जाते. असा हा तत्त्वातीत परमात्मा कसा आहे तर 'सच्चिदानंदभासुरम्.' तो सदरूप, चिद्रूप आणि आनंदरूप आहे. विश्वात्मा-परमात्मा हा नामरूपात्मक आहे.

प्रपंच पाच प्रकारचा असतो. सत्, चित्, आनंद, नाम आणि रूप. प्रपंच नामरूपात्मक असून सच्चिदानंदरूपदेखील आहे. परंतु नामरूपापेक्षा विलक्षण असा परमात्मा मात्र केवळ सच्चिदानंदरूपच आहे. तो स्वयंप्रकाशित आहे. प्रत्येक वस्तूला प्रकाशित करण्यासाठी प्रकाशाची आवश्यकता असते, परंतु परमात्म्याला प्रकाशित करण्यासाठी अन्य कोणत्याही प्रकाशाची आवश्यकता नाही. जड पदार्थांला प्रकाशित करण्यासाठी प्रकाश हवा असतो, परंतु जे जड नाही अशा चैतन्याला प्रकाशित करायला दुसऱ्या प्रकाशाची गरज नसते. समजा, दोन वेगवेगळ्या घड्यात काही वस्तू ठेवलेल्या आहेत. त्यांपैकी एकात काच, दगड, इत्यादी वस्तू आहेत आणि दुसऱ्यात अत्यंत तेजस्वी असे रत्न ठेवलेले आहे. पहिल्या घड्यातील वस्तू पाहण्यासाठी माणसाला प्रकाशाची आवश्यकता भासते, परंतु दुसऱ्या घड्यातील रत्न पाहण्यासाठी प्रकाशाची आवश्यकता भासणार नाही. कारण ते रत्नच मुळी स्वयंप्रकाशित आहे. सूर्याला पाहण्यासाठी आपल्याला दुसऱ्या प्रकाशाची गरज लागते काय? आपण सूर्याला सूर्याच्याच प्रकाशात पाहत असतो. सूर्याला झाकणारे ढगदेखील आपण सूर्याच्याच प्रकाशात पाहत असतो. सूर्याच्या प्रकाशाने संपूर्ण विश्व प्रकाशित होते. सूर्य हा स्वयंप्रकाशित आहे. नक्षत्र-तारे देखील स्वयंप्रकाशित आहेत असे आपण लौकिकदृष्ट्या मानतो. आपले शास्त्र मात्र असे म्हणते की, सूर्यदेखील स्वयंप्रकाशित नाही. सूर्याला जो प्रकाश मिळाला तो देखील परमात्म्याकडूनच. 'यद्भासा भासते विश्वम्।' प्रपंचात जो काही प्रकाश आहे तो केवळ परमात्म्यापासूनच आलेला आहे. आपल्याला स्वप्ने पडतात तेथे सूर्य नसतो किंवा अन्य कोणताही प्रकाश नसतो. तरी आपल्याला स्वप्ने कशी दिसतात? कशाच्या प्रकाशात दिसतात?

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्। नेभा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः॥

या श्रुतिवचनाप्रमाणे स्वप्नात सूर्याचा, नक्षत्रांचा, चंद्राचा, विद्युत्दीपांचा अथवा अग्नीचा देखील प्रकाश नसतो तर मग कोणता प्रकाश असतो? तर तो आपल्या आत्म्याचाच प्रकाश होय. अर्थात् आपला आत्माच स्वयंप्रकाशित आहे. तो परमात्मा कसा आहे? तर अनिर्देशम्. म्हणजे तो असाच आहे, तो तसाच आहे असे ज्याच्याविषयी सांगता येत नाही असा. तो मनाचा आणि वाणीचा विषय नव्हे. वाणी आदी इंद्रिये आणि मन

यांना तो अप्राप्य आहे. वाक् आणि मन यांना तो अगोचर आहे. परंतु वाङ्मयात त्याचे वर्णन केलेले आढळते. ऋषिमुनींनी आपल्या मनाच्या द्वारा त्या तत्त्वाला जाणले आहे.

जर आपण वाणीने त्याचे वर्णन करू शकत नाही आणि मनाने त्याचे ध्यान करू शकत नाही तर आम्हाला त्याचा काय उपयोग? मग आम्ही परमात्म्याचा कशाला विचार करायचा? प्रपंचातच रमायला काय हरकत आहे? असा प्रश्न काही लोकांना पडेल. येथे सांगण्याचे तात्पर्य असे की, जे मन अशुद्ध आहे त्या मनाला परमात्मा अगोचर आहे. विषयवासनेने बरबटलेले मन अशुद्ध होय. अशा माणसाला कितीही तत्त्वोपदेश केला तरी पालथ्या घड्यावर पाणी ओतल्यासारखे होईल. विषयासक्त मनुष्याच्या मनाचे दारच बंद असते. एका कवीने म्हटले आहे की अंधार पडला की, जशी दृष्टी क्षीण होत जाते तसे व्यसनी व्यक्तीसाठी परमात्मज्ञान अंधाराप्रमाणे होते. 'व्यसनिन इव ज्ञानं व्यर्थतामेति चक्षुः।' व्यसनमुक्त मनालाच परमात्म्याचा बोध होऊ शकतो.

परमात्मा शक्तिविशिष्ट असून तो उमारूपी चित्स्वरूप महाशक्तीमुळे प्रकाशित दिसतो. परमात्मा हा हंसरूप आहे. हंस जसा मानससरोवरात राहतो तसा भक्ताच्या मनरूपी सरोवरात परमात्मा विहार करतो. म्हणून तो हंसरूपी होय. या हंसाला जे जाणतात त्यांना 'परमहंस' म्हणतात. हंसरूपी परमात्म्याचे चिंतन कसे करायचे? तर 'सोऽहम् = सः अहम्' (तो मीच आहे) अशा भावनेने. प्रत्येक जीव आपल्या सत्यस्वरूपाला विसरून फक्त 'अहं अहं' असे म्हणत असतो.

मरितोंतदार्यांनी आपल्या व्याख्यानात उत्तम प्रकारे स्पष्टीकरण केले आहे. अध्व हे सहा प्रकारचे आहेत. वर्णाध्व, पदाध्व, मन्त्राध्व, भुवनाध्व, तत्त्वाध्व, कलाध्व. अध्व म्हणजे मार्ग. परमतत्त्वाला जाणण्याचे हे सहा मार्ग होत. त्यामधील तत्त्व जीवात्म्याला बंदिस्त करतात. अकारापासून हकारापर्यंत जे वर्ण आहेत त्यांना वर्णाध्व म्हणतात. या वर्णाध्वरूपी पाशाने जीवात्मा बांधला गेला असल्यामुळे तो सारखा 'अहम् अहम्' असे म्हणत असतो. जागृतावस्था असो की स्वप्नावस्था, त्याचा सारखा 'अहम् अहम्' असाच जप चाललेला असतो. अहम् हे त्याच्या बंधनाचे कारण आहे. या बंधनातून सुटण्यासाठी अहम् सोडून 'सोऽहम् सोऽहम्' असे म्हटले पाहिजे. 'अहम्' म्हटल्याने केवळ शरीर आणि शरीराशी संबंधित वस्तू यांतच त्याचा अभिमान राहतो, परंतु 'सोऽहम्' म्हटल्याने त्याच्या अभिमानाची व्याप्ती वाढते.

अहंकार दूर करण्याचे दोन मार्ग आहेत. 'अहम्' म्हणणे सोडून देणे हा एक. हे जमत नसेल तर 'सोऽहम् सोऽहम्' म्हणणे हा दुसरा. 'अहम्' हा मर्यादित आहे तर 'सोऽहम्' हा व्यापक आहे. अहममध्ये व्यष्टिभाव आहे तर सोऽहमध्ये समष्टिभाव आहे. ज्याच्याजवळ व्यष्टिभाव आहे तो जीवात्मा आणि ज्याच्याजवळ समष्टिभाव आहे तो परमात्मा. व्यष्टिभावामुळे राग-द्वेष इत्यादी विकार निर्माण होतात आणि त्यामुळेच अनुकूल अथवा प्रतिकूल कर्मे मनुष्याकडून घडतात. ज्याविषयी आपल्या मनात अनुराग आहे ते आपल्याला अनुकूल वाटते आणि ज्याविषयी द्वेष आहे ते प्रतिकूल वाटते. राग-द्वेषामुळे अनुकूल-प्रतिकूल ज्ञान होते आणि त्यामुळे आपण काही चांगली कर्मे करतो तर काही वाईट कर्मे करतो. आपल्याला जी अनुकूल वाटतात त्यांच्यासाठी आपण चांगली कर्मे करतो. आपल्याला जे प्रतिकूल वाटतात त्यांच्यासाठी वाईट कृत्ये करतो. शास्त्र-अनुकूल कर्मांला 'विहितकर्म' म्हणतात तर शास्त्र-प्रतिकूल कर्मांला 'निषिद्ध कर्म' म्हणतात. विहित कर्मातून पुण्य निर्माण होते तर निषिद्ध कर्मातून पाप उत्पन्न होते.

मनुष्याच्या जन्ममरणाला हे पुण्यपापच कारणीभूत होते. या पुण्यपापरूपी कर्मांमुळेच जीवात्मा 'पुनरपि जननं पुनरपि मरणं पुनरपि जननिजठरेशयनम्' असा जन्ममरणाच्या चक्रात भरडत राहतो. याप्रमाणे व्यष्टिभाव हा जन्ममरणाचे कारण ठरतो. जर तुमच्या ठिकाणी समष्टिभाव असेल तर तुम्ही कुणाशी मैत्री कराल? कुणाशी शत्रुत्व कराल? मैत्री करण्यासाठी आपल्यापेक्षा कुणीतरी वेगळा मनुष्य हवा आणि शत्रुत्व करण्यासाठी देखील कुणीतरी वेगळा हवा. समष्टिस्थितीत जाणाऱ्या योग्याच्या दृष्टीत प्रपंचातील सर्व लोक आत्मरूप होतात, म्हणून त्याच्या दृष्टीने कोणी मित्र नसतो की शत्रू. कोणाशी द्वेष नसतो की कुणावर प्रेम. हंसरूप परमात्म्याचे चिंतन करताना व्यष्टिभाव नष्ट होऊन साधकाच्या ठिकाणी समष्टिभाव येतो. व्यष्टिभावाची निवृत्तीच जीवात्म्याच्या कल्याणाचा मार्ग ठरते. व्यष्टिभावाने तो बंधनात पडतो तर समष्टिभावाने तो मुक्त होतो.

सोऽहम् भाव जेव्हा एकतान होतो, तेलाच्या अखंड धारेप्रमाणे होतो, तेव्हा त्याला शिवयोगसमाधी म्हणतात. तुम्ही काहीवेळ 'सोऽहम्' 'सोऽहम्' म्हणाल. नंतर हळूच कधी 'अहम्' म्हणायला लागाल हे कळणार देखील नाही. त्यासाठी एकतानता हवी. केवळ ध्यान करतानाच सोऽहंभाव असावा असे नाही, तर कोणतेही कार्य करताना देखील तो अखंड असला पाहिजे. जोपर्यंत आपल्या मनात एकाग्रतेने सोऽहंध्यान होत असते तोपर्यंत त्याला समाधी म्हटले पाहिजे. ही समाधी पाच मिनिटांची असेल, दहा मिनिटांची असेल, दिवसभराची असेल अथवा संबंध आयुष्यभराची असेल. साधना जशी अधिकाधिक वाढत जाते तसतसा हा समाधिकाल वाढत जातो. प्राणलिंगाची अर्चना संपल्यानंतर 'ते प्राणलिंग म्हणजे मीच आहे' असे सोऽहंभावाने त्याचे अखंड चिंतन करणे हीच शिवयोगसमाधी होय. प्राणलिंगस्थलातील साधक समाधिस्थ कसा होतो त्याविषयी पुढे सांगतात:-

परब्रह्म महालिंगं प्राणो जीवः प्रकीर्तितः।

तदेकभावमननात् समाधिस्थः प्रकीर्तितः॥१२.२४॥

प्राणलिंगाची व्याख्या अत्यंत सुरेख केली आहे. प्राण म्हणजे जीव आणि लिंग म्हणजे शिव. मी जो जीव आहे तो शिवच आहे, असे सतत चिंतन करणे हीच प्राणलिंगार्चना होय. परशिवब्रह्माला लिंग अथवा महालिंग अशी संज्ञा आहे. प्राण याचा अर्थ जीव असा होय. प्राण आणि लिंग यांच्या एकत्वाने मनन करणाऱ्या पुरुषाला समाधिस्थ शिवयोगी म्हणतात. श्रवण, मनन, निदिध्यास असे तीन टप्पे आहेत. श्रवण म्हणजे ऐकणे, ज्याचे श्रवण केले त्याचेच मनन केले जाते. ऐकलेल्या गोष्टींचे चिंतन करताना त्याशिवाय अन्य मनोवृत्तींना हटविणे म्हणजे मनन होय. प्रतिकूल वृत्तींना दूर सारून अनुकूल वृत्ती कायम ठेवण्याचा निरंतर प्रवास म्हणजे मनन. सोऽहम् म्हणताना अहम् मध्ये आला तर त्याला हटवून सोऽहंभाव सतत जागता ठेवणे हेच मनन होय. अशा साधकालाच समाधिस्थ म्हणतात. समाधिस्थ म्हणजे समाधीत राहणारा. व्यष्टिअहंभाव सोडून समष्टि सोऽहंभावाचे जेवढा काळ तो मनन करतो तेवढ्या काळापर्यंत त्याला समाधिस्थ असे म्हणतात. हृदयस्थ प्राणलिंगाची अर्चना करता करता ऊर्ध्वगामी कसे होता येते आणि योगशास्त्रात सांगितलेल्या षट्चक्रांत साधकाने कोणकोणती भावना करावी, याविषयीचा विचार आपण उद्या करू. एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करीत आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

ज्ञानमंदिर, जंगमवाडी मठ, वाराणसी,

९ एप्रिल १९९२

आशीर्वचन सातवे

शिवयोगसमाधिस्थल-२

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

प्राण म्हणजे जीव आणि लिंग म्हणजे शिव. प्राणलिंगाचे अभेदभावाने जो चिंतन करतो तोच समाधिस्थ होय, असे आपण काल ऐकले आहे. शिवयोगसमाधीची साधना करणारा साधक आपल्या आत्म्याला परमात्म्याशी एकरूप करतो. या सामरस्याचे चिंतन करण्यासाठी काही प्रक्रिया पुढील श्लोकात सांगितल्या आहेत.

अन्तः षट्चक्ररुढानि पंकजानि विभावयेत्।

ब्रह्मादिस्थानभूतानि भ्रूमध्यान्तानि मूलतः॥

भ्रूमध्यादूर्ध्वभागे तु सहस्रदलमम्बुजम्।

भावयेत्तत्र विमलं चन्द्रबिम्बं तदन्तरे॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १२.२५,२६)

ध्यानाची प्रक्रिया शिवयोगानुसार येथे वर्णन केली आहे. आपल्या जडशरीराच्या आत एक सूक्ष्मशरीर असते याची बऱ्याच लोकांना जाणीव नसते. जे दिसते तेच केवळ सत्य आहे असे मानण्याची त्यांची प्रवृत्ती असते. अत्यंत अज्ञ माणसाला देखील आयुष्यात कधीतरी या सूक्ष्मशरीराचा अनुभव येतो. घरात कुणी मरण पावला तर त्याच्या प्रेताभोवती बसून सारेजण शोक करतात. तेव्हा त्यांना जाणवते की हे जे दिसणारे शरीर आहे ते मुख्य नव्हे, या शरीराच्या आत एक चैतन्यतत्त्व होते. त्याने शरीर सोडल्यामुळे हे शरीर अचेतन होऊन पडले आहे. दैनंदिन व्यवहारात मात्र या आतल्या चैतन्याची जाणीव माणसाला नसते. शास्त्राध्ययन करणाऱ्या मनुष्याला आत्मतत्त्वाचे पुनःपुन्हा चिंतन घडते म्हणून त्याला त्याचे सदैव भान असते. सामान्य मनुष्याला मात्र क्वचित कुठे मृत्यू पाहिला तरच त्याचे ज्ञान होते. सतत हालचाल करणारे, सतत बडबड करणारे, ज्याच्या हृदयाचे स्पंदन नित्य होत होते, ज्याच्या रक्तवाहिन्यांमधून प्रचंड गतीने रक्त प्रवाहित होत होते, ज्याचा श्वासोच्छ्वास अखंड चालू होता असे हे शरीरयंत्र अचानक कशामुळे बंद पडले? याचा विचार सामान्य माणूसदेखील मृत्यू पाहिल्यावर करू लागतो. एरवी मात्र त्याला याची जाणीव नसते.

जर सूक्ष्मशरीराचीच जाणीव सामान्य माणसाला नसते तर त्या सूक्ष्मशरीरात राहणाऱ्या सूक्ष्म चक्रांची जाणीव त्याला कशी असेल? त्या चक्रांचेच भावनामय ध्यान करण्याविषयी येथे सांगितले आहे. सहा चक्रांत सहा प्रकारच्या कमळांची भावना साधकाने करावी. मूलाधारपासून ते भ्रूमध्यापर्यंत सहा चक्रे असून त्या प्रत्येकाच्या ठिकाणी एकेका कमलाची भावना करायला हवी. आपल्या गुदस्थानाला मूलाधारचक्र अथवा आधारचक्र म्हणतात. या मूलाधारचक्रात चार दलांच्या कमलाची भावना करावी. योग्यांनी सांगितल्याप्रमाणे त्या ठिकाणी चार पाकळ्यांच्या कमलाची भावना केली आणि साधना दृढ होत गेली तर तेथे त्या कमलाचा साक्षात्कार होईल. जोपर्यंत त्या ठिकाणी आपण ध्यान देत नाही तोपर्यंत त्याचे आपल्याला ज्ञान होत नाही. आपल्याच घरात अनेक वस्तू आपण ठेवलेल्या असतात. पण एखाद्याने अमुक वस्तू कुठे ठेवलेली आहे असे विचारले तर आपल्याला चटकन सांगता येत नाही. घर आपलेच असते, वस्तू आपणच ठेवलेल्या असतात. तरीदेखील

विस्मरणामुळे आपली अशी अवस्था होते. आपण ठेवलेलीच वस्तू जेव्हा आपल्याला सापडत नाही तेव्हा एका ठिकाणी शांत बसून आपण आपले मन एकाग्र करतो आणि ती वस्तू कोठे ठेवली आहे, हे आठवण्याचा प्रयत्न करतो. असे ध्यान केले तर काही वेळाने ती वस्तू कोठे ठेवली ते आपली बुद्धी आपल्याला सांगते. कारण बुद्धीत सारे संस्कार सुरक्षित असतात. तुम्ही जे पाहता, जे ऐकता, जे करता त्याचा संस्कार तुमच्या बुद्धीवर होत असतो. काही संस्कार दृढ असतात, तर काही संस्कार क्षीण असतात. दृढ संस्कारांचे वारंवार स्मरण होते तर क्षीण संस्कारांचे विस्मरण होते. ते संस्कार प्रयत्नपूर्वक आठवून जागे करावे लागतात.

घरातील स्थूल वस्तूंचे स्मरण करण्यासाठी काही प्रयत्न करावे लागतात. त्याप्रमाणे आपल्या शरीराच्या आत काय आहे ते पाहण्यासाठी प्रयत्नांची आवश्यकता असते. आम्ही मागे सांगितले आहे, की ज्याप्रमाणे आपण आपले शरीर संपूर्णपणे पाहू शकतो, त्याप्रमाणे शिवयोगीदेखील आपल्या शरीराच्या आतले सारे अवयव प्रत्यक्ष पाहू शकतो, एवढेच नव्हे तर सूक्ष्मशरीराचा देखील त्याला साक्षात्कार होतो. बाहेरची वस्तू पाहायला आपल्याला डोळ्यांची आवश्यकता असते, परंतु शरीराच्या आतले पाहण्यासाठी डोळ्यांची नव्हे तर मनाची, बुद्धीची आवश्यकता असते. मनोवृत्तींना केवळ आत वळवणे एवढेच काम आहे. जसजशी ती आत वळत जाईल तसतसे तिच्यासमोर अंतरंग खुले होत जाते. योगिपुरुषाने मनोवृत्ती अंतर्मुख करून ज्या ठिकाणी ज्या कमळांचे दर्शन घेतले तसे दर्शन घडण्यासाठी आपल्याला त्यांनी सांगितल्याप्रमाणे भावना केली पाहिजे.

गुदस्थानात आधारचक्रावर चार पाकळ्यांच्या कमलाची भावना करावी. गुह्यस्थानावर स्वाधिष्ठानचक्रात सहा पाकळ्यांच्या कमलाची भावना करावी. नाभिस्थलावर मणिपूरचक्रात दहा पाकळ्यांच्या कमलाची भावना करावी. कंठस्थानावर विशुद्धिचक्रात सोळा पाकळ्यांच्या कमलाची भावना करावी, भ्रूमध्यातील आज्ञाचक्रात दोन पाकळ्यांच्या कमलाची भावना करावी. अशाप्रकारे आधारचक्र, स्वाधिष्ठानचक्र, मणिपूरचक्र, अनाहतचक्र, विशुद्धिचक्र आणि आज्ञाचक्र अशी सहा चक्रे आपल्या सूक्ष्म शरीरात विद्यमान आहेत.

आधारचक्रापासून ते आज्ञाचक्रापर्यंत आपली मनोवृत्ती वर आल्यानंतर तिला आणखी वर न्यायचे आहे. ते कसे? तर भ्रूमध्याच्या वर आपल्या मस्तकात अगदी वर सहस्र पाकळ्या असलेल्या कमलाची भावना करावी. या ठिकाणाला सहस्रारचक्र असे म्हटले जाते. सहस्रारचक्राच्या मध्यभागी एका शुभ्र, शीतल चंद्रबिंबाची भावना करावी. त्या चंद्रबिंबाच्या मध्यभागी अत्यंत सूक्ष्म अशा रंध्राची भावना करावी. या सूक्ष्म रंध्रालाच 'कैलास' असे म्हणतात. भगवान शिव हे कैलासवासी आहेत, अर्थात् ते कैलास पर्वतावर राहतात असे आपण ऐकतो. कैलास जसा बाहेर आहे तसाच तो आपल्या आत देखील आहे. शास्त्रकारांनी म्हटले आहे- 'यद्यद् ब्रह्मांडे तद्दत्तं पिंडाडे।' जे काही ब्रह्मांडामध्ये आहे ते सारे काही आपल्या पिंडामध्ये म्हणजे शरीरामध्ये आहे. बहिर्मुखी वृत्तीचा माणूस ब्रह्मांडात शोध घेतो तर अंतर्मुख वृत्तीचा मनुष्य आपल्या पिंडात शोधतो.

सहस्रारकमलाच्या मध्यभागी चंद्रमंडल आहे, चंद्रमंडलाच्या मध्यभागी सूक्ष्म रंध्र आहे. ते रंध्र म्हणजेच कैलास आहे असे मानले पाहिजे. आणि त्या ठिकाणी त्या सर्व कारणांचे कारण असे शंभू परमात्मा अर्थात् भगवान शिव विराजमान आहेत अशी भावना करावी. बाह्य विश्वात कैलासपर्वत हा सगळ्यांपेक्षा उन्नत स्थान आहे, त्याप्रमाणे आपले मस्तक हे शरीरातील सर्वांत उन्नत स्थान होय. याप्रकारे आपल्या अधोमुख मनोवृत्तीला आधारचक्रापासून ते ब्रह्मरंध्रापर्यंत ऊर्ध्वमुख करित नेले पाहिजे. ज्याची मनोवृत्ती अधोमुख असते त्याचा बाह्यविश्वाकडे कल असतो, परंतु ज्याची मनोवृत्ती ऊर्ध्वमुख असते त्याला अंतर्विश्वामध्ये स्वारस्य वाटते.

‘ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्थाः।’ सात्त्विक मनुष्याची गती ऊर्ध्वं असते, असे गीतेत भगवंतांनी सांगितले आहे. आपण व्यवहारात पाहतो की पाणी जेव्हा बर्फरूपात असते तेव्हा तो बर्फ एका ठिकाणी ठेवता येतो, तो स्थिर राहतो. परंतु ते विरघळून त्याचे पाणी झाले तर ते पाणी मात्र उताराकडे वाहून जाते. त्याच पाण्याला उष्णता दिली तर त्याची वाफ होऊन ते ऊर्ध्वगामी होते. पाण्याच्या याच या तीन अवस्था होत. बर्फ, पाणी आणि वायू. तमोगुणी मनुष्य हा बर्फासारखा स्थिर (आळशी), रजोगुणी मनुष्य हा पाण्यासारखा वाहणारा, कार्यरत असा आणि सत्त्वगुणी मनुष्य वाफेसारखा वर जाणारा ऊर्ध्वगामी. जो सात्त्विक असतो त्याचे विचार उच्च दर्जाचे असतात. आध्यात्मिक क्षेत्रात त्याची प्रगती अत्यंत वेगाने होते. अशा प्रकारे मनोवृत्ती ऊर्ध्वगामी करीत आधारचक्रापासून ते सहस्रारकमलापर्यंत न्यावी. येथे सूक्ष्मरंध्र म्हणजे कैलास असून तेथे भगवान शिवाचे वास्तव्य असते, अशी भावना करून त्याचे सतत चिंतन करीत जो ध्यानमग्न असतो, तोच समाधिस्थ होय.

बहिर्वासनया विश्वं विकल्पार्थं प्रकाशते।

अन्तर्वासितचित्तानामात्मानंदः प्रकाशते॥१२.२८॥

मनुष्याची स्वाभाविक प्रवृत्ती बहिर्मुख असते, अंतर्मुख नसते. उपनिषदांत म्हटले आहे:-

परांचिखानि व्यतृणत् स्वयंभू।

तस्मात् परांगपश्यति नान्तरात्मन्॥

वास्तविक आपला आत्मा हाच दर्शनयोग्य आहे. ‘आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः मन्तव्यः निदिध्यासितव्यः’ तुम्हाला पाहायचे आहे तर आत्म्याला पाहा. तुम्हाला श्रवण करायचे आहे तर आत्म्याचे वर्णन करणारी शास्त्रे ऐका, तुम्हाला चिंतन करायचे आहे तर आत्मचिंतन करा, त्याचा निदिध्यास करा. आत्मा दर्शनीय असून देखील आत्मदर्शनाकडे लोकांची प्रवृत्ती का नसते? ती सारखी बाहेर का धाव घेते? जेव्हा देवाने सृष्टिनिर्मिती केली तेव्हा त्याने सर्व इंद्रियांना बहिर्मुख बनविले. इंद्रियांची द्वारेदेखील बहिर्मुख असल्यामुळे त्यांच्यासोबत राहणारे मनदेखील बहिर्मुख झाले. ज्याच्या सहवासात आपण राहतो त्याचे गुण-अवगुण आपल्याला चिकटतात. वाण नाही, पण गुण लागतो. मन आत आहे. त्याला आपण अंतःकरण म्हणतो. ज्ञानेंद्रिये आणि कर्मेन्द्रिये ही बहिःकरणे होत. इंद्रियांच्या सहवासाने मन एकदा बाहेर आले, मग बाहेरच राहिले. त्याचा आत राहण्याचा अभ्यास थांबला. बाहेर राहण्याचा अभ्यास वाढला. अशा बहिर्मुख मनाला पुन्हा अंतर्मुख करण्यासाठी योगिपुरुषांना योगसाधना करावी लागली, शिकवावी लागली. मन जर आतच राहिले असते तर त्याला सांसारिक दुःखांचा अनुभव घेण्याची वेळ आली नसती. आपल्याला बाहेर प्रपंच दिसतो. त्याचे कारण आहे वासना. जन्मजन्मांतरीच्या वासनांमुळेच आपल्याला बाहेर प्रपंच दिसतो. वास्तविक प्रपंच प्रपंच म्हणून अस्तित्वातच नाही. सारे काही परमात्माच आहे. ज्याच्या बुद्धीत विकल्प आहे, वासना आहे त्याची बुद्धी बहिर्मुख होऊन विकल्पाने बाहेरच्या परमात्मरूपाला प्रपंचरूपात पाहते. जो अंतरंगात शिरतो त्याला आत्मानंदाचा अनुभव येतो. आत्मानंदाच्या अनुभूतीसाठी व्यावहारिक माणसाला दिवसातून एकवेळ तरी आपले क्षेत्र सोडून जावे लागते. अर्थात् अंतर्मुख व्हावे लागते. तुम्ही जर अंतर्मुख होणार नाही तर जिवंत राहू शकणार नाही. निद्रावस्थेत प्रत्येक माणसाला स्वाभाविकपणेच अंतर्मुख व्हावे लागते. मातेच्या गर्भातले बालक चोवीस तास अंतर्मुख होऊन सुषुप्ति-अवस्थेचा आनंद घेत असते. आईच्या गर्भात मुलाला काही करावे लागत नाही, केवळ

झोपच घ्यावी लागते. त्याचा आहार त्याला सहजपणे मिळत असतो. जेव्हा त्याचा जन्म होतो तेव्हा देखील त्याला फार असे काम करावे लागत नाही. त्याला न्हाऊमाखू घालतात, दूध पाजतात आणि झोपवतात. गर्भात चोवीस तास झोपणारे मूल बाहेर आल्यावर वीस-बावीस तास झोपतच असते. त्याची जसजशी वाढ होते तसतशी झोप कमी होत जाते. मुलाला जर लहानपणी झोप मिळाली नाही तर त्याच्या शरीराची वाढ होणार नाही, ते जिवंत राहणार नाही. आपल्या शरीरवाढीसाठी सुषुप्ति-अवस्था कारणीभूत ठरते. भूक लागणे आणि झोप येणे ही शरीरस्वास्थ्याची लक्षणे आहेत. ज्याला भूक लागत नाही आणि झोप येत नाही तो रोगी होय.

लहानपणी भरपूर झोप घेणाऱ्या बाळाची वाढ जसजशी होत जाते तसतशी त्याची झोप कमी कमी होत जाते. म्हातारपणी तर ती अतिशय कमी होते. झोप कमी होत गेली तर समजावे आयुष्य कमी होत चालले आहे. अंतर्मुख होऊन मन सुषुप्ति-अवस्थेत गेले तर आत्मानंदाचा अनुभव येतो. सहजरूपाने आपण अंतर्मुख झालो तर आपल्याला आत्मानंदाचा अनुभव येतो. साधनेच्या बळाने जर तुम्ही देखील जागृतावस्थेत समाधीचा अभ्यास कराल तर जागृतावस्थेत देखील तुम्हाला आत्मानंदाचा अनुभव येईल आणि मग बहिर्मुख होण्याची इच्छाच तुमच्या मनात उरणार नाही. अंतर्मुख कसे व्हायचे त्याची एक युक्ती या ठिकाणी सांगतात.

आत्मारणिसमुत्थेन प्रमोदमथनात् सुधीः।

ज्ञानाग्निना दहेत् सर्व पाशजालं जगन्मयम्॥१२.२९॥

बाह्यप्रवृत्तीला कारण अशा वासना जोपर्यंत जाळून टाकणार नाही तोपर्यंत मनाला बाहेर यावेच लागेल. पतंग उडवताना तो फार उंच उडवायचा असेल तर आपण दोरा सैल करतो, त्याला जवळ आणायचे असेल तर दोरा खेचून घेतो. पतंगाला दूर पाठवणे आणि जवळ आणणे यासाठी त्याला बांधलेला दोरा आपल्या हाती असणे जरूरीचे आहे. बाह्यप्रवृत्तीला वासनाच कारणीभूत असतात. एकदा पाहिलेले सौंदर्य पुन्हा पुन्हा पाहावेसे वाटते, एकदा ऐकलेले गाणे पुन्हा ऐकावे वाटते, एकदा हुंगलेले फूल पुन्हा हुंगावे वाटते. एकदा ज्याचा अनुभव घेतला त्याचा पुन्हा अनुभव घेण्याची माणसाला इच्छा होते. या इच्छा दूर करण्यासाठी त्यांचे मूळ कारण ज्या वासना त्याच नष्ट करायला हव्यात. त्यांना जाळण्यासाठी अग्नीची आवश्यकता आहे. तो अग्नी कोणता, तेच येथे सांगितले आहे.

दोन लाकडे एकमेकांवर घासली की अग्नी तयार होतो. आधुनिक काळात अत्यंत संवेदनशील अशी आगकाडी मनुष्याच्या हाती आली आहे. ती आगपेटीवर घासली की चटकन अग्नी प्रकट होतो. लाकडामध्ये अग्नी असतोच. जेव्हा दोन लाकडांचे घर्षण केले जाते तेव्हा तो प्रकट होतो. प्रत्येक वस्तूमध्ये अग्नी असतोच. कारण अग्नी हे व्यापक तत्त्व आहे. दगडावर दगड मारला तरी ठिणगी पडते. ज्याप्रमाणे लाकडावर लाकूड घासल्यानंतर अग्नी प्रकट होतो. खरेतर आत्मा आनंदरूप आहे. परंतु त्याचे विस्मरण झाल्यामुळे आनंदाच्या शोधासाठीच मनोवृत्ती बहिर्मुख होते. बाहेर आनंद मिळत नाही तरी सुख मिळते. सुख आणि आनंद यात बरेच अंतर आहे. सुखाच्या आत दुःख दडलेले असते. सुख हे नेहमीच सुखरूपात राहत नाही तर ते केव्हातरी दुःखरूप होते. पुत्रसुख मिळालेल्या मातापित्यांना आयुष्यात केव्हातरी पुत्र दुःखदायक देखील ठरू शकतो. म्हणून सुखदुःख बाहेर आहेत आणि आनंद आत्म्याच्या ठिकाणी आहे. जेव्हा साधकाला आपल्या आत्मानंदाचा अनुभव येतो तेव्हा तो बाह्यसुखाकरिता बहिर्मुख कशाला होईल? संस्कृतमध्ये एक वचन आहे:-

अक्केचेन्मधु विन्देत किमर्थः पर्वत ब्रजेत्।

जर आपल्या बागेतच मध मिळत असेल तर त्यासाठी माणसाने अरण्यात कशाला जावे? त्याप्रमाणे आपल्या आतच आनंदाचा सागर भरलेला आहे असे ज्ञान ज्याला होते त्याची वृत्ती बहिर्मुख होत नाही. आनंद आपल्या बाहेर नाही, तो आपल्या आतच आहे. आपला आत्माच आनंदरूप आहे, अशा ज्ञानानेच वासना समूळ जळून जातात. बाह्य सुख परावलंबी आहे. इच्छित वस्तू अथवा व्यक्ती मिळाली तर सुखाचा अनुभव येतो आणि मिळाली नाही तर दुःखाचा अनुभव येतो. बाह्य सुखाच्या अनुभूतीत परावलंबित्व आहे. आत्मानंदासाठी मात्र असे परावलंबित्व नाही. म्हणून मनोवृत्ती अंतर्मुख करून आत्मानंदाचे ज्ञान प्राप्त करून घेतले की त्याच ज्ञानरूपी अग्नीने वासना जळून जातात. वासनांचा असा क्षय होऊन आत्मानंदात सदैव मग्न राहणे, हीच शिवयोगसमाधी होय. ही शिवयोगसमाधी साधणे प्रत्येक मनुष्याचे कर्तव्य आहे, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

ज्ञानमंदिर, जंगमवाडी मठ, वाराणसी,
१० एप्रिल १९९२

आशीर्वचन आठवे

शिवयोगसमाधिस्थल-३

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

आत्मानंदरूपी अग्नीने मनातील वासनाबीजे कशी दग्ध करावीत या विषयाचे विवेचन आपण कालच्या आशीर्वचनात ऐकले. इच्छा असून देखील मनुष्य योगसाधनेत प्रवृत्त होत नाही, आणि प्रवृत्त झाल्यावर देखील बऱ्याचजणांना त्यात सफलता प्राप्त होत नाही. त्याचे कारण काय? त्यात कोणकोणते अडथळे येतात, याविषयी येथे विस्तारपूर्वक सांगितले आहे.

संसारविषवृक्षस्य पंचक्लेशपलाशिनः।

छेदने कर्ममूलस्य परशुः शिवभावना॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १२.३०)

संसार हा एक विषवृक्ष आहे. वृक्ष विषमय असला तर त्याची पाने, फुले, फळे सारी विषारी असतात. एका सुभाषितकाराने म्हटले आहे:-

संसारविषवृक्षस्य द्वे फले ह्यमृतोपमे।

सुभाषितरसास्वादः सज्जनैःसह संगतिः॥

संसार हा विषवृक्ष असून देखील त्यावर दोन अमृतफळे असतात. सुभाषितांचा रसास्वाद आणि सज्जनांची संगती. संसारवृक्षावर राहून देखील जो मनुष्य संतांच्या संगतीत राहतो आणि संतवाणीचा आस्वाद घेतो त्याला मृत्यू न येता अमृतत्वाचा लाभ होतो. या असार संसारात केवळ संतांची संगती आणि संतवाणी या दोनच सारवस्तू होत. या दोन्हीच्या साहाय्यानेच साधक आत्मतत्त्वाचे ज्ञान करून घेऊन संसारातून मुक्त होतात.

या संसारवृक्षाची पाने कोणती आहेत? पंचक्लेश हीच त्याची पाने होत. अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष आणि

अभिनवेश हे पाच प्रकारचे क्लेश आहेत. ज्याच्यापासून माणसाला सदोदित दुःख मिळते त्याला 'क्लेश' असे म्हणतात. अविद्या हा पहिला क्लेश होय. अविद्येविषयी योगसूत्रात आणि योगसूत्रावरील भाष्यात सुरेख विवेचन केलेले आहे. 'अविद्या चतुष्पदा।' ती एक असली तरी चार भेद आहेत. 'अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या।' अनित्य वस्तूत नित्यबुद्धी, अशुचीमध्ये शुचिबुद्धी, दुःखात सुखबुद्धी आणि अनात्म पदार्थात आत्मबुद्धी, असे अविद्येचे चार पाद आहेत.

अनित्य तत्त्वात नित्यबुद्धी कशी? तर प्रपंच हा अनित्य आहे. तो नित्य आहे असे मानणे. काही लोकांना येथे प्रश्न पडेल की, वीरशैवसिद्धान्तात प्रपंच सत्य मानला जातो आणि येथे तर त्याला अनित्य म्हटले आहे. ते कसे? त्याचे उत्तर असे की, सत्य आणि नित्य यांमध्ये खूप फरक आहे. आपण प्रपंचाला सत्य मानतो, परंतु नित्य मानत नाही. नित्य हे त्रिकाल-अबाधित असते. भूत, वर्तमान, भविष्य या काळांत ते एकसारखे असते. जे अस्तित्वात असते ते सत्य होय. प्रपंचात सतत परिवर्तन होत राहते, परंतु तो अस्तित्वात मात्र असतो. म्हणून प्रपंच सत्य आहे, परंतु नित्य नाही. मनुष्याच्या बाल्य, तारुण्य आणि वार्धक्य अशा तीन अवस्था असतात. व्यक्ती एकच असते. पण ती आधी बाल असते, नंतर तरुण होते, नंतर वृद्ध होते. त्याच्या शरीरात परिवर्तन होत असते, बदल घडत असतो. अशी अवस्थांतरे झाली तरी त्याच्या अस्तित्त्वामध्ये कोणताही बदल होत नाही. त्याचप्रमाणे प्रपंच हा सत्य असला तरी नित्य नसतो. तो सारखा परिवर्तित होत असतो, एकरूप राहत नाही, असे वीरशैवसिद्धान्त मानतो.

असा परिवर्तनशील, अनित्य प्रपंच नित्य आहे असे मानणे, हा अविद्येचा पहिला प्रकार होय. ज्याच्या मनात अविद्या आहे अशा मनुष्याला अनित्य वस्तू नित्यच आहे असे वाटते. अशुची म्हणजे अपवित्र, जे स्वभावतः अपवित्र आहे ते पवित्र आहे, असे मानणे हा अविद्येचा दुसरा प्रकार आहे. आपले शरीर हे अशुची, अपवित्र आहे. ज्याच्या ठिकाणी देहात्मबुद्धी आहे अर्थात् शरीर म्हणजे मीच अशी ज्याची दृढभावना आहे, तो आपल्या शरीराला सर्वस्व समजतो, पवित्र मानतो. शरीर सजविण्यासाठीच त्याचे सारे आयुष्य खर्ची पडते. शरीर अपवित्र कसे? याचे उत्तर योगशास्त्रात दिले आहे:-

स्थानात् बीजादुपष्टम्भान्निःस्यन्दान्निधनादपि।

कायमाधेयशौचत्वात् पंडिता ह्यशुचिं विदुः॥ योगसूत्र भाष्य २.५

शरीराच्या अपवित्रतेची स्थान, बीज, उपष्टंभ, स्यंदन आणि निधन अशी पाच कारणे येथे सांगितली आहेत. ज्या ठिकाणी मनुष्याची उत्पत्ती होते ते मातेचे उदर मलमूत्राने भरलेले असल्याने अपवित्र असते. असे देहाचे जन्मस्थान अपवित्र आहे. ज्याच्या संयोगामुळे देह निर्माण होतो असे रेत आणि रज अपवित्र असते. म्हणून याचे बीजसुद्धा अपवित्र आहे. अन्नपाण्याच्या सेवनाने आपल्या शरीरात रस, रक्त, मांस, मज्जा, मेद, अस्थी आणि रेत असे सप्तधातू उत्पन्न होतात. त्यामुळे शरीराचे पोषण होते. जे अन्न आपल्या शरीराला पोषक असते ते जर शिजवून एखाद्या भांड्यात काही दिवस ठेवून दिले तर ते अन्न सडते, कुजते. जे अन्न शिजविल्याबरोबर कधी खाऊ न कधी नको असे होते तेच अन्न आठवदा दिवस तसेच ठेवून आपल्यासमार ठेवले तर आपण ते अन्न दूर ढकलतो. जर अन्नच काही दिवसांनंतर अशुद्ध होते तर त्या अन्नाचा परिणाम, आपल्या शरीरातील धातू कसे पवित्र राहतील? असे त्याचे उपष्टंभ (आधार) देखील अपवित्र आहे. मल, मूत्र, घाम, कफ इ. अपवित्र पदार्थ शरीराच्या बाहेर सतत वाहत असतात. म्हणून शास्त्रात 'स्वभावदुर्गन्धमिदं शरीरम्' असे शरीराबद्दल

म्हटले आहे. शरीर स्वभावतः दुर्गंधयुक्त आहे. त्याचा दुर्गंध लपविण्यासाठी आणि ते सुगंधित करण्यासाठी त्याला सतत धुवावे लागते. त्याच्यावर अत्तर शिंपडावे लागते. माणूस सकाळी उठला की पहिल्यांदा आरशासमोर उभा राहून पाहतो की आपण बाहेर जाण्याच्या लायक आहोत की नाही? दूषित द्रव्याचे स्यंदन करणे हा शरीराचा स्वभावच आहे. म्हणून आपल्याला रोज स्नान करावे लागते. सुगंधी द्रव्यांचा उपयोग करावा लागतो. रोज वस्त्रे बदलावी लागतात आणि शरीराच्या संपर्कात वस्त्रे दूषित होतात म्हणून ती धुवावी देखील लागतात. असे शरीर अशुची, अपवित्र आहे. अशा या सप्तधातुयुक्त शरीरावर परमेश्वराने त्वचेची चादर ओढून त्याचे ऑगळवाणेपण झाकून टाकले आहे. त्वचा नसती तर मनुष्य किती भयानक दिसला असता याची कल्पना तुम्ही करू शकता. घर बांधल्यानंतर भिंतींना प्लास्टर करून ती रंगवितात तेव्हा घर चकचकीत आणि सुंदर दिसते. त्याप्रमाणे अस्थी, मांस, मज्जा इत्यादी सारे एकत्र करून परमेश्वराने जणू त्यावर त्वचेचे प्लास्टरच केले आहे. कुणाचे प्लास्टर काळ्या रंगाचे तर कुणाचे गोऱ्या रंगाचे आहे. रंग वेगवेगळे आहेत. परंतु कोणताही रंग वाईट नाही. प्रत्येक रंगाची वेगवेगळी शोभा आहे. काळा रंग खराबच आहे असे नाही आणि गोरा रंग चांगलाच आहे असे देखील नाही. या जगात दोनच रंग आहेत, काळा आणि पांढरा. पांढरा रंग कितीही चांगला वाटो परंतु केस पांढरे झाले की मनुष्य अस्वस्थ होतो आणि ते पुन्हा काळे करण्यासाठी खटपट करतो. मनुष्यदेहातील असुंदरता परमेश्वराने छानपैकी रंगविली आहे. म्हणून ती आपल्याला जाणवत नाही. त्यामुळेच शरीराविषयी आसक्ती उत्पन्न होते. शरीर सुंदर दिसू लागते. याविषयी एक कथा सांगितली जाते.

मलमूत्राने भरलेली हातगाडी घेऊन एक मनुष्य शहराबाहेर निघाला. लोकांना दुर्गंध येऊ नये म्हणून त्यावर छान शुभ्र आच्छादन टाकले होते आणि सुगंधी उदबत्त्या लावल्या होत्या. आसपासचे लोक पाहत होते आणि सगळ्यांना त्याच्या कृतीचे आश्चर्य वाटत होते. एका व्यापाऱ्याला वाटले हा काहीतरी किंमती माल घेऊन चालला म्हणून तो धावत त्याच्याजवळ आला आणि त्याने विचारले, “आपण कोणता किंमती माल घेऊन चाललात? मला तो दाखवा मी विकत घेऊ इच्छितो.”

तो मनुष्य म्हणाला, “माल तर आहे, परंतु आपल्या दुकानात ठेवण्याच्या लायकीचा नाही.”

व्यापाऱ्याला वाटले, काहीतरी किंमती माल असेल आणि हा आपल्याला देऊ इच्छित नाही. म्हणून त्याने वरचे कापड काढून आत हात घातला. बाहेर काढून पाहतो दुर्गंधयुक्त मलाने हात भरलेला. आपली फजिती झालेली पाहून तो व्यापारी तेथून पळून गेला. तात्पर्य असे की, जोपर्यंत मनुष्य आपल्या शरीराबद्दल विचार करीत नाही तोपर्यंत अविद्यारूपी मोह त्याला मोहित करीत असतो. म्हणून शरीर हे स्वभावतः दुर्गंधयुक्त असून दुर्गंध लपविण्यासाठी मनुष्याला त्याची निरंतर स्वच्छता करावी लागते.

शरीराला शेवटी मृत्यू येतो. जन्म आणि मृत्यू हे शरीराचे धर्म होत. सुख-दुःख हे मनाचे धर्म क्षुधा-तृषा हे प्राणाचे धर्म आणि जन्म-मृत्यू हे शरीराचे धर्म होत. शरीर जन्माला येते आणि शरीरच मरते. जीवात्मा जेव्हा शरीर सोडून जातो तेव्हा निष्प्राण शरीराला आपण अपवित्र मानतो. जोपर्यंत शरीरात प्राण आहे तोपर्यंत शरीराची अपवित्रता ठळकपणे आपल्या लक्षात येत नाही. प्रेत पाहिल्यावर ती चटकन् लक्षात येते. जीवात्म्याने सोडलेले शरीर म्हणजे प्रेत. प्रेताचा स्पर्श झाला की माणसे स्नान करतात. प्रेतालाच नव्हे तर प्रेताला स्पर्श केलेला मनुष्य आपल्याला शिवला तरी आपण स्नान करतो. याप्रमाणे जन्माच्या आधीपासून मृत्यूपर्यंत हे शरीर अपवित्र मानले जाते. शरीर अपवित्रतेचे मूळ आहे, आधार आहे. परंतु शरीरात अत्यंत पवित्र अशा आत्म्याचे वास्तव्य

असल्यामुळे अपवित्र शरीरदेखील पवित्र असते.

डोक्यावरचे केस कापून जेव्हा मनुष्य घरी येत असे तेव्हा जुन्या काळी त्याला देखील शिवत नसत. आज काळ बदलला आहे. केस कापल्यावर देखील जेवणाच्या ताटावर माणसे सरळ येऊन बसतात. म्हणतात की, 'केस तर आपलेच आहेत, ते कापले तर आपण कसे काय अशुद्ध होतो?' केस जोपर्यंत आपल्या डोक्यावर असतात तोपर्यंत ते आपल्याला पवित्र वाटतात. कारण केसाचा शरीराद्वारे आत्म्याशी संबंध असतो. परंतु हा संबंध जेव्हा तुटतो तेव्हा केसांना अपवित्रता प्राप्त होते. कापलेल्या केसांना तुम्ही स्पर्शदेखील करणार नाही. ते डोक्यावर असताना मात्र त्याला तेल चोपडता, त्यातून कंगवा फिरविता, त्याची निगा राखता. कापल्यावर ते अपवित्र होतात. याचे एकच कारण असे की पवित्र अशा आत्म्याशी त्यांचा संबंध तुटतो. रक्त आणि मांस जोपर्यंत शरीरात असते तोपर्यंत रक्त-मांस अपवित्र वाटत नाहीत. एखादा रक्तमांसांने गच्च भरलेला गुबगुबीत पैलवान तुमच्यासमोर आला तर तुम्हाला आनंद वाटेल. त्याच्या अंगावरून हात फिरवाल, त्याच्या पाठीवरून प्रेमाने हात फिरवाल. तुम्ही त्याला का बरे मान देत आहात? तर त्याच्या शरीरात अधिक प्रमाणात रक्तमांस भरलेले आहे म्हणून. त्याचे शरीर सशक्त आहे म्हणून तुम्हाला आनंद होतो. त्याच शरीरातील रक्त जर चाकूचा वार करून बाहेर काढले तर त्या रक्तावर तुम्ही प्रेमाने हात फिरवणार नाही. तेच रक्त जेव्हा खाली पडते तेव्हा त्याला स्पर्श करण्याची इच्छादेखील तुम्हाला होणार नाही. स्पर्श केलाच तर चटकन् हात धुवावा लागेल. का?

तेच रक्त जेव्हा शरीरात होते तेव्हा ते तुम्हाला चांगले वाटत होते, पवित्र वाटत होते. तेच शरीराबाहेर आले की अपवित्र झाले! रक्त हे स्वभावतः पवित्र नाही, परंतु शरीरात असल्यामुळे आणि शरीरच्या द्वारा त्याचा आत्म्याशी संबंध असल्यामुळे ते पवित्र वाटत होते. आत्म्याशी संबंध तुटला की ते अपवित्र झाले. आपल्या तोंडात दात आहेत तोपर्यंत ते चांगले आहेत. तुम्ही त्याला मंजन लावाल, पेस्ट लावाल, त्याची स्वच्छता कराल. परंतु एकदा दात पडला की मग मात्र तुम्ही त्याला जवळ ठेवणार नाही. त्याला फेकून द्यावे लागते. आपल्या तोंडात लाळ असते ती आपण निरंतर गिळत असतो. परंतु जेव्हा तुम्ही थुंकता तेव्हा त्या थुंकीला तुम्ही स्पर्श करीत नाही. तुम्ही तुमच्या हातावर जरी थुंकलात तरी तुम्ही तिला परत घेता? घेत नाही. कारण जोपर्यंत ती आपल्या स्थानी होती आणि तिचा आत्म्याशी संबंध होता तोपर्यंत ती पवित्र होती. परंतु आत्म्याचा संबंध सुटल्यावर ती अपवित्र ठरली.

स्थानभ्रष्टा न शोभन्ते दन्ता केशा नखा नराः।

इति विज्ञाय मतिमान् स्वस्थान न परित्यजेत्॥

वस्तू स्थानभ्रष्ट झाली की ती अपवित्र होते. शरीर अपवित्र का आहे? कारण त्याचे जन्मस्थान अशुची आहे, त्याचे बीज अपवित्र आहे, त्याचा उपश्रंभ अपवित्र आहे, त्याच्याबाहेर पडणारे पदार्थ अपवित्र आहेत आणि जेव्हा ते मरते तेव्हा त्यालाच नव्हे, त्याच्या घरात राहणाऱ्यांनाही अशौच, अपवित्रता येते. ज्याच्या घरी मृत्यू झाला त्याच्या घरी काही खायला देखील लोक जात नाहीत. मेल्यावर त्याचा अंत्यसंस्कार झाला आणि मरून तेरा दिवस झाले तरी तेराव्या दिवशी भोजनासाठी त्याच्या घरी जायला लोक मागेपुढे पाहतात. अशा अपवित्र देहात पवित्रबुद्धी असणे अर्थात् देहाला पवित्र मानणे हीच अविद्या होय. ज्याप्रमाणे अनित्य प्रपंचात नित्यबुद्धी असणे ही अविद्या आहे त्याप्रमाणे अशुची देहात शुचिबुद्धी असणे हीदेखील अविद्याच होय.

जे दुःखरूप आहे त्याला सुखरूप मानणे हीदेखील अविद्या होय. शब्दस्पर्शादी विषयांत लोकांना सुख

वाटते. ही सुखाची साधने आहेत असा त्यांचा समज असतो. शब्दाच्या मागे, स्पर्शाच्या मागे, रूपाच्या मागे युगानुयुगांपासून जीवात्मा सतत धावत आहे. सुख मिळविण्यासाठी. तेथे त्याला सुख थोडे मिळाले, पण त्याच्या सहस्रपट दुःखदेखील मिळाले.

विषय वरवर पाहता अत्यंत रमणीय भासतात. परंतु त्याचे अंतिम फळ काय असते? तर दुःख म्हणून भर्तृहरीने म्हटले आहे- 'भोगे रोगभयम्।' भोगाचे फळ कोणते? तर रोग हेच. शरीर अनेक रोगांनी जीर्ण होते. त्या रोगांचे मूळ कारण विषयभोग हेच आहे. म्हणून दुःख देणाऱ्या शब्दस्पर्शादी विषयांत सुख आहे असे मानणे आणि मृगजळामागे धावावे तसे त्यामागे धावत सुटणे, ही अविद्याच होय.

अनात्म पदार्थात आत्मबुद्धी ठेवणे, हा अविद्येचा चौथा प्रकार आहे. शरीरापासून ते बुद्धीपर्यंत सर्व तत्त्वे अनात्म होत. या अनात्म पदार्थात मनुष्याची आत्मबुद्धी होते, म्हणजे या पदार्थानाच ते आत्मा मानू लागतात. काही लोक शरीरालाच आत्मा मानतात. चार्वाकमतानुयायी शरीर हाच आत्मा आहे आणि त्याच्या पलीकडे काहीही नाही, असे मानतात. त्यांचा सिद्धान्त आहे:-

यावज्जीवेत् सुखं जीवेत् ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत्।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः॥

जोपर्यंत जीवन आहे तोपर्यंत सुखाने जगावे, कर्ज काढून तूप प्यावे, हौसमौज करावी. एकदा देहाचे भस्म झाले की कोणी पुन्हा जन्माला येत नाही. मरण हीच मुक्ती आहे. त्यासाठी फार प्रयत्न करावे लागत नाहीत. मरणासाठी मनुष्याला काय करावे लागते? ते यायच्या वेळी बरोबर येतेच. त्यामुळे मुक्तीची चिंता करायचे कारण नाही. म्हणून मुक्ती मिळेपर्यंत आपले शरीर सांभाळावे. त्याला चांगले खाऊ-पिऊ घालावे. कोणी म्हणेल की मौज करायला आमच्याजवळ पैसा नाही. तर चार्वाक म्हणतो, कर्ज काढा अन् मौज करा. कर्ज काढले तरी केव्हा तरी ते फेडावेच लागते. चार्वाक म्हणतो, त्याची काळजी करू नका. एकदा तुम्ही मेल्यावर तुम्हाला कर्म मागायला कोण येते? कर्ज घेणारा आणि कर्ज देणारा दोघेही मरतातच. त्यांची पुन्हा भेट होत नाही. मग भ्यायचे कशासाठी? हा चार्वाकाचा देहात्मवादी सिद्धान्त होय.

काही लोक थोडे त्यापुढे गेले. त्यांना वाटले की शरीर म्हणजे सर्वस्व नव्हे. शरीर म्हणजे इंद्रियांचा समूह. इंद्रियांच्या समूहालाच आपण शरीर म्हणतो. शरीर नावाचा वेगळा पदार्थच अस्तित्वात नाही. शरीर दाखवा असे म्हटल्यावर आपण काय दाखवतो? तर इंद्रिये. म्हणून शरीर आत्मा नसून इंद्रिये आत्मा आहेत असे त्यांना वाटले. काही लोक थोडे त्यापुढे गेले आणि त्यांनी विचार केला की, इंद्रियांना प्रेरणा देणारी प्राणशक्ती आहे. तेव्हा इंद्रिये आत्मा नसून प्राण हाच आत्मा होय. प्राणच नसेल तर इंद्रिये कशी कार्य करतील? उपनिषदात याविषयी एक कथा सांगितली आहे.

एकदा इंद्रियांत आणि प्राणात भांडण सुरू झाले. तू श्रेष्ठ की मी श्रेष्ठ? प्रत्येक जण मीच श्रेष्ठ आहे असे म्हणू लागला. भांडण ब्रह्मदेवापर्यंत गेले. ब्रह्मदेवाने सांगितले की, "जो शरीराबाहेर निघून गेल्यावर शरीराचे व्यवहार बंद पडतील तो श्रेष्ठ होय."

स्पर्धा सुरू झाली. प्रत्येक इंद्रियाने शरीर सोडून पाहिले. नेत्रेंद्रिय बाहेर गेले तरी शरीरव्यवहार थांबला नाही. श्रवणेंद्रिय बाहेर गेले तरी शरीरव्यवहार थांबला नाही. प्रत्येक इंद्रियांच्या बाबतीत हेच घडले. परंतु जेव्हा प्राण बाहेर जाऊ लागला तेव्हा सर्व इंद्रिये कासावीस झाली. शरीराचे भान हरवू लागले. तेव्हा सर्व इंद्रियांनी प्राणाचे

श्रेष्ठत्व मान्य केले. सारे म्हणाले, 'त्वमेव ज्येष्ठः त्वमेव श्रेष्ठः।'

म्हणून काही लोकांनी प्राण हाच आत्मा मानला. काही लोकांनी त्याही पुढे विचार केला की, प्राण हा जड, अचेतन आहे. तो आत्मा होऊ शकत नाही. एखाद्या स्त्रीच्या नाकातील नथ चोर चोरून नेतो तेव्हा तेथे प्राण उपस्थित असतो. तरी तो त्या चोराविषयी काही सांगू शकत नाही. कारण तो जड आहे, त्याला प्रज्ञा नाही. म्हणून प्राणापलीकडे जे मन आहे ते आत्मा होय. परंतु मन अत्यंत चंचल, अस्थिर आहे. त्यामुळे त्याला आत्मा म्हणता येणार नाही, असे काहींना वाटले, ते बुद्धीला आत्मा मानू लागले, परंतु ती फक्त जागृत आणि स्वप्न या अवस्थांतच विद्यमान असते, सुषुप्ति-अवस्थेत नसते, म्हणून बुद्धीपेक्षाही विलक्षण असा आत्मा असला पाहिजे, असे काही विचारवंतांना वाटले आणि ते आत्म्यापर्यंत पोहोचले.

याप्रमाणे शरीर, इंद्रिये, प्राण, मन, बुद्धी इत्यादी अनात्म पदार्थांत आत्मबुद्धी करणे, म्हणजे त्यांना आत्मा मानणे ही अविद्या आहे. अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष आणि अभिनिवेश या पाच प्रकारच्या क्लेशांतील पहिला क्लेश अविद्या हेच इतर सर्व क्लेशांचे मूळ आहे. अविद्याही चार प्रकारची सांगितली आहे. अनित्यत्वात नित्यबुद्धी, अशुचित्वात शुचिबुद्धी, दुःखात सुखबुद्धी आणि अनात्म्यात आत्मबुद्धी. अशा या अविद्येची निवृत्ती केवळ शिवयोगानेच होऊ शकते, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

ज्ञानमंदिर, जंगमवाडी मठ, वाराणसी,
११ एप्रिल १९९२

आशीर्वचन नववे

शिवयोगसमाधिस्थल-४

जिज्ञासू सदभक्तांनो,

संसार हा विषवृक्ष असून अविद्या, अस्मिता, राग, द्वेष आणि अभिनिवेश हे पंचक्लेश त्याची पाने होत, हे आपण कालच्या आशीर्वचनात ऐकले आहे. अविद्या हे अन्य चार क्लेशांचे मूळ आहे. अविद्या एक असली तरी ती चार प्रकारे मनुष्याला दुःखदायक ठरते. अविद्येपासून मुक्त होण्यासाठी मनुष्याला स्व-स्वरूपज्ञानाची आवश्यकता असते. लौकिक जीवनात एखादा हितशत्रू आपला हितचिंतक म्हणून जवळ वावरतो आणि वरवर हितकर वाटणारा परंतु मुळात अहितकारक सल्ला आपल्याला देतो. त्याप्रमाणे अविद्या अनादिकालापासून आपल्या आत ठाण मांडून बसली आहे. तिच्यामुळे आपले हित होते असे मनुष्याला वाटते. परंतु वास्तविक पाहता तिच्यामुळे अनर्थच घडून येतात.

अविद्येने आपल्या आत कधी प्रवेश केला हे निश्चित सांगणे अवघड आहे. म्हणून शास्त्रकारांनी तिला 'अनादी' असे म्हटले आहे. ती अनादी असली तरी अनंत नाही. तिचा अंत होतो. तिला आपण मुळासकट छेदू शकतो. परंतु अद्याप आपण तिला नष्ट केले नाही. संसारविषवृक्षाच्या अविद्यारूपी पर्णांचे छेदन करण्याइतके आपण अजून समर्थ झालो नाही. अविद्या आपली हितचिंतक नसून ती आपले अहित करणारीच आहे, याची जाणीव आपल्याला झालेली नाही. म्हणून आपण तिला छेदू शकलेलो नाही. जेव्हा शास्त्रांचा अभ्यास

केल्यावर आपल्याला जाणीव होते की आपण अनित्य वस्तूंना नित्य मानीत आहोत, दुःखाला सुख समजत आहोत, अनात्म वस्तूला आत्मा मानीत आहोत आणि हा सगळा विलास अविद्येचाच आहे, असे ज्ञान होईल तेव्हा आपण अनित्य वस्तूला अनित्य मानू, अपवित्र वस्तूला अपवित्र मानू, दुःखाला दुःख मानू आणि अनात्म्याला अनात्मा मानायला लागू. त्यावेळी आपली अविद्येपासून सुटका होईल. अविद्येला छेदण्यासाठी शिवभावनेची कुऱ्हाड हवी. अर्थात् जो निरंतर शिवचिंतन करतो त्याला अविद्येचे खरे स्वरूप समजते. तिचे स्वरूप आणि स्वभाव समजल्याविना तिच्यापासून सुटका होणे संभवनीय नाही.

अस्मिता हा दुसरा क्लेश आहे. योगशास्त्रात 'दृक्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता।' (योगसूत्र, २.६)– दृक्शक्ती आणि दर्शनशक्ती यांची एकात्मता म्हणजे अस्मिता होय, अशी अस्मितेची व्याख्या केली आहे. दृक् म्हणजे पाहणारा, दृश्य म्हणजे दिसणारे. यालाच शास्त्रात दृक्-दृश्यविवेक असे म्हणतात. जे जे सारे दिसते त्याला दृश्य म्हणतात. प्रपंच हा दृश्य आहे. दृश्य असेल तर पाहणारा देखील असतोच. डोळ्यांनी रूप पाहता येते. आपल्याला वाटते की डोळेच पाहतात. परंतु मुळात तसे नाही. डोळे अथवा नेत्रेंद्रिय हे दृक् आहेत की दृश्य आहे, याचा विचार येथे करता येतो. आपण डोळ्यांनी दृश्य पाहू शकतो परंतु डोळ्यांनी डोळे कसे पाहणार ?

या ठिकाणी अनुमान प्रमाणाचा आधार घ्यावा लागतो. ज्याअर्थी आपण पाहू शकतो त्याअर्थी पाहणारे डोळे आपल्याजवळ आहेत, असे अनुमान करावे लागते. जे पाहू शकत नाहीत त्यांना डोळे नाहीत. डोळ्यांनी डोळे पाहता येत नाहीत आणि जे अत्यंत निकट असते तेदेखील डोळ्यांनी पाहता येत नाही. एखादे पुस्तक डोळ्यांपासून खूप दूर धरले तर त्यातील अक्षरे वाचता येत नाहीत आणि डोळ्यांच्या खूप जवळ धरले तरी देखील ती वाचता येत नाहीत. डोळ्यांत घातलेले काजळदेखील डोळ्यांनी पाहता येत नाही. मग डोळे डोळ्यांना कसे बरे पाहू शकतील ? डोळ्यांत कचरा गेला तर तो काढण्यासाठी आपल्याला दुसऱ्याजवळ जावे लागते. आपल्या डोळ्यांना तो दिसत नाही. कारण तो अत्यंत निकट असतो. डोळ्यांत कचरा गेला हे आपल्याला कसे कळते ? तर मनाच्या द्वारे. येथे डोळे दृश्य आहे, तर मन द्रष्टा म्हणजे पाहणारे आहे. आतापर्यंत बाह्य वस्तू दृश्य होत्या आणि डोळे दृक् होते.

जसजसे आपण आत जाऊ तसतसे डोळे दृश्य होतात आणि मन दृक् होते. येथे दृक् असणारे मन आणखी आत गेल्यावर दृश्य बनते. मन चंचल असे आपण म्हणतो. माझे मन थाऱ्यावर नाही.. इत्यादी मनाविषयी आपण जे काही बोलतो त्याचे ज्ञान मनाला नसते. डोळ्यांचा साक्षात्कार डोळ्यांना होत नाही. त्याप्रमाणे मनाचा साक्षात्कार मनाला होत नाही. मनापेक्षा वेगळी अशी बुद्धी मनाला जाणत असते. येथे मन दृश्य झाले आणि बुद्धी दृक् झाली. वस्तुतः बुद्धीदेखील दृक् नसून ती दृक्शक्तीने युक्त आहे. आत्म्याकडून दृक्शक्ती घेऊन बुद्धी दृक्प्रमाणे व्यवहार करते. हाती आरसा घेऊन आपण सूर्याची किरणे परावर्तित करून घरात वळवतो. सूर्याचा प्रकाश घरात सरळ येत नाही तर आरशामधून तो येतो. प्रकाश देण्याची शक्ती आरशात नसते. त्याच्यात ती असती तर आरशाने रात्रीही प्रकाश पाडला असता. आरसा फक्त सूर्यकिरणांचे वहन करतो, माध्यम बनतो. आरसा अत्यंत स्वच्छ असल्यामुळे तो सूर्यबिंबाला यथावत् धारण करतो आणि त्याची किरणे परावर्तित करतो. त्याप्रमाणे बुद्धीदेखील आत्म्याची दृक्शक्ती ग्रहण करून ती प्रक्षेपित करते. दृक् आणि दर्शनशक्ती यांची एकात्मता आपल्या बुद्धीत झालेली आहे. आपला आत्मा आणि बुद्धी भिन्न आहेत, हे आपल्या लक्षात आलेले नाही. आत्म्याच्या अत्यंत जवळ बुद्धी असते. गीतेत भगवंतानी म्हटले आहे:-

इंद्रियाणि पराण्याहुः इंद्रियेभ्यः परं मनः।

मनसस्तु पराबुद्धिर्योबुद्धे परतस्तुः सः॥

सर्वांत बाहेर इंद्रिये आहेत. इंद्रियांच्या आत मन आहे. मनाच्या आत बुद्धी आहे. बुद्धीच्याही पलीकडे आत्मा आहे. हाच क्रम उलटा करून आत आत्मा आहे, त्याच्याबाहेर बुद्धी आहे, बुद्धीच्या बाहेर मन आणि आणि मनाबाहेर इंद्रिये आहेत, असा सांगता येईल. आत्म्याची दृक्शक्ती बुद्धीमध्ये येते. बुद्धीमधून ती मनामध्ये येते, मनामधून ती डोळ्यांमध्ये येते आणि आपल्याला असे वाटते की डोळे पाहत आहेत. पंचविषयांना समजून घेण्याची शक्ती आपल्या आत्म्यामध्ये असते आणि वर सांगितलेल्या क्रमाने ती आपल्या ज्ञानेंद्रियांपर्यंत येते. आपल्या आता हे लक्षात आले असेल की ज्याप्रमाणे पुस्तक दृश्य आहे त्याप्रमाणेच डोळे आणि मन हेदेखील दृश्यच आहेत. परंतु बुद्धीदेखील दृश्य आहे हे मात्र आपल्या लवकर लक्षात येत नाही. कारण बुद्धीमध्ये एक वृत्ती असते ती, म्हणजे अहंकार. अहंकार हा आत्म्यासारखाच आहे, असे भासते. दोन जुळ्या व्यक्ती जर तुमच्यासमोर आल्या तर त्यांच्यामध्ये फरक करणे तुम्हाला अवघड वाटेल. त्यांच्या अत्यंत निकट राहणारे त्यांचे आईवडीलच त्यांच्यामधला फरक जाणू शकतात. कधी कधी ते देखील गोंधळतात आणि मोठ्याला वेगळ्या रंगाचे कपडे, लहानाला वेगळ्या रंगाचे कपडे घालतात. त्यांच्यातले वेगळेपण ओळखण्यासाठी. अहंकार आणि आत्मा यांची देखील अशीच अवस्था आहे. बुद्धीमध्ये अहम् आहे आणि आत्म्यात देखील अहम् आहे. दोन्ही अहमरूप असल्यामुळे अहंकार आणि आत्मा यांत आपण चटकन भिन्नत्व पाहू शकत नाही.

परवा आम्ही सांगितले की बुद्धीमध्ये अहंकार आहे आणि आत्म्यामध्ये अहम् आहे. अहंकार आणि अहम् यांमध्ये खूप अंतर आहे. जो खरा अहम् आहे तो आत्मा आहे आणि अहम् नसून जो अहम्प्रमाणे व्यवहार करतो तो अहंकार होय. आत्मा दृक् (पाहणारा) असून त्याची दर्शनशक्ती घेऊन बुद्धी प्रत्येक व्यवहारात मी पाहते, मी ऐकते, मी हुंगते याप्रमाणे 'मी मी मी अहम् अहम्' असे करते. अशी जी भावना आपल्यामध्ये उत्पन्न होते तिलाच 'अस्मिता' असे म्हणतात. अस्मि, अस्मि, अहम् अस्मि. असा जो अहंकार तीच अस्मिता होय. अहंकारच अस्मिता होय. हा एक प्रकारचा क्लेश आहे. आपण समजतो की अहंकार सुखदायक आहे, परंतु वास्तविक तो दुःखदायक आहे. अहंकार हा परावलंबी असून त्याला इतरांकडून तृप्ती हवी असते. परंतु ती नेहमीच मिळते असे नाही. जेव्हा ती मिळत नाही तेव्हा अहंकार दुखावतो. स्तुती हा त्याचा आहार होय. जेव्हा दुसरा कोणी समोर असतो तेव्हा अहंकार जागा होतो. स्तुतीमुळे अहंकार सुखावतो तर निंदेमुळे तो दुखावतो. स्तुति-निंदा अशा दोन्ही प्रसंगी अहंकार जागाच असतो. अहंकार दुखावला की मनुष्य भांडण करतो. असा अहंकार हा दुःखदायक आहे. स्तुती ऐकल्यावर अहंकार फुगतो, त्यामुळे मनुष्याची हानी होते आणि निंदा ऐकल्यावर अहंकार दुखावतो, निंदा करणाऱ्यावर आक्रमण करून त्याची हानी करतो. म्हणून अस्मिता म्हणजे अहंकार हा दुःख देणारा क्लेश आहे.

संसारविषवृक्षाचे तिसरे पान म्हणजे 'राग' हा क्लेश होय. 'सुखानुशयी रागः।' असे योगशास्त्रात त्याचे लक्षण सांगितले आहे. येथे राग म्हणजे क्रोध नव्हे तर अनुराग, प्रेम. मनुष्याने सुखांचा उपभोग घेतल्यावर त्याचा संस्कार मनावर होतो. मन मोठे विलक्षण आहे. एखाद्या कॅमेऱ्यातील फिल्मसारखे कॅमेऱ्याने एकदा फिल्मवर फोटो घेतला की तो कायमचा झाला. मग त्याच्या कितीही प्रती काढता येतात. मन म्हणजे कॅमेऱ्यातील

फिल्मच होय. त्याच्यासमोर जे जे घडते ज्याची जणू एक फिल्मच मनात छायांकित केली जाते. पंचज्ञानेंद्रियांच्या द्वारा शब्दस्पर्शादी विषयांचे ग्रहण मन करते आणि संस्काररूपाने ते सुरक्षित ठेवते. असे संस्कार सुरक्षित ठेवण्यात हानी कसली? तर मनाने एखादा सुखसंस्कार जपून ठेवला तर त्या संस्कारामुळे त्याला तसा अनुभव पुन्हा घेण्याची अभिलाषा होते. एकदा घेतलेला सुखानुभव त्याला पुनःपुन्हा घ्यावासा वाटतो. सुखाचे साधन असलेल्या विषयांचे आणि सुखाचे सतत स्मरण होण्याचे एकमात्र कारण 'राग' होय. तो सुखाच्या मागे मागे धावतो. तुम्हाला एकदा सुखाचा अनुभव आला, तर समजा की तुमच्या मनात 'राग' उत्पन्न झाला. म्हणून शास्त्रकारांनी रागाला 'संसारचे बीज' मानले आहे. निजगुणशिवयोगी म्हणतात, 'रागदिंबेरिन्नु भवबीज मुंटे।'

संसारत येण्यासाठी तुम्हाला अधिक काही लागत नाही. एक 'राग' असला म्हणजे पुरे. मग वारंवार संसारत येणे घडते. एखाद्या व्यक्तीकडे वारंवार जाऊन जेव्हा तुम्ही गप्पा मारीत बसता तेव्हा त्या व्यक्तीविषयी तुमच्या मनात 'राग' आहे हे सहज समजून येते. जर 'राग' नसेल तर पुनः पुन्हा आपण त्या व्यक्तीकडे जाणार नाही. परमेश्वराने कुणाला पन्नास वर्षे, साठ वर्षे, ऐंशी वर्षे, शंभर वर्षे इतके आयुष्य दिलेले असते. एवढ्या कालावधीत रागाचे स्वरूप समजून त्यापासून आपली सुटका करून घेता येते. परंतु मृत्यूपर्यंत माणसाला हे साधत नाही. तो आयुष्यभर 'राग' वाढवीत जातो, मग मृत्युसमय जवळ आल्यावर ही सारी बंधने तोडून जाण्याचे साहस त्याच्याजवळ उरत नाही. आपले संबंध येथे ठेवूनच तो जातो. वसतिगृहातले विद्यार्थी किंवा आपल्या या मठातले विद्यार्थी परीक्षा संपून गावी जातात तेव्हा सगळेच सामान सोबत नेत नाहीत. आपली पेटी, बिस्तरा असे काहीतरी खोलीतच ठेवून जातात. कारण पुन्हा परत यायचे असते. परत येण्याचे हे लक्षणच होय. जेव्हा मनुष्य हे जग सोडून जातो तेव्हा जाताना आपला बाडबिस्तरा येथेच सोडून जातो. याच कारणांसाठी त्याला पुनःपुन्हा जन्म घ्यावा लागतो. म्हणून 'राग' हे जन्माचे मूळबीज आहे. 'राग' दुःखदायक का आहे?

जन्म दुःखं जरा दुःखं जाया दुःखं पुनःपुनः।

संसारसागरं दुःखं तस्माज्जाग्रत् जाग्रत्॥

ठीक आहे. आमचा 'राग' संसारत असू दे. आम्ही पुनःपुन्हा येऊ, त्यामुळे आमचे काय बिघडते? असा विचार जरी तुम्ही कराल तरी वारंवार येणे याचा कोणता अर्थ होतो? पुनःपुन्हा जन्म घेणे आणि पुनःपुन्हा मरणे हा त्याचा अर्थ होतो. जन्म आणि मृत्यू हे सुखदायक आहेत का? याविषयी वरील श्लोकात सांगितले आहे. जन्म हेच पहिले दुःख आहे. म्हातारपण हे दुसरे दुःख, पत्नी आणि पत्नीशी संबंधित सारे काही ते सारे दुःखच होय. एवढेच नव्हे तर हा संसारच मुळात दुःखरूप आहे. त्यात सुखदायक असे काय आहे? 'राग' तुमच्या मनात दृढ आहे, म्हणून तुम्ही संसारसागरात परत येता. तो तुम्हाला दुःखसागरात पूर्ण बुडवतो. असा दुःख देणारा राग एक प्रकारचा क्लेशच होय.

तुम्ही पाहू शकता, ऐकू शकता, रससेवन करू शकता, स्पर्शसुख घेऊ शकता, गंध हुंगू शकता. त्याला प्रतिबंध नाही, परंतु त्याचा संस्कार मनावर उमटू न देण्याची कला जर तुमच्याजवळ असेल तर या संसारत राहून देखील तुम्ही त्यापासून अलिप्त राहू शकता, मुक्त होऊ शकता. साप आणि विंचू आपल्याला चावले तर त्यांचे चावणे हे दुःखदायक वाटत नाही, परंतु त्याने जे विष आपल्या रक्तात ओतलेले असते तेच त्रासदायक, प्राणघातक ठरते. विषयांशी इंद्रियांचा संबंध होणे वाईट नव्हे, परंतु त्या संबंधानंतर जी वासना मनात रुजते ती वाईट आहे. पुन्हा तो अनुभव घेण्याची लालसा म्हणजेच राग. विषयभोग घेऊन देखील जर त्याचा संस्कार

आपल्या मनावर होत नसेल तर तो विषयभोग दुःखदायक ठरत नाही. पण ते इतके सोपे नाही. अजाण मुलाला मोठी माणसे खेळवतात, त्याला जवळ घेतात. ज्या माणसाशी त्याचा हळूहळू दृढ परिचय होतो त्याच माणसाजवळ ते मूल जाते. एकदम परक्या माणसाजवळ जात नाही, कारण घरच्या माणसाला पुनःपुन्हा पाहून त्यांचा संस्कार त्याच्या मनावर दृढ झालेला असतो. त्याप्रमाणे एखादा सुखानुभव आपण घेतला की त्याचे स्मरण आपले मन पुनःपुन्हा करू लागते आणि तो सुखानुभव पुन्हा घेण्याची इच्छा बाळगतो. हाच 'राग' होय. ज्यामुळे आपल्याला सुख मिळते ती सुखसाधने वारंवार मिळवण्याचा मनुष्य प्रयत्न करतो. सुखाविषयी आणि सुखसाधनांविषयी असलेली तृष्णा म्हणजे 'राग.'

रागाचे दुसरे रूप म्हणजे द्वेष. राग आणि द्वेष या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू होत. जिथे राग असतो त्या ठिकाणी द्वेष अवश्य असतो. मनुष्य आणि त्याची सावली जसे निरंतर सोबत राहतात तसे राग-द्वेष एकमेकांच्या सोबत असतात. दोन माणसांत जेव्हा भांडण होते तेव्हा दोघांमध्ये आधी प्रेम अवश्य असते. मैत्री असल्याशिवाय शत्रुत्व संभवत नाही. राग नसेल तर द्वेष उत्पन्नच होणार नाही. आपल्या अनुकूल मार्गात जेव्हा व्यवधान येते त्यावेळी द्वेष उत्पन्न होतो. 'दुःखानुशायी द्वेषः।' असे त्याचे लक्षण योगसूत्रात सांगितले आहे. जो दुःखाच्या मागेमागे धावतो तो दुःखानुशायी होय. दुःखात आणि दुःखविषयक साधनांत जी क्रोधभावना असते त्यालाच द्वेष असे म्हणतात. मला दुःख नको आणि दुःख देणारी व्यक्तीदेखील नको. याप्रकारे दुःख आणि त्याचे साधन यांविषयीचा क्रोध म्हणजे द्वेष. जरी या ठिकाणी राग आणि द्वेष हे वेगवेगळे दाखविले आहेत तरी ते एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत. प्रथम जो राग असतो तोच हळूहळू द्वेषात परिवर्तित होत जातो. राग मग तो व्यक्तीविषयी असो अथवा वस्तूविषयी, फार काळ टिकत नाही. वैद्य औषधाची कॅप्सूल बनवतो. मनुष्य औषध सरळ पिऊ शकत नाही, म्हणून तो पातळ अशा आवरणात, कॅप्सूलमध्ये ते औषध टाकून आपल्याला गिळायला देतो. गिळताना काही त्रास होत नाही, परंतु पोटात गेल्यावर वरचे आवरण विरून जाते आणि आतले औषध बाहेर पडून त्याचे कार्य चालू होते. त्याप्रमाणे दोन व्यक्तींमधील राग आतून द्वेषाने भरलेला असतो. द्वेषावरचे आवरण अधिक मजबूत असेल तर तो लवकर प्रकट होत नाही, पण पातळ असेल तर तो लवकर प्रकट होतो. दोन मित्रांमधले मित्रत्व बराच काळपर्यंत टिकत असेल तर समजावे की आवरण घट्ट आहे.

अधिक निकट गेल्यामुळे प्रेम हळूहळू कमी होते आणि दूर गेल्यामुळे ते अधिक घट्ट होते. एखाद्या मित्राचे तुम्ही स्वागत करायला जाल आणि मोठ्या प्रेमभराने त्याला आलिंगन द्याल. येथपर्यंत ठीक आहे. परंतु त्याला बराच वेळ जर तसे घट्ट पकडून ठेवाल तर तो तुम्हाला मारायला उठेल. उत्तर भारतात अशी आलिंगन देण्याची प्रथा आहे. तशी दक्षिण भारतात नाही. त्यांना कदाचित् माहीत असावे की हे नाटक फार काळ टिकणारे नाही. रागाचे द्वेषात परिवर्तन व्हायला फारसा वेळ लागत नाही. हा द्वेषदेखील मनुष्याला कष्ट देणारा असतो. अविद्या, अस्मिता, राग आणि द्वेष हे क्लेश मनुष्याला केवळ क्लेशदायकच ठरतात, एवढे सांगून आजचे आशीर्वाचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

ज्ञानमंदिर, जंगमवाडी मठ, वाराणसी

१२ एप्रिल १९९२

आशीर्वचन दहावे

शिवयोगसमाधिस्थल-५

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,
शिवयोगसमाधीत येणारी विघ्ने म्हणजे पंचक्लेश होत. त्याविषयी आपण दोन दिवसांपासून चर्चा करीत आहोत.

संसारविषवृक्षस्य पंचक्लेशपलाशिनः।

छेदने कर्ममूलस्य परशुः शिवभावना॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १२.३०)

संसाररूपी विषवृक्षाची जी पाच पाने सांगितली आहेत त्यालाच येथे 'क्लेश' म्हटले आहे. पहिल्या चार क्लेशांविषयी आतापर्यंत आपण बरेच काही ऐकले आहे. त्यातील शेवटचा पाचवा क्लेश 'अभिनिवेश' त्याविषयी आज विवेचन करायचे आहे. अभिनिवेशाचे लक्षण योगसूत्रात सांगितले आहे. 'स्वरसवाही विदूषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः।' अनेक जन्मांत अनुभवलेल्या मरणदुःखाचा जो संस्कार मनावर उमटतो त्याला 'स्वरस' म्हणतात. या संस्कारामुळे मनुष्याला मरणाबद्दल जी भीती वाटते तोच 'अभिनिवेश' होय. सामान्य माणसांप्रमाणेच ज्ञानी माणसांच्याही मनात तो अवस्थित असतो. सारांश, मरणाबद्दल सर्वांच्याच मनात भय असते.

जातस्य ही ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्यच।

जन्तुर्मरणजन्माभ्यां परिभ्रमति चक्रवत्॥५.६३॥

जन्मानंतर मरण आणि मरणानंतर जन्म हे चक्र सारखे फिरत राहते. या चक्रात सारे जीवजंतू निरंतर भरडले जातात. अनेक जन्मांतरात मृत्यूचा अनुभव घेऊन त्याचा खोल संस्कार मनावर उमटलेला असल्यामुळे मृत्यूचे नाव घेताच लोक घाबरतात. मरणाचे दुःख कसे असते याचा या जीवनात तर आपल्याला अनुभव नाही. कारण अजून आपल्याला मरायचे आहे. तरीदेखील प्रत्येक मनुष्य मृत्यूचा उच्चार करताच भयभीत होतो. मागच्या अनेक जन्मांत जीवात्म्याने मरणदुःख अनुभवले आहे. कारण मृत्यूनंतरच पुन्हा जन्म होत असतो. एका संस्कृत कवीने हे मोठ्या सुंदर रीतीने व्यक्त केले आहे. ईश्वरासमोर जाऊन तो प्रार्थना करतो:-

वपुः प्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा

पुरारे न क्वापि क्वचिदपि भवन्तं प्रणतवान्।

नमन्मुक्तः सम्प्रत्यहमतनुऽग्रेऽप्यनतिमान्।

इतीशः क्षन्तव्यस्तदिदमपराधद्वयमपि॥

ईश्वराजवळ जाऊन तो क्षमा मागतो की, भगवन्, माझ्याकडून दोन अपराध घडले आहेत. त्याबद्दल मला क्षमा करा. आम्ही जन्म घेतल्यामुळे असे अनुमान करू शकतो की, गेल्या जन्मात आपल्यासमोर येऊन मी कधी शरणागत झालो नाही. ईश्वराला शरण न गेल्यामुळे आम्हाला वारंवार जन्म घ्यावा लागतो. हा एक अपराध झाला. या जन्मात मी आपल्याला शरण आल्यामुळे मला मुक्ती मिळणार आहे. त्यानंतर मला जन्म मिळणार नाही. म्हणून यापुढे शरीरच मिळणार नाही. हा दुसरा अपराध आहे. गेल्या जन्मात मी नमस्कार केला नाही आणि यानंतर जन्म नसल्यामुळे मी नमस्कार करू शकणार नाही. या दोन अपराधांसाठी भगवन्, मला क्षमा करा.

श्लोकाचे तात्पर्य असे की, गेल्या जन्मात आपल्याला मरण आले म्हणूनच आपल्याला नवा जन्म मिळाला आहे. आपला मृत्यू झालाच नसता तर आपला पुन्हा जन्मदेखील झाला नसता. अशी शेकडो हजारो मरणे अनुभवल्यामुळे जीवात्म्याच्या मनात मरणदुःख रूतून बसले आहे. त्यामुळे मनुष्याला मृत्यूबद्दल भय वाटते. म्हणून मनुष्याला मृत्यू नकोसा वाटतो. परंतु जन्म हा जसा शरीराचा धर्म आहे तसाच मृत्यूदेखील शरीराचा धर्म आहे. हे शरीर सोडू नये, शरीराशी संबंधित नातीगोती, घर-शेती इत्यादी सोडून जाऊ नये, असे प्रत्येकाला वाटते. परंतु मृत्यू अटळ असतो. युगायुगांपासून मनुष्याच्या मनात दडलेले मृत्युभय हाच 'अभिनिवेश' होय.

'मला मरण नको' असे म्हटल्याने मृत्यू यायचा राहत नाही. योग्य वेळ येता तो त्याच्या पावलांनी हळूच येतो आणि मानवी शरीरातील प्राण हरून नेतो. शास्त्रकारांनी म्हटले आहे की, मृत्यूसारखी शाश्वत गोष्ट या जगात दुसरी नाही. विद्या, ऐश्वर्य इ. गोष्टी माणसाला भाग्याने मिळतात, तर कुणाला मिळत नाहीत. परंतु मृत्यू मात्र प्रत्येकाला हमखास मिळतोच. इच्छा असो अथवा नसो, प्रत्येक जीवाला मृत्यूला सामारे जावेच लागते. मृत्यू कधी एखाद्याच्या घरापर्यंत जातो तर कधी मनुष्याला स्वतःकडे खेचून नेतो. काही लोक घरात बसल्या बसल्या मरण पावतात, तर काही लोक घराबाहेर पडून आपल्या पायाने मृत्यूच्या दाढेत शिरतात. आपण मात्र म्हणतो की, अरेरे, बिचारा घराबाहेर गेला नसता तर मेला नसता. मनुष्य वाचणार असेल तर तो कुठेही वाचतो आणि मरणार असेल तर कुठेही मरतो. मृत्यूच्या अटळपणाविषयी एक कथा सांगितली जाते.

बगदादच्या बादशहाचा एक विदूषक अत्यंत आवडता होता. एके दिवशी तो बादशहाकडे धावत धावत आला आणि घाबऱ्या घाबऱ्या म्हणाला, "महाराज, मला आपला अत्यंत वेगवान उत्तम घोडा द्या. मला हे शहर सोडून बसरा शहरात पळून जायचे आहे." बादशहाला मोठे आश्चर्य वाटले. त्याने विचारले, "इतक्या चटकन हे शहर सोडून जाण्यासारखे काय घडले?"

तेव्हा विदूषकाने सांगितले, "महाराज, इकडे येताना मी तुमच्या बागेतून येत होतो. तेव्हा बागेच्या कोपऱ्यात मला यमदूत दिसला. एखाद्या राक्षसासारखा काळाकभिन्न. मला बघून तो हसला आणि खूण करून त्याने मला जवळ बोलावले. ज्याअर्थी तो मला जवळ बोलावतो त्याअर्थी तो मला मारण्यासाठीच आला आहे. हे मी ओळखले आणि धावतच तुमच्याकडे आलो. तो या शहरात आहे. त्यामुळे मला मरणाचे भय आहे. महाराज दया करा आणि माझा जीव वाचवण्यासाठी मला आपला घोडा द्या. मी आता निघालो तर संध्याकाळपर्यंत बसरा शहरात पोहोचेल."

बादशहाला त्याची घाबरगुंडी पाहून दया आली. त्याने आपला उत्तम घोडा त्याला दिला आणि बिचारा विदूषक अत्यंत वेगाने दौडत बसरा शहराकडे निघून गेला. थोड्या वेळाने बादशहा आपल्या बागेत फिरायला गेला. तेव्हा त्याला कोपऱ्यात उभा असलेला यमदूत दिसला. बादशहाने यमदूताला विचारले, "का रे बाबा, माझ्या विदूषकाला का बरे घाबरून सोडलेस?"

"मी काही त्याला घाबरवले नाही. तो मला दिसल्यावर मला त्याला काही विचारायचे होते. पण मी बोलावताच तो घाबरला आणि पळून गेला." यमदूताने उत्तर दिले.

"तुला काय विचारायचे होते?" बादशहाने विचारले.

"मला त्याला हे विचारायचे होते," यमदूत म्हणाला, "की बाबा रे, तुझी माझी भेट आज संध्याकाळी बसरा शहरी ठरलेली असताना तू अजून बगदादमध्ये कसा काय आहेस?"

“तो तर आत्ताच बसरा शहराकडे निघून गेला.” बादशहा म्हणाला.

यमदूत समाधानाने हसला आणि म्हणाला, “मग त्याची माझी बसरा शहरी ठरलेली अपॉइन्टमेन्ट आहे. तिथे तो नक्की भेटेलच.”

मृत्यूपासून दूर पळालेल्या विदुषकाला शेवटी मृत्यूने गाठलेच. मृत्यू हा असा अटळ आहे. त्यापासून कोणीही दूर पळून जाऊ शकत नाही. पिकणे हा फळाचा धर्म आहे. फळ एकदा पिकले की ते हळूहळू खराब होत जाते. तुम्ही त्याला खराब होऊ नये म्हणून एखाद्या लोखंडी आवरणात झाकून ठेवले तरी ते खराब व्हायचे राहत नाही. त्याप्रमाणे शरीर हे विकारी आहे. अस्ति, जायते, विवर्धते, विपरिणमते, अपक्षीयते आणि विनश्यति हे शरीराचे सहा विकार मानले जातात. कितीही प्रयत्न केला तरी शरीर आहे तसे राहत नाही. ते सारखे बदलत असते. मी मरणारच नाही असा कितीही हट्ट केला तरी मृत्यू माणसाला सोडत नाही. वाचण्याचे हजार उपाय केले तरीदेखील मृत्यू येतोच. असे मरणासंबंधी भय निर्माण करून ‘अभिनिवेश’ माणसाला त्रास देत असतो. जर मरणाची भीती नको असेल तर आपल्या ठिकाणी न मरणारे जे तत्त्व आहे त्याचे ज्ञान करून घेतले पाहिजे.

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः॥ गीता, २.२३॥

जेव्हा युद्धभूमीवर अर्जुन मरणभयाने व्याकुळ झाला, मरण स्वतःचे असो की आपांचे, त्यावेळी भगवान श्रीकृष्णांनी त्याला उपदेश केला की, मी ज्या तत्त्वाविषयी तुला सांगतो आहे ते जर तू समजू शकलास तर तू शस्त्राने कापला जाणार नाहीस, अग्नी तुला जाळणार नाही. पाण्याने तू भिजणार नाहीस आणि वायू तुला शोषणार नाही. आत्मतत्त्वाच्या अमरत्वाबद्दल श्रीकृष्णाने असे सांगितले. गीतेमधील हा उपदेश आजदेखील आपल्या सैनिकांना केला जातो. त्याचे एकच कारण. ते असे की, त्यांना मृत्यूचे भय वाटू नये. गीतेत तर एवढे सांगितले आहे की, योगसाधना करून योग्याला जी स्थिती प्राप्त होते तीच एखाद्या योद्ध्याला आपले कर्तव्यपालन करित असताना युद्धभूमीवर मृत्यू आल्यानंतर प्राप्त होते. आपल्या शरीराबद्दलचे ममत्व सोडून मातृभूमीसाठी प्राणार्पण करायला जो सिद्ध असतो तोदेखील एक प्रकारचा योगीच होय.

द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमंडलभेदिनौ।

परिव्राढयोगयुक्तश्च रणेचाभिमुखेहत्वाः॥

सूर्यमंडल भेदून स्वर्गात जाणाऱ्या, मुक्ती मिळविणाऱ्या दोनच व्यक्ती या जगात आहेत. योगसाधना करणारा सर्वसंगपरित्यागी संन्यासी हा एक आणि युद्धभूमीवर शत्रूशी युद्ध करणारा, आपल्या शरीरावरील आणि प्राणावरील ममत्व सोडून देशासाठी प्राणार्पण करणारा योद्धा हा दुसरा. योगी आणि योद्धा यांच्यामध्ये कोणते साम्य आहे? तर योगी आपल्या योगबळाने शरीरावरील आणि प्राणावरील ममत्वाचा त्याग करतो. त्याप्रमाणे योद्धादेखील आपल्या देशप्रेमाने आपल्या शरीरावरील आणि प्राणावरील ममत्वाचा त्याग करतो. दोघांकडे त्यागबुद्धी समान असल्यामुळे दोघांचीही अंतिम गती एकसारखी असते.

अभिनिवेश माणसाच्या मनात मृत्यूबद्दल भीती निर्माण करतो. ही भीती समूळ नष्ट होण्यासाठी ज्याला मृत्यू नाही अशा अमर आत्मतत्त्वाला जाणण्याची आवश्यकता असते. पृथ्वीमंडल ही कर्मभूमी मानली जाते. येथे जो कुणी आला तो मरणापासून सुटला नाही. योगी असो की भोगी, दोघांचीही शरीरे मृत्यूने खाऊन टाकली आहेत.

काही योग्यांनी मेलेल्यांना जीवदान दिल्याच्या कथा आपण ऐकतो. ज्यांनी इतरांना जीवदान दिले ते तरी स्वतः आज जिवंत आहेत काय? मेलेल्यांना जीवदान देण्याचे सामर्थ्य ज्यांच्याजवळ होते त्यांना देखील मरावेच लागते. योगी चांगदेव चौदाशे वर्षे जगला असे म्हणतात. परंतु त्यानंतर काय? शेवटी मृत्यूने त्याच्या शरीराचा घास घेतलाच. म्हणून मृत्यू ही या जगातली शाश्वत गोष्ट आहे.

कन्नडमधील एका वचनाचा आशय असा आहे- एखादे हरीण आपला चारा शोधण्यासाठी जात आहे. त्याच्या पुढे पुढे सिंहदेखील चालला आहे. हरीण हे सिंहाचे भक्ष्य होय. सिंह चालत असताना एखाद्या गाढवाप्रमाणे चालत नाही. तर अधूनमधून तो मागे वळून पाहत असतो. या पाहण्यालाच 'सिंहावलोकन' असे म्हणतात. जो मागेमागे पाहत चाललेला असतो त्याच्यामागे जाऊन हरीण जर जीव वाचवून परत आले तर ते मोठे आश्चर्यच मानले पाहिजे. अर्थात् ते वाचणारच नाही. त्याप्रमाणे मृत्युभूमीत जन्म घेऊन कोणी जिवंत राहणेच शक्य नाही. भोगी माणसे आयुष्यभर जिवंत राहतात किंवा आयुष्य संपण्यापूर्वीही मरतात. योगी लोक आपले आयुष्य वाढवू शकतात. एखाद्याला एक लाख रुपये दिले आणि आयुष्यभर पुरव असे सांगितले तर तो काय करील? एखादा हुशार मनुष्य एखाद्या व्यापारात ते पैसे गुंतविण्याऐवजी किंवा जुगारात उधळण्याऐवजी सुरक्षित ठेव म्हणून बँकेत ठेवील आणि त्याच्या येणाऱ्या व्याजात आपला उदरनिर्वाह करील. तो मुद्दल कायम ठेवून त्याच्या व्याजावर जीवन जगतो. योगिपुरुष आपले आयुष्य याच प्रकारे वाढवत असतो.

तुम्हाला माहित असेल की संपूर्ण चोवीस तासांत एकवीस हजार सहाशे वेळा आपला श्वासोच्छ्वास होत असतो. एक श्वास हृदयात जातो आणि आघात करून परत येतो. असे चोवीस तासांत एकवीस हजार सहाशे वेळा घडते. हे आघात सहन करून आपले हृदय जास्तीत जास्त शंभर वर्षे टिकू शकते. योगी आणि सामान्य माणसात कोणता फरक आहे? योगिपुरुष सहाशे वर्षे, हजार वर्षे, चौदाशे वर्षे जगल्याची उदाहरणे आपल्याला माहित आहेत. आपल्या श्वासगतीवर नियंत्रण ठेवूनच योगी आपले आयुष्य वाढवीत असतो. दररोज २१,६०० वेळा आघात सहन करून आपले हृदय शंभर वर्षे जिवंत राहू शकते. ही श्वाससंख्या कमी केली तर ते त्यापेक्षाही अधिक काळ जिवंत राहू शकते. एकदा श्वास घेतला की योगी तो आतच पाच दहा मिनिटे अथवा अर्धाएक तास कोंडून ठेवू शकतो. ही 'प्राणायाम' साधना होय. या प्रकारे श्वासोच्छ्वासांची संख्या कमी करून आपले आयुष्य वाढविता येते, असे योगशास्त्रात सांगितले आहे. आपण जेवढे भरभर श्वासोच्छ्वास करू तेवढे आपले आयुष्य कमी होईल आणि दीर्घ श्वसन करून त्यांची संख्या जेवढी कमी करू तेवढे आपले आयुष्य वाढेल.

प्राणाचा स्वभावच आहे की तो आत खेचला की अधिक वाढतो. तो आतल्या आत वृद्धिंगत होतो. तो आतल्या आत इतका वाढतो की तुम्ही त्याला रोखू शकत नाही. एकदा श्वास आत घेऊन तो आत रोखून पाहा. तुमच्या लक्षात येईल की, तो आत इतका वाढतो की तुम्हाला तो बाहेर सोडायची घाई होते. आत वाढणाऱ्या प्राणाचा उपयोग करून घेण्याची कला आपल्याला अवगत नसते, म्हणून आपण अधिक काळ तो आत रोधून ठेवू शकत नाही. योगिपुरुष एकदा श्वास आणि आत वाढलेल्या प्राणवायूचा योग्य तो उपयोग करून घेतो. एका दिवसात त्याने फक्त एक हजार श्वास घेतले तरी त्याचे वीस हजार श्वास वाचतात. हृदयावर श्वासाचे होणारे तेवढेच आघात कमी होतात आणि त्याचे आयुष्य वाढत जाते. असे करून त्याचे आयुष्य शेकडो वर्षे वाढू शकते. असे असले तरीही त्याचे मरण मात्र टळत नाही. त्याला केव्हा ना केव्हा तरी मरावेच

लागते. हृदयाची आघात सहन करण्याची शक्ती सरली की त्याचे हृदय निकामी होऊन तो मरतो.

योगबळाने एखादी व्यक्ती दीर्घायुषी होऊ शकते. प्राचीन ग्रंथांत हनुमान, बिभीषण, अश्वत्थामा इत्यादी सात चिरंजीव मानले आहेत. चिरंजीव याचा अर्थ अमर असा नव्हे. त्या काळापासून ते आजपर्यंत शरीराने जिवंत आहेत असे नाही. शंभर वर्षे जगणारा हजार वर्षे जगेल, परंतु केव्हातरी त्याला मृत्यू येईलच. मृत्यू असे विदारक सत्य आहे. मी मरतो, मी मरतो अशी चिंता करित काही लोक आयुष्य संपण्याआधी चिंतेनेच मरतात. एकदा एका गावात मृत्यू शिरला. जेव्हा सर्व लोकांना हे समजले तेव्हा ते चिंतातुर झाले. मृत्यू आला आणि त्याने चार-दोन लोकांचे प्राण घेतले. परंतु मृत्यू आला या भीतीने शंभरापेक्षा अधिक लोक मेले. मृत्यूची भीतीदेखील अशी जीवघेणी असते. एखादा मनुष्य कड्यावरून खाली कोसळतो आणि खाली पडल्यानंतर हातपाय मोडून, कपाळमोक्ष होऊन मरतो. तर एखादा मनुष्य खाली पडता पडता आपण मरणार या भीतीने खाली पडण्याआधीच मरतो. एखादा कितीही उंचावरून खाली पडून जबर दुखापत होऊन देखील मरत नाही. सांगण्याचे तात्पर्य असे की, मृत्यूपेक्षा मृत्यूच्या भीतीनेच माणसे लवकर मरतात. म्हणून मृत्यूची चिंता करू नये. तो केव्हातरी येणारच आहे. वेळ येताच तो येईलच. कितीही प्रयत्न केला तरीही त्याच्यापासून आपली सुटका नाही, अशीच दृढभावना बाळगावी. म्हणून मृत्यूचे भय हाच 'अभिनिवेश' आहे.

हा 'अभिनिवेश' कोणाजवळ असतो? तर तो ज्ञानी माणसाजवळही असतो आणि अज्ञानी माणसाजवळही असतो. जर दोघांजवळही अभिनिवेश असेल तर ज्ञानी आणि अज्ञानी असा फरक कसा करावा? शास्त्रात सांगितले आहे की, जो आत्मज्ञानी असतो त्याच्या ठिकाणी अभिनिवेश नसतो, परंतु जो केवळ शास्त्रज्ञानी असतो त्याच्याजवळ मात्र तो असतो. आत्मज्ञानी मात्र मरणभयापासून अलिप्त असतो. मरण आले की त्याला वाटते बरे झाले. किती दिवस हे शरीर सांभाळायचे? वाढवायचे? खाऊपिऊ घालायचे? या विचाराने तो संतुष्ट होतो. शरणांनी मरणाला महानवमी (नवरात्र-महोत्सव) म्हटले आहे. शरणांना मरण सणाप्रमाणे वाटते तर इतर सामान्य माणसांना ते शिमग्यासारखे वाटते.

अशाप्रकारे हे पाच प्रकारचे क्लेश जीवात्म्याला कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे त्रास देतात, म्हणूनच त्यांना क्लेश मानले आहे. त्यांचे छेदन कसे करावे? तर- 'छेदने कर्ममूलस्य परशुः शिवभावना। (१२.३०)' क्लेशरूपी पानांचे छेदन करण्यासाठी शिवभावनारूप म्हणजे शिवोऽहम्भावनारूप कुन्हाडीची आवश्यकता असते. मी शिवस्वरूप आहे या भावनेचे चिंतन जेव्हा तुमच्या मनात निरंतर होऊ लागेल, जेव्हा तुम्ही शरीर, इंद्रिये, मन आणि बुद्धी यांच्यापेक्षा विलक्षण असलेल्या आत्मरूपाचे ज्ञान प्राप्त करून घ्याल, तेव्हा हे पंचक्लेश तुम्हाला त्रास देणार नाहीत. अशाप्रकारे संसारविषवृक्षाच्या क्लेशरूपी पानांचे छेदन केले जाते.

एक इरसाल व्यापारी होता. तो आपल्या दुकानावर कामासाठी एखादा नोकर ठेवून घेत असे आणि त्याला आधीच त्याच्या आईवडिलांचे नाव, त्याची जात विचारून घेत असते. जोपर्यंत महिना पूर्ण होत नाही तोपर्यंत पगार मिळणार नाही, जर मध्ये सोडून गेलास तर एक पैसा देखील मिळणार नाही, असे तो नोकराला सांगत असे. नोकर कामावर आला की दुसऱ्या दिवसापासून तो त्याला शिव्या द्यायला सुरुवात करायचा. त्याच्या आईवर, त्याच्या बापावर, त्याच्या जातीवर. शिव्या ऐकून नोकराला केव्हातरी उबग येत असे आणि कामही नको आणि शिव्याही नको, असा विचार करून नोकर काम सोडून जात असे. कोणी आठ दिवस, कोणी दहा दिवस त्याच्या शिव्या ऐकायचा आणि नोकरी सोडून निघून जायचा.

शिवयोगसमाधिस्थल-६

जिज्ञासू सदभक्तांनो,

योग म्हणजे संबंध जोडणे. शिवयोग म्हणजे शिवाशी संबंध जोडणे. ज्याच्याशी आपला संबंध जुळत असतो त्याच्या स्वभावाचा प्रभाव आपल्यावर पडतो. संगती फार महत्त्वाची असते. दुर्जनाशी संगती केली तर मनुष्याला दुःख भोगावे लागते आणि सज्जनांशी संगती केली तर मनुष्याला सुखाचा अनुभव येतो. ज्याच्याजवळ जे भलेबुरे असते तेच तो आपल्याला देत असतो. त्याच्याजवळ जे नाही ते आपल्याला देऊ शकत नाही. सांसारिक सुखात सुख थोडे असते आणि दुःख अधिक असते. थोड्या सुखासाठी आपल्याला बरेच दुःख भोगावे लागते. संसार हा दुःखसागर आहे. सागरात बुडाल्यावर त्यातील क्षारयुक्त पाणीच मनुष्याला प्यावे लागते. इच्छा असून देखील त्याला गोडे पाणी प्यायला मिळत नाही. जीवाचा संसाराशी असलेला संबंध तोडून त्याचा शिवाशी संबंध जोडणे हीच शिवयोगसाधना आहे.

शिवाशी आपला संबंध नाही काय? असा प्रश्न येथे उपस्थित होईल. आपल्याला जाणीव असो अथवा नसो, शिव हा सर्वव्यापक आहे. जसे आकाश. आकाश म्हणजे पोकळी. आकाशाशी संबंध ठेवू नये असे तुम्हाला वाटले तरी तुम्ही त्यापासून मुक्त होऊ शकता? आकाशातच आपण राहतो, वावरतो, उठतो, बसतो, सर्व क्रिया करतो. असे असताना आकाशाशी आपला संबंध नको असे म्हणून काय उपयोग? जी वस्तू व्यापक असते तिचा सगळ्यांशी संबंध असतो. विभू म्हणजे व्यापक. पृथ्वी, जल, अग्नी हे वेगवेगळे पदार्थ असून पंचमहाभूतांपासून निर्माण झालेले असंख्य पदार्थ वेगवेगळे आहेत. हे पदार्थ परस्परांशी संबंध आल्याविना राहू शकतात. परंतु या सर्व पदार्थांचा आकाशाशी संबंध असल्यामुळे ते आकाशाशिवाय राहू शकत नाहीत. पंचमहाभूतांत सर्वांत व्यापक भूत आकाश हेच होय. शिवापासून प्रथम आकाशच उत्पन्न झाले. उपनिषदांत म्हटले आहे- 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः।'

ईश्वरापासून आकाश हे पहिले भूत उत्पन्न झाले. म्हणून हे भूत बरेचसे ईश्वरासारखे आहे. ईश्वराच्या ठिकाणी असलेले बरेचसे गुण त्याच्या ठिकाणी विद्यमान आहेत. अस्तित्व आहे, पण दिसत नाही. आपण आकाशातच राहतो, परंतु त्याचा स्पर्श आपल्याला होत नाही. त्याचा कुणाला धक्का लागत नाही. झाडावर अथवा इमारतीवर गाडी आदळून अपघात झाल्याच्या बातम्या तुम्ही ऐकता, वाचता. परंतु आकाशावर आदळून कुठे एखादा अपघात झाल्याची बातमी तुम्ही ऐकली आहे का? आकाशाच्या स्पर्शाची जाणीवच माणसाला कधी होत नाही. आकाश हे अत्यंत सूक्ष्मतत्त्व आहे. शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध हे पाच विषय पंचमहाभूतांचे गुण मानले जातात. आकाशाचा गुण शब्द आहे. त्यांच्या ठिकाणी इतर चार गुण नाहीत. परमात्मा हा त्याही पलीकडला आहे. त्याच्या ठिकाणी शब्द हा गुणदेखील नाही. 'अशब्दम्- अस्पर्शम्- अरूपम्- अव्ययम्' असे त्याचे वर्णन केले जाते. तो शब्दातीत आहे. आकाशात शब्द हा गुण आहे. परंतु परमात्म्यात तो गुणदेखील नाही.

शब्दामुळे आकाश ओळखता येते. प्रतिध्वनी हा आकाशात होतो. वस्तूवर आघात झाल्यानंतर जो ध्वनी होतो त्या ध्वनीचा प्रतिध्वनी याला आकाशाचा शब्दगुण म्हटले जाते. विजापूरच्या गोलघुमटात तुम्ही एकवेळ

कुणाचे नाव घेतले तर त्या घुमटात सातवेळा प्रतिध्वनी होतात. प्रतिध्वनी हा आकाशाचा गुण होय. आकाशात स्पर्शगुण नसल्यामुळे त्याचा स्पर्श आपल्याला होत नाही.

आकाशानंतर वायू उत्पन्न होतो. वायूत दोन गुण आहेत. शब्द आणि स्पर्श. त्याच्यात स्वतःचा एक गुण आहे आणि त्याने आकाशाचा एक गुण घेतला आहे. वायू वाहतो तेव्हा त्याचा आवाज ऐकायला येतो आणि त्याचा स्पर्शदेखील आपल्याला होतो. वायूनंतर अग्नी उत्पन्न होतो, त्यामध्ये शब्द आणि स्पर्श या गुणाबरोबर रूप हादेखील गुण आहे. वायू दिसत नाही, परंतु अग्नी दिसतो. म्हणजे त्यात रूप हा गुण आला. जे सूक्ष्म आहे ते अधिकाधिक स्थूल होत चालले आहे. अग्नीनंतर जलाची उत्पत्ती होते. जलात शब्द, स्पर्श, रूप या गुणांबरोबरच रस हादेखील गुण आहे. अग्नीत रस नाही, जलात मात्र तो आहे. जेव्हा पृथ्वीची उत्पत्ती होते तेव्हा तिच्यात शब्द, स्पर्श आणि रूप आणि रस या गुणांबरोबरच गंध हादेखील गुण असतो.

जेव्हा मनुष्य आपल्या इंद्रियांच्या द्वारे या प्रपंचाचा अनुभव घेतो त्यावेळी ज्या भूतात अधिकाधिक गुण असतात त्यांचा त्याला चटकन साक्षात्कार होतो. कारण त्यांचा त्याच्या पाचही ज्ञानेंद्रियांशी साक्षात् संबंध येतो आणि त्याच्या अस्तिबद्दल त्याच्या मनात कोणताही संदेह राहत नाही. उदा.- पृथ्वी. पृथ्वीत पाचही गुण असल्यामुळे मनुष्याची पाचही ज्ञानेंद्रिये तिचे अस्तित्व मान्य करतात. कारण पाचही इंद्रियांचे विषय पृथ्वीमध्ये विद्यमान आहेत. या पुढेपुढे जेव्हा आपण जाऊ तेव्हा एकेका इंद्रियाचा विषय कमीकमी होत जातो. पृथ्वी सोडून जेव्हा तुम्ही जलतत्त्व पाहाल तेव्हा तेथे गंध नसल्यामुळे घ्राणेंद्रियाला काम राहणार नाही. येथे एक इंद्रिय कुचकामी ठरते. जेव्हा अग्नीकडे पाहाल तेव्हा रसगुण नसल्यामुळे तुमचे रसनेंद्रिय कुचकामी ठरते. त्यानंतर वायूकडे जाल तेव्हा तेथे रूप नसल्यामुळे तुमचे नेत्रेंद्रिय कुचकामी ठरते. त्यामुळे जेव्हा आकाशापर्यंत पोहोचाल तर तेथे स्पर्शगुण नसल्यामुळे तुमचे त्वर्गेंद्रिय कुचकामी ठरते.

आकाशाचा अनुभव घेण्यासाठी आपले त्वर्गेंद्रिय, आपले नेत्रेंद्रिय, आपले रसनेंद्रिय आणि आपले घ्राणेंद्रिय यांचा काहीही उपयोग होत नाही. फक्त श्रवणेंद्रियानेच आकाशाचे अस्तित्व जाणता येते. आकाशाचेही आकाश असलेला जो परमात्मा, त्याच्याकडे जर आपण गेलो तर तेथे श्रवणेंद्रियाचाही काही उपयोग होत नाही. तुमच्याजवळ ज्ञान घेण्यासाठी पंचज्ञानेंद्रिये आहेत हे खरे आहे. परंतु जी वस्तू पंचविषयांच्याही पलीकडची आहे तिचे ज्ञान तुमच्या ज्ञानेंद्रियांना कसे होणार? अर्थात् होणारच नाही. तेथे तुमची सारी ज्ञानेंद्रिये कुचकामी ठरतात. 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह।' त्याला जाणण्यासाठी ती (ज्ञानेंद्रिये) गेलीत परंतु हाती काही न आल्यामुळे परत आली. मनुष्याचा ज्याच्याशी सहजपणे साक्षात् संबंध येतो त्याच्याशीच तो जोडलेला असतो. शब्दाशी, स्पर्शाशी, रूपाशी, रसाशी, गंधाशी. कारण ते सहज प्रतीत होतात. त्यांच्याशी संबंध जोडायला काही कष्ट पडत नाहीत. म्हणून आपले मन त्याच विषयांत निरंतर रममाण होत असते. परंतु मनाला त्यात रमू देणे हानिकारकच होय.

एखाद्या वृक्षाला अनेक फांद्या असतात. त्यावर असंख्य फळे लागलेली असतात. एक माकड ती फळे खाते. ते एक फळ पूर्ण खात नाही, अर्धवट खाते. एक फळ खाता खाता त्याला दुसरे दिसते. पहिले टाकून ते दुसरे खायला लागते. दुसरे सोडून तिसरे खाऊ लागते. माणसाप्रमाणे एका जागी निवांत बसून शिस्तीत ते आपली भूक भागवून घेत नाही. मनुष्याचे मनदेखील तसेच आहे. मन प्रवचन ऐकत असते आणि अचानक जर कोठून खमंग वास आला तर ऐकणे सोडून ते तिकडे पळते. याप्रमाणे शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध यांचा

थोडा थोडा अनुभव घेत ते सारखे फिरत असते. माकडासारखे त्याला तसेच भ्रमू दिले तर संसारातून कधीही सुटका व्हायची नाही. ते 'भवा'कडे धावत सुटते, भगवंताकडे जात नाही. ज्या सुखाच्या अपेक्षेने ते विषयांकडे धावत सुटते ते विषय मिळून देखील त्याची तृप्ती केव्हाच होत नाही, होणे शक्य नाही. असे जन्मजन्मांतरांतून ते कितीही भटकत राहिले तरी त्याला पूर्ण तृप्ती कधीच लाभत नाही. मनाची ही अशी धाव रोखण्यासाठी शिवचिंतनाची आवश्यकता असते. त्याने संसाराचे चिंतन सोडून देऊन जर भगवान शिवाचे चिंतन करायला आरंभ केला तर तोच शिवयोग होय. त्याचा संबंध शिवाशी जुळणे हाच शिवयोग होय.

शिवयोगात तुम्ही तुमच्या शरीराच्या द्वारा, मनाच्या द्वारा शिवाशी संबंध साधता यावा, यासाठीच आपल्या आचार्यांनी आपल्या हाती इष्टलिंग दिले आहे. केवळ पूजेच्या वेळीच नव्हे, तर निरंतर शरीराचा शिवाशी संबंध असावा यासाठीच कंठात इष्टलिंग धारण केले जाते. मंत्रजप आणि शिवस्तुती करताना वाणीचा शिवाशी संबंध जुळतो आणि शिवध्यान, शिवचिंतन करीत असताना मनाचा शिवाशी संबंध साधला जातो. याप्रकारे शरीर, वाणी आणि मन या त्रिकरणांनी शिवाशी संबंध ठेवणे याचेच नाव शिवयोग आहे. शिवयोगसमाधीत जो साधक राहतो त्याला पंचक्लेश दुःखदायक ठरत नाहीत. सदैव शिवचिंतन करणाऱ्या मनुष्याला सांसारिक कष्ट झाले तरीही त्याचे मन शिवाशी संलग्न झाल्यामुळे त्याला दुःखानुभव येत नाही. संसारात राहून देखील दुःखापासून मुक्त राहण्याची कला म्हणजेच शिवयोग.

जाणीव असो अथवा नसो, आपला ईश्वराशी संबंध आहेच. मग तो नव्या रीतीने प्रस्थापित करावा लागतो की काय, याविषयी आपण विचार करीत होतो. शिवाचा आपल्याशी निरंतर संबंध आहेच. ज्याप्रमाणे आकाशाशी आपला सदोदित संबंध आहे त्याप्रमाणे. आपल्याला त्याचे ज्ञान नसते इतकेच. हा संबंध अजाणतेपणी आहे. त्याचे ज्ञान करून घेणे हा शिवयोग होय. आपला आकाशाशी निरंतर संबंध आहे याचे ज्ञानदेखील आपल्याला नसते. परंतु जेव्हा घराच्या चार भिंतीमधील पोकळी म्हणजे आकाश होय, असे ज्ञान तुम्हाला होते तेव्हा आपण आकाशातच राहतो, उठतो, बसतो, खातो, पितो, सारे व्यवहार करतो असे ज्ञान होऊन आकाशाच्या आणि आपल्या नित्य संबंधाची तुम्हाला जाणीव होते. त्याचप्रमाणे आकाशालाही अवकाश देणारे परमात्मतत्त्व त्यापेक्षाही सूक्ष्म आहे. त्याचा आणि आपला नित्य संबंध आहेच. फक्त त्याचे ज्ञान आपल्याला नाही एवढेच.

जेव्हा शिवाच्या आणि आपल्या संबंधाचे ज्ञान होते तेव्हाच जीवात्म्यात सुधारणा होते. प्राथमिक शाळेतील मुले वर्गात शिक्षक नसताना कधीही गप्प बसत नाहीत. कुणी कुणाचे केस ओढतो, तर कुणी कुणाचा सदरा ओढतो. कुणी कोणाला चापट मारतो. असा सगळा गोंधळ वर्गात चालू असतो, परंतु जेव्हा शिक्षक वर्गात येतो तेव्हा सारी मुले चिडीचूप होऊन गप्प बसतात. देवासारखी. जणू या आधी काही घडलेच नाही. कुणी काही गोंधळ घातलाच नाही. समजा, शिक्षक वर्गात येऊन लपून बसला. तो वर्गात आहे हे मुलांना माहित नाही अशावेळी मुले काय करतात? गोंधळच घालतात. शिक्षक वर्गात आहे तरीही गोंधळ चालूच आहे, तो कशामुळे? शिक्षकाच्या केवळ अस्तित्वामुळे मुलांचा गोंधळ थांबत नाही. तर त्याच्या अस्तित्वाचे ज्ञान जेव्हा मुलांना होते तेव्हाच ती शांत होतात. मुलांचा गोंधळ चालू असताना शिक्षक जर लपलेल्या जागेतून बाहेर येऊन त्यांच्यासमोर आला तर मुले लगेच गप्प बसतात. देवासारखी. जणू काही घडलेच नाही अशा चेहऱ्यांनी. त्याप्रमाणे प्रत्येक मनुष्याच्या मनात ईश्वराचे वास्तव्य असते.

बीजे यथाऽकुरः सिद्धस्तथात्मनि शिवः स्थितः॥५.३६॥

बीजात जसा अंकुर असतो त्याप्रमाणे प्रत्येक जीवात्म्याच्या हृदयात भगवान शिवाचा निवास असतो, असे जगद्गुरू रेणुकाचार्यांनी पिंडज्ञानस्थलात स्पष्टपणे सांगितले आहे. तुम्हाला ज्ञान असो अथवा नसो, तुमच्या हृदयात ईश्वर आहेच. परंतु काही माणसांचे आयुष्य सुधारले आणि काहींचे नाही, याचे कारण कोणते? शिवाच्या अस्तित्वाचा बोध नाही हेच ते कारण होय. त्याचा बोध व्हावा यासाठी ज्यावेळी इष्टलिंग धारण केले जाते त्यावेळी 'धारयेदवधानेन शरीरे सर्वदा बुधः।' (६.५१) अशी श्रीगुरू आज्ञा करतात. हे इष्टलिंग अवधानपूर्वक धारण कर. इष्टलिंगधारी बरेच आहेत. कोट्यवधी आहेत. सगळ्यांच्याच शरीरावर इष्टलिंगे आहेत. परंतु आपल्या शरीरावर इष्टलिंग आहे याचे भान किती लोकांना असते? ते नसतेच मुळी. फार कमी लोकांना असते. लोकांजवळ एवढा जागृतपणा नसतो. हातात किल्ली असून तिचा घरभर शोध घेणारे अनेक महाभाग असतात. ती त्याच्या हातामध्येच असते, पण तो घरभर धुंडाळत असतो. का? तर ती आपल्या हातामध्ये आहे याचे भानच त्याला नसते. त्याचप्रमाणे प्रत्येक मनुष्य ईश्वराचा शोध घेतो. कोठे? काशीमध्ये, केदारेश्वरला, बद्रीनाथला, रामेश्वरमध्ये. आम्ही तीर्थयात्रा कशासाठी करतो? तर ईश्वराला शोधण्यासाठी. काशीमध्ये तो नाही असे नाही. तो आहेच. तुम्ही जेथे जेथे जाल तेथे तेथे तो आहेच. तुम्ही जेथून आलात त्या ठिकाणीही तो आहे. जो मनुष्य शोध घ्यायला निघाला त्याच्या आतदेखील तो आहेच.

मंदिरात ईश्वराला आरती ओवाळतात. त्यानंतर ती जमलेल्या भक्तांसमोर आणतात. तुम्हाला वाटते की पुजाच्याला पैसे हवे आहेत, म्हणून तुम्ही पाच दहा पैसे त्या थाळीत टाकता. ईश्वरावर ओवाळलेली आरती भक्तांसमोर आणण्याची परंपरा का निर्माण झाली? तर ज्या ईश्वराच्या दर्शनासाठी तुम्ही या मंदिरात आलात तो ईश्वर तुमच्या हृदयात देखील आहे, म्हणून त्यावर ओवाळलेली आरती तुमच्या हृदयात विराजमान असलेल्या ईश्वराला ओवाळण्यासाठी आणली जाते.

याप्रकारे प्रत्येक मनुष्याच्या अंतःकरणात ईश्वराचे वास्तव्य असते. त्याच्याशी नव्याने संबंध जुळवण्याची गरज नाही. जोपर्यंत तुम्हाला हृदयस्थ परमात्म्याचे ज्ञान होणार नाही तोपर्यंत तुमचे जीवन सुधारणार नाही. आपल्या सिद्धान्तात 'अष्ट आवरणे' मानली आहेत. 'आवरण' म्हणजे रक्षाकवच. 'आत्रियते देहादिकं येन तद् आवरणम्।' ज्याने आवृत केले जाते म्हणजे झाकले जाते त्याला आवरण म्हणतात. आवरणाचे दोन उद्देश असतात. वस्तूचे स्वरूप लपवणे किंवा तिचे रक्षण करणे. वेदान्तशास्त्रात मायेला आवरण असे म्हटले आहे. ती आत्म्याचे मूळ स्वरूप झाकून टाकते आणि प्रपंचाला दाखवते. परंतु आपल्या सिद्धान्तात 'आवरण' या शब्दाचा अर्थ रक्षा करणारे कवच असा होतो. आपल्या आचार्यांनी एक नव्हे, तर आठ प्रकारची आवरणे सांगितली आहेत. साधक सुरक्षित राहावा हा त्या पाठीमागचा उद्देश आहे. साधक जर सुरक्षित असेल तरच तो आपल्या लक्ष्यापर्यंत पोहोचू शकेल. जर तो असुरक्षित असेल तर आपल्या लक्ष्यापर्यंत पोहोचू शकणार नाही.

गुरू हे रक्षाकवच आहे. आपल्याला दीक्षा देऊन ज्ञानमार्गाचा उपदेश करून तो दुर्गमार्गापासून वाचवतो. म्हणून गुरू हे रक्षाकवच म्हणजे आवरण होय. इष्टलिंग हेदेखील एक आवरण होय. गळ्यात इष्टलिंग धारण करणारा मनुष्य जर दुष्प्रवृत्त झाला की लगेच त्याला भान येते की आपल्या गळ्यात भगवान शिव विराजमान आहेत आणि आपण दुष्कर्म कसे करू शकतो? आपल्याला धर्मानेच वागले पाहिजे. अधर्माने वागून चालणार नाही. या बोधामुळे तुम्ही जागृत होऊन दुर्गमार्गापासून दूर राहता, म्हणून इष्टलिंग हे एक आवरण होय. याचप्रमाणे

जंगम म्हणजे शिवयोगी. ज्ञानोपदेश करून तो आपल्याला संसारप्रवृत्तीपासून वाचवतो. म्हणून तेदेखील एक आवरण आहे. भस्म आणि रुद्राक्ष हीदेखील आवरणे आहेत. कपाळावर भस्म लावून, गळ्यात रुद्राक्षमाळा घालून जर कुणी मद्यालयात गेला तर तो दुकानदारच त्याला विचारू लागेल, 'तुम्ही इकडे कसे काय आलात?' भस्म-रुद्राक्ष धारण करणारा मनुष्यदेखील अशा ठिकाणी जायला घाबरतो. ईश्वराची भीती वाटली नाही तरी त्यांना लोकापवादाची भीती वाटते. म्हणून भस्म आणि रुद्राक्ष ही आवरणे होत. पादोदक, प्रसाद आणि मंत्र यांमुळे आपले अंतःकरण अत्यंत परिशुद्ध होऊन आपण दुर्मागाकडे वळतच नाही. याप्रमाणे सांसारिक प्रवृत्तीपासून वाचवून आपल्याला ईश्वराकडे नेणारी ही साधने होत. यासाठीच आपल्या आचार्यांनी आपल्या हाती इष्टलिंग दिले आहे, आपल्या हृदयातील प्राणलिंगाचे आणि भावलिंगाचे स्वरूप समजावून सांगितले आहे.

शिवाचा जीवात्म्याशी अखंड संबंध असतो, हे विचार केल्यानंतर ध्यानात येते. तुमची दीक्षा होण्याच्या आधी देखील हा संबंध होताच, दीक्षेनंतर त्याला मूर्त स्वरूप लाभले. इष्टलिंगाच्या रूपाने जेव्हा तुमच्या हृदयावर ईश्वराचे वास्तव्य राहते तेव्हा या संबंधाचे तुम्हाला ज्ञान होते. अवधान म्हणजे लक्ष्य. स + अवधान म्हणजेच सावधान. अर्थात् लक्ष्यपूर्वक. जो आपल्या शरीरावर लिंग धारण करतो आणि त्याचे सतत भान ठेवतो तोच अवधानलिंगधारी साधक होय. शिवाशी सदैव संबंध असल्यामुळे तुम्ही शिवयोगीच आहात, परंतु या संबंधाचे ज्ञान नसल्यामुळे स्वतःला 'शिवयोगी' म्हणण्याचे धैर्य तुमच्याजवळ नाही. आपल्या आत देखील शिव आहे. त्याला जाणण्यासाठीच आपल्या हृदयावर श्रीगुरूने शिवलिंग ठेवले आहे. याच शिवलिंगाच्या द्वारा आपण प्राणलिंगापर्यंत पोहोचू शकतो. असे ज्ञान जेव्हा तुम्हाला होते तेव्हा तुमचा शिवाशी जणू नव्याने संबंध जुळतो. शरीराने, वाणीने आणि मनाने. तेव्हाच तुम्हाला शिवयोगी असे संबोधिले जाते.

संसाररूपी विषवृक्षाला छेदण्यासाठी शिवध्यान हे मुख्य साधन आहे. शिवध्यान, शिवभावना हा एक परशू म्हणजे कुऱ्हाड आहे. त्याच्याच साहाय्याने संसाररूपी विषवृक्ष आपण नष्ट करू शकतो. जर आपण शिवध्यान करणार नाही तर आपल्याला सांसारिक दुःख भोगावे लागते. मनुष्याला सदैव सुख हवे असते. कुणाला संपत्ती हवी असते, तर कुणाला काही. धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष हे चार पुरुषार्थ आहेत. ज्याची पुरुषाकडून मागणी केली ते 'पुरुषार्थ' होत. येथे 'पुरुष' याचा अर्थ स्त्री-पुरुषांतील 'पुरुष' असा नव्हे, तर 'पुरुष' म्हणजे जीवात्मा होय. 'पुरिशेते इति पुरुषः।' शरीररूपी पुरात म्हणजे नगरात जो निवास करतो तो 'पुरुष' होय. शरीर स्त्रीचे असू शकते किंवा पुरुषाचे असू शकते. परंतु जीवात्मा मात्र स्त्री अथवा पुरुष नसतो. प्रत्येक पुरुषाला काय हवे असते? धर्म किंवा अर्थ किंवा काम किंवा मोक्ष. एवढे सोडले तर ज्याची इच्छा करावी असे जगात काही उरतच नाही.

हे पुरुषार्थ पुरुषाला कशासाठी हवे असतात? तर सुखासाठी. कुणी धर्माने सुख मिळवू पाहतो, कोणी अर्थार्जन करून सुख मिळवू पाहतो, कोणी कामवासनेमागे लागून सुख मिळवू पाहतो तर कोणी मोक्षाचा मार्ग चोखाळून सुख मिळवू इच्छितो. सुख संसारात देखील असते आणि परमात्म्यात देखील असते. संसारात दिसणारे सुख हे परमात्मसुखाचाच अंशमात्र असते. 'यत्सुखे नानुमोदते।' परमात्म्याच्या ठिकाणचेच थोडे सुख घेऊन संसार सुखरूप होतो, भासतो. लाडू गोड लागतो तो त्याच्यातील साखरेमुळे किंवा गुळामुळे. पण आपण मात्र म्हणतो 'लाडू गोड आहे.' त्यातील रवा, बेसन इत्यादी पदार्थ गोड नसतात. त्याला गोडी येते ती

साखरेमुळे, पण आपल्याला त्याचे भान नसते. जेव्हा साखर कमी-अधिक होते तेव्हा मात्र त्यातील साखरेची आपल्याला आठवण होते. लाडवातील माधुर्य साखरेचे किंवा गुळाचे असते, त्याप्रमाणे शब्दस्पर्शादी गुणांमध्ये आणि सांसारिक पदार्थांमध्ये जे सुख मिळते ते त्या परमात्म्याचेच असते. 'तस्यैवानंदस्य मात्रामुपजीवन्ति।' त्याच शिवानंदातील थोडा अंश घेऊन संसार सुखरूप होतो. परंतु सांसारिक सुख भोगून देखील जीवाला त्यापासून अनंत दुःखच मिळते. प्रारंभी विषयांपासून सुख मिळते, परंतु शेवटी ते दुःखदायकच ठरतात. म्हणून आपण जर भगवान शिवाशी संबंध जोडून शिवानंद प्राप्त करून घेतला तर आपण अखंड सुखाचे धनी होऊ शकतो, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

ज्ञानमंदिर, जंगमवाडी मठ, वाराणसी

१४ एप्रिल १९९२

आशीर्वचन बारावे

लिंगनिजस्थल-१

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

प्राणलिंगिस्थलातील शिवयोगसमाधिस्थल या उपस्थलाचा आपण कालपर्यंत विचार केला. यापुढील लिंगनिजस्थल हे उपस्थल शिवयोगसमाधिस्थलाचाच एक भाग होय. जो परात्पर शिव आहे तोच आपले निजस्वरूप होय असे जाणणे, हा लिंगनिजस्थलाचा सामान्य अर्थ आहे. प्रत्येक मनुष्याच्या अंतःकरणात परशिवाचा निवास आहे, परंतु त्याचे ज्ञान नसल्यामुळे तो शिवाचा शोध बाहेर घेत असतो. आपली मनोवृत्ती हेच त्याचे मूळ कारण होय. आपण अनेकदा हे ऐकले असेल की माणसाचे मनच त्याला संसारबंधनात अडकवते आणि मनच त्याला संसारातून मुक्त करते. मनोवृत्ती जेव्हा संसाराचे रूप धारण करते तेव्हा मनुष्य संसारी बनतो. तीच वृत्ती जेव्हा परमात्म्याचे चिंतन करू लागते तेव्हा मनुष्य संसारमुक्त होतो. हेच समजावून सांगण्यासाठी आणि त्या मार्गात प्रवृत्त करण्यासाठी योगशास्त्र निर्माण झाले. योग अनेक प्रकारचे असले तरी त्यामध्ये शिवयोग हा अंतिम मानला जातो. योगशास्त्राचे प्रणेते महर्षी पतंजली हे होत. त्यांनी योगाची 'योगः चित्तवृत्तिनिरोधः' अशी व्याख्या केली आहे. चित्तवृत्तीचा निरोध करणे म्हणजे योग. मनाला संपूर्ण रोखणे, त्याला काहीही करू न देणे हा योगाचा अर्थ आहे काय? तर असे नाही. त्याचे स्पष्टीकरण योगशास्त्रात केले आहे.

चित्तवृत्तीचे किती प्रकार आहेत? हे आधी जाणून घेतले पाहिजे. ज्याप्रमाणे 'क्लेश' पाच प्रकारचे आहेत, त्याचप्रमाणे चित्तवृत्तीसुद्धा पाच प्रकारची आहे. प्रमाणवृत्ती, विपर्ययवृत्ती, विकल्पवृत्ती, निद्रावृत्ती आणि स्मृतिवृत्ती. या पाच वृत्तींत क्लिष्टवृत्ती आणि अक्लिष्टवृत्ती असे दोन भेद मानले आहेत. क्लिष्टवृत्तीचे लक्षण आहे- 'क्लेशमूला क्लेशफला च वृत्तिः क्लिष्टा।' ज्या वृत्तीमुळे मनुष्याला केवळ क्लेश मिळतात, जी क्लेशाचे आणि क्लेशांच्या फळांचे कारण आहे ती क्लिष्टवृत्ती होय. दुःखाला आणि दुःखफलाला कारणीभूत असणारी वृत्ती ही क्लिष्टवृत्ती. ज्या वृत्तीमुळे मनुष्याला क्लेश आणि क्लेशाची फळे मिळत नाहीत ती वृत्ती अक्लिष्टवृत्ती

होय. प्रमाण, विपर्यय, विकल्प, निद्रा आणि स्मृती या पाच वृत्तीच क्लिष्ट आणि अक्लिष्ट होतात. याप्रकारे वृत्ती दहा प्रकारच्या असतात. यांपैकी कोणत्या चित्तवृत्तीचा निरोध करावा? क्लिष्ट की अक्लिष्ट? ज्यांच्यामुळे आपल्याला क्लेश होतात त्याच वृत्तींचा निरोध येथे अभिप्रेत आहे. जिच्यामुळे आनंद मिळतो अशा वृत्तीचा निरोध करायचा नाही.

पहिली वृत्ती 'प्रमाणवृत्ती' होय. 'प्रमाकरणं प्रमाणम्।' जी प्रमाज्ञानाचे साधन असते ती प्रमाणवृत्ती. पंचज्ञानेंद्रिये आणि मन ही आपल्या ज्ञानाची सहा 'प्रमाणे' होत. त्यांच्याद्वारा आपण प्रामाणिक ज्ञान प्राप्त करून घेतो. प्रमाणवृत्तीत एक वृत्ती क्लिष्ट असते तर एक अक्लिष्ट. एक प्रमाणज्ञान दुःखदायक तर दुसरे सुखदायक असते. एखाद्याच्या घरात संपत्ती आहे, त्याचे आपल्याला यथार्थ ज्ञान झाले तर ते प्रमाणज्ञान होय. परंतु ती संपत्ती चोरावी अशी इच्छा मनात उत्पन्न झाली तर ते प्रमाणज्ञान अथवा प्रमाणवृत्ती क्लिष्ट म्हणजे दुःखदायक असते. चोरी केव्हा ना केव्हा तरी पकडली जातेच आणि चोरी करून जे सुख मिळते त्यापेक्षा ती सापडल्यावर मिळणारे दुःख अधिक असते. अशा क्लिष्टवृत्तीचा निरोध करायला हवा. एखाद्याच्या घरी संपत्ती आहे असे प्रमाणज्ञान झाले तरी त्या संपत्तीवर आपला अधिकार नाही असे समजणे, हाच त्या वृत्तीचा निषेध होय. आत्मरूपात परमात्म्याचा साक्षात्कार होणे हे देखील प्रमाणज्ञानच होय. परंतु ही वृत्ती क्लिष्ट नसून सर्व क्लेशांना दूर करून आणि जीवशिवाच्या ऐक्याचा अनुभव देणारी असल्यामुळे अक्लिष्ट आहे. तिचा निरोध करण्याचे कारण नाही. प्रमाणवृत्तीतील फक्त क्लिष्टवृत्ती रोखणे हाच योग होय.

दुसरी वृत्ती आहे 'विपर्ययवृत्ती.' विपर्ययवृत्ती म्हणजे विपरीतज्ञान. वस्तू आहे एक आणि दिसते दुसरी, याला म्हणतात विपर्ययज्ञान. दोरीला साप समजणे, शिंपल्याला चांदी समजणे आणि लाकडी ओंडक्याला चोर समजणे ही वेदान्तशास्त्रातील विपर्ययज्ञानाची अतिप्रसिद्ध उदाहरणे होत. झाडाच्या खोडाला चोर समजून अथवा दोरीला साप समजून घाबरून पळून जाणे यांमुळे मनुष्याला दुःख होऊ शकते. शिंपल्याला चांदी समजून हावरेपणाने घ्यायला गेल्यावर ती चांदी नाही असे समजते आणि निराशेपोटी माणसाला दुःख होते. अशी विपर्ययवृत्ती क्लिष्ट असते. तिचा निरोध अवश्य करावा. परंतु एखाद्या पाषाणखंडात आपण जेव्हा देवत्व पाहतो, तो असतो जड दगड पण त्या ठिकाणी आपण चिद्रूप परमात्मस्वरूपाला पाहत असतो हेदेखील एक प्रकारचे विपरीतज्ञानच होय. परंतु ही विपर्ययवृत्ती क्लिष्ट नसून ती सुखदायी असल्याने अक्लिष्ट आहे. जी क्लिष्ट विपर्ययवृत्ती आहे तिचा निरोध करावा, परंतु शिवलिंगाच्या ठिकाणी शिवत्व पाहणाऱ्या, मूर्तीच्या ठिकाणी देवत्व पाहणाऱ्या सुखदायी अशा अक्लिष्ट विपर्ययवृत्तीचा निरोध करण्याची आवश्यकता नाही. कारण ही वृत्ती आपल्याला स्थूलाकडून सूक्ष्माकडे नेत असते. म्हणून वेदान्तशास्त्रात 'संवादी भ्रम' आणि 'विसंवादी भ्रम' असे भ्रमाचे दोन प्रकार मानले आहेत. जो यथार्थ फल देतो तो 'संवादी भ्रम' आणि जो विपरीत फल देतो तो 'विसंवादी भ्रम' होय. म्हणून शिलामय मूर्तीत अथवा लिंगात भगवत्तत्त्व पाहणे हे विपरीत ज्ञान असले तरी त्यापासून मनुष्याला सुखाचाच लाभ होतो, अशा विपर्ययवृत्तीचा निरोध करायचा नसतो.

याप्रमाणे विकल्पवृत्ती देखील क्लिष्ट आणि अक्लिष्ट अशा दोन प्रकारची आहे. 'विकल्प' म्हणजे मनोराज्य. मन कधीही गप्प बसत नसते. त्याचे काही ना काहीतरी चिंतन चालू असते. तुम्ही गप्प बसाल, पण तुमचे मन कधी गप्प बसणार नाही. सांसारिक सुखाची मनोराज्ये रचणे ही क्लिष्ट विकल्पवृत्ती होय. शेख महंमदाची कथा तुम्हाला माहीतच आहे. त्याच्याकडे थोडेसे काचेचे सामान होते ते विकल्यावर त्याचा उदरनिर्वाह चालत असे.

एके दिवशी ते सामान समोर ठेवून तो मनोराज्य रंगवीत बसला... हे सामान मी विकेन, त्या पैशात मी दुसरे सामान आणीन, माझा व्यवहार वाढत जाईल, या गावातील मी मोठा व्यापारी बनेन, बादशहाचा वजीर 'माझी मुलगी पाहायला चला' असा मला आग्रह करील, त्याच्या वाड्यात मी जाईन, तो माझी मुलगी पाहा असे म्हणेल, मी तिच्याकडे पाहणारच नाही आणि 'तुझ्या मुलीला मी काय समजतो' असे म्हणून त्या मुलीला लाथ मारीन... असे दिवास्वप्न पाहता पाहता शेख महंमदाने खरोखरच काचेच्या सामानाला लाथ मारली आणि ते खळकन् फुटले. यालाच योगशास्त्रात विकल्पवृत्ती म्हटले आहे. नसलेल्या वस्तूचा विचार करणे हाच विकल्प होय. 'वस्तूशून्यः विकल्पः।' शेख महंमदाचे उदाहरण हे क्लिष्ट विकल्पवृत्तीचे उदाहरण होय. परंतु जर एखादा मनुष्य मी येथे ईश्वराचे मंदिर बांधेन, मग येथे पूजापाठ होईल, प्रसन्नता मिळेल; असे मनोराज्य रंगवीत असेल तर ती अक्लिष्ट विकल्पवृत्ती होय. या विकल्पवृत्तीमुळे दुःख होत नाही. येथे क्लिष्ट विकल्पवृत्तीला रोधणे अभिप्रेत आहे.

चौथी वृत्ती 'निद्रा' असून तिचा अर्थ स्वप्न असा होतो. गाढ निद्रा असा होत नाही. काही सुस्वप्ने असतात तर काही दुःस्वप्ने असतात. आपले व्यावहारिक जीवन आणि चिंतन हेच स्वप्नांना कारणीभूत ठरते. व्यवहारात आपण जे पाहतो, अनुभवतो तेच स्वप्नात दिसते, असे नाही. ज्याचा विचार देखील आपल्या मनात नसतो असे बरेच काही स्वप्नात पाहायला मिळते. आपण मरण पावलो असे देखील स्वप्नात आपण पाहत असतो. वास्तविक आपला मृत्यू झालेला नसतो. तरी देखील जन्मजन्मांतरीच्या संस्कारामुळे आपल्याला अशी स्वप्ने पडत असतात. दुःस्वप्ने दुःखदायक असतात. ती पाहिल्यावर मनुष्य घाबरतो. स्वप्ने आपल्या अधीन नसतात. आज हेच स्वप्न पाहायचे, असे आपण ठरवून झोपलो तरी तसे स्वप्न आपल्याला पडत नाही.

जागृती, स्वप्न आणि सुषुप्ती या तीनही अवस्थांवर मनुष्याचे नियंत्रण नसते. त्या अवस्था कर्माधीन आहेत. आपल्याला वाटेल तेव्हा आपण झोपू शकत नाही. आपल्याला वाटेल तेव्हा आपण जागे होऊ शकत नाही आणि आपल्या इच्छेप्रमाणे हवी ती स्वप्ने पाहू शकत नाही. रात्री झोपण्यापूर्वी उद्या अमक्या वेळी आपण उठू, असे आपण कितीही ठरविले तरी त्याचवेळी जाग येईल असे नाही. जागे करणारे कर्म जेव्हा पक्व होते तेव्हाच आपण जागे होतो. स्वप्न दाखवणारे कर्म जेव्हा परिपक्व होते तेव्हा आपल्याला गाढ झोप लागते. प्रवचन ऐकायला येणारी माणसे ऐकण्यासाठी आलेली असतात, झोपण्यासाठी नव्हे. तरी बिचारे प्रवचन ऐकता एकता निवांत झोप काढतात. याचेही कारण हेच. स्वप्ने अर्थात् निद्रावृत्ती आपल्या प्रयत्नाधीन नसली तरी देखील जागृतावस्थेत ज्या वस्तूचे अधिकाधिक चिंतन घडते तीच वस्तू आपल्या स्वप्नात येते. म्हणून सतत परमात्मचिंतन केले तर दुःस्वप्ने अथवा सांसारिक स्वप्ने नाहीशी होऊ शकतात, असा महर्षी पतंजलींच्या सूत्राचा आशय आहे.

अनुभवाचा जो संस्कार मनावर उमटतो त्याला 'स्मृती' म्हणतात. स्मृतीदेखील क्लिष्ट आणि अक्लिष्ट म्हणजे दुःखदायक आणि सुखदायक अशी दोन प्रकारची आहे. प्रिय व्यक्तीच्या मिलनाची आठवण जेव्हा येते तेव्हा सुख मिळते आणि प्रिय व्यक्तीच्या वियोगाची आठवण येते तेव्हा दुःख मिळते. ज्या स्मरणामुळे वारंवार दुःख होते ते स्मरण माणसाने करू नये. अशा दुःखदायक म्हणजे क्लिष्ट स्मृतिवृत्तीचा निरोध करावा. परंतु आत्म्याला परमात्मस्वरूप मानून घडलेल्या चिंतनामुळे जे सुख होते ती स्मृतिवृत्ती मात्र आनंददायी असल्यामुळे अक्लिष्ट असते. अशाप्रकारे शिवयोगसमाधिस्थलातून साधक निजलिंगस्थलात प्रवेश करतो.

स्वान्तस्थशिवलिंगस्य प्रत्यक्षानुभवस्थितिः।

यस्यैव परलिंगस्य निजमित्युच्यते बुधैः॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १२.३२)

प्रत्येक मनुष्याच्या हृदयात परमात्मस्वरूप जे लिंग आहे त्याला आपल्या आत्मरूपात पाहणे हेच लिंगनिजस्थल होय. अंतरंगातील परमात्म्याचा साक्षात्कार करून घेण्याच्या मार्गात वर सांगितलेल्या पाच क्लिष्टवृत्ती अडथळे आणतात. म्हणून त्यांना रोधून साधकाने सतत शिवचिंतन केले पाहिजे. जेथे जीवात्मा आहे तेथेच परमात्मा आहे. जीवात्मा आणि परमात्मा हे सख्खे मित्र आहेत. 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया।' अर्थात् जीव आणि परमात्मा यांच्यात सख्य आहे. तुम्हाला माहित आहे की, कृष्ण आणि अर्जुन यांच्यात सख्य होते. अर्जुनाची भक्ती ही सख्यभक्ती होती. सुखदुःखात जो सदैव सोबत करतो त्यालाच 'सखा' म्हणतात. त्यालाच मित्र, सुहृद् म्हटले जाते. 'शोभनं हृदयं यस्य सः सुहृद्।' ज्याचे हृदय अत्यंत सुंदर असते तो 'सुहृद्' होय. जो केवळ सुखात सोबत करतो आणि दुःखात करित नाही तो सुहृद् नव्हे. मनुष्याला प्रपंचात केवळ सुख किंवा केवळ दुःख मिळत नसते. सुखानंतर दुःख, दुःखानंतर सुख असे चक्र नेहमी चालू असते. मनुष्याला जीवनात अनेक मित्र मिळतात. पण ते सारेच सुहृद् नसतात.

जण हे सुखाचे दिल्या घेतल्याचे। बा अंतकाळीचे नाही कोणी॥

असे संत तुकारामांनी म्हटले आहे. असे लोक दुःखात साथ सोडून देतात, गंमत पाहत बसतात. परंतु परमात्मा मात्र असा नाही. तो नित्य सखा आहे. तुम्ही जेथे जेथे जाल तेथे तेथे तो तुमचा सांगाती असतो. त्याचे नित्य वास्तव्य मनुष्याच्या हृदयात असल्यामुळे मनुष्य सुख भोगतो तेव्हा तो सोबत असतो आणि दुःख भोगतो तेव्हा देखील तो सोबतच असतो. मनुष्य सुख भोगतो त्यावेळी हृदयस्थ शिव त्याला जागृत करित असतात, दुःख भोगतो त्यावेळी ते मनुष्याला धीर देत असतात. दुःख भोगताना मनुष्याजवळ धैर्य असावे लागते, सुख भोगताना त्याच्याजवळ विवेक असावा लागतो. मनुष्य जेव्हा सुखाच्या राशीवर लोळत असतो तेव्हा परमात्मा त्याच्या ठिकाणी विवेक जागृत करण्याचा आतून प्रयास करित असतो, जेव्हा तो दुःख भोगत असतो तेव्हा अपार दुःखे सहन केलेल्या इतिहासातील धैर्यशील व्यक्तींच्या चरित्रांचे स्मरण करून देत असतो. कारण परमात्मा हा जीवात्म्याचा सुहृद् आहे.

अशा हृदयस्थ सख्याला बाह्यप्रवृत्तीमुळे आणि क्लिष्टवृत्तीमुळे मनुष्य जाणून घेऊ शकत नाही. अशावेळी जीवात्म्याची स्थिती कशी असते त्याबद्दल एक कथा सांगतात.

एकदा एका मनुष्याच्या हाती मूल्यवान रत्न देऊन त्याला कुणीतरी सांगितले की, 'हे रत्न तू अमक्या मनुष्याला नेऊन दे.' तो रत्न घेऊन निघाला. जाता जाता आपल्याला कोठे जायचे आणि काय करायचे हे तो विसरला. मनुष्याला नेहमी विसरण घडते. बऱ्याच वेळा आपण देखील दर्शनासाठी मंदिरात जायला निघतो, रस्त्यात कुणीतरी मित्र भेटतो आणि बोलता बोलता मंदिरात जायचे विसरून भलतीकडेच जातो. त्याच्या बाबतीतही असेच घडले. कुणीतरी रस्त्यावर केळीची साल फेकलेली होती. तिच्यावर त्याचा पाय पडताच तो घसरला आणि पडला. हातातले रत्न फेकले जाऊन दूर कुठेतरी गटारात जाऊन पडले. उठता उठता त्याने उजव्या हाताची मूठ जेव्हा उघडली तेव्हा त्याला दिसले की आपल्या हातात दहा रुपयांची नोट आलेली आहे. पडल्यामुळे शरीराला मार लागला होता, परंतु दहा रुपये सापडल्यामुळे त्याला आनंद झाला होता. त्याला

वाटले, बरे झाले आपण पडलो, दहा रुपये तरी सापडले. तेथून उठून तो आनंदाने आपल्या घरी निघून गेला.

ही कथा आपल्याला काय सांगते? हातातल्या मूल्यवान रत्नाचे मोल न ओळखणारा मूर्ख मनुष्य दहा रुपयाची नोट मिळताच स्वतःला भाग्यवान समजतो. हीच स्थिती सर्वसामान्य माणसांची असते. आपल्या हृदयातील अमूल्य अशा परमात्मतत्त्वाचा त्याला विसर पडतो आणि क्षुद्र सांसारिक सुखांच्या मागे लागून आपले आयुष्य तो उधळून टाकतो. परमात्मतत्त्वरूपी रत्नाकडे तो दुर्लक्ष करतो आणि शब्दस्पर्शादी पंचविषयांच्या नोटा गोळा करण्यात आनंद मानतो.

कश्चिद् धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षत्। व्यावृत्तचक्षुः अमृतत्वमिच्छन्॥

अमृतत्वाचा शोध घेणारा लाखामध्ये एखादाच असतो. गीतेत देखील भगवंतांनी हेच सांगितले आहे. हजारान्त, लाखांत एखादाच मनुष्य परमात्मतत्त्वाला जाणण्याचा प्रयत्न करतो आणि ते जाणून घेतो.

सूरदासाबद्दल एक आख्यायिका सांगितली जाते. सूरदास जन्मांध होते. त्यांचा आवाज सुरेल होता. लोक त्यांना भजनासाठी घेऊन जात असत. असेच एके ठिकाणी सूरदास भजनानंदात रंगून गेले. स्वतःला भक्त म्हणवणारे इतर लोक कंटाळले आणि आपापल्या घरी निघून गेले. ईश्वराला वाटले की सूरदास हाच आपला खरा भक्त. आता त्याला त्याच्या घरी कोण पोहोचवणार? म्हणून ईश्वराने स्वतः बालकाचे रूप घेतले आणि सूरदासाजवळ जाऊन तो म्हणाला, “चला, मी तुम्हाला तुमच्या घरी पोहोचवतो.”

सूरदासांनी आपल्या हातातल्या काठीचे एक टोक धरले, दुसरे टोक त्या बालकाने धरले आणि ते रस्त्याने निघाले. जे सूरदास असतात, अंध असतात ते मोठे हुशार असतात. त्यांचे स्पर्शज्ञान अत्यंत तीव्र असते. काठीच्या टोकाला होणारा बालकाचा स्पर्श हा सामान्य मनुष्याचा स्पर्श नाही असे सूरदासांच्या लक्षात आले. त्यांनी काठीवरून हात सरकवत नेला आणि त्या बालकाचा हात घट्ट पकडला. ज्याला आतापर्यंत आपण हृदयातच पाहात होतो तो असा अकस्मात् बाहेर हाती सापडलेला पाहून सूरदासांना आनंद झाला. हे जेव्हा बालरूपातील ईश्वराच्या ध्यानात आले तेव्हा त्याने आपला हात सोडवून घेण्याचा प्रयत्न चालवला. बरीच ओढाताण होऊन त्याने सूरदासांच्या हातून आपला हात सोडवला. त्यावेळी सूरदासांनी म्हटले:-

बांह छुडाके जात हे निर्बल जाणि मोही।

हृदय छोडके जाय, तो मैं मर्द बखाणु तोही॥

सूरदास म्हणतात, ईश्वरा, तू स्वतःला फार मर्द समजतोस. माझ्याहातून हात सोडवून घेऊन तू पराक्रमी ठरत नाहीस. माझे हृदय सोडून जर तू निघून गेलास तर मी तुला पराक्रमी मानेन.

येथे तर ईश्वराचा पराभवच झाला. हात सोडवून तो निघून जाऊ शकतो, परंतु हृदय सोडून तो कसा जाणार? कारण भक्तांचे हृदय भगवंतांचे मंदिर होय.

सूरदासांचे वचन ऐकून ईश्वर परत आला. त्याने त्यांच्या डोळ्यांना स्पर्श करताच त्यांना दिसू लागले. ईश्वराचे गोजिरे रूप सूरदासांनी पाहिले. पाहून धन्य झाले. ईश्वराने म्हटले, ‘सूरदासा, तुला हवे ते माग.’

सूरदास म्हणाले, “आता तूच मिळाला आहेस. यापेक्षा आता काय हवे? भक्ताला फक्त भगवान हवा असतो.”

“तरीदेखील तू काहीतरी माग.” ईश्वराने आग्रह केला. तेव्हा सूरदास म्हणाले, “ईश्वरा, मला तू दृष्टी दिलीस ती नष्ट करून मला पुन्हा पहिल्याप्रमाणे अंध कर.”

ईश्वराला आश्चर्य वाटले, तो म्हणाला, “इतर दृष्टिहीन लोक दृष्टी मागतात. तू न मागता मी तुला दृष्टी दिली. मग तुला पुन्हा आंधळा होण्याची इच्छा का व्हावी?”

तेव्हा सूरदास म्हणाले, “भगवन्, ज्या डोळ्यांनी तुला एकदा पाहिले त्याच डोळ्यांनी पुन्हा प्रपंच कशाला पाहायचा? पुन्हा प्रपंचाकडे पाहत बसलो तर त्याचे स्मरण निरंतर होईल. म्हणून मला पुन्हा अंध कर.”

संतांच्या अनुभवांतून आणि शास्त्रांच्या वचनांतून ईश्वर आपल्या अंतरंगातच आहे हे सत्य आपल्याला समजते. प्रत्येक मनुष्याने आपल्या अंतरंगातील परमात्मरूपाला जाणून घेऊन क्लिष्ट मनोवृत्तींना दूर ठेवून आत्मरूपाच्या ठिकाणी परमात्मा पाहावा. आपल्या इष्टलिंगालाच आपल्या प्राणलिंगाचे निजस्वरूप मानणे हेच लिंगनिजस्थल होय, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करीत आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

ज्ञानमंदिर, जंगमवाडी मठ, वाराणसी

१५ एप्रिल १९९२

आशीर्वचन तेरावे

लिंगनिजस्थल-२

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

लिंगनिजस्थल शब्दाचा अर्थ काल आपण ऐकला. प्रत्येक मनुष्याच्या हृदयात प्राणलिंगाच्या रूपात विराजमान जो परमात्मा आहे त्याला आपले निजस्वरूप मानून त्याचा साक्षात्कार करून घेणे, हेच लिंगनिजस्थल असून हेच या ठिकाणी जगद्गुरू रेणुकाचार्यांनी स्पष्ट केले आहे.

स्वान्तस्थशिवलिंगस्य प्रत्यक्षानुभवस्थितिः।

यस्यैव परलिंगस्य निजमित्युच्यते बुधैः॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १२.३२)

प्रत्येक मनुष्याच्या हृदयकमलात विराजमान असलेला प्राणलिंगरूपी परमात्मा म्हणजे मीच आहे, अशा प्रत्यक्षानुभूतीला विद्वान लोक लिंगनिजस्थल असे म्हणतात. शास्त्रांचे अध्ययन करून आपल्या हृदयात परमात्मा नांदतो, असे ज्ञान प्रथम करून घ्यावे लागते. त्यानंतर त्याचा साक्षात्कार करून घेण्यासाठी मनुष्याला प्रयत्न करावे लागतात. एखाद्या गावात जर कुणी तपस्वी मनुष्य आला तर त्याची कीर्ती हळूहळू सर्वत्र पसरते. असा कोणी तपस्वी आला याचे ज्ञान लोकांना जरूर होते, परंतु जोपर्यंत ते त्याचे दर्शन घेत नाहीत, त्याला प्रत्यक्ष पाहात नाहीत तोपर्यंत त्यांची जिज्ञासा तृप्त होत नाही आणि त्याच्या अस्तित्वाचा साक्षात्कार होत नाही. त्याला पाहिल्यावरच त्याच्या अस्तित्वाची, तपस्येची खात्री लोकांना पटते. त्याप्रमाणे तत्त्वमसि (तत् त्वं असि)- म्हणजे ‘ते तूच आहेस’ असे या महावाक्याच्या द्वारा साधकाला ज्ञान दिले जाते. प्रथमतः ईश्वर नाहीच अशीच भावना सर्वांच्या हृदयांत असते. परंतु शास्त्राध्ययन केल्यावर अथवा गुरुमुखाने ऐकल्यावर ईश्वर नाही ही भावना दूर होते आणि तो आहे हे मनुष्याला कळते. जर आहे तर तो का दिसत नाही? असा प्रश्न पुढे

निर्माण होतो. त्याचे उत्तर शोधण्यासाठी साधना करावी लागते. त्यासाठीच आपल्या आचार्यांनी शिवयोग सांगितला आहे. त्यामुळेच परमात्म्याचा साक्षात्कार होऊ शकतो. साक्षात्कार दोन प्रकारे होतो. तुम्ही परमात्म्याकडे गेल्यावर किंवा परमात्मा तुमच्याकडे आल्यावर.

यापूर्वी प्राणलिंगिस्थलाचा विचार करित असताना आपल्या शरीरात सहा चक्रे असून त्या त्या ठिकाणी कमलांची भावना करावी, त्या त्या कमलात एकेका लिंगाचा निवास असतो असे सांगितले आहे. त्यामुळे साधकाला आपल्या आत परमात्मा असतो याचे ज्ञान होते. आपला देह म्हणजे एक देवालयच होय. 'देहो देवालयः प्रोक्तः।' आपल्या हृदयात ईश्वर नांदतो याचे ज्ञान आपल्याला झाले, परंतु हे ज्ञान शाब्दिक आहे. शास्त्रावर आपली श्रद्धा आहे म्हणून आपण मान्य केले की आपल्या हृदयात परमात्मा आहे. त्यावर आपला विश्वासदेखील आहे. परंतु जोपर्यंत त्याचा साक्षात्कार होत नाही तोपर्यंत तुमच्या मनातला एक कोपरा संशयाने व्यापलेला असतो. हा संशय समूळ नष्ट करण्यासाठी ज्या ठिकाणी प्राणलिंग आहे असे सांगितले जाते त्या ठिकाणी आपले मन एकाग्र केल्यानंतर केव्हाना केव्हा तरी त्याचा साक्षात्कार अवश्य होतो. ज्यावेळी तुम्हाला त्याचा साक्षात्कार होईल त्यावेळी तुम्ही लिंगनिजस्थली व्हाल.

ब्रह्मविष्णवादयो देवाः सर्वे वेदादयस्तथा।

लीयन्ते यत्र गम्यन्ते तल्लिंगं ब्रह्म केवलम्॥१२.३३॥

वेद आणि आगम हे आपले प्राचीनतम ग्रंथ होत. भगवान शिवाच्या उच्छ्वासातून वेदांची निर्मिती झाली आणि शिवाच्याच मुखातून आगमांची उत्पत्ती झाली. वेद हा श्वासरूपी उपदेश आहे, तर आगम हा वैखरीचा उपदेश होय. वेद आणि आगम यांची निर्मिती भगवान शिवापासूनच झाली. त्याचप्रमाणे ब्रह्मविष्णू आदी देवता देखील भगवान शिवापासूनच उत्पन्न झालेल्या आहेत. या देवता आणि वेदागम ज्यापासून उत्पन्न झाले अशा परब्रह्मलिंगातच ते प्रलयकाळी विलीन होतात. देवता आणि वेदागम ज्यातून उत्पन्न होतात आणि ज्यात विलीन होतात अशा तत्वाला 'परब्रह्मलिंग' म्हणतात. शिव आणि लिंग हे एकच, की परस्पर भिन्न? अशी शंका कोणाला येऊ नये म्हणून पुढील श्लोकात सांगतात:-

चिदानन्दमयः साक्षाच्छिव एव निरंजनः।

लिंगमित्युच्यते नान्यद् यतः स्याद्विश्वसंभवः॥१२.३४॥

भगवान शिव कसे आहेत? तर चिदानंदमय. येथे 'मयट्' हा जो प्रत्यय आहे तो विकार अशा अर्थाने येतो आणि स्वरूप अशा अर्थाने देखील येतो. उदा. 'मृण्मयघट' असे आपण म्हणतो. मृण्मयघट म्हणजे मातीचा घडा. याचा अर्थ होतो मातीचा विकार. मातीचे रूपांतर घड्यात झाले. म्हणून घडा हा मातीचा विकार होय. येथे 'मयट्' हा प्रत्यय विकार अशा अर्थाने येतो. भगवान शिव चिदानंदमय आहेत असे जेव्हा म्हटले जाते तेव्हा शिव हा चिदानंदाचा विकार आहे की काय, असे कुणाला वाटेल. परंतु येथे मयट् प्रत्ययाचा अर्थ स्वरूप असा होतो. म्हणून भगवान शिव चिदानंदस्वरूप आहेत असे समजावे. चिदानंद आणि शिव यांच्यात फरक नाही. सत्, चित् आणि आनंद हे शिवाचे स्वरूपच होय.

भगवान शिव निरंजन आहेत. अंजन म्हणजे काजळ. काजळ हे दोषाचे प्रतीक मानले जाते. 'काजळ फासले' इत्यादी शब्दप्रयोग आपण करतो. भगवान शिव निरंजन आहेत याचा अर्थ त्यांच्या स्वरूपात आणि

स्वभावात कुठलेही काळेपण नाही. अर्थात् ते निष्कलंक आहेत. सच्चिदानंदरूप, निरंजन अशा शिवालाच 'लिंग' असे म्हणतात. शिव आणि लिंग यात कसलाही भेद नसून शिव हेच लिंग होय. ज्यातून विश्व निर्माण होते आणि ज्यात ते विलीन होते तेच लिंग होय.

बहुनात्र किमुक्तेन लिंगमित्युच्यते बुधैः।

शिवाभिधं परं ब्रह्म चिद्रूपं जगदास्पदम्॥१२.३५॥

या परब्रह्मलिंगाविषयी अधिक काय सांगावे? जगाला आधारभूत आणि स्फुरणरूप असणारे परब्रह्मच परशिव असून त्यालाच ज्ञानी लोक निजलिंग असे म्हणतात. 'ब्रह्म' हा शब्द उपनिषदांमधून आला असून 'शिव' हा शब्द आगमांमधून आला आहे. उपनिषदे आपल्या आराध्याला 'ब्रह्म' असे म्हणतात, तर आगम आपल्या आराध्याला 'शिव' असे म्हणतात. म्हणून परशिव आणि परब्रह्म एकच होत. ते चिद्रूप आहे आणि या प्रपंचाचा आधार आहे. प्रपंच त्यातूनच निर्माण झाला असून शेवटी त्यातच त्याचा विलय होणार आहे. असे असून देखील जीवात्म्याला त्याचे भान नसते. त्याला समजावून सांगण्यासाठी किती शास्त्रे निर्माण झाली, किती ग्रंथ लिहिले गेले! कित्येक वेळा युक्तिवाद करून, कित्येक वेळा उदाहरणे देऊन ते तत्त्व समजावून सांगण्याचा प्रयत्न शास्त्रांनी केला. ते तत्त्व आपल्या आत असून देखील आपल्याला त्याचे भान नसते.

एका गावात एक मनुष्य एका हातात कंदील आणि एका हातात काठी घेऊन गस्त घालत होता. दिवस थंडीचे होते. पण तसाच कुडकुडत तो आपले कर्तव्य पार पाडत होता. त्याला चिलीम ओढण्याचे व्यसन होते. मध्यरात्र झालेली. सारे गाव गाढ झोपलेले. तशातच त्याला चिलीम ओढण्याची लहर आली. त्याने चिलीम बाहेर काढली, तिच्यात तंबाखू भरला. पण पाहतो तर काडीपेटी सापडेना. कंदिलाच्या प्रकाशात त्याने बरीच शोधाशोध केली. पण काडीपेटी सापडली नाही. व्यसन मोठे विचित्र असते. ते माणसाला दारोदारी फिरवते. त्याला अगदीच राहवेना, म्हणून काडीपेटी शोधायला कंदील घेऊन तो गावात फिरू लागला. सगळी दारे बंद होती. शेवटी अंगणात झोपलेला एक मनुष्य त्याला दिसला. अंगावर कांबळे घेऊन तो गाढ झोपला होता.

गस्त घालणाऱ्याने त्याला हलवून जागे केले. डोळे चोळत तो उठला, वैतागून म्हणाला, "काय पाहिजे?"
"मला चिलीम ओढायची आहे, मला जरा काडीपेटी द्या."

उठलेल्या मनुष्याने एकदा गस्त घालणाऱ्याकडे आणि एकदा त्याच्या हातातल्या कंदिलाकडे पाहिले आणि म्हणाला, "भल्या माणसा, तुझ्या हातात कंदील आहे आणि काडीपेटी मागायला तू गावभर फिरतोस? अरे, काच थोडी वर केली असतीस, चिलीम पेटविली असती तर माझी झोपमोड तुला कशाला करावी लागली असती?"

त्याच्याजवळ कंदील होताच, पण तो त्याच्याजवळ आहे हे दुसऱ्याने समजावून सांगण्याची गरज होती. त्याप्रमाणे परमात्मा आपल्याजवळ असून देखील आपण त्याला जाणत नाही. जोपर्यंत गुरू उपदेश करून सांगत नाहीत तोपर्यंत आपल्या अंतरंगात आत्मज्योत तेवत आहे, याची जाणीव आपल्याला होत नाही. म्हणून भारतीय परंपरेत गुरूला अनन्यसाधारण महत्त्व दिले जाते. कबिरांनी म्हटले आहे:-

गुरु गोविन्द दोअु खडे काकै लागु पाय।

बलिहारी गुरु आपने गोविन्द दियो बताय।।

ईश्वर आणि गुरू यांच्यात कोणाला श्रेष्ठ मानावे? ईश्वराचा पत्ता गुरूमुळेच मिळतो. गुरू सांगणार नाही तर ईश्वर कुठे आहे हे कळणार नाही. म्हणून प्रथम गुरूवर श्रद्धा ठेवावी. संतांनी म्हटले आहे- 'शिवपथवनरिवडे गुरूपथवे मोदलु.' भगवान शिवाजवळ तुम्हाला जायचे असेल तर प्रथम गुरूकडे गेले पाहिजे.

एखादे लहान मूल धुळीने अंग माखून जर घरात आले आणि वडिलांकडे गेले तर ते त्याला 'दूर हो, आईकडे जा' असे म्हणतात. परंतु ते मूल आईकडे गेल्यावर ती मात्र त्याला 'दूर हो, वडिलांकडे जा' असे म्हणत नाही. त्याला जवळ घेते, त्याचे अंग स्वच्छ करते, त्याला दुसरे कपडे घालते. आई आणि वडील यांच्यामध्ये हा फरक आहे. म्हणून गुरूला माता म्हणतात आणि ईश्वराला पिता म्हणतात. गुरूकडे न जाता जर मनुष्य सरळ ईश्वराकडे गेला तर त्याला परत फिरावे लागेल. शिष्य गुरूकडे गेल्यावर तो शिष्याच्या ठिकाणी असलेले आणव, मायीय आणि कार्मिक असे तीन प्रकारचे मल वेधदीक्षा, मंत्रदीक्षा आणि क्रियादीक्षा देऊन दूर करतो आणि त्याला निर्मल बनवतो. जेव्हा शिष्य निर्मल, मलरहित होतो तेव्हाच तो भगवान शिवाला प्रिय होतो. भारतीय संस्कृतीत गुरूला यासाठी महत्त्व दिले आहे की गुरूशिवाय कोणीही मनुष्य आपल्या आराध्याच्या अनुग्रहाला पात्र होत नाही. गुरूमुळेच शिष्याला आत्मचिंतन करण्याची कला प्राप्त होते.

वेदान्तवाक्यजां विद्यां लिंगमाहस्तथाऽपरे।

तदसज्ज्ञेयरूपत्वाल्लिंगस्य ब्रह्मरूपिणः॥१२.३६॥

वेदान्तशास्त्रात ज्ञानालाच परमात्मा मानतात. आमचे आचार्य मात्र असे म्हणतात की, ज्ञान हे परमात्मा नसून ज्ञान हे विशिष्ट-परमात्मा आहे. ज्ञान शिव नसून शिव हा ज्ञानविशिष्ट आहे. वेदान्तात ज्ञान आणि परमात्मा यांच्यात अभेद मानतात, परंतु शक्तिविशिष्ट-सिद्धान्तात ज्ञान आणि परमात्मा यांच्यात भेदाभेद मानतात. उदा.- चंद्र आणि त्याची प्रभा यांच्यात जसा तादात्म्यसंबंध आहे तसाच परमात्मा आणि ज्ञान यांच्यात आहे.

अव्यक्तं लिंगमित्याहुर्जगतां मूलकारणम्।

लिंगी महेश्वरश्चेति मतमेतदसंगतम्॥१२.३७॥

सृष्टीचे मूळ कारण अव्यक्त होय. सांख्यसिद्धान्ताप्रमाणे प्रकृती ही अव्यक्त आहे. तिच्यामधूनच विश्व उत्पन्न होते आणि तिच्यामध्येच विलीन होते. म्हणून प्रकृती ही अव्यक्त आहे. परंतु आपल्या शास्त्राप्रमाणे शक्तिविशिष्ट महेश्वर हाच अव्यक्त असून त्याच्यापासून सृष्टी निर्माण होते. सृष्टिनिर्मितीची दोन कारणे असतात. एक उपादानकारण, दुसरे निमित्तकारण. सांख्य आणि वेदान्तशास्त्रात मायेला उपादानकारण आणि पुरुष किंवा परमात्म्याला निमित्तकारण मानले आहे. मातीच्या घड्याचे माती हे उपादानकारण असते आणि ते घडवणारा कुंभार हे निमित्तकारण असते. आपल्या सिद्धान्तात शिव शक्तिविशिष्ट मानलेला असल्यामुळे म्हणजे शिव आणि शक्ती यांच्यात भेद नसल्यामुळे उपादानकारण वेगळे आणि निमित्तकारण वेगळे मानले जात नाही. येथे अभिन्ननिमित्तोपादानकारण मानले जाते. उपादानकारण शिवच होत आणि निमित्तकारण शिवच होय. कोळी आपल्या शरीरातील द्रव्याने तंतू निर्माण करून जाळे विणतो, असे उदाहरण या संदर्भात दिले जाते. कोळ्याने ते तंतू कोठून बाहेरून आणलेले नाहीत. आपल्या शरीरामधूनच त्याने ते बाहेर काढले आहेत. म्हणून येथे कोळ्याचे शरीर हे उपादानकारण आणि त्या शरीरात राहणारे चेतनतत्त्व हे निमित्तकारण होय. त्याप्रमाणे वीरशैवसिद्धान्तानुसार सृष्टिनिर्मितीचे शक्त्यंश हे उपादानकारण आणि शिवांश हे निमित्तकारण असल्यामुळे

शिवशक्ती हे अभिन्ननिमित्तोपादानकारण होय.

न सूर्यो भाति तत्रेन्दुर्न विद्युन्न च पावकः।

न तारका महालिंगो द्योतमाने परात्मनि॥१२.३८॥

लिंगरूप परमात्मा अत्यंत प्रकाशमान आहे. त्याच्या तेजापुढे सूर्य फिका पडून दिसेनासा होतो. एक हजार वॅटचा बल्ब रात्री लावला तर त्याचा कितीतरी प्रकाश पडतो. परंतु तोच जर दिवसा सूर्यप्रकाशात लावला तर निष्प्रभ ठरतो. प्रखर प्रकाशापुढे अल्प प्रकाश निस्तेज होतो. सूर्य हा अत्यंत प्रखर असला तरी त्याला प्रकाशित करणाऱ्या परमात्मतत्त्वापुढे तो निस्तेजच होय. महालिंग स्वयंप्रकाशाने तळपत असता त्याच्या तेजापुढे सूर्य, चंद्र, अग्नी आणि तारका हे सारे प्रभाशून्य होतात. सांगायचे तात्पर्य असे की, सूर्य, नक्षत्र इत्यादींच्या प्रकाशापेक्षाही शिव अथवा महालिंग अत्यंत प्रकाशमय आहे.

ज्योतिर्मय परं लिंगं श्रुतिराह शिवात्मकम्।

तस्य भासा सर्वमिदं प्रतिभाति न संशयः॥१२.३९॥

शिवस्वरूप असे हे लिंग ज्योतिर्मय आहे असे श्रुतींमध्ये वर्णन केले आहे आणि जगात प्रकाश देणाऱ्या ज्या काही वस्तू आहेत त्या त्याच्याच प्रकाशाने प्रकाशित होतात.

लिंगान्नास्ति परं तत्त्वं यदस्माज्जायते जगत्।

यदेतद्रूपतां धत्ते यदत्र लयमश्नुते॥१२.४०॥

लिंगाशिवाय अधिक श्रेष्ठ तत्त्व दुसरे कोणतेही नाही. हा सारा प्रपंच त्याच्यातूनच निर्माण होतो आणि त्याच्यातच लय पावतो. लिंगाचे असे वर्णन केल्यावर शेवटी सांगतात:-

तस्माल्लिंगं परं ब्रह्म सच्चिदानन्दलक्षणम्।

निजरूपमिति ध्यानात् तदवस्था प्रजायते॥१२.४१॥

लिंग हे परब्रह्म, आनंदस्वरूप आहे. ते लिंग निजरूप आहे. अर्थात् माझेच रूप आहे असे जो ध्यान करतो त्याला त्याचा साक्षात्कार होतो. त्याला दुःखदायक जड संसारात कोणतीही आस्था राहत नाही. तो निजगुणात तल्लीन राहून केवळ समाधिसुखच भोगतो, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

ज्ञानमंदिर, जंगमवाडी मठ, वाराणसी

१६ एप्रिल १९९२

अंगलिंगस्थल

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

प्राणलिंगिस्थलातील अंतिम अवांतरस्थल अंगलिंगस्थल हे होय. या स्थलात अंग आणि लिंग यांचे वास्तविक स्वरूप जाणून त्यांचे अभेदचिंतन कसे करावे याचे वर्णन केले आहे:-

ज्ञानमंगमिति प्राहुर्ज्ञेयं लिंगं सनातनम्।

विद्यते तद् द्वयं यस्य सौंगलिंगीति कीर्तितः॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १२.४२)

ज्ञानाला 'अंग' असे म्हणतात, तर सनातन ज्ञेयाला 'लिंग' असे म्हणतात. या ठिकाणी 'ज्ञान' याचा अर्थ ज्ञानवान जीवात्मा असा होय. 'अंग' हा येथे पारिभाषिक शब्द आहे. सामान्यतः अंग हा शब्द उच्चारला की लोकांना शरीर आठवते. परंतु येथे 'अंग' शब्दाचा अर्थ शरीर अथवा शरीरातील अवयव असा नाही. 'अंग' शब्दाची व्याख्या 'अंग गच्छतीति अंगः।' अशी केली जाते. ज्याच्याजवळ साधनेने, ज्ञानाने, समाधिस्थितीने परमात्म्याची प्राप्ती करून घेण्याचे सामर्थ्य असते त्याला 'अंग' असे म्हणतात. अंग याच अर्थ जीव. परंतु सामान्य जीवाला 'अंग' म्हटले जात नाही. प्रत्येक जीव 'अंग' नसतो. ज्याने गुरुदीक्षा घेतली आहे, ज्याचे आणव, मायीय आणि कार्मिक मल नष्ट झाले आहेत, ज्याच्या मनात परशिवाला जाणण्याची उत्कट जिज्ञासा आहे, अशा जीवात्म्यालाच येथे 'अंग' म्हटले आहे. वेदान्तशास्त्रात ज्याप्रमाणे विवेक, वैराग्य, शम, दम इत्यादी षट्संपत्ती आणि मुमुक्षुत्व असे साधनचतुष्टय ज्याच्याजवळ असतात तो 'अधिकारी' असतो. त्याप्रमाणे लिंगात समरस होण्याचा ज्याला अधिकार प्राप्त झाला असा जीवात्माच 'अंग' होय. म्हणून त्याला 'ज्ञान' म्हटले आहे. 'ज्ञान' म्हणजे शिवज्ञानी जीवात्मा. 'ज्ञाना'कडून प्राप्त केले जाणारे परमतत्त्व म्हणजे 'लिंग' होय. शिवज्ञानी आणि लिंग या दोन्हींचे ज्ञान ज्या प्राणलिंगी साधकाला असते त्याला 'अंगलिंगी' असे म्हणतात.

केवळ चिंतन केल्यामुळे शिवाची प्राप्ती होते असे म्हटले तर एक प्रश्न उपस्थित होतो. एखाद्या भुकेल्या मनुष्याने एकाच खोलीत बसून, बंद डोळ्यांपुढे भाकरी आणून 'भाकरी भाकरी' असे चिंतन केले तर त्याला भाकरी मिळते काय? किंवा तहानलेल्या मनुष्याने केवळ 'पाणी पाणी' असे चिंतन केल्याने त्याची तहान भागते काय? याचे उत्तर 'नाही' असे आहे. प्रपंचातील पदार्थ आणि परमात्मा यांमध्ये खूप फरक आहे. जड पदार्थात कोणतीही क्रिया होत नाही. त्याचे तुम्ही हजार वेळा नाव घ्या अथवा चिंतन करा. त्याच्यात कोणतीही हालचाल होत नाही. तो जेथे असतो त्याच ठिकाणी पडलेला असतो. चेतनतत्त्व असे नसते. एखाद्या माणसाला तुम्ही सारखी हाक मारली, ती जर त्याच्या कानांवर पडली तर तो उठून तुमच्याजवळ येतो. कारण मनुष्य हा जड नसून चेतन असतो. प्रपंच जड असल्यामुळे त्याचे कितीही चिंतन केले तरी काही उपयोग नाही. जड पदार्थ आपल्याजवळ येत नाहीत. आपल्यालाच त्यांच्याजवळ जावे लागते. परंतु परमात्मा चेतन आहे. चिद्रूप आहे. त्यामुळे तुम्ही ज्या ठिकाणी त्याचे चिंतन करता त्या ठिकाणी तो येतो, ज्या रूपात चिंतन करता त्या रूपात तो येतो. प्रापंचिक वस्तू जड आहेत आणि परमात्मा शुद्ध चेतन आहे. असे दोन्हींत अंतर आहे.

परमात्म्याचे चिंतन करणे हाच प्रत्येक जीवात्म्याचा जीवनोद्देश आहे.

एखाद्या मनुष्याला जर विचारले की, 'तू कोणाचा आहेस?' तर तो उत्तर देईल, 'मी माझ्या आई-वडिलांचा आहे, अमक्याचा आहे, तमक्याचा आहे, या गावचा आहे, या जातीचा आहे.' परंतु हे खरे नाही. जीवात्मा कोणाचा आहे? तर तो जेथून आला आहे त्याचा. अर्थात् परमात्म्याचा आहे. कारण जीव हा शिवाचाच अंश आहे. 'तदंशो जीव नामकः।' गीतेत देखील भगवंतांनी म्हटले आहे- 'ममैवांशो जीवल्लोके जीवभूतः सनातनः।' या प्रपंचात जीव म्हणून येण्याआधी आपण परमात्माच होतो. शरीर धारण करून आपण या प्रपंचात आलो आहोत. चोवीस तास प्रपंचातील व्यवहार करताना दिवसातून काही तास तरी आपल्याला परमात्म्याच्या संगतीत राहावे लागते. सदरूप परमात्म्याशी समरस होणारी जी अवस्था ती सुषुप्त्यवस्था, सुषुप्ति-अवस्था. तिलाच आपण गाढ निद्रा असे म्हणतो. समजा, एखाद्या माणसाला खूप झोप आली आहे, पण त्याला आपल्याला झोपू घ्यायचे नाही. त्याला आपण कितीही धन देऊ केले, काहीही देऊ केले तरी तो जागा राहणे शक्य नाही. कारण तीदेखील त्याची एक स्वाभाविक अवस्था आहे. त्या अवस्थेत बाहेरचे सारे काही सोडून जीवात्मा परमात्म्याजवळ जात असतो. जेव्हा तो संसारातून पूर्ण मुक्त होतो तेव्हा आपल्या मूलस्थानी म्हणजे परमात्म्याशीच एकरूप होतो. प्रपंचात येण्याआधी तो परमात्मस्वरूपच होता आणि मुक्त झाल्यावर देखील तो परमात्म्याशीच एकरूप होणार आहे. संसारात राहून देखील त्याचे सर्वाधिक प्रेम परमात्म्यावरच असते, संसारावर नसते. एखाद्या सांसारिक वस्तूवर किंवा व्यक्तीवर मनुष्य किती काळ प्रेम करतो? फार तर पाच मिनिटे, दहा मिनिटे. त्यापेक्षा अधिक काळ त्याला प्रेम करता येत नाही.

सात-आठ तास आपण सुषुप्ति-अवस्थेचा आनंद घेत असतो. एवढा वेळ कोणत्याही सांसारिक वस्तूसोबत जीवात्मा समरस होऊ शकत नाही. मनोरंजनासाठी नाटक, चित्रपट किंवा एखादा खेळ पाहायला आपण गेलो तरी दोन-तीन तासांपेक्षा अधिक काळ आपण तो पाहू शकत नाही. परंतु सुषुप्ति-अवस्थेत जीव जेव्हा परमात्म्याशी समरस होतो तेव्हा सहा-सात तास त्याच अवस्थेत असतो. यावरून हे सिद्ध होते की जीवात्मा हा इतर कोणाचाही नसून परमात्म्याचा आहे. म्हणून उत्पत्तीच्या आधी तो परमात्मस्वरूपच असतो, संसारातून मुक्त झाल्यावर तो परमात्म्याशीच एकरूप होतो आणि संसारात असताना देखील वारंवार परमात्म्याजवळ जाण्याचा तो प्रयत्न करीत असतो. मुळात परमात्म्याचाच अंश असलेल्या जीवात्म्याचे परमात्म्याशी सामरस्य करण्यासाठी शिवयोग सांगितलेला आहे.

अंगे लिंगं समारूढं लिंगे चांगमुपस्थितम्।

एतदस्ति द्वयं यस्य स भवेदंगलिंगवान्॥१२.४३॥

अंगात (जीवात्म्यात) लिंग (परशिव) समरसरूपाने राहतो आणि लिंगात अंगदेखील समरसरूपात असते. अशाप्रकारे त्यांच्या सामरस्याचे ज्ञान ज्या प्राणलिंगी साधकाला होते त्यालाच 'अंगलिंगी' म्हणतात. या ठिकाणी एक प्रश्न सहज उपस्थित होऊ शकतो. लिंगात अंग राहू शकेल, परंतु 'अंगा'त (जीवात्म्यात) 'लिंग' म्हणजे शिव परमात्मा कसा राहू शकेल? जे व्यापक आहे, मोठे आहे ते लहान वस्तूत कसे राहू शकते? आकाशात सारे काही राहू शकते, परंतु एवढे मोठे आकाश दुसऱ्या वस्तूत कसे राहू शकते? परिच्छिन्न वस्तूत व्यापक वस्तू राहणे शक्य नाही. परंतु येथे दोन्ही गोष्टी घडतात. आकाशात घटदेखील राहू शकतो आणि घटात

आकाश देखील राहू शकते. घट तुम्ही जेव्हा ठेवता तेव्हा तो कशात असतो? तर आकाशात. घटाच्या आत तुम्ही डोकावून पाहिल्यावर आत काय असते? तर आकाशच असते. जी वस्तू सर्वव्यापक असते ती सर्वांमध्ये असते, सर्व वस्तूंमध्ये असते आणि सर्व वस्तू तिच्यामध्ये असतात. त्याचप्रमाणे लिंगतत्त्व सर्वव्यापक असल्यामुळे त्याच्यात 'अंग' असते आणि 'अंगा'त लिंगतत्त्व असते. असे अंग-लिंग यांच्या सामरस्याचे जो चिंतन करतो तोच अंगलिंगी.

ज्ञात्वा यः सततं लिंग स्वान्तःस्थं ज्योतिरात्मकम्।

पूजयेद् भावयेन्नित्यं तं विन्द्यादंगलिंगिनम्॥१२.४४॥

अंगात लिंग आहे आणि लिंगात अंग आहे, एवढे ज्ञान झाले की साधना पूर्ण होते काय? तर तेवढे पुरेसे नाही. ही केवळ ज्ञानात्मक जाणीव होय. या ऐक्याचा, अंग-लिंगाच्या सामरस्याचा साक्षात्कार करून घेतला पाहिजे. अंगात ज्योतिस्वरूप असे लिंग विराजमान आहे याची जाणीव झाल्यावर पूर्वी सांगितलेल्या क्षमाविवेकादी अंतरंगसाधनांनी त्याचे पूजन करावे, निरंतर चिंतन करावे. असे करणारा साधकच अंगलिंगी म्हणविला जातो.

आपल्या सिद्धान्तात भक्ती केल्यावरच जीवात्म्याला मुक्ती मिळते असे सांगितले आहे. प्राणलिंगिस्थलातील साधकाकडून जी भक्ती घडते तिला 'अनुभवभक्ती' असे म्हणतात. श्रद्धाभक्ती, निष्ठाभक्ती, अवधानभक्ती, अनुभवभक्ती, आनंदभक्ती आणि समरसभक्ती असे भक्तीचे सहा प्रकार होत. यांपैकी अनुभवभक्ती ही चौथी भक्ती असून प्राणलिंगिस्थल हे देखील षट्स्थलांपैकी चौथे स्थल आहे. साक्षात् अनुभव घेणे म्हणजे अनुभवभक्ती. ज्याप्रमाणे आपण डोळ्यांनी, कानांनी एखाद्या वस्तूचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतो, त्याप्रमाणे आपल्या मनोवृत्तींनी, भाववृत्तींनी प्राणलिंगाचा अनुभव घेऊन त्याचे चिंतन केल्यावर अनुभवभक्तीनेच त्याचा साक्षात्कार होतो. भक्ती प्रारंभी भेद दर्शवत असते. भक्त वेगळा आणि भगवंत वेगळा. त्याच भक्तीच्या द्वारे जेव्हा तुम्ही ईश्वराकडे जाल तेव्हा भक्त-भगवंतामधील अंतर हळूहळू कमी होत जाते आणि शेवटी भक्तच भगवंत होतो. प्रारंभी भेद सांगणारी भक्तीच परिपक्व झाल्यावर अभेद सांगते.

कीटो भ्रमरध्यानेन भ्रमरो भवति ध्रुवम्।

मानवः शिवयोगेन शिवो भवति निश्चयम्॥

भ्रमराचे चिंतन करता करता कीटक भ्रमर बनतो त्याप्रमाणे परमात्म्याचे चिंतन करता करता भक्तच भगवंत बनतो. जीवात्मा आणि परमात्मा विजातीय नसून सजातीय आहेत. दोघेही सत्-चित्-स्वरूप आहेत म्हणून अनुभवभक्तीने जेव्हा प्राणलिंगार्चना घडते तेव्हा ती भक्ती क्रमाक्रमाने अभेदभक्तीत परिवर्तित होते.

ज्ञायते लिंगमेवैकं सर्वैः शास्त्रैः सनातनैः।

ब्रह्मेति विश्वधामेति विमुक्ते पदमित्यपि॥१२.४५॥

सर्व शास्त्रे ही लिंगस्वरूपाचेच प्रतिपादन करतात. काही शास्त्रांत त्याला 'ब्रह्म' म्हटले आहे, काहींनी 'विश्वधाम' म्हटले आहे, काहींनी त्याला 'विमुक्ती पद' संबोधिले आहे. नावे भिन्न असली तरी तत्त्व एकच आहे. 'एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति।' एकाच तत्त्वाला शास्त्रांनी विविध नावे दिली आहेत.

मुक्तिरूपमिदं लिंगमिति यस्य मनःस्थितिः।

स मुक्तो देहयोगेऽपि स ज्ञानी स महागुरुः॥१२.४६॥

आपले आराध्य लिंग हे मुक्तिरूपच होय. त्यापेक्षा मुक्ती वेगळी नाही. लिंगाची आराधना करून मुक्ती मिळविण्यासाठी दुसरीकडे जावे लागत नाही. लिंगाची पूजा करता करता लिंगरूप होणे हेच लिंगपूजेचे फल आहे, तीच मुक्ती होय. प्राणलिंगस्वरूपात ज्याचे मी चिंतन करतो तेच मुक्तिधाम असून त्याच्याशिवाय मुक्ती वेगळी नाही, असे ज्याला दृढ ज्ञान झालेले असते त्यालाच 'मुक्त' असे म्हणतात. त्याला शरीर आहे, त्याचे सर्व व्यवहार चालू आहेत, तरीदेखील तो जीवन्मुक्त असतो. तो सामान्य माणसाप्रमाणे बाह्य जीवन जगत असतो आणि आपल्या अंतरंगात मुक्तिसुख अनुभवत असतो. अशा जीवन्मुक्तालाच ज्ञानी आणि गुरू असे म्हटले जाते. मनुष्याचे प्राणलिंगचिंतन जसजसे वाढत जाते तसतसा तो हळूहळू प्राणलिंगाशी समरस होत जातो. कापराचा आणि अग्नीचा संबंध आल्यावर कापूर पेट घेतो आणि हळूहळू अग्नीमध्ये विलीन होतो, त्याचा कोणताही अवशेष मागे उरत नाही. जीवन्मुक्त पुरुषाला जरी शरीर असले तरी त्याच्या मुक्तस्थितीमध्ये कोणतीही बाधा येत नाही.

अनादिनिधनं लिंगं कारणं जगतामिति।

ये न जानन्ति ते मूढाः मोक्षमार्गबहिष्कृताः॥१२.४७॥

लिंगाचे तादात्म्यचिंतन जो करतो त्याला तर मुक्ती मिळतेच, परंतु जो असे चिंतन करीत नाही त्याची स्थिती काय होते, याविषयी येथे सांगतात. लिंग हे अनादी आणि अनिधन असे आहे. ज्याचा जन्म झाला नाही ते अनादी आणि ज्याचा अन्त होत नाही ते अनिधन. ज्याला जन्म असतो त्याला अपरिहार्यपणे मृत्यू येतोच. ज्याचा जन्म होत नाही त्याचा मृत्यूदेखील होत नाही. म्हणून भगवान शिव अजन्मा आहेत, सनातन आहेत- 'सदा भवः सनातनः।' तो नित्य आहे. त्याचा अभाव कधीही होत नाही. प्राग्भाव, प्रध्वंसाभाव, अन्योन्याभाव आणि अत्यन्ताभाव असे चार प्रकारचे 'अभाव' सांगितले आहेत. निर्मितीच्या आधी जे नसते तो प्राग्भाव. उदा.- मातीचा घडा. निर्मितीपूर्वी त्याचा अभाव असतो, म्हणून मातीमध्ये घड्याचा प्राग्भाव असतो. घडा फुटला तर तो नष्ट होतो, त्याचा ध्वंस होतो. हाच प्रध्वंसाभाव. दोन वस्तूंमधील भेद म्हणजे अन्योन्याभाव, उदा.- पुस्तक हे 'पुस्तक' आहे, ते 'पेन्सिल' नाही. पुस्तकाच्या ठिकाणी पेन्सिलचा अभाव आहे आणि पेन्सिलच्या ठिकाणी पुस्तकाचा अभाव आहे. या परस्परभेदालाच अन्योन्याभाव असे म्हणतात. हे तीन अभाव ज्याच्या संदर्भात नसतात आणि जे मुळीच अस्तित्वात नसते तो अत्यन्ताभाव होय. उदा.- आकाशपुष्प. आकाशाला कधी फूल लागत नाही. 'आकाशफूल' ही केवळ कविकल्पना आहे. वंध्येला म्हणजे वांझ स्त्रीला कधीच पुत्र होत नाही तरी 'वंध्यापुत्र' असे म्हटले जाते. वस्तू जेव्हा अस्तित्वातच नसते तेव्हा त्या वस्तूचा अत्यन्ताभाव असतो.

परमात्म्याच्या ठिकाणी हे चारही अभाव नसतात. ते कधी उत्पन्न होत नाही म्हणून त्याच्या ठायी प्राग्भाव नसतो. तो कधी नष्ट होत नाही म्हणून त्याच्या ठायी प्रध्वंसाभाव नसतो. त्याच्याशिवाय दुसरी कोणती वस्तू अस्तित्वात नसल्यामुळे त्याच्या ठिकाणी अन्योन्याभाव संभवत नाही. अन्योन्याभाव करण्यासाठी दोन वस्तूंची आवश्यकता असते. 'लिंगमध्ये जगत्सर्वम्।' लिंगात सर्व समाविष्ट असल्यामुळे त्याच्याशिवाय दुसरी वस्तू अस्तित्वात नाही. म्हणून तिथे अन्योन्याभाव नसतो. त्याच्या ठायी अत्यन्ताभाव देखील नाही, म्हणजे ते अस्तित्वातच नाही, असे नाही. त्याचा जर अभाव असेल तर कुणाचा भाव असू शकतो? सगळ्या अभावांचा

साक्षी तर तो आहे.

नाटक सुरू होण्याआधी नाट्यगृहातील विद्युत्दीप स्थिरपणे प्रकाश देत असतात. नाटक सुरू होताना प्रेक्षक येतात, नाटक पाहतात, नाटक संपल्यावर प्रेक्षक निघून जातात. आधी नाट्यगृह रिकामे होते. नंतर तुडुंब भरले होते. त्यानंतर पुन्हा रिकामे झाले. या साऱ्यांचे जणू ते मूक साक्षीदार असतात. त्याप्रमाणे विश्व निर्माण होण्यापूर्वी, विश्व निर्माण झाल्यानंतर आणि विश्वाचा विलय झाल्यानंतर परमात्मा अस्तित्वात असतोच, या साऱ्याचा साक्षीदार असतो. त्याच्या प्रकाशातच विश्वाची उत्पत्ती, स्थिती आणि विलय हे सारे घडते. चारही अभावांच्या अतीत असल्यामुळे परमात्मा अनादी आणि अनिधन आहे. परमात्म्याची उत्पत्ती आणि विनाश होत नाही. परंतु ज्याला उत्पत्ती आणि विनाश आहे अशा प्रपंचाचे ते कारण आहे. प्रपंच त्यातूनच उत्पन्न होतो आणि त्याच्यातच विलीन होतो. हे तत्त्व जे जाणत नाही ते मूढ होत. त्यांची बुद्धी मोहग्रस्त असल्यामुळे ते आपल्या हृदयातल्या चैतन्याला जाणू शकत नाहीत. 'मोक्षमार्ग बहिष्कृताः।' ते मुक्तिमार्गाचे प्रवासी नसून संसारमार्गावरचे प्रवासी होत. त्यांचा प्रवृत्तिमार्ग असतो, निवृत्तिमार्ग नसतो. त्याचा प्रेयमार्ग आहे, श्रेयमार्ग नव्हे. जो श्रेयमार्ग असतो तोच आपल्याला मुक्तीकडे घेऊन जातो. श्रेय याचा अर्थ सर्वश्रेष्ठ. म्हणून मुक्तीला 'निःश्रेयस्' असे म्हणतात. प्रेयमार्गावर चालणाऱ्यांचा प्रवास अंधाराकडे होत असतो. श्रेयमार्गावर चालणाऱ्यांची मात्र प्रकाशयात्रा असते. म्हणून उपनिषदांत ऋषींनी प्रार्थना केली आहे:-

असतो मा सद्गमय। तमसो मा ज्योतिर्गमय। मृत्योर्माऽमृतं गमय।

हे परमेश्वरा, असत्कडून सत्कडे न्या, अंधाराकडून प्रकाशाकडे न्या आणि मृत्यूकडून अमृतत्वाकडे न्या.

जो प्रपंचसन्मुख असतो त्याची वाटचाल मृत्यूकडे होत असते, जो ईश्वरसन्मुख असतो त्याची वाटचाल अमृतत्वाकडे होत असते. जे मूढ आहेत, ज्यांची बुद्धी मोहग्रस्त आहे असे लोक मोक्षमार्गावरून बहिष्कृत होतात. अनादी आणि अनिधन अशा लिंगाचे ज्ञान त्यांना कधीही होणे शक्य नाही. ज्यांना लिंगाचे ज्ञान असते तेच केवळ मोक्षमार्गाचे अधिकारी असतात. जो परमात्म्याकडे जातो त्याला मुक्तिलाभ होऊ शकतो. मोक्षमार्गाचा अधिकारी होण्यासाठी मनुष्याला आपल्या व्यावहारिक जीवनात बदल करावा लागतो.

भागवतामध्ये आपण कथा ऐकतो की, नंदाने कृष्णाला गोकुळात आणले आणि यशोदेने त्याचे पालनपोषण केले. या कथेचा तात्त्विक अर्थदेखील समजून घेतला पाहिजे. 'यशोदा'चा अर्थ कोणता? तर 'यशो ददातीति यशोदा।' जी सर्वाना यश देते ती यशोदा. जो कुणाचा अपमान करित नाही अशाच माणसाला भगवंताचा साक्षात्कार होतो. नन्द याचा अर्थ आनंद देणारा. सर्व जगाला जो आनंद देतो अशा उदात्त मनुष्याच्या हृदयातच परमात्म्याचा आविष्कार होतो. जो दुसऱ्यांचा अपमान करतो त्याला केव्हातरी अपमान सहन करावाच लागतो. जो दुसऱ्यांना दुःख देतो त्याला केव्हातरी दुःख सहन करावेच लागते. तुम्ही लोकांना जे द्याल तेच लोकांकडून तुम्हाला मिळेल. म्हणूनच महर्षी व्यासांनी म्हटले आहे:-

आत्मनः प्रतिकूलानि परेशां न समाचरेत्।

आपला दैनंदिन व्यवहार कसा असावा? व्यास सांगतात की, ज्या व्यवहारामुळे आपल्याला दुःख होते तसा व्यवहार आपण इतरांशी करू नये. कुणी आपल्याला शिवी दिली तर आपल्याला दुःख होते, त्याप्रमाणे दुसऱ्याला आपण शिवी दिली तर त्यालाही दुःख होईल. हे समजून घेऊन दुसऱ्याला शिवी देऊ नये.

यशोदा आणि नंद यांच्या घरात भगवान श्रीकृष्णांनी आनंदाने वास्तव्य केले, त्याप्रमाणे जे इतरांना यश देतात अर्थात् त्यांच्या कल्याणाचे चिंतन करतात आणि जे इतरांना दुःखदायक न ठरता आनंदच देतात, अशा सत्प्रवृत्त मनुष्यांच्याच अंतःकरणात परमात्म्याचा निवास असतो. मंदिरात ईश्वरदर्शनासाठी जाताना आपण स्नान करतो, स्वच्छ कपडे घालतो आणि मगच जातो. हा तर बाह्य व्यवहार आहे. ईश्वरदर्शनासाठी शरीराच्या स्वच्छतेची गरज असते तशीच मनाच्या शुद्धतेची देखील गरज असते. यालाच अंतरंगशुद्धी म्हणतात. दुर्गुणांचा त्याग केल्यावर जेव्हा आपले हृदय शुद्ध होते तेव्हाच त्यामध्ये परमात्म्याचा आविष्कार होतो. म्हणून जे मूढ असतात अशांच्या हृदयात परमात्मा प्रकाशत नाही. याप्रमाणे सांगून शेवटी प्राणलिंगिस्थलाचा समारोप करतात:-

यः प्राणलिंगार्चनभावपूर्व-

धर्मैरुपेतः शिवभावितात्मा।

स एव तुर्यः परिकीर्तितोऽसौ

संविद्विपाकाच्छरणाभिधानः॥१२.४८॥

प्राणलिंगार्चनासाठी सांगितलेल्या भावपुष्पांनी धार्मिक होऊन आपल्या भावनेत शिवाला साठवून जो नित्य शिवस्मरण करतो अशा प्राणलिंगिस्थलातील साधकाचे ज्ञान परिपक्व झाल्यामुळे तो पुढील शरणस्थलाचा अधिकारी होतो. एखादा कुंभ पाण्याने पूर्ण भरावा त्याप्रमाणे तो आपल्या भावनेत शिवाला भरून घेतो. असा प्राणलिंगिस्थलातील साधक प्राणलिंगिस्थल पार करून पुढच्या पाचव्या शरणस्थलात प्रवेश करतो.

या ठिकाणी 'श्रीसिद्धान्तशिखामणी'तील प्राणलिंगिस्थल या षट्स्थलांतील चौथ्या स्थलाचे विवेचन पूर्ण झाले आहे. ज्याला आपले जीवन प्रकाशाने उजळून घ्यायचे आहे, ज्याला मृत्यूकडे पाठ करून अमृतत्वाचा धांडोळा घ्यायचा आहे, ज्याला सांसारिक दुःखांपासून सुटका करून घेऊन चिदानंदरूपी परशिवात सामावून जायचे आहे अशा संवेदनशील, सत्त्वगुणी मनुष्याने अथकपणे चालावी अशी ही प्रकाशाची वाट आहे. प्रत्येक पावलगाणिक ती सरत जाते आणि आदि-अन्तहीन अशा अपार शांतीत साधक चिंब न्हाऊन जातो. याच वाटेवरचा यात्रिक होणे हे प्रत्येकाचे इतिकर्तव्य आहे, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन आणि प्राणलिंगिस्थलाचे विवेचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

ज्ञानमंदिर, जंगमवाडी मठ, वाराणसी

१७ एप्रिल १९९२

भाग ५ : अंगषट्स्थलांतर्गत शरणस्थल

आशीर्वचन पहिले

शरणस्थल

विश्वेशलिंगसंभूतं विश्वविद्याविबोधकम्।
विश्ववंद्यं सदा वन्दे विश्वाराध्यं जगद्गुरुम्॥

श्रीकाशीज्ञानसिंहासनाचे आद्यजगद्गुरू विश्वाराध्यापासून विश्वेश्वर शिवाचार्यापर्यंत जी गुरुपरंपरा चालत आली आहे, तिला अनंत प्रणिपात समर्पित करून जंगमवाडी मठाच्या या पवित्र ज्ञानमंदिरात उपस्थित असलेले विद्वत्संघाचे सर्व विद्यार्थी आणि अन्य उपस्थित जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

‘श्रीसिद्धान्तशिखामणी’तील षट्स्थलांपैकी भक्त, माहेश्वर, प्रसादी आणि प्राणलिंगी या चार स्थलांचा आपण आतापर्यंत विचार केला आहे. प्राणलिंगिस्थलात आपण शेवटी ऐकलेच आहे-

अनादिनिधनं लिंगं कारणं जगतामिति।

ये न जानन्ति ते मूढाः मोक्षमार्गबहिष्कृताः॥

यः प्राणलिंगार्चनभावपूर्व-

धर्मैरुपेतः शिवभावितात्मा।

स एव तुर्यः परिकीर्तितोऽसौ

संविद्विपाकाच्छरणाभिधानः॥१२.४७-४८॥

आपल्या हृदयात असलेल्या प्राणलिंगाचा जो साक्षात्कार करून घेतो तोच प्राणलिंगी साधक होय. ज्याचे सगळे अंतर्विश्व शिवमय होऊन जाते आणि जो शिवाशिवाय अन्य कोणताही विचार करूच शकत नाही असा प्राणलिंगी साधक शरणस्थलात प्रवेश करण्यास पात्र होतो. अगस्त्यमहर्षी पुढे विचारतात:-

माहेश्वरः प्रसादीति प्राणलिंगीति बोधितः।

कथमेष समादिष्टः पुनः शरणसंज्ञकः॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १३.१)

आपण आतापर्यंत माहेश्वर, प्रसादी, प्राणलिंगी यांचे निरूपण केलेत. या सर्वांची लक्षणे मला चांगल्या प्रकारे ज्ञात झाली आहेत. परंतु ‘शरण’ कोणाला म्हणतात ते कृपाकरून मला समजावून सांगा. अगस्त्यमुनीचा प्रश्न ऐकून जगद्गुरू रेणुकाचार्य त्यांना सांगतात:-

अंगलिंगी ज्ञानरूपः सती ज्ञेयः शिवः पतिः।

यत्सौख्यं तत्समावेशे तद्वान् शरणनामवान्॥१३.२॥

सती-पती न्यायाने या ठिकाणी अंग आणि लिंगाचे सामरस्य वर्णन केले आहे. अंगलिंगी म्हणजे प्राणलिंगाचा

साक्षात्कार करून घेतलेला प्राणलिंगी पुरुष. शिवज्ञानसंपन्न प्राणलिंगी पुरुष हा 'सती' असून भगवान शिव हे तिचे 'पती' होत. सती आणि पती यांच्या सामरस्यातील सुखाचा ज्याला अनुभव येतो तोच शरण होय. शरणस्थलातील साधकाची भक्ती 'आनंदभक्ती' असते. परंतु हा आनंद लौकिक आनंद नव्हे. सती आणि पती या लौकिक उदाहरणाने भक्त आणि भगवंत यांच्यातील एकरूपतेचे येथे वर्णन केले आहे. लौकिकाचा आधार घेऊन अलौकिकाबद्दल सांगण्याचा हा प्रयत्न आहे. परिवारात जरी अनेक लोक असले तरी पति-पत्नी यांच्यात जेवढा निकट संपर्क असतो तेवढा इतरांमध्ये नसतो. पतीचे पत्नीवर आणि पत्नीचे पतीवर आत्यंतिक प्रेम असते. ते परस्परांना सदोदित सहकार्य करित असतात. पती जर आजारी पडला तर त्याची शुश्रूषा पत्नीच करित असते. त्याच्या आजारपणात त्याला आंघोळ घालणे, खाऊ घालणे अशी त्याची सर्वप्रकारे सेवा अत्यंत समरसभावाने पत्नी करित असते. पत्नीचे हे महत्त्व शास्त्रकारांनी देखील वर्णिले आहे. 'षड्धर्मयुक्ता कुलधर्मपत्निः।'

पत्नी ही सहा धर्मांनी युक्त असते. ती जेव्हा पतीला अत्यंत प्रेमाने खाऊ घालते तेव्हा ती त्याची आईच असते. पत्नी आई होऊ शकते. परंतु आई मात्र पत्नी होऊ शकत नाही. पत्नी आई होते. पत्नी पत्नीही होते. ती सारे काही होऊ शकते. म्हणून पती आणि पत्नी यांच्यात जो निकट संबंध असतो तसा कुटुंबातील इतर सदस्यांमध्ये नसतो. आपल्या सांसारिक जीवनातील या उदाहरणाने भक्त आणि ईश्वर यांच्यातील निकट संबंध येथे जगद्गुरू रेणुकाचार्य पटवून देत आहेत. म्हणून येथे अंगलिंगी हा सती असून भगवान शिव हे तिचे पती होत.

शरणस्थल, तामसवर्जनस्थल, निर्देशस्थल आणि शीलसंपादनस्थल अशी शरणस्थलाची चार उपस्थले आहेत. या चार उपस्थलांनी युक्त असलेले स्थल म्हणजे शरणस्थल होय.

सतीव रमणे यस्तु शिवे शक्तिं विभावयन्।

तदन्यविमुखः सोऽयं ज्ञातः शरणनामवान्॥१३.५॥

पत्नीला सर्वप्रकारे जो सुख देतो त्याला पती असे म्हणतात. शिव हा आपल्या भक्ताला परमानंद देतो. म्हणून तोदेखील भक्ताचा पतीच आहे. येथे कोणाला प्रश्न पडेल की, सांसारिक सुखे वर्ज्य करावीत असे सांगत असतानाच पति-पत्नीची सांसारिक प्रतिमा भक्त-भगवंताच्या संदर्भात का बरे घेतली जाते? परंतु हा समजावून सांगण्याचा प्रयत्न आहे. लौकिक जीवनातील पतिपत्नीचे संबंध दीर्घकाळ टिकतातच असे नाही. मृत्यूदेखील त्यांच्यात ताटातूट घडवून आणू शकतो. कधी पत्नी आधी मरते तर कधी पती आधी मरतो. पतीच्या मृत्यूनंतर त्या धक्क्याने तत्काळ प्राण सोडणारी पत्नी आणि पत्नीच्या मृत्यूनंतर तिच्या वियोगाने प्राण सोडणारा पती अशी अनेक उदाहरणे आपण ऐकत असतो. परस्परांवर आत्यंतिक प्रेम असेल अशावेळीच या घटना घडतात. सांगण्याचे तात्पर्य असे की, लौकिकातील पतिपत्नी एकमेकांची अखंड सोबत करू शकत नाहीत. जेव्हा एखादी स्त्री एखाद्या पुरुषाला आपला पती मानते आणि जेव्हा त्या पुरुषाचे देहावसान होते तेव्हा ती स्त्री विधवा होते. तिची सारी सौभाग्यलेणी हिसकावून घेतली जातात आणि तिला मंगलकार्यापासून दूर ठेवले जाते.

परंतु भगवान शिव मात्र असे पती आहेत की, जे कधी मृत्यू पावत नाहीत. ते अमर पती आहेत. जर कुणी शिवाला आपला पती मानील तर त्या सतीभक्ताचे सौभाग्य कोणीही हिरावून घेऊ शकणार नाही. म्हणूनच अकर्महादेवीने आपल्या लौकिक पतीचा त्याग केला आणि मल्लिकार्जुनाची अर्थात् भगवान शिवाची सती

होऊन ती राहिली. लौकिक जीवनात देखील पतीची आवश्यकता असतेच. शिवयोगी श्रीसिद्धरामेश्वरांच्या चरित्रातील घटना आपल्या सर्वांना माहितच आहे.

श्रीसिद्धरामेश्वर नित्य योगसाधना करीत असत. त्यावेळी त्यांच्या साधनास्थलाबाहेर एक युवती रोज सडासंमार्जन करून सुरेख रांगोळी रेखत असे. सिद्धराम जेव्हा बाहेर येत तेव्हा सडा आणि रांगोळी पाहून त्यांना आश्चर्य वाटायचे. परंतु रोज हे कोण करतो हे त्यांना कळेना. एके दिवशी ते मुद्दाम ठरलेल्या वेळेच्या आधीच साधनास्थलाबाहेर आले. तेव्हा एक सुंदर युवती त्यांना रांगोळी घालताना दिसली. त्यांनी तिला विचारले, “बाई, तू हे रोज का करतेस? कशासाठी करतेस?”

ती युवती म्हणाली, “महाराज, माझे आपल्यावर मन जडले आहे. मी आपल्यावर प्रेम करते. मला तुमच्याशी लग्न करायचे आहे. म्हणून मी रोज ही सेवा करीत असते.”

शिवयोगी सिद्धराम हसले आणि म्हणाले, “एका कन्येसोबत दुसऱ्या कन्येचा विवाह झाल्याची घटना या जगात कधी घडलीय का? एका कन्येचा एका वराशी विवाह होऊ शकतो. परंतु दोन कन्या एकमेकींशी विवाह करीत नाहीत. तू जशी एक कन्या आहेस तशीच मीदेखील एक कन्याच आहे.”

सिद्धरामेश्वरांनी सांगितलेला विचार हाच सतीपतिभाव होय. त्या अजाण कन्येला ही गोष्ट कळण्यासारखी नव्हती. सिद्धरामेश्वर हे शरणस्थलात होते आणि ज्या क्षणी त्यांनी लिंगदीक्षा घेतली होती त्या क्षणीच त्यांचा आपल्या लिंगाशी विवाह झालेला होता. म्हणून त्यांनी सेवा करणाऱ्या मुलीला वरीलप्रमाणे उत्तर दिले. परंतु त्या बिचारीला ते उमजले नाही.

लिंगाला अर्थात् भगवान शिवाला आपला पती मानणे हा कामभावनेवर विजय मिळविण्याचा एक प्रयत्न आहे. अजिंक्य अशा कामाला जिंकण्यासाठीच वीरशैवसिद्धान्तात सतीपतिभाव सांगितला आहे. स्वतःला सती समजणारा शरणस्थलातील साधक आपल्या कामभावनेवर विजय मिळवून आणखी उन्नत स्थान प्राप्त करून घेतो. जर एखाद्या स्त्रीने अक्कमहादेवीप्रमाणे किंवा मीरेप्रमाणे जर ईश्वराला पती मानले तर आपल्याला विशेष वाटत नाही. परंतु जर एखादा पुरुष स्वतःला स्त्री समजून ईश्वराला पती मानीत असेल तर आपल्याला थोडे अवघड वाटते, आश्चर्य वाटते. एक पुरुष पत्नी कशी होऊ शकतो? परंतु आध्यात्मिक जीवनात सर्व जीवात्मे सती असून केवळ परमात्मा हाच एकमेव पती आहे, असे मानले जाते. स्वतःला सती समजणे हा ईश्वराच्या अत्यंत निकट नेणारा मार्ग आहे. पति-पत्नी ज्याप्रमाणे एकमेकांच्या अत्यंत जवळ असतात त्याप्रमाणे ईश्वराच्या अत्यंत जवळ जाण्यासाठी त्याची सतीपतिभावनेने उपासना करावी लागते. पतिव्रता स्त्री जशी आपल्या पतीशी एकनिष्ठ असते त्याप्रकारे शिव आपला पती असून आपण सती आहोत अशी ज्याची दृढ भावना असते आणि याशिवाय दुसरा कोणताही विचार ज्याच्या चित्ताला स्पर्शत नाही त्यालाच शरण म्हटले जाते.

परिज्ञाते शिव साक्षात् को वान्यमभिकांक्षति।

निधाने महति प्राप्ते कः काचं याचतेऽन्यतः॥१३.६॥

शरणस्थलातील साधक शिवालाच आपले सर्वस्व का मानतो? ज्याला साक्षात् शिवच प्राप्त झाला आहे असा मनुष्य अन्य वस्तूंच्या मागे कशला लागेल? ज्याच्यामुळे सारे विश्व सुखी आहे, ज्याच्या प्रकाशाने अवघे जग प्रकाशित होत आहे आणि ज्याच्या अस्तित्वामुळे या विश्वाला अस्तित्व लाभले आहे, असा भगवान शिव जर प्राप्त होत असेल तर त्याच्याशिवाय दुसऱ्या कशाची अपेक्षा करावी? ज्याला हे ज्ञान नसते

तो ईश्वराजवळ जाऊन दुसरेच काहीतरी मागत असतो. तो ईश्वराला मागत नाही. म्हणून भगवत्संपद्भक्त अधिक आहेत. ईश्वराजवळच्या संपत्तीचे भक्त अधिक आहेत. कुणी धन मागतो. कुणी पुत्र मागतो, तर कुणी स्त्रीची अपेक्षा ठेवतो. ज्याला जे काही हवे ते सारे तो ईश्वराला मागतो. शरणस्थलातील साधक मात्र अशा सामान्य वस्तूंचा मोह धरीत नाही. कारण प्रापंचिक वस्तूंमधील क्षणभंगुरत्व त्याने जाणलेले असते. प्रापंचिक वस्तू फार काळ टिकत नाहीत आणि त्यांच्यापासून मिळणारे सुखदेखील क्षणिक असते याचे त्याला भान असते. ज्या माणसाजवळ अत्यंत मूल्यवान रत्ने असतात असा मनुष्य काचेच्या मण्यांचा लोभ बाळगत नसतो. ईश्वरी श्रद्धाच एक महान संपत्ती आहे. त्याच्यापेक्षा श्रेष्ठ अशी दुसरी संपत्ती जगात नाही.

एकदा हनुमंताला कोणीतरी विचारले की, “संपत्ती कशाला म्हणतात, विपत्ती कशाला म्हणतात?” तेव्हा हनुमंताने उत्तर दिले, ‘विपद्‌विस्मरणं विष्णोः संपन्नारायणस्मृतिः।’ भगवंताचे विस्मरण होणे ही विपत्ती, तर त्याचे स्मरण असणे ही संपत्ती. सर्वसामान्य माणसे मात्र सोन्याचांदीच्या तुकड्यांना आणि कागदी नोटांनाच संपत्ती समजतात. ईश्वराजवळ जाऊन त्याला हीच क्षुद्र संपत्ती मागतात. भौतिक संपत्ती ही ईश्वराची एक मायाच आहे. लोक मायेतच गुंतून पडतात. ईश्वराजवळ जाऊन ते त्याची माया मागतात, त्याला मागत नाहीत. मायेच्या ठिकाणी मोहित करण्याची शक्ती असल्यामुळे जीवात्मा मोहित होतो आणि ईश्वराला विसरून मायेच्याच पाठीमागे लागतो. म्हणून जगद्गुरू रेणुकाचार्य आपल्याला विवेक सांगून सावध करीत आहेत. आपल्याजवळ अशी दिव्य संपत्ती आहे याचे ज्ञान जोपर्यंत माणसाला होत नाही तोपर्यंत त्याला तिचे महत्त्व कळत नाही.

एका मंदिरासमोर एक भिकारी भीक मागत असे. तो कुष्ठरोगी होता. दहा-पंधरा वर्षे एकाच ठिकाणी बसून त्याने भीक मागितली. एकेदिवशी तो मेला. तेव्हा आसपासच्या लोकांनी त्याची अंत्यक्रिया केली. अनेक वर्षे तो एकाच जागी बसला असल्यामुळे काही जणांना असे वाटले की या मातीत देखील कुष्ठरोगाचे जंतू मिसळले असतील. म्हणून त्यांनी तिथली माती फेकून देण्यासाठी उकरली. तेव्हा तिथे सोन्याच्या मोहरांनी भरलेला एक हंडा मिळाला. त्या भिकाऱ्याची सगळ्यांना दया आली. आयुष्यभर त्याने तिथे बसून भीक मागितली त्याच ठिकाणी जमिनीत सोन्याचा हंडा पुरलेला आहे, हे त्या बिचाऱ्याला कळले नाही. तो भीक मागतच मेला.

त्या भिकाऱ्यासारखीच प्रत्येक जीवात्म्याची अवस्था आहे. आपल्या अंतरंगातच सुखनिधान असा आत्मा राहतो. तरीदेखील दुसऱ्याकडून सुखाची अपेक्षा करतो. दुसऱ्याजवळ सुखाची भीक मागतो. जेव्हा अंतरंगातील सुखरूप आत्म्याचे आपल्याला ज्ञान होईल तेव्हा मात्र बाह्य जगात चाललेला सुखाचा शोध थांबवून आपण आतल्या आत पूर्ण संतुष्ट होऊन राहू. याच गोष्टीची या ठिकाणी आठवण करून दिली आहे:-

शिवानन्द समासाद्य को वान्यमुपतिष्ठते।

गंगामृतं परित्यज्य कः कांक्षेन्मृगतृष्णिकाम्॥१३.७॥

वाळवंटात सूर्यकिरणांमुळे पाण्याचा आभास होतो, त्याला मृगजळ म्हणतात. हे आपल्या साऱ्यांना माहीत आहे. तहानलेली हरिणे त्या पाण्याच्या मागे धावतात. म्हणून त्याला मृगजळ असे नाव पडले आहे. जवळ अमृततुल्य गंगा असून जर कोणी मनुष्य मृगजळाच्या मागे धावत असेल तर तो वेडाच म्हटला पाहिजे. त्याचे ते कृत्य केवळ निंदास्पद आहे. त्याप्रमाणे आपल्या अंतरंगात आत्म्याच्या ठिकाणी सुखाचा महासागर असून तो जाणून न घेता जर कोणी बाह्य लौकिक सुखाच्या मागे वेड्याप्रमाणे धावत असेल तर त्याचे ते कृत्यदेखील

निंदनीयच होय.

संसारतिमिरच्छेदे विना शंकरभास्करम्।

प्रभवन्ति कथं देवाः खद्योता इव देहिनाम्॥१३.८॥

संसारातील अज्ञानरूपी अंधःकार दूर करण्यासाठी शिवज्ञानाची आवश्यकता आहे. काजवा तुम्हाला माहीत आहे. त्याच्या देहातच रेडियमसारखा प्रकाश असतो आणि रात्रीच्या अंधारात तो चमकतो. परंतु काजव्याच्या प्रकाशात आपण फक्त काजव्यालाच पाहू शकतो. त्याच्या प्रकाशात इतर वस्तू पाहता येत नाहीत. जेव्हा सूर्यनारायण उगवतो तेव्हा त्याच्या प्रकाशात मात्र आपण त्यालाही पाहू शकतो आणि सर्व जगालाही पाहू शकतो. त्याप्रमाणे शंकररूपी सूर्यापुढे संसाररूपी अंधार नाहीसा होतो. शंकर हा सूर्याप्रमाणे तर इतर देवता ह्या काजव्याप्रमाणे आहेत. म्हणून सर्व देवता शंकराचीच उपासना करतात. भगवान शंकराची आराधना करूनच ब्रह्मा, विष्णू इत्यादी देवांनी उच्च स्थान प्राप्त केले आणि स्वतःवर आलेल्या संकटांपासून आपली सुटका करून घेतली. अशा प्रकारच्या कथा शास्त्रपुराणांतून आपण ऐकतो. सर्व देवांवर अनुग्रह करणाऱ्या भगवान शिवाला ज्याने पती मानले आहे अशा मनुष्यासाठी इतर देवतांची उपासना निषिद्ध आहे. म्हणून एक शिव सोडून अन्य देवांपासून जो विमुख असतो तोच शरण होय.

संसारार्तः शिव यायाद् ब्रह्माद्यैः कं फलं सुरैः।

चकोरस्तृषितः पश्येच्चन्द्रं किं तारका अपि॥१३.९॥

शंकराला शरण गेल्यानेच संसारातील दुःखे नाहीशी होतात. चंद्रकिरणातले अमृत सेवन करणारा चकोर ज्याप्रमाणे आर्त होऊन केवळ चंद्राकडेच पाहतो, अन्य तारकांकडे पाहत नाही. त्याप्रमाणे शंकराला पती मानून त्याच्याच आश्रयाला जो जातो तो शरण होय. तो अन्य देवतांकडे जात नाही, कारण त्याचे आर्त दूर करण्याचे सामर्थ्य केवळ शंकराच्या ठायीच आहे. आर्त, अर्थार्थी, जिज्ञासू आणि ज्ञानी असे भक्तांचे चार प्रकार भगवंतांनी गीतेमध्ये सांगितले आहेत. जेव्हा मनुष्य आर्त होतो, दुःखी होतो तेव्हाच तो ईश्वराकडे ओढला जातो. जेव्हा मनुष्य सुखी असतो तेव्हा त्याला ईश्वराची आठवण येत नाही. म्हणून एका हिंदी कवीने म्हटले आहे, 'दुःखात सारेच ईश्वराचे स्मरण करतात. पण सुखात मात्र कोणीच करत नाहीत. जर सुखातही त्याने ईश्वरस्मरण केले तर त्याला दुःख कसे बरे होईल?'

जेव्हा जीवात्म्याला अनेक प्रकारची दुःखे वेढा घालतात तेव्हाच तो ईश्वराकडे धावत सुटतो. म्हणून 'आर्त' हा पहिला भक्त आहे. भक्तीची सुरुवातच त्याच्यापासून होते. शक्तिपात म्हणजे ईश्वरी अनुग्रह. तो झाल्यानंतर जी लक्षणे साधकाच्या अंगावर दिसतात तीच लक्षणे आर्तभक्ताच्या अंगावरही दिसतात. भयभीत होणे, सर्वांगावर रोमांच उठणे, डोळ्यांमध्ये अश्रू येणे अशी त्याची अवस्था होते. ईश्वराजवळ जाऊन आपली दुःखे सांगणे हादेखील एक प्रकारचा 'योग'च होय. गीतेत यालाच 'विषादयोग' असे म्हटले आहे. एखाद्या माणसाजवळ बसून त्याला दुःख सांगून रडत बसणे हा मात्र योग नव्हे. दुःखे दूर व्हावीत म्हणून जो ईश्वराकडे जातो तो अर्थार्थी आहे. ज्ञान मिळावे या इच्छेने जो ईश्वराकडे जातो तो जिज्ञासू आणि आपल्या आत्मरूपात जो ईश्वराला पाहतो तो ज्ञानी भक्त होय. आर्त, अर्थार्थी आणि जिज्ञासू हे तिघेही ईश्वराला स्वतःपासून वेगळे पाहून भेदभावाने त्याची उपासना करतात तर ज्ञानी भक्त मात्र आत्मरूपातच ईश्वराला पाहून त्याची अभेदभावाने उपासना करतो. शरणस्थलातील साधकाने प्राणलिंगिस्थलातच अभेद चिंतन केलेले असते. म्हणून त्यापुढील

शरणस्थलात त्याला भेदचिंतन करण्याचे कारणच नसते. तो सर्वभावाने भगवान शिवाला शरण गेलेला असतो म्हणून त्याला शरण असे म्हटले जाते.

शिव एव समस्तानां शरण्यः शरणार्थिनाम्।

संसाररोगदृष्टानां सर्वज्ञः सर्वदोषहा॥१३.१०॥

सर्व शरणार्थीना भगवान शिव शरण देतात. एखाद्या देशात शेजारच्या देशातून जेव्हा अधिक संख्येने शरणार्थी येतात, तेव्हा त्यांना शरण कसे द्यायचे याची चिंता त्या देशाला पडते. परंतु भगवान शिवाला मात्र कोणतीही सीमा, मर्यादा नसते. तो असीम आहे. असंख्य लोक जरी त्याला शरण गेले तरी त्यांचे ओझे त्याला होत नाही. तो सर्व शरणागतांचा रक्षक आहे. शिवज्ञानाने मिळणाऱ्या आनंदाचा अनुभव घेतल्यावर आनंदमग्न शिवयोगी दुसऱ्या कोणत्याही आनंदात रमत नाही. म्हणून सर्व प्रकारच्या प्रयत्नांनी आणि मन, वाणी आणि शरीर या त्रिकरणांनी शिवाला अभेदभावाने शरण गेलेला साधक अत्यंत सुखाचा अनुभव घेतो. तो अन्य देवांना शरण न जाता फक्त शिवाला शरण जातो. म्हणून त्याला 'शरण' म्हणतात. अशा शरणाप्रमाणेच प्रत्येक मनुष्याने आपले आयुष्य शिवानंदाने परिपूर्ण भरून घेतले पाहिजे, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

ज्ञानमंदिर, जंगमवाडीमठ, वाराणसी

१८ एप्रिल १९९२

आशीर्वचन दुसरे

तामसनिरसनस्थल-१

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

काल आपण शरणस्थल या पहिल्या अवांतरस्थलावरील निरूपण ऐकले. दुसरे अवांतरस्थल आहे तामसनिरसनस्थल.

शिवासक्तपरानन्दमोदिना गुरुणा यतः।

निरस्यन्ते तमोभावाः स तामसनिरासकः॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १३.१३)

शिवभक्तीमध्ये सदैव निमग्न असल्यामुळे जो आनंदी असतो असा श्रेष्ठ शरण आपल्या मनातून निद्रा, आळस, कलह, मोह इत्यादी तमोगुणांच्या विकारांचे निवारण करतो. म्हणून त्याला तामसनिरासक शरण असे म्हणतात. येथे आपल्याला आश्चर्य वाटेल की, जो साधक शरणस्थलापर्यंत पोहोचलेला आहे त्याला देखील आपल्या मनातल्या तमोगुणांचे निवारण करावे लागते? परंतु जो शरीर धारण करतो त्याच्या ठिकाणी प्रकृतिजन्य गुण अवश्यमेव असतात. हा प्रकृतीचा नियम आहे. सत्त्व, रज आणि तम हे प्रकृतीचे तीन गुण आहेत. या तीन गुणांच्या साम्यावस्थेलाच 'प्रकृती' असे नाव आहे. प्रकृती हा मोठा सुंदर शब्द आहे. प्रकृतीच्या विरुद्धार्थी शब्द आहे विकृती. प्रकृती चांगली पण विकृती वाईट. आपल्या देहात असलेले सत्त्व, रज आणि तम हे तीन गुण आणि वात, पित्त, कफ हे त्रिदोष जेव्हा सम प्रमाणात असतात तेव्हा आपली 'प्रकृती' उत्तम असते. परंतु

जेव्हा त्यांच्यात असंतुलन निर्माण होते तेव्हा आपले शरीर 'विकृत' होऊ लागते. वात, पित्त, आणि कफ यांपैकी जर एखादा दोष वाढला तर आपली प्रकृती बिघडते. आयुर्वेदशास्त्रात सांगितले आहे की, तीस-चाळीस वर्षे वय होईपर्यंत मनुष्यदेहात पित्तप्रकोप असतो. चाळीस ते साठ वयात वात वाढतो आणि त्यानंतर कफ वाढतो. हे त्रिदोष सम प्रमाणात असतात तेव्हा शरीर प्रकृत, स्वस्थ असते. परंतु ते जेव्हा असंतुलित होतात तेव्हा शरीर विकृत, अस्वस्थ होऊ लागते.

सत्त्व, रज आणि तम या तीन गुणांची साम्यावस्था म्हणजे प्रकृती होय. त्यावेळी सृष्टी निर्माण झालेली नसते. जेव्हा तिन्ही गुणांचे प्रमाण कमी-अधिक होऊ लागते तेव्हा सृष्टिनिर्माणाला आरंभ होतो. मनुष्यदेहातील तीन गुणसुद्धा कधीच सम प्रमाणात राहत नाही. कोठला तरी एखादा गुण अधिक प्रमाणात असतो आणि अन्य दोन गुण कमी प्रमाणात असतात. सात्त्विक मनुष्याच्या ठिकाणी सत्त्वगुण अधिक प्रमाणात असतो. राजस मनुष्याच्या ठिकाणी रजोगुण अधिक प्रमाणात असतो, सत्त्व आणि तम या गुणांचे प्रमाण कमी असते. जो तामस असतो त्याच्या ठिकाणी तमोगुणांचे आधिक्य असते आणि सत्त्व आणि रज या गुणांचे प्रमाण अल्प असते. ज्या गुणांचे प्रमाण अधिक असते त्या गुणाचा प्रभाव सर्व शरीरावर असतो.

शरणस्थलातील साधकाच्या मनात सत्त्वगुणाचा प्रकर्ष असतो. त्याच्या ठिकाणी सांसारिक वासना उरलेल्या नसतात. तो सर्वभावाने शिवाला शरण गेलेला असतो. म्हणून आपण त्याला 'सात्त्विक' म्हणतो. परंतु त्याच्याही ठिकाणी थोड्या प्रमाणात तम आणि रज या गुणांचे वास्तव्य असते. थोड्या प्रमाणात का होईना, जोपर्यंत हे गुण शरीरात आहेत तोपर्यंत केव्हाना केव्हा तरी त्यांचा परिणाम होतच राहणार. विंचू आणि साप या दोघांच्या ठिकाणी विष असते. सर्पाचे विष तुमचा प्राण घेईल, परंतु विंचवाचे विष तुमचा प्राण जरी घेणार नाही तरी तुम्हाला एका जागी स्वस्थ बसूही देणार नाही. उड्या मारायला लावील, नाचायला लावील. सापाच्या विषाइटके विंचवाचे विष भयावह नसते. तरी देखील त्याचा काहीना काही परिणाम आपल्या शरीरावर होतोच. त्याप्रमाणे शरणाच्या मनात थोड्या प्रमाणात असलेले तम आणि रज हे गुण आपला प्रभाव दाखवतात. शरण सात्त्विक असतोच. परंतु त्याच्याही मनात कधीतरी राजस अथवा तामस भावना उत्पन्न होऊ शकतात. शरणांची वचने वाचल्यानंतर याचा अनुभव आपल्याला येईल. शिवशरणांनी आपल्या वचनसाहित्यातून आपले दोष प्रांजळपणे लोकांच्या समोर ठेवले आहेत. तमोगुण नष्ट करणे याचा अर्थ तरी कोणता? तर ईश्वरासमोर, गुरूसमोर किंवा कोणत्याही व्यक्तीसमोर आपले दोष सांगणे, हाच त्यांना बाहेर काढण्याचा एक मार्ग आहे. जोपर्यंत आपण आपले दोष प्रकट करीत नाही तोपर्यंत ते आपल्या आतच दडून बसतात. आपले दोष व्यक्त करण्याचे सामर्थ्य फारच थोड्या लोकांकडे असते. शरणस्थलातील साधक लोकभयापासून मुक्त असतो. लोकांनी केलेली स्तुती अथवा निंदा याच्याशी त्याचे काही देणे-देणे लागत नाही. तो मनमोकळेपणाने आपल्या मनातल्या भावना ईश्वराच्या माध्यमातून लोकांसमोर व्यक्त करतो.

शिवशरणांच्याही मनात कधीतरी सांसारिक भावना उत्पन्न होतात, हे त्यांच्या वचनसाहित्यावरून लक्षात येते. शरणस्थलातील साधकाची मनोवृत्ती रजोगुणाने अथवा तमोगुणाने कधीकधी विकृत होते. परंतु जेव्हा त्याच्या हे ध्यानात येते की आपले मन आपल्या ताब्यात नाही, आपण समजतो तेवढे ते शुद्ध नाही, त्यावर लहान-लहान काळे डाग आहेत, त्यावेळी तो ईश्वराजवळ जाऊन आपले दोष सांगतो. जेव्हा दोष अशाप्रकारे प्रकट होतात तेव्हा माणूस त्या दोषांपासून मुक्त होतो. म्हणून कधी कधी योगशिविरातून साधकांना आपले दोष

कागदावर लिहायला सांगतात. परंतु फारच कमी लोक ते लिहून देऊ शकतात. याप्रकारे मनात निर्माण झालेल्या भावना प्रकटपणे सांगून त्यापासून जो मुक्त होतो त्यालाच 'शरण' असे म्हटले आहे. तमोगुणापासून आणि त्याच्या परिणामापासून मुक्त होण्याचा ज्याचा प्रयत्न चाललेला असतो त्याला तामसनिरासक शरण असे म्हणतात. तमोगुणापासून कोणते दुष्परिणाम होतात? त्याचे निरसन का करावचे? त्याबद्दल येथे सांगतात:-

यस्य ज्ञानं तमोमिश्रं न तस्य गतिरिष्यते।

सत्त्वं हि ज्ञानयोगस्य नैर्मल्यं विदुरुत्तमाः॥१३.१४॥

ज्ञानी मनुष्य जर सात्त्विक असेल तर त्याचे ज्ञान अत्यंत पारदर्शी, स्पष्ट असते. तमोगुणी ज्ञानी मनुष्याची प्रगती होत नाही. त्याला ज्ञान प्राप्त होते, पण ज्ञानाचे फळ मात्र मिळत नाही.

एकदा चार माणसे भरपूर भांग चढवून एका नावेत बसली. चौघेही तर्र होते. रात्रभर प्रवास करून आपल्या गावी पोहोचण्याचा त्यांचा इरादा होता. चौघांनी हातात वल्ही घेतली आणि ती मारायला सुरुवात केली. रात्रभर असाच खेळ चालला. सकाळी जेव्हा ते भानावर आले तेव्हा त्यांना आढळले की, रात्री आपण ज्या ठिकाणी होतो त्याच ठिकाणी अजूनही आहोत. रात्रभर एवढे परिश्रम केले तरी त्याचा काहीच उपयोग झाला नाही. मग त्यांच्या लक्षात आले की आपण नावेची दोरी सोडायला विसरलो. त्यामुळे आपली प्रगती झाली नाही.

त्याप्रमाणे ज्याचे ज्ञान तमोगुणाने आवृत असेल त्याला ज्ञानाचे फळ मिळत नाही, त्याची प्रगती होत नाही. तो पुढे जातो आहे असे भासते, परंतु पुढे जात नाही. तो जिथे पूर्वी होता त्याच ठिकाणी नंतरही असतो. जो सात्त्विक असतो त्याचे ज्ञान निर्मल असते. त्याला आपल्या दोषांची जाणीव होते आणि ते दोष दूर करण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न तो करतो. तमोगुणी मनुष्य मात्र आपल्या ठिकाणचे दोष समजून घेऊ शकत नाही आणि ते दूर देखील करू शकत नाही. प्रगती होण्यासाठी सात्त्विक गुणांची आवश्यकता असते आणि सात्त्विक होण्यासाठी तमोगुणाचे जे काही संस्कार आपल्या मनात दडलेले असतात ते सारे पुसून टाकावे लागतात. त्यासाठी प्रत्येक माणसाला काही विशेष प्रयत्न करावे लागतात. भगवद्गीतेत या गुणांचे आणि त्यांच्या परिणामांचे सुंदर वर्णन केलेले आढळते. या गुणांच्या वृद्धीचे मुख्य कारण आपला आहार होय. सात्त्विक, राजस आणि तामस असे आहाराचे तीन प्रकार आहेत. शिळे आणि निकृष्ट अन्न खाल्ले तर आपल्या देहात तमोगुणाची वाढ होते. म्हणून अत्यंत सात्त्विक आहार शरणाने सेवन केला पाहिजे. तमोगुणाला ओळखण्यासाठी त्याची लक्षणे समजून घ्यायला हवीत.

तमोगुण जीवात्म्याला बांधून टाकतो. तमोगुण अज्ञानातून उत्पन्न होतो आणि अज्ञान वाढवतो. तो जसजसा वाढतो तसतसे अज्ञानदेखील वाढत जाते. सर्व जीवात्म्यांना संमोहित करणारा असा हा तमोगुण आहे. आपल्या मोहजालात तो गुंतवून टाकतो. प्रमाद, आळस आणि निद्रा अशा तीन पाशांनी तो मनुष्याला बांधून टाकतो. प्रमाद याचा अर्थ कोणता? तर स्वतः केलेल्या नियमांचे स्वतःच उल्लंघन करणे, हा प्रमाद होय. नियमांचे उल्लंघन माणसाला उच्छृंखल बनवते. नियम पाळणे हा जसा एक अभ्यास आहे तसाच नियम मोडणे हादेखील एक प्रकारचा अभ्यासच आहे. रोज पहाटे चार वाजता उठायचेच असा तुम्ही नियम केला तर त्याआधी घड्याळाचा गजर लावून ठेवावा लागेल. हळूहळू तुम्हाला एक सवय होत जाईल. कालांतराने गजर न लावता देखील तुम्हाला बरोबर पहाटे जाग येईल. असे शिस्तबद्ध, नियमित जीवन जगत असताना जर एखाद्या दिवशी पहाटे उठण्याचा तुम्ही कंटाळा केला तर हळूहळू कंटाळा करण्याचाच सराव तुम्हाला होईल आणि नियमित

आयुष्य अनियमित होईल. हाच प्रमाद होय. मनुष्याने दृढ निश्चय केला तर तो प्रमादापासून दूर राहू शकतो. परंतु प्रत्येकाच्या आत तमोगुण वास्तव्य करून राहतो. तो केव्हा ना केव्हातरी प्रमादाचा रूपाने प्रकट होतो. त्याला दूर करायलाच हवे. ज्या क्षणी प्रमाद आपल्यासमोर उभा राहिल त्याचक्षणी नियमाच्या अधीन आपण राहिलो तर प्रमाद आपल्यावर अधिकार गाजवणार नाही.

स्वाध्याय करणाऱ्या मनुष्याला वेदांनी सांगितले की, स्वाध्याय करताना प्रमाद करू नका. रोज एकशे आठ वेळा मंत्रजप करण्याचा जो नियम असतो तोच एखाद्या दिवशी कंटाळा करून म्हणतो की, आज जप न करता उद्या एकशे आठ ऐवजी दोनशे सोळा वेळा जप करू. प्रमाद त्याला उपाय सुचवतो. प्रमाद मोठा हुशार असतो. कारण त्याला तुमच्या मनावर राज्य करायचे असते. अनादिकाळापासून तो आपल्या आत दडून बसला आहे. तो एवढ्या लवकर आपल्याला मुक्त कसा बरे होऊ देईल? म्हणून तो आपल्यावर एक जाळे फेकतो. 'आज निवांत झोप काढ, उद्या दुप्पट अभ्यास कर.' परंतु आपल्याला हे कळले पाहिजे की, दुप्पट तिप्पट अभ्यास करायला वेळ कसा मिळणार? वेळ कोणाचाच नसतो. आजचा अभ्यास उद्या करायचा असे ठरवले तर त्यासाठी लागणारा वेळ हा दुसऱ्या कामातून काढावा लागेल. मग त्या ठिकाणी प्रमाद घडेल. याप्रमाणे एक प्रमाद लपविण्यासाठी दुसरा प्रमाद करावा लागतो. एक खोटे लपविण्यासाठी माणसाला हजारवेळा खोटे बोलावे लागते. तरीदेखील खोटे उघडकीस येते. खोट्याला खऱ्याची प्रतिष्ठा कधीही मिळत नसते.

प्रमाद हा भयानक दुर्गुण आहे. एखादा मनुष्य त्याच्या अधीन झाला की त्याच्या हातून पुन्हा पुन्हा प्रमाद घडू लागतात. म्हणूनच वेदांनी स्वाध्याय करताना प्रमाद करू नका, अशी आज्ञा केली आहे. 'कल करे सो आज कर' असे हिंदीत म्हटले जाते. परंतु 'आज करे सो कल कर' असे म्हटले तर तो 'कल' कधी उजाडणारच नाही. म्हणून 'स्वकर्तव्यं अद्य कुर्वीत्।' आपले कर्तव्य आधी करा, असे शास्त्रात सांगितले आहे. असे आपण वागलो तरच प्रमादापासून मुक्त होऊ शकतो. नित्यकर्म केल्याने काही विशेष फळ मिळत नाही, परंतु ते न केल्याने मात्र पाप होते. म्हणून नित्यकर्म हे केलेच पाहिजे. स्वाध्याय, जप, पूजा इत्यादी नित्यकर्मे होत. ही कर्मे योग्यवेळी न करणे म्हणजेच प्रमाद. ती आपण का करीत नाही? तर आळसामुळे. आळसामुळे आपल्याकडून प्रमाद घडतो. म्हणून मनुष्याने आळशी असू नये. कशाला इतकी धावपळ करायची? कशाला रोज अभ्यास करायचा? फर्स्ट क्लास मिळाला काय अन् थर्ड क्लास मिळाला काय, आपल्याला सारखेच; असाच विचार आळशी मनुष्य करीत असतो.

अलसस्य कुतो विद्या अविद्यस्य कुतो धनम्।

अधनस्य कुतो मित्रं अमित्रस्य कुतोः सुखम्॥

आळशी माणसाला विद्या प्राप्त होत नाही. अविद्य माणसाला द्रव्यार्जन करता येत नाही. मित्राचा आदर सत्कार करण्याइतके द्रव्य नसेल तर त्याला मित्र मिळत नाहीत आणि ज्याला मित्र नसतात त्याला सुख मिळत नाही. लौकिक जीवनात सुखाने जगायचे असेल तर सखेसोबती लागतात. ज्याला एकही मित्र नाही त्याला सुख मिळणे शक्यच नाही. यासाठी आळसाचा त्याग केला पाहिजे. आळशीपणाच्या आपण अनेक कथा ऐकल्या असतील.

असाच एक आळशी मनुष्य एका जागी सुस्त होऊन पडला होता. ते झाड बोराचे होते. त्या मनुष्याच्या अवतीभोवती आणि अंगावर बोरेच बोरे पडली होती. बोरे खाण्याची त्याला इच्छा होती. त्याला वाटले एवढी

बोरे पडली तरी ते उचलण्याचे कष्ट आपण का करायचे? एखादे तरी बोर आपल्या तोंडात पडेलच. म्हणून तो तोंड उघडून तोंडात बोर पडण्याची वाट पाहू लागला. परंतु त्याच्या तोंडात काही बोर पडले नाही.

जवळच्या रस्त्यावरून एक घोडेस्वार जात होता. एक मनुष्य झाडाखाली पडलेला पाहून त्याला साहाय्य करण्याच्या इच्छेने तो जवळ आला. तेव्हा आळशी मनुष्य घोडेस्वाराला म्हणाला, “बरे झाले तुम्ही आलात. माझ्या छातीवर पडलेले बोर माझ्या तोंडात तरी टाकून द्या.”

घोडेस्वार म्हणाला, “अरे बाबा, तुझ्या छातीवरच बोरे पडली आहेत. तू आपल्या हाताने उचलून ती तोंडात का घालीत नाहीस?”

“मला माझ्या हाताने खायचे असते तर तुला कशाला बोलावले असते?” तो आळशी मनुष्य म्हणाला.

“समज, मी तुझ्या तोंडात बोर टाकले तर ते चावणार कोण? ते तर तुलाच चावावे लागेल. समज, मी आतले बी काढून बोराचा गर तुझ्या तोंडात टाकला तर तो गिळणार कोण? ते तर तुलाच करावे लागेल. काहीतरी प्रयत्न केल्याशिवाय तुला बोराची गोडी चाखताच येणार नाही.” असे म्हणून घोडेस्वार भरधाव आपल्या वाटेने निघून गेला.

म्हणून ‘न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगः।’ असे म्हटले आहे. सिंह अरण्याचा राजा असला तरी त्याला देखील आपले भक्ष्य मिळविण्यासाठी प्रयत्न करावे लागतात. तो जर तोंड उघडून बसला तरी त्याच्या तोंडामध्ये हरीण शिरत नाही. म्हणून जो प्रयत्नवादी असतो तोच आळसापासून दूर राहतो. जर तुमच्या अंगात आळस आला तर समजा, की तमोगुण तुमच्यावर अधिकार गाजवायला येत आहे. म्हणून तुम्ही सदैव सजग राहायला हवे. आळसाला आपल्या अंगात अजिबात थारा देऊ नये.

तिसरा पाश आहे निद्रा. निद्रेची प्रत्येकाला आवश्यकता आहे. जी स्वाभाविक झोप आहे ती येथे अभिप्रेत नाही. काम करून थकलेल्या माणसाला जी झोप लागते आणि जी आवश्यकच असते. ती स्वाभाविक झोप होय. येथे निद्रा म्हणजे भयंकर झोपणे, असा अर्थ अभिप्रेत आहे. काही काम नाही म्हणून जो अकारण झोपतो ती अस्वाभाविक निद्रा. ती तमोगुणाचा परिणाम होय. काही काम नाही अशी वेळ माणसावर खरे तर येतच नाही. काम करण्याची इच्छा असेल तर काहीतरी काम निघतेच. झोपाळू मनुष्य हा तमोगुणाचे उदाहरण आहे. काहीच काम न करता रात्रंदिवस झोप काढणारा मनुष्य हा रोगी होईल, योगी होणार नाही. ज्ञानी असो वा अज्ञानी, शरण असो वा भक्त, सगळ्यांच्याच देहात थोड्याफार प्रमाणात तमोगुण असतोच असतो. तो ज्याअर्थी आहे त्याअर्थी आपला काहीतरी प्रभाव दाखवणारच.

म्हणून शरणस्थलातील साधकाने सदैव सावध राहायला हवे. आपल्या हातून प्रमाद तर घडत नाही ना? आपल्या देहात आळस तर भरला नाही ना? आपण झोपेत जास्त वेळ दवडत नाही ना? आपले जीवन नियमित आहे की नाही? याचा विचार तो सदोदित करित असतो. यांचे निरीक्षण तो सदोदित करित असतो. यंत्राचे निरीक्षण नेहमी केले तर ते यंत्र सुस्थितीत राहिल. परंतु त्यावरचे नियंत्रण जर सुटले तर ते बिघडते. त्याप्रमाणे आळस आणि निद्रा ही शरीरयंत्राला बिघडवणारी कारणे आहेत.

शरणस्थलातील साधकाच्या ठिकाणी कमी प्रमाणात तमोगुणाचे वास्तव्य असतेच. जो अत्यंत सात्त्विक असतो त्याला त्याच्या ठिकाणी असलेला तमोगुणदेखील अत्यंत त्रासदायक ठरतो. सत्यवचनी माणसाला जर आयुष्यात एखाद्या क्षणी थोडेसे खोटे बोलण्याचा प्रसंग आला तरी तेवढ्यामुळे तो अत्यंत बेचैन होतो. त्याला

अन्नपाणी गोड लागत नाही. पांढऱ्या शुभ्र वस्त्रावर एखादा छोटासा तिळाएवढा ढागदेखील ठसठशीतपणे उमटून दिसतो, त्याप्रमाणे शरणस्थलातील साधकाच्या मनातील अल्प तमोगुणदेखील त्याला त्रासदायक ठरतो. जो दिवसभर खोटेच बोलतो तो कधी अस्वस्थ होत नाही. कारण खोटे बोलणे हा त्याचा स्वभाव बनलेला असतो. आपण काही अयोग्य करीत आहोत असा विचारदेखील त्याच्या चित्ताला स्पर्श करीत नाही. म्हणूनच येथे जगद्गुरू रेणुकाचार्य शरणस्थलातील साधकाला सावध करीत आहेत. आपण शरणस्थलात पोहोचलो, आपण फार दूरची मजल गाठली, आता आपली अधोगती होणारच नाही असे शरणाने समजता कामा नये. खूप वर जाऊन देखील अधःपतित होण्याची माणसावर वेळ येते. अशा अधःपतित माणसाला 'आरूढपतित' अशी संज्ञा आहे. संसार असा विचित्र आहे. म्हणून प्रत्येक क्षणी सावध असलेला आणि तमोगुणाचे निरसन करणारा शरणस्थलातील साधकच तामसनिरसक शरण म्हणविला जातो, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करीत आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

ज्ञानमंदिर, जंगमवाडी मठ, वाराणसी

१९ एप्रिल १९९२

आशीर्वचन तिसरे

तामसनिरसनस्थल-२

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

कालपासून आपण शरणस्थलातील तामसनिरसनस्थल या दुसऱ्या अवांतर स्थलाविषयी ऐकत आहात. तमोगुण प्रत्येकाच्या ठिकाणी कसा असतो, तो मनुष्याच्या प्रगतीत कसे अडथळे उत्पन्न करतो, याविषयी आपण काल विचार केला आहे. तमोगुणजन्य आळस, निद्रा आणि प्रमाद यांच्यापासून दूर राहून, विश्रंतीसाठी आवश्यक तेवढी झोप घेऊन आपल्या साधनेत मग्न राहण्याविषयी येथे जगद्गुरू रेणुकाचार्यांनी सांगितले आहे. शरणस्थलातील साधक हा उच्च कोटीतील साधक असला तरी त्याच्याही ठिकाणी अल्पप्रमाणात तमोगुण असतो. त्याचा थोडा तरी परिणाम साधकावर होतोच. म्हणून तमोगुणाबद्दल सजग राहण्यासाठी जगद्गुरू रेणुकाचार्यांनी उपदेश केला आहे. तमोगुणाला दूर सारून काही सात्त्विक गुण साधकाने अंगी बाणवावे याविषयी येथे सांगितले आहे.

शमो दमो विवेकश्च वैराग्यं पूर्णभावन।

क्षान्तिः कारुण्यसम्पत्तिः श्रद्धा सत्यसमुद्भवा॥

शिवभक्तिः परो धर्मः शिवज्ञानस्य बान्धवाः।

एतैर्युक्तो महायोगी सात्त्विकः परिकीर्तितः॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १३.१५,१६)

येथे दहा सद्गुणांचे वर्णन केलेले असून हे गुण ज्याच्या ठिकाणी असतात त्यालाच सात्त्विक म्हटले आहे. या सात्त्विक गुणानांचे गीतेने 'दैवी संपत्ती' असे म्हटले आहे. दैवी आणि आसुरी अशा दोन संपत्तींचे वर्णन

गीतेत केलेले आहे. परंतु मानवी संपत्तीचे वर्णन तेथे आढळत नाही. त्याचे कारण असे की, एखाद्या माणसाजवळ दैवी संपत्ती असते आणि एखाद्या मनुष्याजवळ आसुरी संपत्ती असते. एखादा मनुष्य देव बनतो तर एखादा असुर. उत्कृष्ट दैवी गुण संपादन करून मनुष्य देव होऊ शकतो आणि निकृष्ट गुण संपादन करून तो असुरदेखील होऊ शकतो. मनुष्यापुढे हे दोन मार्ग आहेत. तो आपल्या इच्छेप्रमाणे कोणत्याही मार्गावर चालू शकतो. रेल्वेस्टेशनवरून अनेक शहरांकडे लोहमार्ग गेलेले असतात. स्टेशनवर येणारा प्रवासी ज्या गावी जायचे त्याच गावचे तिकीट काढून त्या दिशेने जायला गाडीत चढतो. 'अमक्याच गावाला जा' असा आग्रह त्याला कोणी करू शकत नाही. त्याप्रमाणे मनुष्यजन्म हा एखाद्या रेल्वे जंक्शनसारखा आहे. येथे जन्म घेतल्यावर आपल्या मनाशी विचार करूनच त्याला मार्ग निवडावा लागतो. तमोगुणाला दूर सारून उत्तम गुणांचे संपादन केले तर मनुष्य सात्त्विक होतो आणि सात्त्विक मनातच ज्ञान स्थिर राहते, प्रकाशमान होते. 'सत्त्वात् संजायते ज्ञानम्।' असे गीतेत सांगितले आहे.

ज्याला आपण संपत्ती म्हणतो त्या भौतिक संपत्तीवर दुसरा कोणी आपला अधिकार सांगू शकतो किंवा ती संपत्ती दुसरा कोणी हिरावून घेऊ शकतो. परंतु दैवी संपत्ती मात्र कोणी हिरावून घेऊ शकत नाही किंवा तिच्यावर आपला अधिकारही सांगू शकत नाही. म्हणून दैवी संपत्ती ही उत्कृष्ट संपत्ती आहे. त्याच दैवी गुणांचे वर्णन येथे केलेले आहे. पहिला गुण आहे शम. शम म्हणजे अंतरिंद्रियांचा निग्रह. दम म्हणजे बाह्येन्द्रियांचा निग्रह. अंतरिंद्रिय याचा अर्थ सर्व इंद्रियांचा स्वामी असलेले मन. मनाची इच्छा असेल तरच इंद्रिये कार्यप्रवृत्त होतात. पाहण्याची इच्छा मनात जेव्हा असते तेव्हाच पापण्या उघडून डोळे पाहू लागतात. ऐकण्याची जेव्हा इच्छा मनाला होते तेव्हाच कान ऐकू लागतात. याप्रकारे पंचज्ञानेन्द्रिये, पंचकर्मेन्द्रिये ही दहा इंद्रिये मनाच्या अधीन असतात. त्यांच्यावर मनाचे नियंत्रण असते. या दहा इंद्रियांकडूनच सुखदुःखांचा अनुभव मन घेत असते. मन आणि इंद्रिये यांच्यामध्ये इंद्रिये एखाद्या पुलासारखी असतात, ती मन आणि विषय यांना सांधतात. शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध हे पाच विषय इंद्रियांच्या पुलावरूनच मनापर्यंत पोहोचतात. मन आत आहे आणि विषय बाहेर आहेत. आत राहणारे मन इंद्रियांचा मालक आहे. आत असल्यामुळेच मनाला अंतरिंद्रिय असे म्हणतात.

या अंतरिंद्रियांचा म्हणजे मनाचा प्रथम निग्रह केला पाहिजे. त्याला रोखले पाहिजे. मनात उठलेला संकल्प जर आपण कृतीत आणू लागलो तर मनाचा निग्रह होणार नाही. मनावर बुद्धीचे नियंत्रण असते. बुद्धी ही मनाचा मालक आहे. ती मनाला आपल्या ताब्यात ठेवू शकते. परंतु मन इतके धूर्त असते की ते जसे आपल्या नोकरांना म्हणजे इंद्रियांना ताब्यात ठेवते तसेच आपल्या मालकाला म्हणजे बुद्धीलाही आपल्या काबूत ठेवते. एखाद्या निषिद्ध विषयाचा भोग घेण्यासाठी मन प्रवृत्त होते तेव्हा बुद्धी प्रथम त्याला विरोध करते. हे बरोबर नाही, असे मनाला सांगते. परंतु मन तिला गप्प बसवते आणि विषयाचा भोग घेते. असे वारंवार घडले की मनाला हवे तसे वागण्याची बुद्धी मुभा देते आणि मग मन रानोमाळ धावत सुटते. बुद्धी म्हणते की, तुला हवे तसे वाग, त्या वागण्याचे परिणाम शेवटी तुला भोगायचे आहेत. एखादा चतुर कर्मचारी वरच्या साहेबाला व्यवस्थित एखादी गोष्ट पटवून देतो आणि त्याला निमूटपणे सही करायला लावतो त्याप्रमाणे मनदेखील बुद्धीला आपल्याला हवे तसे वागण्याची मुभा द्यायला भाग पाडते.

मनावर नियंत्रण ठेवण्यासाठीच ईश्वराने माणसाला बुद्धी दिली आहे. बुद्धिमान मनुष्य आपल्या मनावर

नियंत्रण ठेवतो आणि बुद्धिहीन मनुष्य मन सांगेल तसे वागत राहतो. एखाद्याला पहिली पत्नी असताना दुसरे लग्न करण्याची इच्छा झाली तर बुद्धी त्याला विरोध करते. तेव्हा मन तिला समजावते- राजा दशरथाला देखील तीन बायका होत्या, मग मला करायला काय हरकत आहे? तू रामायण नीट वाचलेले दिसत नाही. मग का मला परमिशन देत नाहीस? पण त्याचवेळी दशरथाचा राम नावाचा एकपत्निव्रती मुलगा होता हे ते बुद्धीला सांगत नाही. कारण ते मनाच्या सोयीचे नसते. बुद्धीची अनुमती घेतल्याशिवाय मनाला काहीच करता येत नाही. कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे मनाला बुद्धीची अनुमती घ्यावीच लागते. परंतु मन तिला आपल्याला अनुमती द्यायला भाग पाडते. मग बुद्धी सत्त्वहीन होऊन त्याला अनुमती देते. अशाप्रकारे बिघडलेले मन बुद्धीला देखील बिघडवून टाकते. मग मनाचा निग्रह कसा करायचा? तर बुद्धीच्या साहाय्याने तो करता येतो. निषिद्ध विषयांचा भोग घेण्यासाठी मन आपल्यावर दबाव आणून आपली अनुमती घेते असे जर बुद्धीच्या ध्यानात आले, तर ती मनाला वाटेल तसे वागू देणार नाही. जेव्हा मन बुद्धीच्या नियंत्रणाखाली असेल तेव्हाच अंतरिंद्रियाचा निग्रह होऊ शकतो. आपण बुद्धीवर सुसंस्कार करून तिला सामर्थ्य प्रदान करू तेव्हाच ती अंतरिंद्रियाचा म्हणजे मनाचा निग्रह करू शकेल. असा निग्रह करणे यालाच 'शम' असे नाव आहे.

दम म्हणजे बाह्येन्द्रियांचा निग्रह. पंचज्ञानेन्द्रिये आणि पंचकर्मेन्द्रिये यांचा निग्रह करणे म्हणजे दम. शम आणि दम हे परस्परसापेक्ष आहेत. अंतरिंद्रियाचा निग्रह केला तर बाह्येन्द्रियांचा निग्रह होऊ शकतो आणि बाह्येन्द्रियांचा निग्रह केला तर अंतरिंद्रियाचा निग्रह होऊ शकतो. मनाचा बाह्य विषयांशी संपर्क आल्यामुळेच त्यांचा पुन्हा पुन्हा भोग घेण्याची इच्छा मनाला होते. बाह्येन्द्रियांचा निग्रह करून जर विषयांचा आणि मनाचा संबंध तोडता आला तर विषय भोगायची इच्छा मनाला होणार नाही. म्हणूनच निषिद्ध वस्तू पाहू नये, निषिद्ध गाणे ऐकू नये, निषिद्ध रस पिऊ नये, असे शास्त्रांत सांगितले आहे. शब्दस्पर्शादी विषयांचा संपूर्ण त्याग करता येत नाही. परंतु त्यामधील जो भाग शास्त्रांनी निषिद्ध मानला आहे त्याकडे जर आपली बाह्येन्द्रिये वळू दिली नाहीत तर तो विषय मनापर्यंत पोहोचणारच नाही. जप अथवा ध्यान करताना आपण आसन घालून बसतो आणि आपल्या इंद्रियांना जणू बांधून ठेवतो. डोळे बंद करून ठेवतो, कानांवर दुसरा शब्द पडू नये यासाठी घंटानाद करतो. अशावेळी मनाची बाहेर धावण्याची प्रवृत्ती थांबते. जोपर्यंत मनाच्या समोर विषय येत नाही तोपर्यंत ते भोगण्याची इच्छा मनाला होत नाही.

वर्तमान विषयांपासून जरी मनाला दूर ठेवले तरी भूत अनुभूत (पूर्वी अनुभवलेल्या) विषयांचे चिंतन करण्यापासून त्याला आपण रोखून ठेवू शकत नाही. बाहेर जाण्याचे दार बंद असेल तेव्हा मन बाहेर जाणार नाही. परंतु आतल्या आत गप्पदेखील बसणार नाही. ते मनोराज्य रचू लागते. जे आधी पाहिले होते, भोगले होते अशा विषयांचे ते पुन्हा पुन्हा चिंतन करून लागते. नवीन विषयांशी जेव्हा संबंध येत नाही तेव्हा त्यांचा मनावर संस्कार होत नाही. याप्रकारे बाह्येन्द्रियांचा निग्रह करून आपण मनाची बाहेरची धाव रोखू शकतो आणि त्याच्या आत चाललेल्या मनोराज्यावर बुद्धीच्या द्वारा नियंत्रण ठेवू शकतो. याप्रमाणे बाह्येन्द्रियांचा निग्रह आणि अंतरिंद्रियांचा निग्रह परस्परसापेक्ष आहे. जर आपण अंतरिंद्रियांचा निग्रह करू शकलो तर आपले डोळे उघडे असून देखील आपल्याला बाहेरचे काहीही दिसणार नाही. कारण मनाचा निग्रह झालेला असल्यामुळे ते बाहेरचे काही पाहू शकत नाही, काही ऐकू शकत नाही. ते आतल्या आतच लीन झालेले असते. शम आणि दम असे परस्परसापेक्ष गुण आहेत.

तिसरा गुण आहे विवेक. विवेक दोन प्रकारचा आहे. नित्य-अनित्यवस्तुविवेक आणि आत्म-अनात्मविवेक. विवेकामुळेच मनुष्य शमी आणि दमी होऊ शकतो. अनित्य वस्तूतील मनाची प्रवृत्ती आणि अनात्म वस्तूंच्या ठिकाणी असलेली आत्मबुद्धी रोखून मनाला नित्यवस्तूमध्ये आणि आत्मवस्तूमध्ये आसक्त केले तर त्याची चंचलता कमी होते. मनासमोर जेव्हा अनेक विषय असतात तेव्हा ते एका विषयाचा भोग चंचलपणाने घेईल. परंतु जेव्हा त्याच्यापुढे फक्त एकच विषय असेल, दुसरा विषयच नसेल तर त्याला एकाच विषयाचे चिंतन केल्यावाचून गत्यंतर नाही. एखाद्या लहान मुलासारखी मनाची अवस्था असते. लहान मुलासमोर अनेक खेळणी टाकली तर ते थोडा वेळ एका खेळण्याशी खेळते. मग ते टाकून दुसरे घेते. त्याच्याशी खेळते. मग ते टाकून देते. असे सारखे खेळत राहते. परंतु जर त्याच्यासमोर एकच खेळणे ठेवले तर ते त्याच खेळण्याशी खेळत राहते. त्याचप्रमाणे विवेकी मनुष्य अनित्य पदार्थांना व अनात्म पदार्थांना आपल्या विवेकाच्या बळावर सोडून देतो, तेव्हा त्याच्या हातात केवळ आत्माच शिल्लक राहतो. केवळ नित्यवस्तूच राहते. ज्याची नित्य आणि आत्मवस्तूमध्ये निरंतर रती असते तोच विवेकी मनुष्य होय.

चौथा गुण आहे वैराग्य. विषयांविषयी असलेल्या अभिलाषेचे नियंत्रण करणे म्हणजे वैराग्य होय. विषयसुख ऐहिकही असते आणि पारलौकिकदेखील असते. ऐहिक आणि पारलौकिक सुखाच्या मागे न लागता ज्याचे मन आत्मचिंतनात मग्न राहते त्यालाच 'विरक्त' म्हटले जाते. 'निःस्पृहस्य तृणं जगत्।' ज्याच्या मनात कोणतीही स्पृहा नसते, ज्याच्या मनात संपूर्ण विरक्ती बाणलेली असते त्याच्या दृष्टीने संपूर्ण विश्व एखाद्या गवताच्या काडीइतके क्षुद्र असते. म्हणजे त्याचे मन जगातल्या कोणत्याही वस्तूकडे आकृष्ट होत नाही. रस्त्याने चालताना रस्त्यावर पडलेला केरकचरा कोणी मनुष्य उचलून घेत नाही. कारण त्याच्या दृष्टीने त्या कचऱ्याला काहीच किंमत नसते. त्याचप्रमाणे विरक्ताच्या दृष्टीत ऐहिक अथवा पारलौकिक जगाला काहीच महत्त्व नसते. त्यामुळे तो तेथे आसक्त होत नाही, यालाच वैराग्य म्हणतात.

यापुढील गुण आहे पूर्णभावना. पूर्णभावना म्हणजे अखंड ध्यान. जेव्हा आपण ध्यान करित बसतो तेव्हा मधून मधून खंड पडतो. शिवलिंगावर जेव्हा अभिषेकपात्रातून संततधार पडत असते तेव्हा ती जलाची असल्यामुळे अखंड नसते. मध्ये मध्ये खंडित होते. परंतु तेलाची धार मात्र अखंड असते, ती मध्ये तुटत नाही. त्या अखंड तैलधारेप्रमाणे ध्यान अखंड असते. ध्यानाला सुरुवात केल्यापासून ध्यान समाप्त होईपर्यंत त्याच्या चित्ताला दुसरा कोणताही विचार स्पर्शत नाही. अखंड भावनेने ईश्वरध्यान करणे अर्थात् आपल्या भावनेत ईश्वराला परिपूर्ण भरून घेणे हीच पूर्णभावना होय.

क्षांती म्हणजे क्षमा. क्षमेची अनेक कारणे असतात. एखाद्या अपराधी व्यक्तीला शिक्षा करण्याऐवजी जेव्हा क्षमा केली जाते, त्यामागे अनेक कारणे असतात. कधी मोहममतेमुळे क्षमा केली जाते. आपल्या मुलाने एखादा अपराध केल्यावर त्याच्यावरील मोहममतेमुळे आईवडील त्याला क्षमा करतात. परंतु ती क्षमा मोहामुळे केलेली असते, ती खरी क्षमा नव्हे. कधी भीतीमुळे क्षमा केली जाते. एखाद्या बलदंड माणसाने तुमची संपत्ती लुटली, तुम्हाला मारहाण केली तर तुम्ही गप्प बसता, त्याला काहीही करत नाही. तुम्ही त्याला क्षमा करता. ही क्षमा भीतीमुळे केली असल्यामुळे ती खरी क्षमा नव्हे. स्वार्थामुळे बऱ्याचदा क्षमा केली जाते. एखादा जवळचा माणूस अपराधी आहे हे जाणूनदेखील त्याला शिक्षा केली तर आपल्या स्वार्थात अडथळा येईल या

विचाराने क्षमा केली जाते. ही क्षमादेखील खरी क्षमा नव्हे. मोह, भय, स्वार्थ यांच्यामुळे केली जाणारी क्षमा खऱ्या अर्थाने क्षमा नाही. अपराध्याला शिक्षा करण्याचे पूर्ण सामर्थ्य असूनही ज्यात मोहममता नाही, भय नाही, स्वार्थ नाही अशा वेळी केवळ हा मनुष्य सुधारावा या इच्छेने केली जाणारी क्षमा हीच खरी क्षमा होय. शरणस्थलातील साधकाच्या ठिकाणी या प्रकारची क्षमा असते. तो काहीही करू शकतो, कारण त्याचा भगवान शिवाशी साक्षात् संबंध असतो.

एक संत एका नावेतून प्रवास करित होते. त्यांच्या अवतीभवती टवाळखोर माणसे होती. त्या दुर्जनांमध्ये हा एकटाच संत म्हणजे त्यांची चंगळच. मांजरांच्या मध्ये सापडलेल्या उंदरासारखी बिचाऱ्याची अवस्था झाली. कोणी त्याला शिव्या देऊ लागला. कोणी त्याची टवाळी करू लागला. कोणी उपहास करू लागला. तरीदेखील संत मात्र शांत होते. शेवटी ईश्वराला आपल्या भक्ताची स्थिती पाहवेना. त्याने संताला विचारले, “हे सगळे तुझी निंदानालस्ती करताहेत, यांना शिक्षा करण्यासाठी ही नावच मी उलटून टाकू का?”

तेव्हा ते संत म्हणाले, “भगवन्, उलटूनच टाकायचे असेल तर नाव उलटी करण्यापेक्षा या माणसांची बुद्धी उलटून टाक. त्यांना सुबुद्धी दे.”

क्षमा ही अशी असते. त्यात मोह-ममत्व नाही, भय नाही आणि स्वार्थही नाही. संत एकनाथांचे प्रसिद्ध उदाहरण आहे. ते गोदावरीत स्नान करून घरी निघाले असताना एक निंदक त्यांच्या अंगावर थुंकला. तेव्हा ते शांतपणे परत फिरले आणि पुन्हा स्नान करून आले. तो पुन्हा थुंकला. तेव्हा ते पुन्हा परत फिरले, स्नान करून आले. असे शंभरपेक्षा अधिक वेळा घडले. शेवटी त्या निंदकाला आपल्या कृत्याचा पश्चात्ताप झाला आणि संत एकनाथांचे पाय धरून तो क्षमा मागू लागला. संत एकनाथांनी त्याला उठवून उभे केले आणि म्हणाले, “बाबारे, माझी कसली क्षमा मागतोस? उलट मीच तुझे आभार मानतो. तू अंगावर थुंकलास म्हणून इतक्या वेळा मला गंगास्नान घडले. एरव्ही मला ते कसे घडले असते?”

शांतिब्रह्म एकनाथांची ही कथा सर्वश्रुत आहे. वारंवार शिक्षा करणारा मनुष्य संत नसतो. संत स्वतः कष्ट सहन करतो, निंदा, अपमान झेलतो आणि अपराध करणाऱ्याला सुधारण्याची संधी देतो.

कारुण्यसंपत्ती म्हणजे भूतदया. प्राणिमात्रांबद्दल असलेली दया हीच कारुण्यसंपत्ती होय. दयाबुद्धी सामान्य माणसात असते, संतांमध्ये असते आणि ईश्वरामध्येही असते. दुसऱ्याचे दुःख पाहून जो कळवळतो आणि ते दूर करण्याचा प्रयत्न करतो तोच भूतदयावादी मनुष्य होय. दयाबुद्धीची अनेक उदाहरणे भारतात प्रसिद्ध आहेत. दयाबुद्धीनेच कर्णाने आपली कवचकुंडले काढून दिली, शिबिराजाने आपले मांस काढून दिले. जीमूतवाहनाने आपले प्राण दिले आणि दधीची महर्षींनी आपल्या अस्थी दिल्या. ही दयाभावनेची उत्तम उदाहरणे होत.

श्रद्धा म्हणजे विश्वास, विश्वासावरच संपूर्ण जगातला व्यवहार चाललेला आहे. परस्परांवरील विश्वास गमावला तर जगाचा व्यवहार सुरळीतपणे चालणार नाही. मी आधी पैसे दिले तर तिकीटमास्तर तिकीट देईल की नाही? अशी जर प्रवाशाला शंका आली तर व्यवहारात व्यवधान उत्पन्न होईल. आपण सामान दिल्यावर जर ग्राहकाने पैसे दिलेच नाही तर? असा अविश्वास दुकानदाराच्या मनात निर्माण झाला तर व्यवहार कसा चालेल? आपले पैसे घेतल्यावर स्टेशनमास्तर तिकीट देतो आणि आपण सामान दिल्यावर ग्राहक पैसे देतोच, असा विश्वास असल्यामुळेच जगातील व्यवहार सुरळीत चाललेला आहे. डोळे बंद करून ज्याप्रमाणे तुम्ही जगातील व्यवहारावर विश्वास ठेवता त्याप्रमाणे सत्य परमात्म्यावर तुमचा अढळ विश्वास बसेल तेव्हाच

त्याला श्रद्धा म्हणता येते. विश्वास आणि श्रद्धा यांत थोडासा फरक आहे. नोकरांवर विश्वास ठेवला जातो तर गुरुजनांवर श्रद्धा ठेवली जाते. सर्व मनुष्यांवर आपण विश्वास ठेवतो आणि ईश्वराबद्दल श्रद्धा बाळगतो. ईश्वर जे काही करतो ते सारे आपल्या भल्यासाठीच असते, अशी भक्ताची दृढ श्रद्धा असते. त्याने आपल्याला दुःख दिले तरी त्यामुळे काही चांगलेच घडणार आहे असे भक्त समजतो. शरणांनी तर ईश्वराजवळ दुःखच मागितले आहे, सुख मागितले नाही.

शिवावर असलेले अनन्यप्रेम म्हणजे शिवभक्ती होय. प्रेमाचीच परिपक्व अवस्था भक्ती आहे. माणसावर प्रेम केले जाते तर अलौकिक अशा ईश्वराची भक्ती केली जाते. आपल्या सिद्धान्तात लिंगाचार, सदाचार, शिवाचार, गणाचार, भृत्याचार असे पंचाचार सांगितले आहेत. त्यांचेच निष्ठेने पालन करणे यालाच येथे परधर्म म्हटले आहे. आतापर्यंत जे दहा गुण सांगितले आहेत ते शिवज्ञानाचे बंधू होत. हे गुण साधकाजवळ असले म्हणजे त्याचे ज्ञानदेखील दृढ राहते, सुस्थिर राहते. ज्ञान सुस्थिर करायचे असेल तर हे गुण अंगी बाणवणे आवश्यक आहे. हे दहा गुण ज्या शिवयोग्याच्या ठिकाणी असतात, तोच सात्त्विक होय. जो भगवंताच्या जवळ जातो त्याला ही दैवी संपत्ती लाभते. एखाद्या माणसाजवळ तुम्ही गेला तर त्याच्याजवळ जे असते तेच तो तुम्हाला देतो. शरणस्थलातील साधक ईश्वराच्या अत्यंत निकट गेला आहे. यापुढे तो गेला तर प्रत्यक्ष परमात्म्याशीच तो समरस होणार आहे. तो जसजसा भगवंताच्या अधिकाधिक जवळ जाईल तसतसे त्याच्या अंगी ईश्वरी गुण बाणत जातील. परवा आपण ऐकले आहे पंचमहाभूतांपैकी आकाश हे ईश्वराच्या अधिक जवळ आहे, म्हणून ते ईश्वरासारखे आहे. ईश्वराचे स्वरूप सांगताना आकाशाचीच उपमा देऊन सांगितले जाते. 'आकाशवत् सर्वगतस्य नित्यः।'

आकाश जसे असून दिसत नाही आणि त्याचा स्पर्श होत नाही, त्याप्रमाणे ईश्वर असतो. तो असूनदेखील अनुभवगम्य नसतो. याप्रमाणे जो शरण ईश्वराच्या अधिक निकट जातो, त्याच्यात ईश्वराचे गुण येतात. जो देवाच्या अधिक जवळ जातो त्यालाच दैवी संपत्ती मिळते. प्राचीन ऋषिमुनींनी आपले मन त्या परमतत्त्वाशी जोडले होते. त्या अपार ज्ञानराशीतून त्यांनी ज्ञानग्रहण केले आणि वेदागमांची, शास्त्रांची रचना केली. आपल्या ऋतंभरा प्रज्ञेने त्यांनी ईश्वराकडूनच ज्ञान संपादन केले. ईश्वराकडून जसे ज्ञान प्राप्त होते तसेच उत्कृष्ट गुणदेखील मिळतात. म्हणून रोज जेवढा वेळ मिळेल तेवढ्या काळात ध्यान करून, पूजा करून, स्तोत्रपाठ करून, जप करून प्रत्येकाने ईश्वराशी संबंध जोडला पाहिजे, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

ज्ञानमंदिर, जंगमवाडी मठ, वाराणसी

२० एप्रिल १९९२

तामसनिरसनस्थल-३

जिज्ञासू सदभक्तांनो,

कालच्या आशीर्वचनात सात्त्विक शरणाच्या ठिकाणी कोणते दहा सद्गुण असतात, याविषयी आपण ऐकले आहे. जे आसुरी गुण असतात ते सात्त्विक शरणाच्या ठिकाणी नसतात. हे समजावून सांगण्यासाठी त्या दुर्गुणांचे येथे वर्णन केले आहे.

कामक्रोधमहामोहमदमात्सर्यवारणाः।

शिवज्ञानमृगेन्द्रस्य कथं तिष्ठन्ति सन्निधौ॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १३.१७)

शिवज्ञान हे एखाद्या सिंहासारखे आहे. सिंहासमोर प्रचंड आकार असलेले हत्ती कधीही उभे राहू शकत नाहीत. सिंह आणि हत्ती यांच्या युद्धात नेहमी सिंहाचाच विजय होतो, हे व्यवहारातील सर्वश्रुत उदाहरण आहे. काम, क्रोध इत्यादी विकार हत्तीसारखे आहेत. पराक्रमी सिंहासमोर बलदंड हत्तीदेखील निष्प्रभ होतात, त्याप्रमाणे शिवज्ञानासमोर कामक्रोधादी हत्ती क्षणभर देखील उभे राहू शकत नाहीत. शरणाच्या मनात काम, क्रोध इत्यादी विकार मुळात उद्भवतच नाहीत. परंतु जरी ते उद्भवले तरी शरणस्थलातील साधक त्यांच्यावर नियंत्रण मिळवतो, हे या उदाहरणातून स्पष्ट केले आहे.

काम हा पहिला विकार आहे. काम, क्रोध आणि लोभ या तीन विकारांना गीतेत 'नरकाची द्वारे' अशी संज्ञा दिली आहे. मनुष्याला हे तीन विकार नरकाच्या दिशेने घेऊन जातात. शास्त्रकारांनी या विकारांना शरीरातील शत्रू मानलेले आहे. प्रत्येक मनुष्याच्या अंतःकरणातील ज्ञानरूपी रत्नाचे हरण करणारे हे तीन चोर होत. ज्यांच्या मनात हे विकार वस्तीला आहेत त्यांच्या मनात ज्ञान प्रकाशित होत नाही. ते मनुष्याला ज्ञानी होऊ देत नाहीत. कामवासनेच्या मागे लागून अनेकांनी आपले आयुष्य उद्ध्वस्त करून घेतले आहे. याचे ज्ञान असून देखील जेव्हा मनुष्य कामवासनेला शरण जातो तेव्हा कामाने त्याच्या ज्ञानाचे जणू हरण केलेले असते. आपण केलेले कर्म अनुचित असून ते करायला नको होते, अशी पश्चात् बुद्धी त्याला होते. परंतु त्यावेळी सारे घडून गेलेले असते. घटनाक्रम उलटा फिरवता येत नसतो.

कामक्रोधांचा आवेग एखाद्या वादळासारखा असतो. वादळात सुकलेले पाने, कागद सापडून फिरत राहतात. वादळात जे जे सापडेल ते ते वादळासोबत उडून जाते. दिल्लीत झालेल्या एका वादळात विजेचे खांबेदेखील वाकले होते आणि रस्त्यावर धावणाऱ्या बसगाड्या त्या वादळामुळे गोल गोल फिरत राहिल्या होत्या. त्या वादळाप्रमाणे काम-क्रोध मनुष्याच्या जीवनात येतात त्यावेळी तो आपली विवेक शक्ती हरवून बसतो, त्यांच्यासोबत वाहवत जातो. वादळ जेव्हा संपून जाते तेव्हा मनुष्य पश्चात्ताप करत बसतो. आपल्या हातून असे घडायला नको होते. मनुष्याला जेव्हा कामक्रोधांचा पराक्रम कळतो तेव्हा त्याने जागृत झाले पाहिजे. आपण त्यांच्या अधीन झालो तरी घडलेल्या घटनेतून आपण बोध घेतला पाहिजे. कामाचे पोट मोठे असते. त्यात कितीही अन्न घातले तरी ते भरत नाही. कधीही पूर्ण न होणाऱ्या कामाचा जो दास होतो त्याला अनर्थ भोगावेच लागतात. या संदर्भात कामवेड्या ययातीची कथा खूप बोलकी आहे. कामवासनेत अखंड लोळून देखील

ययातीचे मन भरले नाही. तेव्हा त्याने एक वाक्य बोलून दाखवले:-

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति।

हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्धते॥

शंभर वर्षांचे आयुष्य संपल्यावर ययातीचे प्राण हरण करण्यासाठी मृत्यू आला. मृत्यू कोणाला सांगून येत नाही आणि 'येतोस की नाही?' असे तो कोणाला विचारीतही नाही. त्याने असे विचारले असते तर जगातून कोणी गेलेच नसते. 'उद्या येतो, परवा येतो' असे लोकांनी त्याला सांगितले असते. परंतु ययातीसमोर मात्र तो उभा राहिला असावा. "चल येतोस की नाही?"

तेव्हा ययाती म्हणाला, "नाही, मी येणार नाही."

मृत्यू म्हणाला, "तुझे आयुष्य तर संपले आहे. जर तुझा कोणी पुत्र आपले आयुष्य तुला अर्पण करील तरच तुला जिवंत राहता येईल."

ययातीने आपल्या शंभर मुलांकडे याचना केली आणि सर्वांत लहान दहा वर्षांच्या मुलाने आपले नव्वद वर्षांचे उर्वरित आयुष्य आपल्या पित्याला दान केले. असे सांगितले जाते की, ययातीला पुन्हा पुन्हा संधी मिळत राहिली आणि तो हजार वर्षे सुखाचा उपभोग घेत राहिला. त्यानंतरही त्याच्याकडे जाऊन मृत्यूने विचारले की, "आता तरी तुझे मन भरले आहे का?"

तेव्हा ययाती उत्तरला, "नाही, अजून भरले नाही. मला आणखी एक संधी दे." त्यावेळी ययातीने तो प्रसिद्ध श्लोक उच्चारला. अग्नीत कितीही लाकडे टाकली तरी तो अग्नी विझत नाही, उलट भडकत जातो, त्याप्रमाणे कामाची कितीही तृप्ती केली तरी तो शांत होत नाही. उलट अधिकच वाढतो. इच्छा कधीही पूर्ण तृप्त होत नसते. एक इच्छा पूर्ण झाली की दुसरी निर्माण होते. ती पूर्ण झाली की तिसरी उत्पन्न होते. भोगामुळे विषयवासना अधिक भडकतात. म्हणून त्यांची तृप्ती करण्याऐवजी त्यांचा निरोध करणे हेच श्रेयस्कर ठरते. कामावर विवेकानेच अंकुश ठेवला पाहिजे.

दुसरा दुर्गुण आहे क्रोध. आपल्या इच्छेच्या कुणी आड आले तर माणसाला क्रोध येतो. ज्याच्या मनात क्रोध उत्पन्न होतो त्याचीच क्रोधामुळे आधी हानी होते, नंतर दुसऱ्याची होते. आपल्या घरात जर आग लागली तर आधी आपले संपूर्ण घर जळून जाते आणि मगच ती आग दुसऱ्याच्या घराला लागते. एखाद्यावर रागावणे हे असेच आहे. आपले घर आधी जाळून घ्यायचे आणि मग दुसऱ्याचे घर जाळायचे. ज्याच्यावर तुम्ही क्रोध करता त्याच्यावर तुमच्या क्रोधाचा दुष्परिणाम नंतर होतो, त्याआधी तुमच्यावर होतो. क्रोधी मनुष्याच्या शरीराचे तापमान वाढते. तापमान वाढले की रक्त जळू लागते. म्हणून एका सुभाषितकाराने म्हटले आहे- क्रोध हाच मनुष्याचा पहिला शत्रू होय. तो देहात राहूनच देहाला जाळून टाकतो. त्यासाठी एक उदाहरण देतात.

लाकडामध्ये असलेला अग्नी लागडालाच जाळून टाकतो. अरणी-मंथन करून म्हणजे लाकडावर लाकूड घासून जेव्हा अग्नी पेटवला जातो तेव्हा त्या अग्नीला काहीतरी आधार लागतो. लाकूड हाच त्याचा आधार बनतो. एखादी आगकाडी जेव्हा आपण पेटवतो तेव्हा उत्पन्न झालेला अग्नी ती काडी जळून जाईपर्यंत अस्तित्वात असतो. काडी जळून गेली की तो गुप्त होतो. हा अग्नी गेला कुठे? अग्रितत्त्व हे सर्वव्यापक आहे. आपण जिथे बसलो आहोत तिथेदेखील अग्नी आहेच. परंतु तो जाळीत नाही. कारण तो प्रकट झालेला नाही. एखाद्याच्या खिशात आगपेटी असते. आगपेटी म्हणजे अग्नीचे भांडारच. परंतु ती त्या माणसाला जाळून टाकत

नाही. तो प्रकट झाला तरच आपला पराक्रम दाखवतो. लाकडामध्ये राहणारा अग्नी जसा लाकूड जाळून टाकतो त्याप्रमाणे शरीरात राहणारा क्रोध शरीराला जाळून टाकतो. म्हणून मनुष्याचा पहिला शत्रू क्रोध आहे. बरेच लोक क्रोधावर नियंत्रण ठेवू शकत नाहीत. क्रोध आणि क्षोभ यात थोडेसे अंतर आहे. लहान मुलाने एखादा अपराध केला तर त्याच्यावर आईवडील रागावतात. याला म्हणतात क्षोभ. परंतु तो क्रोध नव्हे. दुसऱ्याचे वाईट करण्याची ज्वलनात्मक अनिष्टवृत्ती म्हणजे क्रोध होय.

अन्येषा अनिष्टार्था प्रादुर्भूतः ज्वलनात्मक चित्तवृत्तिः क्रोधः।

दुसऱ्याचे अनिष्ट करण्याच्या इच्छेने जी ज्वलनात्मक प्रवृत्ती उत्पन्न होते तिला क्रोध असे म्हणतात. मानसिक वृत्ती अनेक प्रकारची असते. परंतु जी जळणारी वृत्ती असते तीच क्रोध होय. दुसऱ्याचे हित करण्याच्या इच्छेने जेव्हा त्याच्यावर क्रोध केला जातो तेव्हा त्याला 'क्षोभ' असे म्हणतात. आईवडिलांचे मुलावरचे रागावणे त्याच्या हितासाठी असल्यामुळे त्या रागावण्याला क्रोध म्हणता येत नाही, तो क्षोभ आहे. त्याच्याहातून पुन्हा चूक घडू नये, तो सुधारावा, म्हणून आईवडील त्याला भय दाखवण्यासाठी रागावत असतात.

जेव्हा क्रोध मनात उत्पन्न होईल तेव्हा मनुष्याने त्यावर विवेकानेच नियंत्रण ठेवायला हवे. क्रोध कधी शिव्यांच्या रूपाने प्रकट होतो तर कधी समोरच्या माणसाला हाताने मारून किंवा लाथा मारून कृतिरूपाने प्रकट होतो. एखाद्याला जेव्हा खूपच राग येतो तेव्हा तो समोरच्याला काहीही न म्हणता प्रथम त्याला मारीत सुटतो. मग रागाचा पारा थोडा खाली उतरल्यावर त्याला शिव्या द्यायला सुरुवात करतो. आपल्याला क्रोध येतो आहे हे मनुष्याला समजते. परंतु क्रोध फार काळ मनात राहत नसतो. एखाद्या वादळाप्रमाणे क्रोध मनात उत्पन्न होतो आणि लगेच निघून जातो. ज्याच्यावर रागावायचे ती व्यक्ती जर त्यावेळीच न भेटता कालांतराने भेटली तर आलेला क्रोध केव्हाच शांत झालेला असतो. त्यावेळी भेटला असतास तर तुला चांगला हात दाखवला असता, असे म्हणायची त्याच्यावर वेळ येते. म्हणून विवेकाच्या बळाने क्रोधाची वेळ टाळता आली तर त्याच्यामुळे घडणाऱ्या घटनापासून आपण वाचू शकतो. कोणताही माणूस चोवीस तास क्रोधी राहू शकत नाही. चोवीस तास कामी राहू शकत नाही. कारण ही ज्वलनात्मक मानसिकवृत्ती आहे. एखादी आगकाडी भरकनू पेटून थोड्याच वेळात जळून संपून जावी अशी कामक्रोधाची अवस्था असते. या भावना फार तर पाच, दहा, पंधरा मिनिटे टिकतात, नंतर पुन्हा शांत होतात.

शीतलता हा जलाचा स्वभाव आहे. पण त्याला जर अग्नीच्या संपर्कात ठेवले तर ते पाणीदेखील हळूहळू गरम होईल. थोड्या वेळाने उकळू लागेल आणि १०० अंश उष्मांकावर त्याची वाफ होईल. उकळत्या पाण्याचा अग्नीशी संबंध तोडला तर ते पाणी हळूहळू पुन्हा थंड होत आपल्या मूळ स्वभावाकडे जाईल. पाण्याला कितीही तापवले तरी काही वेळाने ते थंड होतेच. कारण उष्ण राहणे हा त्याचा स्वभावच नाही. त्याप्रमाणे कोणताही मनुष्य स्वभावतः कामी नसतो, क्रोधी नसतो, लोभी नसतो. प्रसंगवशात् त्याच्या ठिकाणी त्या भावना उत्पन्न होतात. परंतु फार काळपर्यंत त्या मनात टिकून राहत नाहीत. चोवीस तास जर क्रोध मनुष्याच्या शरीरात राहिला तर तो मनुष्य जळून खाक होईल. परंतु असे घडत नाही. दोन माणसांत केव्हाना केव्हा तरी भांडण होतेच. कारण दोघांचे स्वभाव भिन्न असतात. पिता-पुत्र असो, पति-पत्नी असो की भाऊ-बहीण असो, त्यांच्यात कधीतरी भांडण होतेच. एका घरात नेहमी सासू आणि सून यांचे भांडण होत असे.

सासूने एक शिवी दिली तर तिची बहादुर सून तिला दोन शिव्या देत असे. सासूला खूप राग आला की मग ती सुनेला चांगली चोपून काढीत असे. शेवटी कंटाळून एके दिवशी सून एका संताकडे गेली. म्हणाली, “महाराज, सासूचे आणि माझे नेहमी भांडण होते. ती मला खूप शिव्या देते. मग मीदेखील तिला दुप्पट शिव्या देते. माझा राग शांत राहावा म्हणून काहीतरी औषध द्या.”

संताने हसून तिच्याकडे पाहिले आणि एका बाटलीत पाणी भरून तिला दिले. पाणी देऊन तिला सांगितले की, “भांडण सुरू होताच या बाटलीतले औषध तोंडात घ्यायचे, गिळायचे नाही. सासूने कितीही शिव्या दिल्या तरी हे औषध तोंडाबाहेर टाकयचे नाही.”

सून ते औषध घेऊन घरी गेली आणि त्याचा प्रयोग सुरू केला. सासूने शिवी दिली रे दिली की लगेच ती त्या बाटलीतले पाणी तोंडात घेई आणि गप्प बसून राही. सासूच्या शिव्या ऐकून तिला राग आला आणि सासूला उलटून शिव्या देण्याची तिला उबळ आली तरी तोंडात पाणी असल्यामुळे ती काही बोलू शकत नसे. असे काही दिवस गेल्यावर सून काहीच प्रत्युत्तर करीत नाही असे सासूच्या लक्षात आले. समोरच्यावर शिव्यांचा काहीच परिणाम होत नाही असे पाहिल्यावर शिव्या देण्यात तरी काय अर्थ आहे? असे तिला वाटले आणि तिनेही शिव्या देणे सोडून दिले. घरातले भांडण मिटून घर शांत झाले.

सून त्या संताकडे गेली आणि म्हणाली, “महाराज, तुमचे औषध फारच प्रभावी आहे. आमच्या घरातले भांडण एकदम थांबले.” क्रोध येताक्षणीच जर मौन धारण केले तर भांडण होणारच नाही. अशाप्रकारे क्रोधावर नियंत्रण ठेवता येते. शरणस्थलातील साधक क्वचित् कधी क्रोध आला तर आपल्या विवेकाने त्यावर काबू ठेवतो आणि हळूहळू अक्रोधी बनतो.

त्यापुढचा दुर्गुण म्हणजे महामोह. महामोह म्हणजे अज्ञान. हा तमोगुणाचाच परिणाम आहे. जो शरण आपले तामसनिरसन करतो त्याच्या मनात महामोह राहूच शकत नाही. मद म्हणजे अभिमान. कुणाला विद्येचा मद असतो, कुणाला धनाचा, कुणाला रूपाचा, कुणाला अधिकाराचा तर कुणाला आणखी कशाचा मद असतो. एखादी अप्राप्य वस्तू प्राप्त झाली तर तिच्याविषयी मनुष्य मद करतो. अभिमान जेव्हा वाढतो तेव्हा त्याला ‘मद’ म्हणतात. मदोन्मत्त मनुष्य आपल्या संपत्तीचा, आपल्या अधिकाराचा आणि आपल्या सौंदर्याचा दुरुपयोग करीत असतो. दुसऱ्याची प्रगती सहन न करणे याला ‘मत्सर’ म्हणतात. एखाद्याला बढती मिळाली तर दुसरा त्याच्यावर जळतो. जो मत्सरी असतो तो स्वतःचेही कल्याण करू शकत नाही आणि दुसऱ्याचेही कल्याण करू शकत नाही. मनात मत्सर निर्माण झाला तर तो नेहमीच दुःख देणारा असतो. म्हणून काम, क्रोध, महामोह, मद, मत्सर यांचे निवारण करायला हवे. हे दुर्गुण मदोन्मत्त हत्तीसारखे आहेत. म्हणून या हत्तीवर आक्रमण करणारे जे सात्त्विक ज्ञान आहे त्याला मृगेंद्र म्हणजे सिंह म्हटले आहे. पूर्वी सांगितलेले दहा सदगुण ज्या साधकाच्या अंगी असतात त्याच्यावर हे दुर्गुण आक्रमण करू शकत नाहीत. वर सांगितलेले सदगुण अंगी बाणवणे आणि दुर्गुणांपासून दूर राहणे प्रत्येक मनुष्याचे कर्तव्य आहे. एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

ज्ञानमंदिर, जंगमवाडी मठ, वाराणसी

२१ एप्रिल १९९२

आशीर्वचन पाचवे

तामसनिरसनस्थल-४, निर्देशस्थल

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

शरणस्थलातील तामसनिरसनस्थल या अवांतर स्थलाविषयी आपण विचार करित आहोत. शरणस्थलातील साधकाला काम, क्रोध, मोह, मद आणि मत्सर या दुर्गुणांची बाधा होत नाही, हे कालच्या आशीर्वचनात आपण ऐकले आहे. रजोगुणी मनुष्य कसा असतो आणि रजोगुणामुळे मनुष्याची कशी हानी होते याविषयी येथे सांगतात:-

यत्र कुत्रापि वा द्वेषि प्रपंचे शिवरूपिणि।

शिवद्वेषी स विज्ञेयो रजसाविष्टमानसः॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १३.१८)

रजोगुणी मनुष्याचे मन द्वेषाने भरलेले असते. एखाद्याशी भांडण झाल्यावर त्याच्याविषयीची कटू भावना मनात ठेवून त्याचा पाणउतारा करण्याची संधी शोधणे हाच द्वेष होय. द्वेष हा सतत धुमसत राहतो. तो क्रोधाप्रमाणे चटकन् प्रकट होऊन बाहेर पडत नाही. कधी कधी द्वेषच क्रोधाचे रूप घेऊन येतो. द्वेष हे रजोगुणाचेच कार्य आहे. रजोगुणी माणूस सगळ्या लोकांवर प्रेम करू शकत नाही. सात्त्विक मनुष्य मात्र सगळ्यांवर प्रेम करू शकतो. सर्व कलहाचे मूळ मनुष्याचा निर्बुद्धपणा हेच होय. 'नास्ति बुद्धिमतां शत्रुः।' असे महर्षी चाणक्याने लिहून ठेवले आहे. जो बुद्धिमान म्हणजे विवेकी असतो, सात्त्विक असतो त्याला जगात कोणीही शत्रू नसतो. युधिष्ठिर वगैरे लोकांना 'अजातशत्रू' असे संबोधले जाते. अजातशत्रू याचा अर्थ ज्याच्या शत्रूचा जन्मच झाला नाही असा. जर कोणी शत्रुत्वभावाने त्याच्या जवळ गेला तरीदेखील त्याच्या ठिकाणचे उत्तम गुण पाहून तो शत्रुभाव विसरून त्याचा मित्र बनतो. परस्पर शत्रुभाव असलेले प्राणीदेखील सात्त्विक मनुष्याच्या सहवासात आपले शत्रुत्व विसरतात.

भगवान शिवाच्या परिवाराचे चित्र तुम्ही पाहिले असेल. मोठे विचित्र चित्र आहे ते. भगवान शिव बसलेले आहेत. त्यांच्या डावीकडे पार्वती बसली आहे. शिवाचे वाहन नंदी समोर बसलेला आहे, तर पार्वतीचे वाहन सिंह तोही समोर बसलेला आहे. एका बाजूला गणपती, त्याचे वाहन उंदीर हे बसलेले आहे. दुसऱ्या बाजूला षण्मुख तर त्याच्यासमोर मोर बसलेला आहे. शिवाच्या गळ्यात सर्प आहे तर जटेमध्ये गंगा. शिवपरिवाराचे हे चित्र म्हणजे जणू संसाराचेच चित्र आहे. परस्परांचा द्वेष करणारी माणसे संसारात एकत्र राहतात, हेच जणू हे चित्र सांगते. पार्वतीचे वाहन सिंह शिव केव्हा डोळे मिटतात आणि केव्हा नंदीला खाऊन टाकतो याचीच जणू वाट पाहत आहे. मोराचे लक्ष शंकराच्या गळ्यातील सापाकडे आहे. कारण साप त्याचे भक्ष्य आहे. सापाची नजर गणपतीच्या वाहनाकडे- उंदराकडे आहे. जटेतील गंगा पार्वतीकडे जणू सवतीमत्सराने पाहते आहे आणि पार्वती तिच्याकडे पाहते आहे. माझ्यानंतर तू आलीस आणि डोक्यावर चढून बसलीस? अशा विषम परिस्थितीत देखील कोणी कोणाशी भांडत नाही. परंतु जर भगवान शिव तेथून उठून गेले तर सगळे परस्परांवर तुटून पडतील. शिवाच्या अस्तित्वामुळे, त्यांच्या तपस्याबळाने आपापसातील वैरभाव विसरून सगळे कसे गुण्यागोविंदाने एकत्र नांदत आहेत. आपल्या विषम परिवारात भगवान शिव जसे अविचल आणि शांत आहेत त्याप्रमाणे

विषमतेने भरलेल्या या जगात आपणदेखील अविचल आणि शांत राहिले पाहिजे.

सर्व संसार शिवमय आहे. पृथ्वीपासून आकाशापर्यंत पंचमहाभूते, सूर्य, चंद्र आणि आत्मा या भगवान शिवांच्या अष्टमूर्ती मानल्या जातात. वस्तुतः 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' असे वेदान्त म्हणतो. 'लिंगमध्ये जगत्सर्वम्' असे सिद्धान्त सांगतो. जे काही आहे ते परमात्म्याचेच आहे. सर्व काही परमात्मा आहे. हे ज्ञान प्रत्येक मनुष्याला नसते. म्हणून तो दुसऱ्याचा द्वेष करित असतो. संसार शिवरूप असल्यामुळे यात जर कोणाचा अनादर झाला, द्वेष केला गेला तर तो एक प्रकारचा द्रोह होय. कोणाचाही द्वेष केला तरी शिवाचा द्वेष केल्याप्रमाणे होते. कारण शिवाशिवाय दुसरे काही अस्तित्वातच नाही. प्रत्येक जीव हा शिवाचाच अंश आहे. जर एका जीवात्म्याने दुसऱ्या जीवात्म्याशी भांडण केले तर तो ते भांडण कोणाशी करत आहे? शिवासोबतच करतो आहे. म्हणून सर्व काही शिवच आहे अशी भावना जर तुमच्या मनात दृढ झाली तर द्वेषभावना नष्ट होईल.

एकदा एक तपस्वी गंगेच्या किनाऱ्यावर तपस्या करण्यासाठी गेला. गेला तो गेला, नेमका धोबीघाटावर गेला. तेवढ्यात धोबी तेथे आला. म्हणाला, "हे आमचे कपडे धुण्याचे ठिकाण आहे."

"या जागेवर तुझे काय नाव लिहिलेले आहे?" तपस्व्याने विचारले. धोब्याला राग आला. तो तपस्व्याच्या अंगावर धावून गेला. दोघांची गुद्दागुद्दी झाली. कधी हा त्याला खाली पाडायचा, त्याच्या उरावर बसायचा. कधी तो ह्याला खाली पाडायचा, ह्याच्या उरावर बसायचा. दोघांची मारामारी पाहून भगवान शिव तेथे प्रकट झाले आणि त्यांनी दोघांनाही भांडणाचे कारण विचारले. ते सांगितल्यावर भगवान म्हणाले, "तुमच्यापैकी कोण धोबी आहे आणि कोण तपस्वी आहे? कारण दोघांचेही वर्तन एकसारखेच आहे."

हे ऐकल्यावर तपस्व्याला स्वतःची लाज वाटली आणि तो तेथून निघून गेला. तो आधीच असा उठून गेला असता तर हा प्रसंगच आला नसता. दुसरा माणूस तुमच्यासोबत भांडण करायला तयार आहे. परंतु भांडण करण्याची तुमची तयारी नसेल तर भांडण होणारच नाही. तुमच्याविषयी कोणाच्या मनात द्वेष असेल, परंतु तुम्ही त्याचा द्वेष करित नसाल तर कालांतराने त्याच्या मनातील द्वेष हळूहळू नष्ट होऊन जातो. म्हणून सर्व प्रपंच हा शिवमय आहे आणि आपण जर कोणाचा द्वेष केला तर तो शिवाचाच द्वेष केल्याप्रमाणे होतो असे जो जाणतो त्याच्या मनातून द्वेषभावना कायमची हद्दपार होते. शास्त्रे सांगतात की, जगातील एखाद्या माणसाबद्दल जरी आपल्या मनात द्वेषभावना असेल तर आपल्याला मुक्ती मिळत नाही. मुक्ती म्हणजे सर्वात्मभावना. प्रत्येक प्राणिमात्रात परमात्म्याला पाहणे हीच मुक्ती आहे. जर एखाद्याविषयी तुमच्या मनात द्वेष असेल तर त्याच्यात तुम्ही परमात्मा पाहत नाही हे सहजच सिद्ध होते. तुमचा परमात्मा परिच्छिन्न झाला. मग तुम्हाला मुक्ती कसली? म्हणून सर्व प्रपंचाला शिवमय समजून कोणाचाही द्वेष करू नये.

यो द्वेष्टि सकलान् लोकान् यो वाऽहंकुरुते सदा।

योऽसत्यभावनायुक्तः स तामस इति स्मृतः॥१३.१९॥

रजोगुणाचे लक्षण सांगितल्यानंतर आता तमोगुणाविषयी सांगतात. जो सगळ्यांचा द्वेष करतो, जो निरंतर अहंकाराने फुगलेला असतो, जो असत्याचा आश्रय घेतो अशा माणसाला 'तामस' असे म्हटले. तमोगुणी माणूस सहृदय नसतो. तो सगळ्यांशी प्रेमाने वागत नाही. तो सगळ्यांशी भांडणच करील. जो इतरांपेक्षा स्वतःलाच श्रेष्ठ मानील, अहंकाराने सदैव फुगलेला असेल, तो संसारसागरातून तरून जाणार नाही. जो आपल्या आतला अहंकार बाहेर टाकून देईल तोच संसारसागरातून पैलतीरावर जाईल.

एक मनुष्य मोत्यांचा व्यापार करीत असे. त्यासाठी त्याला नेहमी समुद्रावर नावेतून जावे लागे. त्याला पोहणे येत नसे. म्हणून एका साधुपुरुषाने त्याला सल्ला दिला, “तुला पोहणे येत नाही आणि मोती आणण्याकरिता तुला समुद्रावर जावे लागते. एखाद्या वेळी नाव वादळात सापडली तर तू बुडून मरशील. म्हणून तुझ्या नौकेत तोंड बंद असलेली दोन पिंपे नेहमी ठेवीत जा. त्यात काहीही भरायचे नाही. जेव्हा नाव उलटणार असे वाटेल तेव्हा ही पिंपे बांधून तू जर पाण्यात उडी मारशील तर तुझा जीव वाचेल.”

व्यापाऱ्याने तो सल्ला ऐकून रिकामी पिंपे नावेत ठेवली. एकदा तो व्यापाराला गेला असताना त्याला भरपूर फायदा झाला. त्याने नाव भरून रत्ने घेतलीच पण ती दोन रिकामी पिंपेदेखील भरून घेतली. परंतु येताना वादळाला सुरुवात झाली. नाव डगमगू लागली. नाव डगमगू लागल्यावर त्याला साधूचा सल्ला आठवला. परंतु त्याला पिंपातल्या मोत्यांचा मोह सोडवेना. जगायचे असेल तर पिंपे रिकामी करून त्यांची तोंडे बंद करून ती कमरेला बांधली पाहिजे. परंतु त्या लोभी माणसाने मोती भरलेली पिंपेच कमरेला बांधली आणि समुद्रात उडी मारली. परिणाम व्हायचा तोच झाला. तो बुडून गेला.

भरलेल्या भांड्यापेक्षा कधीकधी रिकाम्या भांड्याचे महत्त्व अधिक असते, हेच कधी मनुष्याला कळत नाही. परमेश्वराने आपल्याला देखील मन आणि बुद्धी ही दोन पिंपे दिली आहेत. ती जर भरलेली असतील तर संसारसागरात बुडण्याशिवाय आपल्याला गत्यंतर नाही. ती आपण जर रिकामी करू शकलो तर मात्र त्यांच्या साहाय्याने संसारसमुद्रातून तरून जाऊ शकू. मन, बुद्धी रिकामी करायची म्हणजे नेमके काय करायचे? तर त्यांच्यात सांसारिक वासना न भरता परमात्म्याला भरून घ्यायचे. त्या पिंपांमध्ये जशी हवा असली तरी चालते परंतु इतर वस्तू मात्र नसाव्यात, त्याप्रमाणे अहंकार, ममत्व, दुर्वासना जर मनबुद्धीत भरलेल्या असतील तर असा तामसी मनुष्य संसारसागरात हमखास बुडतो.

तमोमूला हि संजाता रागद्वेषादिपादपाः।

शिवज्ञानकुठारेण छेद्यन्ते हि निरन्तरम्॥१३.२०॥

राग-द्वेषरूपी जो वृक्ष आहे त्याचे मूळ कारण अज्ञान होय. अज्ञान म्हणजेच तमोगुण. बीजच नसेल तर वृक्ष कसा उत्पन्न होईल? आधी तुमच्या मनात अज्ञान आणि तमोगुण असतो आणि त्यामुळे तुमच्यामध्ये राग-द्वेष निर्माण होतात. शिवज्ञानरूपी कुऱ्हाडीने तमोगुणांचे छेदन करता येते. ते केले म्हणजे मनात राग-द्वेष राहात नाहीत.

शिवज्ञाने समुत्पन्ने सहस्रादित्यसन्निभे।

कुतस्तमोविकाराः स्युर्महतां शिवयोगिनाम्॥१३.२१॥

जो शरणस्थलातील उत्तम साधक आहे त्याच्या ठिकाणी तमोगुण येईलच कसा? त्याविषयी येथे सांगतात. शिवज्ञानाचा प्रकाश सहस्र सूर्यांइतका असतो. अनेक लोकांना प्रश्न पडेल की एवढा मोठा प्रकाश आपल्या आत आहे तर त्याचा एक किरणदेखील का बाहेर येत नाही? प्रखर सूर्यप्रकाशात देखील माणसाला भ्रम होतो आणि मंद प्रकाशात देखील भ्रम होतो. मंद प्रकाशात मनुष्य दोरीला साप समजतो तर झाडाच्या खोडाला चोर समजतो. परंतु प्रखर प्रकाशात देखील शिंपल्याला मनुष्य चांदी समजून भ्रमित होतो. प्रखर सूर्यप्रकाशात देखील माणसाला भ्रम होऊ शकतो. परंतु आतील आत्मप्रकाशात मात्र कुठलाही भ्रम होण्याचा संभव नसतो. असा सहस्रसूर्यासारखा शिवज्ञानाचा प्रकाश ज्याच्या अंतरंगात असतो त्या शिवयोग्याला तमोगुणातील विकारांचा मुळीच उपद्रव होत नाही. येथे तामसनिरसनस्थल पूर्ण झाले.

निर्देशस्थल

यानंतरचे स्थल आहे निर्देशस्थल. निर्देश म्हणजे दाखवणे. आत्मवस्तू अथवा परमात्मवस्तू यांना जो दाखवतो त्याला निर्देशक असे म्हणतात. तेच या ठिकाणी स्पष्ट केले आहे.

निराकृत्य तमोभागं संसारस्य प्रवर्तकम्।

निर्दिश्यते तु यज्ज्ञानं स निर्देश इति स्मृतः॥१३.२२॥

संसारात प्रवृत्त करणाऱ्या आणि संसार वाढविणाऱ्या तमोगुणाचे निराकरण करून शिवज्ञानाचा निर्देश केला जातो, म्हणजे त्याचे स्वरूप समजावले जाते, हेच निर्देशस्थल होय. अर्थात् शिवज्ञान देण्याऱ्या गुरूचीच महिमा येथे पुन्हा वर्णन केलेली आहे.

गुरुदेव परं तत्त्वं प्रकाशयति देहिनाम्।

को वा सूर्यं विना लोके तमसो विनिवर्तकः॥१३.२३॥

आपल्या आत्मतत्त्वाकडे निर्देश करणाऱ्या, त्याचे स्वरूप समजावून सांगणाऱ्या मनुष्याला आपण गुरू म्हणतो. गुरू हेच मार्गदर्शक असतात. श्रेष्ठ तत्त्व समजावून सांगणारा गुरूच असतो. आपल्या परिवारात आई-वडील, भाऊ-बहीण असे बरेच जण असतात. तरीदेखील आपल्याला गुरूकडेच का जावे लागते? कारण परिवारातील सारेजण आपल्याला संसारप्रवृत्त करणारे असतात, परंतु गुरू मात्र संसारातून मुक्त करणारा असतो. म्हणून प्रत्येक मनुष्याला गुरूकडे जावे लागते. तो जीवात्म्यात असलेल्या परमात्मतत्त्वाला प्रकाशित करतो. सूर्य उगवल्याशिवाय जसा अंधार दूर होऊ शकत नाही त्याप्रमाणे गुरुबोधाशिवाय कोणालाही ज्ञानप्राप्ती होत नाही. शास्त्रे सांगतात की, आत्मज्ञान मिळवायचे असेल तर गुरूजवळ जायला पाहिजे. त्याच्याशिवाय इतर कुठल्याही ठिकाणी आत्मज्ञानाची प्राप्ती होणे शक्य नाही.

अन्तरेण गुरुं सिद्धं कथं संसारनिष्कृतिः।

निदानज्ञं विना वैद्यं किं वा रोगो निवर्तते॥१३.२४॥

येथे एक उदाहरण देऊन गुरूचे माहात्म्य वर्णिले आहे. ज्ञानसिद्ध, तपोसिद्ध गुरूशिवाय संसाराची निवृत्ती कशी होईल? अर्थात् सिद्ध गुरूच्या द्वाराच संसारनिवृत्ती होते. रोगाच्या निवृत्तीकरिता आपण वैद्याकडे जातो. काही लोक खरे वैद्य असतात तर काही लोक नावाचे 'वैद्य' असतात. कुठलेही वैद्यकीय प्रमाणपत्र न घेता, कंपाऊंडरचे सुद्धा काम न करता काही लोक दारावर बोर्ड लावतात आणि डॉक्टरकीचा धंदा सुरू करतात. जगात रोगी जास्त आहेत. शरीर हे रोगांचेच घर आहे. प्रत्येकाच्या शरीरात काही ना काही रोग असतोच. अशी रोगी माणसे डॉक्टरांचा बोर्ड पाहून त्यांच्या दवाखान्यात शिरतात. त्याच्याकडे बोर्ड असतो, परंतु रोगाचे निदान आहे की नाही, हे बिचाऱ्या रुग्णाला कसे कळावे? निदान न जाणणाऱ्या डॉक्टराकडे जर रोगी गेला तर त्याची स्थिती कशी होईल?

एका गावात एक मनुष्य मरण पावला. तेव्हा गावातले दोन डॉक्टर एकमेकांशी बोलताना म्हणाले की, 'हा माणूस मेलाच कसा? तो तर आपल्याकडे औषधसुद्धा घ्यायला आला नव्हता.' त्या डॉक्टरांकडे रोगांचे निवारण करणारे औषध नव्हते, रोगी मारण्याचे मात्र होते. असे बरेच डॉक्टर असतात. म्हणून येथे म्हटले आहे की उत्तम औषध जाणणाऱ्या वैद्याशिवाय जशी रोगनिवृत्ती शक्य नाही त्याप्रमाणे आत्मज्ञानी गुरूशिवाय

संसारनिवृत्ती शक्य नाही.

अज्ञानमलिनं चित्तदर्पणं यो विशोधयेत्।

प्रज्ञाविभूतियोगेने तमाहुर्गुरुसत्तमम्॥१३.२५॥

प्रत्येक माणसाचे मन एखाद्या दर्पणासारखे, आरशासारखे असते. आरशावर धूळ बसते. आरशात आपला चेहरा पाहण्याआधी आपण त्यावरची धूळ झटकतो. माणसाचे मनदेखील एक आरसाच होय. परमेश्वराने जेव्हा आपल्याला मन दिले होते तेव्हा ते स्वच्छ होते. त्यावर कोणताही कलंक नव्हता. थोडीदेखील धूळ बसलेली नव्हती. त्यावर हळूहळू धूळ बसत गेली आणि चित्त अपवित्र होत गेले. इतके की मन म्हणजे आरसा आहे हेच लोक विसरून गेले. आपण जर आरशावर चिखल थापला तर त्यात आपला चेहरा कसा दिसेल? चिखल दिसेल, परंतु आरसा दिसणार नाही. त्याप्रमाणेच संसारात देखील प्रत्येक माणसाच्या मनावर अशीच धूळ बसलेली आहे. आपले मन तर आपण कधीच स्वच्छ केले नाही. मनाच्या आरशातून आपले स्वरूप पाहण्याचा आपण कधीही प्रयत्न केला नाही. त्या आरशाप्रमाणेच माणसाचे मनदेखील मलिन झाले आहे.

हे मालिन्य येते कोठून? आपल्या शरीराला जी नऊ द्वारे आहेत त्यांच्यातूनच धूळ आत येऊन आपल्या मनावर साचते. मन मलिन होते. घराला दारे, खिडक्या असतात. त्यातून सारखी धूळ आत येत असते. तुम्हाला घर रोज झाडून स्वच्छ करावे लागते. आज झाडले तरी उद्या पुन्हा झाडावे लागते. जर वर्ष-दोन वर्षांनी एकदाच घर झाडले तर त्यावेळी हे घर आहे की कचराकुंडी? असा प्रश्न तुम्हाला पडेल. घराच्या एका दारातून जर एवढी धूळ आत येऊ शकते तर तुमच्या शरीरातल्या नऊ दारांतून किती बरे धूळ आत येत असेल? या नऊ दारांतून केरकचरा आत कोण आणतो? जो आत बसतो तोच आणतो. बाहेरच्या मनुष्याने जर तुमच्या घरात केर आणून टाकला तर तुम्ही गप्प बसाल? बसणार नाही. त्याच्याशी भांडण कराल. जर तुमच्याच पायाने आणि तुमच्याच कपड्यांमुळे घरात धूळ आली तर तुम्ही कोणाशी भांडण कराल? तुम्ही ज्याप्रमाणे बाहेरून धूळ आत आणता त्याप्रमाणेच शरीराच्या आत राहणारा जीवात्मा बाहेर जाऊन धूळ, केरकचरा आत घेऊन येतो. तो शरीराबाहेर जातो तोच मुळी केरकचरा आत आणण्यासाठी. त्याला कचऱ्याशिवाय दुसरे काही दिसतच नाही. प्रत्येक इंद्रियाकडून पापमय व्यवहार घडून पापांचा संग्रह होतो. जन्मजन्मांतरापासून इंद्रियांच्या दूषित व्यवहारामुळे धूळ आत येऊन मनरूपी आरशावर इतकी साठली की तो मुळात दर्पण आहे हेच आपण विसरून गेलो आहोत.

जेव्हा शिष्य गुरूजवळ जातो तेव्हा गुरू त्याच्या मनरूपी दर्पणाचे निरीक्षण करतात. त्याच्यावर किती धूळ साठली आहे याचा अंदाज घेतात. त्याला उपदेश करून, काही नियम पाळायला सांगून हळूहळू त्याचा चित्तरूपी दर्पण स्वच्छ करतात. जसजसे मालिन्य दूर होत जाईल तसतसे आपले मन अधिकाधिक स्वच्छ होत जाईल. मग त्या स्वच्छ मनात आपल्या आत्म्याचे प्रतिबिंब पडेल.

एका चित्रकाराची कथा तुम्हाला माहित असेल. एका देशात परदेशातून एक चित्रकार आला. त्या देशाच्या राजाला भेटून तो म्हणाला की, “महाराज, तुमच्या देशातल्या उत्तम चित्रकाराची आणि माझी स्पर्धा लावून पाहा. तो जिंकतो की मी जिंकतो हे तुम्हाला दिसेलच.”

राजाने आपल्या देशातील उत्तम चित्रकार शोधून आणला. तेव्हा परदेशातील चित्रकार म्हणाला, “माझी एक अट आहे. ती अशी की, एकाच मोठ्या दिवाणखान्यात एकमेकीसमोरील भिंतींवर आम्ही चित्रे काढू.

एका भिंतीवर त्याने चित्र काढायचे तर त्याच्या समोरील भिंतीवर मी चित्र काढायचे. दिवाणखान्याच्या मध्यावर पडदा सोडायचा आणि चित्र पूर्ण होईपर्यंत कोणीही एकमेकांचे चित्र पाहायचे नाही. स्वतः महाराजांनीच चित्र पूर्ण झाल्यावर आपल्या हाताने मधला पडदा हटवावा आणि दोन्ही चित्रांची तुलना करावी.”

राजाने चित्रकाराची अट मान्य केली आणि त्याप्रमाणे दोन्ही चित्रकारांनी एकमेकीसमोरील भिंतीवर चित्र काढायला प्रारंभ केला. दोघांनाही सगळे रंगसाहित्य दिले गेले. परदेशी चित्रकाराने मात्र रंगसाहित्य नाकारले. लोकांमध्ये मोठी उत्सुकता पसरली. रंगविण्याचे कोणतेही साधन न घेतला हा परदेशी चित्रकार कसे चित्र काढणार, याचे त्यांना आश्चर्य वाटले.

अखेर चित्र पूर्ण झाले. राजाने स्वतः येऊन त्या खोलीमधला पडदा दूर केला. दोन्ही भिंती पाहताच सगळे आश्चर्यचकित झाले. देशातील चित्रकाराने आपल्या भिंतीवर जे चित्र काढले होते तसेच हुबेहूब चित्र परदेशी चित्रकाराच्या भिंतीवर दिसत होते. फरक एवढाच होता की देशातील चित्रकाराचे चित्र भिंतीच्या पृष्ठभागावर होते तर परदेशी चित्रकाराचे चित्र भिंतीच्या पृष्ठभागाच्या आत दहा-बारा फुटांवर दिसत होते.

आश्चर्यचकित झालेल्या राजाने परदेशी चित्रकाराला विचारले, “हा काय चमत्कार आहे? या भिंतीवरील चित्र तुझ्या भिंतीवर कसे आणि ते असे आत का दिसते?”

तेव्हा चित्रकार नम्रपणे म्हणाला, “महाराज, मी चित्र काढलेच नाही. ही भिंत घासून घासून गुळगुळीत करून ठेवली. ते समोरचेच चित्र या भिंतीमध्ये प्रतिबिंबित होत आहे. म्हणून ते तुम्हाला दूर दिसते इतकेच.”

असे आपले ज्ञान भिंतीसारखे गुळगुळीत झाले तर त्यामध्ये आत्म्याचे प्रतिबिंब पडते. विभूती लावून जसा आरसा स्वच्छ केला जातो त्याप्रमाणे ज्ञानाची विभूती लावून म्हणजे ज्ञानोपदेश करून गुरू शिष्याच्या मनरूपी दर्पणावरची अज्ञानरूपी धूळ स्वच्छ करतात. चित्ताचे मालिन्य दूर करणारा जो महापुरुष तोच गुरू होय.

अपरोक्षिततत्त्वस्य जीवन्मुक्तस्वभाविनः।

गुरोः कटाक्षे संसिद्धे को वा लोकेषु दुर्लभः॥१३.२६॥

परमात्मतत्त्वाचा प्रत्यक्ष साक्षात्कार होऊन जीवन्मुक्त झालेल्या गुरूचा कृपाकटाक्ष ज्याच्यावर आहे त्या माणसाला कसली उणीव भासणार? गुरूमुळेच शिवाची प्राप्ती होते. म्हणून शिष्याला गुरूकृपेची आवश्यकता भासते.

कैवल्यकल्पतरवो गुरुवः करुणालयाः।

दुर्लभा हि जगत्यस्मिन् शिवाद्वैतपरायणाः॥१३.२७॥

गुरू हा मोक्ष देणारा कल्पतरू आहे. सामान्य कल्पतरू सांसारिक वस्तू मिळवून देतो. कल्पतरूखाली बसून जर तुम्ही मुक्ती मागितली तर ती कल्पतरू देऊ शकत नाही. परंतु गुरू मात्र कैवल्य देणारा कल्पतरू असतो. तो अत्यंत दयाळू असतो. शिवाद्वैतात निष्ठा ठेवणारा असा गुरू अत्यंत दुर्लभ असतो.

क्षीराब्धिरिव सिन्धूनां सुमेरुरिव भूभृताम्।

ग्रहाणामिव तिग्मांशुर्मणीनामिव कौस्तुभः॥

दुमाणामिव भद्रश्रीर्देवानामिव शंकरः।

गुरुः शिवः परः श्लाघ्यो गुरूणां प्राकृतात्मनाम्॥१३.२८-२९॥

समुद्रांमध्ये क्षीरसागर श्रेष्ठ, पर्वतांमध्ये मेरू श्रेष्ठ, ग्रहांत सूर्य श्रेष्ठ, रत्नांत कौस्तुभरत्न श्रेष्ठ, वृक्षांत चंदनवृक्ष

श्रेष्ठ, सर्व देवांत शंकर श्रेष्ठ त्याप्रमाणे जगातल्या लौकिक गुरुंपेक्षा शिवज्ञानी असा परमगुरू श्रेष्ठ आहे. असाच गुरू आपल्या आत्म्यापर्यंत आपल्याला घेऊन जातो. म्हणून प्रत्येकाने आपल्या चित्तातील मालिन्य दूर करून अशा श्रेष्ठ गुरूच्या पायाशी बसून आत्मज्ञान प्राप्त करावे, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

ज्ञानमंदिर, जंगमवाडी मठ, वाराणसी
२३ एप्रिल १९९२

आशीर्वचन सहावे

शीलसंपादनस्थल

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

शरणस्थलातील शेवटचे अवांतरस्थल शीलसंपादनस्थल हे आहे. शील म्हणजे काय? शीलवान व्यक्तीला काय म्हणतात, याचे या स्थलात विवेचन केलेले आहे.

जिज्ञासा शिवतत्त्वस्य शीलमित्युच्यते बुधैः।

निदेश्ययोगादार्याणां तद्वान् शीलीति कथ्यते॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १३.३०)

प्रत्येक मनुष्याच्या ठिकाणी काहीतरी जाणून घेण्याची जिज्ञासा असते. जे सामान्य माणसांना अगोचर आहे अशा तत्त्वाचा शोध लावून त्याची लोकोपयोगिता शास्त्रज्ञांनी सिद्ध केली आहे. भौतिक तत्त्वांचा शोध घेतल्यामुळे मनुष्याला लाभच झाला. त्याप्रमाणे आध्यात्मिक तत्त्वांचा शोध घेतल्यामुळे मनुष्याला लाभच होतो. भौतिक, वैज्ञानिक शोधांमुळेच आज आपण दूर असलेल्या व्यक्तींशी प्रत्यक्ष बोलू शकतो. हे सारे कशामुळे घडले? मानवाच्या जिज्ञासेमुळे. आकाशातील सूर्यमाला पाहून माणसाला वाटले आपण तिचा शोध घ्यावा, तिथे काय आहे हे पाहावे. मानवाच्या ठिकाणी जिज्ञासा असते. जिज्ञासा म्हणजे जाणून घेण्याची इच्छा. म्हणूनच महर्षी व्यासांनी आपल्या ब्रह्मसूत्रात 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' असे पहिले सूत्र लिहून ठेवलेले आहे.

भौतिक जगाविषयाची जिज्ञासा जेव्हा संपुष्टात येते तेव्हाच मनुष्याला ब्रह्माचा शोध घेण्याचे वेध लागतात. हीच ब्रह्मजिज्ञासा होय. विवेक, वैराग्य, शमदमादी षट्संपत्ती आणि मुमुक्षुत्व अशा साधनचतुष्टयांनी मनुष्य संपन्न होऊन ब्रह्माचा शोध घ्यायला प्रवृत्त होतो. या प्रपंचातून मुक्त होऊन जो मोक्षाची इच्छा व्यक्त करतो तोच या मार्गाकडे वळतो. बाकी सामान्य माणसे आपली भौतिक जिज्ञासा तृप्त करित आयुष्य घालवतात. येथे 'शिवतत्त्वजिज्ञासा' असे म्हटलेले आहे. वीरशैवसिद्धान्तात संपूर्ण विश्व तत्त्वात्मक आहे, असे मानले जाते. पृथ्वीपासून ते शिवापर्यंत अशी छत्तीस तत्त्वे आहेत. त्यामध्ये शिव हे पहिले तत्त्व असून पृथ्वीतत्त्व हे अंतिम आहे. पस्तीस तत्त्वांचा विचार सोडून जेव्हा शिवतत्त्वाची जिज्ञासा मनात जागी होते तिलाच 'शील' म्हटले जाते. शास्त्रांनी परतत्त्वाचे पुन्हा पुन्हा वर्णन केले आहे. ते ऐकून ते जाणण्याची जिज्ञासा मनुष्यामध्ये उत्पन्न होते.

हेच तत्त्व जाणून संतमहात्मे मुक्त झाले आणि जे जाणल्यावर जाणण्यासारखे इतर काही शिल्लक राहत नाही, 'एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानम्' असे तत्त्व जाणण्याची प्रबल इच्छा साधकाच्या मनात उत्पन्न होते. एखाद्या तत्त्वाबद्दल पुन्हा पुन्हा ऐकले की ते तत्त्व जाणण्याची इच्छा उत्पन्न होते. काही लोकांच्या मनात पुन्हा पुन्हा ऐकून देखील जिज्ञासा उत्पन्न होत नाही. ते या कानाने ऐकतात आणि त्या कानाने सोडून देतात. हजारो, लाखो लोकांपैकी एखाद्याच्या मनात ही जिज्ञासा उत्पन्न होते. शिवतत्त्व जाणण्याची जिज्ञासा म्हणजे 'शील.' हे शील ज्याच्याजवळ असते तोच शीलवान होय.

प्रपन्नार्तिहरे देवे परमात्मनि शंकरे।

भावस्य स्थिरतायोगः शीलमित्युच्यते बुधैः॥१३.३१॥

आपल्या मनात शील प्रारंभी जिज्ञासेच्या रूपाने असते, नंतर ते भावनात्मक होते. म्हणजे आपण त्याचीच भावना करू लागतो. त्याला जाणण्यासाठी आपल्याला त्याची भावना करावीच लागते. प्रपंचातील इतर वस्तू प्रत्यक्षात दिसतात, म्हणून त्यांची भावना करावी लागत नाही. परंतु जी वस्तू अतींद्रिय असते तिची मात्र भावना करावी लागते. भावनेला काहीच अगोचर नाही. जो प्रपंच सोडून सर्वभावाने परमात्म्याला शरण जातो त्याची सर्व दुःखे परमात्मा हरण करतो. म्हणून परमात्म्याला 'हर' असे नाव आहे. 'हरतीति हरः।' भक्ताच्या ठिकाणी असलेले दोष, दुःख, पाप यांचे तो हरण करतो. तो परमात्मा आहे. कारण सर्व जगत् आणि सर्व जीवात्मे त्याच्याच ठिकाणी अवस्थित असतात. 'सर्व काही मीच आहे' असा जेथे समष्टिभाव आहे तो परमात्मा. 'शरीर म्हणजे मी आहे' असा जेथे व्यष्टिभाव आहे तो जीवात्मा. म्हणून परमात्मा व्यापक आहे, मंगलकारक आहे. अशा भावांचे निरंतर चिंतन करणे हेच शील होय. ज्याच्यावर अत्यंत प्रेम असते त्याचे चिंतन आपल्या मनात होत राहते. मग ती एखादी वस्तू असो वा व्यक्ती. घरात जेव्हा प्रिय व्यक्ती येते तेव्हा कितीही अडचण असली तरी तिची राहण्याची व्यवस्था मनुष्य करतोच. जागा कमी असली तरी तिच्यासाठी आवश्यक तेवढी जागा उपलब्ध करून देतो. यावरून आलेली व्यक्ती त्याला अत्यंत प्रिय आहे हेच सिद्ध होते.

एकदा रामकृष्ण परमहंस त्यांचे प्रिय शिष्य स्वामी विवेकानंदसोबत एका घरी जेवायला गेले. तेथे भरपेट खाल्ल्यावर रामकृष्ण परमहंस म्हणाले, "नरेन्, मी आज एवढा जेवलो की माझ्या पोटात अजिबात जागा शिल्लक नाही. आता अन्नाचा एक कणदेखील पोटात जाऊ शकत नाही."

तेवढ्यात शेजारची एक महिला जिलेबीने भरलेले ताट घेऊन आली आणि म्हणाली, "महाराज, मी मोठ्या आवडीने आपल्यासाठी जिलेबी बनवली आहे. आपण तिचा स्वीकार करावा."

रामकृष्णांनी ताटातल्या दोन जिलेब्या उचलल्या आणि खाल्ल्या. विवेकानंद हा सारा प्रकार पाहत होते. ते अत्यंत जिज्ञासू होते. त्यांनी विचारले, "आताच आपण म्हणालात की पोटात अन्नाचा एक कण जाऊ शकत नाही. मग या दोन जिलेब्यासाठी जागा कशी बरे झाली?"

रामकृष्ण हसले आणि म्हणाले, "शहरातल्या रस्त्यावर माणसांची कितीही गर्दी असली तरी जेव्हा गव्हर्नर त्या रस्त्याने जाणार असतात तेव्हा त्यांच्यासाठी गर्दी हटवून रस्ता मोकळा केला जातो. त्याप्रमाणे जिलेबी ही माझी गव्हर्नर आहे. पोटात जागा नसली तरी ती मला अत्यंत प्रिय असल्यामुळे कशीतरी मी माझ्या पोटात जागा केली."

ज्या वस्तूवर अथवा व्यक्तीवर आपले प्रगाढ प्रेम असते त्या वस्तूसाठी अथवा व्यक्तीसाठी काहीही करायला आपण तयार असतो. लोकांना ईश्वरचिंतन करायला सांगितले तर काहीजण म्हणतात- ‘आम्हाला वेळच मिळत नाही’, तर काही म्हणतात- ‘आमचे मनच लागत नाही.’ परंतु शरणस्थलातील साधकाचे मन संपूर्ण शिवभावनेने व्यापलेले असते. त्याचे सारे मन परमात्म्याने भरलेले असते. परंतु सामान्य माणसे मात्र आमचे मनच लागत नाही, अशी कारणे सांगत बसतात. ईश्वरावर प्रेमच नसेल तर त्याच्या पूजेत, ध्यानात तुमचे मन कसे लागणार? त्यासाठी तुम्हाला वेळ कसा मिळणार? शरणस्थलातील साधक शिवाला आपला पती मानतो. सती जशी सर्वभावाने आपल्या पतीवर प्रेम करते तसे तो शिवावर करतो. म्हणून त्याचे शिवाशिवाय अन्य कुठल्याही वस्तूवर प्रेम नसते. ईश्वरावाचून जर तो अन्य कोणावर प्रेम करील तर तो व्यभिचार ठरेल. त्याच्या मनात शिवभाव स्थिर झालेला असतो. शिवचिंतन करणाऱ्या सुदृढ भावनेलाच शील म्हटले जाते.

शीलं शिवैकविज्ञानं शिवध्यानैकतानता।

शिवप्राप्तिसमुत्कण्ठा तद्योगी शीलवान् स्मृतः॥१३.३२॥

तैलधारेप्रमाणे शिवध्यानामध्ये अखंड तल्लीन असणे, शिवप्राप्तीची उत्कट इच्छा असणे हेच शील होय. जिज्ञासा प्रत्येक व्यक्तीच्या ठिकाणी असते. ईश्वराला प्राप्त केले पाहिजे, मिळविले पाहिजे, अशी सर्वांची इच्छा असते. परंतु सगळ्यांच्याच इच्छा प्रबळ नसतात. त्या दुर्बल असल्यामुळेच त्यांना शिवाची प्राप्ती होत नाही.

एकदा एक मनुष्य स्वामी विवेकानंदांकडे गेला आणि म्हणाला, “स्वामीजी, मला ईश्वर दाखवा.” स्वामीजी हसले. ईश्वर ही काय दाखवण्याची वस्तू नव्हे. खिशातून काढली आणि ठेवली पुढे.

हा मनुष्य सामान्य होता, पण जिज्ञासू होता. तो सारखा मागे लागला- ‘स्वामीजी ईश्वर दाखवा.’

“चल, आपण नदीवर जाऊया.” स्वामीजी म्हणाले. ते त्याला नदीवर घेऊन गेले आणि म्हणाले, “आधी स्नान कर मग तुला ईश्वर दाखवतो.”

स्नान करण्यासाठी तो नदीच्या पाण्यात उतरला. स्वामीजी मागोमाग गेले आणि त्याने पाण्यात डुबकी मारताच स्वामीजींनी त्याचे डोके आपल्या हाताने पाण्यात काहीवेळ दाबून धरले. तो कासावीस झाला. स्वामीजींनी हात काढताच त्याने मान वर काढली व मोठमोठ्याने श्वास घेऊ लागला.

तो रागावून स्वामीजींना म्हणाला, “तुम्ही मला येथे ईश्वर दाखवायला आणले की मारायला आणले?”

स्वामीजी हसले आणि म्हणाले, “मला एक सांग. जेव्हा मी तुझे डोके पाण्याखाली दाबून धरले होते, त्यावेळी तुला कोणत्या गोष्टीची अत्यंत आवश्यकता भासली?”

“हवेची, श्वास घेण्याची.” तो मनुष्य उत्तरला.

“मग ज्यावेळी तुला हवेसारखी ईश्वरभेटीची आत्यंतिक गरज वाटेल त्याचवेळी तुला ईश्वर दिसेल, तोपर्यंत नाही.” स्वामीजी म्हणाले.

त्या मनुष्याच्या मनात ईश्वराबद्दल जिज्ञासा होती. परंतु जिज्ञासा म्हणजे उत्कट इच्छा नव्हे. शरणस्थलातील साधकाची उत्कट इच्छा शिवप्राप्तीचीच असते. अन्य कोणतीही नसते. अनेक संतांची, शरणांची चरित्रे तुम्ही वाचली असतील. ती वाचल्यावर हे लक्षात येते, की त्यांच्या जीवनात शिवाशिवाय अन्य कोणाला स्थानच नव्हते.

शिवज्ञानाला उत्तम ज्ञान मानणारा, शिवावाचून अन्य कोणाचेही ध्यान न करणारा आणि शिवप्राप्तीची उत्कट इच्छा बाळगणारा जो पुरुष तोच शीलवान अथवा शीलवंत होय. वीरशैवांत शीलवंत अशी एक पोटशाखा मानली जाते. काही जणांचे आडनाव देखील 'शीलवंत' असे असते, मग भलेही त्या शीलवंतात काडीइतकेही शील नसो. त्यांच्या घराण्यात पूर्वी केव्हातरी असे अत्यंत सदाचरणी शीलवंत पुरुष होऊन गेले असावेत. त्यामुळे त्यांचे शीलवंत आडनाव पडले असण्याची शक्यता आहे. शीलवंत ही एक स्थिती आहे, अवस्था आहे. ती कोणीही प्राप्त करून घेऊ शकतो.

शिवादन्यत्र विज्ञाने वैमुख्यं यस्य सुस्थिरम्।

तदासक्तमनोवृत्तिस्तमाहुः शीलभाजनम्॥१३.३३॥

शिवतत्त्वाला सोडून दुसरे काही जाणण्याची त्याची प्रवृत्तीच नसते. शिवालयात नंदी असतो. त्याचे मुख कायम शंकराकडे असते, तो प्रपंचाकडे बघत नाही. त्याचे सारे लक्ष शिवाकडे असतो. म्हणून शिवाला नंदी अत्यंत प्रिय आहे. त्याच्यावर ते नेहमी आरूढ होतात. मंदिरात जाताना नंदी आपल्याला हेच सांगत असतो- तुम्हाला शिवाकडे जायचे असेल तर माझ्यासारखे जा. तुमच्या सगळ्या मनोवृत्ती शिवाच्या ठिकाणी विलीन करा. सांसारिक वस्तूंना विमुख होऊन जो केवळ शिवाकडेच आपल्या मनोवृत्ती एकत्रित करतो आणि तिथेच आसक्त राहतो त्याला शीलभाजन असे म्हटले आहे.

पतिव्रताया यच्छीलं पतिरागात् प्रशस्यते।

तथा शिवानुरागेण सुशीलोऽभक्त उच्यते॥१३.३४॥

पतिव्रतेचे शील तिच्या पतीवरील प्रेमांमुळे प्रकट होते. पतीवर प्रेम नसेल तर ती पतिव्रता कसली? तिचे पतीवरील प्रेम जसजसे वृद्धिंगत होत जाते तसतशी तिच्या पातिव्रत्याची शक्ती वाढत जाते. त्याप्रमाणे भक्ताची शिवावर दृढ भक्ती होत गेली की त्याची सुशीलता स्पष्ट होते. तो शिवावर अत्यंत अनुरक्त असतो. तो जे काही करतो ते शिवासाठीच करतो. अन्न शिजवतो ते शिवासाठीच. उद्योग करतो तेही शिवासाठीच. सामान्य व्यवहारात मातापिता जे काही कमावतात ते सारे आपल्या मुलाबाळांसाठी. गुरू जे काही करतो ते आपल्या शिष्यासाठी. त्याप्रमाणे भक्त आपली सारी कर्मे केवळ ईश्वरासाठीच करतो. त्याच्या सर्व व्यवहारापाठीमागे शिवच विद्यमान असतात. तो नवे कपडे आणतो, ईश्वरालाच प्रथम दाखवतो. अन्न शिजवतो ते ईश्वरालाच प्रथम अर्पण करतो. शिवाविषयी अनुरक्ती वाढली की त्याला सुशील भक्त म्हटले जाते.

पतिं विना यथा स्त्रीणां सेवान्यस्य तु गर्हणा।

शिवं विना तथान्येषां सेवा निन्द्या कृतात्मनाम्॥१३.३५॥

पतिव्रता जशी केवळ आपल्या पतीचीच सेवा करते, त्याप्रमाणे शरणस्थलातील साधक केवळ शिवाचीच सेवा करतो. दुसऱ्या कोणाचीही करित नाही. या ठिकाणी जेव्हा अन्य देवतांचा निषेध केला जातो तेव्हा त्यांची निंदा करण्याचा उद्देश नसतो. आपल्या आराध्यावरील एकनिष्ठा दृढ करण्यासाठी अन्य देवतांचा निषेध केला जातो. पतीशी एकनिष्ठ राहणारी, त्याच्यावर अनुरक्त असलेली पत्नी ही त्याची शोभा असते, त्याप्रमाणे केवळ भगवान शिवाचीच पूजा करणे, त्याचेच चिंतन करणे त्याच्याशिवाय अन्य कोणाकडेही न पाहणे असेच वर्तन एकनिष्ठ भक्ताच्या कडून घडते. शिव हा सर्वव्यापक आहे. सान्या देवता त्याचीच रूपे आहेत. परंतु निष्ठा

एकाच दिशेने प्रवाहित करण्यासाठी अन्य देवतेकडे पाहून त्याचे चिंतन करू नये, असे सांगितले जाते. ईश्वर एक आहे आणि त्याची रूपे अनेक आहेत. त्याच्या एकाच नामरूपावर अनन्यश्रद्धा ठेवली तरच ती फलप्रद होते. त्यासाठीच येथे पतिव्रतेचे उदाहरण देऊन अनन्यनिष्ठेचे माहात्म्य वर्णिले आहे.

बहुनात्र किमुक्तेन शिवज्ञानैकनिष्ठता।

शीलमित्युच्यते सद्भिः शीलवांस्तत्परो मतः॥१३.३६॥

शीलाविषयी अधिक काय सांगावे? शिवज्ञानावरच जो नितांत निष्ठा ठेवतो त्यालाच सज्जन शीलवान म्हणतात. शिवज्ञानाची प्रत्येकाला नितांत आवश्यकता आहे. ज्या ज्ञानामुळे जीव हा शिव होतो ते शिवज्ञान होय. जीव शिवाला जाणण्याचा प्रयत्न करतो तेव्हा तो प्रत्यक्ष शिवच होतो.

शिवयोग म्हणजे शिवाशी संबंध जोडणे. हा संबंध पूजेमुळे होतो. स्तुतीमुळे होतो, ध्यानामुळे होतो. काया, वाचा आणि मन यांनी जेव्हा शिवाशी संबंध जोडला जातो तेव्हा तो जीव जीव राहत नाही, शिव होऊन जातो. ज्याचे आपण चिंतन करतो तेच आपण होतो. कोणी म्हणेल की घागरीचे चिंतन करता करता काय आम्ही घागर होऊ? म्हशीचे चिंतन करता करता काय आम्ही म्हैस होऊ? होत नाही असे नाही. जर तुम्ही म्हशीचे सतत चिंतन कराल तर तुमचे मन त्या म्हशीशी तादात्म्य पावेल. म्हशीला कुणी मारले तर तुम्हाला दुःख होईल आणि तुम्ही गप्प बसणार नाही. ममत्व अधिक वाढले तर मनुष्य म्हशीला ‘माझी म्हैस’ असे समजता समजता तिला स्वतःचा आत्मा मानू लागतो. विद्यारण्य स्वामींनी याविषयी एक सुरेख उदाहरण दिलेले आहे.

एका स्त्रीने एक म्हैस पाळली होती. तिला चारा आणणे, तिला आंघोळ घालणे, तिचे दूध काढणे अशी सर्व कामे तीच करित असे. एके दिवशी नवऱ्याशी भांडण झाल्यामुळे ती रागारागाने घर सोडून एका मठात जाऊन बसली. तिथेच राहू लागली. मठात रोज गुरुजींचे प्रवचन होत असे. ते प्रवचन ऐकायला ती बसत असे. पण तिचे त्याच्यात मन लागत नसे.

विषय पंचीकरणाचा होता. देहातील सर्व तत्त्वांचे विभाजन करून पंचीकरणात सांगितले जाते. गुरुजींचे प्रवचन सगळ्यांना समजत होते. परंतु तिला मात्र समजत नव्हते. ही गोष्ट गुरुजींच्या लक्षात आली. त्यांनी दोन-तीन दिवस तिची ही अवस्था पाहिली आणि मग तिला विचारले, “बाई, मी रोज पाहतो आहे माझे प्रवचन ऐकायला येतेस खरी, पण माझ्या प्रवचनात तुझे लक्ष नसते, याकडे माझे लक्ष गेले आहे. तुला कोणती चिंता आहे? तू कसला विचार करित असतेस?”

“गुरुजी,” ती बाई म्हणाली, “तुम्ही म्हणता ते खरे आहे. मी रागाने घर सोडून आले आहे आणि माझा सारा जीव माझ्या म्हशीत गुंतला आहे. तिला वेळेवर कोणी चारा दिला असेल का? तिला पाणी पाजले असेल का? तिचे दूध काढले असेल का? अशाच प्रश्नांचा मी विचार करित बसते. तुमच्या प्रवचनातले मला काहीच कळत नाही. उलट तुमचा आवाजच मला माझ्या म्हशीसारखा वाटतो.”

गुरुजींनी ओळखले की, या बाईला मनुष्यदेहाचे पंचीकरण सांगण्यात काही अर्थ नाही. तिला म्हशीच्या देहाचेच पंचीकरण सांगितले पाहिजे. त्याप्रमाणे गुरुजींनी तिला म्हशीच्या शरीरातील तत्त्वांचे विभाजन करून म्हशीच्या देहाचे पंचीकरण समजावून सांगितले.

याप्रमाणे एखाद्या पदार्थाविषयी अथवा प्राण्याविषयी माणसाच्या मनात तादात्म्य भावना निर्माण होते आणि

त्या वस्तूला वा प्राण्याला तो जीव की प्राण समजू लागतो. सामान्य व्यवहारात हे घडते त्याचप्रमाणे आध्यात्मिक व्यवहारात देखील हे घडते. भगवान शिवावर नितांत निष्ठा ठेवणारा शरणस्थलातील साधक जेव्हा त्याचे चिंतन करतो तेव्हा तो स्वतःच शिव होतो.

शिवात्मबोधैकरतः स्थिराशयः

शिवः प्रपन्नो जगतामधीशम्।

शिवकैनिष्ठाहितशीलभूषणः

शिवैक्यवानेष हि कथ्यते बुधैः॥१३.३७॥

लिंगांगज्ञानातच एकनिष्ठ असलेला, जगताचा अधीश असलेल्या भगवान शिवाला शरण गेलेला, स्थिर भावयुक्त असा, शिवाला पती आणि स्वतःला सती मानणारा, शिवाच्या ठिकाणी एकनिष्ठारूपी शीलाचे अलंकार धारण केलेला शरणच पुढे ऐक्यस्थलात प्रवेश करतो.

या ठिकाणी 'श्रीसिद्धान्तशिखामणी'तील शरणस्थल या षट्स्थलांतील पाचव्या स्थलाचे निरूपण पूर्ण झाले. ही उच्चतर अशी आध्यात्मिक अवस्था आहे. शरणस्थलाचा टप्पा पार केला की साधक ऐक्यस्थलात प्रवेश करतो. अर्थात् शिवाशी एकरूप होतो. हाच क्षण पकडण्यासाठी जन्मजन्मांतरांपासून आपण अखंड धावत आहोत. तुम्हा आम्हा सगळ्यांचे हे धावणे थांबून त्या विराट शांतरूपात आपण विलीन व्हावे आणि त्याच्या अस्तित्वातच मिळून जावे, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन आणि शरणस्थलावरील निरूपण पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

ज्ञानमंदिर, जंगमवाडी मठ, वाराणसी

२४ एप्रिल १९९२

भाग ६ : अंगषट्स्थलांतर्गत ऐक्यस्थल

आशीर्वचन पहिले

ऐक्यस्थल-१

श्रीकाशीज्ञानसिंहासनाचे आद्यजगद्गुरू विश्वाराध्यापासून विश्वेश्वर शिवाचार्यापर्यंत जी गुरुपरंपरा चालत आली आहे तिला अनंत प्रणिपात समर्पित करून या सत्संगात उपस्थित असलेल्या जिज्ञासू सद्भक्तांनो आणि मातांनो,

तामसत्यागसंबंधान्निर्देशाच्छीलतस्तथा।

शरणाख्यस्य भूयोऽस्य कथमैक्यनिरूपणम्॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १४.१)

‘श्रीसिद्धान्तशिखामणी’च्या चौदाव्या अध्यायात ऐक्यस्थलाचा प्रारंभ होतो. श्रोत्याने प्रश्न विचारला नाही तर वक्त्याला काही सांगावेसे वाटणार नाही. ग्रंथ समाप्त होईल. परंतु येथे जगद्गुरू रेणुकाचार्यांनी शरणस्थलाचे विवेचन संपवल्यानंतर महर्षी अगस्त्यांनी पुढे विचारले की, शरणस्थलातील साधक पुढे ऐक्यस्थलात कसा प्रवेश करतो? शरण ऐक्य कसा होतो? या अगस्त्यमहर्षांच्या प्रश्नाचे उत्तर जगद्गुरू रेणुकाचार्यांनी दिले.

प्राणलिंगादियोगेने सुखातिशयमेयिवान्।

शरणाख्यः शिवेनैक्यभावनादैक्यवान् भवेत्॥१४.२॥

शरणस्थलातील साधक प्राणलिंगाची उपासना करित असतो. प्राणलिंगाविषयी आपण सारे जाणताच. प्रत्येक मनुष्याच्या हृदयात एक ज्योतिर्लिंग विद्यमान आहे, त्यालाच वीरशैवाचार्यांनी ‘प्राणलिंग’ असे संबोधले आहे. प्राणलिंगाची आराधना करणारा साधक शेवटी प्राणलिंगातच समरस होतो. या सामरस्यालाच ‘ऐक्य’ असे म्हटले जाते. ‘ऐक्य’ याचा अर्थ कोणता? तर ‘एकस्य भावः ऐक्यम्।’ सारे भेदभाव सरणे हेच ऐक्य होय.

आपण भगवंताशी ऐक्य होण्याची इच्छा का बरे बाळगतो? भगवंताला वेगळे ठेवून त्याची पूजा बांधणे चांगले की भगवंताशी समरस होणे चांगले? या दोन गोष्टींचा विचार येथे केला पाहिजे. आपल्याला तर भगवंताला वेगळे ठेवून त्याची पूजा करण्यात आनंद वाटतो. तो महान आहे, आपण लहान आहोत. तो अनुग्रह करणारा आहे, आपण अनुग्रह घेणारे आहोत. मग आपण भगवंताची बरोबरी कशी करू शकतो? या भावनेने लोक भगवंताची पूजा करतात. शास्त्र म्हणते की, तुम्ही कुठवर भगवंताची पूजा कराल? आयुष्यभर त्याची पूजा करून जर तुम्ही भक्तच राहाल तर त्याच्या पूजेचे प्रयोजनच काय? भगवंताच्या उपासनेने आपण लौकिक वस्तू संपादन करू शकतो, परंतु त्या वस्तूसोबत आपण आयुष्य कंटू शकत नाही. समजा, ईश्वरी कृपेने तुम्हाला अपार संपत्ती मिळाली तर तिचा उपभोग तुम्ही किती काळ घ्याल? फार तर शंभर वर्षे. शंभर वर्षापेक्षा अधिक जगण्याची शक्यता कमी. एखादा मनुष्यच शंभर वर्षे जगतो. इतरांची शंभरी आधीच भरते. म्हणून फार फार तर शंभर वर्षे तुम्ही संपत्ती भोगू शकाल. आयुष्य संपल्यावर संपत्ती सोडून निमूटपणे जावेच लागते.

जिचा वारंवार वियोग होतो अशी संपत्ती आपण कित्येक वेळा मिळवली आणि गमावली. जन्मजन्मांतरापासून हाच उद्योग आपण करित आलो आहोत. म्हणून एकदा अशी संपत्ती मिळवावी की जी मिळवल्यावर कोणी आपल्यापासून ती हिरावून घेऊ शकणार नाही. अशी संपत्ती कोणती? तर ती आहे समरससंपत्ती. तिलाच ऐक्यसंपत्ती अशीही संज्ञा आहे. जोपर्यंत तुम्ही ईश्वरापासून भिन्न राहाल तोपर्यंत तुम्हाला मृत्युभय आहे. शास्त्रात म्हटले आहे, 'द्वितीयाद् वै भयं भवति।'

प्रत्येकजण क्षणोक्षणी भयभीत होत असतो. उद्या काय होईल? परवा काय होईल? आज ठीक आहे, पुढे कसे? बालपण ठीक, तारुण्य ठीक, पण म्हातारपणी काय? अशी चिंता प्रत्येकाला लागलेली असते. म्हणून 'वृद्धस्तावत् चिंतामग्नः।' असे म्हणतात. प्रत्येकजण कोणत्या ना कोणत्या चिंतेत बुडालेला असतो. चिंतित असतो, भयभीत असतो. ही भयचिंता कुठपर्यंत राहिल? जोपर्यंत भगवंतापासून आपण भिन्न राहू तोपर्यंत.

जेथे दोन आहेत तेथे भय उत्पन्न होते. पहिल्यांदा दोन माणसे मित्रच असतात. नंतर कट्टर शत्रू होतात. प्रपंचातील जीवमात्रांतली मैत्री केव्हातरी शत्रुत्वात परिवर्तित होते. दोघेही ज्ञानी असतील तर असे घडणार नाही. परंतु जगात अज्ञानीच अधिक आहेत, स्वार्थी लोक अधिक आहेत. आपल्या स्वार्थासाठी अज्ञानाने दोन मित्र कुठल्या तरी प्रसंगाने बिथरतात. तेव्हा दोघांना एकमेकांची भीती वाटू लागते. आपण याला मित्र म्हणून सारे सांगितले आहे, याच्यापुढे अंतरंग खुले केले आहे, हा आपल्याला धोका देईल की काय? अशी चिंता वाटू लागते.

प्रपंचातील द्वैत असे भय उत्पन्न करते. मनुष्याला निर्भय व्हायचे असेल, भयापासून मुक्त व्हायचे असेल तर द्वैत सोडायला हवे. अद्वैत स्वीकारायला हवे. अद्वैत कोणासोबत होते? जीवजीवांत पूर्णरूपाने अद्वैत होत नाही. विवाहसंस्कारात आपण दोन व्यक्तींना एकत्र आणतो आणि त्यांना एकमेकांशी बांधून टाकतो. दोन देहांना एकत्र आणून दोन जीवांना समरस करणारा विवाह हा एक संस्कार आहे. विवाहानंतर सारेच खऱ्या अर्थाने समरस होऊ शकत नाहीत, परंतु काहीजण होतात. तरीही त्यांच्या मतभेद होण्याची शक्यता असतेच. जीवात जीव समरस करण्याचा हा प्रयत्न सफल झाला नाही. एका जीवाचे दुसऱ्या जीवाशी लग्न लावून देखील जर ते समरस होत नसतील तर प्रयत्न व्यर्थ आहे, असे आमच्या आचार्यांना वाटले. म्हणून त्यांनी जीवाचे जीवाशी नव्हे, तर जीवांचे शिवाशी लग्न लावण्याचा मार्ग शोधला.

जीव शिवाशी जोडला जातो. शिव हे व्यापक तत्त्व आणि जीव हे अल्पतत्त्व आहे. दोन अल्पतत्त्वे एकत्र येऊन समरस होऊ शकत नाहीत, ती भांडत बसतात. परंतु एक महानतत्त्व अनेक क्षुद्र तत्त्वांना आपल्यात सामावून घेते, समरस करून घेते. जीव जीवाशी समरस होत नाही, परंतु जीव शिवाशी समरस होऊ शकतो. कारण सर्व जीव हे शिवाचाच अंश आहेत. जीवाची अंतिम गती शिव हीच आहे. समुद्रातील पाण्याची वाफ होऊन ते मेघ बनते, मेघच पुढे पावसाच्या रूपाने पाणी होतो आणि ते पाणी नदीनाल्यांतून वाहत कोठे जाते? तर समुद्रातच. 'नामरूपे विहाय नद्यः समुद्रे अस्तं गच्छन्ति।' समुद्राचेच पाणी मेघ होऊन जेव्हा पाऊस होऊन जमिनीवर बरसते, तेव्हा त्याची नावे वेगवेगळी होतात. एक जलस्रोताला 'गंगा' म्हटले जाते, दुसऱ्याला 'यमुना.' कृष्णा, भीमा, मलप्रभा इत्यादी भिन्न भिन्न नावांनी तेच पाणी वाहत असते. परंतु विविध जलस्रोत जेव्हा सागरात विलीन होतात तेव्हा तेथे गंगा सापडत नाही, यमुना सापडत नाही, ना कृष्णा, भीमा, मलप्रभा सापडत! त्यांची नावे हरवून जातात आणि रूपे विरून जातात. नदीचे पाणी कितीही गोड असले तरी ते समुद्रात

मिसळले की त्याची चव समुद्राच्या पाण्यासारखीच होते. त्यात थोडीही गोडी शिल्लक राहत नाही. समुद्र हा जलनिधी आहे. जलाचा अपरंपार संग्रह म्हणजे समुद्र. समुद्राचेच पाणी समुद्रापासून वेगळे झाले की भिन्न नामरूप धारण करते आणि त्याच्याशी एकरूप झाले की हे भिन्नत्व, नामरूप विरून जाते.

समुद्रापासून वेगळे झालेले पाणी सतत अस्वस्थ असते. मेघाकडे पाहा. ते इकडून तिकडे धावत असतात. समाधानी नसतात. त्यांचे पावसात रूपांतर झाले तरी जमिनीवर पडलेले पाणी स्थिर नसते, ते धावतच असते. पाणी अडवायला तुम्ही मोठमोठे बांध घालता. ते त्याच्यावरून उडी घेऊन समुद्राकडे धावत निघतेच. समुद्रात विलीन झाल्यावरच त्याची गती थांबते, अवरुद्ध होते. त्याप्रमाणे जीवात्मा कधीच समाधानी नसतो. घरात बसून कंटाळा आला की मनुष्य घराबाहेर फिरायला जातो. काहीजण गावातच फिरतात, गावातली प्रेक्षणीय स्थळे पाहतात. तर काहीजण दुसऱ्या गावात जातात, तीर्थक्षेत्रांना भेटी देतात, देशपर्यटन करतात. स्थलांतर केल्यावर तुम्हाला थोडेसे समाधान नक्की मिळेल. परंतु पूर्ण समाधान मात्र लाभणार नाही.

जवळ धन नसलेला मनुष्य दुःखी असतो. म्हणून हर प्रयत्नाने तो धन मिळवतो, सधन होतो. त्या धनी माणसाला विचारा की, 'बाबा, तू आता सुखी आहेस का?' तर तो म्हणेल की, 'पूर्वीच अधिक सुखी होतो. आता अधिक दुःखी आहे.' लौकिक वस्तूंचा संग्रह केल्याने मनुष्य सुखी होतो हे खरे नाही. सुषुप्ति-अवस्थेत माणसाजवळ काहीच नसते, तरी तो त्यावेळी अत्यंत सुखी असतो. त्यावेळी त्याला धनाचा, अधिकाराचा, विद्येचा, सौंदर्याचा कोणताही अभिमान नसतो. तो सारे काही विसरत असतो. सुषुप्ति-अवस्थेत तो जेवढा सुखी असतो तेवढा तो कोणत्याच वेळी नसतो. लौकिक जीवनात कितीही प्रगती झाली तरी मनुष्य पूर्ण समाधानी नसतो. कारण तो जेथे पोहोचला ते त्याचे मूलस्थान नसते. मूलस्थानी पोहोचल्यावरच मनुष्याला पूर्ण समाधान मिळू शकते. यात्रेच्या निमित्ताने तुम्ही बाहेरगावी जाता, मोठमोठ्या हॉटेलमध्ये मुक्काम करता. ते हॉटेल, त्यामधील खोली तुमच्या घरापेक्षाही सुसज्ज आणि सुंदर असते. तेथे राहताना थोडे समाधान मिळते. परंतु घराच्या ओढीने तुम्ही अस्वस्थ होता. कोणत्याही सुसज्ज हॉटेलपेक्षा, सुंदर शहरापेक्षा तुम्हाला तुमचे घर अधिक प्रिय असते. स्वतःच्या घरी तुम्हाला जी शांती, जे समाधान मिळते ते इतर कोठेही मिळू शकत नाही. त्याप्रमाणे जीवात्म्यानेही शांतीचा, समाधानाचा शोध घेतला. परंतु त्याला ते मिळाले नाही. तो जेव्हा आपल्या मूलस्थानाशी- शिवाशी समरस होतो तेव्हाच त्याला शांती प्राप्त होते. शिवाला आपल्यापेक्षा भिन्न मानून त्याची पूजा करण्यात जे सुख मिळते त्यापेक्षा त्याच्याशी समरस होण्यात अवर्णनीय सुख मिळते. यासाठीच आपल्या आचार्यांनी ऐक्यस्थलाचा उपदेश केलेला आहे. या सामरस्यालाच ऐक्यस्थल म्हणतात.

ऐक्यस्थलात चार अवांतरस्थले आहेत. ऐक्यस्थल, आचारसंपत्तिस्थल, एकभाजनस्थल आणि सहभोजनस्थल. ही अत्यंत महत्त्वाची स्थले होत. आपण आता पहिल्या ऐक्यस्थलाचा विचार करणार आहोत.

विषयानंदकणिकानिस्पृहो निर्मलाशयः।

शिवानन्दमहासिंधुमज्जनादैक्यमुच्यते॥१४.४॥

प्रत्येक स्थलात प्रवेश करायला अधिकार लागतो. ज्याची जशी योग्यता त्याला तसे स्थल लाभते. ऐक्यस्थलाचा अधिकारी कोण? त्याची योग्यता कोणती? तेच या ठिकाणी सांगितले आहे. पहिली योग्यता आहे विषयभोगात विरक्ती. सुख विषयांत आहे आणि परमात्म्यात देखील आहे. प्रत्येक जीवात्म्याला सुखाची अपेक्षा असते. सुखासाठी तो धर्म पाळतो, सुखासाठी तो धनसंग्रह करतो, सुखासाठी तो कामाचा उपभोग घेतो

आणि सुखासाठीच तो मोक्षसाधन देखील करतो. धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष हे चार पुरुषार्थ आहेत. ते जीवात्म्याला सुख देतात. परंतु तीन पुरुषार्थांकडून मिळणारे सुख शाश्वत नाही. म्हणून मोक्षाला परमपुरुषार्थ म्हटले जाते.

सुखाच्या अभिलाषेपोटी जीवात्मा प्रथम विषयांशी संबंध जोडतो. शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध हे पाच प्रकारचे विषय आहेत. या पंचविषयांपासून मनुष्याला सुख मिळते. परंतु सुखाबरोबरच दुःख देण्याचे सामर्थ्यदेखील पंचविषयांत असते. विषय आपल्याला सुख देतातच, परंतु सुखाबरोबर दुःखदेखील देतात. निजगुणशिवयोगींनी कन्नडमध्ये म्हटले आहे, 'बेड बेड भोगदोडनाट नंजुव्यरसिद सवियूट।' विष मिसळलेले पक्वान्न खाताना आपल्याला आनंद होतो. दुधाची खीर बनवलेली आहे. त्यात सारा मसाला घातलेला आहे. त्यासोबतच त्यात तीव्र जहरदेखील मिसळले आहे. खीर खाताना तुम्हाला गोड लागेल. त्यातील विष जाणवणार देखील नाही. परंतु पोटात शिरलेले विष आपले कार्य केल्याशिवाय राहणार नाही. त्याप्रमाणे विषयांत सुख आहेच, परंतु त्यात दुःख देणारे विषदेखील मिसळले आहे. विषयोपभोग घेणाऱ्या मनुष्याचा प्रवास मृत्यूकडेच होत असतो.

मनुष्याचे मन विषयलोलुप असते. एखादे माकडे जसे या फांदीवरून त्या फांदीवर उड्या मारत जाते, एके ठिकाणी स्थिर राहत नाही, तसे मन चंचल असते. या फांदीवरचे एक फळ थोडे खावे, मग त्या फांदीवरचे एक फळ थोडे खावे. एक फळ पूर्ण कधी खाऊ नये अशी माकडाची प्रवृत्ती असते. मनुष्याचे मन म्हणजे माकड. मनुष्यदेह हा वृक्ष. या वृक्षाला पाच ज्ञानेंद्रिये अशा पाच फांद्या असून त्यावर एकेक विषय म्हणजे एकेक लागलेले फळ. शब्द, स्पर्श, रूप, रस आणि गंध ही फळे होत. या फळांचे मनरूपी माकड भक्षण करीत असते, असे एक रूपक षण्मुखस्वामी या कन्नड संतकवीने रचले आहे.

मग कोणी म्हणेल की, मनाला विषयरूपी फळे खाऊ द्या. त्याला रोखायचे कशासाठी? विषयसेवन करताना मनाची प्रवृत्ती 'भवा'कडे होत असते, 'शिवा'कडे होत नाही. भव म्हणजे जन्ममृत्यूचे चक्र. विषयभोगी मनुष्य या चक्रातच निरंतर भरडला जातो. 'पुनरपि जननं पुनरपि मरणम्। पुनरपि जननिजठेशयनम्' या संसारचक्रात त्याला वारंवार भ्रमण करावे लागते. म्हणून विषयांत आनंद आहे आणि परमात्म्यातही आनंद आहे. विषयांतला आनंद क्षणिक आहे तर परमात्म्यातला आनंद शाश्वत आहे, असीम आहे. त्याच्या प्राप्तीसाठी विषयांतील लेशमात्र क्षुद्र आनंदाचा त्याग करायला हवा. इंद्रिये कशी आहेत? तर ग्रहासारखी. छांदोग्योपनिषदात त्यांना 'ग्रह' असे म्हटले आहे. जे ग्रहण करतात ते ग्रह. आपले नेत्रेंद्रिय रूपाचे ग्रहण करते, श्रवणेंद्रिय शब्दाचे, त्वगिंद्रिय स्पर्शाचे. रसनेंद्रिय रसाचे तर घ्राणेंद्रिय गंधाचे ग्रहण करतात. म्हणून ज्ञानेंद्रिये 'ग्रह' होत. ज्ञानेंद्रिये ग्रह तर विषय 'अतिग्रह' आहेत. विषयांचे सेवन करण्यासाठी ज्ञानेंद्रिये धावत सुटतात. म्हणून इंद्रियांपेक्षाही विषय अधिक बलवान आहेत. नेत्रेंद्रियापेक्षा रूप अधिक सामर्थ्यशाली आहे. कारण रूप पाहून पाहून नेत्रांतील तेज सरत जाते. मग तुम्ही चष्मा घालता. त्याचाही नंबर वाढत जातो. पुढे पुढे तर चष्मा घालूनही काही उपयोग होत नाही. नेत्रांतले तेज कायमचे हरवते. तरी रूप पाहण्याची इच्छा सरत नाही. ज्याला जन्मतः डोळे नाहीत अशा जन्मांधालाही पाहावेसे वाटते. मग ज्याने रूप पाहिले, सृष्टी पाहिली अशा वयामुळे अंधत्व आलेल्या मनुष्याला कसे बरे पाहावेसे वाटणार नाही? पाहून पाहून नेत्रेंद्रिय 'रूपा'ला खाऊ पाहते. परंतु घडते उलटच. रूपच नेत्रेंद्रियाला खाऊन टाकते. त्याची शक्ती क्षीण करते.

विषयांचा भोग घेण्याचा आपला प्रयत्न असतो. परंतु घडते ते याच्या उलट. ऐकून ऐकून श्रवणेंद्रिय बधीर

होते. मग कानाला आपण श्रवणयंत्र बसवतो. याप्रमाणे इतर इंद्रियेदेखील विषयभोग घेऊन थकतात. आपली शक्ती गमावतात. विषयभोग घेणाऱ्या इंद्रियांनाच विषय क्षीण करून टाकतात. 'भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्ताः।' विषयभोग घेऊ पाहणाऱ्या इंद्रियांचा विषयच उपभोग घेतात. काल गेला असे आपण म्हणतो. तो जात नाही तर आपणच जगातून जातो. कालचक्रात किती लोक निघून गेले. काल तर तसाच आहे. तप करताना आपणच तप्त झालो. तृष्णा जीर्ण झाली नाही, आपणच जीर्ण झालो. विषयोपभोग घेणाऱ्या मनुष्याची अशी स्थिती आहे. मग विषयभोग घेऊच नये की काय? असे कोणी विचारील. त्याचे उत्तर असे की, तारुण्यात अवश्य घ्यावेत. वंशवृद्धीकरिता, सृष्टिसातत्यासाठी त्याची गरज असते. परंतु त्यानंतर वानप्रस्थाश्रम येतो. आज वानप्रस्थाश्रम आणि संन्यासाश्रम हे दोन्ही आश्रम लोप पावले आहेत. ब्रह्मचर्य आणि गृहस्थ हे दोनच आश्रम शिल्लक राहिले आहेत. मनुष्याने एकदा गृहस्थाश्रमात प्रवेश केला की तो मरेपर्यंत गृहस्थच राहतो.

'गृहे तिष्ठतीति गृहस्थः।' हा गृहस्थ शब्दाचा अर्थ आहे. जो सदैव गृहात राहतो तो गृहस्थ. परंतु केवळ एवढाच गृहस्थ शब्दाचा अर्थ नाही. तुमच्या मनात जर 'घरा'ने कायमचे घर केले असेल तर तुम्ही गृहस्थ आहात. घरात राहून देखील जर तुमच्या मनात 'घर' नसेल तर तुम्ही वानप्रस्थ आहात असे समजा. तुम्ही संन्यासीदेखील होऊ शकता. म्हणून 'निवृत्त रागस्य गृहं तपोवनम्।' असे म्हटले आहे. अरण्याला आपण तपोवन म्हणतो. पण आपले घरदेखील तपोवन होऊ शकते. सांसारिक राग (आसक्ती) जर तुमच्या मनात नसेल तर तुमचे घर तपोवनच होय. वानप्रस्थ होण्यासाठी तुम्हाला अरण्यात जायचे नाही. आता जायचे ठरवले तरी अरण्ये कुठे उरली आहेत? जेथे अरण्य होते तेथे माणसाने घरे बांधली आहेत. म्हणून घर सोडून जाण्याची इच्छा करू नका. घरातच राहा. पण मनात घराला राहू देऊ नका. स्पृहा म्हणजे इच्छा. इच्छा मनात असते. मनामुळेच तर जीवात्मा संसारी होतो आणि मनामुळेच तो मुक्त होतो. विषयानंदात मन आसक्त होते तेव्हा जीव संसारी असतो आणि विषयानंदापासून मन दूर जाते तेव्हा जीव मुक्त होतो.

विषयांत आनंद कोटून येतो? तर त्या आनंदस्वरूप परमात्म्यापासूनच थोडा आनंदलेश घेऊन विषय आनंदरूप होतात. वास्तविक विषयांत आनंद नाही. विषयांतील आनंद हा परमात्म्याच्या ठिकाणी असलेल्या आनंदाचाच अंश होय. तुम्ही घरात लाडू बनवता. बेसनाचे. त्यात साखर किंवा गूळ घालता. लाडू खाताना म्हणता 'व्वा, लाडू किती गोड आहे!' गोडी लाडवाची नसते. ती असते त्यातल्या साखरेची, गुळाची! लाडवातले बेसन गोड नसते. त्याप्रमाणे विषयांतले सुख हे परमानंदाचा अंशमात्र असते. परंतु विषय हे दुःखदेखील असतात. ज्या व्यक्तीला पाहून तुम्हाला आधी आनंद होत असे त्या व्यक्तीला पाहताच नंतर तुमच्या मनात द्वेष उत्पन्न होतो, उद्वेग होतो. जिचे शब्द ऐकायला तुमचे शब्द कान उत्सुक होते तिचेच शब्द ऐकणे कालांतराने तुम्ही पसंत करीत नाही. जिचा चेहरा पाहायला तुम्ही तळमळत होता त्या व्यक्तीविषयीच 'तिचे तोंडदेखील मला पहायचे नाही' असे तुम्ही म्हणता. असे का बरे घडते? विषय केवळ आनंदच देत नाहीत, ते दुःखदेखील देतात. म्हणून विषयांतील सुख आभासमात्र आहे. विषय अनुकूल असेल तर सुखद आणि प्रतिकूल असेल तर दुःखद भासतात. विषय प्रारंभी अनुकूल वाटतात. म्हणून ते सुख देतात. परंतु हळूहळू ते प्रतिकूल होतात, तेव्हा दुःख देऊ लागतात. हिवाळ्यात तुम्ही स्वेटर घालता. उबदार शाल अंगावर घेता. कांबळे पांघरता. त्यामुळे तुम्हाला उब मिळते आणि स्वेटर, शाल, कांबळे तुम्हाला सुखदायक वाटतात. परंतु हेच कपडे तुम्हाला उन्हाळ्यात दिले तर ते घालाल? नाही. कारण उन्हाळ्यात हे उबदार कपडे तुम्हाला

दुःख देतात. जे हिवाळ्यात प्रिय वाटतात ते उन्हाळ्यात नकोसे वाटतात. जे कपडे तुम्हाला आधी सुख देत होते तेच नंतर तुम्हाला दुःखही देतात. मग सुखदुःख आहे कोठे? ते उबदार कपड्यात नाही. तुम्ही जेव्हा अनुकूल मानता तेव्हा सुख होते. म्हणून विषय अनुकूल तर सुख आणि विषय प्रतिकूल तर दुःख.

अनुकूल होणे आणि प्रतिकूल होणे हा विषयांचा स्वभाव आहे. परमात्मा मात्र सदैव अनुकूल असतो. कधीही प्रतिकूल नसतो. परमात्मा मिळवायचा असेल तर थोडा त्याग करायला हवा. अल्प सुखाचा त्याग केल्याशिवाय महान सुखाची प्राप्ती होत नाही. जो विषयसुखाचा त्याग करतो त्यालाच पारमार्थिक सुख प्राप्त होते. तुम्ही एका तासासाठी जर घराचा त्याग करणार नाही तर तुम्हाला आशीर्वचनाचा लाभ कसा होईल? इतक्या सकाळी इतक्या दूर कशाला जायचे? असा विचार करून तुम्ही घरातच बसाल तर? फार तर चहाचा स्वाद मिळेल. कोणाची निंदा करण्याची अथवा ऐकण्याची वेळ येईल. घरातल्या कटकटींना तोंड द्यावे लागेल. घरात कटकटीशिवाय दुसरे काय असते? परंतु या शिवानुभव मंगलभवनात आलात तर? तर येथे शिवाचा मंगल अनुभव येईल. येथे शिवानुभव मिळेल. भवानुभव मिळणार नाही. घरात भव आहे तर येथे शिव आहे. या शिवानुभवासाठी तुम्हाला तासभर घराचा त्याग करावा लागतो.

शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध या विषयांपासून तुम्ही थोडे निवृत्त व्हाल, थोडा वेळ प्रपंचाकडे दुर्लक्ष करून भगवंताकडे लक्ष द्याल, अन्य शब्द ऐकण्याऐवजी भगवन्नाम ऐकाल, अन्य वागव्यवहार करण्याऐवजी आपल्या इष्टलिंगाला स्पर्श कराल, थोडा वेळ अन्य काही पदार्थ पेय सेवन करण्याऐवजी भगवंताचा तीर्थप्रसाद सेवन करण्यात काळ व्यतीत कराल तर निश्चित तुम्हाला शिवानुभव येईल. थोड्या संसारत्यागानेच मनुष्याला महान लाभ होतो. त्यागात अत्यंत सामर्थ्य असते. त्यागानेच शांतीचा लाभ होतो. म्हणून क्षणकाल सुख देणाऱ्या विषयांचा त्याग करायला हवा. हा त्याग एकदम होणार नाही. दिवसभरात एक तास, दोन तास विषयांपासून मुक्त व्हायला शिकले पाहिजे. विषयांचा त्याग घडला की आपले मन अत्यंत निर्मल होते. सांसारिक विषयांचे चिंतन करून आपले मन अत्यंत मलिन झाले आहे. कारण प्रपंच आणि विषय मलिन आहेत. मलिन विषयाच्या चिंतनाने मनदेखील मलिन होते. परंतु परमात्मा निर्मल आहे. तो निर्दोष आहे. त्या अनादिमुक्त, निर्मल परशिवाचे चिंतन केल्यावर आपले मनदेखील निर्मल होते.

आपल्या मनात अनेक मल आहेत. केरकचऱ्याने भरलेले जसे घरच. ते घर आपण झाडून स्वच्छ करतो तसे मनदेखील स्वच्छ करायला हवे. शिवध्यान, शिवचिंतन, जप, सत्संग ही मन स्वच्छ, शुद्ध करणारी साधनेच होत. एक तासभर येथे येऊन तुम्ही सत्संग केला तरी तुमचे मन निर्मल होते. विषयसुखात निःस्पृह होऊन जो अत्यंत निर्मलमनस्क होतो तो शिवानंदरूपी महासागरात सदैव डुंबत असतो. विषयांतील आनंद एक कणमात्र आहे तर शिवानंद हा महासागर आहे. बिंदूचा त्याग केल्यावर सिंधू मिळत असेल तर बिंदूचा त्याग का करू नये? परंतु हा त्याग करायला अपार धैर्य हवे. शिवानंदसागरात अखंड डुंबणे हेच ऐक्यस्थल होय, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करीत आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

शिवानुभव मंगल भवन, सोलापूर

१३ जुलै १९९२

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

निर्धूतमलसंबंधो निष्कलंकमनोगतः।

शिवोऽहमिति भावेन निरूढो हि शिवैक्यताम्॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १४.५)

प्रत्येक साधकाने 'मी शिव आहे' अशी भावना केली पाहिजे. भावनेशिवाय आध्यात्मिक प्रगती होत नाही. मी शिव आहे ही भावना सर्वश्रेष्ठ भावना होय. या भावनेने युक्त असलेला साधक शिवाशी समरस होतो. प्रत्येक जीवात्मा हा मलिन म्हणजे मलयुक्त असतो. आणवमल, मायामल आणि कार्मिकमल असे तीन मल शास्त्रात सांगितले आहेत. स्वतःला लहान समजणे हाच आणवमल होय. प्रत्येक जीवात्मा शिवच असल्यामुळे मुळात व्यापक आहे. तरीही तो स्वतःला लहान समजतो. या मलामुळेच मनुष्य स्वार्थी होतो. स्वतःला इतरांपासून वेगळा मानतो. इतरांचा हेवा करू लागतो. आपण व्यापक आत्मा आहोत हे ज्ञानच त्याला नाही.

आकाश व्यापक आहे. परंतु घरात ते घराएवढे चौकोनी होते, घटात ते घटासारखे गोलाकार छोटे होते. घरातील आकाश, घटातील आकाश हे वस्तुतः विराट महाकाश आहे. परंतु घर आणि घट यांतील आकाश स्वतःला लहान समजते. त्याप्रमाणे जीवात्मा व्यापक शिवस्वरूप असून देखील स्वतःला लहान, क्षुद्र समजतो. हे घडते आणवमलामुळे. स्वतःचे शिवस्वरूप विसरून स्वतःला जीव मानणे हाच आणवमल होय. मनुष्य जेव्हा 'शिवोऽहम्' - मी शिव आहे असे चिंतन करू लागतो तेव्हा हळूहळू त्याचा आणवमल नष्ट होऊ लागतो. 'निष्कलंकमनोगतः।' म्हणजे मनात कुठलाही कलंक नसलेला, राग-द्वेष-अभिनिवेश इत्यादी मनातील कलंक होत. पांढऱ्या शुभ्र कपड्यावर एखादा लहानसा डागदेखील ठळकपणे उमटून दिसतो. असे अनेकानेक डाग जर पांढऱ्या वस्त्रावर पडले तर त्याची शुभ्रता पार हरवून जाते. आपले मन प्रारंभी असेच स्वच्छ होते. परंतु त्यावर मल साठून साठून ते इतके मलिन झाले आहे की, त्याचे मूळरूप हरवून गेले. सारे मल हटवून निष्कलंक होऊन मी शिवस्वरूपच आहे या भावनेने चिंतन करणारा शरणच शिवाशी ऐक्य होतो. कीटक भ्रमराचे चिंतन करून अखेर भ्रमरच होतो, त्याप्रमाणे जीव शिवाचे अखंड चिंतन करून शिवस्वरूप होतो.

मनुष्य ज्या वस्तूचे चिंतन करतो त्या वस्तूशी तादात्म्य पावतो. त्या वस्तूलाच स्वतःचा आत्मा मानू लागतो. तादात्म्य झालेल्या वस्तूला वा व्यक्तीला इजा पोहोचताच मनुष्याला दुःख होते. तुमच्या मुलाला कोणी मारले तर तुम्ही दुःखी होता. दुसऱ्याच्या मुलाला कोणी मारले तर तुम्ही दुःखी होत नाही. तुमच्या मुलाशी तुमची तादात्म्यभावना असते. त्यामुळे असे घडते. परशिवाशी असे तादात्म्य साधणे शक्य आहे. जगातील कोणत्याही व्यक्तीशी तादात्म्य साधले तरी अंतिमतः ते दुःखद ठरते. परंतु भगवान शिवाशी तादात्म्य साधले तर जीवात्मा शिवस्वरूप होतो आणि परमानंदसागरात अखंड डुंबत राहतो. शिवाशी झालेल्या तादात्म्यालाच ऐक्य असे संबोधले जाते.

शिवेनैक्यं समापन्नश्चिदानंदस्वरूपिणा।

न पश्यति जगज्जालं मायाकल्पितवैभवम्॥१४.६॥

‘शिवोऽहम्’ भावना जसजशी दृढ होत जाते तसतसे साधकाच्या दृष्टीत परिवर्तन होत जाते. तो पूर्वी जगाकडे ज्या दृष्टीने पाहात होता त्या दृष्टीने आता पाहत नाही. तुम्ही बालपणी जग पाहता, तरुणपणी पाहता आणि म्हातारपणी देखील पाहता. परंतु वयोमानाप्रमाणे जगाकडे पाहण्याची दृष्टी बदलत जाते. त्याप्रमाणे ‘शिवोऽहम्’ चिंतन करण्याआधी मनुष्याची जगाकडे पाहण्याची जी दृष्टी असते ती चिंतनानंतर बदलते. निरंतर शिवचिंतन करणाऱ्या साधकाला बाह्य प्रपंच दिसतच नाही. तुम्हाला जेव्हा गाढ झोप लागते तेव्हा कोणत्याच बाह्य वस्तूची जाणीव राहत नाही. सारे काही जिथल्या तिथे असते, परंतु त्याचे अस्तित्व जाणवत नाही. त्याप्रमाणे समरससाधना करणाऱ्या साधकाला जगाचे अस्तित्व जाणवत नाही. काही दिसत नाही. याचा अर्थ तो आंधळा होतो की काय? तर तसे नाही. त्याला सारे काही दिसते, पण ते वस्तुरूपात नव्हे तर शिवरूपात. पृथ्वी, आप, तेज आदी सारी पंचमहाभूते त्याला महाभूतांच्या रूपात दिसत नाहीत तर शिवरूपात दिसतात.

आपली दृष्टी जशी असेल तशी आपल्याला सृष्टी दिसते. ज्या रंगाचा चष्मा तुम्ही डोळ्यांवर चढवाल त्याच रंगाचे जग तुम्हाला दिसू लागेल. प्रपंचाकडे कसे पाहायचे ते आपल्यावर अवलंबून आहे. आपण त्याकडे ‘प्रपंच’ म्हणून पाहू शकतो आणि ‘शिव’ म्हणूनही पाहू शकतो. सृष्टी उत्पन्न होण्याआधी परमात्मा होता, अन्य काहीच नव्हते. एक परमात्माच अनेक रूपांत परिवर्तित झाला. सोने सोनेच असते. परंतु त्याला कारागिराकडून आकार मिळाला की त्याचे नाव बदलते. तुम्ही दुकानात गेल्यावर सोन्याचे विविध अलंकार पाहाता आणि त्या अलंकाराचे नाव घेऊन भाव विचारता. चंद्रहार हातात घेऊन ‘या सोन्याचा भाव किती?’ असे तुम्ही विचारत नाही तर ‘या चंद्रहाराचा भाव किती?’ असे तुम्ही विचारता. कारण तुमच्या दृष्टीने तो अलंकार आहे. परंतु विकणाऱ्याच्या दृष्टीत मात्र ते सोने असते. यालाच सुवर्णकुंडलन्याय असे म्हणतात. कुंडलाच्या आकारात परिवर्तित होऊन देखील ते सोनेच असते. त्याप्रमाणे प्रपंचरूपात परिवर्तित होऊन देखील परमात्मा हा परमात्माच असतो.

परमात्मा प्रपंचरूपात परिवर्तित झाल्यावर काही विकार (बदल) होतो की काय? याविषयी दोन वेगळी मते आहेत. एकाला ‘अविकृतपरिणामवाद’ तर दुसऱ्याला ‘विकृतपरिणामवाद’ म्हणतात. सांख्यदर्शनाने विकृतपरिणामवाद मान्य केला आहे. दुधात थोडे विरजण घातले की त्याचे दही होते. दुधाचे मूळ रूप बदलून आता ते दही झाले. म्हणजे त्यात विकार आला. दह्याचे मंथन केल्यावर त्यापासून ताक आणि लोणी निर्माण होते. लोणी तापवले की त्याचे तूप होते. एकदा तूप झाले की तुपाचे परत दूध होत नाही. दूध विकारी आहे, बदलणारे आहे. हे विकृतपरिणामवादाचे उदाहरण होय. परंतु मातीचा घडा बनतो तेव्हा माती विकृत होत नाही. तिचे मूळ रूप बदलत नाही. माती मातीच राहते. त्याप्रमाणे सोने आणि त्याचे अलंकार हे उदाहरण होय. त्यापासून कितीही दागिने बनवले तरी सोन्याचे मूळ रूप बदलत नाही. सोने विकृत होत नाही. त्याप्रमाणे प्रपंचरूपात परिवर्तित होऊन देखील परमात्म्यात कोणतीही विकृती येत नाही. अर्थात् त्याच्या रूपात कोणताही बदल होत नाही. म्हणूनच शिवचिंतन करणाऱ्या साधकाला सर्व प्रपंच शिवस्वरूप दिसू शकतो. त्याच्या दृष्टीत अवघे विश्व शिवमय होऊन जाते. नामरूपात्मक प्रपंच त्याला दिसत नाही. त्याची दृष्टी भेदविरहित होऊन ती समत्वदृष्टी होते. आपपरभेदाला त्याच्या दृष्टीत स्थान नसते. आपल्या आत्माप्रमाणेच तो सर्व जगाकडे पाहतो. आपल्या ठिकाणी जे चैतन्य तेच प्राणिमात्रांच्या अंतरंगात नांदत आहे, अशा जाणिवेने तो प्रपंचाकडे पाहात असतो. त्याच्या दृष्टीत अवघे विश्व शिवमय झाल्यामुळे त्याला मायानिर्मित प्रपंच दिसत नाही.

ब्रह्माण्डबुदबुदोद्भेदविजृम्भी तत्त्ववीचिमान्।

मायासिन्धुर्लयं याति शिवैक्यवडवानले॥१४.७॥

वडवानल हा अग्नीचा एक प्रकार आहे. ज्या अग्नीवर आपण अन्न शिजवतो त्याला 'भौतिक अग्नी' असे म्हणतात. आकाशात चमकणाऱ्या विजेला 'दिव्याग्नी' असे म्हटले जाते. त्याचप्रमाणे भूमी खोदून जे सोने मिळवले जाते ते सोनेदेखील एक प्रकारचा अग्नीच मानला जातो. कारण अग्नीत टाकल्यावर जे भस्म होत नाही त्याला अग्नीच म्हटले पाहिजे. सोने आगीत टाकल्यावर ते जळून जात नाही. अग्नीला अग्नी जाळत नसतो. म्हणून सोनेदेखील अग्नीच होय. त्याला 'आकरज अग्नी' असे म्हणतात. आपल्या पोटात असणाऱ्या अग्नीला 'जठराग्नी' म्हणतात आणि समुद्रातील अग्नीला 'वडवाग्नी' म्हटले जाते.

प्रपंच हा सागरासारखा आहे. सागरात ज्याप्रमाणे फेस, बुडबुडे असतात, त्याप्रमाणे या प्रपंचातील अनेक ब्रह्मांडे म्हणजे बुडबुडे होत. छत्तीस तत्त्वे त्यावरील तरंग होत. प्रपंचाला मायासागर असे म्हणतात. या सागरात जो बुडतो तो मायापाशात कायमचा गुंतून राहतो. प्रपंच प्रत्येकाला बांधून टाकतो. हे बंधन रागाचेही असते आणि द्वेषाचे देखील असते. ज्याच्यावर आपण प्रेम करतो त्याच्यामुळेही आपण बंधनात पडतो. ज्याच्यावर तुमचे प्रेम आहे त्याचे चिंतन तुमच्या मनात निरंतर चाललेले असते आणि तुम्ही ज्याचा द्वेष करता त्याचे देखील चिंतन तुमच्या मनात निरंतर होत असते. राग-द्वेष यांचे चिंतनच जीवात्म्याला बंधनात पाडते. सुख देऊन जो मनुष्याला बांधून टाकतो तो 'राग' होय. दुःख देऊन जो जीवात्म्याला बंधनात टाकतो तो 'द्वेष' होय.

संसारत राग-द्वेष आहेत. म्हणून संसारातून पाळून जावे की काय? असा प्रश्न कोणाला पडेल. याचे उत्तर असे की, तुम्ही संसारात राहिलात तर चिंता करण्याचे कारण नाही, परंतु जर 'संसार' तुमच्या आत असेल तर चिंता करायलाच हवी. संसारात राहून देखील संसाराला आत शिरू न देणे कसे शक्य आहे? शरीर ही एक नौका असून तिला नऊ द्वारे आहेत. नौकेला एक जरी छिद्र असले तरी त्यातून पाणी आत शिरून ती बुडू शकते. इथे तर शरीररूपी नौकेला नऊ छिद्रे आहेत. त्यातून संसारसमुद्रातील पाणी आत शिरून ती लवकरच बुडण्याचे भय आहे. परंतु ही नवद्वारे बंद करण्याची युक्ती श्रीगुरू आपल्याला सांगत आहेत. मनुष्य राग-द्वेषांनी युक्त झाला की या नवद्वारांतून 'संसार' आत शिरतो. राग-द्वेषाला जर मनातून काढून टाकले तर ही नवद्वारे सहज बंद होऊन 'संसार' आत शिरत नाही. एकदा तुमच्या मनात जर 'राग' (प्रेम) आला तर त्याच्या पाठोपाठ हळूच 'द्वेषही येतोच. आपण अनेकदा हे ऐकले आहे की आधी जिवाला जीव देणारे जिवलग मित्र नंतर परस्परांचे कट्टर शत्रू बनतात. याचे कारण प्रत्येकजण स्वार्थी असतो. स्वार्थापोटीच तो कुणाबरोबर प्रेमव्यवहार करतो आणि स्वार्थाच्या आड तो येत असेल तर त्याचा द्वेष करू लागतो. म्हणून जेथे राग आहे तेथे कालांतराने द्वेष येतो. द्वेषाला बोलवावे लागत नाही. तुम्ही रागाला आमंत्रण दिले की त्याच्या पाठोपाठ तो सावलीसारखा येतोच.

रागापाठोपाठ आलेला द्वेष प्रारंभी दिसत नाही. तो रागामागे दडलेला असतो. थोडा काळ गेल्यावर तो प्रकट होतो. आपल्या मनातील रागद्वेषांचे उच्चाटन झाले तर नवद्वारे बंद होऊन संसार आत शिरत नाही. प्रपंचात ज्यांच्या सोबत आपण राहू त्यांच्याबद्दल अधिक राग अथवा अधिक द्वेष बाळगू नये. राग-द्वेषाचे प्रमाण वाढले की त्या ठिकाणी सारे काही बिघडले असे समजावे. शिवोऽहम्भावना दृढ झाली की सांसारिक राग-द्वेषांपासून मनुष्य मुक्त होतो. शिवभावनारूपी वडवाग्नीमुळेच मायारूपी सागराचे शोषण होते. म्हणून प्रत्येक मनुष्याने

शिवभावनेचे सदैव चिंतन केले पाहिजे.

मायाशक्तिरोधानाच्छिवे भेदविकल्पना।

आत्मनस्तद्विनाशे तु नादद्वैतात्किंचितदिष्यते॥१४.८॥

मायाशक्तीचे मनुष्याच्या बुद्धीवर आवरण पडल्यामुळे त्याच्या बुद्धीत द्वैत निर्माण होते. जीव आणि शिव यांच्यात त्याला भेद दिसू लागतो. मायाशक्तीपासून मुक्त होण्यासाठी शिवाला शरण जायला हवे. कारण मायाशक्ती शिवाच्या अधीन आहे. जो शिवाच्या निकट जातो त्याच्यापासून ती दूर होते. मायाशक्ती शिवाला आवृत करू शकत नाही. शिवापासून जे भिन्न असते त्याच्यावरच ती आपले मोहजाल टाकू शकते. मासे पकडण्यासाठी कोळी जेव्हा पाण्यात जाळे फेकतो तेव्हा ते स्वतःच्या पायापासून दूर अंतरावर फेकतो. त्या जाळ्यात मासे सापडतात. परंतु जे मासे पाण्यात उभ्या असलेल्या कोळ्याच्या पायाजवळ घुटमळतात ते मात्र जाळ्यात फसत नाहीत. त्याप्रमाणे जे जीवात्मे भगवान शिवापासून दूर जातात तेच मायाजालात फसतात. परंतु जे शिवाच्या अत्यंत जवळ राहतात ते मात्र मायाजालात सापडत नाहीत.

शिवापासून दूर जाणे याचा अर्थ कोणता? आपण त्याच्यापासून खरोखर दूर जाऊ शकतो काय? तो तर सर्वत्रच आहे. मग त्याच्यापासून दूर कोठे जाणार? शिवचिंतन न करणे म्हणजेच त्याच्यापासून दूर जाणे होय. जो शिवस्मरण, शिवचिंतन, शिवध्यान करीत नाही तोच तर शिवापासून दूर गेलेला असतो. परंतु जो शिवचिंतन करतो तो शिवाच्या अत्यंत निकट असतो. शरीराने जवळ राहणे याला फारसा अर्थ नसतो, मनाने जवळ राहणे अधिक अर्थपूर्ण आहे. एखादा मनुष्य मंदिरात देवासमोर बसलेला असतो, त्यावेळी तो खरोखरच का देवाच्या जवळ असतो? त्याचे शरीर देवासमोर असते, परंतु मन मात्र देवळाबाहेरील ठेवलेल्या चपलेत गुंतलेले असते. खरे तर आपण सदोदित ईश्वराच्या जवळच असतो, त्याला आपण आपल्या शरीरावर धारण केलेले असते. परंतु आपल्याला त्याचे भान नसते, आपले त्याच्याकडे ध्यान नसते. म्हणून ईश्वराच्या अत्यंत जवळ असून देखील आपण त्याच्यापासून कितीतरी दूर गेलेलो असतो. ईश्वराचे चिंतन, ध्यान, स्मरण करणे हेच त्याच्याजवळ राहणे होय. याप्रकारे जो मनुष्य शिवाच्या जवळ राहतो त्याच्यावर मायाशक्तीचा काहीही प्रभाव पडत नाही. शिवचिंतन करणाऱ्या साधकाच्या दृष्टीत मायानिर्मित भेद नष्ट होऊन केवळ अद्वैत व्यापून राहते.

पशुत्वं च पतित्वं च मायामोहविकल्पितम्।

तस्मिन् प्रलयमापन्ने कः पशुः को नु वा पतिः॥१४.९॥

सर्व जीवात्मे पशू असून भगवान शिव त्यांचे पती अर्थात् पशुपती होत, असे पाशुपतसिद्धान्त सांगतो. नेपाळमधील शिवलिंगाला 'पशुपतिनाथ' असे संबोधिले जाते. जीवात्म्याला पशू का म्हणतात? अपराधाची शिक्षा होऊन देखील जो वारंवार अपराध करतो त्याला पशू म्हटले जाते. भाजीमंडईत तुम्ही पाहिले असेल, तेथे मोकाट सुटलेले पशू सगळीकडे हिंडत असतात. एका भाजीत तोंड घातले की त्याला मार मिळतो. मग तो पुढे जातो, दुसऱ्या भाजीत तोंड घालतो तिथे त्याला मारच मिळतो. याप्रकारे मंडईत सगळीकडे फिरून तो सारखा मार खातो. परंतु मार खाऊन तो सुधारत मात्र नाही. मार खाणे हेच आपले जीवन आहे असेच तो जणू समजत असतो. भाजी खाणे आणि त्यासोबत मार खाणे यांतच तो संबंध जीवन व्यतीत करतो, कधीही सुधारत नाही. म्हणून त्याला 'पशू' म्हणतात. ही प्रवृत्ती जशी चार पायांच्या पशूंमध्ये असते तशीच मनुष्यनामक दोन पायांच्या पशूत देखील आढळते. शोपूट आणि शिंगे नसलेला दोन पायांचा पशू म्हणजे मनुष्य. मनुष्य जीवनात अनेक

अपराध करतो. त्याबद्दल त्याला शिक्षादेखील भोगावी लागते. शिक्षा भोगताना पुन्हा अशी चूक करणार नाही असे तो आपल्या मनाशी ठरवतो, परंतु थोडा काळ गेला की पुन्हा त्याच त्या चुका करित राहतो.

ईश्वराने मनुष्याला शंभर वर्षांचे आयुष्य दिले आहे. आयुष्यात सुधारणा करण्यासाठी हा अवधी पुरेसा आहे. परंतु मनुष्य सुधारत नाही. तो आधी जसा असतो तसाच आयुष्याच्या अंतिम अवस्थेतही असतो. दुर्गुणांनी भरलेला आणि वासनेने वखवखलेला. आपल्या हातून अनंत अपराध घडले, माणूस असूनदेखील आपण काही क्षणी अमानुषपणे वागलो, याबद्दल त्याला थोडीही खंत नसते. अशा मनुष्यालाच वीरशैवसिद्धान्तात पशू म्हटले आहे. पशू आणि पती हा भेद प्रारंभिक आहे. मायाजालामुळे जीव पशू होतो आणि शिवाला पशुपती मानू लागतो. हा पशुभाव आणि पतिभाव मायानिर्मित आहे. जेव्हा शिवाच्या अनुग्रहाने मायाजाल विरून जाते तेव्हा जीवात्म्याच्या ठिकाणी असलेला पशुभाव नष्ट होतो. जेथे पशूच नाही तेथे पशुपती कसा काय राहिल? हे द्वैत जेव्हा सरते तेव्हा पशूच 'पशुपती' होतो. शिवचिंतनामुळे शिवसान्निध्य लाभते. शिवसान्निध्यामुळे पशुभाव नष्ट होऊन जीव शिव होतो. ऐक्यस्थलात पशुभाव आणि पतिभाव नष्ट होऊन दोहोंचे सामरस्य होते.

मनुष्याने पशू म्हणून जगणे योग्य नव्हे. त्याने आत्मपरीक्षण करावे, साधना करावी. स्वतःमध्ये सुधारणा घडवून आणावी. सदैव जागृत असावे. आयुष्य जसजसे वाढत जाईल तसतशी आपल्यात सुधारणा होत गेली पाहिजे. वृक्ष वाढत जातो, त्याला फुले धरतात, फळे लागतात. फळ पक्व होते आणि झाडावरून गळून पडते. ज्या वृक्षावर फळ उत्पन्न झाले, ज्याच्या जीवनरसाने ते वाढत गेले त्या वृक्षाला पक्व झाल्यावर ते सोडून देते. त्याच्यापासून मुक्त होते. परंतु आपण मात्र कधीही न पिकणारी आणि कधीच गळून न पडणारी अशी पाने आहोत. कुणी जबरदस्तीने जरी आपल्याला संसारवृक्षापासून विलग केले तरी आपण पुन्हा तेथेच जाऊन चिकटू. संसार सोडावा असा याचा अर्थ नव्हे. तर संसारात राहून देखील थोडा वेळ शिवचिंतन, शिवध्यान करावे. तरच आपण संसारापासून मुक्त होऊ. प्रातःकाली, माध्यान्ही आणि सूर्यास्ताच्या वेळी मनुष्याने परमात्म्याचे चिंतन केले पाहिजे. भोजन तीन वेळा हवे असते, परंतु पूजा करण्याची एक वेळ देखील तयारी नसते. शरीर स्वस्थ राहण्यासाठी जशी आहाराची गरज असते तशीच मनःस्वास्थ्यासाठी पूजा, जप, ध्यान यांची आवश्यकता असते. प्रामाणिक प्रयत्न केला तर मनुष्य आपले जीवन निश्चित सुधारू शकतो. एकदा स्वतःचे आयुष्य उजळून गेले की मग इतरांची आयुष्ये उजळून टाकता येतात. जो स्वतःचे कल्याण साधू शकतो तोच इतरांचे कल्याण करू शकतो. अगस्त्यमहर्षींच्या निमित्ताने जगद्गुरू रेणुकाचार्यांनी सर्व प्राणिमात्रांना आत्मकल्याणाचा मार्ग दाखवला आहे. म्हणून प्रत्येक मनुष्याने शिवध्यान, शिवचिंतन करून सामरस्याच्या दिशेने वाटचाल करावी, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

शिवानुभव मंगल भवन, सोलापूर

१४ जुलै १९९२

जिज्ञासू सदभक्तांनो,

परमात्म्याशी एकरूप होण्याची इच्छा प्रत्येक माणसाच्या ठिकाणी असते. त्या ऐक्याचा किंचित् अनुभव आपल्याला सुषुप्ति-अवस्थेत अर्थात् गाढ निद्रेत येतो. त्या काळात आपण अत्यंत सुख अनुभवतो. सुषुप्ती ही सुखदायक अवस्था असून तिथे दुःखाचा किंचितही अनुभव येत नाही. सत्-चित्-आनंदरूप आत्म्याशी समरस झालेल्या जीवात्म्याला सुषुप्त्यवस्थेत आनंदाची अनुभूती येते. सुषुप्ति-अवस्था आपल्या अधीन नाही, हे यापूर्वीच आम्ही सांगितले आहे. वाटेल तेव्हा आपण झोपू शकत नाही. मऊ गादी, पंख्याची हवा इत्यादी सोयी उपलब्ध असताना देखील आपल्याला झोप येत नाही. झोप येण्यासाठी आपण जेवढा अकिाधिक प्रयत्न करतो तेवढी ती आपल्यापासून दूर दूर पळते. निद्रा ही एक सहजावस्था आहे. ती कोठेही येऊ शकते. बिछान्यावर झोपल्यामुळे ती येतेच असे नाही. बसमधून प्रवास करताना आसपास एवढी गर्दी असून देखील तुम्ही निवांत झोप काढता. रेल्वेप्रवास करताना तुम्हाला निवांत झोप लागते. या झोपेमुळे बऱ्याच लोकांचे सामानदेखील चोरीला जाते. तरी त्यांना त्याचा पत्ता नसतो. ही अवस्था आपल्या अधीन नसल्यामुळे आपली इच्छा नसताना ती येते आणि आपली इच्छा असताना येत नाही.

म्हणून शास्त्रकारांनी असा विचार केला की आपल्या पुरुषार्थाच्या बळावर आनंदानुभव देणारी एखादी अवस्था असली पाहिजे आणि ती मिळवली पाहिजे. कबिरांचे नाव तुम्हाला माहीत आहेच. त्यांनी आयुष्यभर काशीत वास्तव्य केले. परंतु जेव्हा मृत्युसमय जवळ आला तेव्हा मात्र काशी सोडून ते जवळच्या एका खेड्यात राहायला गेले. त्यांच्या अनेक शिष्यांना या वर्तनाचे आश्चर्य वाटले. त्यांनी विचारले, “महाराज, काशीत मरण आल्याने मुक्ती मिळते, असा काशीचा महिमा सांगितलेला असताना आपण मात्र उतारवयात काशी सोडून का दिली?”

कबिरांनी उत्तर दिले, “कुणी उपकार म्हणून दिलेली मुक्ती मला नको आहे. सहज मरण येऊन मुक्ती मिळावी अशी माझी इच्छा आहे. त्यामुळे काशीक्षेत्र सोडून मी या ठिकाणी आलो.”

ज्याच्या ठिकाणी अद्वैतानुभव असतो त्याने काशीत देहत्याग केला काय, सोलापुरात केला काय किंवा एखाद्या खेड्यात केला काय, सारखेच. त्यामुळे काहीही फरक पडत नाही. आपण कुठेही देह सोडला तरी साधनेच्या बळावर मुक्ती मिळू शकते असा दृढविश्वास त्याच्या ठिकाणी असतो. मृत्युनंतर मुक्ती मिळते असे नसून जिवंतपणी देखील मुक्तीचा लाभ होऊ शकतो. त्याला ‘जीवन्मुक्ती’ असे म्हणतात. जो जीवन्मुक्त असतो तोच विदेहमुक्त होतो.

आयुष्यभर पाप करणाऱ्या पापी मनुष्याने काशीत देहत्याग केला तर त्याला तत्काळ मुक्ती मिळेल काय? असा प्रश्न कुणाला पडेल. तर तसे घडत नाही. याविषयीची आख्यायिका असे सांगते. पुण्यवान माणसाचे काशीत देहावसान झाले तर त्याला तत्काळ मुक्ती मिळते. परंतु पापी माणसाच्या देहावसानानंतर तो, काशीत जी काळभैरव नामक देवता आहे तिच्या ताब्यात जातो. त्या माणसाला त्याच्या सर्व दुष्कृत्यांचे भोग काळभैरव भोगायला भाग पाडतो आणि नंतर त्याला मुक्ती मिळते. काशीक्षेत्राचे हे वैशिष्ट्य आहे की, येथे देहत्याग

करणाच्या मनुष्याला त्याच्या कर्माची फळे तत्काळ भोगावी लागून मुक्ती मिळते. परंतु दुसऱ्या कोणत्याही ठिकाणी जर मनुष्याचा मृत्यू झाला तर त्याला कर्मफळे भोगण्यासाठी नवा जन्म घ्यावा लागतो. नव्या जन्मात पूर्वजन्मांतील कर्मफळे भोगताना तो पुन्हा नवी कर्मे करतो आणि पुढील जन्माची शिदोरी बांधून ठेवतो. असे जन्मामागून जन्म घेणे हे चक्र अखंड फिरत राहते. काशीत देहत्याग केल्याने पुनर्जन्म मिळत नाही. परंतु मुक्तीच्या आधी कृतकर्मांचा झाडा द्यावाच लागतो. कबिरांचा आपल्या ज्ञानावर आणि अद्वैतानुभवावर दृढ विश्वास असल्यामुळे आपण कुठेही देहत्याग केला तरी मुक्ती मिळणारच अशा भावनेने त्यांनी काशीक्षेत्राचा त्याग केला.

सुषुप्ति-अवस्था मुक्तिसुखाचा किंचित् लाभ घडवणारी एक सहजावस्था आहे. ही अवस्था आपल्या अधीन नाही, ती कर्माधीन आहे. सुषुप्ति-अवस्थेचा भोग देणारे कर्म सरले की आपल्याला लगेच जाग येते. म्हणून आचार्यांनी सांगितले आहे की, तुम्ही कर्माधीन मुक्तिसुखाची अपेक्षा करू नका. कुणीतरी दिलेली मुक्ती तुम्हाला निरंतर सुख देऊ शकत नाही. निरंतर मुक्तिसुख हवे असेल तर तुम्हाला ऐक्यस्थलाची साधना केली पाहिजे. ऐक्यस्थलाची प्राप्ती जीवात्म्याला केव्हा होते? तर जीव-जीवांतील भेद, जीव-जडातील भेद, जड-ईश्वरातील भेद या प्रकारचे सारे भेद नष्ट झाल्यावर जीवात्म्याला अद्वैतस्थितीची अर्थात् ऐक्यस्थलाची अनुभूती येते. याविषयीच येथे जगद्गुरू रेणुकाचार्य सांगत आहेत:-

घोरसंसारसर्पस्य भेदवल्मीकशायिनः।
बाधकं परमाद्वैतभावना परमौषधम्॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १४.१०)

येथे संसाराला सर्प म्हटले आहे. प्रथम आपण हे समजून घेतले पाहिजे की 'संसार' कशाला म्हणतात? बाह्यप्रपंच म्हणजे संसार नव्हे. बऱ्याच लोकांचा असा भ्रम असतो की, घरदार, मुलेबाळे, दृश्य जग म्हणजेच संसार. परंतु ते खरे नाही. एक सृष्टी शिवाकडून निर्माण झाली तर दुसरी सृष्टी जीवाने निर्माण केली. आपल्या डोळ्यांना दिसणारे बाह्य विश्व ही शिवनिर्मित सृष्टी आहे. परंतु दुसरे एक विश्व आपल्या आत आहे. ते आपण निर्माण केले आहे. शिवनिर्मित सृष्टी कुणाला दुःखदायक नसते, परंतु जीवनिर्मित सृष्टी मात्र जीवाला दुःख देत असते. तुम्ही व्यवहारात हा अनुभव घेतला असेल की, आपल्या जवळचे लोक आपल्याला जेवढे दुःख देतात तेवढे दुःख परके लोक देत नाहीत. तुम्हाला अधिकात अधिक दुःख देणारी व्यक्ती तुमच्या अत्यंत जवळचीच असते. गेल्या जन्मातले आपले दुष्मन आणि मित्र या जन्मात आपले सगेसोयरे म्हणून जन्म घेतात. कुणी पुत्र होतो, कुणी कन्या होते, कुणी पत्नी होते, कुणी पती तर कुणी बंधू. आपल्या अवतीभोवती वावरणारे जे सगेसोयरे असतात त्यांपैकी थोडे गेल्या जन्मातले मित्र असतात, तर बरेच गेल्या जन्मातले दुष्मन असतात. एकाच आईबापाच्या पोटी जन्म घेणारी दोन मुले एकमेकांचे भाऊ असूनही प्रेमाने राहत नाहीत तर परस्परांचे शत्रू होतात. सख्खे भाऊ पक्के वैरी. गेल्या जन्मातला मित्र किंवा शत्रू आपले मित्रत्व अथवा शत्रुत्व पूर्ण करण्यासाठीच या जन्मात आपला सगासोयरा म्हणून जन्म घेतो आणि आपले कर्तव्य निमूटपणे व्यवस्थित निभावतो. याचा अर्थ असा की आपल्या अत्यंत जवळची व्यक्तीच आपल्याला दुःख देते, आपल्या दूरची व्यक्ती आपल्याला फारसे दुःख देत नाही.

त्याचप्रमाणे बाह्य प्रपंच हा आपल्यापासून दूर आहे. तो आपल्याला दुःख देत नाही, परंतु आपल्या 'आतला

प्रपंच' आपल्या अत्यंत जवळ असल्यामुळे आपल्याला दुःखदायक ठरतो. ईश्वरनिर्मित प्रपंच दुःखदायक ठरत नाही. शिवनिर्मित प्रपंचातील वस्तूंचा संग्रह करून त्या वस्तूविषयी आपण जेव्हा ममत्वभाव बाळगू लागतो तेव्हा ते ममत्वच आपल्याला दुःख देते. ज्याच्या मनात कोणत्याही वस्तूविषयी ममत्वभाव नसतो त्याला कोणतेच दुःख भोगावे लागत नाही. म्हणून 'संसार' याचा अर्थ ममत्व होय. हे माझे, ते माझे म्हणजे संसार. संसार हा एक भयंकर सर्प आहे अशी इथे उपमा दिलेली आहे. सर्पाच्या ठिकाणी जहाल विष असते. तो ज्याला चावतो त्याच्या शरीरातल्या थेंबार्थेंबांत विष भिनते आणि मनुष्य मरतो. त्याप्रमाणे संसाररूपी सर्प आपल्याला चावल्यामुळे त्याचे विष आपल्या मनात भिनलेले आहे. हा सर्प राहतो कुठे? तर भेदरूपी वारूळात. भेद अनेक प्रकारचे आहेत. जीव-जीवांतील भेद. एक जीव दुसऱ्या जीवासोबत अधिक काळ मिसळून राहू शकत नाही. काही दिवस ते एकत्र राहतील. परंतु नंतर एकमेकांना सोडून जातील. दुसरा प्रकार जीव-जडातील भेद. घर, शेती इ. जड पदार्थ होत. त्या जडाशी जीव समरस होऊ शकत नाही. म्हणून जीव आणि जड यांत भेद आहे. जड-जडातील भेद हा तिसरा भेद होय. झाडे-झुडपे, दगड-माती हे जड- पदार्थ होत. त्यांच्यात ऐक्य होऊ शकत नाही. ईश्वर-जडातील भेद हा भेदाचा आणखी एक प्रकार. याचप्रमाणे जीव-ईश्वरातील भेद असाही एक भेद आहे. असे पाच प्रकारचे भेद वेदान्तशास्त्रात सांगितले आहेत. या भेदरूपी वारूळात संसाररूपी सर्प राहतो. सर्पाला मारायचे असेल तर आधी वारूळ खोदले पाहिजे. त्याचे आश्रयस्थान उद्ध्वस्त केल्यावरच सर्प बाहेर येईल, त्याप्रमाणे संसाररूपी सर्प मारण्यासाठी त्याचे आश्रयस्थान असलेली भेदबुद्धी नष्ट करायला पाहिजे. त्यासाठी अद्वैतभाव आपल्या मनात बाणला पाहिजे.

अद्वैतभावनेचा प्रारंभ आपल्या कुटुंबापासून करायला पाहिजे. जगातल्या सर्व व्यक्तींना आपले मानणे ही विशाल भावना आहे. अद्वैतभावना अधिकाधिक व्यापक होत गेली की, सर्व पृथ्वीच एखाद्या कुटुंबासारखी दिसू लागते. 'उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुंबकम्।' अद्वैतभावनेचा क्रमशः विकास करायला हवा. कुटुंबातील व्यक्तीच्याच ठिकाणी प्रथम आत्मरूप पाहायला शिकावे. ही भावना दृढ झाली की हळूहळू शेजारी, गाव, राष्ट्र, विश्व अशी व्यापक होऊन द्वैतभावनेचा संपूर्ण निरास होतो. म्हणून शास्त्रकारांनी सांगितले आहे की, विश्वातल्या एका व्यक्तीविषयी जरी तुमच्या मनात द्वेषभावना असेल तर तुम्हाला मुक्ती मिळणार नाही. ज्याच्याविषयी तुमच्या मनात द्वेषभावना असेल त्याच्या अहिताचेच चिंतन तुम्ही कराल. सर्वांच्या विषयी अद्वैतभावना आहे, परंतु शत्रूविषयी नसेल, तर अद्वैतभाव परिपक्व झाला नाही असे समजावे. अद्वैतानुभव घेणारा साधक राग-द्वेषांपासून मुक्त असतो. त्यालाच गीतेने 'स्थितप्रज्ञ' म्हटले आहे. राग, भय, क्रोध हे ज्याच्या ठिकाणी नसतात तो स्थितप्रज्ञ होय, मुनी होय. मुनी म्हणजे मौनाची साधना करणारा. मौन या शब्दाचा सामान्य अर्थ 'न बोलणारा' असा आहे. परंतु ज्याच्या मनात कोणतीच इच्छा, वासना उठत नाही तोच खरा 'मुनी' होय. इच्छा जोपर्यंत आहे तोपर्यंत ती व्यक्त होणारच. तुम्ही तोंड बंद ठेवले तर पाटीवर, कागदावर लिहून घाल. लिहिणे बंद केले तर हातांनी इशारा कराल. मग तुम्ही 'मुनी' नाही. तुमची मौनसाधना पक्व झाली नाही. तुमच्या साऱ्या इच्छा पूर्ण झाल्या, तुम्ही पूर्णकाम झालात तरच तुम्ही खरे मौनी व्हाल. कारण काही मागायचेच नाही. ज्याच्या मनात कोणतीच इच्छा शिल्लक राहत नाही तोच खरा 'मुनी' होय.

प्रपंचात असंख्य वस्तू आहेत. एखाद्या व्यक्तीला त्या साऱ्या मिळणे शक्य नाही. परंतु ज्याला एक परमात्मा प्राप्त होईल त्याला सारे काही मिळाल्यासारखे होईल. 'एक विज्ञानेन सर्वं विज्ञानम्।' एकाला

जाणल्याने सारे काही जाणल्यासारखे होते. एकाला प्राप्त केल्याने सारे काही मिळवल्यासारखे होते. अशी एकमेव वस्तू म्हणजे परमात्मा होय. ज्याला परमात्मा प्राप्त होतो असा मनुष्य मौन होतो. त्याच्या दृष्टीने प्रापंचिक विषय निरर्थक असल्यामुळे तो अंतर्मुख होऊन आत्मानंदात निमग्न होतो.

संसाररूपी महासर्प भेदरूपी वारूळात निवास करतो. भेदरूपी वारूळाचा नाश करण्यासाठी अद्वैतभावना हाच अत्यंत प्रभावी उपाय होय. आपण अद्वैत केवळ भावनेत आणू शकतो. व्यवहारात मात्र भेद असतोच. अद्वैत भावनेत असते, व्यवहारात द्वैत असते. जर व्यवहारात अद्वैत आणले तर प्रचंड गोंधळ होईल. व्यावहारिक जगात भेदाची गरज असते तर आध्यात्मिक जगात अभेदाची. दोन शरीरांत अद्वैत होत नाही. दोन मनांत, दोन बुद्धींत अद्वैत होत नाही. परंतु दोन आत्म्यांत मात्र अद्वैत होऊ शकते. जेथे समानता असते तेथेच अद्वैत होते. जेथे विषमता असते तेथे अद्वैत होणे शक्य नाही. जगात लक्षावधी प्राणी आहेत, परंतु एकसारखे शरीर दुसऱ्याचे नाही. प्रत्येकाचे शरीर दुसऱ्या शरीरापेक्षा काहीतरी वेगळेपण घेऊन असते. जेवढी शरीरे आहेत तेवढीच मनेदेखील आहेत. मने देखील परस्परभिन्न असतात.

एकाच आईवडिलांच्या पोटी जन्म घेणारी मुले शरीराने एकसारखी नसतात, मनानेही नसतात. म्हणून दोन मनांचे अद्वैत होऊ शकत नाही. मनाप्रमाणेच सगळ्यांची बुद्धीदेखील भिन्न भिन्न होऊ असते. याची बुद्धी वेगळी, त्याची बुद्धी वेगळी. एकासारखी दुसऱ्याची बुद्धी नसते. दोन वस्तूंत समानता नसेल तर त्यांचे सामरस्य होऊ शकत नाही. म्हणून शरीर-शरीर, इंद्रिये-इंद्रिये, मन-मन आणि बुद्धी-बुद्धी यांचे सामरस्य होऊ शकत नाही. परंतु आत्म्यात आत्मा मात्र समरस होऊ शकतो. कारण प्रत्येकाचा आत्मा सत्-चित्-आनंदस्वरूप असतो. आमचा आत्मा चिद्रूप आहे, तुमचाही आत्मा चिद्रूप आहे. आमचाही आत्मा आनंदरूप आहे आणि तुमचाही आत्मा आनंदरूप आहे. ज्यावेळी समानता असेल त्यावेळी दोन वस्तूंमध्ये सामरस्य होते, अद्वैत होते. पाण्यात पाणी एकरूप व्हावे तसे, दुधात दूध समरस व्हावे तसे. दुधात पाणी मिसळते. मात्र ते एकजीव होत नाही. ते वेगळे काढता येते. परंतु दुधात दूध मिसळले तर वेगळे कसे करता येईल? पाण्यापासून पाणी वेगळे करता येत नाही आणि दुधापासून दूध वेगळे करता येत नाही. एका पाण्यात जो गुण असतो तोच गुण दुसऱ्या पाण्यातही असतो. म्हणून समान तत्वांतच सामरस्य होऊ शकते.

ज्याप्रमाणे जीवाचा आत्मा सच्चिदानंदरूप आहे त्याप्रमाणे परमात्मादेखील सच्चिदानंदरूप आहे. कारण जीव हा परमात्म्याचाच अंश आहे. अग्नीपासून निघालेल्या ठिणग्या अग्नीसारख्या असतात. अग्नीमध्ये असलेला प्रकाश आणि दाहकता ठिणगीच्याही ठिकाणी असते. फरक इतकाच की अग्नीत त्याचे प्रमाण मोठे असते आणि ठिणगीत अल्प असते. त्याप्रमाणे परमात्मा जसा सच्चिदानंदरूप आहे तसेच जीवात्मेदेखील सच्चिदानंदरूप आहेत. एवढेच नव्हे तर ज्यांना आपण जड मानतो त्या प्रपंचातील सर्व वस्तूदेखील सच्चिदानंदरूपच आहेत. सत्, चित्, आनंद, नाम आणि रूप ही पाच तत्त्वे आहेत. प्रत्येक वस्तूला नामरूप असते आणि ती सच्चिदानंदरूप असते. ज्याच्या आत्म्याचे परमात्म्याशी सामरस्य होते तो प्रपंचातील सर्व जीवात्म्यांशी आणि जडातील चैतन्यतत्त्वाशी समरस होतो. याप्रमाणे अद्वैतभाव दृढ झाला की भेदबुद्धी आपोआप गळून पडते. भेदरूपी वारूळ नष्ट होते.

भेदभावनेचा नाश करण्यासाठी प्रपंच नष्ट करण्याची जरूरी नसते. दोन मातीचे घट वेगवेगळे असतात. त्यातील पोकळी म्हणजे आकाश. ते वेगवेगळे भासते. दोन्ही घटांतील आकाश आणि बाहेरील महाकाश हे

एकच आहे, ते भिन्न भासते इतकेच. मग त्यांना समरस करण्यासाठी घट फोडून टाकणे हाच उपाय आहे काय? तर तसे करण्याचे कारण नाही. घटातील आणि बाहेरील आकाश एकच आहे. बाहेरचे महाकाश घटात आहे आणि घटातील आकाश महाकाशच आहे, असे ज्ञान झाले म्हणजे पुरे. असे भावनात्मक अद्वैत केले तर मातीचे घट फोडण्याची गरज राहणार नाही. सगळ्यांची शरीरे नष्ट करून, सगळ्यांची मने नष्ट करून आत्म्याचे अद्वैत होणार नाही. प्रपंचाला थोडाही धक्का न लावता आपल्या भावनेत अद्वैत साधता येते. शिवनिर्मित सृष्टीला नष्ट करण्याचा कुणालाही अधिकार नाही. शिवनिर्मित सृष्टी फक्त भगवान शिवच नष्ट करू शकतात, तुम्ही नव्हे. सृष्टीचे सोडा, परंतु तुमचे शरीरदेखील नष्ट करण्याचा तुम्हाला अधिकार नाही. कुणी मनुष्य आत्महत्येला प्रवृत्त होत असेल तर त्याच्यावर पोलिसाकडून गुन्हा दाखल केला जातो. तो म्हणेल की, 'हे माझे शरीर आहे, त्याचे मी काहीही करेन.' काहीही करण्यासाठी तुम्हाला परमेश्वराने शरीर दिलेले नाही. काहीतरी चांगले करण्यासाठी दिलेले आहे.

तुम्ही समजता की शरीर माझे आहे. परंतु ते तुमचे नसून तुम्हाला कोणीतरी दिलेले आहे. तुमच्या आईवडिलांनी दिलेले आहे. ते तुम्हाला ईश्वराच्या अनुग्रहाने मिळालेले आहे. त्या शरीरात तुम्हाला राहायचे आहे, उत्तमोत्तम कर्मे करायची आहेत. अद्वैतभावना करून मुक्त व्हायचे आहे. याचा विचार न करता बाह्य प्रपंचाचा नाश करण्यासाठी जर तुम्ही प्रवृत्त व्हाल तर तुम्ही अपराधी ठराल. भेद दूर सारण्यासाठी भावानात्मक प्रक्रियाच श्रेष्ठ होय. अभेदभावनेनेच भेदरूपी वारूळाचा नाश करता येतो. वारूळच नष्ट केल्यावर त्यात राहणाऱ्या सापाला उघड्या मैदानावर येण्यावाचून गत्यंतर नाही. मग त्याला मारणे सोपे आहे.

भेदबुद्धिसमुत्पन्नमहासंसारसागरम्।

अद्वैतबुद्धिपोतेन समुत्तरति देशिकः॥१४.११॥

संसाररूपी सागराची उत्पत्ती कशी झाली? तर तो भेदबुद्धीतून उत्पन्न झाला आहे. भेदबुद्धी नसेल तर संसारसागर असणार नाही. भेदबुद्धी असेल तर तुम्ही संसारसागरात आहात. ज्या क्षणी तुमच्या ठिकाणी अद्वैतभावना जागी होईल, त्या क्षणी तुमच्या दृष्टीने संसारसागर नष्ट होईल. समुद्र तरून जाण्यासाठी नौकेची आवश्यकता असते, त्याप्रमाणे संसारसागर तरून जायचा असेल तर अभेदभावनारूपी नौकेची गरज असते. ऐक्यस्थलात भावनात्मक व्यवहाराला प्राधान्य आहे. मनुष्यजीवनात भावनेला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान आहे. मनुष्य भावनेवर जगतो असे म्हणतात. भाषा महत्त्वाची नसते, भावना महत्त्वाची. बोलता बोलता करुणेने जर एखाद्याचे अंतःकरण भरून आले तर तो पुढे बोलू शकत नाही. त्याचे शब्द कंठाशीच अडतात आणि भावना डोळ्यांवाटे बाहेर वाहू लागते. दुःखाच्या क्षणीही असेच घडते. शब्द मुके होतात आणि शब्दांशिवाय त्याचे दुःख आपल्या अंतःकरणाला भिडते. हा सारा भावनेचा प्रभाव आहे. बोलणारा भावनावेगाने रडू लागला तर ऐकणारांचेही डोळे ओले होतात. उत्कट भावनावेगात भाषा रुद्ध होते. मनुष्य आपली भावना भाषेत पूर्णपणे व्यक्त करू शकत नाही. आपली भावना, आपली अनुभूती व्यक्त करण्यासाठीच परमेश्वराने माणसाला वाणी दिली आहे. परंतु कधीकधी भावना व्यक्त करायला ती असमर्थ ठरते. बोलता बोलताच मनुष्य मौन होतो आणि ते मौनच आपल्याला भाषेसारखे ऐकू येते. मौन हीच एक भाषा होऊन जाते.

माणसाच्या जीवनात भावनेचे एवढे महत्त्व आहे. अद्वैतात भावनेलाच महत्त्व असते. तेथे भावनात्मक व्यवहार असतो. म्हणून भावनेत अद्वैत होऊ शकते. परंतु व्यवहारात मात्र अद्वैत होऊ शकत नाही. भावनेत सारे

काही एक आहे, व्यवहारात सारे काही भिन्न आहे. हेच तर आपल्या तत्त्वज्ञानाचे वैशिष्ट्य होय. दिसतात सारे भिन्न, पण भावनेत मात्र असतात एक. अभेदभावनेने जो भेदबुद्धी नष्ट करतो तोच ऐक्यस्थलात पोहोचून परमानंदाचा आस्वाद घेतो. म्हणून प्रत्येकाने ऐक्यस्थिती प्राप्त करून घेण्यासाठी प्रयत्नशील राहावे, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

शिवानुभव मंगल भवन, सोलापूर

१५ जुलै १९९२

आशीर्वचन चौथे

ऐक्यस्थल-४

जिज्ञासू सदभक्तांनो,

जेथे भेद आहे तेथे संसार आहे आणि जेथे अभेद आहे तेथे परमात्मा आहे. परमात्मा सर्वव्यापक असल्यामुळे त्याच्यात कुठलाही भेद अथवा विभाग आपण करू शकत नाही. पंचमहाभूतांचे खंड करणे जेथे अवघड आहे तेथे परमात्म्याबद्दल तर बोलायलाच नको. एकत्र राहणारे भाऊ जेव्हा वेगळे होतात त्यावेळी जमीन आणि घर वाटून घेतात. वाटणी करताना जमिनीचे किंवा घराचे दोन तुकडे करित नाहीत. भूमीचे विभाजन आपण कसे करणार? शेतातच मधोमध एक बांध घालतात. इकडचे माझे, तिकडचे तुझे. झाली विभागणी. जर दोघा भावांनी ती शेती विकली तर तो मनुष्य मधला बांध काढून टाकतो आणि पुन्हा दोन शेतांचे एक शेत होते. म्हणजे आपण साध्या भूमीचेही विभाजन करू शकत नाही. भूमी म्हणजे पृथ्वी. पृथ्वी हे एक पंचमहाभूतांपैकी शेवटचे महाभूत होय. परमात्म्यापासून निर्माण झालेले पहिले भूत म्हणजे आकाश आणि शेवटचे भूत म्हणजे पृथ्वी. आकाशाची विभागणी होऊ शकत नाही. परंतु त्याची देखील विभागणी तुम्ही करता. हे माझे घर, ते तुझे घर. घर याचा अर्थ कोणता? भिंती आणि छप्पर म्हणजे घर नव्हे. आपण घरात राहतो याचा अर्थ भिंतीत, छतात राहतो असा नाही. तर मधल्या आकाशातच तुम्ही सतत वावरत असता, राहत असता. अशाप्रकारे आकाशाचेही आपण विभाजन करित असतो. परंतु असे केल्यामुळे वस्तुतः आकाशाचे तुकडे पडत नाहीत. गीतेत आत्म्याची जी लक्षणे सांगितली आहेत तीच आकाशालाही लागू होतात.

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः॥

कोणत्याही शस्त्राने आपण आकाशाचे छेदन करू शकत नाही. जर एखाद्या बलशाली माणसाने हाती तलवार घेऊन आकाशाचे तुकडे पाडायचे ठरवले तर त्याचा तो प्रयत्न वृथा ठरेल. आपण आकाशाला अग्नीने जाळू शकत नाही, पाण्याने विझवू शकत नाही, वायूने त्याचे शोषण करू शकत नाही. मुसळधार पावसात देखील आकाश कधी भिजत नसते. एखाद्या घराला जेव्हा आग लागते तेव्हा त्याच्या भिंती आणि छत जळून जाते, आतले आकाश जळत नाही. जर आपण महाभूतांचे विभाजन करू शकत नाही तर त्यांचे उत्पत्तिस्थान

असलेल्या परमात्म्याचे विभाजन कसे करू शकणार ? तरीही विभाजन झालेले आपल्याला भासते. परमात्म्याचाच अंश जेव्हा देहात वास्तव्य करतो तेव्हा त्याला आपण जीवात्मा असे म्हणतो. जीवात्मा आणव, माया आणि कार्मिक या मलत्रयांनी आवृत झाल्यामुळे स्वतःला परमात्म्यापासून भिन्न समजू लागला. जोपर्यंत ही भेदबुद्धी जीवात्म्याच्या ठिकाणी राहिल तोपर्यंत त्याच्या ठिकाणी भय, काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर हे सारे विकार राहणार.

व्यवहारात कधीतरी रागवावेच लागते. काही माणसे दुसऱ्यावर तर रागावतातच पण स्वतःवरही रागावतात. स्वतःवर म्हणजे शरीरावर. आत्म्यावर नाही. आत्म्यावर कुणी रागावू शकत नाही. जोपर्यंत भेदबुद्धी नष्ट होत नाही तोपर्यंत मनुष्याची कामक्रोधादी विकारांपासून सुटका होत नाही. याच उद्देशाने जगद्गुरू रेणुकाचार्य सांगतात:-

भेदबुद्धिसमुत्पन्नमहासंसारसागरम्।

अद्वैतबुद्धिपोतेन समुत्तरति देशिकः॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १४.११)

संसारसागराची उत्पत्ती भेदबुद्धीमुळे झालेली आहे. अहंकार आणि ममत्व हाच संसार होय, हे तुम्ही कालच्या आशीर्वचनात ऐकले आहे. 'मी' आणि 'माझे' याचेच नाव संसार. संसार आजचा नाही तर अनादिकालापासूनचा आहे. 'मी' आणि 'माझे' या शब्दांचा आपल्या जीवनव्यवहारात मनुष्य वारंवार उपयोग करतो. त्याचा हिशोब ठेवणे शक्य नाही. आधी अहं म्हणजे मी. नंतर माझे. यालाच आद्य शंकराचार्यांनी 'नैसर्गिक लोकव्यवहार' असे म्हटले आहे. आपल्या नावाचा उच्चार न करता मनुष्याचे काम भागेल, परंतु 'अहं' शब्दाचा, 'मी'चा उच्चार केल्याशिवाय त्याला व्यवहारच करता येणार नाही. कुणाच्या दारावर जाऊन तुम्ही दार वाजवले आणि आतल्या व्यक्तीने जर विचारले- 'कोण आहे?' तर तुम्ही उत्तर देता- 'मी आहे.' आतून जर पुन्हा प्रश्न आला- 'मी म्हणजे कोण?' तर तुम्ही तुमच्या व्यावहारिक नावाचा उपयोग करता. आपले व्यावहारिक नाव आपल्या जन्मानंतर बाराव्या दिवशी ठेवलेले आहे. जन्मल्यानंतर आपल्याला नाव नव्हते. जन्मल्यापासून 'मी' हे नाव निसर्गाने आपल्याला दिलेले आहे. नंतर आईवडिलांनी व्यवहारासाठी आपले नाव ठेवले आहे. जर 'मी' असेल तर 'माझे'ही असणारच. 'मी' आणि 'माझे' ही एक जोडी आहे. 'माझे' असतील तर 'मी' राहिन आणि 'मी' असेल तर 'माझे' राहतील.

'मी' म्हणजे अहंकार आणि 'माझे' म्हणजे ममत्व. मंदिरात नंदादीप तेवत असतो. त्याच्या ज्योतीचा प्रकाश सर्वत्र पसरलेला असतो. ज्योत आणि तिचा प्रकाश यांत जो संबंध आहे तोच संबंध अहंकार आणि ममत्व यांच्यामध्ये आहे. अहंकार मनुष्याच्या आत असतो आणि त्याचे ममत्व बायको-मुले, मित्रपरिवार, नातलग, घर, मालमत्ता असे सर्वांत पसरलेले असते. आपण एके ठिकाणी बसलेलो असतो, आपले ममत्व आपल्या अवतीभोवती पसरलेले असते. काहींचे ममत्व मर्यादित असते तर काहींचे विशाल. एखाद्या रबरी तंबूसारखे ममत्व ताणले जाते. कापडी तंबू आहे तेवढाच असतो, परंतु रबरी तंबू तुम्ही जेवढा ताणाल तेवढा ताणला जातो. ममत्व तसे असते. इंग्रज या देशात प्रथम व्यापार करण्यासाठी आले, तेव्हा जणू आपल्यासोबत एक रबरी तंबू घेऊन आले. देशाच्या एका कोपऱ्यात व्यापार करता करता त्यांनी आपल्या सत्तेचा रबरी तंबू इतका ताणला की संपूर्ण हिंदुस्थान त्याच तंबूखाली आला. त्याप्रमाणे मनुष्याचे ममत्व रबरी तंबूप्रमाणे वाढतच जाते.

आयुष्यभर तो ममत्व वाढवत असतो. 'ममत्वाचा त्याग कर' असे शास्त्र सांगते. त्याचा त्याग करता येत नसेल तर ते इतके वाढवत न्यावे की संपूर्ण चराचर त्याच्या प्रभावाखाली यावे. असे घडले तर सर्व जग तुमचे होते आणि तुम्ही कुणाचाही द्वेष करू शकत नाही.

अहंकार आणि ममत्व हाच 'संसार' शब्दाचा अर्थ आहे. आपल्या शरीरात अहं (मी) असतो तर दुसऱ्याच्या ठिकाणी ममत्व (माझे) असते. हा 'मी' आहे आणि ते 'माझे' आहे. असा हा संसारसागर तरून जाण्यासाठी उपाय करायला हवा. केवळ आपल्या शरीरापुरता मर्यादित न राहता सर्व वस्तू आणि सर्व प्राणी यांच्यात अहंभाव होणे अर्थात् सर्व विश्व म्हणजे मीच अशी भावना करणे, हाच शिवोऽहंभाव होय. त्याच भावनेच्या बळावर क्षुद्र अहंकार आणि ममत्व यांपासून जीवात्मा मुक्त होतो. हाच विषय अनेक उदाहरणांमधून जगद्गुरू रेणुकाचार्य समजावून सांगत आहेत.

अज्ञानतिमिरोद्विक्ता कामरक्षःक्रियाकरी।

संसारकालरात्रिस्तु नश्येदद्वैतभानुना॥१४.१२॥

आतापर्यंत संसाराला सागराची उपमा दिली. येथे संसाराला काळरात्रीची उपमा दिलेली आहे. रात्र माणसाला व्यसनाधीन बनवते. दिवस आणि रात्र यांत आपला काळ कसा व्यतीत होतो याविषयी अक्कमहादेवीने सुरेख विवेचन केले आहे. सकाळी उठल्यापासून नाश्ता काय करायचा, भोजन कोणते बनवायचे, दुपारी काय खायचे, रात्री भोजन काय करायचे? असा विचार करण्यातच आपला दिवस निघून जातो. भोजन करण्याची चिंता पुरुषांना असते तर स्वयंपाक करण्याची चिंता स्त्रियांना असते. बिछान्यावरून उठल्याबरोबर मनुष्याचे खाणेपिणे सुरू होते. काही लोक तर खात-खातच, पीत-पीतच उठतात. याप्रकारे दिवसा अशनप्रवृत्ती असते आणि रात्री व्यसनप्रवृत्ती असते. अशन-व्यसनांतच सारे आयुष्य व्यतीत होते, बरबाद होते.

अक्कमहादेवीने एका धोब्याचा दृष्टान्त दिला आहे. तो नदीवर अनेकांचे कपडे धुवत असतो. कपडे धुता धुता त्याला खूप तहान लागते. परंतु काम इतके असते की 'नंतर पाणी पिऊ' असा विचार करून तो काम करीत राहतो आणि शेवटी काम करता करता पाण्यावाचून तळमळत पाण्यात मरून पडतो. त्या धोब्याप्रमाणेच मनुष्याचे सारे आयुष्य अशन-व्यसनांत व्यर्थ जाते आणि स्वतःजवळच आनंदसागर असून तो तसाच तहानेल्या अवस्थेत मृत्यूच्या गावी जातो. एका हिंदी कवीने म्हटले आहे:-

ब्राह्मण के कुलमे जन्म लिया।

क्रिया धोबीका काम मैने॥

ब्राह्मणाच्या कुळात जन्म झाला, परंतु मी ब्राह्मणाचे खरे काम- ब्रह्म जाणणे- केले नाही तर धोब्याचे काम केले. आपले शरीर धुणे, त्याचीच काळजी वाहणे, हेच धोबीकाम होय. काहीजण 'आपल्या' शरीराची काळजी घेतात तर काहीजण 'आपल्यांच्या' शरीरांची काळजी घेतात. उठल्यापासून झोपेपर्यंत शरीराला धुणे-पुसणे, त्याला कपडे घालणे, त्याला जेवू घालणे, पाणी पाजणे, फिरवणे, दाखवणे, झोपवणे यांतच आपले आयुष्य सरून जाते. आपली अवस्था कशी असते? जर कुणी तुम्हाला म्हटले की, 'शिवानुभव मंगल भवनात चला, तिथे काशीजगद्गुरू आलेत, काही विद्वान लोकांची प्रवचने होणार आहेत.' तर तुम्ही म्हणता, 'आज वेळ नाही उद्या पाहू.' धोबीकाम संपल्याशिवाय तुम्ही कसे येणार? परंतु तुमचे काम संपेपर्यंत इथला सत्संग सुरू असायला हवा. पाण्यात राहणारा धोबी जसा पाण्यावाचून मरतो तशीच आपली अवस्था आहे. प्रत्येक

जीवात्म्याची हीच अवस्था आहे. धोब्याला पाणी पिण्यासाठी घरापर्यंत जाण्याची गरज नव्हती. पाणी तर त्याच्या जवळच होते. ओंजळभर पाणी प्याला असता तर जिवंत राहिला असता. परंतु काम संपल्यावर पाणी प्यायचे, या विचाराने त्याचा घात केला. आपणही असाच विचार करीत असतो. देवधर्माकडे आतच कशाला वळायचे? आपले अजून वय कुठे झाले? शंभर वर्षे आपल्याला जगायचे आहे. आता तर फक्त पन्नास झालेत, अजून पन्नास बाकी आहेत, असा विचार करता करताच अळवावरचा थेंब अलगद ओघळून जावा तशी आपल्या आयुष्याची इतिश्री होते. मरेपर्यंत आपल्याला वेळ मिळत नाही. वेळ आपण होऊन येत नसतो, तो काढावा लागतो.

याप्रकारे अशनात आणि व्यसनात दिवसरात्री निघून जातात. संसारात मनुष्याची प्रवृत्ती व्यसनाधीन होते, म्हणून त्याला 'काळरात्र' असे म्हटले आहे. संसारात भोगप्रवृत्ती अधिक होते, योगप्रवृत्ती क्वचित्च होते. म्हणून गीतेत म्हटले आहे, 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी।' आपल्यासाठी जी काळरात्र असते तेथे योगी जागा असतो. अर्थात् तो योगप्रवृत्त असतो, भोगप्रवृत्त नसतो. मनुष्याची स्वाभाविक व्यसनप्रवृत्ती दाखविण्यासाठीच येथे संसाराला 'काळरात्र' असे म्हटले आहे. ही काळरात्र कशी आहे? तर अज्ञानरूपी अहंकाराने भरलेली आहे. आपल्या आत जो अंधार असतो त्याला अज्ञान म्हणतात. अंधारात मनुष्याची वासनात्मक प्रवृत्ती होते. त्या प्रवृत्तीला येथे राक्षस असे म्हटले आहे. एखाद्या माणसाने जास्त जेवण केले तर तुम्ही त्याला 'राक्षस आहेस की काय?' असे म्हणता. कितीही खाल्ले तरी ज्याची तृप्ती होत नाही त्याला राक्षस म्हणतात. कामरूपी राक्षस असाच आहे. त्याला कितीही भोग दिला तरी त्याची भूक शमत नाही. यासाठीच भर्तृहरिने म्हटले आहे, मी भोग भोगायला गेलो, परंतु भोगानेच माझा भोग घेतला.

भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्ताः।

ययातीची कथा तुम्हाला माहीतच आहे. शंभर वर्षांचे आयुष्य संपेपर्यंत भोग भोगून देखील त्याचे मन भरले नाही. म्हणून त्याने आपल्या मुलाकडून त्याचे आयुष्य मागून घेतले. पुन्हा शंभर वर्षे त्याने भोग भोगले. तरीही त्याचे मन भरले नाही. असे अनेकदा घडले. परंतु हजारो वर्षे भोग भोगून देखील ययाती उपाशीच राहिला. त्यावेळी त्याने एक श्लोक उच्चारला. तो सुप्रसिद्ध आहे.

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति।

हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्धते॥

अग्निकुंडातला अग्नी विझवण्यासाठी जर त्यात तूप ओतले तर तो अग्नी न विझता जसा अधिकाधिक भडकत जातो त्याप्रमाणे भोग भोगून वासना कधीही शांत होत नाही. उलट ती अधिक भडकते, असा या श्लोकाचा अर्थ आहे. कामाची तृप्ती उपभोगून होत नाही तर विवेकाने होते. काम हा एक राक्षस आहे. तो रात्री जागा होतो. त्याला कितीही खाऊपिऊ घातले, भोग दिले तरीही सकाळी तो अतृप्तच राहतो. जोपर्यंत रात्र आहे तोपर्यंत राक्षसाचा व्यवहार चालूच राहणार. कामरूपी राक्षसाचा नाश करायचा असेल तर संसाररूपी काळरात्र नष्ट करायला हवी. अद्वैतसूर्य उगवला की संसाररात्र संपून जाते, सूर्य उगवला की विरून जाणाऱ्या रात्रीसारखी. अद्वैतज्ञानानेच संसाररूपी काळरात्रीचा नाश होऊ शकतो. हा अद्वैतसूर्य उगवावा यासाठी शिवोऽहम् भावनेची साधना करायला हवी. आपला आत्मा शिवस्वरूप आहे असे ज्ञान झाल्यावर संपूर्ण जग म्हणजे मीच आहे, असा साक्षात्कार होतो. त्यावेळी संसाररूपी काळरात्र नष्ट होते.

तस्मादद्वैतभावस्य सदृशो नास्ति योगिनाम्।
उपायो घोरसंसारमहातापनिवृत्तये॥१४.१३॥

येथे संसाराला 'घोर' असे म्हटले आहे. घोर आणि अघोर ही दोन रूपे आहेत. शिव घोर आहे आणि अघोरही आहे. जे रूप पाहून मनुष्य भयभीत होतो ते रूप घोर होय. संसार मनुष्याला भयकारक आहे. असा घोर संसार नष्ट करण्यासाठी योगिलोकांना अद्वैतभावनेसारखा दुसरा प्रभावी उपाय नाही. आम्हाला भय दुसऱ्यापासून असते. आपल्याला दुसऱ्याची भीती वाटते आपली आपल्याला भीती वाटत नाही. अद्वैतभावनेमुळे आपल्यावाचून दुसरा कुणी शिल्लक राहत नसल्याने भय वाटण्याचे कारणच उरत नाही.

अद्वैतभावनाजातं क्षणमात्रेऽपि यत्सुखम्।
तत्सुखं कोटिवर्षेण प्राप्यते नैव भोगिभिः॥१४.१४॥

कोट्यवधी वर्षे सांसारिक भोग भोगून जे सुख मिळते ते तराजूच्या एका पारड्यात आणि क्षणकाल अद्वैत केल्याने जे सुख प्राप्त होते ते दुसऱ्या पारड्यात ठेवून जर तोलून पाहिले तर दुसरे पारडेच भारी भरते, असा योगिलोकांनी निर्णय केला आहे. कोट्यवधी जन्म घेऊन आपण सांसारिक सुख भोगले आहे. मागील जन्मांचे सोडा, परंतु या जन्मात देखील कित्येक वर्षे सांसारिक सुख भोगून आपली तृप्ती होत नाही. शिवचिंतन केल्यामुळे मनाला जी अपार शांती लाभते तिच्या शतांशाने देखील भोगापासून तृप्ती मिळत नाही. याचा आपण अनुभव घेऊ शकतो. शेवटी या स्थलाचा समारोप करतात.

चित्तवृत्तिसमालीनजगतः शिवयोगिनः।
शिवानन्दपरिस्फूर्तिर्मुक्तिरित्यभिधीयते॥१४.१५॥

भोगापासून निवृत्त झालेला शिवयोगी आपल्या चित्तवृत्तींना शिवचिंतनात निमग्न करतो. त्यावेळी त्याला शिवानंदाचे जे परिस्फुरण होते त्याला मुक्ती म्हणतात. सांसारिक विषयांपासून सुटका होऊन शिवचिंतनात निरंतर रत होणे, हाच मुक्तीचा अर्थ होय. हेच ऐक्यस्थल आहे. शिवचिंतनामुळे आपल्याला व्यावहारिक जीवनात देखील समाधान लाभते आणि आध्यात्मिक जीवनात देखील अपार शांतीचा लाभ होतो. अशी अंतर्बाह्य शांती म्हणजे मुक्ती होय. प्रत्येकाने सकाळी, माध्यान्ही आणि सायंकाळी शिवपूजा करावी, शिवध्यान करावे, मंत्रजप करावा. असे केल्यावर भोगसुख आणि योगसुख यांच्यामध्ये किती अंतर आहे याची कल्पना येते. त्यानंतर तुमचे जीवन योगमागनिच व्यतीत करण्याचा तुम्ही निश्चय कराल. एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

शिवानुभव मंगल भवन, सोलापूर
१६ जुलै १९९२

आचारसंपत्तिस्थल-१

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

अभेदभावनेच्या बळावर भेदबुद्धी नष्ट करून आपल्या मूळ शिवरूपात विलीन होणे, यालाच मुक्ती म्हणतात. हेच ऐक्यस्थल होय, असे आपण कालच्या आशीर्वचनात ऐकलेले आहे. यानंतरचे अवांतरस्थल आहे आचारसंपत्तिस्थल. जीवन्मुक्ताची दिनचर्या कशी असते? जोपर्यंत आयुष्य आहे तोपर्यंत प्रत्येकाला जगावेच लागते. प्रारब्धकर्म भोगल्याशिवाय संपत नाही. उपभोग घेतल्याशिवाय प्रारब्धाचा क्षय होत नाही. ज्या कर्मांमुळे आपल्याला देह प्राप्त झाला आहे त्याला 'प्रारब्ध' म्हणतात. जे कर्म परिपक्व होते, फल देण्यासाठी सिद्ध होते त्या कर्मांचे फळ म्हणून आपल्याला शरीर मिळालेले असते. शरीराला 'भोगायतन' असे म्हणतात. जीवात्म्याला त्याच्या प्राक्तनाचा भोग घेण्यासाठी शरीर मिळालेले आहे. एकदा भोग सुरू झाला की तो संपेपर्यंत कोणाचीच सुटका होत नाही. एखादा दगड तुम्ही भिरकावला तर त्याची गती संपेपर्यंत तो पुढे जातो आणि ती संपताच खाली पडतो. त्याप्रमाणे जोवर प्रारब्ध भोगून संपत नाही तोवर जीवन्मुक्तालाही शरीर वाहावेच लागते. गती संपल्यावरच जसा दगड खाली पडतो त्याप्रमाणे प्रारब्धकर्म संपल्यावरच जीवन्मुक्ताचे देहपतन होते.

आपले शरीर प्रारब्धाच्या अधीन असते. प्रारब्धाच्या दृष्टीत ज्ञानी आणि अज्ञानी असा भेद नसतो. हा अज्ञानी आहे, याला दुःख दिले पाहिजे आणि हा ज्ञानी आहे, याला दुःख देऊ नये, असा पंक्तिप्रपंच प्रारब्धाजवळ नसतो. प्रारब्धाच्या दृष्टीने सारे जीव समान असतात. म्हणून प्रारब्ध निमूटपणे भोगले पाहिजे असे संत सांगतात. 'आलिया भोगासी असावे सादर' असे संत तुकारामांनी म्हटले आहे ते याचसाठी. येथे प्रश्न उपस्थित होतो की, मनुष्य एकदा जीवन्मुक्त झाला, तो परमात्म्याशी एकरूप झाला, त्याच्याशी समरस झाला, तर त्याचे देहपतन होते की तो तसाच राहतो? जीवन्मुक्त झाल्यावर जर तो मरेल तर जीवन्मुक्ती हा एक रोगच ठरेल. जसे हार्टफेल होताच माणूस मरतो. रक्तदाब वाढल्यावर, रक्तात साखर वाढल्यावर माणूस मरतो त्याप्रमाणे जीवन्मुक्त झाला की मेला. असे घडले तर जीवन्मुक्तीला एक प्रकारचा रोग म्हणता येईल. दुसरा प्रश्न असा आहे की, जीवन्मुक्त होताच जर जीवात्मा देह सोडत असेल तर ज्ञानी पुरुष या जगात राहणारच नाहीत. मग अज्ञानी लोकांना मार्गदर्शन कोण करील? म्हणून जीवन्मुक्ती ही एक अवस्था मानली जाते. काही जण तर विदेह-मुक्तीलाच खरी मुक्ती मानतात. परंतु ज्ञानपरंपरा चालत राहते, मुक्तीनंतरही ज्ञानी पुरुषांचे पृथ्वीवर वास्तव्य असते. म्हणून जीवन्मुक्तीनंतरही प्रारब्धाचा न्हास होईपर्यंत जीवन्मुक्ताचे शरीर जिवंत असते. अशा जीवन्मुक्ताची दिनचर्या कशी असते? त्याविषयी जगद्गुरू रेणुकाचार्य येथे सांगतात:-

शिवैकभावनापन्नशिवत्वो देहवानपि।

देशिको हि न लिप्येत स्वाचारैः सूतकादिभिः॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १४.१६)

ज्ञानी माणूस कर्म करीत असतो आणि अज्ञानी मनुष्यदेखील कर्म करीत असतो. भूलोक ही कर्मभूमी होय. येथे जो कोणी राहिल त्याला काही ना काही तरी कर्म करावेच लागते. कर्मापासून कोणाची सुटका नाही.

प्रपंचात राहायचे असेल तर कर्म करावेच लागेल, असे उपनिषदांत म्हटले आहे. जर ज्ञानी मनुष्य कर्म करील तर त्याला कर्माचे फळ भोगावे लागेल आणि ते भोगण्यासाठी पुन्हा जन्म घ्यावा लागेल. अज्ञानी माणूस या जन्मात गतजन्मांतल्या कर्माची फळे भोगता भोगता पुन्हा नवीन कर्म करतो आणि पुढील जन्माचे गाठोडे बांधून ठेवतो. ज्ञानी मनुष्यही जर अशीच कर्म करत असेल तर त्यालाही कर्मफळे भोगण्यासाठी पुन्हा जन्म घ्यावा लागेल की काय? तर येथे जगद्गुरू रेणुकाचार्य सांगतात की, ज्ञानी पुरुषाने कर्म केली तरी तो त्या कर्मांनी लिप्त होत नाही. कर्म करण्याची एक कला आहे. कर्म तर करायचे, परंतु त्याची फळे मात्र भोगायची नाहीत. गीतेत भगवंतांनी देखील म्हटले आहे, ‘कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।’

कर्मफळाच्या आशेने जर कर्म केले तर मनुष्य कर्माच्या जाळ्यात फसतो. फलाशा सोडून जो कर्म करतो तो मात्र कर्मजालात फसत नाही. म्हणून ‘योगः कर्मसु कौशलम्।’ असे गीतेत सांगितले आहे. कर्म करण्याचे कौशल्य म्हणजेच योग. जो कुशलतेने कर्म करतो तो कर्मबंधनात सापडत नाही. त्यासाठी अनेक उदाहरणे दिली जातात. कमळाच्या पाकळीवर पाण्याचा थेंब पडला तरी कमळदल पाण्याने भिजत नाही, ते त्यापासून अलिप्त असते. कागदाने तयार केलेल्या कमलावर पाण्याचा थेंब पडला तर ते भिजते आणि भिजल्यामुळे त्याचे स्वरूप विकृत होते. ज्ञानी आणि अज्ञानी माणसांत एवढाच फरक आहे. ज्ञानी कमळासारखा असतो तर अज्ञानी कागदी कमळासारखा. अज्ञान्यासमोर जे काही भले-बुरे येते त्याच्याशी तो जोडला जातो. कमळावरील थेंब जसा कमळाच्या आत शिरत नाही, तद्वत् ज्ञानी मनुष्य प्रपंचात राहून देखील ‘प्रपंच’ त्याच्या आत शिरत नाही. सामान्य माणूस जसा व्यवहार करतो तसाच व्यवहार ज्ञानी मनुष्य देखील करतो, परंतु तो मनाने मात्र अलिप्त असतो.

प्रपंचव्यवहारात वावरून देखील ज्ञानी पुरुष कसा अलिप्त असतो, हे समजावून सांगण्यासाठी नारळाचे उदाहरण दिले जाते. पूर्ण सुकलेले नारळ फोडले तर आतील नारळाचा डौल (खोबरे) न फुटता पूर्ण निघतो. कारण तो करवंटीला चिकटलेला नसतो. परंतु ओले नारळ जर फोडले तर त्यासोबत आतील खोबरेही फुटते, कारण ते करवंटीला चिकटलेले असते. त्याप्रमाणे ज्ञानी पुरुषाचे मन देहापासून अलिप्त असल्यामुळे देहाकडून घडलेल्या कोणत्याच कर्मांनी ते लिप्त होत नाही. परंतु अज्ञानी माणसाचे मन ओल्या नारळातील खोबऱ्याप्रमाणे देहाशी जखडलेले असल्याने देहाकडून घडणाऱ्या कर्मांनी ते लिप्त होते. ज्ञानी आणि अज्ञानी दोघांनाही शरीर असतात आणि ती प्रपंचात वावरत असल्याने त्यांच्याकडून काही ना काही व्यवहार घडतच असतो. तो बरा असो अथवा वाईट. ज्ञानी माणसाचा कर्मव्यवहार मनापर्यंत पोहोचत नाही, तो शरीरापुरताच मर्यादित राहतो. त्यामुळे त्याचा कोणताच परिणाम ज्ञानी माणसावर होत नाही. म्हणून जीवन ही योगकला आहे, कर्म करण्याची कला आहे. कर्म करायचे, परंतु त्यापासून अलिप्त राहायचे.

लिप्त न होता कर्म कसे करावे? कर्म करताना आपल्या मनात दोन प्रकारच्या भावना असतात. कर्तृत्वभावना आणि अभिनेतृत्वभावना. कर्तृत्वभावनेने कर्म घडले तर त्या कर्मफळाशी मनुष्य जोडला गेलाच समजावे. परंतु अभिनेतृत्वभावनेने कर्म घडले, मग ते भले असो वा बुरे, तर त्या कर्माचा जीवात्म्याशी संबंध राहत नाही. याचे अधिक स्पष्टीकरण करता येते. कर्म करण्याआधी आपण संकल्प करतो. कोणत्या तरी उद्देशासाठी जेव्हा आपण कर्म करतो तेव्हा त्या कर्मफळाशी आपण अपरिहार्यपणे जोडले जातो. परंतु अभिनेता-भावाने जर कर्म केले तर कर्माचा जीवात्म्याशी संबंध राहत नाही. तुम्ही नाटक पाहता. नाटकात भूमिका करणाऱ्या मनुष्याला

आपण अभिनेता म्हणतो. अभिनेता म्हणजे अभिनय करणारा, नाटक करणारा. त्याच्यावर जी भूमिका सोपवलेली असते, त्याप्रमाणे तो नाटक करतो. त्याला रावणाचे काम दिले तर तो रावणाप्रमाणे वागतो, त्याला रामाचे काम दिले तर तो रामाप्रमाणे वागतो, तर सीतेची भूमिका दिल्यावर सीतेप्रमाणे अभिनय करतो. त्याला जी भूमिका दिली जाते त्याप्रमाणे तो अभिनय करतो. त्याने एखादा करुण प्रसंग आपल्यासमोर उभा केला तर आपल्या डोळ्यांत अश्रू येतात, आपण रडू लागतो, त्याची भूमिका पाहताना आपल्याला जसे दुःख होते तसे अभिनेत्याला होत नसते. तो उलट खूष असतो. कशामुळे? तर आपण किती उत्तम अभिनय केला, आपल्याला नाटकातले पात्र न समजता लोक खराखुरा दुःख भोगणारा मनुष्यच समजतात या जाणिवेने. पाहणाऱ्याला जेवढे दुःख होते तेवढे नटाला होत नाही. कारण त्याला रोज तोच अभिनय करावा लागतो. खरेतर पाहणाऱ्याला दुःख व्हायला नको, कारण ते फक्त पाहणारे आहेत, द्रष्टा आहेत. करणाऱ्याला दुःख व्हायला हवे, कारण तो करणारा कर्ता आहे. परंतु येथे घडते ते उलटचे. पाहणारे रडतात आणि करणारा हसतो. हे किती अजब आहे!

येथे जो रडतो आहे तो करतो आहे. जो रडत नाही तो काही करीत नाही. करून देखील तो काहीच करीत नाही. अभिनय करून देखील तो काहीच करीत नाही. जो काही करत नसून रडतो याचा अर्थ काही करतो आहे. प्रपंचात कर्म करून अलिप्त राहण्याची अशीच कला आहे. म्हणून विचावंतांनी जगाला 'रंगभूमी' असे म्हटले आहे. ज्याच्या वाट्याला जी भूमिका आली असेल ती त्याने पार पाडायला हवी. पात्र एक आणि अभिनय दुसरा, असे घडले तर नाटक चांगले होणार नाही.

एके ठिकाणी रामायणाचे नाटक सुरू होते. प्रसंग होता सीतास्वयंवराचा. स्वयंवरमंडप भरलेला होता. राम, लक्ष्मण, रावण सगळे येऊन बसलेले होते. राजा जनकाने उभे राहून घोषणा केली, 'जो कोणी शिवधनुष्य उचलून त्याला प्रत्यंचा लावून दाखवील त्याच्याशी माझी कन्या विवाह करील.'

घोषणा होताच रावण उठला. त्याला तसे शिकवलेलेच होते. घोषणा झाली की उठायचे, शिवधनुष्य उचलण्याचे नाटक करायचे आणि छातीवर घेऊन पडायचे. त्याप्रमाणे तो उठला. पण त्याच्या मनात विचार आला- प्रत्येक वेळी शिवधनुष्य घेऊन आपणच का पडायचे? खाली पडले की लोक हसतात. आपला अपमान होतो. तो एकदा नव्हे तर प्रत्येक वेळी होतो. हे काही खरे नाही आणि धनुष्य तर किती हलके आहे. ते उचलणेच काय तर मोडून टाकणे देखील सोपे आहे. असे सामर्थ्य असताना देखील आपण रोज अपमान सहन करीत आहोत.

असा विचार त्याच्या मनात आल्याबरोबर तो शिवधनुष्याजवळ गेला आणि त्याने सहज ते एका हाताने उचलले. ते पाहून सगळे आश्चर्यचकित झाले. राजा जनकालाही आश्चर्य वाटले. सारे पाहताहेत तोपर्यंत रावणाने शिवधनुष्य तोडून टाकले देखील. आता सीतेचे लग्न रावणाशी करण्याचा प्रसंग आला. जनकाने विचार केला, नाटक तर बिघडत चाललेय, थोडे सावरले पाहिजे. तो सिंहासनावरून उठून आपल्या सेवकांना म्हणाला, 'अरे हे कोणते धनुष्य आणले तुम्ही? हे शिवधनुष्य नाही, ते आत आहे. ते घेऊन या.'

त्याने असे म्हणताक्षणीच नाटकाचा पडदा पाडला गेला.

प्रेक्षकांना वाटले की खरोखरच चुकून दुसरे धनुष्य आणले गेले असावे. परंतु आत रावणाचे काम करणाऱ्या नटाला भरपूर गुद्दे खावे लागले. सर्वांनी त्याला खडसावले की, तुला धनुष्य उचलायला आणि मोडायला कुणी सांगितले? तुला फक्त अभिनय करायचा होता. तू सगळे नाटक बिघडून टाकलेस.

असे नाटक बिघडवणारे लोक जगात पुष्कळ असतात. नेमून दिलेल्या भूमिकेप्रमाणे जो चोख अभिनय करतो तोच खरा अभिनेता. जो भूमिकेला अनुकूल असा अभिनय करित नाही त्याचे नाटक बिघडते. म्हणून जग ही रंगभूमी होय. या प्रपंचाची रचना करणारे भगवान शिव हेदेखील उत्तम नट आहेत. नाट्यशास्त्रात निपुण आहेत. त्यांच्यापासूनच नाट्यशास्त्राची उत्पत्ती झाली. ते एक कुशल नट आहेत. एवढे विशाल विश्व उत्पन्न करून देखील त्यांच्या ठिकाणी अहंकाराचा लवलेश नाही. ना अहंकार, ना अभिमान, ना मोठेपणाचा सोस. एवढी निर्मिती करून ते कोठे बसले याचा आपल्याला पत्तादेखील नाही. आपण मात्र तसे नाही. थोडे काही केले तर लगेच ढोल बडवायला सुरुवात करतो. प्रचार केल्याशिवाय काही करणे आपल्याला जमतच नाही. प्रकृतीकडे आणि परमात्म्याकडे पाहा. त्यांच्याठायी निरंतर मौन असते. प्रकृती काही बोलत नाही आणि परमात्माही काही बोलत नाही. मौनातच ही सारी सृष्टी उत्पन्न होते, मौनातच तिचे पालन होते आणि मौनातच तिचा संहार होतो.

सृष्टी निर्माण करणारा काही बोलत नाही, सृष्टी पालन करणारा काही बोलत नाही. सृष्टीचा संहार करणारा देखील बोलत नाही. ते मौन आहेत. परंतु आम्ही मात्र गप्प बसत नाही. एका कन्नड कवीने म्हटले आहे- पृथ्वी असंख्य वृक्षवेलींची निर्मिती करते, परंतु ती एक शब्ददेखील उच्चारत नाही. मनुष्य मात्र मुलगा झाला की फार मोठा पुरुषार्थ केला अशा थाटात आरडाओरडा करित लोकांना सांगत सुटतो, डांगोरा पिटतो. मुलगी झाली की मात्र सुतक्याप्रमाणे चुपचाप बसतो, रडतो. वृक्षवेली सुगंध देतात, त्यावेळी काही बोलत नाहीत, फळे देतात त्यावेळी काही बोलत नाहीत. मनुष्याने त्यांना तोडले तरीही काही बोलत नाहीत. त्यांचे सारे काही मौनात चाललेले असते. परंतु मनुष्य जेव्हा काही करतो तेव्हा मोठ्याने ओरडत, रडत, हसत करित असतो. त्याची अखंड बडबड चालू असते. जेवताना, उठताना, बसताना, कर्म करताना. काही लोक तर झोपेत देखील काहीतरी असंबद्ध बडबडत असतात. मराठीत त्याला 'झोपेत उसणला' असे म्हणतात. जो मनुष्य झोपेत देखील बडबड करतो तो जागा असल्यावर कसा गप्प बसेल?

प्रपंचात सारी कर्मे करून जर अलिप्त राहायचे असेल तर मनुष्याने कर्म करण्याची कला शिकायला हवी. कर्मे करावीत, पण त्यांच्यापासून अलिप्त असावे. परमेश्वराने आपल्याला जेव्हा देह-मन दिले तेव्हा ते अत्यंत शुद्ध होते. परंतु आपल्या कर्माने आपण ते मळवून टाकले आहे. कबिरांनी म्हटले आहे, 'ज्यो की त्यो दरिदिनी चदरिया।'

जेव्हा कबिरांचा मृत्यू समीप आला तेव्हा ते परमेश्वराला म्हणाले की, 'भगवन्, आपण मला जी चादर दिली होती ती आज मी आपल्याला परत करित आहे. कशी परत करित आहे? तर ज्यो की त्यो. आपण जशी दिली होती तशीच, ती थोडीदेखील मळलेली नाही.'

कबिरांनी जीवनभर आपले देह-मन शुद्ध ठेवले, परंतु आपण मात्र तसे करित नाही. परमेश्वराने आपल्याला अत्यंत मूल्यवान वस्त्र- शरीर-मन दिले आहे. ते देखील काही न घेता, मोफत. ते जितके अधिकाधिक मलिन करता येईल तितके मळवून आपण ईश्वराकडे परत द्यायला जातो. एखादी स्त्री शेजारणीला तिची रेशमी साडी एक दिवसापुरती मागते. कारण तिच्याकडे चांगली साडी नसते. शेजारणीची रेशमी साडी घेऊन एक दिवस वापरून तेलाचे डाग पाडून जर परत केली तर ती शेजारीण म्हणते, 'तुम्हाला मी पुन्हा साडी देणार नाही, कारण साडी वापरण्याची तुमची लायकी नाही.'

मनुष्यशरीरासारखे दुसरे सुंदर वस्त्र कोणते असेल? ईश्वराकडून शरीररूपी वस्त्र मिळताना तो त्याला सांगतो की, संसाराची यात्रा करून तुमचे हे वस्त्र मी जसेच्या तसेच परत करीन. परंतु पन्नास, साठ, शंभर वर्षांनंतर आपण हे वस्त्र आपण इतके मळवतो की, परत गेल्यावर हे आपणच दिलेले वस्त्र आहे यावर ईश्वराचा विश्वास बसत नाही. याचे कारण आपले मन अलिप्त राहत नाही. प्रत्येक व्यवहारात ते सारखे लिप्त होत असते. जो लिप्त होतो तो बद्ध, संसारी होय. जो अलिप्त असतो तो जीवन्मुक्त असतो. व्यवहारात अलिप्त राहण्याची युक्ती कोणती? कर्तृत्वभावनेने जो कर्म करतो तो लिप्त राहतो. म्हणून जगाच्या रंगभूमीवर जी भूमिका आपल्या वाट्याला आलेली असेल ती अभिनेतृत्वभावनेने करायला हवी. मी काहीच करीत नाही या जाणिवेने करावी. नटाचे नाटकातील नाव वेगळे असते आणि खरे नाव वेगळे असते. नाटकात त्याचे नाव राम असेल तर त्याचे खरे नाव वेगळे असते. त्याचे नाटकात कोणतेही नाव असो, तरी त्याचा अभिमान खऱ्या नावाच्या ठिकाणी राहतो. नाटकातील नावाच्या ठिकाणी राहात नसतो. याप्रमाणे आपला आत्मा शरीर-मनांपासून वेगळा असतो. परंतु शरीरात राहून आपल्या कर्मानुसार त्याला व्यवहार करावा लागतो.

त्याबद्दलच इथे सांगतात की, शिवाशी समरस झालेला जीवात्मा जरी देहधारी असला तरी तो कोणत्याही कर्मनि लिप्त होत नाही आणि त्याला कोणत्याही सुतकाचे बंधन नसते. त्याच्यासाठी विधिनिषेध नाहीत. असे करा, तसे करू नका, असे शास्त्रांचे नियम जो जीव असतो त्याच्यासाठी असतात. परंतु जो शिव झाला त्याच्यावर शास्त्राची सत्ता चालत नाही. त्याच्याकरता काहीही निषिद्ध नसते. तो देहधारी असला तरीही विदेही असतो. विदेही जनकाप्रमाणे. विदेही याचा अर्थ देहधारी असून देखील ज्याला देहाचा अभिमान नाही असा. शरीरात आहे, परंतु शरीराचा अभिमान नाही. घरात आहे पण घराचा अभिमान नाही, तो विदेही होय.

व्यासमहर्षींनी आपल्या पुत्राला- शुकमुनीला उपदेश घेण्यासाठी राजा जनकाकडे पाठवले. शुकाने दरबारात जाऊन पाहिले. जनक सोन्याच्या सिंहासनावर बसलेला आहे. त्याच्या बाजूला सुंदर दासी चवऱ्या ढाळीत उभ्या आहेत. शुकाला वाटले की सिंहासनावर बसलेला, भोगात रत असलेला हा राजा आपल्याला काय उपदेश देणार? हा तर भोगी दिसतो. आपण तर विरक्त आहोत.

हा विचार त्याच्या मनात आला तो जनकाने ओळखला. त्याला कळले की आपला व्यवहार पाहून हा आपल्यावर संशय घेत आहे. गुरुबद्दल जर शिष्याच्या मनात संदेह असेल तर गुरुपदेशाचा शिष्यावर प्रभाव पडत नाही. राजा जनकाने त्याच्या स्नान, भोजन आदीची व्यवस्था केली.

शुकमुनी जेथे जेवायला बसणार होते त्या ठिकाणी वर छताला अत्यंत बारीक दोऱ्याने एक तीक्ष्ण तलवार बांधून ठेवली होती. हवेची एक झुळुक आली तर तिच्या आघाताने जेवणाऱ्याच्या डोक्यावर ती पडली असती. शुक जेवायला बसला तेव्हा त्याला ती तलवार दिसली. तो मनातून घाबरला. न जाणो हा दोरा केव्हा तुटेल आणि तळपती तलवार आपल्या मस्तकात घुसेल.

त्याने कसेबसे घाईघाईने भोजन उरकले. नंतर त्याला जनकासमोर नेण्यात आले. राजाने विचारले, “व्यवस्था छान झाली का? आपण भोजन केले ना? भोजनात कोणकोणते पदार्थ होते?”

त्याने उत्तर दिले, “कोणते पदार्थ होते हे काही आठवत नाही.”

“तुमचे भोजन तर झाले ना?”

“होय.”

“मग तुम्हाला नुकतेच खाल्लेल्या पदार्थाची आठवण कशी नाही?”

“महाराज,” शुक्राने उत्तर दिले, “भोजन करताना डोक्यावर तलवार टांगलेली होती. तिची दोरी तुटून कदाचित् डोक्यावर पडेल या भीतीने मी सारखा वर पहात होतो. माझ्या मनात केवळ तलवारीचेच विचार होते. त्यामुळे ताटात कोणते पदार्थ आहेत याकडे माझे लक्ष नव्हते.”

राजा हसून म्हणाला, “मृत्यूच्या भीतीमुळे तुमचे भोजनाकडे लक्ष नव्हते. आपण काय खात आहोत याची देखील स्मृती तुम्हाला नव्हती. मृत्यूच्या चिंतनामुळे जर मनुष्याला संसाराचे इतके विस्मरण होते तर जो परमात्म्याचे चिंतन करतो त्याला संसाराचे स्मरण कसे राहिल?”

तेव्हा शुक्रमुनीना कळाले की राज्योपभोगात राहून देखील राजा जनक त्यापासून अलिप्त आहे. नंतर त्याने राजाकडून उपदेश घेतला.

याप्रमाणे संसारात राहून देखील जो अलिप्त राहतो तोच जीवन्मुक्त होय. ऐक्यस्थलातला साधक देहधारी असून देखील संसारापासून अलिप्त असतो, म्हणून तो जीवन्मुक्त होय. देहाकडून घडणाऱ्या कर्माचा त्याला अभिमान नसतो. पाण्यात राहणारे कमळ पाण्यापासून अलिप्त असते त्याप्रमाणे तो अलिप्त असतो. जीवनाची ही कला समजून जो त्याप्रमाणे वागतो तर त्याचे जीवन सुखी होऊ शकते. दुःखमय संसारात आपल्याला राहायचे असते. दुःखाचा प्रभाव आपल्यावर पडू द्यायचा नसेल तर प्रत्येकाने ही कला शिकायला हवी, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करीत आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

शिवानुभव मंगल भवन, सोलापूर

१७ जुलै १९९२

आशीर्वचन सहावे

आचारसंपत्तिस्थल-२

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

आपले मूळ स्वरूप अशा शिवाशी समरस होणे हेच प्रत्येक जीवात्म्याचे अंतिम ध्येय होय. शिवाशी समरस झाल्यानंतर प्रारब्धकर्म भोगण्यासाठी जो बाह्यतः जिवंत असतो अशा जीवन्मुक्ताची दिनचर्या कशी असते, याविषयी जगद्गुरू रेणुकाचार्य सांगत आहेत. बद्ध जीवासाठी आचारसंहिता आहे. जीवात्म्याने नैतिक आचरण कसे करावे याविषयी शास्त्राने उपदेश केलेला आहे. परंतु जो जीवन्मुक्त असतो त्याच्यावर शास्त्राची सत्ता चालते की नाही? असा एक प्रश्न उपस्थित होतो. शास्त्र याचा अर्थ तरी कोणता? साक्षात्कारी पुरुषांनी भगवान शिवापासून ज्ञान ग्रहण करून ज्ञानी जीवांच्या उद्दारासाठी केलेला उपदेश म्हणजे शास्त्र. जे शास्त्रांचा उपदेश करतात अशा ज्ञानी पुरुषांवर कोणाची सत्ता चालते? त्यांचे आचरण कसे असावे?

ज्ञानी पुरुषाने अमुक याप्रकारे वागावे, असा शास्त्रांचा कोणताच आदेश नाही. एखादा ज्ञानी भोगी असू शकेल. कृष्ण ज्ञानी होता, पण भोगी होता. शुक्रमुनी ज्ञानी होते, पण त्यागी होते. राम, जनक इत्यादी राजे

प्रशासक होते आणि ज्ञानीदेखील होते. ज्ञानी त्यागी असावा अथवा भोगी असावा, असे काही नियम नाहीत. त्याच्या प्रारब्धकर्माप्रमाणे त्याचे वर्तन घडते. तो सामान्य माणसाप्रमाणे कर्म करताना दिसतो. परंतु कर्तृत्वभावनेने तो काही करत नसल्याने कर्मापासून अलिप्त असतो, मग त्याच्याकडून भले अथवा बुरे कोणतेही कर्म घडले तरी. याविषयी आपण कालच्या आशीर्वचनात ऐकले आहे.

शिवाद्वैतपरिज्ञाने स्थिते सति मनस्विनाम्।

कर्मणा किं नु भाव्यं स्यादकृतेन कृतेन वा॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १४.१७)

शिवासोबत ज्याचे अद्वैतज्ञान स्थिर होते अर्थात् मी शिवस्वरूप आहे ही भावना जेव्हा दृढ होते अशा मनस्वी पुरुषाकडून भले अथवा बुरे कोणतेही कर्म घडले तरी त्या कर्मनि तो लिप्त होत नाही. भगवान श्रीकृष्णांनी अर्जुनाला ज्यावेळी युद्ध करण्याचा आदेश दिला, त्यावेळी हे हिंसाकार्य असून यात अनेकांचे प्राण जातील, असा अहिंसेचा उपदेश अर्जुन भगवान कृष्णालाच करू लागला. तेव्हा श्रीकृष्ण म्हणाले, 'निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्।' तू फक्त निमित्त हो. सारे काही मीच करणार आहे. 'मी करतो' अशी भावना तुझ्या मनात निर्माण झाली तर कर्मफलाशी तू बांधला जाशील. मी काहीच करीत नाही, माझ्याकडून परमेश्वर सारे करून घेत आहे, ही भावना तुझ्या ठिकाणी असेल तर कर्मफलाशी तुझा संबंध राहणार नाही.

युद्धामध्ये दोन सैन्ये एकमेकांशी लढतात. एकाची हार होते तर दुसऱ्याची जीत. ज्या सैन्याचा विजय झाला त्या सैन्याला विजयाचे श्रेय दिले जात नाही. सैन्याचा अभिमान असणाऱ्या राजाला दिले जाते. सैन्य पराभूत झाले तर पराभवाचा कलंक ते सैन्य ज्याचे आहे त्या राजाच्या माथ्यावर लागतो. सैनिकाला कुठला अभिमान नसतो. ते आपले कर्तव्य बजावत असतात. जय-पराजयाचे धनी अखेर राजेच असतात. दुकानावर काम करण्यासाठी नोकर ठेवलेला असतो. दुकानात अधिक नफा झाला तर नोकराला आनंद होत नाही आणि तोटा झाला तर दुःख होत नाही. कारण त्याचा दर महिन्याचा पगार घट्ट असतो. नफ्या-तोट्याने तो काही कमीअधिक होणार नसतो. दुकानात मालकदेखील बसलेला असतो. दुकानातील व्यवहाराचा जेवढा परिणाम मालकावर होतो तेवढा नोकरावर होत नाही. मालक केवळ बसलेला असतो. तो काम करीत नाही. काम नोकरच करतो. माल आणणे, मोजून देणे, पैसे घेणे. त्याने पैसे घेतले तरी तो ते मालकाकडेच देतो. मालक फक्त पैसे मोजतो आणि ठेवून देतो. दुकानात काही काम न करता देखील नफ्या-तोट्यामुळे मालकाला सुखदुःख होते आणि दुकानात सारी कामे करून देखील नोकर सुखी अथवा दुःखी होत नाही. यावरून आपल्या लक्षात येईल की नोकराजवळ कर्म करण्याची बुद्धी आहे, परंतु त्याचा त्याला अभिमान नाही. मालक कोणतेही कर्म करीत नसला तरी मनाने सारे काही करतो. म्हणून जो कर्माचा अभिमान धरतो त्यालाच कर्मफले भोगावी लागतात.

एका माणसाचा रक्तदाब वाढला. त्याने अनेक औषधे घेतली. अनेक डॉक्टर बदलून पाहिले. परंतु त्याचा आजार मात्र कमी झाला नाही. शेवटी कंटाळून तो एका संताकडे गेला आणि त्यांना नमस्कार करून रक्तदाबावर उपाय विचारला. अनेक औषधे घेऊन देखील त्याचा रक्तदाब कमी झाला नाही हे संताला समजल्यावर याचे काही वेगळे कारण असावे असे त्याला जाणवले. त्याने त्या मनुष्याला विचारले, "तुम्ही

कोणते काम करता?’

“मी हॉटेल मालक आहे.” त्याने उत्तर दिले.

“तुमचा रक्तदाब कधी वाढतो?’ संताने विचारले.

“माझ्या हॉटेलसमोर दुसरे एक हॉटेल आहे त्या हॉटेलाला गिन्हाईकांची गर्दी पाहिली की माझा रक्तदाब वाढतो.” तो मनुष्य म्हणाला.

संताला त्याच्या आजाराचे खरे कारण समजले. त्याचवेळी त्या मनुष्याच्या समोरचा हॉटेलमालक रक्तदाब वाढला म्हणून त्याच संताकडे आला आणि त्याने पहिल्या हॉटेलमालकाप्रमाणेच आपली व्यथा सांगितली. दोघेही एकाच आजाराने पीडलेले होते आणि दोघांचाही रक्तदाब एकमेकांच्या हॉटेलालातील गर्दी पाहून वाढत होता. संत आपल्या मनात हसले. त्यांना जाणवले की स्वतःच्या हॉटेलमधल्या गिन्हाईकांच्या गर्दीकडे न पाहता ते दोघेही समोरच्या हॉटेलमधील गर्दीकडेच पाहात असतात. त्याने दोन्ही प्रतिस्पर्ध्यांना सांगितले,

“तुमचा आजार नक्की बरा होईल. पण मी सांगितल्याप्रमाणे तुम्ही वागले पाहिजे. तुम्ही स्वतःच्या हॉटेलच्या गल्ल्यावर बसू नका, तर जागा बदलून परस्परांच्या गल्ल्यावर बसा.”

दुसऱ्या दिवसापासून ते दोघेही एकमेकांच्या गल्ल्यावर बसू लागले आणि सवयीप्रमाणे समोरच्या हॉटेलकडे पाहू लागले. समोरच्या हॉटेलमधील गिन्हाईकांची गर्दी पाहून त्यांना हर्ष होऊ लागला. कारण ते हॉटेल त्यांचे स्वतःचे होते. प्रतिस्पर्ध्यांचे नव्हते. थोड्याच दिवसांत दोघांचाही रक्तदाब कमी झाला.

या कथेचे तात्पर्य असे की, आपल्या शरीरावर आणि मनावर परिणाम होण्याचे एकमात्र कारण म्हणजे अभिमान. ज्या स्थानाविषयी अथवा ज्या व्यक्तीविषयी आपल्या मनात अभिमान असतो त्या स्थानाला अथवा व्यक्तीला थोडी जरी इजा पोहोचली तरी आपले मन अस्वस्थ होते. परंतु ही झाली सामान्य माणसाची कथा. मनस्वी मनुष्याची कथा यापेक्षा वेगळी आहे. ‘मनस्वी’ याचा अर्थ ज्याचे मन श्रेष्ठ आहे असा. मन प्रत्येकाजवळ असते, परंतु ते श्रेष्ठ असतेच असे नाही. सामान्य माणसाकडे असते ते विकारांनी बरबटलेले निकृष्ट मन. येथे मनस्वीचा अर्थ आहे श्रेष्ठ मन असलेला, सात्त्विक मन असलेला. असा मनस्वी मनुष्य शिवज्ञानसंपन्न असल्यामुळे अर्थात् मी शिवस्वरूप आहे अशी भावना त्याच्या मनात दृढ असल्यामुळे तो संपूर्ण प्रपंचाकडे समानरूपाने पाहतो. प्रपंचाकडे कसे पाहायचे हे आपल्या मनावर अवलंबून असते. जसे आपले मन असते तशी आपली दृष्टी होते. अशा मनस्वी मनुष्याची कर्मात कर्तृत्वभावना नसल्यामुळे त्याच्याकडून भले-बुरे कोणतेही कर्म घडले तरी त्याचा थोडादेखील स्पर्श त्याच्या मनाला होत नाही. अभिमान सोडून जगण्याची कला हीच जीवन्मुक्तीची कला आहे. म्हणूनच तुकारामांनी म्हटले आहे, ‘अभिमान सोडा आणि मुक्ती रोकड घ्या.’

तुम्ही दुकानात पाटी लिहिता- ‘आज रोख कल उधार.’ म्हणजे तुम्हाला उधार नको, रोकड हवी. पैसा द्या आणि माल घ्या. उधार दिल्यामुळे उधारी वसूल होईल की नाही, अशी तुम्हाला चिंता असते. संताजवळ जाऊन जर कोणी मुक्ती मागितली तर तो तुकाराम महाराजांप्रमाणेच उत्तर देईल. येथे उधार चालत नाही, सारे रोख लागते. मुक्ती मिळवण्यासाठी काय समर्पित करावे लागते? किती धन द्यावे लागेल? तुकाराम म्हणतात की, तुमचे धन नको. ते तुमच्यापाशीच ठेवा. तुमच्या ठिकाणी असलेला अभिमान अर्पण करा. धनाचा, रूपाचा, सत्तेचा. मुक्ती रोखच घेऊन जा. ती कधी मिळेल याची चिंताच नको. अभिमानामुळेच जीवात्मा

बंधनात आहे. अभिमान सुटला की जीवात्मा मोकळा.

ज्याला आपल्या कर्माचा अभिमान असतो त्याच्या मागेच पुण्य-पापाचा ससेमिरा लागलेला असतो. अशा माणसालाच सुख-दुःखे भोगावी लागतात. पुण्य-पाप कोठे राहते? आणि सुख-दुःख कोण भोगते? याचा थोडा विचार येथे करायला हवा. आपण नेहमी म्हणतो की मी दुःखी आहे. हा दुःखी होणारा कोण? मी म्हणजे शरीर आहे की इंद्रिये? की मन? की बुद्धी? 'मी'चा अर्थ कोणता? 'मी'चा अर्थ कळल्यावर सुखदुःख कोठे होतात याचे ज्ञान होते.

अहं म्हणजे मी. ही अंतःकरणवृत्ती आहे. मन, बुद्धी, चित्त आणि अहंकार हे चार मिळून अंतःकरण बनलेले आहे. अहं अथवा मी मनातच आहे. ज्याच्या ठिकाणी अभिमान असतो त्यालाच सुख-दुःख होते आणि पाप-पुण्यदेखील तेथेच राहते. त्यांची फळेही अंतःकरणच भोगते. शरीर, इंद्रिये, अंतःकरण यांच्या पलीकडे असलेले चैतन्यतत्त्व आपण आहोत. आपण आत्मा आहोत. शरीर म्हणजे आपण नव्हे, इंद्रिये म्हणजे आपण नव्हे, अंतःकरण म्हणजे आपण नव्हे. त्यांच्याद्वारे आपण व्यवहार करतो. आपण घरात बसतो. कधी दारे-खिडक्या उघडतो. कधी बंद करतो. दारे-खिडक्या आपोआप उघडत नाहीत अथवा आपोआप बंद होत नाहीत. दारे-खिडक्यांची उघडझाप, घरातल्या पंख्याचे फिरणे-बंद होणे, दिवे लागणे-बंद होणे हे सर्व आपोआप होत नाही. घरात बसलेला कुणीतरी त्याचे नियंत्रण करित असतो. दार उघडे असेल तर कुणीतरी घरात आहे. दार बंद असेल तर घरमालक एकतर बाहेर गेला असेल किंवा दार बंद करून आत निवांत झोपला असेल, असे आपण ओळखतो. घराची बाह्य लक्षणे पाहून घरात राहणाऱ्या व्यक्तीविषयी आपण अनुमान करतो. त्याप्रमाणे शरीरदेखील एक प्रकारचे घरच होय. आपल्या घराला एखादे दुसरे दार असते. या शरीराला तर नऊ दारे आहेत. नऊ दारे असलेल्या शरीररूपी घरात बसलेला जीवात्मा कोणते तरी एखादे दार उघडून आपले व्यवहार करित असतो.

शरीर, इंद्रिये इत्यादी जीवात्म्याच्या भोगाची साधने होत. जीवात्मा म्हणजे शरीर नव्हे. शरीराला कुणी मारले अथवा शिक्षा दिली तर आपल्याला दुःख होते. हे दुःख नेमके कुठे होते? दुःख शरीराला होत नाही, ते होते मनाला. तुम्ही कधीकधी म्हणता देखील- माझ्या मनाला फार दुःख झाले. माझ्या शरीराला दुःख झाले, माझ्या इंद्रियांना दुःख झाले, असे कोणी म्हणत नाही. सुखदुःखे मनालाच होतात. सुखदुःखांना कारणीभूत असलेले पुण्यपाप मनातच असते. आत्मा मनाच्या समीप असल्याने आणि त्याने मनाच्या ठिकाणी अभिमान धरल्यामुळे सुखदुःखे मन भोगत असून देखील आत्मा मात्र 'ती मीच भोगतो आहे' असे समजतो. मी सुखी आहे, दुःखी आहे असे मानतो. गुरुपदेशाने जेव्हा शिवज्ञान प्राप्त होते त्यावेळी आत्मा आणि मन यांच्या पृथक्पणाचे ज्ञान होते. अभिमान धरणारे अंतःकरण आणि अभिमानरहित आत्मा यांच्या वेगळेपणाचे ज्याला ज्ञान होते तो आपल्या सर्व क्रियाकर्मांचा साक्षी होऊन राहतो.

कोर्टात नेहमी साक्षीदाराला बोलावले जाते. साक्षीदार याचा अर्थ प्रत्यक्ष घटना पाहणारा. साक्षीदाराच्या मनात एका पक्षाबद्दल प्रेम आणि दुसऱ्या पक्षाबद्दल द्वेष असू नये. तरच तो खरा प्रामाणिक साक्षीदार. असे नसेल तर त्याची साक्ष प्रामाणिक असणार नाही. आजकाल कोर्टात असे खरे निष्पक्ष साक्षीदार भेटत नाहीत. याचा साक्षीदार एक असतो, तर त्याचा दुसरा. बुद्धिमान न्यायाधीशाला सगळे तपासून त्यातला निष्पक्ष साक्षीदार कोणता हे ठरवावे लागते. त्याप्रमाणेच जीवात्म्याला प्रत्येक व्यवहारात साक्षी बनून राहायला हवे.

परंतु जीवात्मा साक्षी बनून राहात नाही. तो कुणीकडे तरी झुकलेला असतो. कधी बुद्धीकडे, कधी मनाकडे, कधी इंद्रियाकडे तर कधी शरीराकडे. त्याच्याकडून जे कर्म घडते ते आपणच करीत आहोत असे समजून तो व्यवहार करतो. त्यामुळेच त्याला सुखदुःखांचा अनुभव येतो. परंतु जो ज्ञानी असतो तो स्वतःचे आत्मस्वरूप जाणून साक्षी म्हणून सर्व व्यवहाराकडे पाहतो. त्यामुळे तो सुखदुःखांपासून मुक्त असतो.

शंभोरेकत्वभावेन सर्वत्र समदर्शनः।

कुर्वन्नपि महाकर्म न तत्फलमवाप्नुयात्॥१४.१८॥

एक्यस्थलात गेल्यावर जीवात्म्याची दृष्टी बदलते. सर्व व्यवहार दृष्टीचाच आहे. जशी दृष्टी तशी सृष्टी. दृष्टीमुळेच तर माणूस सुखदुःख भोगत असतो. ज्याची भेददृष्टी असते त्याला आपल्या प्रत्येक कर्माचे फळ भोगावे लागते. परंतु शिवज्ञानसंपन्न शिवयोग्याची दृष्टी कशी असते? तर सांगतात की, शिवाची जशी दृष्टी असते तशी शिवयोग्याची दृष्टी असते. शिवाची समदृष्टी आहे. शिवाच्या दृष्टीत विषमता नसते. एकावर अधिक कृपा करायची दुसऱ्यावर कमी, असा प्रकार भगवान शिवाच्या ठिकाणी नसतो.

ईश्वर पावसासारखा आहे. आपण शेतात बी पेरतो. पाऊस आला की ते रुजते, अंकुरते. शेतातील आंबा, लिंब इत्यादी वृक्षदेखील पाऊस आला की तृप्त होतात, वाढतात. कालांतराने त्यांना फुले-फळे धरतात. फळांची चव वेगवेगळी असते. एखादे मधुर तर एखादे आंबट. जमीन एकच आहे, पाणी एकच आहे. मग ते पावसाचे असो, विहिरीचे असो की तलावाचे. एकाच जमिनीत, एकाच पाण्यावर वाढलेल्या वृक्षांच्या फळांचा स्वाद इतका वेगळा कसा? एकाचा मधुर तर दुसऱ्याचा आम्ल! यात दोष असला तर तो कोणाचा असेल? जमिनीचा? पाण्याचा? की बी पेरणाऱ्याचा? यात कोणाचाच दोष नाही. असलाच तर तो बीजाचा आहे. विषमतेचे कारण बीजच होय. जमिनीत पेरलेली बीजे एक प्रकारची नसतात, नाना प्रकारची असतात. ती आपापल्या शक्त्यनुसार पृथ्वीतल्या रसांचे ग्रहण करतात.

पृथ्वीत षड्रस आहेत. सर्व प्रकारचे रंगदेखील भूमीत आहेत. परंतु एखादे फूल पांढरे होते, एखादे पिवळे, एखादे गुलाबी, तर एखादे अनेकरंगी. भूमीत सर्व रंग अवस्थित असले तरी एखादे बीज विशिष्ट रंगच शोषून घेते. त्याप्रमाणे फळझाडे देखील आपल्याला अनुकूल असाच रस भूमीतून शोषून घेतात. समदृष्टी असलेल्या शिवाच्या सृष्टीत आपल्याला अशी विषमता दिसते. प्रपंचात समानता नाही, विषमता आहे. दोन माणसे एकसारखी नसतात. एकासारखी दुसऱ्याची बुद्धी नसते. एकाच्या विचारासारखा दुसऱ्याचा विचार नसतो. जगात जेवढी माणसे आहेत तेवढ्या सगळ्यांची शरीरे, मन, बुद्धी हे सारे परस्परभिन्न, वेगवेगळे आहे. एखाद्या प्रसंगी चार माणसे समान बुद्धीने एकत्र येतात, पण थोडा काळ जाताच ते आपापल्या बुद्धीनुसार वागायला लागतात. म्हणून प्रपंच विषम आहे. परंतु या विषम प्रपंचाची निर्मिती करणारा शिव मात्र समदृष्टी असलेला आहे. ही एक गंमत आहे. समदृष्टी असलेल्याने निर्माण केलेल्या सृष्टीत समानता असायला हवी, परंतु येथे तर विषमता आहे.

यात शिवाचा काहीच दोष नाही. जीवात्म्याच्या प्रारब्धानुसार तो सृष्टिनिर्मिती करतो. तुम्ही दुकानात खरेदीसाठी जाता. तेथे अनेक वस्तूंचा संग्रह असतो. साखरेची पोती भरलेली असतात. एखादे गिन्हाईक येऊन साखरचे पोते खरेदी करते, तर दुसरे गिन्हाईक एक किलो साखर. हे पाहून तुम्ही दुकानदाराला जर विचारले,

‘याला एक पोते का दिले? आणि त्याला एक किलोच साखर का दिली?’ तर तो उत्तर देईल, ‘ह्याने एक पोते मागितले म्हणून दिले, त्याने एक किलोच मागितली म्हणून त्याला तेवढीच दिली. त्याने एक पोते मागितले असते तर तेही दिले असते.’

मागायला काय, माणूस कितीही मागेल. परंतु त्यासाठी काही द्यायला हवे. काही दिल्याशिवाय मिळाले असते तर लोकांनी सारेच मागून नेले असते. फुकट कोणाला नको असते? परंतु गिऱ्हाईक जेवढे पैसे देईल तेवढेच दुकानदार त्याला देत असतो. त्याप्रमाणे परमेश्वरदेखील तुम्ही त्याला जेवढे द्याल तेवढ्या किंमतीचाच माल तुम्हाला देत असतो, अधिक देत नाही. व्यावहारिक जीवनात दुकानदार कधी अधिक पैसे घेऊन कमी माल देऊ शकतो. तोलून देण्यामध्ये इकडे-तिकडे करू शकतो. परंतु ईश्वराचा तराजू मात्र थोडादेखील कमीअधिक होत नाही. तो तंतोतंत असतो. तो एक पैचा माल कमी देणार नाही. याचेच नाव समदृष्टी होय. सगळ्यांना सारखे देणे असे नाही, तर जो जेवढे देईल तेवढेच त्याला देणे. ही एक प्रकारची समदृष्टी आहे. आपण कितीही प्रयत्न केला तरी प्रपंचात समानता येणे शक्य नाही, तो सम होणार नाही. कित्येकांनी प्रयत्न केला तरी प्रपंच विषमच राहिला. प्रत्येकाचे प्रारब्ध वेगळे आहे, त्यात सारखेपणा आणता येत नाही.

समजा, एका गावात दहा श्रीमंत आणि हजार गरीब माणसे आहेत. त्यांच्यात समानता आणण्यासाठी त्या श्रीमंतांची सर्व संपत्ती एक हजार लोकांमध्ये सारखी वाटली, तर त्यांच्यात समानता येईल का? हजार लोकांना सहजपणे पैसा मिळाला, सहजपणे संपत्ती मिळाली तर ते जपून ठेवू शकतील काय? त्यांपैकी बहुसंख्य लोक ती षौक-पाण्यात उधळून टाकतील आणि पुन्हा कंगाल होतील. म्हणून कुणाची संपत्ती हिरावून घेऊन ती लोकांत वाटून आपण समानता आणू शकत नाही. तसे केल्यावर काही काळ समानता आल्याप्रमाणे दिसेल इतकेच. प्रत्येकाचा स्वभाव, चारित्र्य, परिश्रमशीलता यांमध्ये फरक असतो. त्यामुळे ते पुन्हा आपल्या स्वभावानुसार वागू लागतात. सृष्टिनिर्मात्या शिवाची दृष्टी सम असली तरी सृष्टीमध्ये येणारे जीवात्मे भिन्न असतात. त्यांचे स्वभाव विषम असतात. व्यवहारामध्ये आपण पाहतो की, एखाद्या मनुष्याला चार मुले असतात. त्यांचे स्वभाव विषम असतात. व्यवहारामध्ये आपण पाहतो की, एखाद्या मनुष्याला चार मुले असतात. मृत्युपूर्वी तो आपली संपत्ती चौघांना सारखी वाटून टाकतो. कुणाला कमी देत नाही की कुणाला अधिक. वडिलांकडून चौघांना सारखीच मालमत्ता मिळाली असली तरी चौघांचे वर्तन एकसारखे नसते. कुणी मिळालेली संपत्ती कमाई करून वाढवतो तर कुणी ती गमावतो. त्यामध्ये त्यांच्या वडलांचा काही दोष नसतो. वडलांच्या दृष्टीत चौघेही समान असतात. मुलगा बुद्धिमान असो की निर्बुद्ध, तो सगळ्यांना सारखेच वाटून देतो. परंतु कुणी कमावतो तर कुणी गमावतो. आपण आपली कर्मे दुसऱ्यांना देऊ शकत नाही किंवा दुसऱ्यांची घेऊ शकत नाही. प्रत्येकाचे प्रारब्धकर्म वेगळे असल्यामुळे या प्रपंचात जी विषमता दिसते ती जीवात्म्यांच्या कर्मांमुळे, सृष्टिनिर्मात्या शिवामुळे नव्हे. शिवाच्या ठिकाणी कोणतीही विषमता नाही. त्यांच्या दृष्टीने सारे समान आहेत.

भगवान शिवाप्रमाणे शिवयोग्याची दृष्टीदेखील सम असते. त्याचा स्वभाव शिवाप्रमाणे होतो. प्रत्येकाकडे समदृष्टी असायला हवी. समदृष्टीमुळे आपणही सुखी होतो आणि प्रपंचाचील इतर जीवदेखील सुखी होतात. प्रत्येकाच्या ठिकाणी असलेला आत्मा सम आहे. त्यात विषमता नाही. शरीरांत वैषम्य आहे, शरीरधर्मांत वैषम्य आहे, इंद्रियांत विषमता आहे. मन, बुद्धी यांमध्ये विषमता आहे. परंतु आत्मस्वरूपात समानता आहे.

कोणत्याही जातिधर्माचा मनुष्य असो, त्याचा आणि आपला आत्मा समानच आहे. गीतेत भगवंतांनी म्हटले आहे:-

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि।

शुनि चैव श्वपाके च पंडितः समदर्शिनः॥

वेदाध्ययन करणारा ब्राह्मण असो, चांडाल असो, कुत्रा असो, की हत्ती असो, जो पंडित असतो तो सर्वांकडे समदृष्टीने पाहतो. सर्वांमध्ये समबुद्धी याचा अर्थ कोणता? हत्तीला कुत्रा आणि कुत्र्याला हत्ती समजणे असे नव्हे, तर त्यांच्या ठिकाणी असलेला आत्मा एकच आहे असे मानणे. व्यवहारात भेद असला तरी अध्यात्मात समानता असते. अद्वैत ही एक दृष्टी आहे. ‘भावाद्वैतं समाचरेत्। क्रियाद्वैतं न समाचरेत्।’

क्रियाकर्मात अद्वैत आणले तर व्यवहार बिघडतो. म्हणून भावनेत अद्वैत असावे. आपला मुलगा आणि कुत्रा यांचा आत्मा एक आहे हे खरे असले तरी भोजन करताना आपण पुत्राला जवळ घेऊन भोजन करतो, कुत्र्याला जवळ घेऊन बसत नाही. परंतु कुत्र्यावर तुम्ही पुत्रवत् प्रेम मात्र करू शकता. तुमच्या प्रेमव्यवहारात तुम्ही भेद करू नका. प्रेम करणे हादेखील भावनेचाच भाग आहे. परंतु व्यवहारात साऱ्यांना एकत्र करू म्हटले तर अनर्थच होण्याची शक्यता आहे.

एकदा गुरूने शिष्याला बोध केला की, तुझ्यात-माझ्यात, हत्तीत-कुत्र्यात राहणारा आत्मा एकच आहे. असा उपदेश ऐकल्यावर शिष्य घरी जाण्यासाठी निघाला. तो रस्त्याच्या मध्यावरून डोलत डोलत गुरूच्या उपदेशाचे मनन करीत चालत होता. तेवढ्यात पाठीमागून एक पिसाळलेला हत्ती धावत आला. हत्तीवर बसलेला माहूत लोकांना मोठमोठ्याने ओरडून सांगत होता, ‘बाजूला सरका, बाजूला सरका. हत्ती पिसाळलेला आहे.’

त्याचे ओरडणे ऐकून बाकीचे लोक बाजूला पळाले. परंतु हा मात्र रस्त्यावरच चालत राहिला. त्याने विचार केला की, हत्तीच्या ठिकाणी आणि आपल्या ठिकाणी असलेला आत्मा एकच आहे. तेव्हा आत्म्याला आत्मा कसा मारेल? तो म्हणजे मी आहे. मी म्हणजे तोच आहे.

हत्ती पिसाळलेला होता. त्याला कुणी सापडले नव्हते. रस्त्यावरून डोलत जाणाऱ्या शिष्यालाच त्याने सोंडेने उचलले आणि दूर भिरकावून दिले. शिष्य एका छतावर जाऊन पडला. बिचाऱ्याचे हातपाय मोडले. दुसऱ्या दिवशी हातापायाला बँडेज करून तो गुरूजवळ गेला आणि म्हणाला,

“गुरुदेव, आपला उपदेश ऐकून काल मोठा अनर्थ झाला. तुमच्या अद्वैतबोधामुळे माझे हातपाय मोडले आणि डोक्याला मार लागला.”

“हे कसे काय घडले?” गुरूजींनी विचारले.

“तुम्हीच तर म्हणालात की, हत्तीत, कुत्र्यात, तुझ्यात, माझ्यात, ब्राह्मणात, चांडाळात एकच आत्मा आहे.” शिष्य म्हणाला.

गुरूजींनी विचारल्यावर त्याने सगळी हकीकत सांगितली. ते ऐकल्यावर गुरूजी म्हणाले,

“तू माझा उपदेश पूर्ण ऐकला नाहीस. अर्थ ऐकले, अर्थ सोडून दिले. मी तुला सांगितले की, सगळ्यांच्या ठिकाणी आत्मा आहे. तुला हत्तीमध्ये आत्मा दिसला, परंतु हत्तीवरील माहुतात आत्मा दिसला नाही. ‘बाजूला

सरका' असे तो माहूत ओरडत होता. तोदेखील एक आत्माच होता.त्याचे तू ऐकले नाही म्हणून तुझी अशी अवस्था झाली.”

सांगण्याचे तात्पर्य असे की शारीरिक दृष्टीने व्यवहारात आपण समत्वव्यवहार करू शकत नाही. कारण प्रपंच विषम आहे. त्यामधला व्यवहार विषम असणार. व्यवहारात सारे समान झाले तर संघर्ष होईल. जगव्यवहारात विषमताच महत्त्वाची असते. स्त्री आणि पुरुष अशा भिन्नलिंगी प्राण्यांत विवाह होतो. त्यातही वराचे वय अधिक, वधूचे वय कमी, वराची उंची अधिक, वधूची कमी; अशी विषमता पाळली जाते. दोन समान दर्जाची माणसे एकत्र आली तर प्रेमाने राहणार नाहीत, भांडत बसतील. पतिपत्नी समान वयाचे, सारखे शिक्षण घेतलेले आणि समान दर्जाचे असतील तर सामान्यतः त्यांच्यात कलह चाललेला आपल्याला दिसून येतो. परंतु परस्परांना समजून घेण्याची वृत्ती आणि सौहार्द त्यांच्या ठिकाणी असेल तर त्यांच्यात कलह होणार नाही. प्रशासनात देखील एकावर दुसरा अधिकारी, दुसऱ्यावर तिसरा अधिकारी, अशा श्रेणी असतात. सगळ्यांना सारखे अधिकार दिले तर प्रचंड गोंधळ होईल. म्हणून व्यवहार विषमतेवर आधारलेला आहे.

प्रपंचातील व्यवहार सुरळीत चालावेत म्हणूनच निसर्गाने विषमता उत्पन्न केली. रेल्वेच्या दोन रुळांमध्ये विशिष्ट अंतर असते. ते कमी करून जर दोन रुळ एकत्र आणले तर आगगाडी धावू शकणार नाही. तिला अपघात होईल. दोन रुळांत अंतर असते म्हणूनच ती सुरळीत चालू शकते. त्याप्रमाणे सृष्टीत आणि प्रपंचात प्रत्येक मनुष्य दुसऱ्यापासून वेगळा आहे. त्यामुळेच सृष्टिव्यवहार सुरळीत चाललेला आहे. परंतु सृष्टीत विषमता असली तरी दृष्टीत मात्र ती असू नये. विषमतेमध्ये समता पाहणे यालाच समदृष्टी म्हणतात. ब्राह्मण श्रेष्ठ आहे, शूद्र कनिष्ठ आहे, अशी भावना आपल्या मनात येऊ नये. आपापल्या कर्तव्यांमुळे ते वेगळे आहेत इतकेच.

दृष्टी सम झाली तर प्रपंचात विषमता असून देखील ती न दिसता समता दिसू लागेल. जगातला विषमव्यवहार चालत राहिल. परंतु शिवयोग्याच्या दृष्टीत मात्र समता तरळत राहिल. अशी समदृष्टी लाभलेल्या शिवयोग्याने कर्मे केली तरी तो कर्मबंधनात सापडत नाही. मी काहीच करीत नाही, भगवान शिवच माझ्याकडून सारे करून घेत आहेत, अशा भावनेने तो कर्म करीत असतो आणि जीवन्मुक्तीचा आनंद उपभोगत असतो. एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करीत आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

शिवानुभव मंगल भवन, सोलापूर
१८ जुलै १९९२

आचारसंपत्तिस्थल-३

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

‘श्रीसिद्धान्ताशिखामणी’तील ऐक्यस्थलातील साधकाच्या आचरणासंबंधी आपण ऐकत आहात. जीवन्मुक्त झाल्यावर देखील साधक प्रपंचात वावरत असतो. त्यावेळी त्याची दृष्टी कशी असते? त्याचा व्यवहार कसा असतो? हे पाहूनच आपण ज्ञानी व अज्ञानी यांच्यातील पृथक्त्व समजून घेऊ शकतो. ज्ञानी झाल्यावर त्याच्या शरीरात काहीच प्राकृतिक बदल दिसत नाहीत. कोणी तिरुपतीची यात्रा करून आला तर आपण लगेच ओळखतो की हा तिरुपतीहून आला. कारण आपल्या डोक्यावरील केस त्याने बालाजीला अर्पण केलेले असतात. तो सांगो अथवा न सांगो, आपण त्याला विचारतोच, ‘काय तिरुपतीला गेला होता काय?’ परंतु याप्रकारे केवळ शरीराकडे पाहून आपण ज्ञानी पुरुषाला ओळखू शकत नाही. ज्ञान हे काही बाह्य लक्षण नव्हे, बाह्य चिन्ह नव्हे की जे सगळ्यांना दिसेल. तर ती अंतरंगाची एक स्थिती आहे. परंतु त्याचा आचार, विचार व दिनचर्या पाहून आपण अनुमान करू शकतो की हा ज्ञानी आहे, जीवन्मुक्त आहे.

आपले ज्ञान हे क्रियेतून अभिव्यक्त होत असते. आपल्या क्रियेद्वारा आपण किती ज्ञानी आहोत, हे जगाला दाखवत असतो. ज्ञानी प्रपंचात राहून कसे वर्तन करतो, याचे वर्णन तुम्ही काल ऐकले. भगवान शिवासोबत एकत्व स्थापित करणारा साधक समदर्शी असतो. त्याच्या ठिकाणी कोणाबद्दल विषमता नसते. हेच पुढील श्लोकात अधिक स्पष्टपणे सांगितले आहे:-

सुकृती दुष्कृती वापि ब्राह्मणो वान्त्यजोऽपि वा।

शिवैकभावयुक्तानां सदृशो भवति ध्रुवम्॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १४.१९)

ज्ञाने शिवाशी एकत्व प्राप्त करून घेतले आहे त्याच्या दृष्टीत प्रपंचात राहणारे विभिन्न लोक- पुण्यात्मा अथवा पापात्मा, ब्राह्मण अथवा अन्त्यज यांच्यातील बाह्य भेद उरत नाही. तो आत्मदृष्टीने सर्वांकडे पाहतो. कालच आपण ऐकले की व्यवहारात भेद पाहिजे. भेदावाचून, विषमतेवाचून व्यवहार चालणे शक्य नाही. सर्व एक आहेत असे अद्वैत भावनेत असावे, व्यवहारात भेदबुद्धीच चालते. त्यामुळे व्यवहार बाधित होत नाही आणि आपली बुद्धीदेखील उत्कृष्ट भावनेने परिपूर्ण राहते.

या जगात पापी आणि पुण्यात्मे असे सर्वच लोक राहतात. पाप आणि पुण्य हे अंतःकरणाचे धर्म आहेत. पुण्यपाप करणारे अंतःकरणच असते. शरीर हे केवळ त्याचे साधन आहे. शरीराच्या द्वारा आपण पुण्याची अथवा पापाची कमाई करू शकतो. शरीर हे धर्माचे साधन आहे. शरीर हे धर्माचे साधन असले तरी त्याच्याद्वारा अधर्मदेखील करता येतो. शरीरात अधर्माची प्रवृत्ती होते ती कोणामुळे? तर मनामुळे. कारण मन हे सर्व इंद्रियांचा अध्यक्ष आहे. पंचज्ञानेंद्रिये आणि पंचकर्मेंद्रिये यांवर मनच अधिकार गाजवते.

कर्तृत्व-भोक्तृत्वभाव मनातच असतो. जो करतो तोच भोगतो. जो करीत नाही, जो अकर्ता आहे तो अभोक्ताच राहतो. शरीर काही करीत नाही, म्हणून ते भोक्ता नाही. ते केवळ भोगाचे साधन आहे. कर्म करणारे मन आहे आणि कर्माचे फळ भोगणारेही मनच आहे. म्हणून सत्कृत्याचे फळ मनालाच मिळते, दुष्कृत्याचे

फळही मनालाच मिळते. ज्ञानी पुरुषाच्या दृष्टीत जी समता असते ती शरीराच्या संबंधात नसते. इंद्रिये, मन, बुद्धी यांच्याही संबंधात नसते, तर या सर्वांपेक्षा विलक्षण असे जे आत्मतत्त्व आहे त्याच्या संबंधात असते.

सर्वात आधी आम्हाला दिसते ते शरीर. आत्मा सर्वांना प्रथम दिसत नाही. शरीर म्हणजे इंद्रियांचा समूह. शरीर नावाचा एखादा विलक्षण पदार्थ नाही. सर्व इंद्रिये जेथे एकत्र आली त्याचे नाव शरीर. म्हणून इंद्रिये प्रथम दिसतात. त्या पलीकडे मन, मनापलीकडे बुद्धी आणि बुद्धीपलीकडे जे आहे ते आत्मतत्त्व. शरीराकडे पाहून शरीरे समान आहेत, असे ज्ञानी समजत नाही. हट्टाने समजले तरी सर्वांची शरीरे समान होत नाहीत. त्याचप्रमाणे मन आणि बुद्धी यांत समानत्व नाही. प्रत्येक व्यक्तीचे शरीर, इंद्रिये, मन, बुद्धी हे भिन्न असल्यामुळे त्यात एकत्वभावना करता येत नाही आणि ते एक होऊ शकत नाहीत. परंतु या सर्वांपेक्षा विलक्षण सच्चिदानंदरूप तत्त्व जो आत्मा त्याच्या दृष्टीने मात्र सर्व एक आहे. आपण घर बांधतो. काही लोक झोपडीत राहतात. झोपडी असो की सिमेंटने बांधलेला बंगला असो, त्यांच्या बांधकामात- मटेरियलमध्ये भिन्नत्व असेल, कोणाचे घर लाकडाचे असेल, कोणाचे सिमेंटचे तर कोणाचे दगडाविटांचे असेल- परंतु चार भिंतीत असणारे आकाश मात्र एक असते. झोपडीतले आकाश, या भवनातले आकाश अथवा कुठलेही आकाश हे सारखेच असते.

ज्ञानी पुरुषाची समदृष्टी अशी असते. पापी माणसातही तोच आत्मा आहे आणि पुण्यवान माणसात देखील तोच आत्मा आहे. ब्राह्मणात तोच आत्मा आणि अंत्यजातही तोच आत्मा. आकाश जसे व्यापक असते तसेच परमात्मतत्त्वही व्यापक आहे. परमात्म्याचे वर्णन करताना शास्त्रकारांनी आकाशाचेच उपमान योजिले आहे. पंचमहाभूतांत परमात्म्यासारखे असणारे एकच महाभूत आहे, ते म्हणजे आकाश. परमात्म्यापासून सर्वप्रथम तेच उत्पन्न झाले. म्हणून ते परमात्म्यासारखे व्यापक आहे. परमात्म्याच्या वर्णनात आकाशाचे उदाहरण दिले जाते. उदाहरण दिल्याशिवाय परमात्म्याचा कसा बोध होणार?

परब्रह्मापासून प्रथम आकाश उत्पन्न झाले. आकाशातच आपण राहतो, फिरतो. परंतु कोणालाही त्याचा स्पर्श होत नाही, इतके ते सूक्ष्म आहे. म्हणून त्याचा अनुभव चटकन, सहजपणे येत नाही. पृथ्वी, आप, तेज आणि वायू यांचा अनुभव आपण सहज घेतो. कारण त्यांच्यात गुण म्हणजे विषय आहेत. परंतु आकाशात स्पर्श, रूप, रस, गंध हे गुण नाहीत. त्यात केवळ शब्दगुण आहे. प्रतिध्वनिरूप शब्द हा आकाशाचा गुण आहे. आकाशात एकच गुण आहे. परंतु परब्रह्मात तोदेखील नाही. परब्रह्म कसे आहे? तर अशब्दम्, अस्पर्शम्, अरूपम्, अव्ययम्. शब्दगुण असलेल्या आकाशाची प्रतीती जर आपल्याला सहज होत नाही तर सर्व गुणांपलीकडच्या निर्गुण परब्रह्माची कशी होईल? अवघड आहे. प्रदेश भिन्न असतील, घरे भिन्न असतील परंतु तेथील आकाश समान आहे. त्याप्रमाणे शरीरे वेगळी असतील, वर्ण, संप्रदाय, इंद्रिये, मन, बुद्धी वेगळे असतील, परंतु शेवटी उरणारे आत्मतत्त्व मात्र समान आहे. त्यात भेद नाही.

जीवाच्या आत राहतो तो जीवात्मा आणि सर्वत्र राहतो तो परमात्मा. जीव आणि परम हे शब्द औपाधिक आहेत. हे दोन शब्द काढून टाकले तर आत्मा हा आत्माच आहे. म्हणून शिवभावसंपन्न साधकाच्या दृष्टीत आत्मरूपाने सर्व समान असतात. सुकृत व दुष्कृत यांचे अर्थ कोणते? तुम्ही पुण्य करा किंवा पाप करा, ते योग्यच, असा अर्थ येथे नाही. पुण्यात्मा असो की पापात्मा; त्यांचा आत्मा समान आहे, शुद्ध आहे. पुण्यात्माचा आत्मा अधिक पवित्र आणि पाप्याचा आत्मा कमी पवित्र असे नाही. आत्मा सदैव शुद्धच आहे. अशुद्धी असते ती मनात, बुद्धीत, शरीरात. म्हणून ऐक्यस्थलातील साधक ब्राह्मण-अंत्यज, पुण्यवान-पापी

यांच्या अंतरंगातील आत्म्याला जाणून येथे समानता पाहतो.

वर्णाश्रमसदाचारैर्ज्ञानिनां किं प्रयोजनम्।

लौकिकस्तु सदाचारः फलाभावेऽपि भाव्यते॥१४.२०॥

येथे एक प्रश्न उपस्थित होऊ शकतो. ज्ञानी होण्याला वर्णाश्रमाचा प्रतिबंध नाही. ब्राह्मण असो की अंत्यज, दोघेही ज्ञानी होऊ शकतात. इतिहासात याचे दाखले आहेत. ज्ञानी झाल्यावर वर्णाश्रमानुसार कर्म केले नाही तर दोष घडतो का? हा येथे प्रश्न आहे. ज्ञानी ब्राह्मण संध्यावंदन, वेदाध्ययन करील. आपल्या वृत्तीप्रमाणे वागेल आणि ज्ञानी चांडाल आपल्या वृत्तीप्रमाणे वागेल. परंतु संध्यावंदनादी कर्मे केल्यावर त्याला पुण्याची प्राप्ती होणार नाही. कारण ज्या आधारावर पुण्य-पाप उभे असतात तो आधारच नष्ट झालेला असतो. पुण्यपाप उभे असतात मन, बुद्धी, अंतःकरणावर. परंतु ज्ञान्याचे अंतःकरण नष्ट झाल्यामुळे भाजलेले बी जसे उगवत नाही त्याप्रमाणे त्याची कर्मे फलद्रूप होत नाहीत. त्याच्या अंतःकरणात पुण्यपापांचा संग्रह होत नाही.

ज्ञानी कधी दुराचारी असत नाही. ज्ञान होण्याआधी जो सदाचारी असतो तो ज्ञानप्राप्तीनंतर दुराचारी कसा होईल? दुराचारी होण्याची शक्यताच नाही. प्रारब्धकर्मांमुळे तो दुराचारात प्रवृत्त झाला असेल तरी त्याला त्याचे फळ भोगावे लागत नाही, असा शास्त्राचा आदेश आहे.

निर्दग्धकर्मबीजस्य निर्मलज्ञानवह्निना।

देहिवद्भासमानस्य देहयात्रा तु लौकिकी॥१४.२१॥

निर्मल ज्ञानाग्नीने ज्याची कर्मबीजे दग्ध झाली असा ज्ञानी शरीराने सामान्यासारखा दिसत असला तरी त्याचे देहाशी तादात्म्य नसते. प्रारब्ध संपेपर्यंत त्याचा देहाशी संबंध असतो. परंतु तो 'देही' नसतो. मी या शरीरात राहतो असा भाव ज्याच्या ठिकाणी आहे तो 'देही' होय. परंतु मी सर्वत्र आहे अशी ज्याची भावना असते तो 'विदेही' असतो. त्याची भावना शरीर ओलांडून पुढे गेलेली असते. म्हणून सामान्य लोकांप्रमाणे त्याला कर्मफळे भोगावी लागत नाहीत.

कर्माचा नाश दोन प्रकारे करता येतो. भोग भोगून किंवा ज्ञान प्राप्त करून. भोगून कर्म संपवण्याचा प्रयत्न केला तर भोगता भोगता आपण नवीन कर्म करून ठेवतो. कर्म केल्याशिवाय या कर्मभूमीत कुणी राहू शकत नाही. जो ज्ञानी नसतो आणि भोग भोगून कर्मे नष्ट करण्याचा प्रयत्न करतो तो भोग भोगताना नवीन कर्मे करून ठेवतो. आपण शेतात धान्य पेरतो. पीक आल्यावर घरात साठवून ठेवतो. त्यातलेच थोडे धान्य पुढल्या वर्षी पेरणीसाठी ठेवून देतो. असे कर्मचक्र सतत फिरत राहते. याप्रकारे अज्ञानी लोक पूर्वजन्मातली कर्म भोगता भोगताच नवे कर्म करून ठेवतात आणि ते भोगण्यासाठी पुन्हा नवा जन्म घेतात. असे त्यांचे अखंड भ्रमण चालू असते. परंतु ज्ञानी पुरुष मात्र ज्ञानाग्नीने आपली कर्मबीजे जाळून टाकतो. त्यामुळे त्याने केलेली कर्मे फलद्रूप होत नाहीत. अर्थात् त्याची फळे त्याला भोगावी लागत नाहीत.

ज्याने ज्ञानरूपी अग्नीत आपली कर्मबीजे दग्ध केली अशा ज्ञानी पुरुषाची त्यानंतरची अवस्था केवळ दिसण्यापुरती असते. तो देहधारी दिसतो. परंतु कर्मात त्याचे मन नसते. येथे एक प्रश्न उपस्थित होतो. प्रत्येकाने नित्यकर्म केले पाहिजे असा शास्त्रांचा आदेश आहे. ज्याचा जो वर्ण आणि आश्रम असेल त्याला अनुकूल नित्यकर्म प्रत्येकाने करायलाच हवे. नित्यकर्म केल्याने विशेष पुण्यलाभ होत नाही, परंतु ते न केल्यामुळे मात्र पाप होते. त्यामुळे नित्यकर्म सर्वांनी करावे असे शास्त्र सांगते. परंतु ज्ञानी पुरुषाने नित्य कर्म केले नाही तर

त्याला मात्र पाप लागत नाही असे येथे सांगितले आहे. वरवर पाहता ज्ञानी पुरुषाचे वर्तन सामान्य माणसाप्रमाणे दिसते. परंतु ते तसे नसते हे समजावण्यासाठी दग्धपटन्याय सांगितला जातो. एकावर एक रचून ठेवलेला कपड्यांचा गड्डा काही कारणामुळे जळून गेला तरी दुरून पाहणाऱ्याला तो जसाच्या तसाच दिसतो. परंतु त्याला थोडा धक्का लागला तर तो कोसळून पडतो आणि त्याची राख होते. त्याप्रमाणे ज्ञानी पुरुषाचे शरीर जळून गेलेल्या कपड्याच्या ढिगाप्रमाणे व्यवहारासाठी अनुपयुक्त असते. जळून गेलेले कापड आपण वापरू शकत नाही. त्याप्रमाणे त्याचे शरीर दिसण्यापुरते शरीर असते. त्याच्याकडून पापकर्मही घडत नाही आणि पापांचा आश्रयदेखील ते असत नाही. अशा ज्ञान्याकडून नित्यकर्म घडली नाहीत तरी त्याला पाप लागत नाही. त्याची कर्मबीजे दग्ध झाल्यामुळे त्याला पुनर्जन्म प्राप्त होत नाही. कारण त्याची आधीची कर्मबीजे जळून गेलेली असतात आणि त्याच्याकडून नवीन कर्म घडत नसते. म्हणून त्याच्यापुरते जन्ममृत्यूचे चक्र थांबते.

शिवज्ञानसमापन्नस्थिरवैराग्यलक्षणः।

स्वकर्मणा न लिप्येत पद्मपत्रमिवाम्भसा।।१४.२२।।

शिवज्ञान आणि वैराग्य ज्याच्या ठिकाणी आहे अशा ज्ञानी पुरुषाचे येथे वर्णन केले आहे. वैराग्य जर विवेकामुळे आले असेल तर ते स्थिर राहते आणि काही तात्कालिक कारणांमुळे आले असेल तर ते अस्थिर असते. पुराणवैराग्य, स्मशानवैराग्य आणि प्रसूतिवैराग्य ही अस्थिर वैराग्याची लोकप्रसिद्ध उदाहरणे होत. पुराण ऐकत असता त्यातील नरकयातनांचे वर्णन ऐकून एखाद्याला वैराग्य येते. आपण पापकर्म न करता पुण्यकर्म करावी असे तो ठरवतो. हे वैराग्य काही काळ टिकते आणि पुन्हा तो मनुष्य पूर्वीप्रमाणे कर्म करू लागतो. याला पुराणवैराग्य (पुराण ऐकून आलेले वैराग्य) म्हणतात. दुसरे स्मशानवैराग्य. प्रेतावर अंत्यसंस्कार करण्यासाठी माणूस स्मशानात जातो तेव्हा त्याच्या मनात 'शेवटी आपल्यालाही इथेच यायचे आहे' असा विचार येऊन वैराग्य येते आणि आजपासून सत्कर्म करण्याचा तो निश्चय करतो. स्मशानातून घरी येताच त्याच्या जवळचे वैराग्य पळून जाते आणि तो पूर्वी जसा वागत होता तसाच वागत राहतो. हे वैराग्यदेखील क्षणिक असते. तिसऱ्याला प्रसूतिवैराग्य म्हणतात. अपत्याला जन्म देताना स्त्रीला अपार यातना होतात. त्या यातना भोगताना ती विव्हळत म्हणते, आता पुन्हा मुलाला जन्म देणार नाही. परंतु प्रसूत होताच आपल्या बाळाचे मुख पाहिल्यावर तिचे क्षणिक वैराग्य पार दूर पळून जाते आणि नंतर पुन्हा दुसऱ्या अपत्यसंभवासाठी ती सिद्ध होते. अशी ही तीन क्षणिक वैराग्ये होत. ती स्थिर नसून अस्थिर असतात.

परंतु सारासारविवेकामुळे जेव्हा मनात वैराग्याचा उदय होतो तेव्हा ते स्थिर वैराग्य असते. ऐहिक सुखे आणि पारलौकिक सुखे ही दोन्ही क्षणिक असून ती केव्हातरी संपतात, अशा विचारामुळे येणारे वैराग्य दृढ असते. इहलोकातील सुखे आणि स्वर्गलोकातील सुखे ही आपल्या कर्माच्या अधीन असतात. जोपर्यंत आपल्याकडे पुण्यसंचय असतो तोपर्यंत आपण इहलोकात सुख भोगतो आणि मृत्यूनंतर स्वर्गात गेल्यावरही सुख भोगतो. पुण्य संपले की पुन्हा आपली रवानगी मर्त्यलोकात होते. जी सुखे शाश्वत नाहीत त्यांच्या मागे लागून काय उपयोग? असा विचार ज्याच्या मनात येतो, त्याच्या मनात इह-परलोकांतील क्षणिक सुखांविषयी विरक्ती उत्पन्न होते.

शिवज्ञानामुळे ज्याच्या मनात वैराग्य स्थिर झालेले आहे अशा ज्ञानी पुरुषाकडून पुण्यकर्म घडले अथवा पापकर्म घडले तरी त्याला त्यांचा लेप लागत नाही. पाण्यात असणारे कमळाचे पान जसे पाण्यात भिजत नाही,

त्याप्रमाणे पुण्यकर्म आणि पापकर्म यांना ज्ञानी पुरुषाच्या दृष्टीने काही अर्थ नसतो. त्याच्याकडून पुण्य घडले, पाप घडले.. असे जेव्हा आपण म्हणतो तेव्हा ते पुण्य-पाप आपल्या दृष्टीने असते, त्याच्या नव्हे. आपण काही कर्म करीत आहोत याची जाणीवच जेथे नसते तेथे हे पुण्यकर्म, ते पापकर्म असे म्हणणे निरर्थक ठरते. छांदोग्योपनिषदात याविषयी विवेचन आलेले आहे.

समजा, ज्ञानी पुरुषाच्या देहाकडून पुण्यसंचय अथवा पापसंचय झाला तरी देखील त्यांची फळे त्याला भोगावी लागत नाहीत. मग त्याचा पुण्यसंचय आणि पापसंचय याचे काय होते? तर ज्ञानी पुरुषावर श्रद्धा असलेले काही लोक जगात असतात, तसेच त्यांची निंदा करणारे लोकही असतात. काही भक्त असतात, ते त्याचा आदरसत्कार करतात. काही शत्रू असतात, ते त्याची निंदा करतात, अपमान करतात. ज्ञान्याजवळचे पुण्य जे त्याचे भक्त असतात, त्यांना मिळते आणि त्याच्या जवळच्या पापसंचयाचे धनी त्याचे निंदक होतात. अशाप्रकारे ज्ञानी पुरुषाजवळ पुण्यपाप साठलेच तर त्याची याप्रमाणे विल्हेवाट लागते आणि तो पुण्यपापविरहित होतो. समजा, एखाद्या माणसाने आपल्या कोटाच्या दोन्हीकडच्या खिशात खाद्यपदार्थ भरलेले आहेत. जो मागेल त्याला तो ते देतो. डावीकडच्याने मागितले तर तो डाव्या हाताने डाव्या खिशातील पदार्थ काढून त्याला देतो. उजवीकडच्याने मागितले तर उजव्या हाताने उजव्या खिशातील पदार्थ काढून तो देतो. त्याला घ्यायचे काहीच नाही. फक्त द्यायचे आहे. जो स्तुती करतो त्याला ज्ञानी पुरुष आपले पुण्य देऊन टाकतो आणि जो निंदा करतो त्याला आपले पाप देऊन टाकतो. तो रिकामा. याप्रमाणे त्याच्याजवळ पापपुण्याचा थोडादेखील अंश शिल्लक राहत नाही, असे छांदोग्योपनिषदात म्हटले आहे. त्यामुळे त्याला पुनर्जन्म प्राप्त होत नाही.

येथे दोन प्रकारे प्रतिपादन केलेले आढळते. एकतर ज्ञानी पुरुषाकडून सत्कृत्य अथवा दुष्कृत्य घडतच नाही. त्यामुळे त्याच्याजवळ पुण्यपापाचा साठा होत नाही, म्हणून त्याला पुनर्जन्म नाही. समजा, विहित कर्मांमुळे ज्ञानी पुरुषाजवळ पुण्यसंचय आणि निषिद्ध कर्मांमुळे पापसंचय झाला तरी त्यांचा उपभोग न घेता तो आपल्या भक्तांना पुण्य देऊन टाकतो आणि निंदकांना पाप देऊन टाकतो. अशाप्रकारे त्याच्याजवळचा पापपुण्याचा साठा संपून तो जीवन्मुक्त होतो आणि त्याला पुनर्जन्म मिळत नाही.

प्रारब्ध संपेपर्यंतच ज्ञानी पुरुषाचे शरीर जिवंत असते. एकदा प्रारब्ध संपून देहपतन झाले की त्या विराट परमात्मरूपात तो विलीन होतो. पावसाचा थेंब महासागरात पडून महासागरच होऊन जावा तसा. हेच साधण्यासाठी ऐक्यस्थलातल्या साधकाची धडपड चाललेली असते. बिंदुरूपात राहण्याचा एखाद्याला वीट येतो आणि त्याला सिंधू होण्याची ओढ लागते, तसा एखादा साधक आपले क्षुद्र लौकिक जीवन त्यागून परशिवाशी समरस होण्याची धडपड करतो. अशी धडपड करणे तुम्हा आम्हा सर्वांचेच अंतिम ध्येय आहे, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करीत आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

शिवानुभव मंगल भवन, सोलापूर

१९ जुलै १९९२

आचारसंपत्तिस्थल-४

जिज्ञासू सदभक्तांनो,

भगवान शिव वैराग्यसंपन्न आहेत. जेवढे वैराग्य भगवान शिवाच्या ठिकाणी आहे, तेवढेच वैराग्य शिवभावसंपन्न शिवयोग्याच्या ठिकाणी असू शकते. तो शिवचिंतनात मग्न असल्यामुळे त्याच्या अंगी शिवासारखे वैराग्य बाणते. जो शिवयोगी असतो तो, पाण्यात राहूनही पाण्याने न भिजणाऱ्या कमलपत्राप्रमाणे, स्वतःच्या कर्मांनी लिप्त होत नाही. सांसारिक वासनांपासून तो अलिप्त असतो. त्याला शरीराविषयी, शरीराशी संबंधित व्यक्तींविषयी आणि सांसारिक वस्तूविषयी ममत्वभाव नसतो. त्याच्या दृष्टीने सारे शिवमय असल्यामुळे त्याच्या ठिकाणचा अहंकार आणि ममत्व हेदेखील शिवमय होऊन जाते. त्यामुळे त्याला शरीराकडून घडणारे कर्म बांधून टाकू शकत नाही. अशा शिवयोग्याच्या आचारासंबंधी पुढे सांगतात:-

गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन् वापि जाग्रन् वापि महामतिः।

शिवज्ञानसमायोगाच्छिवपूजापरः सदा॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १४.२३)

शिवाद्वैतसंपन्न शिवयोगी शिवपूजा कधी आणि कशी करतो? साधकदशेत पूजा करताना कोणत्या आसनावर बसावे, कोणत्या दिशेकडे तोंड करावे, याविषयी शास्त्रांनी काही नियम सांगितले आहेत. प्राणायाम करावा, जप करावा इ. सारे नियम साधकांसाठी आहेत. साधकांसाठी असेही सांगितले जाते की, रस्त्याने चालताना, भोजन करित असताना आणि झोपून जप करू नये. परंतु शिवयोग्यासाठी हे कोणतेच नियम लागू नसतात. तो सगळ्या नियमांच्या पलीकडे गेलेला असतो. तो चालता चालता, उभा असताना अथवा झोपताना देखील पूजा करू शकतो. साधकांसाठी जे निषिद्ध असते ते शिवयोग्यासाठी निषिद्ध नसते. तो झोपतानाही पूजा करतो, जागा असतानाही पूजा करतो. तो निरंतर शिवपूजाच करित असतो. शिवज्ञानाने त्याचे अंतःकरण परिपूर्ण असल्यामुळे शिवचिंतनाशिवाय त्याच्या मनात दुसरी कोणतीच वृत्ती जागी होत नाही. शंकराचार्यांनी 'शिवमानसस्तोत्रात' त फार सुरेख वर्णन केलेले आहे:-

आत्मा त्वं गिरिजा मतिः सहचरा प्राणशरीरं गृहं

पूजा ते विषयोपभोगरचना निद्रा समाधिस्थितिः।

संचारः पदयोः प्रदक्षिणविधिः स्तोत्राणि सर्वा गिरो

यद्यत्कर्म करोमि तत्तदखिलं शंभो तवाराधनम्॥

मी जे काही करतो ती हे परमेश्वरा, तुमची पूजाच होय. मी चालतो ती प्रदक्षिणा असते. सारेच जण चालतात. परंतु ज्याच्या मनात ही भावना असते त्याचे चालणे देखील प्रदक्षिणा होते. ज्याच्या मनात ही भावना नसते त्याचे चालणे-फिरणे हे केवळ चालणे-फिरणेच असते. प्रदक्षिणा करण्याची एक पद्धती आहे. डोक्यावर भरलेली घागर घेऊन जो माणूस चालतो त्याचे सारे लक्ष घागरीकडेच असते, त्याप्रमाणे प्रदक्षिणा करताना आपले संपूर्ण लक्ष परमेश्वराकडेच असले पाहिजे. शरीर प्रदक्षिणा करित आहे आणि मन मात्र भलतीकडेच भरकटत आहे. असे घडले तर ती प्रदक्षिणा होणार नाही. शरीर जसे मंदिराभोवती फिरत असते तसे मनदेखील

ईश्वराभोवती फिरायला हवे. सामान्य माणसे केवळ शरीराने प्रदक्षिणा करीत असतात. मनाने करीत नाहीत. शिवयोग्याच्या दृष्टीने सर्व प्रपंचच शिवमय असल्यामुळे तो जेथे जाईल तेथे ईश्वरच ईश्वर असतो.

सामान्य साधकाला प्रदक्षिणा घालण्यासाठी मंदिरात जावे लागते. मंदिराशिवाय त्याला दुसऱ्या ठिकाणी ईश्वर दिसत नाही, म्हणून तो मंदिरात जातो. मंदिरांतील ईश्वराचे दर्शन घेतो. मंदिराभोवती प्रदक्षिणा घालतो. स्वतःच्या हृदयाबाहेर ईश्वर पाहणाऱ्या मनुष्याची अशी स्थिती होते. परंतु आपल्या हृदयात ईश्वराचे चिंतन करणाऱ्या व्यक्तीला सर्वत्र भगवत्तत्त्व दिसू लागते. दृष्टी शिवमय झाली की सृष्टी शिवमय होते. दृष्टी शिवमय नसेल तर सर्वत्र शिवदर्शन होत नाही. शिवभावयुक्त असल्यामुळे तो सदैव शिवपूजनच करीत असतो. तो जे बोलतो ते स्तोत्र होते, तो चालतो तर ती प्रदक्षिणा होते. चालता-फिरता, उठता-बसता, स्वप्नात-जागेपणी त्याची अखंड शिवपूजाच चालू असते. शिवयोगसमाधिस्थ साधकाला वेळेचे बंधन नाही. तो निरंतर पूजेतच लीन असतो. साधनेच्या प्रारंभिक अवस्थेत नियमांचे बंधन असते. परंतु अंतिम अवस्थेत नियमांचे कोणतेच बंधन राहत नाही. कारण त्याच्याकडून अखंडित शिवचिंतन होत असते.

यद्यत्पश्यति सामोदं वस्तु लोकेषु देशिकः।

शिवदर्शनसम्पत्तिस्तत्र तत्र महात्मनः॥१४.२४॥

शिवयोगी चालताना, झोपताना पूजा कशी करतो, याविषयी या श्लोकात सांगितले आहे. तो जिकडे पाहतो तिकडे त्याला शिवच दिसतो. वास्तविक सर्वत्र शिवच असताना सर्वांना तो का दिसत नाही? खरेतर दिसायला हवा, पण दिसत नाही. सर्वांना नामरूपात्मक प्रपंचाचाच अनुभव येतो. आपला साक्षात् संबंध परमात्म्याशीच असतो. परंतु तरीही आपल्याला प्रपंचच दिसतो. दोरीच्या ठिकाणी साप दिसावा, शिंपल्याच्या ठिकाणी चांदी दिसावी आणि झाडाच्या ठिकाणी चोराचा भास व्हावा त्याप्रमाणे. सूर्यप्रकाशात शिंपला चांदीप्रमाणे चमकदार भासतो. आपण पाहतो शिंपलाच, परंतु आपल्याला दिसते चांदी. जवळ जाऊन जेव्हा हाती घेऊ तेव्हा हातात शिंपलाच राहिल, चांदी नव्हे. अर्धवट प्रकाशात एखादा मनुष्य घरात पडलेल्या दोरीलाच साप समजतो. त्याच्या मनात असलेली सापाची भीतीच त्याला दोरीच्या ठिकाणी साप दाखवत असते. वास्तविक त्याचे डोळे काय पाहत असतात? तर दोरीच पाहत असतात, साप नव्हे. प्रपंच असाच आहे. शिंपल्याच्या ठिकाणी चांदी दिसावी तसा आणि दोरीच्या ठिकाणी साप भासावा तसा.

उपनिषदांत म्हटले आहे- 'सर्वं खलु इदं ब्रह्म।' जे काही आहे ते सारे ब्रह्मच होय. 'नेह नानास्ति किंचन।' परमात्म्याशिवाय दुसरे काहीच नाही. आगमांत म्हटले आहे- 'सर्वं लिंगमय जगत्।' हा सर्व प्रपंच लिंगरूपच आहे. प्रपंच परब्रह्मरूपच आहे. तरीही आपल्याला हे नामरूपात्मक विश्व का दिसते? तर आपल्या ठिकाणी अनादिकालापासून असलेल्या संस्कारांमुळे. नामरूपात्मक विश्व आहे कुठे? ते तर परब्रह्माच्या ठिकाणीच आहे. शिंपल्यातच चांदी आहे, दोरीतच साप आहे आणि खोडातच चोर आहे. वास्तविक स्वरूपाचे ज्ञान झाले की चोर दिसेनासा होऊन झाडाचे खोड दिसू लागते. दोरीचे ज्ञान झाले तर साप कुठे पळून जातो का? किंवा सापाला मारावे लागते का? असे काहीच करावे लागत नाही. कारण वास्तविक ज्ञान झाल्यावर आपल्याला दोरीच्या ठिकाणी दोरीच दिसू लागते आणि त्या ठिकाणी साप कधी नव्हताच हे सत्य समजते.

पत्रशाखादिरूपेण यथा तिष्ठति पादपः।

तथा भूम्यादिरूपेण शिव एको विराजते॥१०.७०॥

‘श्रीसिद्धान्तशिखामणी’तील शिवजगन्मयस्थलात सर्व विश्वच शिवमय आहे याचे सुंदर वर्णन केलेले आहे. मूळ, खोड, फांद्या, पाने हे सारे मिळून जसा वृक्ष एकच असतो. हे सारे मिळूनच त्याचे वृक्षपण साकार होत असते, त्याप्रमाणे भूमी इत्यादींच्या रूपाने एक शिवच विराजमान आहे. अर्थात् सर्व जग शिवमय होय. आपल्या अंतःकरणातील अज्ञानामुळे आपल्याला तो शिवच प्रपंचरूपात दिसत आहे. अज्ञान समूळ नष्ट झाले की मग सर्वत्र शिवरूप दिसू लागते.

योगशास्त्रात मनोवृत्तीचा निरोध करावा असे सांगितले आहे. पातंजलयोगात यम, नियम, आसन, प्राणायाम इत्यादींच्या साहाय्याने चित्तवृत्तीचा निरोध करावा लागतो. पातंजलयोग आणि शिवयोग यांत थोडासा फरक आहे. बाहेर धावणाऱ्या मनोवृत्तीला अडवून, अंतर्मुख करून आपल्या आत शिवदर्शन घ्यायला पातंजलयोग सांगतो. परंतु शिवयोगात चित्तवृत्तीचा निरोध करायचा नसतो. मन जेथे जाईल तेथे त्याला जाऊ द्यावे. परंतु त्या ठिकाणी त्याने शिव पाहायला हवा. यालाच ‘सहजसमाधी’ म्हणतात. हा सहजयोग होय. मनाचा निरोध करून समाधी साधली तरी तेवढ्यापुरते मन स्थिर राहिल. समाधी उतरली की ते पुन्हा चंचल होईल. धावणाऱ्या घोड्याचे पाय बांधून टाकले तर तेवढ्यापुरता तो गप्प बसेल. त्याचे पाय सोडले की अत्यंत वेगाने दौडत जाईल. मनदेखील तसेच आहे. समाधीपुरते गप्प बसेल आणि समाधी उतरल्यावर पुन्हा भरकटत जाईल. म्हणून मनावर कोणताही दबाव न आणता त्याला सहजपणाने समाधीकडे न्यायला हवे. जसे शिवदर्शन अंतरंगात होते तसे बाह्य जगातही होते. ज्याच्या दृष्टीत प्रपंच शिवरूप होतो त्याला मनाचा निरोध करण्याचे कारणच उरत नाही. ते कुठेही गेले तरी त्याला शिवदर्शनच घडते. हीच सहजसमाधी होय. पातंजलायोगापेक्षा शिवयोगाचे वेगळेपण असे आहे.

यद्यच्चिन्तयते योगी मनसा शुद्धभावनः।

तत्तच्छिवमयत्वेन शिवध्यानमुदाहृतम्॥१४.२५॥

प्रत्येक कर्म करताना भावनेची आवश्यकता असते. भावना ही एक मानसिक वृत्ती आहे. जेव्हा मानसिक वृत्ती पूर्णपणे शिवचिंतनात मग्न होते तेव्हा तिला शिवभावना म्हणतात. शिवभावनायुक्त शिवयोगी ज्याचे चिंतन करील ते शिवाचेच चिंतन असेल. प्रत्येक वस्तूत आणि व्यक्तीत तो शिवाचीच भावना करित असल्यामुळे त्याला बाह्य प्रपंचात शिवावाचून दुसरे काहीच दिसत नाही. म्हणून त्याने बाह्य प्रपंचाचे चिंतन केले असे सर्वसामान्यांना वाटले तरी तत्त्वतः त्याचे चिंतन शिवचिंतनच असते.

यत्किंचिद्भाषितं लोक स्वेच्छया शिवयोगिना।

शिवस्तोत्रमिदं सर्वं यस्मात् सर्वात्मकः शिवः॥१४.२६॥

शिवज्ञानसंपन्न योगी जे जे बोलतो ते ते शिवस्तोत्र होते. काही लोक शिवाचे स्तोत्र गातात. स्तोत्रपाठ का करावा लागतो? शिवाने मनुष्याला वाणी दिली आहे ती त्याचे गुणगान करण्यासाठी. शिवाचे गुणगान तरी कशाला करायचे? तर गुणगान केल्याने त्याच्या ठिकाणी असलेले उत्कृष्ट गुण आपल्या अंगी बाणतात म्हणून. कुणाचे गुण आपल्याला आवडले तरच आपण त्याची स्तुती करतो. गुणवर्णन करणे म्हणजे त्या गुणांना आपल्यात सामावून घेण्याचा प्रयत्न करणे होय. यासाठीच कवी-महाकवींनी ईश्वराची स्तोत्रे रचिली आहेत. ज्यांना स्तोत्र रचता येत नाहीत अशी माणसे दुसऱ्यांनी रचलेली स्तोत्रे गातात. शिवयोग्याला प्रासयुक्त, छंदोबद्ध स्तोत्र म्हणता आले नाही तरी देखील तो जे काही वेडेवाकडे शब्द उच्चारिल ते स्तोत्रच होईल. त्याच्या वाणीतून

जे शब्द निघतील त्यांना स्तोत्राची प्रतिष्ठा लाभते.

जो भावुक असतो त्याची भाषाच विलक्षण असते. ती भल्या भल्या पंडितांनाही कळत नाही. पंडितांची भाषा वेगळी असते, भाविकांची भाषा वेगळी असते. भाविकाने साध्या भोळ्या शब्दांत केलेली स्तुती ईश्वराला जेवढी प्रिय असते तेवढे पंडिताने केलेले संस्कृतप्रचुर, आलंकारिक, प्रासयुक्त, छंदोबद्ध स्तोत्र प्रिय नसते. कारण त्या रचनेत अहंकार नसतो, पांडित्याचा दर्प नसतो. मला काहीच येत नाही, असेच तो म्हणतो. लहान मुलांचे बोंबडे बोल आपल्या कानाला किती गोड लागतात! लहान मुले कधी शुद्ध बोलत नाहीत, त्यांचे उच्चार स्पष्ट नसतात. ते कधी आईला ‘बाबा’ म्हणतात तर बाबाला ‘आई’ म्हणतात. बापाला ‘आई’ म्हणत जर मूल त्याच्याकडे गेले तर तो त्याला झिडकारत नाही आणि आईला ‘बाबा’ म्हटले तर तीही झिडकारत नाही. कारण त्याच्या शब्दांत कृत्रिमता नसते. केवळ प्रेमरस भरलेला असतो. लहान मूल एखाद्या शब्दाचा जेव्हा बोंबडा उच्चार करते तेव्हा तो शब्द आपल्या कानाला अत्यंत गोड लागतो. त्यापुढे एखाद्या पंडिताने केलेले स्पष्ट उच्चारदेखील गोड लागत नाही.

भगवंताला भक्ताची भाषा अत्यंत प्रिय असते, पंडिताची नसते. म्हणून शिवयोग्याच्या मुखातून जे शब्द बाहेर पडतात ते शिवस्तोत्रच असते आणि ते शिवाला अत्यंत प्रिय होते. तो जे काही बोलतो ते स्तोत्र कसे काय होते? असा प्रश्न येथे उपस्थित होतो. तर त्याविषयी थोडे सांगितले पाहिजे. शिव सर्वात्मक आहे. त्याच्या दृष्टीत सर्वच शिव असल्यामुळे तो ज्याबद्दल बोलतो तो शिवच असतो. म्हणून तो जे काही बोलतो ते शिवाबद्दलच असते. तो कोणासोबत बोलला तरी त्याचे बोलणे म्हणजे शिवस्तुतीच असते. म्हणून शंकराचार्य म्हणतात, ‘यद्यत्कर्म करोमि’ – मी जे करतो ते, ‘तवाराधनम्’ – तुमचीच पूजा होय. निरंतर भगवच्चिंतन करणारा साधक जे काही करतो ती भगवंताचीच पूजा असते. तो जे बोलतो ते भगवंताचे स्तोत्र असते. त्याला पूजेचे कोणतेच नियम लागू नसतात.

या या चेष्टा समुत्पन्ना जायते शिवयोगिनाम्।

सा सा पूजा महेशस्य सर्वदा तद्गतात्मनाम्॥१४.२७॥

शिवयोग्याकडून जी जी क्रिया घडते- चालणे, फिरणे, बोलणे, कळत अथवा नकळत ती- शिवपूजाच असते. त्याला एके ठिकाणी बसून काही करावे लागत नाही. त्याला सहजसमाधी प्राप्त झालेली असते. असा शिवयोगसंपन्न मनुष्य सामान्य माणसांप्रमाणे व्यावहारिक कर्मे करित असतो आणि आपल्या अंतरंगात सहजसमाधी अनुभवत असतो. एखादा व्यापारी अथवा एखादा शेतकरी आपली बाह्य कर्तव्ये सांभाळून देखील शिवयोगी असू शकतो. ही साधना सर्वांसाठी आहे. ती करण्याचा प्रत्येकाला अधिकार आहे. आपली बाह्य वृत्ती कोणतीही असो, तिच्यात जर पवित्र भावना आली तर ती वृत्तीच ‘योग’ होते. कुशलपूर्वक केलेल्या कर्मांचा योग म्हणतात. मनःपूर्वक केलेले कर्म हा एक योगच होय.

शिवचिंतन, शिवध्यान आपल्या व्यावहारिक जीवनात अडथळा निर्माण करित नाही. आम्ही जेव्हा लोकांना सांगतो- रोज स्नान करा, नित्यपूजा करा. तर लोक म्हणतात की, ‘महाराज, आम्हाला वेळच मिळत नाही.’ परंतु अंतरंगात समाधी स्थिर झाली की तुम्ही कोणतेही बाह्य कार्य करू शकता. त्यासाठी मुद्दाम वेळ काढण्याची जरूर नसते.

एकदा दत्तात्रेय भिक्षा मागण्यासाठी एका घरासमोर उभे राहिले. त्यांनी आवाज दिला, “ॐ भवति भिक्षां देहि।”

परंतु बराच वेळ कोणीही बाहेर आले नाही. त्यांनी पुन्हा आवाज दिला, तरीही कोणी बाहेर आले नाही. दत्तात्रेयांना आश्चर्य वाटले. त्यांनी सहज आत डेकावून पाहिले तर त्यांना आत एक दृश्य दिसले. घरधनीण उखळात तांदूळ कांडत शेजारी बसलेल्या स्त्रीशी अत्यंत तन्मयतेने गप्पा मारत होती. तिचे हात कांडण्याचे काम करीत होते आणि तोंड बोलण्याचे. बोलण्यामुळे तिच्या कांडण्यात अडथळा येत नव्हता आणि कांडण्यामुळे बोलण्यात खंड पडत नव्हता. कांडणे आणि बोलणे ही दोन्ही कामे ती उत्तमप्रकारे करीत होती.

दत्तात्रेय तिच्याकडे पाहतच राहिले. तेवढ्यात तिचे लक्ष त्यांच्याकडे गेले आणि ती चपापली. त्यांच्या खांद्यावरची झोळी पाहून कुणी महात्मा भिक्षा मागायला आला आहे हे तिने ओळखले. सुपात थोडे तांदूळ घेऊन तिने ते त्यांच्या झोळीत घातले आणि म्हणाली, “महाराज, मला क्षमा करा, आपण येऊन बराच वेळ झाला. परंतु आपला शब्द मला ऐकू आला नाही. क्षमा करा.”

दत्तात्रेय म्हणाले, “तू माझी क्षमा मागू नकोस. कारण मी तुला गुरू मानले आहे.”

तिला आश्चर्य वाटले. ती म्हणाली, “मी आपली गुरू कशी बरे होईन? आपण काय बोलता तेच मला कळत नाही.”

“तुझे काम पाहून आज मला एक बोध झाला. एकीकडे तुझे कांडण सुरू आहे आणि दुसरीकडे तुझे बोलणेदेखील सुरू आहे. काम करताना तुझे बोलणे थांबले नाही आणि बोलत असल्यामुळे तुझा हात थांबला नाही. एकच व्यक्ती एका वेळी दोन कामे उत्तम रीतीने करू शकते हे मला आज प्रथमच समजले. म्हणून मी तुला गुरू मानले आहे.” दत्तात्रेय म्हणाले आणि तिला हात जोडून निघून गेले.

जर सामान्य संसारी व्यक्ती कांडणे आणि बोलणे अशी दोन्ही कामे कोणताही अडथळा न येता करू शकते, तर परमेश्वराचे नामस्मरण करणारा मनुष्य ते करतानाच सांसारिक कर्मे का बरे करू शकणार नाही? हेदेखील घडू शकते, असा बोध त्या सामान्य स्त्रीच्या व्यवहारातून दत्तात्रेयांना झाला. म्हणून त्यांनी तिला गुरू मानले.

जो ज्ञानग्रहण करायला तत्पर असतो अशा माणसाला कोणत्याही वस्तूकडून वा व्यक्तीकडून काही ना काही ज्ञान प्राप्त होतच असते. परंतु ज्ञानग्रहण करणारा मात्र हवा. म्हणून शास्त्रे सांगतात, प्रपंच हा एक गुरूच आहे. आपले शरीरदेखील गुरूच होय. शरीरदेखील आपल्याला काहीतरी बोध करीतच असते. परंतु आपण ते ऐकण्याचे नेहमी टाळत असतो.

तुम्ही रामायणात ऐकले असेल. राजा दशरथ आरशात बघून जेव्हा आपल्या डोक्यावर मुकुट चढवीत होता तेव्हा त्याला कानाजवळ दोन पांढरे केस दिसले. त्याने आपला मुकुट उतरून ठेवला आणि विचार केला की हे दोन पांढरे केस आपल्याला काय बरे सांगत आहेत? तुझे केस आता पिकले आहेत. तू वृद्ध झाला आहेस. आता वानप्रस्थाश्रम स्वीकारून या मुकुटाची काही व्यवस्था कर, असेच जणू ते आपल्या कानात सांगत आहेत. असा त्याला बोध झाला. आपले केस पांढरे होऊन जेव्हा आपल्याला बोध करतात, तेव्हा आपण मात्र त्यांच्या तोंडावर काळी पट्टी चिकटवून टाकतो. त्यांना काळे करून टाकतो. त्यांनी परत बोलूच नये अशी व्यवस्था करतो. मातीचा कणदेखील आपल्याला काहीतरी बोध करीत असतो. बोध ग्रहण करण्याची वृत्ती आपल्याकडे असेल तरच तो आपल्याला समजू शकतो. निसर्गातील प्रत्येक गोष्ट, प्रत्येक वस्तू आपल्याला काहीतरी सांगत असते. परंतु ते ऐकण्यासाठी आपली बुद्धी सजग नसते.

प्रापंचिक व्यवहार करत असताना देखील आपण आध्यात्मिक जीवन जगू शकतो. शिवपूजेसाठी बाह्य

व्यवहार प्रतिबंधक ठरत नाही. तुम्ही जेव्हा एखादे काम करित असता तेव्हा तुमचे मन कोणत्यातर दुसऱ्या विचारात मग्न असते. मनात चाललेला दुसरा विचार जर तुमच्या कामात अडथळा आणत नाही तर शिवचिंतन तुमच्या व्यवहारात अडथळा कशाला उत्पन्न करील? म्हणून शिवयोग्याचे बाह्य व्यवहार नेहमीप्रमाणे चाललेले असतात आणि अंतर्दामी मात्र तो शिवचिंतनात तल्लीन असतो. हीच सहजसमाधी होय. शिवयोग्याच्या अंतरंगस्थितीप्रमाणे प्रत्येक मनुष्याने आपली प्राप्त कर्तव्ये पार पाडीत, आपले नित्य व्यवहार करित हृदयात अखंड शिवचिंतन करावे. ज्यांना शिवध्यान, शिवचिंतन करणे शक्य नसेल त्यांनी निदान शिवनामस्मरण तरी केले पाहिजे. नामस्मरण तुमच्या व्यावहारिक कर्मात मुळीच विघ्न आणत नाही. नामस्मरणासाठी कोणतीही वेळ ही अवेळ नसते.

शिवपूजा करतानाच आपल्याला मृत्यू येईल याची काय खात्री आहे? तो कुठेही आणि कधीही येऊ शकतो. अंतकाळी ईश्वरचिंतन करित जो देह सोडतो तो ईश्वराशी समरस होतो. आपण सतत शिवचिंतन केले तर आपल्या सगळ्या क्रिया आणि व्यवहार पूजाच होऊन जाते. म्हणून बाह्य व्यवहार करित असताना प्रत्येकाने आपल्या हृदयात सतत शिवचिंतन केले पाहिजे. असे केले तरच व्यवहार आणि परमार्थ यांची सांगड घातली जाते. व्यवहारामुळे परमार्थात आणि परमार्थामुळे व्यवहारात बाधा उत्पन्न होत नाही. येथे आचारसंपत्तिस्थल हे अवांतरस्थल पूर्ण झाले, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

शिवानुभव मंगल भवन, सोलापूर

२० जुलै १९९२

आशीर्वचन नववे

एकभाजनस्थल-१

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

शिवज्ञानसंपन्न शिवयोग्याकडून कळत नकळत ज्या शारीरिक क्रिया होतात ती सर्व शिवपूजाच होय, असे आपण कालच्या आशीर्वचनात ऐकले आहे. शिवयोगी स्वतःला केवळ शिवाशीच समरस झालेला मानतो की त्याची अधिक प्रगती होते? याविषयी या एकभाजनस्थलात विचार केलेला आहे.

विश्वं शिवमयं चेति सदा भावयतो धिया।

शिवैकभाजनात्मत्वादेकभाजनमुच्यते॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १४.२८)

जीव, ईश्वर आणि प्रपंच अशी तीन तत्त्वे चिंतनीय होत. मी कोण आहे? हे दृश्य विश्व म्हणजे काय? आणि त्याचा निर्माता कोण? या तीन प्रश्नांची भारतीय दर्शनशास्त्रांनी दीर्घकाळपर्यंत चर्चा केली आहे. अजूनदेखील ती होत आहे. ही तीन तत्त्वे वेगवेगळी आहेत की एकच आहेत? तुम्ही यापूर्वी ऐकले आहे की, सृष्टी उत्पन्न होण्याआधी एक परमात्माच होता. तोच जीव झाला आणि तोच प्रपंच झाला. हा सगळा विलास त्याचाच आहे. भोक्ता, भोज्य आणि प्रेरक असे 'श्रीसिद्धान्तशिखामणी'तील भक्तस्थलात विभाजन केलेले

आढळते. जीव हा भोक्ता असून प्रपंच भोज्य आहे आणि ईश्वर त्याचा प्रेरक होय. जीव भोक्ता आहे. जो करतो तोच भोगतो. जीवाच्या कर्तृत्वाचा आणि भोक्तृत्वाचा ईश्वर प्रेरक असून साक्षी आहे. प्रत्येकाला ईश्वराकडूनच प्रेरणा होत असते. एखादा मनुष्य सत्प्रवृत्त अथवा दुष्प्रवृत्त का असतो? त्याची कर्मेच त्याला कारणीभूत असतात. त्याची जशी वासना असेल तशी कर्मे तो करित राहतो. म्हणून ईश्वर प्रेरक असला तरी त्याला दोष देता येत नाही. जर सारे काही ईश्वराने केले असते तर जीवाचा पुरुषार्थ कसा राहिला असता? तुम्ही तुमच्या मुलाला कुठपर्यंत सांभाळता? तो लहानाचा मोठा होऊन आपल्या पायावर उभा राहीपर्यंत. मग त्याला त्याचा संसार थाटून देता. म्हणता, 'आता तुझे तू पाहा.' त्याप्रमाणे ईश्वराने देखील जीवात्म्याला पुरुषार्थ करण्यासाठी अवसर दिलेला आहे. काही प्रेरणशक्ती तुझ्या पाठीमागे राहिल. चांगले कर्म करशील तर तुझे चांगले होईल. वाईट कर्म करशील तर तुझे वाईट होईल.

याप्रकारे जीव भोक्ता, ईश्वर प्रेरक आणि प्रपंच भोज्य होय. ही सामान्य जीवात्म्याची अवस्था आहे. सामान्य जीवात्म्याच्या दृष्टीने जीव, ईश्वर आणि प्रपंच यांच्यात भेद आहे. जेव्हा ऐक्यस्थलात पोहोचून साधक शिवाशी समरस होतो त्यावेळी त्याच्यात आणि प्रपंचात भेद राहतो की राहत नाही? केवळ शिवाशी समरस झाल्याने अद्वैत पूर्ण होते काय? याचे उत्तर असे की, जर आपण स्वतःला प्रपंचापासून आणि अन्य जीवांपासून भिन्न समजून केवळ ईश्वराशीच एकरूप झालो तर अद्वैत पूर्ण होत नाही. तेच या ठिकाणी स्पष्ट केले आहे. केवळ मीच शिवस्वरूप आहे असे नसून प्रपंचदेखील शिवस्वरूप आहे. म्हणून 'श्रीसिद्धान्तशिखामणी'त ज्ञानागमस्थलात म्हटले आहे:-

शिवात्मकमिदं सर्वं शिवादन्वन्न विद्यते।

शिवोऽहमिति या बुद्धिस्तदेव ज्ञानमुत्तमम्॥१६.३१॥

उत्तम ज्ञान कशाला म्हणतात? तर सर्व प्रपंच शिवमय असून त्याच्याशिवाय काही अन्य अस्तित्वातच नाही. असे ज्ञान हेच उत्तम ज्ञान आहे. समुद्रावर लाटा, बुडबुडे आणि फेस आपल्याला दिसतो. लाटांचे नृत्य पाहून आपल्याला आनंद होतो. लाटा, बुडबुडे अथवा फेस यांपैकी काहीही हाती घेतले तरी ते पाणीच असते. पाण्याचाच आकार थोडा बदलला की त्याला आपण लाटा, बुडबुडे आणि फेस अशी नावे देतो. परंतु नामरूप बदलले तरी शेवटी तो महासागरच असतो. त्याप्रमाणे प्रपंचात अनेक प्रकारचे भिन्न भिन्न जीवजंतू आपल्याला दिसतात. ते शिवावाचून भिन्न नसतात. आपणदेखील शिवस्वरूपच आहोत. अहं (जीव), इदं (प्रपंच) आणि तत् (शिव) हे तिन्ही जेव्हा एकरूप होतात त्यालाच 'एकभाजन' असे म्हणतात. वेगवेगळ्या भांड्यांत ठेवलेले दूध जेव्हा एकाच मोठ्या भांड्यात ओतले जाते तेव्हा ते एकरूप होते, 'एकभाजन' होते. त्याप्रमाणे जीव, शिव आणि प्रपंच एकरूप होणे म्हणजेच एकभाजन होय. ऐक्यस्थलात एकत्वभाव असतो, द्वैतभाव उरत नाही. मी वेगळा, प्रपंच वेगळा, शिव वेगळा, अशी भावना त्या ठिकाणी असत नाही. सर्व भेद नष्ट होऊन सर्वत्र एकच तत्त्व अनुभवाला येणे ही स्थिती म्हणजे 'एकभाजनस्थल.'

ही स्थिती प्राप्त करून घेण्यासाठी तशी भावना सदोदित प्रयत्नपूर्वक करावी लागते. प्रपंच शिवस्वरूप आहे, प्रपंचातील सर्व जीव शिवस्वरूप आहेत आणि मीदेखील शिवस्वरूपच आहे, असे चिंतन केल्याने सर्व काही एकरूप होते. याचा अर्थ व्यवहारातील भेद संपून जातात असे नव्हे. तर केवळ साधकाच्या दृष्टीत, भावनेत सारे काही एक होऊन जाते. बाह्य भेद कोणीही नष्ट करू शकणार नाही. शरीर, इंद्रिये इत्यादी भेद राहतीलच, परंतु

आत्मरूपाने सारे काही एकरूप होऊन जाईल.

स्वस्य सर्वस्य लोकस्य शिवस्याद्वैतदर्शनात्।

एक भाजनयोगेन प्रसादैक्यमतिर्भवेत्॥१४.२९॥

असे चिंतन केल्यामुळे आम्हाला काय फायदा होईल? सारे भिन्न भिन्न असताना त्यांना एक करण्यात काय अर्थ? सारे आपापला भोग भोगत आहेत. मग सर्वांशी समरस होण्यात काय लाभ? असा प्रश्न काहींच्या मनात उद्भवेल. याचे फायदे अनेक आहेत. आपले मन नेहमी संतुष्ट, अप्रसन्न राहते. आपल्यापेक्षा भिन्न अशी जी दुसरी व्यक्ती असते तिच्यामुळेच आपले मन अप्रसन्न होते. कोणत्या ना कोणत्या निमित्ताने द्वैतभावना निवृत्त झाल्याशिवाय मनुष्याचे मन प्रसन्न राहू शकणार नाही. सर्वांशी समरसभाव ठेवल्यामुळे आपले मन प्रसन्न राहते.

आपण आणि प्रपंच शिवस्वरूप आहोत असे मानून शिवयोगी भावनात्मक जीवन जगतो. तेव्हा एकभाजनस्थलामुळे त्याच्या मनात ऐक्य आणि प्रसन्नता निर्माण होते. ही प्रसन्नता फार विलक्षण आहे. व्यवहारात दुसऱ्याबरोबर राहिल्यामुळे आपण प्रसन्न राहू, अशी आपली भावना असते. एकटेपणात आनंद मिळत नाही, म्हणून आपण दुसऱ्या व्यक्तीसोबत राहतो. दुसऱ्या व्यक्तीमुळे आपल्याला निरंतर आनंद मिळू शकत नाही. ज्या व्यक्तीपासून आपल्याला प्रारंभी आनंद मिळतो त्याच व्यक्तीकडून नंतर दुःखदेखील प्राप्त होते. प्रपंचात ज्याच्याकडून पहिल्यांदा सुख मिळते कालांतराने तोच दुःखदायी ठरतो. खरे म्हणजे सुख देण्याची अथवा दुःख देण्याची शक्ती त्या व्यक्तीत नसते, ती असते आपल्या भावनेत. जोपर्यंत आपल्या मनाप्रमाणे ती व्यक्ती वागते तोपर्यंत ती सुखदायी वाटते आणि जेव्हा ती मनाविरुद्ध वागू लागते तेव्हा ती दुःखदायक ठरते.

याचा अर्थ असा, की दुसरा मनुष्य आपल्याला निरंतर सुख देऊ शकणार नाही. आपण स्वतःला जेवढे अनुकूल असतो तेवढे अनुकूल आपल्याला दुसरे कोणीही नसते. दुसऱ्या मनुष्याला आपण अनुकूल वाटलो तर तो आपल्याला अनुकूल होतो, जर त्याला आपण प्रतिकूल वाटलो तर तोही आपल्याला प्रतिकूल होतो. कारण प्रपंचातला प्रत्येक मनुष्य स्वार्थी असतो. अनुकूल असलेला मनुष्य केव्हा ना केव्हा प्रतिकूल होतो. त्यामुळे इतरांकडून मिळालेली प्रसन्नता फार काळ टिकू शकत नाही. ज्याला सदैव प्रसन्न राहायचे असेल त्याने द्वैत सोडून अद्वैताकडे वळले पाहिजे. कधी कधी माणूस दुसऱ्या लोकांना कंटाळून एकटा राहणे पसंत करतो. लोकान्तापेक्षा त्याला एकान्त बरा वाटू लागतो. मला कुणाचीच जरूर नाही असे त्याला वाटू लागते. त्याला एकटेपणात जो आनंद मिळतो तो लोकांमध्ये राहून मिळत नाही.

‘प्रसादस्तु प्रसन्नता।’ प्रसाद म्हणजेच प्रसन्नता होय. प्रसाद हा एक काव्यातील गुणदेखील आहे. जे काव्य वाचताना सहज समजते आणि जे वाचून आपले मन प्रसन्न होते त्या काव्यात प्रसादगुण असतो. अत्यंत सरळ, सहज समजणाऱ्या काव्याला प्रासादिक काव्य अशी संज्ञा आहे. प्रसादगुणामुळे आणि द्वैतभावनेमुळे जी प्रसन्नता आपल्याला मिळते ती क्षणिक असते. परंतु शाश्वत प्रसन्नतेची प्राप्ती मात्र एकभाजनस्थितीमुळे होते. म्हणून प्रत्येकाने ही स्थिती प्राप्त करून घेणे आवश्यक होय.

शिवे विश्वमिदं सर्वं शिवः सर्वत्र भासते।

आधाराधेयभावेन शिवस्य जगतः स्थितिः॥१४.३०॥

शिव आणि प्रपंच यांच्यात लौकिक दृष्टीने कोणता संबंध आहे ते येथे स्पष्ट केले आहे. महर्षी व्यासांनी देखील प्रपंचाच्या द्वारे परब्रह्माचा बोध करून दिला आहे. ‘जन्माद्यस्य यतः।’ (ब्रह्मसूत्र, १.१.१२) हा

उपनिषदांतील पहिला मंत्रच महर्षी व्यासांनी सूत्ररूपाने मांडला आहे. ज्याच्याद्वारा सृष्टी निर्माण होते, ज्याच्यात ती राहते आणि ज्याच्यात ती विलीन होते त्याला 'ब्रह्म' असे म्हणतात. त्यालाच जाणले पाहिजे, तेच जाणण्याची जिज्ञासा ठेवली पाहिजे. येथे कार्याच्या द्वारे कारणाचे ज्ञान करून दिले आहे. प्रपंच कार्य असून परमात्मा त्याचे कारण होय. जेव्हा 'कारण' सहजपणे अनुभवाला येत नाही तेव्हा 'कार्य' पाहून कारणाविषयी अनुमान केले जाते. अरण्यात जेव्हा लहान बाळाचे रडणे ऐकू येते तेव्हा आपण अनुमान करतो की, ज्याअर्थी येथे लहान मूल आहे त्याअर्थी कुठेतरी जवळपास त्याची आई असलीच पाहिजे. कारण आईवाचून बाळाचा जन्म होणे शक्य नसते. लहान बाळ पाहिल्यावर आपण त्याच्या आईचा शोध घेऊ लागतो. त्याप्रमाणे प्रपंचात प्रारंभी परमात्मा दिसत नाही, फक्त प्रपंचच दिसतो. विशाल सृष्टी पाहून महर्षींच्या मनात विचार आला की एवढा प्रचंड विश्वव्यवहार कसा चालतो? तो कोण चालवतो? तेव्हा त्यांना ज्यातून विश्व निर्माण होते, ज्यात ते स्थिर राहते आणि ज्यात ते शेवटी विलीन होते अशा अंतिम तत्त्वाचा अर्थात् परब्रह्माचा साक्षात्कार झाला.

हा सर्व प्रपंच शिवात आहे आणि प्रपंचात शिवदेखील आहे. जे व्यापक असते त्याची व्याख्या एकाच प्रकाराने करता येत नसते. उपनिषदांत याविषयी वर्णन केलेले आढळते. ...परब्रह्माला पाय नाहीत, परंतु पायाने जो चालतो त्याच्या पुढे पुढे ते चालत असते. त्याला हात नाहीत, परंतु ते सारे काही करते. त्याला डोळे नाहीत, पण ते सारे पाहते. सर्व प्रपंच त्याच्यात आहे आणि ते सर्व प्रपंचात आहे... हे वर्णन वाचताना परस्परविरोधी वाटते. परंतु ते तसे नाही. पाय नसून कसे चालता येईल? असा प्रश्न सर्वसामान्यांना पडेल. परंतु जे व्यापक तत्त्व असते ते सर्वत्र असल्यामुळे चालणाऱ्याच्या पुढेच असते. जणू चालतच असते. घराच्या छतावरून जेव्हा आपण आकाशाकडे पाहतो तेव्हा ते एखाद्या तंबूसारखे दिसते. क्षितिजावर आकाश टेकलेले असून त्यापुढे ते नसावे असे वाटते. लहान मुलांना असेच वाटते. जिथे आकाश टेकलेले दिसते तिथपर्यंत धावत जावे आणि त्याला स्पर्श करावा असे त्याला वाटते. परंतु तुम्ही जेवढे धावत जाल तेवढे क्षितिजावर टेकलेले आकाश तुमच्या दृष्टीपुढे धावत जाते. एकप्रकारे आकाश तुमच्या पुढेच धावत असते, चालत असते. त्याला पाय नसतात तरीदेखील. कारण ते व्यापक तत्त्व आहे. तुम्ही जेथे जाल तेथे ते तुमच्या आधी असणारच. म्हणून येथे सांगितलेले आहे, की शिवात प्रपंच आणि प्रपंचात शिव आहे. ज्याप्रमाणे आपण आकाशात राहतो आणि आकाशदेखील आपल्यात राहते त्याप्रमाणे. तो येथे नाही असे कोणी म्हणू शकत नाही. परंतु कबिरांनी मात्र असे म्हटले आहे, ज्या ठिकाणी नामस्मरण होत नाही त्या ठिकाणी तो नसतो. मराठी भक्तिसाहित्यात एक प्रसिद्ध कथा आहे.

संत नामदेवांनी गुरू केला नव्हता. म्हणून सगळ्या संतांसमोर ते 'कच्चे मडके' ठरले. गुरू करण्यासाठी ते औढ्याच्या नागनाथ मंदिरात गेले. नामदेव भक्त होते. प्रत्यक्ष विठ्ठल त्याने आणलेले भोजन ग्रहण करित असे. म्हणून जेव्हा विठ्ठलाने गुरू करण्यासाठी नामदेवाला सांगितले तेव्हा नामदेव त्याला म्हणाले, "देवा, तुला मिळवण्यासाठीच सर्व प्रकारच्या साधना कराव्या लागतात. तू तर माझ्याशी प्रत्यक्ष बोलतोस. माझ्या हातचे खातोस, मग गुरू करण्याचे कारण काय?"

एकदा सगळे संत बसले असताना कोणते मडके कच्चे आणि कोणते पक्के हे संत गुरोबा कुंभाराने पाहिले. मडके वाजवून पाहावे तसे त्याने हातात थापटणे घेऊन प्रत्येकाचे डोके वाजवून पाहिले. सगळ्याच संतांनी गुरू केलेला होता. केला नव्हता तो फक्त नामदेवांनी. गुरोबा काकांनी सांगितले, "सगळी मडकी पक्की आहेत.

पण एक मडके मात्र कच्चे आहे. कारण त्याने गुरू केलेला नाही. हे कच्चे मडके म्हणजे नामदेव.”

असा अनुभव आल्यावर नामदेवाला विठ्ठलाचे म्हणणे पटले आणि गुरूचा उपदेश घेण्यासाठी तो औढ्याच्या नागनाथ मंदिरात गेला. तेथे गेल्यावर त्याने पाहिले की, एक वृद्ध गृहस्थ- विसोबा खेचर- शिवलिंगावर पाय ठेवून झोपला आहे. याच गृहस्थाला गुरू करून घेण्याबद्दल त्याला संतांनी सांगितले होते. त्याला वाटले की किती विलक्षण गुरू हा. चक्र देवावर पाय ठेवून झोपलाय. याला गुरू केला तर हा स्वतः नरकात जाईल आणि मलादेखील जावे लागेल. त्याने त्या वृद्ध गृहस्थाला दुरून नमस्कार केला आणि म्हणाला, “महाराज, मी आपला शिष्य होण्यासाठी आलोय. परंतु आपले पाय शिवलिंगावर आहेत. आपण कृपाकरून ते काढावेत.”

तेव्हा ते वृद्ध गृहस्थ म्हणाले, “माझे पाय कुठे आहेत याचा मला पत्ताच नाही. बरे झाले तू आलास. तूच माझे पाय उचलून जेथे शिवलिंग नाही तेथे ठेव.”

नामदेवांनी त्यांचे पाय उचलून बाजूला ठेवले. तोच त्याला दिसले की तेथे एक शिवलिंग आहे. त्याने ते पुन्हा उचलले आणि बाजूला ठेवण्याचा प्रयत्न केला. परंतु तो जेथे जेथे पाय पाय ठेवायला जाई तेथे तेथे शिवलिंग दिसू लागले. शिवलिंग नाही अशी जागाच त्या मंदिरात शिल्लक राहिली नाही. नामदेवाला आपल्या गुरूचे मोठेपण समजले. त्यांचा अहंकार नष्ट झाला. नम्र होऊन ते गुरूला म्हणाले, “गुरुदेव, जेथे शिवलिंग नाही अशी भूमीवर थोडीदेखील जागा शिल्लक नाही. शिवलिंग नाही अशी जागा म्हणजे माझे मस्तक होय. कारण माझ्या मस्तकात- बुद्धीत शिवभाव नाही. तुमचे पाय ठेवले की तेथे शिवलिंग उत्पन्न होते. म्हणून मी आपले पाय माझ्या मस्तकावर ठेवत आहे. आपल्या पदस्पर्शाने येथेही शिवलिंग उत्पन्न व्हावे.”

या कथेचे तात्पर्य असे की, शिवावाचून या जगात कोणतेही स्थान रिक्त नाही. तो अणुरेणूत व्याप्त आहे. विष्णुभक्त प्रल्हादाची कथा सर्वांना माहीत आहे. त्याच्या वडिलाने तपश्चर्या करून ‘मी मरणार नाही’ असा वर मागून घेतला होता. त्याच्या पोटीच महान विष्णुभक्त प्रल्हादाचा जन्म झाला. त्याच्या विष्णुभक्तीमुळे त्याला ठार करण्याचा अनेक वेळा पित्याने प्रयत्न केला. परंतु प्रल्हादावर त्याचा काहीही परिणाम झाला नाही. शेवटी चिडून हिरण्यकश्यपू प्रल्हादाला म्हणाला, “मी खडतर तपश्चर्या करून ईश्वराकडून अमर होण्याचा वर मिळवला. त्या तपश्चर्येचे फळ तुला मिळाले की काय? मी इतका प्रयत्न केला तरी तू मरत कसा नाहीस?”

प्रल्हादाने उत्तर दिले, “मला मारणारे तुम्ही कोण? माझ्या दृष्टीने कोणी मारणाराच नाही. ‘जले विष्णुः स्थले विष्णुः।’ तुम्ही पाण्यात मला फेकले तर तेथे ईश्वरच आहे आणि अग्नीत टाकले तर तेथेही ईश्वरच आहे. रक्षक परमात्माच सर्व ठिकाणी असल्यामुळे मला कोण मारणार? कसे मारणार? मी तपश्चर्या केली नाही. तपश्चर्या तुम्ही केली आहे. परंतु माझ्या मनात सर्वत्र ईश्वर आहे ही दृढ भावना आहे.”

क्रुद्ध होऊन हिरण्यकश्यपूने त्याला विचारले, “या खांबात देखील तुझा ईश्वर आहे का?” त्याने ‘होय’ असे उत्तर दिल्यावर हिरण्यकश्यपूने खांबावर लाथ मारली तेव्हा त्यातून नरसिंह प्रकट झाला आणि त्याने हिरण्यकश्यपूला ठार केले. एखादा शंकेखोर मनुष्य विचारतो की, ईश्वर कोठे आहे? तर त्याला उलट असे विचारले पाहिजे की, ईश्वर कोठे नाही? तो कोठे नाही असे म्हणताच येत नाही. ‘पुस्तकं अस्ति’ असे जेव्हा आपण म्हणतो तेव्हा त्याचा अर्थ परमात्मा असा होतो. ‘अस्ति’ म्हणजे परमात्माच. सत्-सत्, आहे-आहे. प्रत्येक वस्तूच्या संदर्भात ‘आहे’ या शब्दाचा आपण प्रयोग करतो. हे आहे, ते आहे, मी आहे. हे ‘आहे’च ईश्वर होय. सत् म्हणजे परमात्मा. सत्चा अर्थ आहे सदोदित असणारा.

हे कसे ते समजून घ्या. 'पुस्तक आहे' असे आपण म्हणतो. 'आहे' याचा अर्थ अस्तित्व. अस्तित्व म्हणजे सदैव असणे. पुस्तक काही काळपर्यंत पुस्तकरूपात राहिल. ते फाटून गेल्यावर कागदाचे तुकडे तुकडे होतील. तेव्हा पुस्तक अस्तित्वात नसेल, परंतु कागदाचे तुकडे अस्तित्वात असतील. कागदाचे तुकडे कोणी जाळून टाकले तर त्याची राख होईल. त्यावेळी कागदांचे तुकडे अस्तित्वात नसतील, परंतु त्यांची राख अस्तित्वात असेल. म्हणजे काही ना काही तरी अस्तित्वात असतेच. पदार्थांचे अस्तित्व संपूर्णपणे आपण नष्ट करू शकत नाही. असेच करीत गेल्यावर शेवटी जे काही अस्तित्वात असते तेच परब्रह्म. म्हणून अस्ति (आहे) या शब्दाचा अर्थ 'परमात्मा' असा आहे. ईश्वर कोठे आहे? या प्रश्नाला काही अर्थ नाही. तो प्रत्येक वस्तूत आहे. सर्व प्रपंचात आहे. प्रत्येक वस्तूत जे 'आहे' ते म्हणजे 'सत्त्व.' तेच परमात्मा होय.

अस्ति, भाति, प्रिय, नाम आणि रूप ही पाच तत्त्वे प्रपंचामध्ये असतात. यांपैकी अस्ति-भाति-प्रिय ही तीन तत्त्वे म्हणजे परमात्मा होय आणि नाम-रूप ही दोन तत्त्वे म्हणजे माया होय. आपल्याला सर्वप्रथम मायाच दिसते. आपल्या दृष्टीवरचे मायापटल जेव्हा दूर होते तेव्हा आपल्याला सत्-चित्-आनंदरूप परमात्म्याचा साक्षात्कार होतो. गुरूपदेशामुळे नामदेवाला साक्षात्कार झाल्यावर त्याला सर्व प्रपंच परमात्मरूप दिसू लागला. एकदा संत नामदेव भोजन करीत असताना एका कुत्र्याने त्यांच्या ताटातली पोळी पळवली. तेव्हा नामदेव हातात काठी घेऊन कुत्र्याला मारण्यासाठी धावत सुटले नाहीत. उलट हातात तुपाची वाटी घेऊन ते त्याच्या मागे धावत सुटले आणि म्हणू लागले की, 'भगवंता, हे तूप पण खा. नाहीतर तुमचे पोट बिघडेल.'

नामदेवात केवढे परिवर्तन झाले! गुरुबोध होण्याआधी ते फक्त मूर्तीच्या ठिकाणीच ईश्वर पाहात होते. परंतु गुरुबोधानंतर त्यांना कुत्र्यात देखील भगवान दिसू लागला. प्राणिमात्रांत आणि वस्तूत ईश्वर आहे या भावनेने आपण त्यांच्याकडे पाहतो म्हणून त्यांच्या ठिकाणी तो असतो असे नाही. तर जेव्हा आपण या दृष्टीने पाहत नसतो तेव्हाही त्यांच्या ठिकाणी ईश्वर असतोच. आपली दृष्टी भगवद्रूप झाली की त्यांच्या ठिकाणचे भगवत्तत्त्व अनुभवाला येते.

प्रपंचाचा आधार शिव असून प्रपंच शिवाचे आधेय होय. याप्रकारे शिव आणि प्रपंच यांच्यात आधार-आधेयभावाचा संबंध आहे. शिवात प्रपंच आहे आणि प्रपंचात शिव आहे. आपल्या शरीराला आकाश आधार आहे आणि आपल्या शरीरात असलेल्या आकाशाला शरीर आधार आहे. याप्रमाणे शरीराला आकाश आधार तर शरीरातील आकाशाला शरीर आधार असते. त्याप्रमाणे शिवात प्रपंच आणि प्रपंचात शिव आहे. अर्थात् अंतर्बाह्य सर्वत्र तोच तो आहे. तिळात तेल असते आणि दुधात तूप असते. परंतु तिळाकडे पाहिल्यावर त्यातील तेल दिसत नाही आणि दुधाकडे पाहिल्यावर त्यातील तूप दिसत नाही. तिळातले तेल आणि दुधातले तूप पाहण्यासाठी आपल्याला काही प्रक्रिया करावी लागते. त्याप्रमाणे भगवत्तत्त्व सर्वत्र व्याप्त असले तरी त्याची अनुभूती येण्यासाठी आपल्याला साधना करावी लागते. भावनात्मक जीवन जगावे लागते. हे शिव आहे, ते शिव आहे, सर्व शिवमय आहे, अशा भावनेने आपण जीवन जगू तेव्हा कुठे आपल्याला सर्वत्र शिवदर्शन होऊ शकते.

चिदेकभाजनं यस्य चित्तवृत्तेः शिवात्मकम्।

नान्यत् तस्य किमेतेन मायामूलेन वस्तुना॥१४.३१॥

ज्याच्या चित्तवृत्तीत केवळ शिव व्यापून राहिलेला असतो त्याला शिवावाचून दुसरे काहीच दिसत नाही. आपल्या मनात जे असते तेच आपल्याला बाहेर दिसते. प्रत्येक वस्तूकडे आपण आपल्या मानसिक भावनेतून

पाहत असतो. एखादी वस्तू हवी असेल तर त्या वस्तूकडे पाहण्याची आपली दृष्टी वेगळी असते. एखादी वस्तू नको असेल तर तिच्याकडे पाहण्याची आपली दृष्टी वेगळी असते. आपण पाहतो आपल्या डोळ्यांनीच. वस्तूविषयी आसक्ती असेल तर तिच्याकडे पाहण्याची नजर आणि वस्तूबद्दल विरक्ती असेल तर तिच्याकडे पाहण्याची नजर यांत फरक असतो. आपल्या मनावरच सारे काही अवलंबून असते. ज्याच्या चित्तवृत्तीत परमात्मा संचलेला असतो त्याला प्रपंचातील वस्तूंचे प्रयोजन नसते. ज्याच्या हृदयात भगवान शिवाचे वास्तव्य असते त्याला सांसारिक वस्तूंबद्दल तिळमात्र रती नसते. आपल्यापासून जे भिन्न आहे आणि जे अप्राप्य आहे त्याबद्दलच आपल्या मनात इच्छा निर्माण होते. ज्यावेळी सर्व काही मिळालेले असते आणि आपल्यापासून काही भिन्न नसते त्यावेळी मनात इच्छेचा उदय होत नसतो. ज्याच्या मनात शिव नांदतो त्याच्या मनातील संपूर्ण वासनांचा क्षय होतो, इच्छांचा उपशम होतो. अशी ही एकभाजनस्थिती प्राप्त करून सर्वांनी आपले कल्याण करून घ्यावे, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

शिवानुभव मंगल भवन, सोलापूर
२१ जुलै १९९२

आशीर्वचन दहावे

एकभाजनस्थल-२, सहभोजनस्थल-१

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

काल आपण एकभाजनस्थल या अवांतरस्थलाविषयी ऐकत होता. या स्थलातील शेवटचा श्लोक असा आहे:-

वृत्तिशून्ये स्वहृदये शिवलीने निराकुले।

यः सदा वर्तते योगी स मुक्तो नात्र संशयः॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १४.३३)

मुक्त कोणाला म्हणतात? माणसाचे मन जेव्हा संसाराचे चिंतन करित असते तेव्हा तो संसारी होतो, बद्ध होतो. तेच मन जेव्हा सांसारिक विषय सोडून शिवतत्त्वाचे चिंतन करू लागते तेव्हा ते मुक्त होते. विषयांचे चिंतन सुटून शिवचिंतनात लीन होणे हीच मुक्ती होय. परंतु असे कशासाठी करायचे? चिंतन तर सारखेच आहे, मग ते विषयचिंतन असो की शिवचिंतन. मग आधीचे चिंतन सोडून नव्याने शिवचिंतन कशासाठी करायचे? त्याने कोणता फरक पडतो?

ज्याच्याजवळ आपण जातो, बसतो, उठतो; त्याच्या गुणांचा प्रभाव आपल्यावर पडत असतो. संसाराचा स्वभाव दुःखरूप असून जो त्याच्याशी संबंध ठेवतो तो दुःखीच होतो, याचा विचार करून शास्त्रकारांनी संसारसागर मोठा दुस्तर आहे, जागे व्हा, असा उपदेश दिला आहे. संसारसागर हा एक दुःखसागरच होय. म्हणून त्याच्याशी जेवढा आपला संबंध राहिल तेवढा काळ आपल्याला दुःख भोगावे लागते. गरीब असो की

श्रीमंत, स्त्री असो की पुरुष, बाळ असो की वृद्ध, दुःखापासून कोणाचीच सुटका नाही. प्रत्येकाच्या दुःखाची कारणे वेगळी असू शकतील, परंतु दुःखभोग मात्र एकच आहे. दुःख कोणाला हवे असते? परंतु नाईलाजाने प्रत्येकाला ते भोगावेच लागते. आपल्याला सुख मिळावे अशी प्रत्येकाची इच्छा असते.

सुखरूप असे या जगात काय आहे? आणि त्याच्याशी आपण कसा संबंध जोडू शकतो? याचा शोध घेतल्यावर आपला आत्मा आणि त्याचे मूळ स्वरूप असा परमात्मा हे आनंदरूप आहेत, असा बोध होतो. आपला आत्मा सुखरूप आहे याची प्रचीती मनुष्याला दररोज येत असते. दुसऱ्याने सांगावी आणि आपण ऐकावी अशी ही गोष्ट नाही. ती आपल्या अनुभवाला नित्य येत असते. गाढ निद्रेत म्हणजे सुषुप्ति-अवस्थेत हा आनंदानुभव आपण घेत असतो. त्यावेळी कोणतेच बाह्य विषय उपस्थित नसतात. कोणतीही उपाधी नसते. स्वप्न अथवा जागृती या अवस्था नसतात. तरीही आपण आतल्या आत आनंदमग्न असतो. यावरून आपला आत्मा आनंदरूप आहे, हे सहज प्रतीत होते. त्याच्याशी संबंध जोडला गेला तर अमाप सुख मिळते. आत्म्यापासून भिन्न असलेल्या शरीर-इंद्रिये-अंतःकरण इत्यादींशी आपण समरस झालो तर आपल्याला दुःखाचा अनुभव येतो.

शरीराचा विचार केला तर त्यात अनेक रोग दडलेले असतात असे लक्षात येईल. वात, पित्त, कफ या त्रिदोषांमुळे होणारे रोग तर असतातच; त्याशिवाय कर्मजन्म असेही रोग असतात. कुठल्याही औषधाने असे रोग नष्ट होत नाहीत. त्यासाठी ध्यान, पूजा आदी उपायांचा अवलंब करावा लागतो. 'मी शरीर आहे' असा अभिमान ज्याच्या ठिकाणी असतो त्याला दररोज कोणत्या ना कोणत्या तरी शारीरिक दुःखाला तोंड द्यावे लागते. शरीर हे रोगांचे आगर आहे. रोगांचा खजिना आहे, असे निजगुणशिवयोगी या कन्नड संताने म्हटले आहे. शरीरात किती रोग आहेत त्याची गणना करता येत नाही. जोपर्यंत शरीरात सामर्थ्य असते, प्रतिकारशक्ती असते, तोपर्यंत रोगांची जाणीव होत नाही. वयोमानामुळे शरीर क्षीण होऊ लागले की आत दडलेले रोग उसळी मारून बाहेर येतात. मोरोपंत नामक मराठी कवीने याचे सुंदर वर्णन केले आहे:-

कृतांतकटकामलध्वजजरा दिसो लागली।

पुरस्सरगदांसवे झगडता तनु भागली।।

डोक्यावरचे पांढरे केस पाहून कवीला असे वाटते की, यमाच्या सैन्याचा हा ध्वजच आहे. आता हळूहळू आपल्या शरीरावर त्याच्या सैन्याचे आक्रमण होणार. शरीरात दडलेले जुने रोग आता आपले डोके वर काढीत आहेत आणि त्यांच्याशी झगडता झगडता आपले शरीर पार थकून गेले आहे.

याच रोगांमुळे शरीर केव्हातरी नष्ट होते. शरीराबद्दल अभिमान धरला तर मनुष्याला दुःखच अधिक भोगावे लागते. इंद्रियांच्या ठिकाणी अभिमान धरला तरी असेच घडते. काही लोक पंगू असतात तर काही आंधळे. काही जणांना दिसत नाही म्हणून दुःख होते तर काही जणांना दिसते म्हणूनही दुःख होते. मनुष्यस्वभाव असा विचित्र आहे. एका कवीने संसाराला 'लाकडी भुशाचा लाडू' अशी उपमा दिली आहे. हा लाडू खाण्याचा जो प्रयत्न करतो त्याला रडावे लागते आणि ज्याला खायला मिळत नाही तोदेखील रडतो. याप्रमाणे शरीर-इंद्रिये-मन यांच्याशी आपण समरस झालो, अर्थात् ते म्हणजे मी आहे असे मानले, तर दुःखाशिवाय आपल्या पदरात काहीही पडत नाही. शरीरापासून ते बुद्धीपर्यंत सर्व अनात्म तत्त्वे दुःखदायक ठरतात. म्हणून सुखप्राप्तीसाठी

आपला अभिमान आत्म्याच्या ठिकाणी स्थिर करायला हवा आणि आत्म्याचा संबंध परमात्म्याशी जोडायला हवा. मुक्ती हवी असेल तर प्रपंचाशी संबंध तोडून परमात्म्याशी संबंध जोडणे हाच एकमेव उपाय आहे. त्यासंबंधीच येथे स्पष्टीकरण केलेले आहे.

समुद्रावर असंख्य तरंग उठत राहतात. त्याप्रमाणे आपल्या मनात अनेक वृत्ती उत्पन्न होत असतात. आज हे हवे तर उद्या ते हवे, अशा असंख्य इच्छा आपल्या मनात निर्माण होतात. या वृत्ती केव्हा शून्य होतात? सुषुप्ति-अवस्थेत काही काळ चित्तवृत्ती शून्य होऊन आपल्याला आनंदाचा अनुभव येतो. एखादी वृत्ती मनात जागी असेल तर रात्रभर आपल्याला झोप येणार नाही. मनात एक वृत्ती उठून ती शिवात विलीन झाली आणि दुसरी वृत्ती उठली नाही तर या मधल्या अवस्थेलाच समाधी असे म्हणतात. ही वृत्तिशून्य अवस्था होय. शिवचिंतनामुळे आपल्या मनोवृत्ती शिवात लीन होऊन जातात आणि अंतःकरण निराकुल म्हणजे विकाररहित होते. आपले मन व्याकुळ असते तेव्हा ते अत्यंत क्षुब्ध असते. परंतु ते जेव्हा निराकुल असते तेव्हा ते अत्यंत शांत, स्तब्ध असते. याप्रकारे जो जीवन जगतो तो जीवन्मुक्त होय यात संशय नाही.

समुद्र मध्यभागी शांत असतो. त्याच्या किनाऱ्यावर मात्र लाटांचे तांडव सुरू असते. त्याप्रमाणे तुमचे मन जेवढे बाहेर असते तेवढ्या त्यावर वृत्तींच्या लाटा अधिकाधिक उठतात. परंतु ते जसजसे आत मध्यभागी, केंद्रस्थानी आत्म्याच्या ठिकाणी जाईल तसतसे ते शांत होत जाते. शरीर हा किनारा आणि आत्मा हे केंद्रस्थान होय. तुम्ही आत जाल तसे अधिक स्थिर व्हाल, अधिक वृत्तिशून्य व्हाल. वृत्तिशून्य होणे हीच मुक्ती होय.

ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ आणि संन्यास असे चार आश्रम भारतीय संस्कृतीत मानले आहेत. ब्रह्मचर्यात जो स्थिर राहतो तो ब्रह्मचारी. जो गृहात निवास करतो तो गृहस्थ. जे मनुष्याला रोज आपल्याकडे ओढून घेते, खेचते त्याला घर म्हणतात. येथे प्रवचन ऐकायला तुम्ही आलात. ते संपल्यावर तुम्ही कोठे जाल? तर तुमच्या घरी. तुम्हीच नव्हे तर जनावरे देखील आपल्या घरीच जातात. गोठ्यातून बाहेर गेलेली जनावरे सायंकाळी बरोबर गोठ्यात परत येतात. ज्या ठिकाणी तुमचा जन्म झाला त्या स्थानाविषयी तुमच्या मनात ममत्व असते. काही निमित्ताने तुम्हाला दुसऱ्या गावी राहावे लागले तरी तिथले काम संपल्यावर तुम्ही सरळ घरी येतात. म्हणून जो घरात राहतो तो गृहस्थ. घर आणि घरातील व्यक्तीविषयीचा जो सदैव विचार करतो, त्यातच गुंतलेला असतो तो गृहस्थ.

तिसरा आश्रम वानप्रस्थाश्रम. जो वनात राहतो तो वानप्रस्थ. जो आपल्या परिवारातील व्यक्तींना सोडून निर्जन प्रदेशात राहून वृक्षवेलींशी संबंध जोडतो तो वानप्रस्थ, वनस्थ होय. प्रत्येकाने आपल्या आयुष्यात काही काळ वनवासी व्हायला पाहिजे. शास्त्रकार म्हणतात की, वनवासाशिवाय आयुष्याला सुवास लाभत नाही. घरात बसून बसून मनुष्य 'दुर्वास' होतो. वनवास भोगल्याशिवाय त्याच्या ठिकाणाचा दुर्वास जात नाही. रामायण-महाभारतात आपण काय ऐकतो? बारा-चौदा वर्षे वनवास भोगल्याच्या कथा आपण ऐकतो. आपल्या देशातील या दोन महान ऐतिहासिक ग्रंथांत भावाभावांनी एकमेकांसोबत कसे राहावे, हेच समजावून सांगितले आहे. रामायण त्या काळात घडले, या काळात घडत नाही असे नाही. या काळात देखील रामायण तर कधी महाभारत चाललेले असते. या तर आपल्या जीवनाशी अतूट जोडलेल्या कथा होत. कुणी रामायणातले पात्र असते तर कुणी महाभारतातले.

रामायण-महाभारतात वनवासाच्या कथा का बरे सांगितल्या आहेत? निरंतर संसाराचे चिंतन करून माणसाची बुद्धी विकसित होत असते. माणसाच्या दृष्टीने जन्मवेळ आणि मृत्युवेळ महत्त्वाची मानली जाते. मुलाचा जन्म झाला की आपण पंचांग पाहतो. मृत्यूच्या वेळी मुहूर्त पाहत नाही. त्याच्या मृत्यूचा मुहूर्त कसा आहे? हा एकटाच गेला की सोबत आणखी कुणाला घेऊन जाणार आहे? काहीजण एकटेच जातात तर काहीजण आपल्या सोबत इतरांना देखील घेऊन जातात. तर काहीजण इतके बेरकी असतात की ते स्वतः घर सोडून यमाच्या दरबारी जातातच, पण घरातल्या काही लोकांवरही आपल्यासारखी घर सोडण्याची वेळ आणतात.

जन्ममृत्यूच्या वेळा महत्त्वाच्या मानल्या जातात. परंतु आपला जन्म तर होऊन गेला. आता त्याचा मुहूर्त पाहण्यात काय अर्थ आहे? मुहूर्त चांगला असेल किंवा नसेल. आता साधायची ती मृत्युवेळ. ती साधणे तुमच्या हाती आहे. तुमच्या हाती आहे याचा अर्थ असा नव्हे की पंचांग पाहून शुभमुहूर्तावर आत्महत्या करावी. तो मुहूर्त भलाही चांगला असेल, परंतु ते मरण चांगले नाही. चांगला मुहूर्त याचा अर्थ आपली चांगली भावना. मनाची शांत स्थिती. पितामह भीष्माची कथा तुम्हाला माहित आहे. शरपंजरी पडल्यावर शुभमुहूर्तावर मरण्यासाठी त्यांनी सहा महिने वाट पाहिली. खरे तर त्यांना शुभमुहूर्ताची काय आवश्यकता होती? ते बालब्रह्मचारी होते. राजसिंहासनाची लालसा त्यांच्या ठिकाणी नव्हती. तरी देखील ते दुष्टचक्रात फसले होते. आपल्या प्रतिज्ञेमुळेच ते त्यात अडकले होते. स्वतः अत्यंत पराक्रमी असून देखील अन्याय आणि अधर्म ते रोखू शकले नाहीत. त्यामुळे महाभारत युद्ध झाले. असंख्य लोक मृत्युमुखी पडले. ते पाहून भीष्मांना अत्यंत क्लेश झाले. त्याचवेळी जर त्यांनी शरीर सोडले असते तर त्यांच्या बिघडलेल्या मनःस्थितीमुळे, मनातील वासनांमुळे त्यांना पुनर्जन्म घ्यावा लागला असता. अंतकाळी माणसाच्या मनात जी भावना असते त्याप्रमाणेच त्याला पुढे गती मिळते.

याच्या स्पष्टीकरणासाठी एक उदाहरण आम्ही नेहमी देत असतो. फोटो काढण्यासाठी तुम्ही नटून थटून स्टुडिओत जाऊन बसता. फोटो काढताना फोटोग्राफर 'कॅमेऱ्याकडे नीट पाहा, डोळे बंद करू नका' असे सांगतो आणि क्लिक करतो. छान फोटो निघाला या समाधानात तुम्ही घरी जाता. फोटोप्रिंट घ्यायला जेव्हा तुम्ही जाता तेव्हा त्या फोटोप्रिंटवर तुमचे डोळे मिटलेले असतात. तुम्ही त्याला विचारता, 'असा कसा फोटो काढला? मी काय आंधळा आहे?' त्याच्याशी भांडत बसता. तो बिचारा म्हणतो, 'मी तर तुम्हाला डोळे उघडे ठेव असे सांगितले होते. ऐन मोक्याच्या क्षणी तुम्ही डोळे बंद केले. त्याला मी काय करू?'

फोटो काढताना जे घडते तो क्षण अत्यंत महत्त्वाचा असतो. तोच आपल्या हातून नेमका निसटून जातो. तुलसीदासांनी म्हटले आहे:-

जनम जनम मुनि यतन कराहि।

अंत राम कहि आवत नाही॥

माणसे आयुष्यभर भगवंताचे नामस्मरण करित असतात, परंतु अंतकाळी मात्र त्यांना भगवन्नाम आठवत नाही. मग ज्याने आयुष्यभर कधी त्याचे नावच घेतले नाही त्याला अगदी शेवटच्या क्षणी त्याचे नाव कसे बरे आठवेल? म्हणून जन्ममृत्यूच्या वेळा या अत्यंत महत्त्वाच्या मानल्या जातात. अंतकाळी आपली जशी स्थिती असेल तशी आपल्याला गती मिळते. एकदा सांसारिक विषयांचे चिंतन सुटले की मग मुक्तीसाठी फार काळ

लागत नाही. बोलावणे आले की लगेच निघून जायचे. परंतु आपण मात्र असे वागत नाही. मृत्यू दाराशी उभा असतो. तो तिकडून आपल्याला ओढत असतो आणि आपण इकडून त्याला ओढत असतो. अशी ओढाताण चालू असते. तुम्ही मृत्यूसोबत किती काळ ओढाताण करू शकाल? तुमची शक्ती थोडी आहे, त्याची अपार आहे. तुम्हाला हरावेच लागते.

शरीर सुटल्यानंतर म्हणजे मृत्यूनंतर मुक्ती मिळते असे नाही. शरीरात राहूनच आपल्याला मुक्त व्हायचे आहे. मग मृत्यूचे भय राहत नाही. जो जिवंतपणी मुक्त नसतो त्यालाच मृत्यूचे भय असते. सर्व वृत्ती शून्य होऊन जेव्हा शिवात लीन होतात तेव्हा त्याचे हृदय निराकुल होते. असा शिवयोगी जीवन्मुक्तच असतो यात संशय नाही. अशाप्रकारे सर्वांना एक मानणे हेच एकभाजनस्थल असून ती एकप्रकारची मुक्तावस्थाच होय.

सहभोजनस्थल

यानंतरचे उपस्थल आहे सहभोजनस्थल. भोजन करताना कधी आपण एकटे भोजन करतो तर कधी इतरांसोबत बसून पंक्तिभोजन करतो. रोज मनुष्य सहसा एकटाच भोजन करतो. परंतु एखाद्या विशेषप्रसंगी मात्र गुरुजन, मित्र, नातलग इत्यादींना आमंत्रण देऊन त्यांच्यासोबत सहभोजन करतो. सहभोजनाची अर्थात् पंगत करण्याची ही प्रथा का बरे निर्माण झाली असावी? कमाई आपणच करायची, खायचे देखील आपणच. मग सगळ्यांना बोलावून आपल्या घरात भोजन कशासाठी घालायचे? आसन घालायचे, त्यांना जेवू घालायचे, त्यांचे उष्टे खरकटे आपण काढायचे. या भानगडी आपण कशाला करायच्या? पण त्यामध्ये मनाचे मोठेपण आहे. आपण शिजवलेले अन्न इतर कोणाला न देता जो स्वतःच खातो, तो अन्न खात नसून पापच खातो, असे गीतेत म्हटले आहे. अशा माणसाला चोर असे म्हटले जाते. रोज तर आपण एकटे भोजन करीत असतो. कधीतरी इतरांना निमंत्रित करून त्यांच्या सोबत भोजन करायला हवे.

त्यामुळे सौहार्दभावना वाढते. तुम्ही जेव्हा एखाद्याला घरी जेवायला बोलावता तेव्हा तोदेखील केव्हातरी तुम्हाला भोजनाचे निमंत्रण देतो. व्यवहारातील अशा सहभोजनामुळे परस्परांमध्ये सौहार्दभावना उत्पन्न होते. लग्नाच्या निमित्ताने, एखाद्या सणाच्या निमित्ताने, अथवा अन्य कोणत्या तरी कारणाने सहभोजन घडते. ज्यांना आपल्या हाताने खाता येत नाही अशा बालकांना सोबत घेऊन आईवडील भोजन करतात. स्वतःही खातात. मुलांनाही खाऊ घालतात. लहान मुले म्हणजे आपलेच रूप असते. म्हणून त्याला आपल्या ताटात खाऊ घालतात. तेथे भेदभाव करीत नाहीत. पितापुत्र एक आहेत. म्हणून ते एकाच ताटात जेवतात. लग्नानंतर पतिपत्नीला एकाच ताटात जेवू घालतात. आजवर तुम्ही वेगवेगळे होता. यानंतर मात्र तुम्ही दोघे एकच आहात, हेच जणू त्यांना या पद्धतीतून सांगितले जाते. व्यावहारिक भेद मिटवण्यासाठी अशी भोजनाची परंपरा आहे. व्यवहाराकडे पहातच आपल्याला अध्यात्म समजून घ्यावे लागते. ज्याचा अनुभव आपल्याला व्यवहारात येत नाही ते अध्यात्म समजावून सांगणे मोठे कठीण असते. म्हणून व्यावहारिक दृष्टान्त देऊनच अध्यात्म समजावून सांगावे लागते.

आपल्या घरात पति-पत्नी, मुले-बाळे सगळे एकत्र बसून सहभोजन करतात. काही संतसमाजात देखील अशी प्रथा आहे. आपापल्या घरांत शिजवलेले अन्न सगळेजण घेऊन येतात. ते मिसळतात आणि सगळे एकत्र बसून सहभोजन करतात. एकाच गुरूचे अनेक शिष्य विविध जातिजमार्तींचे असतात. त्यांच्यातला भेद

मितवण्याचा सहभोजन हा उत्तम उपाय आहे. कारण आपला सारा भेदव्यवहार रोटी-बेटीव्यवहारावरच आधारलेला आहे. एखाद्याला मान द्यायचा असेल तर त्याच्या सोबत जेवणे आणि एखाद्याला कमी लेखायचे असेल तर त्याच्या सोबत जेवण न करणे. अशाप्रकारे आपण भेद जोपासत असतो. भेदभाव नष्ट करण्यासाठीच सहभोजनाच्या प्रथेचा अवलंब करण्यात आला. एकाच पंगतीत गुरू आणि त्याचे सर्व जातिजमातींतले शिष्य एकत्र बसून सहभोजन करित असतात तेव्हा तेथे अभेदभावनेचेच दर्शन घडत असते.

वीरशैव परंपरेत श्रीगुरूची पादपूजा केल्यानंतर त्यांचे पादोदक एका पात्रात घेऊन सर्वजण ते पितात. गुरूदेखील तेच घेतात आणि आलेले सर्व शिष्यदेखील तेच घेतात. त्या पूजेत सामील झालेल्या भक्तांमध्ये कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव केला जात नाही आणि त्यात उच्छिष्टदोष देखील मानला जात नाही. पति-पत्नी आणि पिता-पुत्र जेव्हा एका ताटात जेवतात तेव्हा 'ते एकमेकांचे उष्टे खातात' असे आपण म्हणत नाही. त्याप्रमाणे पादोदकसेवनात उच्छिष्टदोष मानला जात नाही. सोमयागात चमस नामक विशिष्ट पात्रात सोमरस ठेवला जाऊन त्याच पात्राने तो सर्व ऋत्विज प्राशन करतात. तेथेही उच्छिष्टदोष मानत नाहीत. मानसिक स्तर उंचावला की व्यावहारिक भेद लोप पावतात. व्यावहारिक जीवनात सहभोजन करून भेद मितवण्याचा प्रयत्न केला जातो. आध्यात्मिक जीवनात सहभोजन कसे केले जाते त्याविषयी येथे सांगितले आहे.

गुरोः शिवस्य शिष्यस्य स्वस्वरूपतया स्मृतिः।

सहभोजनमाख्यातं सर्वग्रासात्मभावतः॥१४.३४॥

शिष्य आणि गुरू यांच्यात प्राथमिक अवस्थेत भेद असतो. उपदेश देणारा गुरू, उपदेश ग्रहण करणारा शिष्य. गुरूच्या उपदेशाप्रमाणे शिष्य जेव्हा भक्त, माहेश्वर, प्रसादी, प्राणलिंगी आणि शरण ही स्थले ओलांडून ऐक्यस्थलात पोहोचतो त्यावेळी गुरूचा अनुभव हाच शिष्याचा अनुभव होतो. गुरू-शिष्याच्या अनुभवांत अंतर राहत नाही. शिष्य स्वतःला, आपले मूळरूप असलेल्या शिवाला आणि शिवतत्त्वाचा उपदेश करणाऱ्या गुरूला एकरूप मानून शिवाशी आणि गुरूशी तादात्म्यचिंतन करतो. यालाच सहभोजन असे म्हणतात. माझा आत्मा, गुरूचा आत्मा आणि परमात्मा हे भिन्न नसून एकच आहेत, असे ज्ञान होणे हेच सहभोजनस्थल होय. बोध्य, बोधक आणि बोधन ही त्रिपुटी संपून सर्वांना समान अनुभूती येते. त्याचा निष्कर्षच पुढे सांगतातः-

शिवं विश्वं गुरुं साक्षाद् योजयेन्नित्यमात्मनि।

एकत्वेन चिदाकारे तदिदं सहभोजनम्॥१४.३५॥

हे सहभोजन कसे करायचे? तर गुरू, शिव आणि विश्व यांना आपल्या आत्मरूपात पाहण्याची साधना करावी. आपला आत्मा आणि गुरूचा आत्मा एकच आहे. आपला आत्मा आणि परमात्मा हेदेखील एकच आहे. या प्रपंचाला आधारभूत असे जे परतत्त्व आहे ते देखील आपल्या आत्म्यापासून भिन्न नाही. अर्थात् विश्वाला आधारभूत परमात्मा, त्याचा बोध करून देणारा गुरू आणि गुरूकडून समजून घेणारा मी यांच्यात थोडादेखील भेद नसून सारे एकच आहे. असे एकरूपाने जे चिंतन होते त्यालाच सहभोजन म्हटले जाते.

अयं शिवो गुरुश्चैष जगदेतच्चराचरम्।

अहं चेति मतिर्यस्य नास्त्यसौ विश्वभोजकः॥१४.३६॥

या सहभोजनस्थलाचा अधिकारी कोण नसतो याबद्दल थोडे व्यतिरेकाने येथे सांगितले आहे. हा गुरू आहे, हा शिव आहे, हा प्रपंच आहे आणि मी त्यापेक्षा वेगळा आहे असा भाव ज्याच्या ठिकाणी असतो, तो सहभोजक अथवा विश्वभोजक असू शकत नाही. सहभोजनस्थलात पोहोचण्यासाठी कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव असता कामा नये. व्यावहारिक भेद तर राहणारच. तो कोणी मिटवू शकणार नाही. परंतु आध्यात्मिक दृष्टीने आत्मरूपात अभेद पाहता येतो.

एकदा प्रभू रामचंद्राच्या दरबारात हनुमंत आल्यावर रामचंद्रांनी त्याला विचारले की, “तू कोण आहेस?”

हा प्रश्न ऐकून हनुमंताला आश्चर्य वाटले. तो मनात म्हणाला, इतक्या लवकर रामाला आपला विसर पडला? सीतेचा शोध मी लावला. यांनी दिलेली अंगठी मीच सीतेला नेऊन दिली, लंकेचे दहन मीच केले. राज्याभिषेक होताच प्रभू रामचंद्र हे सर्व विसरले?

असा विचार करून देखील हनुमंताला वाटले की काही विशिष्ट अर्थाने आपल्याला रामांनी हा प्रश्न विचारला असावा. हनुमंत मोठा बुद्धिमान होता. एवढ्या लवकर श्रीरामांना आपला विसर पडणे शक्य नाही हे त्याने ओळखले आणि त्यांच्या प्रश्नाचे तीन प्रकारे उत्तर दिले. तो म्हणाला, ‘भगवन्, आपण ‘तू कोण’ हा प्रश्न मला विचारला तो देहदृष्टीने? जीवदृष्टीने? आत्मदृष्टीने? देहदृष्टीने म्हणाल ती मी आपला दास आहे. जीवदृष्टीने म्हणाल तर मी आपला एक अंश आहे आणि आपण जर आत्मदृष्टीने विचारीत असाल तर मी म्हणजे आपणच आहात. मी आणि आपण यांत भेद नाही.’

हे उत्तर ऐकून श्रीरामचंद्र अत्यंत प्रसन्न झाले. केवळ रामचंद्रच नव्हे तर सभेतील सर्वजण प्रसन्न झाले. कारण सभेत सर्वप्रकारचे लोक होते. कोणी भक्त होते, कोणी साधक होते तर कोणी ज्ञानी होते. हनुमंत कोणते उत्तर देणार, हे सर्वजण उत्सुकतेने ऐकत होते. जर हनुमंताने ‘मी आपलेच स्वरूप आहे’ असे उत्तर दिले असते तर भक्तांना राग आला असता. याला केवढा अहंकार झाला? हा स्वतःला प्रभू रामचंद्राच्या बरोबरीचा मानतोय, असे त्यांना वाटले असते. म्हणून त्यांच्यासाठी हनुमंताने ‘मी प्रभूचा दास आहे’ असे उत्तर दिले. जे साधक होते त्यांच्यासाठी ‘मी प्रभूचा अंश आहे’ आणि जे ज्ञानी होते त्यांच्यासाठी ‘मी परमात्मरूपच आहे’ असे उत्तर दिले.

याप्रकारे शारीरिक भेद असला तरी आत्मदृष्टीने अभेददेखील असतोच. ज्याच्या मनात हा गुरू, हा शिव, हा मी असा भेद आहे तो सहभोजक होऊ शकणार नाही. शिव, गुरू, प्रपंच आणि आपण यांना एक मानणे हे आध्यात्मिक सहभोजन असून ते शाश्वत सुख देणारे आहे, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

शिवानुभव मंगल भवन, सोलापूर

२२ जुलै १९९२

सहभोजनस्थल-२

जिज्ञासू सद्भक्तांनो,

‘श्रीसिद्धान्तशिखामणी’च्या ऐक्यस्थलातील सहभोजनस्थल या अवांतरस्थलाचा आपण कालपासून विचार करीत आहोत. जगद्गुरू रेणुकाचार्य पुढे सांगतात:-

अहं भृत्यः शिवः स्वामी शिष्योऽहं गुरुरेष वै।

इति यस्य मतिर्नास्ति स चाद्वैतपदे स्थितः॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १४.३७)

सहभोजनस्थल हे अंगषट्स्थलांतर्गत ऐक्यस्थलातील अंतिम स्थल आहे. ऐक्यस्थलात पोहोचण्यासाठी अभेदाची आवश्यकता असते. आधी भेदबुद्धीचे स्वरूप विशद करून ती ज्याच्या ठिकाणी नसते तोच ऐक्यस्थलाचा अधिकारी होय, हे जगद्गुरू रेणुकाचार्यांनी येथे स्पष्ट केले आहे. सर्वसामान्यांच्या मनात आपण सेवक असून शिव आपले स्वामी आहेत, अशी भेदभावना असते. हे माझे गुरू असून मी त्यांचा शिष्य आहे, अशी भेदबुद्धी त्यांच्या ठायी असते. जो साधक आपल्या साधनेच्या बळावर ऐक्यस्थलात पोहोचला आहे त्याच्या मनात ‘शिव स्वामी आणि मी सेवक’ असा भेद नसतो. कारण त्याच्या मनात ‘मी शिवच आहे’ असा शिवोऽहम्भाव दृढ झालेला असतो.

शिवाचे ध्यान, शिवाचे चिंतन करायचे तरी कशासाठी? तर स्वतःच शिव होण्यासाठी, शिव होणे हेच षट्स्थलाचे लक्ष्य होय. शिवचिंतन करणाऱ्या भक्ताच्या मनात हळूहळू शिवभावना दृढ होते. ‘मी शिवाचा सेवक आहे’ ही आधीची भावना हळूहळू दूर होते. याचप्रमाणे हे आपले गुरू आणि आपण त्यांचे शिष्य आहोत, असा भेदेदेखील त्याच्या मनात राहत नाही. मी शिव असून विश्व शिवमय आहे, या अभेदज्ञानामुळे त्याच्या मनात स्वामि-भृत्यभाव आणि गुरु-शिष्यभाव असा भेद राहत नाही. भेदबुद्धीचे निरसन करून अद्वैतबुद्धी स्थिर करणे हेच सहभोजनस्थलाचे लक्ष्य आहे.

पराहन्तमये स्वात्मपावके विश्वभास्वति।

इदन्ताहव्यहोमेन विश्वहोमीति कथ्यते॥१४.३८॥

सहभोजनस्थलातील साधकाला सर्वत्र शिवोऽहम् भावना करण्यासाठी येथे एक विधी सांगितला आहे. याला ‘विश्वहोम’ असे म्हटले आहे. या विश्वात जेवढे काही पदार्थ आहेत त्या सर्वांची पराहंतारूपी अग्नीत आहुती द्यावी. एक अहंता आहे आणि दुसरी पराहंता. सामान्य मनुष्याच्या ठिकाणी जी अहंता असते ती अहंकार होय. मी करतो, मी देतो, मी पाहतो हा अहंभाव असून तो बंधनकारक आहे. परंतु पराहंता अशी नसते. सारे काही मीच आहे, अशी भावना म्हणजे पराहंता होय. हा समष्टि-अहंभाव असून तो परब्रह्मरूप असतो. विश्व प्रकाशित करणाऱ्या मूल अहंतारूप स्वात्म-अग्नीत अर्थात् ज्ञानाग्नीत इदं अर्थात् हे हे हे इत्यादी भेद म्हणजेच प्रपंचातील सर्व वस्तूंचे हवन करावे. अग्निसंपर्कात लाकूड जसे अग्निरूप होते त्याप्रमाणे इदंरूपी प्रपंचाचे हवन केल्यावर तो परमात्मरूपच होतो. अशाप्रकारे प्रपंचातील एकेका वस्तूचे हवन केल्यामुळे त्या

सर्व अहंस्वरूपच होतात. त्यावेळी अहंशिवाय दुसरे काहीच शिल्लक राहत नाही. असा आपणच विश्व होत गेल्यावर प्रपंचातील सर्व वस्तूंत अहंभाव उत्पन्न होतो. अर्थात् प्रपंचातील प्रत्येक वस्तू म्हणजे मीच आहे, अशी अभेदभावना होते. अशाप्रकारे संपूर्ण विश्वाबद्दल ज्याच्या मनात अहंभाव उत्पन्न होतो त्यालाच 'विश्वहोमी' असे म्हणतात. तो पराहंतारूप आत्मरूपी अग्नीत सर्वांचे हवन करून त्यांना आत्मरूप करतो. या पराहंतेचे स्वरूप कसे आहे याबद्दल पुढे सांगतात.

अहं शिवो गुरुश्चाहमहं विश्वं चराचरम्।

यया विज्ञायते सम्यक् पूर्णाहन्तेति सा स्मृता॥१४.३९॥

शिव मीच आहे, गुरु मीच आहे, हे चराचर विश्वदेखील मीच आहे. माझ्याशिवाय काहीही भिन्न नाही, असे ज्ञान जिच्यामुळे होते तीच पूर्णाहंता होय. पराहंता म्हणजे पूर्णाहंता. संपूर्ण विश्वाला अहंभावाने पाहणे यालाच पूर्णाहंता म्हणतात. या पूर्णाहंतेमुळेच साधक संपूर्ण विश्वाला आत्मरूपात पाहू शकतो.

आधारवद्भौ चिद्रूपे भेदजातं जगद्धविः।

जुहोति ज्ञानयज्वा यः स ज्ञेयो विश्वहव्यभुक्॥१४.४०॥

ज्याप्रमाणे यज्ञ करणाऱ्या दीक्षिताला हवन करण्यासाठी यज्ञकुंडातील अग्नी आधार असतो त्याप्रमाणे विश्वहोम करण्यासाठी ज्ञानरूप अग्नी आधारभूत असतो. यज्ञ करताना समिधा आणि अन्य हविर्द्रव्ये हवन केली जातात त्याप्रमाणे विश्वहोमात भेदरूपी प्रपंचाचे हवन केले जाते. 'इदं अहं' हे मीच आहे अशी भावना विश्वहोम करताना करतात. अर्थात् आपल्या भावनेला विश्वव्यापक केले जाते. पुस्तक मीच आहे, घर मीच आहे, शेत मीच आहे, सर्व जीवजंतू मीच आहे. याप्रमाणे आपला अहंभाव वृद्धिगत केला जातो. अहंभाव संकुचित असेल तर तो बंधनाचे कारण ठरतो आणि अहंभाव व्यापक झाला तर तो मुक्तीचे कारण ठरतो. यज्ञकुंडात हवन केलेली द्रव्ये जशी अग्निरूप होतात तसा विश्वहोमात अर्पण केलेला भेदरूपी प्रपंच आत्मरूप होतो. याप्रकारे जो विश्वहोम करतो त्याला विश्वहविर्भोक्ता आणि ज्ञानयज्ञदीक्षित म्हटले जाते.

ज्याच्या ठिकाणी केवळ आपल्या आत्म्याबद्दल अहंभाव असतो तो आपण केवळ शरीरातच राहतो असे मानतो. आपण शरीरामध्ये आहोत असे मानणे हाच व्यष्टिभाव होय. व्यष्टिभाव जीवात्म्याला बंधनात टाकतो. ज्याचा अहंभाव विश्वव्यापक होतो, तो स्वतःला विश्वरूप, शिवस्वरूप मानतो. भेदबुद्धीमुळेच जीवात्मा संसारचक्रात भ्रमत राहतो. त्याच्या ठिकाणी भेदबुद्धी असते. म्हणून तो काही लोकांना अनुकूल समजतो तर काही लोकांना प्रतिकूल समजतो. अनुकूल व्यक्तीशी तो चांगला वागतो तर प्रतिकूल व्यक्तीशी वाईट वागतो. चांगल्या वर्तनाने पुण्याचा तर वाईट वर्तनामुळे पापाचा धनी होतो. हे पाप-पुण्य त्याला संसारचक्रात भ्रमवीत राहते. म्हणून भेदबुद्धीच जीवात्म्याच्या बंधनाचे खरे कारण आहे. त्याच्या ठिकाणी भेदबुद्धी नसेल तर तो संसारचक्रात भ्रमत राहणार नाही.

ज्याच्या मनातून भेद पूर्णपणे नष्ट होतो त्याच्या दृष्टीने कुणी अनुकूल-प्रतिकूल नसतो. त्यामुळे त्याच्याकडून पुण्य-पाप घडत नाही आणि पुण्य-पाप न घडल्यामुळे तो जन्ममृत्यूच्या चक्रात सापडत नाही. ज्याला जन्म-मृत्यू नको असतील त्याने भेदभावनेचा त्याग करावा आणि अद्वैतभावना दृढ करावी. सर्व विश्व म्हणजे मीच आहे, अशी पूर्णाहंता ज्याच्या ठिकाणी असते तो विश्वाशी समरस होतो. रामकृष्ण परमहंसाबद्दल एक प्रसंग

सांगितला जातो.

एकदा रामकृष्ण परमहंस दक्षिणेकडे निघाले होते. नदी पार करण्यासाठी ते नौकेत बसले. नदीकिनार्यावर काही लोक एका माणसाला मारीत होते आणि तो मोठमोठ्याने ओरडत होता. ते दृश्य पाहताच रामकृष्ण मोठमोठ्याने ओरडू लागले, 'मला मारू नका, मला मारू नका.'

आसपासच्या लोकांना आश्चर्य वाटले. कारण परमहंसांना तर कोणीच मारत नव्हते. त्यांनी विचारले, 'आपल्याला कोण मारत आहे?'

'ते बघा, तिथे मला मारत आहेत.' परमहंस मार खाणाऱ्या माणसाकडे बोट दाखवून म्हणाले.

पूर्णाहंता ही अशी असते. सर्व प्राणिमात्रांच्या ठिकाणी अहंभाव दृढ झाला तर त्यांच्या सुखदुःखाशी तो समरस होतो.

अशी पूर्णाहंता प्राप्त करून घेतलेले अनेक महात्मे पृथ्वीतलावर वावरतात. त्यांनी विश्वहोम केलेला असतो. परंतु हे विश्व तर आहे तसेच आहे. मग विश्वहोम झाला, विश्वातील भेद नष्ट झाला, हे कसे मानावे? याचे स्पष्टीकरण पुढील श्लोकात करतात:-

चिदाकारे पराकाशे परमानन्दभास्वति।

विलीनचित्तवृत्तीनां का वा विश्वक्रमस्थितिः॥१४.४१॥

विश्वाचा अभाव दोन प्रकारे करता येतो. एक त्याला जाळून, नष्ट करून किंवा आपली चित्तवृत्ती परब्रह्मात विलीन करून. चित्तवृत्ती परब्रह्मस्वरूप झाल्यावर त्याला विश्व दिसत नाही. आपल्याला जेव्हा विश्व दिसत नाही तेव्हा ते आपल्यापुरते नष्ट झालेले असते. मग दुसऱ्यासाठी ते अस्तित्वात असेल तर असो. त्याच्याशी आपल्याला काही कर्तव्य नाही. मुक्ती हा व्यक्तिगत अनुभव आहे.

एक भूताकाश आहे तर दुसरे चिदाकाश. भूताकाश म्हणजे आपल्याला दिसणारे आकाश. हे भूताकाश ज्या आकाशात राहते ते चिदाकाश होय. सद्रूप, चिद्रूप आणि आनंदरूप अशा चिदाकाशात ज्याच्या चित्तवृत्ती विलीन झाल्या त्याला विश्वातील कोणत्याही भेदाची जाणीव असत नाही. त्याच्या दृष्टीत परब्रह्माशिवाय अन्य कोणतीही वस्तू अस्तित्वात नसते. अज्ञानी जीवांना प्रपंच दिसत असेल, परंतु ज्ञानी पुरुषाच्या दृष्टीत त्याचे अस्तित्व नसते. ज्ञानी पुरुषाकडून विश्व नष्ट केले जात नाही. कारण ते नष्ट करण्याचा कोणाला अधिकार नाही. ही शिवसृष्टी आहे. ही शिवच नष्ट करील. ज्ञानी पुरुष फक्त सृष्टीकडे शिवदृष्टीने पाहतो. त्याला तेथे सृष्टी दिसत नाही, शिव दिसतो. अशी शिवैक्यस्थिती प्राप्त करून घेण्यासाठीच सर्व योगिलोकांची धडपड चाललेली असते. ती प्राप्त करून घेण्याचा प्रयत्न आपण देखील करावा, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

शिवानुभव मंगल भवन, सोलापूर

२३ जुलै १९९२

सहभोजनस्थल-३

जिज्ञासू सदभक्तांनो,

भेदबुद्धीमुळेच मनुष्याला जन्मजन्मांतरातून फिरावे लागून दुःख भोगावे लागते, हे काल आपण ऐकले आहे. जोपर्यंत भेदबुद्धी निवृत्त होत नाही तोपर्यंत माणसाला शाश्वत सुखाचा लाभ होत नाही. शरीर, इंद्रिये, मन, बुद्धी यांच्या दृष्टीने अद्वैत होणे शक्य नाही. कारण प्रत्येकाचे शरीर आणि मन त्याच्या कर्माप्रमाणे घडलेले असते. म्हणून ते इतरापेक्षा वेगळे असते. परंतु सर्वांचा आत्मा मात्र एकच आहे. मग तो एखाद्या क्षुद्र कीटकाचा असो किंवा स्वतःला सर्वश्रेष्ठ समजणाऱ्या मनुष्याचा. म्हणून आत्मदृष्टीने आपण भावाद्वैत करू शकतो.

सर्वसामान्य माणसे आपल्या शरीरालाच आत्मा समजून शरीरव्यवहारातच आयुष्यभर गुंतलेली असतात. शरीर हे सर्वस्व नसून एक साधन आहे, याची जाणीव फारच थोड्यांना असते. गुरुपदेशामुळे शरीर, इंद्रिये, अंतःकरण यांच्यापेक्षा आपण भिन्न आहोत असे आपल्याला जेव्हा ज्ञान होते तेव्हाच आपली दृष्टी आत्मदृष्टी होते.

महर्षी याज्ञवल्क्यांना विद्वत्संन्यास घ्यायचा होता. त्यांना दोन पत्न्या होत्या. कात्यायनी आणि मैत्रेयी. त्या दोघींना त्यांनी बोलावले. आपल्या संपत्तीचे दोन समान भाग करून ते म्हणाले, “माझी संपूर्ण संपत्ती तुम्हा दोघींना सारखी वाटून दिली आहे. तुम्ही यानंतरचे आयुष्य सुखात घालवावे. मी संन्यास घेण्यासाठी निघालो आहे.”

त्यांच्या थोरल्या पत्नीने- कात्यायनीने त्यावर ‘जशी आपली मर्जी’ एवढीच प्रतिक्रिया व्यक्त केली. परंतु त्यांची दुसरी पत्नी मैत्रेयी बुद्धिमान होती. तिने त्यांना विचारले, “नाथ, आपण सारे काही आम्हा दोघीत वाटून टाकले. आपल्यासाठी आपण काहीच कसे ठेवले नाही? घरात वाटणी करताना मुलांच्या हिश्याबरोबरच आईवडील आपलाही हिस्सा ठेवत असतात. कारण आपली मुले आपल्या उदरनिर्वाहाची काळजी करणार नाहीत असे त्यांना वाटते. आपण स्वतःसाठी काहीच न ठेवता आम्हा दोघींना देऊन टाकले. आता आम्हाला सोडून आपण कुठे जाणार आहात?”

“मी विद्वत्संन्यास घेण्यासाठी चाललो आहे.” याज्ञवल्क्य म्हणाले.

संन्यास दोन प्रकारचे असतात. विविदिशा संन्यास आणि विद्वत्संन्यास. ज्ञान प्राप्त होण्याअगोदर जो संन्यास घेतला जातो त्याला विविदिशा संन्यास म्हणतात. काहीजण ज्ञानप्राप्तीनंतर जीवन्मुक्तीचा विलक्षण अनुभव घेण्यासाठी संन्यास घेतात. त्याला विद्वत्संन्यास म्हणतात. याज्ञवल्क्यांनी ‘मी विद्वत्संन्यास घ्यायला जात आहे’ असे सांगितल्यावर मैत्रेयीने आपल्या मनाशीच विचार केला. एखादी वस्तू सोडून जेव्हा मनुष्य दुसरी वस्तू प्राप्त करण्याची इच्छा करतो तेव्हा पहिल्यापेक्षा दुसरी वस्तू अत्युत्कृष्ट असते म्हणूनच. म्हणून ती म्हणाली, “नाथ, आपण आम्हाला सोडून जे संपादन करण्यासाठी जात आहात त्यामध्ये मला हिस्सा हवा आहे. या संपत्तीमध्ये नको.”

याज्ञवल्क्यांनी ओळखले की आपली ही पत्नी अत्यंत बुद्धिमान आणि संवेदनशील आहे. ती आपल्या

भौतिक संपत्तीतील वाटा नाकारून आध्यात्मिक संपत्तीत हिस्सा मागत आहे. मग त्यांनी मैत्रेयीला ज्ञानोपदेश केला.

ज्याची बुद्धी जड असते त्याची अद्वैतज्ञानाकडे प्रवृत्ती होत नसते. जडबुद्धी याचा अर्थ निर्बुद्ध अथवा वेडा असा नाही. जो निरंतर जडाचे चिंतन करतो तो जडबुद्धी होय. तो केवळ शरीराचे आणि शरीरसंबंधी व्यक्तीचेच चिंतन करित असतो. अशा जडबुद्धी मनुष्याला कुणी अद्वैतबोध करू म्हटले तर त्याच्या बुद्धीत तो शिरणारच नाही. जोवर बुद्धीतून 'जड' दूर होत नाही तोवर त्याला अद्वैत समजणे शक्यच नाही. तुम्ही जडाचेच निरंतर चिंतन कराल तर जडाशिवाय या जगात दुसरे काही आहे याची जाणीव तुम्हाला होणारच नाही. तुमच्या मनातून जडाला हटवणे अवघड होईल. तुमच्या हातातली एखादी वस्तू काढून ती फेकून देणे सोपे आहे. परंतु तुमच्या मनात जर एखादी गोष्ट पक्की बसली असेल तर ती काढणे सोपे नाही.

मनात रुजलेली गोष्ट माकडाच्या मुठीतल्या वस्तूप्रमाणे असते. लहान तोंडाच्या मडक्यातील चणे घेण्यासाठी माकड त्यात हात घालते. परंतु मुठीत चणे घेऊन ते जेव्हा मूठ बाहेर काढायला पाहते तेव्हा ती निघत नाही. हातातले चणे टाकून द्यावे वाटत नाहीत आणि मूठ बांधली असल्यामुळे मडक्याच्या लहान तोंडातून हात बाहेर येत नाही. माकडाच्या या मुठीलाच 'कपिमुष्टी' असे म्हणतात. त्याप्रमाणेच मनाच्या हातात एखादी गोष्ट सापडली तर ते ती लवकर सोडत नाही. सुटली तर ती केवळ विवेकामुळेच सुटेल. एवढी शक्य नाही. परमेश्वराने प्रपंचात अंधार आणि प्रकाश उत्पन्न केला. देहादी अनात्म वस्तू हा अंधार असून त्याच्या आत वसणारे चैतन्य हा प्रकाश होय. आत्मा देह सोडून निघून जातो तेव्हा आपले शरीर अर्थशून्य होते. ते फार काळपर्यंत घरात कुणी ठेवत नाही. शक्य तेवढ्या लवकर घराबाहेर काढून त्याची विल्हेवाट लावतात. आत्मवस्तूमुळे अनात्म वस्तू अशी प्रकाशमान होते आणि प्रकाशहीनही होते. फार कमी लोक आत्म्याचा शोध घेतात. सर्वसामान्य माणसे एवढी मद्दु, जडबुद्धीची असतात की आयुष्यभरच नव्हे तर जन्मजन्मांतरात ती जड शरीरालाच कवटाळून बसतात. आत्म्याचा एक किरणदेखील त्यांच्या गढूळ मनात प्रकाशत नाही. आत्मज्ञान एवढे मूल्यवान असते की त्याच्या तुलनेने विश्वातील सारी संपत्ती कस्पटासमान क्षुद्र ठरते.

नचिकेताने जेव्हा यमाजवळ आत्मज्ञान मागितले, तेव्हा यमाने त्याला अनेक प्रलोभने दाखवली. शंभर वर्षे पुरेल एवढी संपत्ती देतो, आज्ञाधारक पत्नी आणि पुत्र हेदेखील तुला देतो, संसारसुखे भोगण्याइतके ऐश्वर्य आणि सामर्थ्य हे सारे काही देईन. परंतु आत्म्याविषयी मात्र काही विचारू नकोस.

नचिकेता जडबुद्धीचा असता तर तो या साऱ्या भौतिक गोष्टी घेऊन आला असता. त्याने विचार केला की, ज्याअर्थी आत्मा सोडून यम सारे काही द्यायला तयार आहे त्याअर्थी सर्वापेक्षा आत्माच अधिक मूल्यवान असला पाहिजे. म्हणून त्याने त्याच्यासाठीच यमाजवळ हट्ट धरला.

यम म्हणाला, "आत्मप्राप्तीसाठी मोठमोठ्या ऋषिमुनींनी आपली आयुष्ये पणाला लावली. त्यासाठी संसार सोडून ते गिरिकंदरात जाऊन बसले, अत्यंत कठोर तपश्चर्या केली. याच आत्मप्राप्तीसाठी अंगावर भगवी वस्त्रे चढवून काही लोक आयुष्यभर साधना करतात तर याचसाठी काहीजण अंगावरची वस्त्रे भिरकावून देऊन दिगंबर होतात. म्हणून आत्मज्ञान सोपे नाही. तू परत जा."

परंतु तरीही नचिकेताने आत्मज्ञानच हवे असा हट्ट धरला. अशी आत्मजिज्ञासा प्रत्येकाच्या ठिकाणी नसते. आणि सामान्यतः प्रत्येक मनुष्याची बुद्धी जडबुद्धीच असते. ज्याच्या मनातले जडाबद्दलचे प्रेम समूळ नष्ट होते

त्याच्याच मनात आत्मजिज्ञासेचा उदय होतो. मैत्रेयीच्या ठिकाणी अशी आत्मजिज्ञासा दिसल्यामुळेच तिला महर्षी याज्ञवल्क्यांनी आत्मज्ञानाचा उपदेश केला.

या प्रातःकालीन धर्मसभेत तुम्ही मोठ्या संख्येने उपस्थित आहात. परंतु आत्मजिज्ञासा असलेले कितीजण तुमच्यामध्ये आहेत? अमृतत्वाचा शोध घेणारा कोट्यवधी मनुष्यांमध्ये एखादाच असतो. तो खरा धीर असतो. कालिदासाने 'कुमारसंभवा'त अत्यंत समर्पक शब्दांत म्हटले आहे-

विकार हेतौ सति विक्रियन्ते।

एषां न चेतांसि त एव धीराः॥

पर्वतराजाने आपल्या कन्येला, पार्वतीला भगवान शिवाची सेवा करण्यासाठी पाठवले. त्या प्रसंगावरील हा श्लोक आहे. शिव हे पुरुष, पार्वती कुमारिका आणि अवतीभोवतीचा एकान्त.. यामुळे काही अनर्थ घडणार तर नाही ना? परंतु ते शक्य नाही. कारण भगवान शिव अत्यंत धीर आहेत. विरक्त आहेत. मनाला विकृत करणारी वस्तू अथवा व्यक्ती समोर आल्यावरही ज्याचे मन विकृत होत नाही त्याला 'धीर' असे म्हणतात. भगवान शिव असे धीर होते. म्हणून त्यांची सेवा करण्यासाठी आपली कुमारी कन्या पाठवताना पर्वतराजाला संकोच वाटला नाही. उपनिषदांत देखील याच अर्थाने 'कश्चिद् धीरः' असे म्हटले आहे. प्रापंचिक वस्तू पाहून ज्याच्या मनात मोह उत्पन्न होतो त्याला आत्मदर्शन होणे अवघड आहे. परमेश्वराने एका सुवर्णपात्रात सत्य झाकून ठेवले. सत्यदर्शन घडावे यासाठीच त्याने आपल्याला मनुष्यजन्म दिला. जर मनुष्यजन्मात आपण सत्यदर्शन करून घेऊ शकलो नाही तर मग कुठल्या जन्मात करून घेणार? मनुष्यजन्मातच तुम्ही आत्मसाक्षात्कार करून घेऊ शकता. या जन्मात जर तो करून घेता आला नाही तर तो दुसऱ्या कोणत्याही जन्मात करून घेणे शक्य होणार नाही. आत्मसाक्षात्कार करून घेण्यासाठीच परमेश्वराने आपल्याला मनुष्यदेह दिला आहे. मनुष्यजन्माचा उद्देश कोणता आहे?

आहारनिद्राभयमैथुनं च सामान्यमेतत् पशुभिर्नराणाम्।

ज्ञानौ हि तेषामधिको विशेषः ज्ञानेन हीनः पशुभिः समानः॥

आहार, निद्रा, भय आणि मैथुन या गोष्टी जशा मनुष्याच्या ठिकाणी आहेत तशाच पशूच्या ठिकाणी देखील आहेत. या बाबतीत मनुष्य पशूची बरोबरी करू शकत नाही. कारण आहार, निद्रा, मैथुन या बाबतीत पशू अत्यंत नियमित असतात आणि मनुष्य अनियमित. येथे माणसापेक्षा पशूच श्रेष्ठ, असे म्हणायची वेळ येते. शरीरस्वास्थ्यासाठी योगशास्त्रात अनेक आसने सांगितली आहेत. त्यामध्ये प्राण्यांच्या नावाने अनेक आसने आहेत. परंतु मनुष्याच्या नावाने एकही आसन नाही. कुक्कुटासन, उष्ट्रासन, भुजंगासन आणि वृक्षासनदेखील आहे. परंतु मनुष्यासन मात्र नाही. कारण त्याला धड उठता येत नाही, धड बसता येत नाही, धड झोपता येत नाही. त्याला हे सारे शिकवावे लागते. प्राणी कसे निसर्गतःच नियमबद्ध असतात. म्हणून माणसाला शरीरस्वास्थ्यासाठी पशूचे अनुकरण करावे लागते.

झाडाचे मूळ जमिनीत असते. ते जेवढे घट्ट असेल तेवढे झाड स्थिर राहते. मनुष्य हा उलटा वृक्ष आहे. त्याचे मूळ म्हणजे त्याची बुद्धी. बुद्धी चांगली तर सारे चांगले. ती बिघडली तर खड्ड्यात पडलाच. 'बुद्धिनाशात् प्रणश्यति।' वृक्षाप्रमाणे मुळे खाली करून शीर्षासन करून थोडा काळ तो राहिला तर त्याला आरोग्यलाभ होतो.

पशूंना खाण्यासाठी, बसण्यासाठी कुणी शिकवत नाही. त्यांच्यासाठी कुणी शास्त्र लिहिले नाही. तरी ते जेवढे स्वस्थ जीवन जगतात तेवढे मनुष्य जगत नाही. त्यांच्यासाठी शास्त्र निर्माण झाले. त्याला आरोग्याचे सारे नियम शिकवले तरीदेखील त्याचे स्वास्थ्य बिघडतेच. आहाराच्या बाबतीत मनुष्यापेक्षा पशूच श्रेष्ठ ठरतात. एकदा पोट भरले की पशू अधिक काही खात नाही. परंतु मनुष्य मात्र पोट भरल्यानंतरही कुणी प्रेमाने आग्रह केला तर आणखी खातो. त्याचे पोट रबरासारखे ताणून अधिकाधिक वाढत जाते. त्यात कितीही अन्न टाकले तरी ते आतच जाऊन बसते.

मनुष्याला धड बसता येत नाही. म्हणून तो लवकर म्हातारा होतो आणि मृत्यूच्या गावी जातो. तुम्ही जेव्हा घर बांधता तेव्हा घराच्या भिंती आणि आर.सी.सी. कॉलम एका सरळ रेषेत उभे करता. घराच्या भिंती जर वेड्यावाकड्या बांधल्या तर त्या पडायला किती वेळ लागतो? त्याप्रमाणे योगशास्त्रात सांगितल्याप्रमाणे जो मनुष्य ताठ बसत नाही त्याचा देह फार काळ टिकण्याची शक्यता नसते. निसर्गाने नेमून दिलेला आहारच पशू सेवन करतात. काही पशू मांसाहारी असतात तर काही शाकाहारी. शास्त्रात म्हटले आहे की, जो प्राणी जिभेने पाणी पितो तो मांसाहारी असतो आणि जो ओठांनी पाणी पितो तो शाकाहारी असतो. तुम्ही पाहा जे मांसाहारी प्राणी असतात ते आपली जीभ बाहेर काढून पाणी पितात. मनुष्य पाणी कसे पितो? जीभ बाहेर काढून तर पीत नाही. ओठांनीच पितो. म्हणून नैसर्गिक दृष्टीने मनुष्य हा शाकाहारी प्राणी आहे. शाकाहारी प्राण्यासमोर तुम्ही मांस ठेवले तर तो ते कधी खात नाही. मनुष्यापुढे मांस ठेवून बघा. तो जिभल्या चाटत चाटून पुसून खाईल. मनुष्य आपले अन्न खातो आणि पशूचे अन्नदेखील खातो. म्हणून त्याला 'सर्वाहारी' म्हणतात. निसर्गाचे नियम झुगारून देऊन माणसाने आपल्या सवयी बिघडवून घेतल्या आहेत.

मनुष्याने एकदा चूक केली, दोनदा केली तर ती सुधारणे शक्य आहे. परंतु चुका करणे हा जर त्याचा स्वभावधर्मच बनला तर त्याच्यात सुधारणा होण्याची शक्यता नाही. स्वभाव बदलता येत नसतो. जमिनीत जर एखादे बी पडले तर ते उचलून फेकणे सहज शक्य आहे. परंतु जर ते रुजले तर जमिनीच्या खाली आणि वर वाढत जाऊन दृढमूल होते. मग त्याला उपटून टाकणे कठीण जाते. जर त्याचा वटवृक्षच झाला तर त्याची मुळे कोणती आणि फांद्या कोणत्या? असा प्रश्न पडतो. त्याला उपटून टाकणे तर अत्यंत कठीण असते. त्याप्रमाणे केवळ याच नव्हे तर गेल्या अनेक जन्मांतल्या संस्कारांमुळे आपला स्वभाव बनलेला आहे. तो स्वभाव बदलणे किती अवघड आहे! आम्ही अनेकदा सांगतो की मनुष्याच्या ठिकाणी अनेक प्राण्यांचे स्वभावविशेष दडलेले आहेत. तो वेगवेगळ्या प्राण्यांचे आणि पक्ष्यांचे आवाज सहज काढू शकतो. कुत्र्यासारखा भुंकू शकतो. तो इतका चांगला भुंकतो की कुत्रादेखील तेवढा चांगला भुंकू शकत नाही. सगळ्या प्राण्यांचे तो आवाज काढू शकतो आणि त्याला सगळ्या प्राण्यांचे अन्न दिले तर तो ते खाऊ शकतो. ही शक्ती इतर प्राण्यांत नाही. कुत्रा मांजरीप्रमाणे आवाज काढू शकत नाही. एक पोपट सोडला तर दुसऱ्या कोणत्याही पक्ष्याला तुम्ही मनुष्यबोली शिकवू शकत नाही. परंतु मनुष्य मात्र पोपटासारखे बोलू शकतो आणि कावळ्यासारखे ओरडू शकतो.

याचे एकमात्र कारण हे की, असंख्य योर्नीमधून प्रवास करित तो शेवटी मनुष्ययोनीत आलेला आहे. याआधी त्याने ज्या ज्या पशुपक्ष्यांच्या देहांत निवास केला ती शरीरे तर सोडली, परंतु त्यांचे संस्कार मात्र सोबत घेऊन आला. त्यामुळेच कदाचित् तो पशुपक्ष्यांचे आवाज काढू शकतो आणि ते जे खातात ते खाऊ शकतो. मनुष्य हा पूर्णत्वाने मनुष्य नाही. शास्त्रकारांनी म्हटले आहे, 'मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति।'

त्याचा आकार मनुष्याकार आहे, परंतु बुद्धी मात्र पशूसारखी आहे. केवळ आकार माणसाचा आहे म्हणून काही कुणी माणूस ठरत नाही. त्याचे विचार आणि व्यवहार माणसाचे असतील, त्याच्या अंतःकरणात माणुसकीची ज्योत तेवत असेल तरच तो खरा माणूस. मनुष्यशरीरात माणुसकी असतेच असे नाही. एखाद्याचे अमानुष वर्तन पाहून आपण त्याला सहज म्हणतो- तुझ्यात थोडी माणुसकी आहे की नाही ?

आपण दुकानातून नारळ आणतो तेव्हा चांगले हलवून आत पाणी आहे की नाही ? नासके तर नाही ना ? याची खात्री करून घेतो. फोडून पाहिल्यानंतर एखाद्या वेळी ते खराब निघण्याचीही शक्यता असते. परंतु विकत घेण्याआधी आपण त्याची पूर्ण परीक्षा करून घेतो. त्याप्रमाणे मनुष्यशरीर हे वरचे कवच असून माणुसकी आतल्या खोबऱ्याप्रमाणे असते. गुरू शिष्याची परीक्षा करताना हेच पाहात असतो. याचे शरीर मनुष्याचे आहे, पण शरीराच्या आत असलेले मन आणि बुद्धी ही मनुष्यत्वाला अनुकूल आहे की नाही ? हे तो तपासून घेतो आणि मगच त्याचा शिष्य म्हणून स्वीकार करतो.

सहभोजनस्थलात पोहोचलेल्या साधकाबद्दल आपण विचार करित आहोत. तो जगाकडे बाह्य दृष्टीने पाहत नसून केवळ अंतरंगदृष्टीने पाहतो. सच्चिदानंदरूप चिदाकाशात त्याच्या चित्तवृत्ती विलीन झालेल्या असतात. म्हणून त्याला बाह्य प्रपंचाची थोडीदेखील जाणीव नसते. पुढे सांगतात:-

निरस्तविश्वसम्बाधे निष्कलंके चिदम्बरे।

भावयेल्लीनमात्मानं सामरस्यस्वभावतः॥

(श्रीसिद्धान्तशिखामणी, १४.४२)

विश्वप्रपंचाची कोणतीही बाधा त्या ठिकाणी नाही. शरीरव्यवहारात, इंद्रियांच्या व्यवहारात, मनोव्यापारात अनेक प्रकारचे अडथळे, अनेक प्रकारच्या बाधा निर्माण होतात. परंतु आत्मव्यवहारात मात्र कोणतीही बाधा उत्पन्न होत नाही. शरीर कितीही शुद्ध असले तरी कोठे ना कोठे तरी ते मळलेले, कलंकित असतेच. इंद्रिये आणि मनाच्या बाबतीतही हेच खरे आहे. परंतु आत्मस्वरूप मात्र निष्कलंक असते. हे चिदाकाश म्हणजे प्रकाशरूप आकाश होय. असा आपला आत्मा परमात्म्यात समरसभावनेने लीन झाला आहे अशी कल्पना करावी. जलात जल समरस व्हावे आणि दुधात दूध एकरूप व्हावे तसे.

सैषा विद्या परा ज्ञेया सत्तानन्दप्रकाशिनी।

मुक्तिरित्युच्यते सद्भिर्जगन्मोहनिवर्तिनी॥१४.४३॥

याप्रमाणे आत्मा आणि परमात्मा यांचे सामरस्य होणे यापेक्षा अधिक मोठा लाभ कोणता असेल ? अर्थात् कोणताच नाही. एक मुक्ती मिळाली तर तिच्यापेक्षा अधिक मिळवण्यासारखे काही शिल्लक राहत नाही. आत्मा-परमात्म्यातील सामरस्यभावनेलाच पराविद्या म्हटले जाते. ती सच्चिदानंदस्वरूप असून सर्व भेदांची निवृत्ती करते. शेवटी या ऐक्यस्थलाचा उपसंहार करतात:-

भक्तादिधामार्पितधर्मयोगात्

प्राप्तैकभावः परमाद्भुतेन।

शिवेन चिद्व्योममयेन साक्षा-

न्मोक्षश्रियो भाजनतामुपैति॥१४.४४॥

भक्त, माहेश्वर, प्रसादी, प्राणलिंगी, शरण आणि ऐक्य ही षट्स्थले आहेत. परमात्मस्वरूपात समरस होण्यासाठी जीवात्म्याला हे सहा टप्पे पार करावे लागतात. भक्तस्थलापासून जीवात्म्याचा प्रवास सुरू होतो आणि ऐक्यस्थलात येऊन तो परमात्म्याशी समरस होतो. त्यावेळी त्याची यात्रा पूर्ण होते. आपणही त्याच यात्रेतील यात्रेकरू आहोत. परंतु मध्येच कोठेतरी अडकून बसलो आहोत. परशिवाशी समरस होण्यासाठीच तर जीवात्मा यात्रा करित असतो. यात्रा करताना एखादे प्रसन्न, सुखकारक स्थान पाहून यात्रेकरू तेथेच विसावतो आणि त्याला पुढे चालावेसे वाटत नाही. तशी आपली सर्वांची अवस्था झाली आहे. आपणही असेच भौतिक सुखात कुठेतरी गुंतून पडलो आहोत आणि कुठे जायचे हेदेखील विसरलो आहोत.

आपली यात्रा काल सुरू झाली नाही. ती कितीतरी आधीपासून, युगायुगांपासून चालू आहे आणि अजून संपलेली नाही. वाटेवरच्या प्रत्येक गावात जर अनेक वर्षे मुक्काम केला तर यात्रा संपेल तरी कधी? आणि कशी? एक जन्म, एक उभे आयुष्य म्हणजे एक मुक्कामच होय. असे किती मुक्काम आपण आतापर्यंत केले, हेदेखील आपल्याला माहित नाही. आणि पुढे किती करणार आहोत, याचे भाकीत कुणी वर्तवू शकत नाही. अखंड चालणे आणि चालणे अशी आपल्या सर्वांची भ्रमणगाथा आहे. परंतु तीच ती सुखे आणि तीच ती दुःखे भोगून एखादा संवेदनशील, विवेकी मनुष्य झडझडून जागा होतो. गतजन्मातले प्राक्तन भोगता भोगता आपण नवी कर्मे करतो आणि पुढल्या जन्माचे गाठोडे बांधू ठेवतो हे त्याला जाणवते आणि हे जाणवल्यावरच त्याचा हा जन्म अखेरचा ठरतो.

अनेक जन्मांत चालूनही न सरणारा प्रवास थांबवण्यासाठी तो उपाय शोधतो आणि षट्स्थलांत प्रवेश करतो. भक्त होतो, माहेश्वर होतो, प्रसादी होतो, प्राणलिंगी होतो, शरण होतो आणि ऐक्यस्थलात प्रवेश करताच त्या सच्चिदानंदस्वरूप परशिवात समरस होतो. हेच ते ऐक्यस्थल. ज्याच्या प्राप्तीसाठी आपण युगानुयुगे धावत आहोत, असंख्य जन्मांची ओझी वाहत आहोत. येथेच वाट सरून पावलांची गती थांबते. उगवणे-मावळणे, उमलणे-कोमेजणे सरून जाते. जन्म-मृत्यू अर्थशून्य होतात आणि अखेरच्या जन्माचा प्रवास कायमचा थांबतो. तुमचा आमचाही हा अखेरचा जन्म ठरावा, एवढे सांगून आजचे आशीर्वचन पूर्ण करित आहोत.

॥ ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ॥

शिवानुभव मंगल भवन, सोलापूर

२४ जुलै १९९२

